

BETHLEN GÁBOR
A FÜGGETLEN MAGYARORSZÁGÉRT

PRO LEGE ET GREGE

PRO GREGE PRO sancta pugnandum LEGE libenter.
Lege Dei nihil est sanctius, atq; Grege

NAGY LÁSZLÓ

BETHLEN GÁBOR
A FÜGGETLEN
MAGYARORSZÁGÉRT

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

501465

Lektorálta

BENDA KÁLMÁN
PERJÉS GÉZA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1969

AK 857 k 6973

69.67605 Akadémiai Nyomda, Budapest

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Nyomdátár 4322/196 9

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	7
I. Gazdaság, társadalom, politika a XVII. század első felében	39
Általános európai helyzetkép	39
Magyarország és Erdély	53
II. Az önálló Erdély védelmében	77
Politikai helyzet	77
Fegyveres összecsapások 1616-ban	88
Ideiglenes megegyezés a Habsburg-hatalommal	120
III. Bethlen belépése a harmincéves háborúba	123
A cseh felkelés, a háború nyitánya	123
A cseh felkelés hatása Magyarországon és Erdélyben	129
Haditervek és hadiclőkészületek 1619-ben	135
Előnyomulás a császárváros kapujáig	150
Homonnai diverziós támadása	182
Politikai helyzet 1619 – 1620-ban	199
Katonai helyzet a fegyverszünet alatt	211
Az 1620. évi őszi hadműveletek	221
IV. Egyedül a Habsburg-hatalom ellen	251
Politikai helyzet a fchérhegyi csata után	251
A császári sereg előnyomulása 1621-ben	262
Bethlen csapatainak ellentámadása	282
A nikolsburgi békekötés	305
V. Bethlen 1623-as hadjárata	313
Politikai helyzet a nikolsburgi békekötés után	313
Haditervek, előkészületek	323
A hadjárat megindítása	337

A hodolini ostromzár	345
A fegyverszünet és a békekötés	352
VI. Bethlen utolsó támadása a harmincéves háború dán szakaszában	373
Politikai helyzet	373
Haditervek, előkészületek	383
A hadjárat megindítása és a drégelypalánki ütközet	397
A pozsonyi békekötés	425
Bethlen Gábor utolsó tervei	442
VII. Bethlen háborúinak helye a magyar és az egyetemes történelemben	449
<i>Többször előforduló forrásiövidítések</i>	483

BEVEZETÉS

„Midőn még elsőben, ugy mint Erdélyből kiindultam, akkor csináltattam volt egy szablyát melynek az hivelyét arannyal burítottam és legelőször akkor kötöttem fel a végre, hogy igaz magyar lévén nemzetemnek szolgáljak istennek segítségébül vele mind addig, valamig oldalamrul le nem ódozzák.”¹

Balogh Ferenc följegyzése Bethlen Gábor szavairól.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott magyar király gazdag életművének megnyugtató, helyes értékelése a történettudomány fontos feladatai közé tartozik. A nemzeti önismeret elmélyítésére irányuló törekvés megköveteli, hogy mindenfajta torzítástól mentesen álljon előttünk történelmi alakja, szerepe és jelentősége is. A történeti igazság feltárásának egyik fontos részét képezi annak meghatározása, hogy a fejedelem uralkodása alatt folyó háborúk milyen helyet foglalnak el a magyar és az egyetemes történelemben. Tizenhat évig tartó uralkodásából ugyanis hat esztendő hadakozásban telt el, s a fennmaradó évtized jelentős részére is a hadikészülődés nyomta rá bélyegét. Háborúi kapcsolták be egy időre a kettős idegen elnyomás alatt három részre szakadt országot a nagy európai politikába, és ezek emelték nemcsak Bethlen személyét, hanem félreeső kis országát is egy világrész érdeklődésének homlokterébe.

Bethlen Gábor politikai célkitűzéseinek realitásáról és az csek megvalósítása érdekében használt eszközök helyességéről negyedfél évszázados vita folyik, amely természetesen kiterjed a fejedelem személyére, egyéniségének megítélésére is. Már életében gyűlölet és szinte bálványozásig menő dicsőítés keresztútjában állott. Hívci és követői égi hatalomtól rendelt vallási, nemzeti szabadsághőst láttak benne; ellenfelei és ellenségei pedig a keresztény kultúrára pusztulást hozó, hitét, fajtáját eláruló, a török hatalmi érdekeket fenntartás nélkül kiszolgáló alvilági hatalomnak tekintették. Voltak akik sokat vártak, voltak akik nagyon félték tőle, de történelmi jelentőségét kortársai nem vonták kétségbe.

Életművének vizsgálatánál azt tapasztaljuk, hogy bár történelmi jelentőségét általában halála után is elismerték, alakját az utókor sem övezte egyértelmű megbecsüléssel. Azt az elragadtatást, amellyel Kemény János szól Bethlenről — aki szerint hozzá hasonló magyar „Mátyás királytól

¹ TT 1879. 455. o.

fogva István királyon kívül nem hallatott, nem is remélhetni” — a későbbi utódok között legfeljebb csak elvétve találjuk meg. Pedig Kemény éles kritikával illette kortársait, mégis amikor több évtized távlatából Bethlenre emlékezett, csak a dicsérő és elismerő jelzőket tudta egymásra halmozni. A sok megpróbáltatáson átment öregedő Kemény János szinte gyermeki áhítattal idézte Bethlen Gábor történelmi alakját. Számára ő egyesítette magában a jó uralkodó minden crényét.²

Azt pontosan nyomon követni, hogy kiemelkedő történelmi egyéniségek miért nyercik vagy nem nyercik el az őket megillető méltó helyet az utókor emlékezetében, sokszor nagyon nehéz feladat. Ennek vizsgálatánál figyelembe kell venni több fontos körülményt: így azt, hogy cselekedeteik milyen mértékben mozdították elő a gazdasági, társadalmi haladást; hogy a kortársak és az utókor emberei milyen mértékben ismerték meg és értették meg a politikai célkitűzéseket; hogy a történelem mennyiben igazolta e célkitűzések helyességét, realitását és létjogosultságát; és nem utolsósorban az, hogy milyen irányban és milyen eredménnyel működött a halálukat vagy bukásukat követő időszakok hivatalos propagandája.

Az első tényezőt vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Bethlen Gábor politikai cselekedetei áttételesebben szolgálták a gazdasági, társadalmi haladás ügyét, mint a társadalmi változásokat is programba foglaló forradalmi megmozdulások. Nem véletlen, hogy a Bethlen vezette küzdelmet soha nem is nevezték szabadságharcnak, hanem vallásháborúnak, rendi megmozdulásnak, függetlenségi küzdelemnek vagy csek ötvözetének. Ebből adódóan a tömegek sem érezték azt olyan mértékben magukénak, saját ügyüknek, mint például a Bocskai István vagy a II. Rákóczi Ferenc vezette küzdelmeket, s így ez kisebb helyet kapott a korszak és az utókor elnyomottainak tudatában és érzelmvilágában. Bethlen maga is elhatárolta háborúinak jellegét a Bocskai vezette szabadságharcétól. Ő az erdélyi feudális állam uralkodójaként, elsősorban annak uralkodó osztályára és erőszakszervére támaszkodva kezdte meg a Habsburg-ellenes harcot. Az elnyomottak bekapcsolódása e küzdelembe — döntő mértékben — csak szervezett és ellenőrzött állami keretek között történt. Az őket mozgósító erő a fejedelmi rendeleteken túl a vallásüldözésre való hivatkozás és a vallásszabadság biztosításának követelése volt. Ez természetesen nem lehetett oly hatékony, mint a Rákóczi-szabadságharc azon ígérete, hogy minden jobbágy, aki fegyvert fog és kitart a szabadságharc ügye mellett,

² Kemény J.: Önéletírása és válogatott levelei. Budapest, 1959. 149. o. és Windisch É. Keményről írt bevezető tanulmánya uo. 13. o.

házanépével együtt felszabadul a jobbágyság alól. Jóllehet Bethlen is adományozott nemességet katonai érdemek jutalmaként, de annak mértéke nem érte el Bocskai hajdúncmesítéscinck számát sem.

Kedvezőtlenül befolyásolta Bethlen politikájának és Habsburg-ellenes küzdelmeinek megítélését az a történelmi körülmény is, hogy harcát *török szövetségben* vívta. Az egyik idegen elnyomóra való támaszkodás és az annak tett kényszerű engedmények — Lippa, Vác török kézre kerülése, a török szövetséges csapatok kilengései magyar területeken stb. — többekben kételyeket támasztott politikájának helyességét és célravezetőségét illetően. A török szövetségben rejlő ellentmondásokat természetesen már az egykorú habsburgianus, katolikus propaganda is felhasználta ellene, és miután a török hódítás tényleges veszély volt, nem eredménytelenül.

Az objektív körülmények mellett természetesen jelentős mértékben hatnak a közvélemény alakulására a szubjektív momentumok is. Többek között az, hogy a vezető történelmi személyiség politikai célkitűzéseit milyen mértékben ismerik meg és értik meg a kortársak, illetőleg az utókor. Bethlen Gábor uralkodásának történetét tanulmányozva azt tapasztalhatjuk, hogy számos elgondolását még közvetlen hívei és követői közül is csak kevesen ismerték, és még csekély köztudatban is többen nemegyszer félreértették szándékait. Az erdélyi uralkodó osztály tagjai számára Bethlen valamiféle „novum” volt: másfajta ember, mint ők. Noha körükben született, és szinte szemük láttára nőtt irányító történelmi személyiséggé, mégis sokan úgy tekintettek rá, mint valamiféle idegen világ titokzatos képviselőjére. Tartózkodó fejedelmi szokásai, folytonos írásbeli és szellemi foglalkozásai idegenné tették őt mind az erdélyi magyar és székely nemesek, mind a szász polgárok előtt. Új színfoltot képviselt kora magyarországi és erdélyi társadalmában: *a kicsinyes, szűk látókörű rendi gondolkodáson és szemléleten felülemelkedő, modern abszolutizmusra törekvő uralkodó alakját testesítette meg.*

A kortársak meg nem értése a kiemelkedő történelmi személyiségekkel szemben meglehetősen általános jelenség. Ez bizonyos mértékig természetes is, hiszen csekély messzebbre látva környezetükénél, legtöbbször az ismeretlen és szokatlan újat igyekeznek megvalósítani. Ez az általános körülmény alapvető tényezőként játszott közre Bethlen megítélésében is, párosulva azzal, hogy az ő politikája, életműve befejezetlen maradt. A halála utáni években nem akadt méltó folytatója célkitűzéseinek, később pedig a Bocskai által megfogalmazott és Bethlen által tovább fejlesztett, törökre támaszkodó Habsburg-ellenes koncepció egyre jobban veszített történelmi realitásából.

A Bethlen értékelése körül elterjedt bizonytalanság jelentős mértékben abból is táplálkozott, hogy a fejedelem talán egyetlen kortársát sem avatta be teljesen a terveibe. Még a hozzá legközelebb állók is inkább csak részleteket ismertek messzemenő politikai célkitűzéseiből, elgondolásaiból. Ma már nehéz lenne pontosan kibogozni azt, hogy ebben a titkolózásban mennyi volt a föltétlenül szükséges óvatosság és mennyi a már szükségtelen, eltúlzott bizalmatlanság. Annyi kétségtelen tény, hogy mindkettő szerepet játszott. Az alapvető ok azonban az volt, hogy Bethlen nagy terveihez képest oly csekély erőforrásokkal rendelkezett, ami már önmagában is a legszigorúbb titoktartást, a való helyzet ködösítését követelte meg tőle. Barátot és ellenséget egyaránt félre kellett vezetnie. Előbbit azért, hogy merjen rá támaszkodni, merjen benne bízni; az utóbbit pedig azért, hogy féljen tőle. A katonai és politikai helyzet s az erőviszonyok pontos ismeretét a fejedelem igyekezett egyedül a saját számára megőrizni. Erre alapvetően szükség is volt, mert — kiváltképpen háborús viszonyok között — nagyon sok múlott azon, hogy mit tud elhítni baráttal és ellenséggel. Tulajdonképpen korának általános diplomáciai szokásait követte ebben is, de erőforrásainak csekély volta fokozottabb mértékben rátaulta e módszer igénybevételére, mint gazdagabb hatalmasabb partnereit.

A külpolitikai és katonai erőviszonyokon kívül titkolózást követelt Bethlentől — uralkodásának első időszakában — belpolitikai helyzetének nagymérvű bizonytalansága is. A nemesi társadalom ranglétrájának alsó fokáról indult el, és török katonai támogatással került a fejedelmi székbe. Mindez azt eredményezte, hogy az uralkodó osztály vezető körei hosszú időn át lenézéssel párosult bizalmatlansággal tekintettek személyére. Olyan hírek is keringtek róla, hogy törökké lett, és török pasalikká akarja változtatni az országot. Ilyen körülmények között, megfelelő gazdasági és társadalmi bázis híján, ugyancsak rá volt szorulva a politikai fortélyok igénybevételére, ha meg akarta szilárdítani uralmát. Ésszel, furfanggal, rendkívül ügyes diplomáciával kellett küzdenie a fejedelmi tekintély megteremtéséért. Keményebb eszközökhöz ekkor még nem nyúlhatott, bár azokat a későbbiek folyamán is lehetőleg igyekezett elkerülni. A kezdeti időszak nagy nehézségein nem kismértékben azzal tudott urrá lenni, hogy alattvalóival és a Habsburg-politika irányítóival elhíttette: a török az ő fejedelmi trónja biztosításáért bármikor hajlandó háborút is indítani. Ugyanakkor a török politika irányítói előtt azt bizonygatta, hogy országa népe szinte egy emberként áll mögötte, a Habsburg-uralkodó törökellenes szövetséget kínál neki, s török elleni háborúra akarja rábírní őt. Mindezt persze csak úgy tudta hihetővé tenni, hogy még követeli,

diplomatai is csak részismeretekkel rendelkeztek a politikai viszonyokat illetően.

Az erőforrások csekély volta és helyzetének bizonytalansága tehát rákényszerítette Bethlent a titkolózásra, bizalmatlanságra és a politikai fondorlatok széles skálájú alkalmazására. Helyzete sohasem volt olyan kedvező, hogy nyílt kártyákkal játszhatott volna. Különben a korszellem, ha szavakban elítélte is a politikai fondorlatok alkalmazását, de a valóságban a politika sarkkövévé tette a rosszhiszemű ígérgetést, barát és ellenség tudatos félrevezetését. Bethlen kiváltképpen mesterien alkalmazta ezeket a diplomáciai módszereket, ami haragot váltott ki ellenfeleiből.³

A titkolózás és a politikai fondorlatok alkalmazása mellett fellelhető a fejedelem politikájában nem egy ellentmondás is. Ennek gyökerét szintén mindenekelőtt általános okokban, a korszak gazdasági, társadalmi történetének bonyolultságában és ellentmondásosságában kell keresnünk, s csak másodsorban különféle szubjektív tényezőkben.

A korszak ellentmondásai közül az egyik legdőntőbb — és Bethlen politikáját is alapvetően befolyásoló — a török probléma volt. Az ellentmondás itt mindenekelőtt abban rejlik, hogy noha Európában a török hódítás volt a gazdasági, társadalmi fejlődést leginkább fenyegető fő veszély, s a török elleni harc „európai ügy” volt, mégis az európai nagyhatalmak nem a török ellen fogtak össze, hanem egymás ellen vívtak — nemegyszer török szövetségben — külsőleg vallási jelszavak alatt folyó, a valóságban dinasztikus, hatalmi érdekeket szolgáló háborúkat. Az óriási anyagi és katonai erőforrások felett rendelkező spanyol és osztrák Habsburgok — noha főként ez utóbbiaknak a legközvetlenebb érdeke a török elleni harcot követelte volna meg — hosszú időn át csak a status quo fenntartására törekedtek a törökkel szemben, aminek érdekében készek voltak nagy engedményeket is tenni. Nem kisebb ellentmondás tapasztalható azonban Magyarországon sem. A magyar uralkodó osztálynak legveszélyesebb ellensége a török hatalom volt, amely „nem szenved sem társat, sem urat, sem nemes embert”⁴ — mégis a nemesség egy része évszázadokon keresztül a „természet szerint való ellenséghez” fordult segítségért a „természetes szövetséges”, a Habsburg-hatalom ellen. Hasonló ellent-

³ Wittman T. Bethlen Gáborról mint hadszervezőről írt tanulmányában szigorúan bírálja a Szeksfű Gy. Bethlen életrajzában szereplő megjegyzéseket a machiavellizmusnak a fejedelemre gyakorolt hatásáról. Szeksfű azonban korántsem tulajdonít ennek olyan meghatározó jelentőséget, mint amelyet Wittman lát. Bethlen Gábor mint hadszervező. Klny. Sz 1951. 3–4. sz. 5. o.

⁴ Illésházy István 1605. szeptember 25-i lev. Bocskaihoz. TT 1878. 22. o.

mondást rejt magában az is, hogy az abszolutizmus kiépítésén fáradozó uralkodók a polgárságra támaszkodva küzdenek a feudális rendek ellen a feudális rendszer fenntartása érdekében. Vagy az, hogy az antagonisztikus osztályellentétek kieleződésének időszakában Magyarországon sorozatosan osztályegyütműködés jön létre az elnyomók és elnyomottak között.

A korszak bonyolultsága és ellentmondásossága híven tükröződik Bethlen életművében is. Szinte egymás kiegészítéseként szerepel életében a háború és a békés építőmunka; a diplomatizáló színészkedés és az őszinte hazaszeretet; a nagyúri passziók és jobbágyfiak iskoláztatása; kamarai tisztviselők fillérekre menő elszámoltatása és iskoláknak tett nagylelkű adományok; a protestáns vallásszabadságért vívott küzdelem és az erdélyi szombatosok üldözése; a felvilágosult gondolkodás és boszorkányok rontó s gyógyító hatalmában való hit.

Életrajzát már többen megírták.⁵ E munkákban meglehetősen részletekkel megrajzolták az erdélyi fejedelem politikusi és hadvezéri képét, Bethlen ifjúságáról, magánéletéről, jellemének fejlődéséről azonban ugyancsak keveset írtak. Részben azért, mert valóban e két nagy szenvedély a politika és a katonáskodás töltötte be életét, de azért is, mert inkább csak czekekről vannak megbízható adataink.

Ifjú éveiről, amelyek alatt képességei jellembeli tulajdonságai kifejlődtek csak annyit tudunk, hogy jómódú köznemesi birtokoscsaládból származott. Édesapja, Bethlen Farkas, katonaként tevékenykedett. Előbb a török ellen harcolt és részt vett Gyula várának védelmében, majd az erősség török kézre kerülése után Erdélybe ment, ahol János Zsigmond és Báthory István fejedelmek szolgálatában tevékenykedett. A kerelőszentpáli csata után kapta érdemei jutalmául Marosillye várát és a várhoz tartozó uradalmat. Itt született 1580-ban Bethlen Gábor, és itt nevelkedett tizenkét éves koráig István öccsével együtt. Ekkor veszítették el apjukat, s röviddel később anyjukat, Lázár Druzsínát is. A két árván maradt gyermek anyai nagybátyjukhoz, Lázár András székely királybíróhoz került. Itt inkább

⁵ A Bethlennel foglalkozó hatalmas irodalomból lásd *Gindely A. — Acsády I.*: Bethlen Gábor és udvara. Budapest, 1890., *Angyal D.* Bethlenről írt fejezetei i. m. MNT VI. köt. és *Uő.* egyéb Bethlennel foglalkozó írásait. További *R. Kiss I.*: Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. Debrecen, 1923., *Makkai E.*: Bethlen Gábor országalkotó politikája. Erd. Múz. 1914. (második kiadás 1929.), *Szeksfű Gy.*: Bethlen Gábor. Budapest, 1929., *Wittman i. m.* Sz 1951. és *Uő.* Bethlen Gábor. Budapest, 1952. A legutóbb megjelent munkám Bethlen életrajzának ifjú-sági kiadásaként készült, regényesített formában: Bethlen Gábor a nagy fejedelem. Budapest, 1964.

rokoni kegyelemkenyér, mint szerető gondoskodás és nevelés jutott osztályrészükül. Helyzetük csak tovább rosszabbodott, amikor Báthory Zsigmond fejedelem a két árvától elkobozta a marosillyei birtokot.

Az alig tizennégy éves Bethlen Gábor ekkor nehéz válaszút elé került. Vagyontalanul legfeljebb nagybátyja familiáris gazdatisztje lehetett volna; szűk látókörű ispán, bizonytalan osztályhelyzetű nemesi szolga. A másik lehetőség az volt, ha egyénileg keresi boldogulását, előbbrejutását. Ez utóbbit választotta, s mint azelőtt és azután is oly sok előmenetelre vágyó vidéki fiatalember, ő is a fővárosba ment szerencsét próbálni. Katona szeretett volna lenni, olyan mint édesapja volt, hiszen a katona számára nyitva áll a világ. Karddal hírnevet, dicsőséget lehet szerezni, s talán visszanyerni az elkobozott örökséget vagy esetleg még többet is! Katonai pályafutását a fejedelmi apródok között szeretne volna megkezdeni, azonban ahhoz, hogy oda valaki bejusson, pártfogóra volt szüksége. Támogatói nem voltak, csak egy név motoszkált fejében, amelyet még atyjától hallott emlegetni: Bocskai István neve. Távoli rokona a családnak, és módja is van a segítségre; hiszen a fejedelem nagybátyja és főtanácsadója!

Az ifjú Bethlen nem számított rosszul, Bocskai beíratta őt és öccsét a fejedelmi apródok közé, s ezzel hozzásegítette vágyai megvalósulásához.⁶ Noha az udvari apródok élete nem volt valami fényűző — üzenetközvetítés, tanácsosok kiszolgálása és egyéb hasonlókból állt a mindennapos feladatuk (Bethlen is az első időben a fejedelem értékes vadászebeit gondozta) —, arra azonban alkalmat nyújtott a serdülőkorú ambiciózus fiatalembernek, hogy látókörét szélesítse, és összehasonlíthatatlanul többet ismerjen meg a világból, mint arra Lázár András udvarházában módja nyílt volna.

A környező világról szerzett ismereteit tágította a kirobbant tizenöt éves háború, amelybe hamarosan bekapcsolódott Erdély is a török ellen. Bethlen 1595-ben a fejedelem kíséretében részt vett a fényes gyurgyevói győzelemben, majd a mezőkeresztesi csatában, s ezzel elindult a katonai pályán, amely élete vágyálma volt.⁷ A háborús tapasztalatszerzés mellett más úton is lehetősége nyílt látókörének további bővítésére. 1599-ben Bocskai István kíséretében Prágába ment a császári udvarba, az akkori

⁶ Bocskai „... nekünk atyánkfia volt, minket ő nevelt és igen hitt nekünk...” — írta Bethlen egy későbbi levelében Recsep kajmékámnak. Tmkáo. II. köt. 31. o.

⁷ Bethlen mondását Kemény J. jegyezte fel: „... csak volna más ki procurádná az hadak fizetését s derék hadaknak egyben szerzését s ujtását profontoldsát, egyébbíránt az hadviselést abban való minden molestiákkal örömet felvenné és soha honyában is lakni békességben nem kívánna, hanem hadakozásban töltené egész életét.” i. m. 150. o.

Európa egyik legfényesebb, legmozgalmasabb központjába. Az udvar csillogó pompája: a katonák, papok, csillagjósok és alkímisták színesen kavargó világa nyilvánvalóan nem maradt hatástalan a tizenkilenc éves fiatalemberre, aki eddig szűkebb hazájánál, a sokkal egyszerűbb gyulafehérvári fejedelmi udvarnál és a csataterék véres valóságánál egyebet még nem nagyon látott. A fény azonban nem kápráztatta el, mert az élet már fiatalon éleslátóvá tette. Észrevette a ragyogás mögött meghúzódó árnyékot, a hatalom fitogtatása mögött a valódi erő hiányát, és ami legfontosabb: Magyarország és Erdély érdekeinek háttérbe szorítását. Felismerte, hogy a Habsburgok nem képesek a török kiűzésére, s egyelőre a szándék sem erős bennük ehhez. A fiatal Bethlenben ekkor alakult ki az a vélemény, hogy a Habsburg politikai törekvések átmenetileg veszélyesebbek Magyarország és Erdély lakosságára, mint a megrendült crejű, újabb nagy hódításokra már képtelen, de eddigi eredményeit még tartani tudó török hatalom.⁸ Egész politikájának sarkkövévé vált a Habsburg-ellenesség, amelynek pedig elengedhetetlen feltétele volt az átmeneti kiegyezés a törökkel.

Egy későbbi levelében így írt erről portai követének: „... 20 esztendő koromtól fogva . . . soha egy óráig német hűség alatt nem akartam lenni, hanem mikor az országot elfoglalta is, inkább akartam minden jószágom nélkül ellenni és budosást szenvednem, noha nekem is lehetett volna állapotom utánok.” Nem tért Habsburg-hűségre — írja —, mert „noha én akkor igen ifjú legény voltam, de mégis az tökéletességről tudtam gondolkodni, hazánknak árulója nem akartam soha lenni.”⁹ Habsburg-ellenességét és a törökkel való szövetségét 1621 elején írt levelében azzal indokolta, hogy „... valamédig az az Babilonnak őrző fejedelmi az ausztriai és hispániai ház szomszédságunkban uralkodik, addig az mi kicsin maroknyi nemzetünknek sem lelkünkben sem külsőképen szabados csendes állapotunk soha nem lehet, mi pedig ennek ellene nem állhatunk [ti. egyedül, török szövetség nélkül] mert arra erőnk nincsen.”¹⁰ (Kiemelés itt és a továbbiakban is tőlem — N. L.)

Másként adja elő a fiatal Bethlen Habsburg-ellenességének okát Csiki István erdélyi püspök. 1620-ban írt tudósítása szerint az ifjú Bethlen Gábor

⁸ Bethlen több levelében kifejtette véleményét a török szövetségről. Időrendben a fontosabbak közül lásd 1619. december 24-i parancsát Thurzó Szaniszlóhoz (TT 1885. 469. o.), 1621. március 22-i portai követutasítását (Tmkáo. I. köt. 274. o.), 1621. április 23-i lev. Pfalzi Frigyeshez (*Gindely: Okmánytár* . . . 283—284. o.), 1624. január 11-i utasítása Kamuthi Farkas számára (*Szilygyi S.: Adalékok Bethlen Gábor szövetségeseinek történetéhez.* Budapest, 1885. 45—46. o.).

⁹ Bethlen 1627. július 7-i portai követutasítása. Bethlen pol. lev. 440. o.

¹⁰ Bethlen 1621. március 22-i portai követutasítása. Tmkáo. I. köt. 274. o.

Székely Mózes fejedelemsége előtt „Erdélyben az mi kevés atyjátul maradt részére való jószágocskája vala, elvesztegetvén tékozolván lator szolgálkat kezdte tartani és sok tolvajságokat, nemes emberek házak felverését és egyéb törvénytelen húzás-vonásokat kezdte exercálni.” *Amikor pedig Erdélyben kezdték kergetni a „gonosztevőket” őt is megbüntették, amit megtudva Törökországba szökött és ott lappangott.*¹¹

Forráskritikai szempontból e tájékoztatás írójának Bethlennel szembeni elfogultsága nyilvánvaló. Adatait azonban mégsem ezért kell elsősorban elvetni, hanem mert azok ellenkeznek a közismert tényekkel. Bethlen nagy szegénységét ebben az időszakban még olyan forrás is kiemeli, amelyik különben korántsem hízelgően nyilatkozik személyéről.¹² Ez a nagy szegénység pedig nem lehetett a Csiki levelében írt „tolvajkodások” eredménye. A püspök levele — amelyet Bethlen Gábor magyar királlyá választása után írt — híven tükrözi azt a mérhetetlen gyűlöletet, amely a magyar katolikus klérus részéről személye felé áradt. Ez szülte azt a levélben található rágalmat is, hogy Bethlen 1608-ban Báthory Gábor nehezeltése ellenére Lippát, Jenőt és Váradot a töröknek ígérte, nemkülönben hogy Báthory Gábor gyilkosait is ő bujtatta fel 1613-ban. E két váddal szemben az igazság az, hogy Lippa és Jenő visszaadását még 1601-ben Báthory Zsigmond ígérte meg a töröknek,¹³ Báthory Gábor gyilkosait pedig a Váradra érkezett Abafy Miklós tokaji kapitány bujtatta fel a bécsi udvar titkos biztatására, amiről különben saját levele is tanúskodik.¹⁴ Mindez nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy Csiki állításait nagy fenntartással kell kezelni.

Különben a levélben említett „tolvajkodás” igaz volta ellen szól utoljára — de nem utolsósorban — az a körülmény is, hogy a Csiki által jelzett időben Bethlen súlyos sebcsüléssel fekvő beteg volt. Még a prágai látogatása évében Báthory András fejedelem oldalán részt vett a sellemberki csatában, ahol olyan súlyosan megsebesült, hogy — a korabeli leírás szerint — „életének felét a csataterén hagyta”.¹⁵ Felgyógyulása csak 1602-re következett be, amikor tekintélyes csapatvezérként vett részt a vereséggel

¹¹ Csiki István 1620. október 29-i lev. Pázmány Péterhez. MHHX XIX. köt. 257–261. o.

¹² *Gindely*: Geschichte . . . I. köt. 139. o.

¹³ Lásd Bethlen pol. lev. 31., 42. o.

¹⁴ Lásd Abafy Miklós 1613. november 28-i lev. Thurzó György nádorhoz. TT 1902. 87–88. o. Vö. *Sepsi Laczkó M.*: Krónikája és emlékezésre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései, 1521–1624. ETA III. köt. 141. o.

¹⁵ *Wittman*: Bethlen Gábor. 9. o.

végződő tövisi csatában. A csatavesztés után emigrált török földre Székely Mózzsal együtt Basta császári hadvezér véres bosszúja elől. *Politikai okokból kellett tehát menekülnie sok erdélyi nemessel együtt, nem pedig valamilyen „tolvajkodások” miatt.* Maga huszonhat évvel később azt írta erről Recsep kajmekámnak: „senki kényszerítéséből szabad akaratumk szerént”, 400 lovas kopjás katonát fogadva ment török földre Székely Mózzsal együtt, „az németek előtt egycbütt meg nem maradhatván”.¹⁶

Bethlen több alkalommal volt török földön emigrációban. Az itt töltött idő kétségtelenül tovább tágította politikai látókörét. Összeköttetései, baráti kapcsolatai révén betekinthezett egy hatalmas, több világrészre kiterjedő birodalom politikai boszorkánykonyhájába. Emigrációi idején különböző népeket ismert meg, szokásaikkal, erényekkel együtt. Ennek eredményeként elfogulatlanabbul szemlélte a törököt is, mint magyarországi kortársai általában. Az óriási birodalomban világméretű politikai célkitűzéseket tanulmányozhatott, nagy hadseregeket látott. Sőt nagy katonai kudarcok hatását szemlélhette közlről, amelyek azonban mégsem roppantották össze a török birodalmat. Az itt szerzett benyomások nyilvánvalóan serkentőleg hatottak politikai és vallási türelmességének kialakulására is, amely jellemvonásai szokatlannak tűntek hazájában az elkeseredett, véres vallásüldözések közepette.¹⁷

Az 1603. év előbb sikeres, majd szerencsétlen kimenetelű harcai után Nándorfehérváron az erdélyi bujdosók fejedelmükké választották a huszonnyedik életévébe lépő Bethlen Gábort. Ő azonban a választás után fiatalembertől szokatlan önmérsékletlről tett tanúbizonytságot. Eljutott annak felismeréséig, hogy a Habsburg-ellenes harc ügyénc akkor használ legtöbbet ha félreáll, és maga helyett olyan embernek engedi át a fejedelemséget, akinck nála nagyobb hitele van a magyarországi közvélemény előtt, nagyobb tekintéllyel rendelkezik, és nem vádolható „törökösséggel”, mint a bujdosók. Kiemelkedő politikai éleslátással Bocskai Istvánt gondolta legalkalmasabbnak az erdélyi fejedelemségre és az új Habsburg-ellenes küzdelem vezérénc. Gondolatait tett követte, s a körülmények kényszerítő ereje mellett az ő közreműködésének is jelentős szerepe volt Bocskai döntő elhatározásának kialakításában.¹⁸

¹⁶ Bethlen 1628. március 22-i lev. Tmkáo. II. köt. 31. o.

¹⁷ Kemény i. m. 149. o. Vallási türelmességét *Pirhalla M.* kanonok is kiemeli, katolikus egyháztörténeti munkájában: A szépesi prépostság története. Lőcse, 1899. 395. o.

¹⁸ Bethlen pol. lev. 440–441. o. és Tmkáo. II. köt. 31. o.

A Bocskai-szabadságharcban Bethlen nem játszott vezető szerepet, noha hasznos szolgálatokat tett a mozgalom ügyének a török szövetség biztosítása, s Erdély nyugati várainak megszerzése terén. Fáradozását Bocskai jelentős birtokadományokkal jutalmazta, és 1605 augusztusában Kolozsvárott — fegyverzaj közepette is — megjelent násznagyként Bethlen lakodalmán.

A szabadságharc kimenetele újabb bizonyítékkal szolgálhatott Bethlennek a Habsburg-birodalom gyengeségéről, és csak megerősítette azt a véleményét, hogy Erdély — sőt, ha lehet egész Magyarország sorsát el kell választani a Habsburgokétól.¹⁹ Ennek megfelelően Bocskai halála után azon munkálkodott, hogy Erdélynek szilárdan Habsburg-ellenes politikát folytató fejedelme legyen. E politikai koncepció sikerének reményében segítette trónra a fiatal Báthory Gábort.

1608 februárjában azt írta sógorának Rhédey Ferenc váradi kapitánynak Medgyesről: „Én bemegyek Ecsedben és ott minden dolognak bizonyosan végére megyek és kegyelmednek mindeneket bizonyosan értésére adok mingyárt, mihez kellessék magunkat tartani. Azon kell uram lennünk hogy az dolog ne haladjon...”²⁰

A Bocskai által is erdélyi fejedelemségre ajánlott Báthory Gábort²¹ Bethlen juttatta a hajdúk segítségével a trónra. Július elején már fejedelmi tanácsosként, udvari főkapitányként és Hunyad megyei főispánként indult el dévai házától Konstantinápolyba a fejedelmi jelvényekért. Ez alkalommal jegyezte föl a következő sorokat, amelyek némi fényt vetnek gondolkodására, lelkivilágára is: „Seregcknek Ura Szent Istene áldd meg utamat, tedd szerencsésé, hogy minden én utaimban és követségemnek minden idején forgolódhassam és szolgálhassak a te isteni nagy nevednek tisztességére, hazámmak megmaradására, az én urammak böcsületeinek öregbülésére, magammak tisztességemre.”²²

Útja sikeres volt mind Báthory Gábor portai megerősítése, mind pedig a saját előmenetele szempontjából. Gazdagságban és hatalomban tovább gyarapodott az elkövetkező években. Az ország legtekintélyesebb főurai közé emelkedett, a fejedelemség politikai életének egyik irányítója lett.

¹⁹ Lásd munkám: A Bocskai szabadságharc katonai története. Budapest, 1961. 49–50. o., továbbá Rákóczi Zsigmond 1606. október 14-i lev. Petky Jánoshoz TT 1885. 307. o.

²⁰ Bethlen 1608. február 10-i lev. lásd Szilágyi S.: Báthory Gábor fejedelem története. Pest, 1867. Okleveles toldalék, 293–294. o.

²¹ Lásd *Homonnai Drugeth B.*: Naplója. Tudománytár 1839. 371–372. o.

²² Bethlen 1608. július elején kelt följegyzése. TT 1882. 207. o.

Az ifjú fejedelemben a Habsburg-ellenes, protestáns politikai vonal folytatóját és az erős központi hatalom megteremtőjét látta. Noha gondolkodásuk, természetük, erkölcsi felfogásuk meglehetősen eltérő volt, mindezek ellenére szerette és becsülte az éles eszű ifjút, aki a kortársak véleménye szerint hibái ellenére is megnyerő egyéniség volt.

Amikor 1611-ben Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány haddal nyomult Erdélybe, meglehetősen zűrzavaros állapotok következtek be a fejedelemség belpolitikai helyzetében. Júliusban Bethlen Rhédey Ferenchez fordult tájékozódás végett, és többek között ceket írta neki: „. . . ne veszessük el uram az hazát, mert ha ezt elvesztjük, mi mást nehezen avagy nem is találunk. Törődött és sokat budosott emberek vagyunk, én Törökországra soha többször nem megyek, inkább akarok meghalnom hazámban.” Kéri Rhédeyt, beszélje rá a magyarországi urakat, hogy hagyják békében Erdélyt, hiszen úgyszem tudják megtartani azt a török ellenében. Írja meg mit akarnak a magyarországiak, s azt is, hogy „. . . kegyelmed is mihez tartja magát, kegyelmeddel én örömet mindenben egyet értek”.²³

Nem ismerjük pontosan hogyan alakultak az események Bethlen személyét illetően. A rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint tárgyalásokat folytatott Forgách Zsigmonddal, amelynek főltételeit II. Mátyás augusztus végén hagyta jóvá.²⁴ Ennek ellenére Bethlen mégis Temesvárra ment török segítségért, „olyan félelmes állapotban is” és Hasszán pasa csapatait hozta Báthory támogatására. Ezek mellé „az ország népét gyűjtven — írta később portai követénck — az fejedelmet is megszabadítván Szebenből mezőre hoztam; az ellenségre egyedül az én tanácsomból, biztatásomból indult, kiket isten által elűzénk, elrontá veszté őket az isten, hazánkat megszabadítánk.”²⁵

A következő évben azonban egyre élesebb ellentétek támadtak Bethlen és a fejedelem között. Szeptemberben ötven fegyveres kíséretében kénytelen volt ismét török földre menekülni élete megoltalmazása végett. A fejedelem erre elfogatta feleségét, és novemberben az országgyűléssel száműzette Bethlent Erdélyből.

Ekkor ismét egy évet töltött emigrációban. Előbb közeli ismerőséhez — mondhatni barátjához —, a temesvári pasához ment, majd 1613 tavaszán a portán időzött negyven napot. Itt sokat kérdezték a Habsburgok és a magyarok erejéről; „. . . kiknek kérdésekre én úgy feleltem meg — írta

²³ Bethlen 1611. július 19-i lev. Rhédey Ferenchez. TT 1899. 714. o.

²⁴ TT 1899. 715–716. o.

²⁵ Bethlen pol. lev. 441. o.

Thurzó György nádornak —, *mint igaz, hazája szerető embertől kívántatott, ismervén az törököt természeteiben.*"²⁶ Végül a török porta úgy döntött, hogy Bethlent tekinti Erdély új fejedelmének. A magyarországi pasákhoz parancs ment, hogy támogassák őt hadaikkal. Szeptember végén Szkander pasa seregének kíséretében átlépte a Vaskapu-szorost, és egy hónap elteltével a kolozsvári országgyűlés megválasztotta őt Erdély fejedelmévé.

Harminchárom éves volt, amikor az erdélyi rendek „*féltekben — libere*” fejedelmükévé választották,²⁷ de megjelenése életkoránál többet mutatott. Törődött testében azonban nagy elhivatottsági érzés élt aziránt, hogy a sors őt rendelte nemzete jövőjének irányítására; a protestánsok védelmére, Erdély és Magyarország felvirágoztatására.²⁸

Kortársai közül többen fölöttébb hatalomvágyó embernek ábrázolják Bethlent. Egy korabeli krónikás szerint 1619-ben Pozsony elfoglalása után bizalmas környezetben a kezébe került királyi koronát a fejére tette „*mintegy tréfa képpen*”, majd a többi királyi díszet is magára öltötte és ezeket mondotta: „*Immár légyen hála Istennek! Ezt kerestem, megelétem, és nem mondhatom, hogy a magyar királyi korona fejemben nem volt.*”²⁹

Nem tudjuk, ha ez valóban így történt is, mennyi volt abban az őszinte öröm és mennyi a gúny az őt hatalomvágyónak hirdetők felé? Azt tudjuk, hogy 1604-ben önként lemondott a fejedelemségről, és hogy a királyi koronázást illetően is nagyon higgadtan viselkedett a későbbiek folyamán. Ugyanakkor, köztudott az is, hogy fejedelmi méltóságát és tekintélyét nagyra tartotta. A korabeli feljegyzés szerint egyik alkalommal III. Zsigmond lengyel király követének, aki ura képviselőjében fölényesen akart tárgyalni vele, ezeket mondotta: „*Királyodat becsülöm, de nem félek tőle, s nem gondolok vele, királyod ugyanis nekem nem uram, s ha címét tekintve mint király nagyobb is nálam, kisebb a tekintélye Lengyelországban, mint az enyém, fejedelemé Erdélyben, s nincs nagyobb híre az egész világon sem.*”³⁰

Bethlen jól ismerte a mérhetetlen hatalomvágyáról elterjedt híreket, 1624-ben hivatkozott is rá Illésházy Gáspárnak írt levelében, amikor a békekötés okait sorolta fel: „*. . . cselekedtem azért harmadikért, hogy az én telhetetlenségem, ambícióm felől költött hamis hírekben, azok, kik efféléket hirdetnek felőlem, meggyalázzódnak, hazugságban maradjanak.*”³¹

²⁶ Bethlen 1613. április 25-i lev. Thurzó György nádorhoz. TT 1885. 209—212. o.

²⁷ Nagy Szabó F.: Memoriale. ETA I. köt. 115. o.

²⁸ Bethlen külsejének leírását lásd Gindely: Geschichte . . . I. köt. 139. o.

²⁹ Nagy Szabó i. m. ETA I. köt. 123. o.

³⁰ Kemény i. m. 108., 113. o.

³¹ Bethlen 1624. május 30-i lev. lásd MTT XXVII. köt. 74. o.

Azt pontosan kibogozni, hogy cselekedeteinek rugói között milyen szerepet játszott a hiúságból eredő hatalomvágy és milyet a köz szolgálatára irányuló elhivatottsági érzés — történész számára lehetetlen, de szükségtelen feladat is. Nyilvánvaló, hogy mindkettő szerepet kapott cselekedeteinek indítóokai között. Éppen ezért amennyire helytelen Bethlent valamiféle eszményesített szabadsághősnek látni, legalább annyira helytelen a másik végletbe esve pusztán hatalomvágyból levezetni minden cselekedetét. Az igazság valahol a középúton van, ahol pontosan bemérni nem lehet, de nem is szükséges. *A lényeges, döntő szempont ugyanis az, hogy Bethlen politikája milyen mértékben szolgálta a haladás ügyét.*

Az ő célja: az önálló magyar nemzeti királyság uralma alatti visszaállítására mennyivel kínált kedvezőbb fejlődési lehetőségeket Magyarország és Erdély népcinek a Habsburg-uralomnál? Tekintetbe véve azokat az eredményeket, amelyek Bethlen uralkodása alatt születtek Erdélyben — joggal fel lehet tételezni, hogy uralmának kiterjesztése a királyi Magyarország lakosai számára is jobb életlehetőségeket, kedvezőbb fejlődési feltételeket biztosított volna. Az állami egység helyreállítása vitathatatlanul pozitív célkitűzés volt. *Makkai László egy korábbi munkájában úgy foglalt állást, hogy Bethlennek semmivel sem volt kevesebb joga a maga részéről kezdeményezni a két országrész egyesítését, mint a nyugati félnek, a Habsburgoknak. Országglásával bebizonyította, hogy ő volt az egyedüli korában, aki ezt a szerepet megérdemelte.*³²

Bethlen hazai és külföldi kortársai politikai pártállásuk szerint meglehetősen eltérő véleményen voltak a fejedelem személyét illetően. Bojti Veres Gáspár, Keserői Dajka János, Sepsi Laczkó Máté és más protestáns hívei csak a legnagyobb tisztelet hangján tudtak szólni róla, s hasonló állásfoglalásokat találhatunk külföldi szövetségescsi, az alsó-ausztriai rendek, Dohna gróf, Thurn gróf vagy Mansfeld leveleiben is.³³ Ezzel szemben a már idézett Csiki István püspökön kívül Eszterházy Miklós vagy Pázmány Péter általában csak a legsúlyosabb elítélő jelzők kíséretében említik nevét leveleikben.

Eszterházy Miklós 1626-ban azt írta II. Ferdinándnak Bethlenről: „... az ő perfidiája minden szegleteket eljárt már.”³⁴ Hasonlóan nyilatkozott Páz-

³² Erdély öröksége. IV. köt. Bevezetés XII. o. Bethlen 1618. május 5-én többek között azt írja sógorának, Rhédey Ferencnek: „... hazámért sem pénzemet, de véreimet is sőt életemet is ha kívántatik, megbizonyítom akkor hogy kész leszek elfogyatni.” Bethlen pol. lev. 96. o.

³³ Gindely: Okmánytár ... II. 5., 157., 437. o., TT 1879. 545. o.

³⁴ Eszterházy M. ... II. köt. 429. o.

mány is az uralkodónak: „Bizonyos hogy Bethlen ígéreteiben nem lehet bízni, miután adott szavával nem szokott gondolni, s midőn alkalom nyílik érdekeinek előmozdítására, elvállalt kötelezettségein könnyen túlteszi magát.”³⁵

Politikai megbízhatatlanság és állhatatlanság vádján túl elmarasztaló kritikák érték magánéletét is. Egyik életrajzírója elmondja, hogy Bethlennek egyik emigrációja idején viszonya volt egy férjes olasz nővel, akit azután karricféléts miatt hagyott cserben. Ugyanez a történész másik munkájában azt állítja, hogy Bethlen állandóan részegeskedett, ami miatt csak kora reggel lehetett vele államügyeket tárgyalni.³⁶ Több korabeli levélben olvashatunk erkölcsi kilengésekre utaló vádokról a fejedelemmé választása utáni évekből is.³⁷

Ami a politikai állhatatlanságáról és megbízhatatlanságáról szóló vádakat illeti, azzal kapcsolatban világosan kell látnunk, hogy a machiavellizmus virágkorában nyilván Bethlen politikájában is fontos szerepet kapott az államérdekek az egyéni, morális szempontok fölé való helyezése.³⁸ Több korabeli adatot figyelembe véve fel kell mentenünk Bethlent az állandó részegeskedés vádjá alól. A bornemissa Kemény János azt írja a fejedelemtől, hogy „az borított feje fájása is nem szenvedhette”.³⁹ Ez a megállapítás amellest szól, hogy a fejedelem került a nagyobb mérvű borfogyasztást. A nála járt császári megbízott pedig azt írja beszámolójában, hogy egy lakomán, ahol mindenki erősen ittassá vált, egyedül Bethlenen nem lehetett különösebb elváltozást észrevenni. Csupán annyi történt, hogy valamivel emeltebb hangon beszélt, majd kinyitotta az ablakokat, és könnyebb ruhát öltött magára. A Bethlen folytonos részegeskedéséről szóló vádnak ellentmondanak környezetének feljegyzései is a reggeltől estig tartó munkálkodásáról. A fejedelem naponta több hat-nyolc oldalas levelet írt saját kezűleg, nem beszélve az általa diktált vagy átjavított nagyszámú ügyiratokról. Az igazság az, hogy az államügyek intézése, a hadszervezés, a gazdaságirányítás, az egyházügyek és egyéb foglalatosságok annyira igénybe vették napjait, hogy alig jutott ideje magánéletre, az ivászatra és egyéb szórakozásokra.

Ami a fejedelemmé választása utáni erkölcsi kilengéseit illeti — bár több ilyen jellegű korabeli mendemondát ismerünk —, arról sem tudunk

³⁵ G. Pray: *Gabrielis Bethlenii Principatus Transylvaniae coaevis documentis illustratus*. Kiadta Miller J. Pest, 1816. I. köt. 178. o.

³⁶ *Gindely-Acsády* i. m. 7–8. o.

³⁷ Bethlen pol. lev. 102., 248–251. o.

³⁸ Lásd *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 422. o.

³⁹ *Kemény* i. m. 149. o.

semmi konkrétumot. Egyik levelében maga tiltakozik az ellen a vád ellen, hogy amikor Kerekiben megszállt, ott „mezítelen táncolt” volna Báthory Annával: „. . . ne idvezítse pedig az úr isten lelkemet — írja —, ha soha fejedelemségemnek idején táncoltam vele.”⁴⁰ Más alkalommal Thurzó Imrének írta egy hasonló jellegű váddal kapcsolatban: „. . . én sem vagyok pogán hogy az scortatiát üzzem, holott öszül hajam, szakálam és ha azelőtt cselekedtem volna is, ki kellene abból térnem . . ., ha lator akarnék lenni, elég kurvát találnék Szombatban (ti. Nagyszombatban), be nem hordozzák az én aranynívemet asszonyoméknak széllal mint némely úrét. Tudom Beszterczén némely urak mint rágalmaztának szegény fejemet az osgyáni és gácsi sokadalommal, s egyébbel is . . . kiért fizessen meg isten nekem az kárhoyattal ha igazán rágalmaztak a jó urak, de ha hamissan, fizessen meg azoknak az hamissaknak . . .”⁴¹

Bethlen tehát ismerte az erkölcsi kilengéseiről terjesztett híreket, de azokat alaptalan rágalmaknak minősítette. Tagadása önmagában természetesen nem lehet pordöntő ebben a kérdésben, de a tudományos igényű történetírásnak nem is feladata a hálózások titkainak fürkészése. Annyi bizonyos, hogy fejedelmi elődjével Báthory Gáborral ellentétben az ő uralkodását nem kísérte botrányok sorozata. Első feleségével Károlyi Zsuzsannával — levelezésük hangjából ítélve — harmonikus házasságot élt, második házassága idején pedig már meglehetősen törődött ember volt. Nagyszámú leveleiben csak elvétve bukkanunk magánéletére utaló, szokásairól, ízléséről, kedvteléseiről árulkodó töredékekre. A zenét fölöttébb kedvelte, amint az többek között Thurzó Imre Prágából küldött leveléből is kitűnik: „Musikást Felsőgednek nem szerezhettem többet, hanem egy jó mesterséges öreg hegedűn musikáló musikást, mely musika fiola gambának hivattatik . . . Kár kegyelmes uram, hogy a mezerici hegedős mely Felsőgednél Kassán volt visszatért, mert én olyat keveset hallottam még Prágában is, nem is kaphatni bizony olyat mostani időben.”⁴²

Kedvtelései közé tartozott az építkezés is. Nemcsak várak erősítése — amilyent például 1618-ban Váradon maga irányított —, hanem egyéb építkezési munkálatok végeztetése is. 1623 elején Eperjes város előljáróit maga szólította fel arra, hogy „. . . az mely kőműves ott Eperjes városában

⁴⁰ Bethlen 1618. augusztus 11-i lev. Rhédey Ferenchez. Bethlen pol. lev. 102. o. E levél képezte alapját különben *Móricz Zsigmond* erdélyi trilógiája egyik jelenetének is.

⁴¹ Bethlen pol. lev. 248—251. o.

⁴² Thurzó Imre 1620. május 5-i lev. Bethlenhez. TT 1888. 434. o. Vö. MTT XXVII. köt. 51. o.

az Dániel Deák boltját építette, azt valahol léssen felkeresztetvén és egy jó téglavető mestert is tized magával szerezvén, küldje által ide Kassai szabad városunkba, kiknek valamint mások adnának, bővebben fizetéseket megadjuk.”⁴³ 1626 júliusában a lázas hadikészülődések idején is jutott ideje arra, hogy Váradon szárazmalmot csináltasson, amelynek elkészítéséhez ún. újkeresztyén ácsmestereket kért Illésházy Gáspártól.⁴⁴

Egy levélrészlet tanúsága szerint uralkodása elején Alya Farkas Küküllő megyei főispánt megkérte, adja kölcsön Bonyhán levő ágát, amelyben ottléte alkalmával hált, „*hogy azon formára egy nehán ágyat csináltassak itt való házakban*”.⁴⁵ A szép bútor szeretete mellett volt érzéke a képzőművészetekhez is. 1619-ben Kolozsvárról festőt kért a fedelmi udvarba: „Egynéhány rendbeli dolgokat akarván a képírók elcikben adni, hagyjuk és parancsoljuk is, a kolozsvári képírót, ha szinte fogadott míve volna is, mindjárt küldje alá Fejérvárra minden műszercivel” — írta a kolozsvári főbírónak.⁴⁶

A tudomány és a sajtó szabadságáról felvilágosult nézeteket vallott. Ezt tükrözi többek között az a levél is, amelyet 1620 elején írt Nagyszombat város tanácsának: „Mivel az tipográfhiák nemcsak ékességre, hanem kiváltképpen szükségére szolgálnak akármely respublicának; mi is az ott várostokban levő tipográfhiát némely fő tanácsuraknak commendatiojokra attuk volt Elias Pergernek.” Többektől megtudta, hogy a tanács csak római katolikus írásokat enged kinyomtatni rajta. „*Mivel azért az tipographia nem privátumra csak, hanem minden publicus ususra való*” megparancsolja, hogy a vallás szabadságának megfelelően minden írást kinyomtassanak azon.⁴⁷

Humánus gondolkodásmódjáról tanúskodik többek között az a levél, amelyet 1620 nyarán írt Besztercebányáról Nagyszombat elöljáróihoz: „Az mely István nevű gyermeket, ki megfogatásakor tizenhárom esztendő volt, megcsigáztatván és vallatván, immár hét esztendőttől fogva tömlöcben tartotok, annak magunk is állapatját akarván érteni hagyjuk és parancsoljuk, ez levelünk látván mingyárt bizton hozzátok bántás nélkül ide mihozzánk. Ha az vétek halált érdemel, s eddig való szörnyű szenved-

⁴³ Bethlen 1623. március 16-i lev. Eperjes városához. CSSR Presov, városi lt. 1621 – 1622-es iratok.

⁴⁴ MTT XXVII. köt. 85. o.

⁴⁵ Bethlen 1617. március 11-i lev. Alya Farkashoz. TT 1885. 446. o.

⁴⁶ Bethlen 1619. április 27-i lev. Gellyén Imre kolozsvári bíróhoz. TT 1888. 462. o.

⁴⁷ Bethlen 1620. február 28-i lev. Nagyszombat vezetőihez. CSSR Trnava, városi lt. Bethlen-kori iratok.

désével és kínzásával meg nem elégedtetek, nem akarjuk hogy tovább kénozzátok, hanem váljék el dolga, vissza vihetitek innét ha halálra kell szentenciázni.”⁴⁸

Kemény János azt írja róla, hogy „*megharagudni tudó, de azt megmértéklő, haragot nem tartó, nem kegyetlen és vértiszomjuhozó, hamar megengesztelődő*” ember volt. Leírja, hogy amikor Bethlen 1626-ban Haller György hűtlenségéről értesült, Kornis Zsigmonddal megüzente neki: „... tudom, úgymond latorságát és árultatását, kiért halált érdemelne, de menjen vissza házához, ne kellessék énniattam elveszni, itt ne árulkodjék s practicáljon egyébiránt elesik a feje.”⁴⁹ Utódainak azonban szigorúbb magatartást tanácsolt végrendeletében: „... *abból én reám, hogy fegyverrel keveset büntettem még a nyilvánvaló latrokban is, ne nézzetek, mert talán nem mindenkor adatik néktek a magatok és országotok oltalmazására olyan mód mint énnekem.*”⁵⁰

Felvilágosult, humánus gondolkodása mellett azonban kora gyermekeként ő is hitt a boszorkányok és bűbájosok hatalmában, és az ilyen gyanúba esettek ellen személyesen fellépett. 1626 elején Gyulafehérvárról például azt írta Kassa város vezetőinek, hogy Fehérváron a napokban megfogtak egy „boszorkányasszonyt” aki a vallatási tortúrán elmondta: Kassán a Lakatos utcában lakó Stregely Andrásné „afféle boszorkányságban felette igen fő volna”. Mivel „nem tűrünk ilyen gonosz személyt birodalmunkban” megparancsolja, hogy azonnal fogják meg az asszonyt, és erős őrizet alatt küldjék Gyulafehérvárra. 1621-ben bízott abban, hogy a boszorkányok képesek meggyógyítani feleségét: „... mert én azt gondolom, hogy ha meg tudják veszteni az embert, meg is tudják gyógyítani.”⁵¹

A boszorkányok, bűbájosok rontó és gyógyító hatalmának elismerése mellett más fogyatékoságok terén is korának gyermeke volt a fejedelem. Természetesnek vette például, hogy az elfogott német rabokat cladja vagy clajándékozza a töröknek. 1623-ban kelt portai követutasításából megtudhatjuk, hogy a vezérnek három szép sátorért német rabokat ígért cserébe. Nevezetesen „egynéhány szép német leánykát és gyermeket” olyat, kiknél szebbet maga sem látott. Német rabokat ígért cserébe törö-

⁴⁸ Bethlen 1620. július 4-i lev. Nagyszombat vezetőihez. CSSR Trnava, városi lt. Bethlen-kori iratok.

⁴⁹ Kemény i. m. 123., 149. o.

⁵⁰ Erdély öröksége, IV. köt. 136. o.

⁵¹ Bethlen 1626. május 25-i lev. Kassa előljáróihoz. CSSR Košice, városi lt. Schwartzbachiana 6129. és TT 1879. 211. o.

köknék jó lovakért is.⁵² Ez is arra figyelmeztet, hogy emberi nagysága, emelkedett gondolkodása mellett lássuk személyének árnyoldalait is.

Életmódjában érdekesen keveredett a patriarchális egyszerűség és az emberi melegszívűség a fejedelmi pompakedveléssel és a dolgoknak az államérdek rideg szempontjai szerint történő megítélésével: „Nem szükség uram ezen a földön az pompálkodás — írta 1622 elején Ferdinánd biztosainak —, mert csak magyarok vagyunk... *Itt uram csak paraszt magyarokra talátltok, tudnátok magatok is jól kik vagyunk.*”⁵³

Nem sokkal magyar királlyá választása előtt felesége arról értesítette Bethlent: „... én magam sütöttem Kegyelmednek egy Kementz kalátsot, és egy Kementze kenyeret is sütöttem, Nro 3 Zsák szitált lisztet is küldöttem.”⁵⁴ Leveleik hangja bensőséges, egyszerű érzelmekről tanúsító: „*Szerelmes szivem, dldjon meg az uristen kedves hosszu élettel, edes asszonykám*” — írja már magyar királyként Bethlen a feleségének, s úgy írja alá a levelet: „Gábor, igaz szerelmesed.”⁵⁵

Ugyanakkor uralkodóként pompával öltözködött, és nagy melósággal viselte magát. Kemény János úgy jellemezte: „... főlovakban, friss öltözetekben, muzsikában, építésekben, fejedelmi vendégségekben s néha táncokban is, de nem részegséggel, mértékletesen gyönyörködő” ember volt.⁵⁶

Önmagáról csak elvétve ír leveleiben. 1621 januárjában feleségének tréfásan megemlíti: „Irhatom magam felől, Istennek hála egészségem vagyon, csak hogy az első fogam szintén elhagy, tovább hogy ő nem akar szolgálni igen esküszik, kin igen busulok és eléggé marasztom különböző féle orvosságokkal, de nem reménlem megmaradását.”⁵⁷ Más alkalommal Thurzó Imrét arra kéri, hozasson számára Bécsből vagy más nyugati városból „egy szép szürke kalapos süveget biberhört [hódszört] mentől szebb, vékonb találtaik; *igen öreg avagy bő legyen, mivel az én fejem nagy...*”⁵⁸ 1623 elején írja szövetségésének Illésházy Gáspárnak: „Magunk felől irhatjuk Kegyelmednek, hogy az sok törődés hadakozás és szerelmes

⁵² Tmkáo. I. köt. 378. o.

⁵³ Bethlen 1622. március 9-i lev. TT 1886. 216. o. és Bethlen lev. 211. o.

⁵⁴ Károlyi Zsuzsanna 1620. augusztus 5-i lev. férjéhez, Bethlen Gáborhoz. Győri történeti és régészeti füzetek 3. sz. 204. o.

⁵⁵ TT 1879. 202. o.

⁵⁶ Kemény i. m. 149. o.

⁵⁷ Bethlen 1621. január 29-i lev. feleségéhez. TT 1908. 241. o.

⁵⁸ Bethlen pol. lev. 355. o.

feleségünk halálán való keserűségünk igen megerőtlenített, előszültünk; mindazáltal még egy hadakozásra ha kívántatik Isten segítségével által talán elérkezünk.”⁵⁹ 1626 elején nagy méltósággal írja ellenfelének, Eszterházy Miklós nádornak, aki különböző sértő szavakkal illette őt: „Csavargók ifjuságunkban sem voltunk, hanem magunkat életünknek minden folyásában tiszteséggel viseltük. Tudja és látta sok ezer vitéz sokszor sok helyeken, hogy ellenségünk előtt sem csavargottunk mi. Kegyelmed hogy legyen olyan ember mint mi, megengedtük — tette hozzá —, hogy minálunknál bölcsebb, vitézb, gazdagb — lehet; mert isten minket talám abbeli gráciájával nem akart meglátogatni — mi affelelt Kegyelmeddel nem altercálkodunk. De nem illik egy eszes s vitéz emberhez is az, hogy valamely felebarátját, sőt ellenségét is gyalázatosan tractálja.”⁶⁰ Egy későbbi levélében azt olvashatjuk: „. . . nem hozta nekünk azt az természet, hogy nyelvünkkel senkit is rágalmazzunk.”⁶¹

Nagy elfoglaltságát maga is említi egyik írásában: „Sok dolgaink miatt Kegyelmednek nem irhatánk választ, mostan is éczakával kényszerítettünk végben vinni, az sok sollicitátoroktól nem érkezünk nappal hozzá.”⁶²

Érdekes fényt vet emberi magatartására az a levélrészlet is, amelyet 1621 elején írt Thurzó Imrének. Ebben elmondja, hogy Hainburgban tárgyaló kancellárjának, Péchy Simonnak meghalt a felesége, s most zavarban van a teendőket illetően: „. . . nem tudom mit tegyek, mert ha megírom neki, minden esze, kedve, conceptusi elbomolnak nyavalyásnak és az egész tracta a mi részünkről nagyon fog periclitálni, ha meg nem írom meg neki egyik keserűsége a másikat öregbiti.”⁶³

Ezek a töredékek természetesen csak apró adalékokat szolgáltathatnak Bethlen Gábor személyéhez, szűk kis rést nyitnak számunkra, amelyen be lehet pillantani a nagy hadvezér és politikus magánéletébe, lelkivilágába.

Egyik életrajzírója fontos jellemvonásaként emelte ki, hogy mint korának modern fejedelme semmi belső szimpátiát nem érzett a rendi szabadságok, „a vármegyei akadémikusok” iránt. Éppen ezért valószínű — teszi hozzá —, hogy Magyarországot uralma alatt megtartva, a vármegyei rendiséggel még súlyos konfliktusokba keveredett volna.⁶⁴ Egy másik munkában

⁵⁹ MTT XXVII. köt. 52. o.

⁶⁰ Eszterházy M. . . II. köt. 245. o.

⁶¹ Bethlen 1627. április 8-i lev. Illésházy Gáspárhoz. Bethlen pol. lev. 428. o.

⁶² Bethlen 1626. november 24-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 104–105. o.

⁶³ Bethlen 1621. január 29-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 232. o.

⁶⁴ Szeksfű i. m. 131. o. Vö. Fraknoi (Frankl) i. m. I. köt. 500. o.

is azt olvashatjuk, nem igazolják a történelmi tények azokat, akik Bethlent „mint a szabadság lelkes és önfeláldozó bajnokát dicsőítik” mert a fejedlem sem Erdélyben, sem Magyarországon „nem bizonyította magát a szabadság őszinte tisztelőjének”. Kétségtelen tény, hogy Bethlen, az abszolutizmus kiépítésén fáradozó fejedelem, nem érezhetett különösebb szimpátiát a fejlődést gátló feudális rendi szabadságjogok iránt. Hozzárult ehhez még az a sajátos körülmény is, hogy a rendiség tisztelete nem is fejlődhetett ki mélyebben benne. Fiatalon kiszakadt a rendi világból, és török emigrációiban, a szultán uralkodási módszerei között nem találkozott a feudális rendi jogok tiszteletben tartásával. Uralkodása első időszakában sikerült megvalósítania az abszolutista kormányzást Erdélyben, ahol a rendeknek az állam ügyeiben csak formális beleszólásuk volt. Ez az eredmény Erdély sajátos társadalmi és politikai viszonyai miatt jöhetett létre viszonylag rövid idő alatt.⁶⁵ Sokkal nehezebb volt a helyzet azonban a királyi Magyarországon, ahol a társadalmi viszonyok sok tekintetben eltérőek voltak az erdélyiektől, és ahol ő többek között éppen a rendi jogok visszaállításának jelszavával kívánt mozgósítani a Habsburg-hatalom ellen. Mindezek miatt Magyarországon nem is tudott olyan, rendektől független uralkodóvá válni, mint Erdélyben. Sem a magyarországi pénzügy, sem a hadügy fölött nem rendelkezett hasonló önállósággal mint odahaza. Ez nagy elkeseredéssel töltötte el, és sokszor kifakadt a magyarországi rendiség szűkkeblűsége, önzése miatt.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Bethlen általában rendiség-ellenes vagy feudalizmus-ellenes lett volna! A feudális uralkodó osztály tagja volt, és uralmának gyümölcseit is mindenekelőtt osztálya tagjaival kívánta élveztetni. Tisztában volt azonban azzal is, hogy a több vallású, több nemzetiségű, két idegen elnyomótól veszélyeztetett országban csakis akkor lehet eredményeket elérni, ha igyekeznek „minden rendeket promoteáló” uralkodó lenni, aki „az haza fiaiknak atyjok”-ká is válik. *Kemény János* leírása szerint Bethlen „*az országban sine discretionis religionis kedvellette, promoveálta az embereket*”; s uralkodásával az egész „*magyar nemzetet elhíresítette vala*”.⁶⁶

Bethlen uralkodói felfogása a rendiség korlátain túlnéző, vallásilag türelmes abszolutista uralkodó korai megjelenése magyar földön. Számadásra kötelezett szolgának érezte magát, s erősen hitt munkája fontosságában, nem-

⁶⁵ Erről bővebben lásd az e mű I. fejezetét.

⁶⁶ *Kemény* i. m. 149. o.

zetét boldogító és istennek tetsző mivoltában. Nagy tervei azonban kevés visszhangra találtak osztályának tagjai között. Személye rejtély volt, akit még csodálói sem értettek.⁶⁷

Történelmi személyek és cselekedetek megítélése, értékelése nem kismértékben nézőpont kérdése is. Ha Bethlen Gábor személyét és tetteit világtörténelmi vagy akár csak európai viszonylatban is vizsgáljuk, jelentősége lecsökken, hiszen cselekedeteinek akciókörre alig terjedt túl Magyarország határain. Háborúi és hadserege a korszak nagy európai tusájában végső soron meglehetősen alárendelt szerepet játszottak. Neve a korabeli nyugat-európai köztudatban inkább felnagyított ravaszsága, mint tényleges érdemei miatt vált ismertté. Nagy fáradtsággal, sok gonddal összetoborzott és megszervezett hadseregét a nyugati kortársak meglehetősen korszerűtlen, gyűlevész hadnak látták, amely legfeljebb kisegítő diverziókra alkalmas a Habsburgok ellen. Felvirágoztatott erdélyi állama nyugat-európai viszonylatban gyenge gazdasági erőforrásokkal rendelkező kicsiny, félbarbár államnak számított, amely félénken húzódik meg a rettegett, hatalmas török birodalom árnyékában. Az Erdélyen átutazó nyugati követek csodálkozó meglepetéssel jegyezték fel, amikor valami nyugat-európaihoz hasonló, modern dolgot találtak. A fejedelem céljai mögött legtöbbször csak hatalomvágyat láttak, s Habsburg-ellenes küzdelmeit szeparatista törekvésként értékelték.

A nyugat-európai történetírás a későbbiek folyamán is alapvetően ebben az aspektusban értékelté Habsburg-ellenes küzdelmeinket, s közöttük természetesen Bethlen Gábor háborúit is. A nyugati történetírás — mindenekelőtt természetesen az osztrák irodalom — a Habsburg-birodalom törökellenes jelentőségéből kiindulva elítélte a magyar állami önállóság visszaállítására irányuló törekvéseket, és az ezért folyó küzdelmeket egyszerűen szeparatista mozgalomnak, lázadásoknak minősítette. Lényegében ez a szemlélet uralkodik *Hantsch* osztrák történész közelmúltban megjelent munkájában is, amelyben azt állítja, hogy az erdélyiek a török szövetséggel meggátolták a nyugati keresztény hatalmak törökellenes sikereit. Ez a tendenciózus, a történeti tényektől távol álló beállítást több-kevesebb élességgel megtalálható más nyugati történeti munkákban is. A századokon át élő politikai elfogultság és a történelmi tények kellő ismeretének hiánya miatt meglehetősen ritka az olyan tárgyilagos értékelés, mint a holland *Van Oordt*, aki igyekszik a harmincéves háború bonyolult viszonyai között is megtalálni Bethlen Gábornak és háborúinak tényleges súlyát, szerepét és jelentőségét.

⁶⁷ *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 422. o., *Szekfü* i. m. 77. o.

Ez az értékelés kapott helyet *Gindely* biográfiájában is. Korábbi írásaiban a fejedelem háborúit csupán a harmincéves háború „epizódjainak” minősítette, ez utóbbi művében azonban azt írta Bethlen európai történeti jelentőségéről: A fejedelem „kora eseményeinek fejlődésére éppolyan, ha nem nagyobb befolyást gyakorolt mint ama világtörténelmi tragédia más kimagasló alakjai, mint Mansfeld, Thurn, Halberstadti Keresztély, IV. Keresztély dán király, Miksa bajor választó, s hogy csupán sikereinek nagysága tekintetében marad el Gusztáv Adolf, Waldstein vagy Richelieu mögött.”

Bethlen és háborúi európai jelentőségének értékelése sajnálatosan kimaradt a szovjet Világtörténet harmincéves háborúival foglalkozó fejezetéből is, ahol pedig helyet kapott a fejedelemnél kisebb katonai jelentőségű Mansfeld zsoldosvezér, noha a Magyarország és a balkáni országok harca a török hódítók ellen című fejezetben például azt olvashatjuk: „Bethlen Gábor egyik kezdeményezője volt annak a tervnek, hogy az összes nem katolikus államok széles körű Habsburg-ellenes koalíciót alakítsanak; ebből a célból követeket küldött Moszkvába” stb. Nem tárgyalja érdemben Bethlen európai szerepét és jelentőségét a román marxista történetírás *Din Istoria Transilvaniei* című, reprezentatív kiadványa sem. Csupán arra mutat rá, hogy Bethlen — belépve a protestáns országok koalíciójába — eredményesen vigyázott arra, hogy függetlenségét megőrizze.⁶⁸

⁶⁸ Lásd Világtörténet. Szerk. J. M. Zsukov IV. köt. Budapest, 1963. 394., 698–702. o., *Din istoria Transilvaniei*. I. köt. Bucuresti, 1963. 208–211. o., *Gindely: Geschichte* . . . I. köt. 139. o., *Gindely-Acsády* i. m. 3. o., *H. Hantsch: Die Geschichte Österreichs*. I. köt., Wien, 1959. 225–236. o. *Van Oordt J.: Nederland en Turkije im Het begin van den dreitigjarigen oorlog* c. munkájának ismertetését lásd *Protestáns Szemle* 1928. 597–608. o. A Habsburg-ellenes küzdelmek elítélése megtalálható pl. *A. Lefavre: Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie*. Paris, 1902., a Habsburg-politikát dicsőítő magyarellenos művében vagy *M. Depner: Das Fürstentum Siebenbürger im Kampf gegen Habsburg*. Stuttgart, 1938. munkájában, amely egyenesen azzal vádolja az erdélyieket, hogy elárulták a nyugatot, amikor a Habsburgok ellen harcoltak. Ehhez hasonló értékeléseket találhatunk *A. Huber: Geschichte Österreichs*. Gotha, 1892., *O. Klopp: Der dreissigjährige Krieg*. Paderhorn, 1891., *E. Priester: Kurze Geschichte Österreichs*. Wien, 1946. c. munkákban, de *Zwiedineck és Südenhorst: Die Politik der Republik Venedig während des dreissigjährigen Krieges*. I. köt. Stuttgart, 1882. c. munkájában is, amely utóbbi Bethlen és a velencei diplomácia viszonyáról bővelkedik rosszakaratú tévedésekben. Érdekesen elemzi Bethlen európai szerepét *O. Odlozilik: Ze zápasu pobelhorské emigráče*. Brno, 1933. c. művében. *N. Slangen: Geschichte Christian des Vierten Königs v. Dänemark*. Kopenhaga, 1757., *J. Pekar: Bila hora. Jeji priciny a následky* Prag, 1921., *D. V. Wedgwood: The Thirty Years War*. London, 1938., *G. Pages: La guerre de Trente ans*. Paris, 1939.

Bethlen háborúinak európai jelentősége vitathatatlanul kisebb volt, mint azok magyar történeti szerepe. Mindezt látni kell a mai történetírónak, ha el akarja kerülni, hogy valamiféle helytelen hungarocentrikus álláspontot foglaljon el megítélésében. Felmerül azonban a kérdés: nem ugyanilyen helytelen nézőpont-e, ha személyét, politikai és katonai jelentőségét a hazai történelmi művekben is *kizárólag* — vagy még csak *elsődlegesen* is — világtörténelmi szempontokból és méreteken vizsgáljuk? Bethlen Gábor Habsburg-ellenes háborúinak értékelésénél elsősorban azt kell megvizsgálunk, hogy azok az adott lehetőségek határain belül milyen mértékben segítettek elő a magyarországi gazdasági, társadalmi fejlődést? Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a háborúk milyen szerepet töltek be az általános európai fejlődésben.

A helyes arány: a nemzeti és az egyetemes történeti szempontok összhangba hozása, nem könnyű és nem problémamentes feladat. Különösen nem a XVII. század első felében, amikor a török elleni küzdelem „európai ügy”, mégis az európai hatalmak a török elleni összefogás helyett, több évtizedes, egymás közti hatalmi háborúkban fecsérelték erejüket, és hosszabbítják meg ezzel is Európa számottevő részén a török elnyomást. Bethlen török kapcsolatait is csak úgy lehet helyesen értékelni, ha nem tévesztjük szemünk elől a nálánál sokkal hatalmasabb európai uralkodók török-politikáját, s ebben a relációban vizsgáljuk, hogy mit is tehetett volna ilyen körülmények között a maga — európai méreteken ugyancsak csekély — erőforrásaival. E szempontok figyelembevétele nélkül nem kaphatunk helyes képet ma sem történeti szerepéről.

Lényeges feladat valamely kiemelkedő történeti személy megítélésénél annak mérlegelése is, hogy a halálát vagy bukását követő időszakok propagandája milyen irányban és milyen eredménnyel működött. A XVIII. századi „Regnum Marianum” országában a Habsburg-ellenes és protestáns Bethlen Gábor nyilván csak kevés méltatást kaphatott — ha egyáltalán kapott — a hivatalos körök részéről. A történetírók csak a XIX. század második felében kezdtek alakjával részletesebben foglalkozni, de a vallási megosztottsággal párosult eltérő politikai szemlélet ugyancsak eltérő értékeléseket eredményezett ekkor is. Katolikus-labanc és protestáns-kuruc szenvedélyek tüzeiben különböző torzulásokat szenvedett történeti képe, s ennek hatásai alól nem tudta mentesíteni magát teljesen a felszabadulás utáni történetírásunk sem.

A Bethlen Gábor halálát követő három és negyedszázad forráspublikációja és történeti irodalma széles körű anyagfeltárást produkált annak bemutatására, hogy uralkodási ideje alatt *hol, mikor és mi történt*. A forráspubliká-

ció a XIX. század végéig volt nagyobb mérvű, ettől kezdve inkább csak rövidebb közlésekkel találkozunk.⁶⁹ Ennek okául azonban nem lehet az új forrásközlési lehetőségek kimerülését felhozni, hiszen még jelenleg is sok ezer fontos, kiadatlan Bethlen-kori levél van a magyarországi, romániai, csehszlovákiai, ausztriai és egyéb külföldi levéltárakban. A különböző, objektív jellegű kiadási problémákon túl nem kismértékben bizonyos forrásközlési tendenciák is hozzájárultak ahhoz, hogy a forráspublikálás akadozni kezdett, majd teljesen megszűnt. A kiadatlan iratok jelentős része ugyanis nem illett sem a protestáns-kuruc, sem az aulikus-labanc irányzatok által létrehozott értékelésekbe. A Bethlen-kori osztályviszonyokra és osztályellentétekre utaló források publikálása nem volt célja egyik irányzatnak sem, mert mindkettő megegyezett abban, hogy rendi szemlélettel, nacionalista alapokon vizsgálta az események menetét. Emiatt a munkák döntő többsége mellőzte vagy megkerülte a társadalom osztályszerkezetének elemzését, s nem kutatta a háborúk politikai célkitűzéseinek osztálytartalmát sem. Emellett nem ágyazták be megfelelő módon Bethlen háborúit az egyetemes történeti keretekbe, és a legtöbb esetben elhallgatták a néptömegek szerepét a történelem menetében, a katonai eredmények kialakításában.

A magyar polgári történetírás alapvetően pozitívan értékelte Bethlen politikáját és háborúit. E küzdelmeket a magyarországi és erdélyi társadalom érdekeit szolgáló politika részének tekintette.⁷⁰ Az értékelés alapja azonban nem a fejedelem erőfeszítéseinek a gazdasági, társadalmi haladáshoz való viszonya volt, hanem nemzeti, vallási, alkotmányjogi és egyéb szempontok. Ennek következtében általános jellemvonásként húzódik végig a magyar polgári történetíráson a Bethlen-kori társadalmi viszo-

⁶⁹ A legfontosabbak közül az elbeszélő forrásokból kiadásra kerültek Szalárdy János, Kemény János, Sepsi Laczkó Máté, Pethő Gergely, Bojthi Veres Gáspár, Tol-dalaghi Mihály, Hidvégi Mikó Ferenc, Borsos Tamás, Rimay János naplói, krónikái és egyéb feljegyzései. A fejedelem levelezéséből Gabriel Pray, Szilágyi Sándor, Károlyi Árpád, Szabó Károly, Szédeczky Lajos, Horváth Mihály, Gindely Antal és Óváry Lipót által közölt forráspublikációik mellett Roderich Gooss és mások kiadványai. (Pontos megjelölésüket lásd Kosáry D.: Bevezetés a magyar történetírás forrásaiba és irodalmába. I. köt. Budapest, 1957.)

⁷⁰ Lásd pl. Kőváry L.: Erdély története. IV. köt. Pest, 1863. 214–215., 248. o., Frankl (Frankl) i. m. I. köt. 497–499., 609., 613. o., Horváth M.: Magyarország történelme. V. köt. Pest, 1872. 123., 345–349. o., Szalay L.: Magyarország története. IV. köt. Pest, 1865. 588., 606–607. o., Angyal i. m. MNT VI. köt. 410. o. stb. Meglehetősen egyedülálló álláspontot képvisel Ágoston P.: A magyar világi nagybirtokok története. Budapest, 1913. 177., 188., 190. o. Konceptióját élesen bírálta Wittman: Bethlen Gábor mint hadszervező. Klny. Sz 1951. 12. o.

nyok idealizálása, az osztályellentétek és az osztályharc elhallgatása vagy kendőzése és a nacionalista történet szemlélet. Így születtek a különböző Bethlen-portrék: a misztikus szabadsághős, az alkotmányvédő, a „magyar kultúrfőlény” megtestesítője, vagy a periférikus erő harcát támogató „keleti magyar”.

A polgári történetírás általános hiányosságain túl a két világháború közötti évek Bethlen irodalmára jellemző az a fogyatékos is, hogy a művek nem új kutatásokra és új forrásfeltárásokra támaszkodva készültek, hanem a korábbi irodalom eredményeit értékelték át a külföldről átplántált szellemtörténeti iskolák mechanikusan átvett tételei szerint, vagy pusztán szubjektivistá, voluntarista alapokon. Az első formára jellemző a *Szeksfű* által alkotott Bethlen-kép és értékelés, a másodikra pedig a *Ruggonfalvi Kiss* Bethlen portréja. Abban mindkettő megegyezik azonban, hogy új kutatások nélkül készült.⁷¹ Emiatt mindkét Bethlen-kép meglehetősen távol áll a történeti valóságtól, úgyszintén a háborúk okainak bemutatása is. Az egyik szerző a háború okait alapvetően individuális hatalmi vágyból igyekszik levezetni, a másik pedig misztifikált szabadságtörekvésekből. Egyik sem keresi a háborúk ideológiája mögött azok tényleges osztálytartalmát és osztálycéljait, a gazdasági, társadalmi és politikai mozgatórugókat, amelyeknek Bethlen Gábor megfogalmazója és megtestesítője volt.

Szeksfű Gyula a fejedelem halála háromszázéves évfordulóján megjelent nagy Bethlen biográfiájában azt tűzte ki célul, hogy Bethlen alakját kiragadja „a századok folyamán ráakódott kontraverz elemek közül”, és visszahelyezze „azon történeti talajba, amelyből a valóságban kinőtt”. E törekvése azonban nem sikerült, s bár munkájának hangvétele sokkal „modernebb” mint elődeié, ugyanúgy nem hatol a gazdasági, társadalmi problémák mélyére, mint azok. Látja a hungarocentrikus szemlélet fogyatékosait és tarthatatlanságát, azonban ezt úgy kívánja megszüntetni, hogy szinte görcsösen igyekszik bekapcsolni a magyarságot a nyugati — és csakis a nyugati — nagy történeti folyamatokba. Történelmünknek ezen utólagos „korrekciója” cleve kudarcra volt ítélve, hiszen nem a történeti valóság, hanem ábrándok, vágyak talajából nőtt ki.

⁷¹ *Szeksfű* i. m. és *Uő.* a Magyar Történet. IV. köt. Budapest, 1935. Az új kutatások hiánya jellemző *R. Kiss* id. munkájára, *Makkai E.*: Bethlen Gábor országalkotó politikája. Budapest, 1929. c. tanulmányára vagy *Marczali H.*: Erdély története. Budapest, 1935. és *Makkai L.*: Erdély története. Budapest, 1944. című szintézisek Bethlennel foglalkozó részeire is, úgyszintén a megjelent protestáns egyháztörténeti munkákra. *Angyal D.*: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez c. tanulmánya (Sz 1930.) tartalmaz némi új adatot ebben az időszakban.

„A történet folytonos konfliktusában — írja *Szekfű* — az embert, az egyént újra legyőzték azon homályos erők, melyeknek munkájából állnak elő, embereket keményen, lebírhatatlanul szolgálatukba fogva a történet századai.” *Szekfű* azonban megtorpant e „homályos erők” előtt, nem mert szembenézni azokkal, nem akarta felismerni bennük a termelőerők fejlődése történetének, az osztályharcok történetének törvényszerűségeit. Az új kutatások hiánya, s egy megalapozatlan történeti koncepció következményei miatt a *Szekfű* életrajz — noha számos részletkérdésben helytálló megállapítást tartalmaz — nem lép túl a korábbi Bethlen-irodalom eredményein. Képletesen szólva: *Szekfű* kiemelte Bethlen alakját a liberális történetírás romantikus eszményesítő régióiból, de valódi helyére tenni nem tudta, mert a talaj, amire állítani akarta, a szellemtörténet szubjektív ködvilága volt.⁷²

A felszabadulás előtti *hadtörténelmi irodalom* viszonylagosan keveset foglalkozott a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmekkel, így Bethlen háborúinak történetével is. A hadtörténészek a politikai értékelésben általában a történeti irodalom megállapításait fogadták el. *Rónai Horváth Jenő* pl. azt írta Bethlen háborúinak célkitűzéseiről: azok „... oda irányultak, hogy a török segítségével egész Magyarországot és Erdélyt kormányra alatt egyesítse, úgy vélvén, hogy a később megerősödött ország a török igát annál könnyebben le fogja rázhatni, mert a török hatalom szemlátomást stüllyed, és egy nagyobb, erőteljesebb támadást alig bír ki.”⁷³ *R. Horváth Jenő* munkája alapvetően az egykorú krónikák számtalan pontatlanságot tartalmazó adataira épült, s ezért hadtörténeti szempontból sem tekinthető kellő tudományos értékűnek.

Lényegében nem hatoltak a problémák mélyére *Olvhárty Ödön* Bethlen Gábor háborúival és hadseregével foglalkozó tanulmányai sem. Tevékenysége döntő mértékben abban merült ki, hogy a korábbi történelmi irodalomból összegyűjtötte az erre vonatkozó adatokat, és azokból némely következtetéseket vont le. Munkásságának értékelő tendenciája azonban üttörő jellegű, s ezért kétségekívül elismerést érdemel.⁷⁴

Gyalóky Jenő *Szekfű* politikai koncepcióját vette át Bethlen háborúinak értékelésénél: „Bethlen tehát ugyanazt kívánta megvalósítani kelet felől, amit

⁷² *Szekfű* és *R. Kiss* id. munkáinak megfelelő helyein kívül lásd pl. *Bartók Gy.*: Bethlen Gábor szelleme. Protestáns Szemle 1929. 662–663. o.

⁷³ *Rónai Horváth J.*: Magyar Hadikrónika. II. köt. Budapest, 1895. 184. o.

⁷⁴ *Olvhárty Ö.*: Bethlen Gábor első támadása a II. Ferdinánd ellen. HK 1890., *Uő.* Bethlen Gábor hadseregének szervezete és hadviselési módszere a II. Ferdinánd ellen vívott háborúban. HK 1888.

a Habsburg-házbeli királyaink hiába próbáltak nyugat felől.” Azonban — fejtegeti a továbbiakban — a török magatartása miatt Bethlennek el kellett csejtenie az ország egyesítésének tervét, amelynek megvalósításában „... se a Habsburg-ellenes hatalmak, se a magyarországi státusok nem tudták, nem merték, vagy nem akarták őt kellőképpen segíteni”. Ebből a kétségtelen tényből *Gyalóky* azt a következtetést vonja le: „Ilyformán kiesett a számításból az a nagy cél, amelyért érdemes lett volna nagyot merészelnie. Az az eredmény, amelyet annyira korlátozott eszközeivel kivívhatott, nem volt olyan nagy jelentőségű, hogy érte valami vakmerő vállalatba bocsátkozhatott volna.”⁷⁵

Az ellenforradalmi korszak nagy terjedelmű hadtörténeti szintézisének, *Breit József* munkájának Bethlen háborúival foglalkozó része magán viseli a feudális és polgári történetírás minden hibáját, minden ellentmondását, megtévezve az adott kor történetének hiányos ismeretével, továbbá számos hamis, aktualizáló törekvéssel. *Breit* ugyan nacionalista moralizálással elítéli a „bécsi körök”-et, mert azok „... alattomos, arcátlan machinációi, amelyekkel Bethlent mindenáron megbuktatni akarták, utálattal és megvetéssel kell, hogy minden józanul és tisztességesen gondolkodó és érző embert eltöltsenek...”, ugyanakkor elítéli Bethlen diplomáciájának „furfangosságát”, „ámítását”, „képmutatását” is, „... amelyeket még az akkori, tág lelkiismeretesség fölött rendelkező diplomácia is utólag megengedhetetlennek minősített”. Bethlen politikai célkitűzéseit „feltétlenül indokolt és helyes”-nek értékeli, de egyben irreálisaknak is, hiszen sem Ferdinánd, sem a szultán nem tűrte volna, hogy „Magyarország és Erdély idegen kéz, vagyis Bethlen kormánya alatt egyesüljön”. *Breit* Bethlen háborúit elemezve, az állandó vakmerő támadásokat, „a magyaros lendületet” hiányolja. Figyelmén kívül hagyja Bethlen katonai erőforrásainak csekély voltát, és a XX. század katonai mércéjével méri Bethlen seregének hadmozdulatait. A *Szekfü-* és a *Breit-féle* szintézis közötti színvonalbeli különbség híven dokumentálja a polgári korszak történeti és hadtörténeti irodalma között mutatkozó nívókülönbséget is.⁷⁶

A felszabadulás utáni magyar marxista irodalomban az összefoglaló jellegű munkákon kívül⁷⁷ *Wittman Tibor* foglalkozott Bethlen történeti

⁷⁵ *Gyalóky J.*: Bethlen Gábor mint hadvezér. HK 1929. 462. o.

⁷⁶ *Bánlaky (Breit) J.*: A magyar nemzet hadtörténelme. XV. köt. Budapest, 1940. 138., 182., 446. o.

⁷⁷ *Így Mód A.*: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Budapest, 1948. 23. o., A magyar nép története. Budapest, 1951. 139–142. o., *Pach Zs. P.*: Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen. Budapest, 1951. 8–13. o.

alakjának, politikájának, háborúinak, sőt hadszervező munkájának értékelésével. Mind a népszerű Bethlen-életrajz, mindpedig a hadszervezői ténykedésével foglalkozó tanulmány híven tükrözi azokat a változásokat, amelyek a felszabadulás utáni történetírásunkban végigkísérték a Habsburg-ellenes harcok értékelését. Az új kutatások hiánya következtében szinte törvényszerűen az következett be, hogy a korábbi történetírásunk protestáns-kuruc, vagy katolikus-labanc irányzatának megállapításai, értékelési élték tovább és kerültek előtérbe a felszabadulás után megjelent marxista igényű történeti művekben is. Az élet azonban újból és újból bebizonyította, hogy a feudális és polgári történetírók forráskutatása és forrásfeltárása önmagában nem lehet megnyugtató alapja a marxista igényű műveknek.⁷⁸

Az új kutatások hiánya nyomja rá bélyegét a *Molnár Erik* szerkesztésében 1964-ben, majd 1967-ben megjelent kétkötetes szintézis Bethlen háborúival foglalkozó részére is. Úgyszintén arra az értékelésre, amely *Stefan Pascu* tollából látott napvilágot a román marxista történetírásban. Ez a helyzet alapvetően nem is változhat meg mindaddig, amíg új, megnyugtató kutatási eredményekre támaszkodó értékelések nem születnek a XVII. századi Habsburg-ellenes harcokkal foglalkozó történeti irodalmunkban.⁷⁹

A felszabadulás utáni hadtörténeti irodalomban Wittman Tiboron és jelen munka szerzőjén kívül *Benczédi László* foglalkozott még Bethlen politikájának és háborúinak értékelésével. *Benczédi* az 1954-ben megjelent *Hadtörténelem* című Honvéd Akadémiai jegyzetben a fejedelem politikai és katonai céljaival kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy e küzdelmek távlata a török iga alól való felszabadulás lehetőségeit is magába foglalta. Más helyen kifejtette, hogy „Bethlen első hadjárataiban még Bocskai harcainál is világosabban rajzolódtak ki a mindkét idegen elnyomás alól felszabadult, független és egységes nemzeti kirdlyság körvonalai”.⁸⁰

A magyar marxista történeti és hadtörténeti irodalomnak Bethlen Gábor politikájával és háborúival foglalkozó része tehát döntő mértékben pozitívan értékelt a fejedelem politikáját, és Habsburg-ellenes háborúit a gazdasági, társadalmi haladást szolgáló igazságos háborúknak minősítette. A későbbiek folyamán azonban egyesek vitatták, hogy célkitűzéseink, a

⁷⁸ Részletes reflexiókat lásd *Wittman*: Bethlen Gábor mint hadszervező és *Uő.* Bethlen Gábor. c. munkáinak egyes fejezeteinél.

⁷⁹ Magyarország Története. I. köt. Din Istoria Transilvanci I. köt.

⁸⁰ *Hadtörténelem.* (Jegyzet a Honvéd Akadémia számára) I. köt. Budapest, 1954. 236–245. o.

centralizációnak és a hazai abszolút monarchia létrehozásának előfeltételei meglettek volna.⁸¹

Bethlen politikájának és háborúinak alapvetően pozitív értékelése azonban — sajnálatosan — nem új kutatási eredményeken nyugodott, hanem döntő mértékben a polgári történetírás kuruc irányzatának némiképp átformált és átértékelt megállapításain. Az új kutatási eredmények hiánya a nemzeti szempontok túlhangsúlyozását eredményezte — szinte törvényszerűen —, hiszen a korábbi forráskiadások és feldolgozások többsége elsősorban nacionalista politikai célok erősítését és történeti alátámasztását kívánták szolgálni. Természetesen nem ez volt az egyetlen kiváltó ok, de ez is nagyon jelentős helyet foglal el történeti irodalmunk alakulásában.

Általános tendenciaként jelentkezett történeti és hadtörténeti irodalmunkban a Habsburg-ellenes küzdelmek bizonyos fokú idealizálására irányuló szándék is. Ez a többé-kevésbé mindegyik munkában fellelhető vonás mindenekelőtt a Habsburgok ellen küzdők közötti osztályellentéték nem kellő fokú hangsúlyozásában, a Habsburg-hatalom egyoldalú — csak negatív — megítélésében, a harcok alatti osztályegyütműködés idealizálásában, az együttműködés átmenetiségének, időlegességének és korlátozottságának nem kellő mérvű hangsúlyozásában mutatkozott meg.⁸²

A Bethlennel foglalkozó negyedszázados történeti és hadtörténeti irodalom ilyen rövid, sommás áttekintése is híven mutatja annak szükségességét, hogy a fejedelm alakját mielőbb megtisztítsuk mind a ráaggatott díszítő sallangoktól, mind a rádobált sártól, salaktól. Csakis akkor állhat előttünk hitelesen történeti személyisége és tevékenysége, ha a vizsgálatot mindenfajta elfogultságtól mentesen, a korszak történetének mélyreható és széles körű ismeretével, az objektív történeti igazság fényében végezzük. Ehhez kíván hozzájárulni jelen munka is, új levéltári kutatási eredményeken nyugvó adataival, megállapításaival és értékelésével.

⁸¹ Lásd a hatalmas vitairodalmat, amely a nacionalizmus elleni harc keretében a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmek értékelését is érintette.

⁸² „A legsúlyosabb torzulás abból származott — írta Elekes Lajos —, hogy az ellentétes érdekű osztályok — nemesség és parasztság — időleges és korlátozott összefogását a Habsburgok elnyomásával szemben sokan elítélték, megfosztották konkrét osztálytartalmától és a benne kifejeződő, többnyire csak csírákban jelentkező »nemzeti« tendenciát az osztályharc fölé helyezve, a tárgyalt korban a fejlődés fő hajtóerejének tüntették fel.” Rendiség és központosítás a feudális államokban. Budapest, 1962. 99. o. Vö. Pach Zs. P.: A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban. TSZ 1964. 2. sz. 304–305. o., Uő. Marxista történettudományunk fejlődésének problémái. Sz 1964. 5–6. sz. és R. Várkonyi Á.: A Habsburg-ellenes szabadságküzdelmek történeti feldolgozásának problémáihoz. TSZ 1960. 2–3. sz. 313. o.

Bethlen Gábor küzdelmeit az önálló Magyarországért elsősorban hadtörténelmi síkon vizsgálom. E monográfia megírásánál az a célkitűzés vezérelt, hogy a lehető legteljesebb történeti hűséggel feltárjam Bethlen Gábor Habsburg-ellenes háborúinak történetét, és meghatározzam azoknak az egyetemes, valamint a magyar történelemben betöltött szerepét.

A feladat megoldásához mindenekelőtt levéltári alap kutatásokat végeztem. Kutatásaim során a kiadott korabeli levelek, okmányok, naplók adatait kibővítettem az Országos Levéltárban, az esztergomi, valamint a kolozsvári, nagyszebeni, pozsonyi, nyitrai, lőcsei, kassai, nagyszombati, bitsei, késmárki, eperjesi és bártfai levéltárakban fellelhető Bethlen-kori levelek és egyéb forrásanyagok adataival. Természetesen e kiterjedt forráskutatás ellenére sem lehetne felclősséggel azt állítani, hogy ezután már nem kerülhetnek elő Bethlen háborúira vonatkozó újabb adatok. Hiszen olyan történelmi személy cselkedeteiről van szó, akinek — a kortárs *Kemény János* szavai szerint is — „mind magában levő virtusokat, s mind viselt nagy dolgait csak leírni is, avagy meggondolni is sok és dicséretet érdemlő dolog volna”.⁸³ Az esetleges előkerülő források azonban — úgy vélcem — csak gazdagíthatják, de alapvetően már nem módosítják a Bethlen háborúiról szerzett ismereteinket.

Úgy vélcem szerénytelenség és túlzás nélkül állíthatom, hogy jelen munka az első részletes, önálló kutatáson alapuló összefoglalása a Bethlen által vezetett, 1616-tól 1627-ig tartó harcoknak. Részletkérdésekben új Bécs 1619-es ostromának értékelése, valamint Homonnai Drugeth György ez év végén bekövetkezett diverziójának részletes története, és Bethlen háborújára gyakorolt hatásának reális felmérése. E részletkérdésekben cáfolni, illetve módosítani kellett még a legújabb történeti irodalom több adatát, megállapítását és értékelését is. A kor tényleges katonai viszonyainak és lehetőségeinek keretében tárgyaltam Bethlen szerepét a csehok fehérhegyi vereségében, amivel kapcsolatban szintén szét kellett oszlatni több megalapozatlan állítást és feltételezést; valamint 1621-es hadműveleteinek történetét, rámutatva, hogy noha valóban szinte egyedül állt szemben a Habsburg szövetségi blokk diadalmas katonai erejével, helyzete mégsem volt annyira veszélyes, mint amilyennek történeti és hadtörténeti irodalmunk romanticizáló tendenciáktól nem mentes része azt értékelte. Hasonló reális képet igyekeztem festeni az 1623-as hodolini ostromzár tényleges lehetőségeiről, továbbá Wallenstein 1626-os magyarországi szereplésének értékeléséről. Bethlen háborúinak elbírálásánál súlyponti helyet kapott több

⁸³ *Kemény* i. m. 151. o.

eddig elhanyagolt vagy nem kellően figyelembe vett szempont. Így a főhadszintér és a mellékhadszintér problémája a Habsburg szövetségi blokk szemszögéből, a kétfrontos háború elkerülésére irányuló törekvés és ezért Bethlen török szövetségének fokozott jelentősége a háborúk menetében. Nem utolsósorban kiemelttem a hadtápellátáson nyugvó hadászati akció-rádiusz szerepét, amely nagymértékben befolyásolta a császári sereg magyarországi hadmozdulatait. Mindezekben keresztül reális képet akartam adni a háború erőviszonyairól és tényleges lehetőségeiről. Ezt szolgálta többek között a Bethlen katonai erejéről és hadsereg létszámáról költött túlzó adatokkal való következetes leszámolás is.

Bethlen háborúit nemcsak a magyar, hanem az egyetemes történelem keretec között igyekeztem vizsgálni, s helyét és szerepét e szélesebb perspektívában törekedtem meghatározni. E módszerrel kívántam elkerülni a hungarocentrizmus korlátait, és megszabadulni mind a labanc mind a kuruc irányzatok torzító tendenciáitól. E törekvés eredményességét természetesen mások döntenek el. A munka szerzője reméli, hogy a történeti igazság feltárására és a nemzeti önismeret elmélyítésére irányuló több éves munkája közelebb viszi a történettudományt Bethlen Gábor tetteinek teljesebb megismeréséhez és helyesebb értékeléséhez.

I. GAZDASÁG, TÁRSADALOM, POLITIKA A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

ÁLTALÁNOS EURÓPAI HELYZETKÉP

A XVI. század elejétől a XVII. század közepéig tartó másfél évszázad új szakasz kezdetét jelenti nemcsak Európa történetében, hanem az egész világtörténelemben is. A nagy földrajzi felfedezések és a világpiac kialakulása nyomán a gazdasági kapcsolatok rendszeressé válnak a világ különböző részei és népei között, s ettől kezdve az emberiség fejlődése a különböző népek egyre intenzívebb érintkezése közepette megy végbe. Európában ebben az időszakban a feudális társadalmi rend keretei között elszaporodnak a kapitalista termelési forma csírái, s a legfejlettebb országokban a szétosztott és a központosított manufaktúrákban egyaránt kezdetét veszi a tőkés termelés. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet — mint tudjuk — eltérő volt Európa különböző részsein. Míg Nyugat-Európára általában a gyorsabb fejlődés volt a jellemző, Közép- és Kelet-Európa számos országában ez a folyamat lelassult. Ezeken a területeken a majorsági robotgazdálkodás térhódítása a fejlődés akadályozójává vált.¹

Az egyenlőtlen gazdasági fejlődés Európa különböző részsein rányomta bélyegét az egyes országok osztályszerkezetének alakulására is. A tőkés termelési módra áttérő polgárság és a bérmunkások osztálya csak néhány fejlettebb nyugat-európai országban volt számottevőbb, számbelileg azonban még itt is a régi osztályok tagjai, a feudális földesurak, a parasztok és a kézművesek voltak túlsúlyban. A lassúbb fejlődési ütemű kelet- és közép-európai országokban pedig a feudalizmus két alapvető osztálya, a nemesség és a jobbágyparasztok határozta meg a társadalom arculatát. Mellettük a

¹ Lásd Világtörténet. (Szerk. Zsukov) IV. köt. megfelelő részeit. A kötet magyar történeti vonatkozásai némely tekintetben kiegészítésre, illetve korrekcióra szorulnak. A gazdasági viszonyok változásához lásd még *M. Dobb*: Studies in the development of capitalism. London, 1947., *E. J. Hobsbawm*: The General Crisis of the European Economy in the 17th Century. Past and Present 1954. 5–6. sz., *G. Unwin*: Industrial organisation in the XVI. and XVII. centuries. Oxford, 1904.

céhes keretek közt termelő városi polgárság erősen háttérbe szorult, és minimális politikai befolyással rendelkezett.

Az új termelési és társadalmi forma születése rendkívüli módon kiélezte és bonyolította az osztályharc alakulását. Paraszt és plebejus antifeudális mozgalmak mellett a fejlettebb nyugat-európai országokban az osztályharc minőségileg új vonásokkal gyarapodott. Európában a polgári forradalmak első felvonása a reformáció és a németországi nagy parasztháború volt, amelyet követett az első győzelmes polgári forradalom Németalföldön. Ez a győzelem — amely korlátozott, helyi jelentőségű siker volt — még a spanyol uralom elleni nemzeti szabadságharc formájában ment végbe, mert az ország tőkés fejlődésének a spanyol feudális elnyomás volt a fő akadályozója.²

A gazdasági és társadalmi folyamatokkal szoros összefüggésben mélyreható átalakulások történtek a kultúra területén is. A reneszánsz, a reformáció, és a természettudományok fellendülése — ha nem is ellentmondásoktól mentesen — az új gazdasági és társadalmi rend kialakulását és megerősödését szolgálta. Akárcsak a nemzetek és a nemzeti államok létrejötte, hiszen a tőkés fejlődés legkedvezőbb lehetőségeit általában a nemzeti keretek biztosítják. A gazdasági, társadalmi fejlődés eredményeként ebben az időszakban a korábbi rendi képviselői monarchiákat egyre több országban fölváltották az abszolút monarchiák. A régi feudális társadalom uralkodó osztálya kénytelen volt alkalmazkodni az új viszonyokhoz, és így jött létre az abszolutizmus — a politikai központosítás legteljesebb, legkövetkezetesebben véghezvitt formája a feudális államokban —, amelyben a törvényhozó és végrehajtó hatalmat teljes egészében az uralkodó összpontosította a kezében. A hatalom összpontosítására és az erőszakszervek megszilárdítására az uralkodó osztálynak szüksége volt a kizsákmányolt tömegek megfékezéséhez. De az abszolút monarchia létrejöttének előfeltétele volt az a helyzet is, amelybe a központi hatalom az új körülmények között került. A feltörekvő polgárság és a feudális uralkodó osztály ellentéteit kihasználva ugyanis látszólag függetlenné vált mind a két osztálytól. Csak látszólag, mert a valóságban önkényuralmat gyakorolt az országban a földesúri osztály érdekében. Az önkényuralom a kezdetben túlnyomó mértékben progresszív szerepet töltött be: elősegítette nagy kiterjedésű területek egyesítését, amelyeken viszonylagos rendet is biztosított, és lehetővé

² Világtörténet. (Szerk. *Zsukov*) IV. köt. 7., 23–24. o. *Vö. Pach Zs. P.*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963. vonatkozó részeivel.

tette a folyamatos belső árucserét. Mindezzel kedvező feltételeket teremtett a kapitalista gazdaság fejlődéséhez. A fokozódó ipari és a kereskedelmi tevékenység révén az államkincstár — s ezen keresztül a feudális uralkodó osztály is — többletjövedelemhez jutott. Bár az abszolút monarchia kezdetben támogatta a burzsoázia tevékenységét, politikailag továbbra is a nemesi osztály uralmát biztosította, s ezért csak addig maradhatott fenn, ameddig a burzsoázia napirendre nem tűzte a politikai hatalom megszerzését.

Az abszolút monarchia tehát csak a korábbi rendi képviseleti monarchiához képest volt haladó és még ekkor sem minden tevékenysége. Funkcióját az egyes országokban különböző fokon töltötte be, s emiatt nagy eltérések tapasztalhatók az egyes európai államokban létrejövő abszolút monarchiák történeti szerepe között. Látni kell azonban azt is világosan, hogy még a legeredményesebben funkcionáló abszolút monarchiák tevékenysége is számos retrográd vonástól volt terhes fénykorában is. Azon az alapvető negatív jellemvonáson túl, hogy a feudális uralkodó osztály politikai hatalmát akarta konzerválni, az uralkodók mértéktelen pazarlásai, dinasztikus háborúi stb. is figyelmeztetnek az abszolút monarchia differenciált megítélésének szükségességére.³

Korszakunk történetét alapvetően jellemzi az a küzdelem is, amelyet a kialakuló nemzeti államok folytattak Nyugat-Európában a világbirodalom megalapítására törekvő Habsburgok ellen, illetve a balkáni és kelet-európai népek a török hódítók ellen. A Habsburgokkal szembeni politikai ellentétek már a XVI. század folyamán több kisebb-nagyobb háborús konfliktusban robbantak ki, míg végül a XVII. század elejére kialakult Európában két nagy politikai tábor: a Habsburgok szövetségi rendszere és a Habsburg-ellenes hatalmak koalíciója. Ezek a politikai csoportosulások általában még vallási zászlók és jelszavak alatt jöttek létre. A jelszavak mögött azonban

³ Az abszolutizmus koráról általában *W. Platzhoft: Geschichte des europäischen Staatensystems 1559—1660. München und Berlin, 1928., Marczali H.: Az abszolutizmus kora. (Nagy képes világtörténet) IX. köt. Budapest, é. n. F. Engels: Megjegyzések az abszolút monarchiák történeti szerepéről. Válogatott katonai írásai. I. köt. Budapest, 1960. 22. o. F. Engels: A német parasztháború. Budapest, 1949. 146—148. o. Konkrétan a Habsburg-abszolutizmust illetően lásd *F. Engels: A vég kezdete Ausztriában. K. Marx és F. Engels Művei. IV. köt. Budapest, 1959. 480—485. o., E. Priester: Kurze Geschichte Österreichs. I. köt. Wien, 1946. 160—164. o., H. Sturmberger: Kaiser Ferdinand II. und das Problem des Absolutismus. München, 1957. 7—8. o., H. Hantsch: Die Geschichte Österreichs. I. köt. Graz—Wien, 1951. 255—257. o., Makkai L.: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országában. TSZ 1960. 2—3. sz. 198. o., Pach Zs. P.: Optimizmus és objektivitás történetiszemléletünkben. Társ. Szemle 1966. 7—8. sz. 103. o.**

a valóságban azok az ellentétek éleződtek ki a XVII. század második évtizedében, amelyek a nagy gazdasági és társadalmi átalakulásokban gyökereztek. Felszínre kerültek mindazok az összeurópai vonások, amelyek a németalföldi és az angol polgári forradalmak közötti időszakban az európai feudalizmus ellentmondásainak fokozódását fejezték ki. Ezek az ellentétek igen sokrétűek és sokoldalúak voltak. Az egyik fő ellentét a burzsoá németalföldi köztársaság és a feudális spanyol monarchia ellentéte volt, a másik pedig Németország belső anarchiájában, valamint az osztrák Habsburgok és rendjeik közötti politikai és vallási összeütközéseiben gyökerező ellentét. Ezeken kívül számos érdekelérés volt a kialakult koalíciókon belül is, de ezeket többé-kevésbé háttérbe tudták szorítani az alapvető fő politikai ellentétek.

A Habsburg-szövetség blokkjába tartoztak az osztrák és a spanyol Habsburgok, a pápaság és Lengyelország, továbbá a német birodalom katolikus fejedelmei, sőt néhány protestáns választófejedelem is. A Habsburg-ellenes koalíciót a protestáns államok és fejedelemségek mellett a katolikus Franciaország és Velence, s nem hivatalos, de potenciális tagként a mohamedán török birodalom képezte. Már ezek a szembeszökő tények is ellentmondanak olyan korábbi történetírói felfogásoknak, amelyek elsősorban vallásháborúnak tekintették a XVII. század elején kirobbant nagy európai küzdelmet. Az kétségtelen tény ugyan, hogy a vallás és az állam szoros kapcsolata az egyes államok politikáját időnként vallási célok szolgálatába állította, azonban korántsem úgy, mint az előző századokban. A vallási jelszavakat hangoztató uralkodók ugyanis politikai eszközöket használtak fel céljaik megvalósításához, ezzel öntudatlanul hozzájárulva ahhoz, hogy az európai politika a valóságban egyre inkább levesse vallási köntösét.⁴

Annak oka, hogy a politikai csoportosulások még a XVII. század elején is jórészt vallási jelszavak alatt jönnek létre, jelentős mértékben az 1555. évi augsburgi vallásbéke következményében (*cuius regio, eius religio*) található meg. Emiatt vált Németország a küszöbönálló háborús válság tűzfészkevé. Ebből adódóan szaporodtak a konfliktusok a katolikusok és a protestánsok között. Mint ismeretes a protestáns uralkodók 1608-ban tíz évre uniót kötöttek egymással, amelynek élére Frigyes pfalzi választófejedelem, I. Jakab angol király veje került, és válaszul 1609-ben a katolikusok megalakították a ligát, amelynek vezetője az erőskezű, tehetséges Miksa

⁴ H. J. Grimm: *The reformation era 1500–1650*. New York, 1954., G. Ritter: *Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert. Die kirchlichen und staatlichen Wandlungen im Zeitalter der Reformation und der Glaubenskämpfe*. Berlin, 1950.

bajor herceg lett. Ezzel a két szövetségkötéssel tulajdonképpen kialakultak a nagy európai konfliktus két szembenálló táborának körvonalai. Az egyik vagy másik oldalon beavatkozó európai hatalmak természetesen magukkal hozták a küzdelembe a saját ellentéteiket, hatalmi terveiket és igényeiket, amelyet hozzákapcsoltak a német birodalom és a birodalom császári tisztét betöltő osztrák Habsburg-uralkodók személyén keresztül a Habsburg-monarchiából származó ellentétekhez.

Az osztrák Habsburgok érdeke a XVII. század elején egyre sürgetőbben követelte az uralkodói hatalom megszilárdítását mind a német birodalomban, mind az örökös tartományokban. A német birodalmon belül arra törekedtek, hogy a kis fejedelmektől függetlenül saját számukra biztosítsák a tartományok anyagi erejét. Az úgynevezett örökös tartományokban a rendi hatalom teljes felszámolására és a tartományok egybeolvasztására igyekeztek, amelyet többek között a katolikus vallás egységes államvallássá tételén keresztül kívántak elérni. Ennek érdekében Ferdinánd, a fiatal stájer főherceg — a későbbi császár —, már a XVI. század végén megkezdte tartományai rekatolizálását. Előbb a városokból űzte ki a protestáns prédikátorokat arra hivatkozva, hogy a városok a fejedelem személyes birtokát képezik, később pedig az úri és lovagi rendektől is megvonta a protestáns vallásgyakorlás jogát. Ezt a politikát folytatta cseh és magyar királyként, majd császárrá választása után is.

Az osztrák Habsburgok abszolutizmusa — abszolutista törekvése — több sajátos vonást tartalmazott mind a német birodalomban, mind pedig az úgynevezett örökös tartományokban. A német birodalomban a német egység létrehozása alapvetően haladó célkitűzés lett volna, azonban az ellenreformációval szorosan összefonódó, nagyhatalmi politikát folytató Habsburg-dinasztia nem volt alkalmas a német egység megteremtésére. Az augsburgi vallásbéke nyomán Németországban a fejedelemségek két nagy csoportja alakult ki. A katolikus táborban maradtak az osztrák Habsburgok örökös tartományai, továbbá Bajorország, Frankföld, a Rajna menti és északnyugat-németországi egyházi fejedelemségek és Elzász, a protestáns csoportot pedig az északnémet fejedelemségek, a porosz hercegség, Brandenburg, Szászország, Hessen, Braunschweig, Württemberg, Felső- és Alsó-Pfalz alkották. A Habsburgok egységesítő, központosító és abszolutista politikáját még a katolikus német fejedelemségek is csak korlátozott mértékben támogatták, a protestáns német fejedelmek pedig erélyes ellenfelei voltak a Habsburg-politika törekvéseinek.

Nem rendelkeztek szilárd gazdasági, társadalmi és politikai bázissal a Habsburgok az örökös tartományokban sem. A polgárság és a nemesség

ellenzéki mozgalma a reformáció zászlaja alatt egyre élesebbé vált, s ugyanakkor a feudális kizsákmányolás fokozódása nyomán egyes helyeken folytatódta a parasztok forrongásai is. Nem rendelkeztek megfelelő pénzügyi és katonai bázissal ahhoz, hogy hatalmi elképzeléseiket megvalósítsák, és az udvari tanácsot a birodalom és az örökös tartományok tényleges legfelsőbb közigazgatási szervévé tegyék. Az uralmuk alá tartozó tartományokból hiányzott a belső egység, amit az uralkodók az erőszakos ellenreformáció útján kívántak megteremteni.

A Habsburg-politika ellenreformációs tevékenységének credményeként az Európa-szerte feszülő gazdasági és politikai ellentétek először Ferdinánd birodalmán belül éleződtek fegyveres küzdelemmé. A katolikusok és protestánsok harca a német birodalmon belül a XVII. század elején különösen a Rajna-vidéken bontakozott ki nagy erővel. Ez viszont veszélyeztette több nyugat-európai állam érdekeit, mert az osztrák Habsburgok, illetőleg a német katolikusok győzelme esetén a katolikussá váló Rajna-vidék felvonulási terület lett volna Spanyolország számára Németalföld ellen. Ez Németalföld mellett különösen Franciaország érdekeit veszélyeztette, és éppen azért ez a katolikus francia állam egyáltalán nem kívánta a katolikusok győzelmét a német birodalomban.⁵

Spanyolország a XVII. század elején meglehetősen sajátos helyet foglalt el az európai nagyhatalmak sorában. Az ipar és a kereskedelem hanyatlásával párhuzamosan nőtt az ország szétforgácsoltága. A spanyol abszolút monarchia csak külsőségekben hasonlított Európa abszolutisztikus államaihoz, a valóságban rosszul kormányzott tartományok konglomerátuma maradt, névleges uralkodóval az élen. III. Fülöp uralkodása alatt előbb Lerma majd Olivarez királyi kegyencek kormányozták az országot. A belpolitikai viszonyokra egyre jellemzőbb lett a mérhetetlenül elhatalmasodott korrupció és az államadósságok. A járványok, az éhínség, a moriskók kifűzése és a gyarmati kivándorlások következtében rohamosan csökkent az ország lakossága is.

A megrendült erejű spanyol birodalom Habsburg-uralkodói egyre inkább rászorultak a politikai és katonai együttműködésre a család osztrák ágával.

⁵ A reformációért folytatott harc a XVII. században „... az egyes fejedelmek és a császári központi hatalom között dúló torzalkodássá fajult, és az lett a következménye, hogy Németországot kétszáz esztendőre kitorölték Európa politikailag tevékeny nemzetei sorából.” K. Marx—F. Engels: Válogatott művek. II. köt. Budapest, 1949. 99. o. A korábban idézetteken kívül lásd még A. Huber: Geschichte Oesterreichs. III—V. köt. Gotha, 1888—1896., F. Tremel: Der Frühkapitalismus in Innerösterreich. Graz, 1954.

Veltlin elfoglalásával meg is teremtődött közöttük a közvetlen összeköttetés, és lehetővé váltak a közös katonai akciók, a világalomra törő dinasztia két ága számára. A spanyolok hatalmi tervai azonban — mint előbb már említettük — az ellenfél táborába sodorták a katolikus Franciaországot is, amely a későbbiek folyamán egyre nagyobb gátjává vált az európai Habsburg-hegemóniának.⁶

A pápaság ugyan természetesen szövetséges volt az ellenreformációs politikát folytató Habsburgoknak, de az együttműködés korántsem volt zavartalan. Az osztrák és a spanyol hódító törekvések ütközőpontjába került pápai államnak komoly érdekellentétei is voltak a két uralkodóházzal. Az érdekek divergenciája nyilvánult meg abban, hogy a kirobbanó konfliktusban a pápa a katolikus német fejedelmeket támogatta a császár ellenében is, továbbá vonakodott attól, hogy a küzdelmet vallásháborúnak deklarálja, s ezzel a pápaság tekintélyét teljesen a Habsburgok rendelkezésére bocsátta. Mindezek ellenére az egész XVII. század első felében szoros együttműködésben volt a Habsburgokkal, és mindvégig jelentős anyagi támogatásban részesítette őket.⁷

Lengyelországot a XVII. század elején több politikai érdekszál fűzte a Habsburgokhoz. Az 1587-ben lengyel királyi trónra hívott Wasa Zsigmond, svéd herceg, svédországi hatalmának megdöntése után a protestáns skandináv ország elleni háborúba sodorta Lengyelországot. A vallási jegyeket is magán hordozó lengyel—svéd konfliktus, a lengyel—brandenburgi ellentétek, a törökök Lengyelország elleni akciói Habsburg politikai orientációra készítették a lengyel uralkodót. Ugyanakkor támogatást vártak a Habsburgoktól a keleti expanziós törekvésekhez is, amelyeket Oroszország ellen folytattak. A lengyel uralkodó osztály megosztottsága, a királyi hatalom gyengesége miatt Lengyelország csak kisebb katonai segítséget tudott nyújtani a Habsburgoknak. Viszonzást azonban még ennyit sem kapott, s így külpolitikai pozíciója egyre inkább megrendült mind a svédekkel, mind Brandenburggal szemben. Egyedüli sikerként az 1621-es török elleni győzelmet könyvelhette el. A Habsburgoknak értékes támogatást jelentett önmagában az a körülmény, hogy Lengyelország szövetsége keleti irány-

⁶ E. J. Hamilton: *American treasure and the price revolution in Spain 1501—1650* Cambridge, 1934., R. T. Davies: *The golden century of Spain 1501—1621*. London 1954., K. Häbler: *Geschichte Spaniens unter der Habsburgern*. Gotha, 1907.

⁷ G. Candeloro: *Storia dell'Italia moderna*. (XVI—XIX.) Milano, 1956. M. Boehmer: *Die Jesuiten: eine historische Skizze*. Leipzig, 1921.¹

ből számottevően biztosította a Nyugat-Európában lekötött osztrák Habsburgokat.⁸

A német birodalmon belül a Habsburg hatalmi politika legjelentősebb katonai támaszát Bajorország képviselte. A birodalmi katolikus liga feje Miksa bajor herceg a jezsuiták neveltje volt, és mint ilyen teljes erővel támogatta a Habsburgok ellenreformációs politikáját. Nem támogatta azonban dinasztikus hatalmi célkitűzéseiket. Lényegében bajor Miksa a katolikus tábor erőit saját dinasztiája megerősítésére kívánta felhasználni, a Habsburgok rovására. Hadserege részére a katolikus ligába tartozó kisebb városok és egyházfjedelmek anyagi eszközeit is igénybe vette. Az ellenreformáció összekötőkapcsa mellett a bajor Wittelsbachok és az osztrák Habsburgok dinasztikus hatalmi érdekellentétei — kibővülve a Habsburgok és a pápaság ellentétéivel — kétségtelenül gyengítőleg hatottak a Habsburg szövetségi rendszer erejére, és jelentős mértékben járultak hozzá a Habsburg világhatalmi törekvések kudarcához.⁹

Nem kisebb érdekellentétek osztották meg azonban a Habsburg-ellenes tábor erőit sem a XVII. század első felében. Noha a Habsburg-dinasztia világhatalmi terveivel való szembeszegülés általában érdekében állott Európa kialakuló nemzeti államainak, az érdekezonság mellett olyan érdekellentétek is hatottak, amelyek a legtöbb esetben megghiúsították a különben potenciális fölényben levő Habsburg-ellenes koalíció együttes fellépését.

A Habsburg-ellenes szövetség magját — mint már említettük — az 1608-ban unióba tömörülő protestáns német fejedelemségek alkották. A protestáns német fejedelemségeket azonban felekezeti viszályok osztották meg, amelyek odáig fajultak, hogy nem egy protestáns fejedelemség a kirobbanó küzdelemben semleges lett, sőt aktívan a Habsburgokat támogatta. Így korántsem képezték olyan katonai erőt, mint amilyenre különben katonai potenciáljuk alapján képesek lettek volna. Ebből adódóan parancsoló szükségszerűséggel szorultak rá az európai Habsburg-ellenes államok támogatására.¹⁰

Az első olyan állam, amelytől a protestáns német fejedelemségek — az unió megválasztott vezetője, Frigyes révén — jelentős segítséget vártak, Anglia volt. Az egyre erősebbé váló országot azonban a XVII.

⁸ Perényi J.: Lengyelország története. Budapest, 1962. Lásd még a nyugati területek a lengyel politikában. *Acta Poloniae Historica*. IX. köt. 1963.

⁹ Világtörténet. (Szerk. Zsukov) IV. köt. 696. o.

¹⁰ A. L. Morton: Az angol nép története. II. köt. Budapest, 1947., *Th. Ch. Charles-Edward: The age of the Tudors and Stuarts. England and Scotland 1485-1688*. London, 1954.

század első felében éleződő társadalmi ellentétek gyengítették. A fejlett burzsoázia és az újnemesség érdekei egyre több ponton ütköztek a feudális abszolút monarchiával, és már a XVI. század végén kialakult az abszolutizmussal szemben álló ellenzék. A burzsoá ellenzék egyelőre vallási formában, a puritanizmus zászlaja alatt lépett fel a királyi reformációval szemben, a vallási jelszavak és követelések azonban itt is éleződő gazdasági, politikai ellentétet takartak. A súlyos belpolitikai nehézségekkel küzdő I. Jakab angol király tartózkodott attól, hogy belebonyolódjon a kirobbanó európai konfliktusba. Ehelyett lavírozó külpolitikát folytatott. Dinasztikus kapcsolatai révén jó viszonyt kívánt fenntartani mind a protestáns hatalmakkal, mind azok ellenfeleivel. Tudta, hogy így szilárd külpolitikai bázissal a háta mögött, eredményesebben léphet fel a belső ellenzékkel szemben. A protestáns hatalmak szimpátiáját leányának Pfalzi Frigyesssel kötött házassága biztosította, a másik vonal támogatását pedig fia, Károly herceg spanyol házassága révén kívánta megszerezni. Mindezen megfontolások alapján egészen 1624-ig tartózkodott attól, hogy jelentősebben támogassa vejének harcát. A spanyol házassági terv meghiúsulása és az angol—spanyol ellentétek kiéleződése után azonban mind ő, mind utódja aktív Habsburg-ellenes politikát kívánt folytatni. Elegendő pénz hiányában azonban a dánokkal és hollandokkal kötött szövetségben vállalt követelményeinek is csak részben tudott megfelelni. Az érlelődő polgári forradalom árnyékában az angol abszolutizmus nem válhatott a Habsburg-ellenes koalíció vezető erejévé.¹¹

A protestáns német fejedelmek másik potenciális Habsburg-ellenes szövetségese a fiatal németalföldi burzsoá köztársaság, Hollandia volt. Az 1587-től folyó spanyolellenes függetlenségi háború — amelyet Hollandia Angliával és Franciaországgal szövetségben vívott — 1609-ben fegyverszünettel ért véget. Amíg a spanyol vazallusállamnak maradt déli németalföldi tartományok Albert főherceg és Izabella — II. Fülöp leánya — kormányzása alatt a Habsburg szövetségi blokkot támogatta, az Orániai Móric helytartósága alatt álló, mindinkább Hollandia néven nevezett északi országrész a Habsburg-ellenes koalíció tagja volt. Az 1621-ben lejáró fegyverszünet után számolnia kellett a spanyolellenes háború kiújulásával, de a háborúra való erélyes felkészülés helyett a XVII. század második évtizedében Hollandia erejét belső osztályharcok kötötték le. A parasztmozgalmak és a burzsoázia egyes rétegei közötti pártharcok 1619-ben, az Oldenbarneveldt-felkelés

¹¹ K. Kleiner: Sedm set let anloceskych vztalm. London, 1942.

leverésével látszólag lecsillapodtak, de a holland burzsoázia 1621 után sem volt egységes állásponton a Spanyolországgal szemben követendő politika minden egyes kérdésében. Az uralkodó kereskedőburzsoázia hajlott affelé, hogy békét kössön. Odáig ment, hogy megakadályozta Antwerpennek a köztársaság csapatai által való elfoglalását; nehogy a város kereskedelmi konkurrenciát támasszon Amszterdammak. Ilyen körülmények között Hollandia rendelkezésre álló erejének szintén csak egy részét fordíthatta a Habsburg-ellenes küzdelemre. Ebben kétségtelenül közrejátszott az az ellentét is, amely a tengeri kereskedelem terén szembeállította Angliával, továbbá a Dániával fennálló ellentétei a Sund-átjáró kérdésében.¹²

Dánia a legnépesebb és legfejlettebb skandináv ország volt, amelyhez a XVI. században hozzátartozott Norvégia és Izland, a német birodalom területéből pedig Schleswig és Holstein hercegségek, valamint a skandináv félsziget déli részének jelentős része. A XVII. század elején megjelentek az országban az első központosított manufaktúrák, amelyek már bérmunkacrőt alkalmaztak. Ezek főként királyi manufaktúrák voltak, amelyek az állam részére fegyvert, lőport és egyenruhákat állítottak elő. Dánia a XVII. század folyamán elsősorban kereskedelmi háborúkat folytatott a balti-tengeri hegemoniája megtartásáért. IV. Keresztély király vezetése alatt a század második évtizedében sikeresen szálltak szembe a svédekkel. A nagy európai küzdelemben a német birodalom egyik tagjaként kapcsolódott be, a protestáns hatalmak oldalán, s a háború második szakaszában vezető szerepre tett szert. Sikertelen hadakozása miatt azonban, hamarosan kiállt a Habsburgok ellen küzdők sorából, és ismét a svédek ellen harcolt.¹³

A sajátos gazdasági, társadalmi jegyekkel rendelkező Svédország egyfelől a katolikus ellenreformációs veszély elhárítása, másfelől a balti-tengeri hegemonia megteremtése miatt kapcsolódott a Habsburg-ellenes küzdelemben. A XVII. század első negyedében a gazdag ércbányákkal, fejlett kohászattal rendelkező ország elkeseredett harcot folytatott Lengyelországgal, hogy visszaverje III. Zsigmondnak a svéd trónra támasztott dinasztikus törekvéseit. A sikeres küzdelmet Gusztáv Adolf svéd király, „a XVII. század nagy katonai reformátora” vezette, aki a nagyszámú svéd szabadparasztságból ütőképes hadsereget szervezett. A nagy európai konfliktusban a lengyelekkel és a dánokkal szemben fennálló követelési mellett

¹² Wittman T.: A németalföldi forradalom rövid története. Szeged, 1961., P. Geyl: The revolt of the Netherlands 1555–1609. London, 1932.

¹³ F. Dastrup: History of Denmark. Copenhagen, 1947., D. Schäfer: Geschichte von Dänemark. V. köt. Gotha, 1902.

olyan cél vezérelte, hogy uralma alatt egy protestáns német birodalmat hozzon létre.¹⁴

A XVII. század eleji Oroszországot a lengyelek keleti expanziós törekvései állították a Habsburg-ellenes hatalmak táborába. A század első két évtizede Oroszország történetében parasztfelkelésekkel és a svéd, lengyel intervenciók elleni küzdelemmel párosult pártharcokkal telt el. Az orosz állam — kivéve azokat a területeket, amelyek a békekötések értelmében továbbra is svéd és lengyel kézen maradtak — 1618 végére szabadult fel az ellenséges megszállás alól. Az intervenciók elleni küzdelem után az ország súlyos gazdasági helyzetbe került. Az 1613-ban cárrá választott Mihail Romanov az ország gazdasági életének helyreállításával kapcsolatos nehéz kérdések megoldásában támaszának, a szolgáló nemességnek az érdekeit tartotta szem előtt, ami elkerülhetetlenül a parasztság helyzetének rosszabbodását idézte elő. Az üres államkincstár feltöltésére a szokásos adók mellé vagyondézmákat vetettek ki. Az új kormányzat fontos feladatának tekintette az intervenció éveiben megrendült államapparátus megszüлдítését és a további központosítást. A gazdasági és államigazgatási problémákat az 1630-as évekre végül is alapvetően megoldották, ez pedig lehetővé tette a külpolitikai feladatok megoldásának napirendre tűzését. Erre módot kínált az a körülmény, hogy a kiéleződött lengyel—svéd és lengyel—török ellentétek megbontották az Oroszországot nyugattól elzáró svéd—lengyel—török sorompót. Az orosz—svéd közeledést a Habsburg—lengyel blokk elleni közös érdekek diktálták. E közeledés eredményeként dolgozták ki Lengyelország kétoldali megtámadásának tervét, amelynek az európai Habsburg-hegemónia megdöntésében is jelentős szerepet szántak. Oroszország fegyveres fellépése a Habsburg—lengyel blokk ellen azonban csak a nagy európai konfliktus harmadik periódusában következett be.¹⁵

Franciaország hosszabb ideig várakozó állásponton volt. Ténylegesen csak a háború második felében avatkozott a küzdelembé. Franciaország ebben az időben Európa egyik legfejlettebb országának számított, lakóinak száma már a XVI. század elején megközelítette a 15 milliót. Az ország fejlődésének történetében a XVI. század a kapitalizmus elemcinek kialakulását, az abszolút monarchia létrejöttét, majd polgárháborúkat és gazdasági hanyatlást hozott. A XVII. század első fele azonban az abszolút monarchia teljes győ-

¹⁴ E. F. Heckscher: An economic history of Sweden. Cambridge, 1954. Bővebben lásd a harmincéves háború irodalmában.

¹⁵ Világtörténet. (Szerk. Zsukov) IV. köt. 444—530. o.

zelmét és a tőkés viszonyok továbbfejlődését eredményezte. A XVII. század elején IV. Henrik nagy, átfogó szövetséget hozott létre a Habsburgok ellen, de az élte ellen szőtt sikeres merénylet megakadályozta a tervezett háború vezetésében. A század második évtizedében újra zavaros idők következtek Franciaországban, amelynek politikai következményeit véglegesen Richelieu számolta fel. A hugenotta politikai szervezet megsemmisítése és az arisztokrácia ellenállásának letörése után Richelieu a francia abszolútizmus külpolitikai feladatainak végrehajtásához kezdett. Míg a háború első szakaszában Franciaország inkább a Habsburgoknak segített közvetítő szerepével, 1624-től kezdve előbb titokban, majd nyíltan a Habsburgblokk ellen tevékenykedett. Előbb rendszeres pénzügyi támogatást nyújtott a német protestáns fejedelmeknek, Hollandiának, Dániának és Svédországnak, majd 1635-től nyíltan bekapcsolódott a háborúba. A Habsburg-ellenes tömb élére állva 1642-től jelentős sikereket ért el a küzdelemben.¹⁶

A Habsburg-ellenes európai hatalmak sorába tartozott a török birodalom is, annak ellenére, hogy a legtöbb keresztény ország vonakodott a formális szövetségkötéstől a mohamedán uralkodóval. A Habsburg hatalmi törekvésektől fenyegetett franciák azonban már a XVI. század elején szövetségi szerződést kötöttek az oszmán birodalommal, ami kétségtelenül megerősítette a szultánok pozícióit a Habsburgok ellen folytatott másfél százados küzdelemben.

A török birodalomban a nagy fellendülés után, a XVI. század végén, egyre súlyosabbá vált a gazdasági, társadalmi, politikai helyzet. Az 1603-ban trónra lépő I. Ahmed szultán uralkodása alatt a hanyatlás csak folytatódott. Ez a szultán „méltó” utóda volt atyjának, III. Mohamednek: a kormányzáshoz nem értett, s azzal nem is sok időt töltött. Uralkodása alatt a nagyvezérek és a magas állású vezetők csak az erszényeik megtöltésével törődtek. Elhatalmasodott a korrupció, élet- és vagyonbizonytalanság jellemezte a török udvart, ami azután szétterjedt az egész birodalomban.

A politikai élet zavarai természetesen kihatottak a birodalom katonai helyzetére is. A török vezetők hadjáratokkal akartak segíteni a bajokon, de a Perzsiában és Magyarországon területén vívott nagyszabású hódító háborúik még jobban kimerítették a szultáni kincstárt. A növekvő gazdasági nehézségeken a szultánok a szpáhírbirtokok tömeges elvételével és uzsorába bocsátásával, adóemléssel és pénzrontással próbáltak úrrá lenni. Mindez

¹⁶ A kérdéshez lásd még R. Mosnier: *Historie Generale des Civilisations*. IV. köt. Paris, 1956. R. Albertini: *Das politische Denken in Frankreich zur Zeit Richelieus*. Marburg, 1951.

természetesen csak fokozta a nehézségeket! A parasztok növekvő elnyomása, a birtoktalanná vált szpáhik elégedetlensége, a zsoldoskatonaság fizetlensége nagyméretű felkelésekhez vezetett, amiket csak kegyetlen vérengzések árán tudtak ideig-óráig elnyomni.

A hódításokkal nagymértékben megnövekedett birodalom védelmi és igazgatási költségeit a feudalizmus kezdetleges fejlődési fokán álló török társadalmi rendszer nem tudta belső gazdasági forrásokból előteremtteni. A földtulajdon uralkodó állami monopóliuma megakadályozta a magánbirtokrendszer megszilárdulását; az élelmiszerek árának kényszerárfolyama bénítólag hatott a mezőgazdasági árutermelésre, s az elnyomott és elmaradt agrártársadalomban az ipari és kereskedelmi tőke csírái sem fejlődhettek ki. Európa általában már a manufaktúra korszakába lépett, amikor a török birodalom még a korai feudalizmus fejlődési szakaszában vesztegelt.

A birodalom politikai viszonyaiban — egészen IV. Murád uralkodásáig — nem következett be lényegesebb változás. I. Ahmed halála után, 1617-ben, II. Ozmán került a trónra, akinck uralkodása alatt a törökök vereséget szenvedtek a lengyelektől. Ez a kudarc újabb forrongást váltott ki a birodalomban, főképpen a janicsárok között, s a felkelés elsöpörte Ozmánt. Helyét rövid időre a fogyatékos szellemi képességű Musztafa foglalta el, s utána lépett trónra IV. Murád, a nagy hódító.

A török birodalom ekkor a korábbi parasztfelkelések és egyéb belső gazdasági, társadalmi bajok ellenére is hatalmas állam. A három világrészre kiterjedő imperium területe hatmillió km², lakosainak száma pedig mintegy harmincmillió. (Csak összehasonlításként: a Habsburg-monarchia a királyi Magyarországgal együtt háromszázeczer km² terület volt hat-hétmillió lakossal!) A török birodalom termelvényeinek változatossága és bősége terén is összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben volt, mint például a Habsburgok. A keleti kereskedelem fő útvonalai a birodalmon keresztül vezettek, amiből az állam nagy hasznot húzott. Az államvezetés terén a despotikus török államban a rendek és a tartományok ellenállása nem korlátozta az irányítást. A szultán hivatalnokszerkezete pontosabban működött sok nyugat-európai országénál. Mindehhez hatalmas katonai apparátus járult. E pozitívumok mellett azonban már erősen mutatkoztak a negatív vonások is ebben az időszakban. A feudális szeparatista mozgalmak, az üres kincstár, a zsoldelmaradások miatt bekövetkező janicsárlázadások, a trónviszályok, s nem utolsósorban a Szefevida vagy perzsa birodalom ellen közel harminc éven keresztül vívott véres háborúk előrevetették a birodalom hanyatlásának árnyékát. Mindezek oda vezettek, hogy a török politikai vezetés tartózkodott a nyílt beavatkozástól a nagy európai konfliktusok

tusba, s csak kisebb katonai segílyt nyújtott a Habsburgok ellen küzdő Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek.¹⁷

A Habsburg-ellenes szövetségi rendszerhez tartozott a XVII. század elején a velencei köztársaság is, noha csak pénzzel támogatta azt, jóllehet a törökkel 1645-ig fennálló békéje következtében aktívan is bekapcsolódhatott volna az érdekeivel megegyező küzdelembé. Bethlen Gábor, főként 1621-ben, komolyan számított is a velencei támogatásra, de ismételtén csalódnia kellett reményeiben. Velence csak gyengén védekezett az osztrák Habsburgok tengerparti, s a spanyolok Veltlin és Mantua irányába törő terjeszkedése ellen. Így gazdagsága ellenére is meglehetősen kevés veszélyt jelentett a Habsburg-blokk terveire.¹⁸

A XVII. század eleji Európa gazdasági, társadalmi és politikai viszonyainak vázlatos áttekintése is felvillantja a korszak bonyolult ellentmondásos voltát, s a különböző érdekellentétek és érkakazonosságok szövevényét. A feudális uralkodó osztály és a feltörekvő polgárság gazdasági és politikai küzdelme, az abszolutista és a rendi erők harca, protestánsok és katolikusok konfliktusa, nemzeti államok és világbirodalmak összeütközése és egyéb ellentétek konglomerátumából jött létre az első, nagy, európai méretű háború. A külső vallási jelszavak mögött meghúzódó hatalmi érdekek e bonyolult szövevényébe kapcsolódott be Bethlen Gábor azzal a célkitűzéssel, hogy kihasználva a Habsburgok nyugat-európai s a török birodalom ázsiai lekötöttségét, egyesítse Erdélyt és Magyarországot, és a töröktől meg nem szállt területen visszaállítsa a Habsburgoktól független magyar királyságot. Most már azonban nem a korábbi rendi monarchia, hanem abszolút monarchia formájában.

¹⁷ J. Hammer: Geschichte des Osmanischen Reiches. II–V. köt. Pest, 1828–1829. N. Jorga: Geschichte des Osmanischen Reiches. I–II. köt. Gotha, 1908–1909., J. W. Zinkeisen: Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. II–V. köt. Hamburg, 1854–1857., A. H. Lybyer: The Government of the Ottoman Empire in the Time of Sulciman the Magnificent. Cambridge. 1913., Lázár Gy.: A török birodalom története. Nagybecskerek, 1890. Legújabban Perjés G.: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései. (1356–1699) HK 1967. 2. sz.

¹⁸ Óváry L.: Bethlen Gábor politikai összeköttetéseiről. Akadémiai Értesítő 1888., Zwiedinek–Südenhorst i. m. I. köt.

Azt a történelmi korszakot, amelyben Bethlen háborúi lezajlottak, a marxista történettudomány Magyarországon és Erdélyben a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet előzményének, előtörténetének, a kései feudalizmus időszakának tekinti.¹⁹ A jelenleg is folyó periodizációs vita esetleg módosíthat a megfogalmazáson, az azonban vitathatatlan, hogy ebben a korszakban mind a királyi Magyarország, mind az erdélyi fejedelemség területén az uralkodó gazdasági és társadalmi rendszer még a feudalizmus volt. Ennek megnyilvánulásaként Nyugat-Európától eltérően a nemesi uralom itt tovább virágzott, s a paraszti árutermelés, a parasztság piaci tevékenysége a hanyatlás számos jelét mutatta. A gazdasági viszonyokra ez volt az alapvetően jellemző, noha a parasztság piaci tevékenysége ekkor még nem iktatódott ki az árutermelés fejlődésének tényezői közül, s a felülkerekedő földesúri tendenciával szemben számottevő ellenérőt képviselt. Általában főként a szőlőtermelésben, de helyenként a szántóművelésben is.

A korszak jellemzése céljából talán nem fölösleges utalni néhány alapvető jellemvonásra — jóllehet ezek általában ismertek a középkori magyar történelem iránt érdeklődők előtt. Így arra a sajátosságra, hogy a feudális járadék összetételében egyre csökkent a pénzjáradék részaránya, s ha nem is kizárólagosan, eluralkodtak a naturális járadékformák, mindenekelőtt a robot. A XVII. század közepére a földesúri gazdálkodás egyoldalú robotoltató jelleget öltött, a paraszti árutermelés irányzata visszaszorult, és teljesen nyilvánvalóvá vált a városi gazdaság feudális-céhes színvonalon való megrekedése is. E változások következtében az eredeti tőkefelhalmozás tényleges megindulásának, kibontakozásának lehetősége megszűnt. A kisajátítás ennek ellenére szűkülte méreteket és formákban még folytatódott, de ekkor „már csak a feudális rendet szolgáló feudális jellegű kisajátításról” lehetett szó.²⁰

Hasonlóan utalni kell arra a körülményre is, hogy a XVII. században a kiterjedő világpiacon belül Magyarország külső piacainak a köre inkább szűkülte mint tágult a megelőző évszázadokhoz képest. A magyarországi nemesfémtermelés a tengerentúli arany és ezüst beáramlásával helyi érdekűvé szorult vissza. Ugyanakkor Velence és a délnémet városok hanyatlásával párhuzamosan csökkent keresletük a magyar vágómarha iránt.

¹⁹ *Pach*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés . . . 253. o.

²⁰ *Engels*: A német parasztháború. 144. o. *Pach*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés . . . 206., 228–231. o.

Egyedül a borkivitel növekedett Lengyelország felé. A világpiac alakulása a XVII. században tehát semmiféle új lökést nem adott a magyarországi árutermelésnek. Ezzel szemben egyre nagyobb méreteket öltött a külföldi iparcikkbezőnlése az országba.

Magyarországnak a külföldi ipartól való függő helyzete végső fokon a társadalmi munkamegosztás, a belső piac fejletlensége miatt következett be. Erre az állapotra azonban visszahatott maga a függés is, amennyiben a mezőgazdasági árutermelés egyoldalú serkentésével fokozta az ipari árutermelés viszonylagos lemaradását és visszavetette a társadalmi munkamegosztás, a belső piac fejlődését. A magyarországi városi ipar a XVII. században is a céhszervezet, az egyszerű árutermelés szintjén vésztegett. A Magyarországra behatoló külföldi — elsősorban osztrák — tőke nem vetette magának alá a termelést, azaz nem kezdeményezett hazai kapitalizmust.²¹

Ez a nagy vonalakban felvázolt magyarországi gazdasági helyzet szabta meg a kor társadalmi képét, uralkodó viszonyait. A hagyományos magyar történetírói felfogásban a XVII. század a szabadságharcok századaként szerepelt. Ma azonban már többet látunk benne! *Ebben a században beteljesedett a magyarországi társadalom legsúlyosabb vesztesége: a városok, az ipari termelők lehanyaglása, s a rendi nemesi hatalom, a „nemesi demokrácia” magyarországi változatának megszilárdulása.*

A városi gazdaság megrekedése a feudális-céhes színvonalon, a paraszti árutermelés irányzatának korlátozása, a város és falu polgári fejlődésének háttérbe szorítása a földesurak részéről együtt járt azzal, hogy a földesuraknak újnemessé válási folyamata elakadt, sőt visszafejlődött. A nemesség kettős arculatából egyre inkább eltűnnek a polgárosodás jelei, s kirajzolódik a robotgazdálkodást folytató földesúr „kelet-európai” képe.²²

Rendkívül bonyolulttá tette a magyarországi társadalmi viszonyokat a centralizációnak, az abszolút monarchia létrehozásának idegen uralom és elnyomás formájában történő jelentkezése. A nemesség számára az adott körülmények között is a jobbágyság feletti osztályuralmának fenntartása volt a legfontosabb, ezt azonban gátolta mind a török hódító a területek és jobbágytömegek elrablásával, mind a Habsburg-hatalom, a jobbágyokat

²¹ *Makkai L.*: Magyarország gazdasági és társadalmi viszonyai az örökös jobbágyság rendszerének megszilárdulási korszakában. (Egyetemi tankönyv, 1962.) 223., 229. o., továbbá *Uő.* A magyar nemzetté válás kezdetéről. *TSZ* 1960. 2–3. sz. 311–312. o. *Vö. J. Vlachovic*: Szlovák rézkonjunkció a világpiacon a XVI. században és a XVII. század első negyedében. *Studia Historica Slovaca* T. I.

²² *Pach*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés . . . 239. o.

tönkretevő zsoldosfosztogatósaival, pusztításaival, a magyar uralkodó osztály gazdasági és társadalmi háttérbe szorításával, vagy pl. a nemesek kereskedelmi érdekeinek sorozatos megsértésével. Ily módon a szervezett jobbagykizsákmányolást biztosítani hivatott királyi hatalom a földesurak számára nagyon ellentétes módon és hatásokkal jelentkezett. Ugyanakkor a jobbagyok is azt tapasztalhatták, hogy ez a hatalom a feudális túlkapasok megfélézése helyett a nemeseknél elviselhetetlenebb kizsákmányolást és pusztítást hoz. Hasonló volt a helyzet a városok esetében is, hiszen a Habsburguralom a polgárokat nem védte meg a feudálisokkal szemben, és még egyre súlyosabb adóterhekkkel is gyötörte őket, s a kereskedelmet a határon túl hasznosította.²³ A problémákat súlyosbította s az ellentétet csak mélyítette az a körülmény, hogy a Habsburg-politikában ebben az időben a kíméletlen ellenreformációs törekvések domináltak. Miután a vallásüldözés a magyarországi nemességnek mintegy felét, az ország egész lakosságának pedig közel kilencven százalékát érintette, az ellenreformációs politika döntő tényezővé vált a Habsburg-hatalom és a magyarországi lakosság viszonyának alakulásában.²⁴

A magyarországi uralkodó osztály jóllehet érezte a Habsburgoktól való politikai és gazdasági függés szorítását, azonban erre nem egy újjal, a nemzeti abszolutizmusra való szilárd törekvéssel válaszolt, hanem inkább a régihez, a rendi monarchiához ragaszkodott görcsösen.²⁵ Ez a körülmény kétségtelenül motíválja Habsburg-ellenes harcának jellegét, de nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a Habsburg-centralizáció nagyfokú erőtlensége, korruptsága azt is magával hozta, hogy *amikor az uralkodó osztály szembefordult az államhatalommal — öntudatlanul a centralizált állam rendjét igényelve harcolt rendi kiváltságáért. Védelmet kívánt külső ellenségeivel — elsősorban a törökkel — szemben, s olyan erős államot akart, amelyik a jobbagyokat megfélékezi.*²⁶

Erdélyben — mint tudjuk — Magyarországtól némiképpen eltérő módon a majorgazdálkodás csak a XVII. század közepén tört előre. Elsősorban a

²³ Lásd többek között R. Várkonyi Á.: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején. Budapest, 1965. 43., 47. o.

²⁴ Pázmány Péter 1622-ben kelt emlékiratát Magyarország vallási megosztásával kapcsolatban lásd Fraknói (Frankl) V.: Pázmány Péter, Budapest, 1886. 181. o. Vö. Biró S.: A magyar református egyház története. Budapest, 1949. 95. o.

²⁵ Makkai: A magyar nemzetnévadás kezdetéről. TSz 1960. 2-3. sz. 312. o. Vö. Mód A. megállapításával: „A magyar birtokos osztály rendi szabadságának és önállóságának védelme ez időben egybefonódott az egész ország önállóságának és szabadságának védelmével.” i. m. (1951) 40. o.

²⁶ Magyarország Története. I. köt. 212. o.

fejedelmi birtokokon, de a magánföldesuraknál is. A mezőgazdasági termények kedvezőtlen értékesítési lehetőségei miatt a földesúr magánkezelésében tartott allodiális vagy majoros gazdálkodása még annyira sem fejlődött ki, mint a királyi Magyarországon. Az általános földművelési üzemtípus ebben az időszakban is a jobbágygazdaság volt. Egyedül az erdősegek maradtak nagy területeken egy-egy földesúr vagy szász és székely faluközösségek kezén.²⁷

Az erdélyi gazdasági viszonyoknak a magyarországitól nem egy tekintetben eltérő jellege híven tükröződött a társadalmi helyzetben is. Erdélyben a felaprózott birtokok miatt feudális tartományurak, regionális kiskirályok nem voltak. A XVII. században az erdélyi arisztokrácia egyre inkább a középbirtokosi színvonal felé csúszott. A XVII. században végbement tömeges nemesítések az erdélyi nemesek számát erősen megnövelték. Különösen egyes magyar városok (Kolozsvár, Dés, Enyed) egész polgárságának együttes nemesítése száz és száz családdal szaporította egyszerre a nemességet. A románságon belül is sok száz család kapott nemességet, s ezek nagy többségükben meg is maradtak nyelvükben és vallásukban romának.²⁸

Bizonyos sajátosságok tapasztalhatók Erdélyben az abszolutizmus fejlődése terén is. Itt a fejedelem hatalmi jogköre egészen Báthory Zsigmond első visszatéréscéig nem volt pontosan körülírva. Az uralkodó olyan és annyi jogot gyakorolhatott törvényesen, amennyit hatalmi eszközeivel meg tudott magának szerezni. A választási hitelevél csak általánosságban ígérte meg a rendi előjogok megtartását, a rendeknek tett ígéretek érvénye azonban a mindenkori hatalmi viszonyoktól függött. A fejedelmi központosítás a XVII. század első felében a nemesi rendek hatalmát korlátozta, s a városi polgári fejlődésnek némileg távolabbi lehetőséget nyújtott, de ugyanakkor növelte a feudális államszervezet, a feudális osztályrend nyomását a jobbágyssággal szemben. Csaknem minden országgyűlés intézkedett a szökött jobbágyok kiszolgáltatásáról, ennek ellenére a jobbágyok a fejedelmi hatalom szolgálatában számos lehetőséget nyertek — elsősorban katonáskodás révén — osztályhelyzetük egyéni megváltoztatására.²⁹

²⁷ Makkai L.: Erdély története. Budapest, 1944. 431. o.

²⁸ Makkai: Erdély története. 438. o.

²⁹ Biró V.: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542–1690. Kolozsvár, 1917. 5. o. Vö. Wittman: Bethlen Gábor mint hadszervező. 14–15. o. és Pach: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés . . . 254. o. Szekfű i. m. 191–192. o. Érdekes adalékot szolgáltat a korabeli erdélyi társadalmi viszonyokhoz pl. Barsai György 1624. február 7-én kelt írása. Lásd TT 1894. 623. o.

Ez a rövid áttekintés is megmutatja, hogy az abszolút monarchia megteremtésén fáradozó központi hatalom és a rendi erők küzdelme Magyarországon még bonyolultabb és ellentmondásoktól telítettebb történeti folyamat volt, mint Európa más országaiban. A magyar történclem haladó fejlődési vonalát megtörő eseménysorozat: az állami centralizáció összcóm-lása 1490 után, a parasztháború leverése és kemény megtorlása 1514-ben, s az 1526 után bekövetkező török hódítás és Habsburg-uralom rányomta bélyegét e küzdelem menetére is.³⁰

A három részre szakadt ország területén tehát két központi hatalom — a Habsburg-kézbe került magyar királyság és a keleti részekben létrejött erdélyi fejedelemség — folytatott harcot a rendiséggel. A két terület sok tekintetben eltérő gazdasági és társadalmi helyzete — amint láttuk — már önmagában is differenciálta e küzdelem alakulását, az elért eredményeket.³¹ Nemkülönben az a történelmi körülmény, hogy amíg az ország nyugati fele egy idegen államszövetség — vagy pontosabban birodalom — részeként került e társadalmi folyamat sodrába, a keleti részen egy jellegében nemzeti — vagy hazai — Hunyadi Mátyás örökségét folytatni kívánó központi hatalom kezdte meg az abszolutizmus kiépítését.

Tovább bonyolította e társadalmi folyamat alakulását a török hódító hatalom jelenléte az országban. A központi hatalom a töröktől megszállt területen nyílt, idegen zsarnoki elnyomás formájában jelentkezett. A keresztény magyar lakosság formailag sem volt egyenjogú a birodalom mohamedán lakosságával, s nem illeszkedett be szervesen a török társadalmi életbe.³² A török hatalom jelenléte az országban azonban befolyásolta az életet a királyi Magyarország és az erdélyi fejedelemség területén is. A megújuló török hódító kísérletek a királyi Magyarország területén — a védelem hatékony megszervezése érdekében — elengedhetetlenül a központi hatalom megerősítésének irányában hatottak.

Ezen túlmenően azonban a török nem csupán idegen hódító volt az országban, hanem a keleti országrész lakosságának — jóllehet képnyszerű — szövetségese is a Habsburgok expanziós törekvéscivel szemben. Az erdélyi fejedelemség lakossága számára szabad vallásgyakorlatot biztosított, nem

³⁰*Pach*: Optimizmus és objektivitás történetiszemléletünkben. Társ. Szemle 1966. 7–8. sz. 103. o.

³¹Lásd ezzel kapcsolatban *Makkai E.*: Bethlen Gábor országalkotó politikája. Budapest, 1929. 5–7. o.

³²A török hódítás újabb értékelésével kapcsolatban lásd az 1966-os szigetvári emlékülésen elhangzottakat, *Makkai L.* és *Perjés G.* hozzászólásait. HK 1966. 4. sz. 904–905. o.

zavarta a feudális kizsákmányolás megszokott rendjét, ugyanakkor a fejlődés — mint a szultán elismert hűbérese — számíthatott a török katonai támogatásra a rendekkel szemben folytatott centralizációs, abszolutista politikájában is, ami kétségtelenül erősítette hatalmi helyzetét.³³

A töröktől támogatott erdélyi fejedelmi centralizációt azonban jelentős mértékben nehezítette a Habsburgok politikája. Az a Habsburg-hatalom, amely a királyi Magyarország területén a központosítás érdekében igyekezett megtörni a rendek hatalmát — Erdélyben lázította a rendeket a kiépülő fejedelmi hatalom ellen. Lényegében hasonló politikát folytattak a királyi Magyarország területén az erdélyi fejedelmek is, azzal a különbséggel, hogy mint gyengébb fél sokkal kevésbé voltak aktívak és veszélyesek, továbbá, hogy amikor a fejedelmek mint nemzeti uralkodók felkarolták a királyi Magyarország rendjeinek érdekvédelmét, egyúttal a Habsburgok részéről megnyilvánuló sérelmes nemzeti megkülönböztetés ellen is felléptek.

Az a körülmény, hogy a Habsburg-hatalom kevés megszakítással harcot folytatott az ország keleti felén kiépülő nemzeti abszolutizmus megdöntéséért, többfajta következményt vont maga után. A folytonos támadások az erdélyi uralkodókat fokozottan ráutalták a török támogatására, ugyanakkor az állandó fenyegetettség az erdélyi központi hatalom megerősödése irányába hatott, amit mind a Báthoryak, mind az őket követő fejedelmek ki is használtak az erdélyi rendekkel szemben folytatott küzdelmükben. A hatás tehát ellentmondásos volt: a Habsburg-akciók az erdélyi államot kiszolgáltatottabbá tették a török terjeszkedési aspirációkkal szemben, ugyanakkor az erdélyi központi hatalom erősödése és az egységes függetlenségi ideológia kikovácsolódása irányában hatottak. Sőt, az önálló magyar államiséget — bár kisebb keretek között és korlátozott külpolitikai önállósággal — folytató erdélyi fejedelemség elleni politikai és katonai megmozdulások a királyi Magyarország területén is egyre inkább olyan idegen uralomnak, idegen elnyomásnak tüntették fel a Habsburg-uralmat, amely ellen fel kell lépni.³⁴ Ezt fogalmazta meg többek között Bethlen Gábor is a következő szavakkal: „*Valameddig ez az Babilonnak őrző fejedelmi az austriai és hispaniai ház szomszédságunkban uralkodik, addig a mi kicsin, maroknyi nemzetünknek sem lelkünkben, sem külsőképpen szabados csendes állapotunk soha nem lehet.*”³⁵

³³ Lásd ezzel kapcsolatban bővebben a Bethlen hadjáratait tárgyaló fejezetekben.

³⁴ Lásd ezzel kapcsolatban többek között *Sepsi Laczkó* i. m. ETA III. köt. 150–152., 156., 160., 166–167. o.

³⁵ Bethlen Gábor 1621. március 22-i lev. a portai követeihez. Tmkáo. I. k. 274. o.

A kortársak jelentős része azonban jól látta azt is, hogy a Habsburgok segítsége nélkül Magyarországot elnyelte volna a török hódítás áradata, s az ország egész lakosságának osztoznia kellett volna a balkáni népek szomorú sorsában. Ezt a körülményt nem hagyta számításon kívül még a Habsburgokkal szemben meglehetősen elfogult Bethlen Gábor sem politikai kombinációiban. A Habsburgok nyújtotta védelem történelmi értékén — bármennyire nem tökéletes, s a magyaroktól sok véráldozatot követelő védelem volt — nem változtat az a körülmény, hogy megszervezése és támogatása a legszorosabb érdeke volt a Habsburgoknak is az örökös tartományok birtoklása szempontjából. Emellett világosan látnunk kell, hogy azokon az összekötő szálakon keresztül, amelyek a Habsburg-uralom biztosított Magyarország népe és a szerencsésebb történelmi körülmények között fejlődő nyugat-európai országok lakossága között, nem csak kalandorok, rabló zsoldosok jutottak el Magyarországra, hanem az anyagi és szellemi fejlődés termékei, vívmányai is.

Ezek a történelmi tények motiválják a magyarországi Habsburg-uralom megítélését, s figyelmeztetnek arra, hogy mindkét abszolutizmust, annak célkitűzéseit, jellegét és történeti szerepét csakis differenciáltan szabad értékelni. Annak megállapításán túl azonban, hogy mindkét abszolutizmus mit adott és mit biztosított ténylegesen, meg kell vizsgálni azt is, hogy milyen fejlődési tendenciákat és lehetőségeket hordoztak magukban, még ha azok a lehetőségek a viszonyok kedvezőtlen alakulása miatt nem is realizálódhattak. Így például meg kell vizsgálni azt, hogy milyen lehetőségei voltak a török szövetségben élő, a teljes Magyarországot és Erdélyt magába foglaló nemzeti monarchia létrehozásának. Ennek végleges eldöntéséhez még mélyreható gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokra van szükség. Ennek hiányában jelenleg csak a *török veszély és a török szövetség problematikáját* tudjuk elemzés alá venni, mint a Habsburg-ellenes küzdelmek megítélésének egyik fontos külpolitikai tényezőjét.

„Egy kezdetlegesebb nép hódítása — írja Engels — magától értetődően mindig megzavarja a gazdasági fejlődést és elpusztít számos termelőerőt.”³⁶ Ez az értékelés vonatkozik a XVI. században kezdődő magyarországi török hódításra is, amely háborúival és másfajta társadalmi berendezkedésével megzavarta az ország gazdasági fejlődését, és nagymértékben elpusztította a termelőerőket. A törökök háborús megmozdulásainak, hadjáratainak pusztító hatásáról számos korabeli leírás maradt fenn az utókor számára. A magyarországi török hódítás határa a török birodalom legelőretoltabb európai hadál-

³⁶ Engels: Válogatott katonai írásai. I. köt. 43. o.

lásait jelentette, a török hadivállalkozások a legtöbb esetben Magyarország területét pusztították. Péchy Simon, Bethlen kancellárja írta 1620-ban Borsos Tamás portai követnek: „...soha oly felé nem indulhat a török császár ereje Európában, ha most egy két esztendőben nem is, de azután consequenter nekünk romlásunkra ne esnék egész magyar nemzetnek.”³⁷ A magyarországi feudális gazdasági, társadalmi rend viszonyainak megzavarására pedig jellemző fényt vetnek többek között azok a sorok, amelyeket Forgách Zsigmond nádor írt 1621 áprilisában Thurzó Imrének: „Az keresztyének között szokott megtartani az statusok állapátja és szabadsága, az török birodalomban nincs gróf, ur, nemes ember, szabad város, jobb azért az keresztyénekkal egyet értenünk és keresztyén fejedelmeket uralnunk, hogy semmint a törököt...nem lévén tirannus az ausztriai ház.”³⁸

A török hadimegmozdulások pusztító hatását jól látta Bethlen Gábor is. 1613-ban maga írta Naszuf fővezérnek, hogy a Báthory Gábor ellen Erdélybe jött török—tatár csapatok az ország nagyobb részét „mind elégették, húszezer rab vagyon kezekben”. Kérte a fővezért, parancsolja meg a hadaknak, hogy a rabokat tegyék szabaddá, s az elrablott marhákat adják vissza.³⁹ Más levelében azt fejtegette: „az keresztyéni lélek veled született antipátiával visszaborzad a pogányokkal való együttműködéstől.” Ugyanakkor azonban azt is látni kell — teszi hozzá —, hogy a török — a Habsburgokkal ellentétben — „egyszer adott hitét ritkán szegi meg, politikai és lelkiismereti szabadságában azt, aki önként kéri segítségét meg nem zavarja és a lélek ellen semmi jogot nem vindical magának”.⁴⁰

A török birodalom jellegét, hódításainak pusztító hatását — mint már említettük — felismerték a korabeliek is. Nem táplált arról illúziókat még olyan, a törökkel szövetséges katonai vezető sem, mint Homonnai Drugeth Bálint, Bocskai István fővezére. 1605-ben, a török szövetség virágjában jegyezte fel naplójában: „Az török nemzet azt akarná, bátor, az németek minket mindegyig levágnának, avagy mi az németeket, mert ők annyival inkább erősdnének hatalmas állapotokban.”⁴¹ Jól látták azonban a török birodalom

³⁷ Péchy Simon 1620. március 4-i lev. TT 1881. 627. o. Vö. N. Kiss I.: A parasztság és a főurak a 16. századi honvédő harcunkban c. tanulmányában közölt adatokkal. HK 1954. 3–4. sz. 62–68. o.

³⁸ Forgách nádor id. lev. TT 1888. 626. o.

³⁹ Bethlen 1613. október 15-i lev. a fővezérhez. TT 1881. 595. o.

⁴⁰ Bethlen 1621. április 23-i lev. Pfalzi Frigyeshez. *Gindely: Okmánytár*... 283–284. o.

⁴¹ *Homonnai Drugeth* i. m. Tudománytár 1839. V. köt. 317. o. Vö. Bocskai István 1605. áprilisi lev. a temesvári pasához. MTT XIX. köt. 96. o.

hatalmas, félelmetes katonai erejét is. Nagy Szabó Ferenc, aki 1621-ben török táborban tartózkodott, a következőket jegyezte fel erről: „A császár hadának sokaságáról azt mondom: hogy az ő állapotjokat mindenben az elhiheti ha ki látja, de szóból nehezen hiheti el ha nem látja.” A török császárnál „*bizony nincsen ezen a világon nagyobb legény . . .*”⁴²

A történeti irodalomban általában meglehetősen egységes vélemény uralkodik a török veszély, a török hódítás negatív hatásait illetően, bár vannak eltérő vélemények is. Ilyen található pl. *R. Kiss Istvánnál*, aki nagymértékben idealizálta a török politikát, és nem emelte ki annak negatív összhatását a magyar társadalom fejlődésére.⁴³ A török hódítás ellentmondásos következményeire mutat rá többek között *Makkai Ernő* is, aki annak hangsúlyozása mellett, hogy „a török hódítás schol a fejlődés szolgálatában nem állott, hanem útját mindenütt csak rombolás, visszamaradás és kulturálatlanság jelzi”, továbbá, hogy „a török hódítás nagy időre visszavetette a magyarságot a fejlődésben” — arra is rámutat, hogy a török hódítás „*Erdélyt indirekt hatásával éppen az önálló szervezkedésre, a kialakulásra s a vezérszerepre kényszerítette*”⁴⁴

A török veszély értékelésében fontos állomást jelentenek *Perjés Géza* munkái. A szerző a számok tükrében mutatta meg azt a hatalmas erőt, amelyet a török birodalom képviselt még a XVII. században is, s azt hogy ellen európai összefogás nélkül nem lehetett siker reményében fellépni.⁴⁵

Az 1960-ban megjelent *Irányelvekben* azt olvashatjuk: „*A török feudális deszpotizmus — a feudalizmus keleti barbár deszpotikus formája — a társadalmi haladás lehetőségét: az árutermelés fejlődését falun és városban, ennek talaján a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet előkészítését, a nemzetek kialakulásának folyamatát messzemenően korlátozta; a haladás szempontjából negatívabb erőt képviselt, mint a rendi feudális állam vagy a centralizált feudális monarchia bármely európai változata.*” Ezekből adódóan a török elleni harc „a haladás akkori fő akadálya elleni harcot jelentette Közép- és Kelet-Európa déli részén”.⁴⁶

⁴² Nagy Szabó i. m. ETA I. köt. 135. o.

⁴³ R. Kiss I. i. m. Protestáns Szemle 1929. 128. o. Nem mentesek idealizáló tendenciáktól *Takáts S.* munkái sem.

⁴⁴ *Makkai E.* i. m. 32., 39. o.

⁴⁵ *Perjés G.*: Zrínyi a nemzeti hadseregért. Élet és Tudomány 1964. 53. sz. 2526. o. és *Uő.* Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései. HK 1967. 2. sz. Lásd még a HK 1894. évfolyamában található kimutatást, mely szerint a XVI. század végén mintegy 50 000 főnyi állandó katonaság tartózkodott a magyarországi török várakban.

⁴⁶ Sz 1960. 281. o.

Az Irányelvek egyik szerzője, *Pach Zsigmond Pál*, későbbi írásában hangsúlyozta azonban azt is, hogy amikor a török hódítás fejlődést gátló hatását, a háborús pusztítások igen súlyos következményeit nyomatékosan kiemeljük, egyben utalnunk kell annak a felfogásnak a tarthatatlanságára is, amely történelmünk haladó vonalának megtörését, Nyugat-Európától való elmaradásunkat „döntően vagy éppen kizárólag” a török uralomnak tulajdonítja. Ez a nézet — írja — legélesebben *Szekfü Gyula* munkáiban jutott kifejezésre, amelynek ismételt hangsúlyozása egyrészt azt célozta, hogy elterelje a figyelmet a magyar és a kelet-európai szláv népek fejlődésének közös vonásairól, törvényszerűségeiről; amellet a török ellenében Bécsre való utaltságunkat a Habsburg-monarchiához való tartozásunk pozitív hatását volt hivatott kidomborítani, s nem utolsósorban történetileg kívánta alátámasztani, a nagybirtokrendszer fennmaradásának jogosultságát. Ezzel szemben rá kell mutatni — állapítja meg *Pach Zsigmond Pál* —, hogy „a magyarországi fejlődés elkanyarodása a nyugat-európaiól része volt a Közép- és Kelet-Európa számos országára kiterjedő történelmi folyamatnak, s alapjában közös, ez országokra egyaránt ható tényezők idézték elő. Ezek hatását hazánkban tetézte (súlyosbította, illetve módosította) a török hódítás a maga pusztító következményeivel.”⁴⁷

Az 1966-os szigetvári emlékülésen *Gökbilgin Tayyib* török történész is kiemelte referátumában, hogy a magyarok és törökök kölcsönös megértésének a XVI. században „legyőzhetetlen akadálya volt: nevezetesen az, hogy mindkét nép más kultúrkörbe tartozott, és a korabeli viszonyok gyakran egymás elleni küzdelembé sodorták őket”.⁴⁸ Ugyanitt *Cyrl Horátek* csehszlovák történész annak a nézetének adott kifejezést, hogy a parasztság helyzete a török birodalomban a XVI. században „egészeben nem volt olyan kedvezőtlen, mint a szomszédságában levő legtöbb rendi államban”.⁴⁹ Hasonló álláspontot foglalt el hozzászólásában *Makkai László* is, akinck véleménye szerint a különböző adatok összevetéséből olyan benyomás támad, hogy történetírásunk erősen eltülozta a török gazdasági elnyomás súlyát. Ugyanakkor igazat adott azoknak, akik a szüntelen háborúk pusztító hatását hangsúlyozzák. „Nyilvánvaló, hogy Magyarországnak a török által elfoglalt területét nem a török gazdasági kizsákmányolás tűrhetetlensége, hanem a háborúk tették tönkre.” Mindezek mellett világosan kell látni — állapítja

⁴⁷ *Pach*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés . . . 171—172. o.

⁴⁸ *Tayyib Gökbilgin*: Szigetvár ostroma és elfoglalása 1566-ban. HK 1966. 4. sz. 793. o.

⁴⁹ *C. Horátek*: Az oszmán birodalom és a közép-európai rendi államok a XVI. században. HK 1966. 4. sz. 805. o.

meg —, hogy a török feudalizmus, ha egyenes vonatkozásaiban kisebb terhet is jelentett a népre, mint az európai, a fejlődésnek egy zsákutcája volt, amint ezt a történclem be is bizonyította. „*A gép előtti feudalizmus világa volt a töröké, s Magyarországnak, ha az európai gazdasági társadalmi fejlődést akarta követni, el kellett tőle szakadnia.*”⁵⁰

A török birodalom történetének, XVI—XVII. századi gazdasági, társadalmi viszonyainak kutatása és a fenyegetett európai államok fejlődésére gyakorolt negatív hatásainak pontos megjelölése még sok érdekes kérdést tárhat fel, s részleteiben módosíthatja is értékelésünket, azonban nem valószínű, hogy a török hódítás alapvető társadalmi hatásáról alkotott ítéletünket megváltoztassa. *A török hódító háborúk és a török uralom nagy veszélyt jelentettek Magyarország népeinek további fejlődésére, és ezért az ellenük való védekezés alapvető össztársadalmi érdek volt.* Ennek felismerésében nem is volt lényeges véleményeltérés — Szekefű Gyula terminológiájával élve — nyugati vagy keleti magyarok között. A törököt mindkét csoport ellenségnek tekintette, azonban a védekezés módját, lehetőségeit különböző módon értékelték. Tulajdonképpen ez törvényszerű volt, mert a védelmi harcra kényszerített nyugati magyarok számára egészen a XVII. század elejéig nem is nyílt más lehetőség a Habsburg-segítségre támaszkodó fegyveres küzdelemnél. A török támadási irányból kicső erdélyieknek és keletmagyarországiaknak azonban már a XVI. század elejétől védelmet kínált a fenyegető török hatalommal való *kényszerű kiegyezés.* Ez az önálló belpolitikát, s csak részben korlátozott külpolitikát biztosító egyezség vált az erdélyi politika sarkkövévé. Ez a lehetőség a századforduló éveiben kezdett megnyílni a királyi Magyarország lakossága számára is. Okát mindenképp előt a török birodalom hatalmi helyzetének megrendülésében találjuk meg. A meggyöngyült török állam nem törekedett újabb hódításokra, hanem megelégedett a korábbi hódítások megtartásával. Ehhez viszont még elegendő ereje volt, sőt kisebb segítséget is tudott adni a vele szövetkezőknek. Ez új történelmi helyzetet eredményezett; a XVII. század elején megnyílt a lehetősége a török szövetségben vívott Habsburg-ellenes küzdelmek kirobbanásának.

Természetesen e háborúk alapvető okát a Habsburgok centralizációs ellenreformációs politikájának a magyarországi lakosságra erősen kedvezőtlen, alárendelt helyzetet teremő megnyilvánulásai szolgáltatták. A sérelmeket kiszélesítették és erősen felfokozták a tizenöt éves háború császári zsoldos-

⁵⁰ Makkai L.: Hozzászólása a szigetvári vitán. Uo. 4. sz. 904—905. o. Vö.: G* Wagner: Szigetvár felmentésének akadályai 1566-ban. Uo. 819. o.

pusztításai. Ezek mérete Magyarországon nemegyszer meghaladta a török seregek háborús dúlásait.⁵¹ Az ország lakosságának többségét sújtó vallásüldözés csak növelte az általános Habsburg-ellenes elkeseredést, ami végül is elkerülhetetlenül fegyveres felkeléshez vezetett. Az ok tehát a Habsburg-politika jellegében volt, a harc sikerének előfeltételeit azonban a török birodalom hatalmi helyzetében bekövetkezett változás nyomán létrejövő szövetség teremtette meg.

A török szövetség elkerülhetetlenségét Bocskai István röviden a következő szavakkal fogalmazta meg: „Magunk az sok inség miatt országul elfogyatkozván, elégtelenek valánk idegen nemzet rabságból magunkat megszabadítani.”⁵² Hasonlóan vélekedett a Bocskaival különben alapvető kérdésekben ellentétes állásponton levő Illésházy István is: „Akartuk vagy nem, de az törököt kellett segítségül hívunk, ha életünket és hazánkat meg akartuk oltalmazni.”⁵³

A történelmi kényszer volt az indok mind Erdély török vazallussága, mind a Habsburg-ellenes harcok török szövetsége esetében. Illésházy a Bocskai-szabadságharc utáni években is azt vallotta, hogy Erdély török függése elkerülhetetlen. Arra hivatkozott, hogy lám Miksa és Ferdinánd császárok megkísérelték Erdélyt fegyverrel megtartani, „de minthogy Erdély igen bé vagyon, Buda, Esztergom, Fejérvár és a több török végházak mind előtte feküsznek, nem vihették véghez soha, hogy megtarthatták volna”. Sőt, amikor Rudolf császár a tizenöt éves háború folyamán megpróbálta Erdélyt elfoglalni, az történt, „hogy szinte a bécsi kapura hozák mind a törököt, s mind a tatárt és csak az Ur Isten oltamaza meg bennünket, hogy az egész hazánk török birodalma alá nem csék”.⁵⁴

Erdély török függésének és jó török kapcsolatának szükségességét Kemény János följegyzése szerint még maga Pázmány Péter is elismerte.⁵⁵ A nyugati magyar közvélemény általában csak az ellen tiltakozott, hogy a függés tovább terjedjen a királyi Magyarország területére. A nyugat-magyaror-

⁵¹ L. ezzel kapcsolatban többek között a bécsi Udvari Kamara 1601. évi jelentését, továbbá Mátyás főherceg 1602. évi országgyűlési propositióját. Takáts S.: Régi idők, régi emberek. Budapest, é. n. 22–23. o., Magyar Országgyűlési Emlékek. X. köt. 41–48. o.

⁵² Bocskai István fejedelmi előterjesztése az 1605. évi korponai országgyűlésen. Magyar Országgyűlési Emlékek XI. köt. 497. o.

⁵³ Illésházy István 1606. január 8-i följegyzése. TT 1878. 48. o.

⁵⁴ Illésházy István 1607. március 12-i lev. Rákóczi Zsigmondhoz. ETA III. köt. 117–118. o.

⁵⁵ Kemény i. m. 150. o.

szági birtokosokat gazdasági kapcsolataik inkább a Habsburg örökös tartományokhoz fűzték. Emellett az volt az általános vélemény, hogy Erdélynek ez a viszonylag kedvező helyzete is csak addig marad fenn, amíg a nyugati országész nem hódol be a töröknek. Addig viszont Erdély jó török kapcsolata hasznára válik a királyi Magyarország lakosainak is, mert mérsékelheti a Habsburg-kormányzerveknek a magyarokra nézve sérelmes politikáját.⁵⁶

A XVII. század eleji török politikai vezetés persze törekedett megnyerni szövetségesének a királyi Magyarország lakosságát is. Ennek érdekében például Lala Mohamed nagyvezér az 1605. évi rákosmezei tanácskozáson ilyen érveket fejtetett a Bocskai kísérletében megjelent magyar főurak előtt: „A németeknek és királyuknak bevett szokásuk és tulajdonságuk, hogy ígérenk és nem teljesítik, hamisan esküsznek, félre vezetnek és megcsálnak.” Ezzel szemben „a törökök olyan jóindulatúak, igazságosak és nemesek, hogy ha a magyar nép a megkezdett baráti viszonyt folytatja és megerősíti, rövidesen tapasztalni fogja, milyen boldogság köszönt be Magyarország és a magyar királyság számára, csak haladjon tovább azon az uton, amelyen elindult, ne bizzon a németben, még ha aranyhegyeket ígérenk is”.⁵⁷

Az ilyen és ehhez hasonló ünnepélyes szónoklatokban kifejtett propaganda azonban megközelítőleg sem érte el azt a hatást, amelyre a török vezetők számítottak! Baráti megnyilvánulások, kellő garanciát nélkülöző ígéreteik nem hidalhatták át azt a roppant szakadékot, ami a politikai, gazdasági, társadalmi, vallási, kulturális és egyéb érdekellentétekből, a fejlettségi különbségekből támadt a törökök és magyarok között. Ennek egyik apró, de jellemző tünete, ahogyan a rákosmezei találkozón részt vevő *Bocaius János* kassai főbíró reagált a török vezetők kedveskedő gesztusára. Amikor a törökök barátságuk jeléül kaftánt adtak rá — följegyzése szerint — ez jutott eszébe: „Jó Isten! ha barátaim és rokonaim látnának, hogy itt állok, minden átokkal elátkozva a pokolba kívánnának és ujjal mutatnának rám, mint semmirekellő törökre.” A török szokások számunkra „izléstelenségnek és ostobaságnak” tűntek. A lakomán hallott török ünnepi zenét úgy jellemezte: „Ha éjjel tiz kandurt, tiz nőténymacsskát és ugyanannyi nagy és kis kutyát hallasz, vedd úgy hogy török zenét hallottál.” S hozzáteszi gúnyosan: „Hiszen náluk minden olyan nagyszerű!”⁵⁸

⁵⁶ Lásd ezzel kapcsolatban Thurzó György nádor 1610. június 12-i lev. az erdélyiekhez. TT 1898. 504. o.

⁵⁷ Benda K.: Okmánytár... 123. o. Vö. TT 1900. 423. o.

⁵⁸ Bocaius följegyzését lásd Benda K.: Okmánytár... 119–121. o.

Az Irányelvek egyik szerzője, *Pach Zsigmond Pál*, későbbi írásában hangsúlyozta azonban azt is, hogy amikor a török hódítás fejlődést gátló hatását, a háborús pusztítások igen súlyos következményeit nyomatékosan kiemeljük, egyben utalnunk kell annak a felfogásnak a tarthatatlanságára is, amely történelmünk haladó vonalának megtörését, Nyugat-Európától való elmaradásunkat „döntően vagy éppen kizárólag” a török uralomnak tulajdonítja. Ez a nézet — írja — legélesebben *Szeksfű Gyula* munkáiban jutott kifejezésre, amelynek ismételt hangsúlyozása egyrészt azt célozta, hogy elterelje a figyelmet a magyar és a kelet-európai szláv népek fejlődésének közös vonásairól, törvényszerűségeiről; amellet a török ellenében Bécsre való utaltságunkat a Habsburg-monarchiához való tartozásunk pozitív hatását volt hivatott kidomborítani, s nem utolsósorban történetileg kívánta alátámasztani, a nagybirtokrendszer fennmaradásának jogosultságát. Ezzel szemben rá kell mutatni — állapítja meg *Pach Zsigmond Pál* —, hogy „a magyarországi fejlődés elkanyarodása a nyugat-európaiktól része volt a Közép- és Kelet-Európa számos országára kiterjedő történelmi folyamatnak, s alapjában közös, ez országokra egyaránt ható tényezők idézték elő. Ezek hatását hazánkban tetézte (súlyosbította, illetve módosította) a török hódítás a maga pusztító következményeivel.”⁴⁷

Az 1966-os szigetvári emlékülésen *Gökbilgin Tayyib* török történész is kiemelte referátumában, hogy a magyarok és törökök kölcsönös megértésének a XVI. században „legyőzhetetlen akadálya volt: nevezetesen az, hogy mindkét nép más kultúrkörbe tartozott, és a korabeli viszonyok gyakran egymás elleni küzdelembé sodorták őket”.⁴⁸ Ugyanitt *Cyrl Horátek* csehszlovák történész annak a nézetének adott kifejezést, hogy a parasztság helyzete a török birodalomban a XVI. században „egészében nem volt olyan kedvezőtlen, mint a szomszédságában levő legtöbb rendi államban”.⁴⁹ Hasonló álláspontot foglalt el hozzászólásában *Makkai László* is, akinek véleménye szerint a különböző adatok összevetéséből olyan benyomás támad, hogy történetírásunk erősen eltúlozta a török gazdasági elnyomás súlyát. Ugyanakkor igazat adott azoknak, akik a szüntelen háborúk pusztító hatását hangsúlyozták. „Nyilvánvaló, hogy Magyarországnak a török által elfoglalt területét nem a török gazdasági kizsákmányolás tűrhetetlensége, hanem a háborúk tették tönkre.” Mindezek mellett világosan kell látni — állapítja

⁴⁷ *Pach*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés... 171–172. o.

⁴⁸ *Tayyib Gökbilgin*: Szigetvár ostroma és elfoglalása 1566-ban. HK 1966. 4. sz. 793. o.

⁴⁹ *C. Horátek*: Az oszmán birodalom és a közép-európai rendi államok a XVI. században. HK 1966. 4. sz. 805. o.

meg —, hogy a török feudalizmus, ha egyenes vonatkozásaiban kisebb terhet is jelentett a népre, mint az európai, a fejlődésnek egy zsákutcája volt, amint ezt a történelem be is bizonyította. „*A gép előtti feudalizmus világa volt a töröké, s Magyarországnak, ha az európai gazdasági társadalmi fejlődést akarta követni, el kellett tőle szakadnia.*”⁵⁰

A török birodalom történetének, XVI—XVII. századi gazdasági, társadalmi viszonyainak kutatása és a fenyegetett európai államok fejlődésére gyakorolt negatív hatásainak pontos megjelölése még sok érdekes kérdést tárhat fel, s részleteiben módosíthatja is értékelésünket, azonban nem valószínű, hogy a török hódítás alapvető társadalmi hatásáról alkotott ítéletünket megváltoztassa. *A török hódító háborúk és a török uralom nagy veszélyt jelentettek Magyarország népeinek további fejlődésére, és ezért az ellenük való védekezés alapvető össztársadalmi érdek volt.* Ennek felismerésében nem is volt lényeges véleményeltérés — *Szekfü Gyula* terminológiájával élve — nyugati vagy keleti magyarok között. A törököt mindkét csoport ellenségnek tekintette, azonban a védekezés módját, lehetőségeit különböző módon értékelték. Tulajdonképpen ez törvényszerű volt, mert a védelmi harcra kényszerített nyugati magyarok számára egészen a XVII. század elejéig nem is nyílt más lehetőség a Habsburg-segítségre támaszkodó fegyveres küzdelemnél. A török támadási irányból kieső erdélyieknek és keletmagyarországiaknak azonban már a XVI. század elejétől védelmet kínált a fenyegető török hatalommal való *kényszerű kiegyezés*. Ez az önálló belpolitikát, s csak részben korlátozott külpolitikát biztosító egyezség vált az erdélyi politika sarkkövévé. Ez a lehetőség a századforduló éveiben kezdett megnyílni a királyi Magyarország lakossága számára is. Okát mindenképp előtt a török birodalom hatalmi helyzetének megrendülésében találjuk meg. A meggyöngyült török állam nem törekedett újabb hódításokra, hanem megelégedett a korábbi hódítások megtartásával. Ehhez viszont még elegendő ereje volt, sőt kisebb segítséget is tudott adni a vele szövetségzőknek. Ez új történelmi helyzetet eredményezett; a XVII. század elején megnyílt a lehetősége a török szövetségben vívott Habsburg-ellenes küzdelmek kibombázásának.

Természetesen e háborúk alapvető okát a Habsburgok centralizációs ellenreformációs politikájának a magyarországi lakosságra erősen kedvezőtlen, alárendelt helyzetet teremtő megnyilvánulásai szolgáltatták. A sérelmeket kiszélesítették és erősen felfokozták a tizenöt éves háború császári zsoldos-

⁵⁰ *Makkai L.*: Hozzászólása a szigetvári vitán. Uo. 4. sz. 904—905. o. Vö.: *G. Wagner*: Szigetvár felmentésének akadályai 1566-ban. Uo. 819. o.

pusztításai. Ezek mérete Magyarországon nemegyszer meghaladta a török seregek háborús dúlásait.⁵¹ Az ország lakosságának többségét sújtó vallás-üldözés csak növelte az általános Habsburg-ellenes elkeseredést, ami végül is elkerülhetetlenül fegyveres felkeléshez vezetett. *Az ok tehát a Habsburg-politika jellegében volt, a harc sikerének előfeltételeit azonban a török birodalom hatalmi helyzetében bekövetkezett változás nyomán létrejövő szövetség teremtette meg.*

A török szövetség elkerülhetetlenségét Bocskai István röviden a következő szavakkal fogalmazta meg: „Magunk az sok inség miatt országul elfogyatkozván, elégtelenek valánk idegen nemzet rabságából magunkat megszabadítani.”⁵² Hasonlóan vélekedett a Bocskaival különben alapvető kérdésekben ellentétes állásponton levő Illésházy István is: „Akartuk vagy nem, de az törököt kellett segítségül hívunk, ha életünket és hazánkat meg akartuk oltalmazni.”⁵³

A történelmi kényszer volt az indok mind Erdély török vazallussága, mind a Habsburg-ellenes harcok török szövetsége esetében. Illésházy a Bocskai-szabad-ságharc utáni években is azt vallotta, hogy Erdély török függése elkerülhetetlen. Arra hivatkozott, hogy lám Miksa és Ferdinánd császárok megkísérelték Erdélyt fegyverrel megtartani, „de minthogy Erdély igen bé vagyon, Buda, Esztergom, Fejérvár és a több török végházak mind előtte seküsznek, nem vihették véghez soha, hogy megtarthatták volna”. Sőt, amikor Rudolf császár a tizenöt éves háború folyamán megpróbálta Erdélyt elfoglalni, az történt, „hogy szinte a bécsi kapura hozák mind a törököt, s mind a tatárt és csak az Ur Isten oltamaza meg bennünket, hogy az egész hazánk török birodalma alá nem csék”.⁵⁴

Erdély török függésének és jó török kapcsolatának szükségességét Kemény János följegyzése szerint még maga Pázmány Péter is elismerte.⁵⁵ A nyugati magyar közvélemény általában csak az ellen tiltakozott, hogy a függés tovább terjedjen a királyi Magyarország területére. A nyugat-magyaror-

⁵¹ L. ezzel kapcsolatban többek között a bécsi Udvari Kamara 1601. évi jelentését, továbbá Mátyás főherceg 1602. évi országgyűlési propositióját. *Takáts S.*: Régi idők, régi emberek. Budapest, é. n. 22–23. o., Magyar Országgyűlési Emlékek. X. köt. 41–48. o.

⁵² Bocskai István fejedelmi előterjesztése az 1605. évi korponai országgyűlésen. Magyar Országgyűlési Emlékek XI. köt. 497. o.

⁵³ Illésházy István 1606. január 8-i följegyzése. TT 1878. 48. o.

⁵⁴ Illésházy István 1607. március 12-i lev. Rákóczi Zsigmondhoz. ETA III. köt. 117–118. o.

⁵⁵ Kemény i. m. 150. o.

szági birtokosokat gazdasági kapcsolataik inkább a Habsburg örökös tartományokhoz fűzték. Emellett az volt az általános vélemény, hogy Erdélynek ez a viszonylag kedvező helyzete is csak addig marad fenn, amíg a nyugati országrész nem hódol be a töröknek. Addig viszont Erdély jó török kapcsolata hasznára válik a királyi Magyarország lakosainak is, mert mérsékelheti a Habsburg-kormányzerveknek a magyarokra nézve sérelmes politikáját.⁵⁶

A XVII. század eleji török politikai vezetés persze törekedett megnyerni szövetségeseinek a királyi Magyarország lakosságát is. Ennek érdekében például Lala Mohamed nagyvezér az 1605. évi rákosmezei tanácskozáson ilyen érveket fejtegetett a Bocskai kíséretében megjelent magyar főurak előtt: „A németeknek és királyiuknak bevett szokásuk és tulajdonságuk, hogy ígérenk és nem teljesítik, hamisan esküsznek, félre vezetnek és megcsalnak.” Ezzel szemben „a törökök olyan jóindulatúak, igazságosak és nemesek, hogy ha a magyar nép a megkezdett baráti viszonyt folytatja és megerősíti, rövidesen tapasztalni fogja, milyen boldogság köszönt be Magyarországra és a magyar királyság számára, csak haladjon tovább azon az uton, amelyen elindult, ne bizzon a németben, még ha aranyhegyeket ígérenk is”.⁵⁷

Az ilyen és ehhez hasonló ünnepélyes szónoklatokban kifejtett propaganda azonban megközelítőleg sem érte el azt a hatást, amelyre a török vezetők számítottak! Baráti megnyilvánulások, kellő garanciát nélkülöző ígéreteik nem hidalhatták át azt a roppant szakadékot, ami a politikai, gazdasági, társadalmi, vallási, kulturális és egyéb érdekelletétekből, a fejlettségi különbségekből támadt a törökök és magyarok között. Ennek egyik apró, de jellemző tünete, ahogyan a rákosmezei találkozásra részt vevő Bocatius János kassai főbíró reagált a török vezetők kedveskedő gesztusára. Amikor a törökök barátságuk jeléül kaftánt adtak rá — följegyzése szerint — ez jutott eszébe: „Jó Isten! ha barátaim és rokonaim látnának, hogy itt állok, minden átokkal elátkozva a pokolba kívánnának és ujjal mutatnának rám, mint semmirekellő törökre.” A török szokások számunkra „izléstelenségnek és ostobaságnak” tűntek. A lakomán hallott török ünnepi zenét úgy jellemezte: „Ha éjjel tiz kandurt, tiz nősténymacsskát és ugyanannyi nagy és kis kutyát hallasz, vedd úgy hogy török zenét hallottál.” S hozzáteszi gúnyosan: „Hiszen náluk minden olyan nagyszerű!”⁵⁸

⁵⁶ Lásd ezzel kapcsolatban Thurzó György nádor 1610. június 12-i lev. az erdélyiekhez. TT 1898. 504. o.

⁵⁷ Benda K.: Okmánytár . . . 123. o. Vö. TT 1900. 423. o.

⁵⁸ Bocatius följegyzését lásd Benda K.: Okmánytár . . . 119–121. o.

Ez a szubjektív véleménynyilvánítás talán némi adalékot szolgáltathat ahhoz, hogy még a törökkel szövetséges magyarokat is milyen nagy szakadék választotta el a törököktől. A mohamedán hitre áttérteket még a törökkel szemben különben elfogulatlan Bethlen Gábor is árulóknak tartotta. Ennek egyik bizonyítékeként kivégeztette az erdélyi származású Mustafa agát, amikor az haza látogatott. Pedig a jó politikai kapcsolatokkal rendelkező renegát kivégeztetése ugyancsak nagy veszélyeket rejtett magában, de Bethlen még ezek kockázatát is vállalta.⁵⁹

Hű képet fest különben a magyarországi — még hozzá kelet-magyarországi, tehát a törökökkel szemben kevésbé elfogult — közvéleményről az az utasítás is, amelyet az 1607 márciusában Kassán összeülő rendek adtak Homonnai Drugeth Bálinthoz küldött követeiknek: „Az török segítségbe pedig Isten ellen és egy ország ellen mint bizhasson [ti. Homonnai] maga által láthatya. Egy az, hogy Istennek ellene vagyok és az egész Szent Írás is tiltja, hogy senki ördög és pogány segítségével az Isten hivei ellen ne éljen. . . . Más az, örök gyalázat édes hazájára törököt, tatárt hozni, azokkal nemzetséget rontani és annak szép lakóhelyeit pusztítani és megemészteni. . . . Harmad, az pogány nem ü neki, hanem magának keres országot, birodalmat, mely ki is tett az elmúlt két esztendőben holott az egyezésnek és a magyarokkal való barátságunk színe alatt ez országnak sok szép erősségét elvették, számtalan sok ezer keresztényen lelket örök rabságra elvitt.”⁶⁰

Bethlen Gábor a török szövetség elkerülhetetlenségét és egyben elviselhetőségét azzal kívánta indokolni, hogy lám a török Szulcjmán óta legalább megtartja a Zápolyával kötött megállapodást, annak ellenére, hogy a tizenöt éves háborúban Erdély ellene támadt. „Nagy okok kényszerítették Szapolyait Szulimánnal való alkuvásra — írja levelében —, nagyobbak kényszerítenek bennünket mostan. Az ellenség mind testünkben lelkünkben el akar rontani bennünket, aminek ellenállni egyedül nem tudunk. Kívánnatik azért, hogy ellenek oly ótalmat keressünk, akinek ha szintén országunk szabadságos megmaradásáért, lelkünknek, testünknek szabados törvényink szerint való éléséért valamit fizetnünk kellene is annuatim, mint Erdély. . . mégis jobb volna hogyesem mint országostul szabadságunk elveszne örökké.”⁶¹

Más levelében azt fejtegette Eszterházy Miklósnak, hogy „in extremis necessitatis az emberek szokatlan segítségkehez is ragaszkodtak . . . Lám Rudolf a tatárokat, I. Ferenc francia király a törököt hívta segítségül . . .

⁵⁹ Recsep kajmekám 1628. márciusában kelt levele Bethlenhez. Tmkáo. II. köt. 23. o.

⁶⁰ A kassai gyűlés 1607. március 26-án kelt utasítása. TT 1899. 281—282. o.

⁶¹ Bethlen 1621. március 22-i lev. portai követeihez. Tmkáo. I. köt. 274. o.

„Bizonyosságunk az ur isten, hogy mi sem szeretetből, hanem kénytelenségből kényszerítettünk ezeknek segítségekkel élni; azoknak kell barátságokat venni akik nyujtják . . .”⁶² „ . . .nem mondhatja azért senki méltán felőlem, s nem kárhoztathat senki igazán engemet törökkel bélelt nevezet alatt — olvashatjuk egyik követutasításában —, mert bizonyítom az istennel, hogy én is igaz keresztyén embernek tartom magamat, de erővel és nem különben, mint az szőlőből kisajtolni az mustot hogy szokták, én belőlem is az keresztyénségtől való idegenkedésemet . . .”⁶³

Bethlen sorainak őszintesége mellett szól többek között *Kemény János* följegyzése is, aki elmondja, hogy a fejedelem „igen szomjuhozza vala az pogányság ellen való hadakozást, noha külsőképpen igen szinczett és kereste kedvetket”. Véleménye szerint, ha sikerült volna megegyeznie 1623-ban a Habsburgokkal, „jó fundamentummal török ellen való hadakozásban is egyveledni kész lött volna”.⁶⁴

A történeti irodalomban — mindenekelőtt a nyugati, főként a német irodalomban — az erdélyi fejedelmek török kapcsolatát meglehetősen negatívan értékelték és értékelik ma is. A legtöbb esetben nem ismerik el annak kényszerűségét a magyarok számára. Olyan vádaskodásokat is olvashatunk némely munkákban, hogy a magyarok elárulták a nyugatot, amikor kiegyeztek a törökkel, s az erdélyi fejedelmek még szövetséget is kötöttek azzal.⁶⁵ A magyar történeti irodalomban talán csak *Agoston Péter* volt hasonló véleményen, azt állítva: ha az erdélyiek nem segítik a törököt, „akkor a Habsburgok félcímletes ellenfélle lesznek a törökre nézve, a kinck napjai meg vannak számlálva Magyarországon”.⁶⁶

Az ilyen és hasonló vélemények egyszerűen figyelmen kívül hagynak alapvető mennyiségi tényezőket. Azt például, hogy a török birodalom lakossága közel ötvenszerese volt Erdély lakóinak! A pontos adatismeretek hiánya szült — és sajnos szül még ma is — téves véleményeket, elhamarkodott, megalapozatlan ítéleteket.⁶⁷

⁶² Bethlen 1626. december 12-i lev. Eszterházy Miklóshoz. Idézi *Horváth M.* i. m. V. köt. 331. o.

⁶³ Bethlen 1624. január 11-i titkos utasítása. *Szildgyi*: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezcseinek történetéhez. 45–46. o. Vö. Czobor Imre 1623. december 23-án kelt beszámolójával. *EOE VIII.* köt. 213. o.

⁶⁴ *Kemény* i. m. 109. 113. o.

⁶⁵ Lásd pl. *M. Depner*: *Das Fürstentum Siebenbürger im Kampf gegen Habsburg.* Stuttgart, 1938.

⁶⁶ *Agoston* i. m. 193. o.

⁶⁷ Lásd pl. *Nemeskürthy I.*: *Ez történt Mohács után.* Budapest, 1966. c. művében foglaltakat. Kritikáját *Perjés G.*: *A nemzeti önérzet zavarai. Látóhatár* 1967. 7–8. sz.

A XVII. század első harmadában a török birodalom még mindig elegendő erővel rendelkezett ahhoz, hogy néhány tízezer főnyi segélysereget küldjön a Habsburgok ellen forduló magyarok támogatására. Hiszen csak Magyarország területén közel ötvenezer főnyi állandó katonasága állomásozott a várakban! A török hatalomnak pedig elsőrendű katonai érdeke fűződött ahhoz, hogy Erdély ne kerüljön Habsburg-kézre.⁶⁸

Bethlen fejedelemmé választása idején a török szövetségnek és katonai együttműködésnek már járt útja volt. A Bocskai vezette küzdelem alatt a törökök mintegy húszezer főnyi segélyerővel, s közel hatvanezer forint zsoldösszeggel támogatták a Habsburgokkal szembe forduló magyarokat.⁶⁹ Bethlen abban bízott, ha szüksége lesz rá, ennél jelentősebb segítségre is számíthat. Hiszen már Bocskai számára is ő hozta a török segélyt, s maga a szultán jelöltjeként került Erdély trónjára! Ezt látszott igazolni az a kedvező szerződés is, amelyet nem sokkal fejedelemmé választása után kötött a szultánnal. Ennek főbb pontjai a következők voltak:

1. Háború esetén a szultán Erdélyt és az Erdélyhez csatlakozó magyarokat vegye oltalma alá Szulejmán athnaméja szerint, és Bethlent minden erővel támogassa ellenségcével szemben.

2. A fejedelem tájékoztatása nélkül és akarata ellenére a szultán ne kössön békét a Habsburgokkal, a békekötésbe pedig Erdélyt is foglalják bele.

3. Az Erdélyhez csatlakozó magyarok maradjanak az erdélyi fejedelem fennhatósága alatt, ugyanolyan jogi helyzetben, mint az Erdélyben lakók.

4. A szultán a török és tatár hadakkal az országot elkerültesse, azon keresztül a hadak ne járjanak.

5. Az Erdélyhez csatlakozó magyarországi területek után a szultán ne kívánjon külön adót, s annak lakóit adózás alá ne vessen.

6. A török hódoltság határát ne változtassák.

7. Ha háború esetén mód nyílik az előnyomulásra Morvaország, Szilézia vagy Csehország felé, a szultán támogassa Bethlent, és ezekben az országokban lakókat se vessen külön adózás alá.

8. „Mindazokkal az országokkal, valakik eképpen mihozzánk hajlanak, ő hatalmassága [ti. a szultán] nem napig való, hanem mint szintén magunk-

⁶⁸ Lázár Gy.: A török birodalom története. Nagybecskerek, 1890. 375–387. o., I. M. Rejsznyer–B. K. Rubcov: A keleti országok újkori története. Budapest, 1955. 43. o.

⁶⁹ Lásd A Bocskai szabadságharc katonai története. Budapest, 1961. c. munkám 151. o., továbbá tanulmányomat: A XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok értékeléséhez. A török szövetség problematikája a Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György vezette küzdelmekben. HK 1963. 2. sz. 214–217. o.

kal, örökös frigyet tartson és hogy senkit is azok közül határiban, hűtiben, törvényiben, szabadságában valamellyel ők élni szoktanak meg nem háborít és valameddig azt ő hatalmassága mi hozzánk megőrzi, addig tartozzanak ők is hűségeket megállni.”

9. Háború esztén az erdélyi sereget félesztendőre tízezer magyar katona zsoldjával támogassa a szultán, ha pedig a magyarországi haderő is Bethlen mellé áll, húszezer katona zsoldjával.

10. Ha Bethlen serege vereséget szenvedne, mind a fejedelmnek, mind híveinek a szultán menedékjogot és ellátást biztosítson a török birodalom területén hazájukba való visszatérésükig.⁷⁰

A megkötött egyezség ellenére Bethlen kapcsolata a törökkel korántsem volt zavartalan, már uralkodása elején sem. A török Lippa és Jenő várak átadását követelte, s a megvesztegetett Ali budai pasa pedig kész volt támogatni Homonnai Drugeth Györgyöt Bethlen elleni megmozdulásaiban. 1615-ben a Habsburgok is készek voltak egyezsége lépni a törökkel a magyarok — mindenekelőtt Bethlen — ellen. Ennek keretében végre akarták hajtani a magyar végvári katonaság elbocsátását, a hajdúpalánkok lerombolását és a magyarországi várakba német őrség helyezését. Bethlen csak a legnagyobb erőfeszítések árán tudta keresztülhúzni a portán a Habsburg-politika veszélyes terveit. A siker ára Lippa átengedése volt a töröknek 1616 júniusában.⁷¹ Ezzel a kényszerű, elkerülhetetlen lépéssel, a fejedelem úgy vélte, fölöttébb megerősítette helyzetét a portán. Ahmed szultán meg is intette a nyugtalankodó erdélyi szászokat, hogy Bethlennel „mindenben egyet értsetek”.⁷² A fejedelmnek pedig azt írta: „*Te nem vagy az előbbi fejedelmekhez hasonló, hanem vitézebb, a mi fényes portánkhöz hű és igaz, jó akaró vagy.*”⁷³

Bethlen azonban többet kívánt az üres szavaknál. 1617 szeptemberében utasította portai követét, intézze el a szultánnal, hogy őt keresztény országra

⁷⁰ Bethlen pol. lev. 19–20. o., továbbá EOE VI. köt. 338. o.

⁷¹ „*Nem én ígértem uram Lippát a töröknek — írta Bethlen 1615. október 30-án Daróczy Ferencnek — hanem szegény Sigmund fejedelem . . . Az oltától fogva való igéretekből vött materiát a török a várak kérésére.*” Bethlen pol. lev. 31. o. Vö. Lépes Bálint 1614-ben kelt levelével Bosnyák Tamáshoz. *Géresi K.*: A nagy-károlyi gróf Károlyi család okmánylevéltára. IV. köt. Budapest, 1887. 105. o., továbbá II. Mátyás 1613-ben kelt levelével. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 126–128. o. Lásd. még Regeni János 1616. május 18-i levelét. Esztergom prim. lt. Repert. arch. Sacc. class. X. n. 196. fasc. 1. Tit. II/51.

⁷² Ahmed szultán 1617. június 2-i lev. Bethlenhez TT 1881. 619. o.

⁷³ Ahmed szultán 1617. szeptember 12-i lev. Bethlenhez. Tmkáo. I. köt. 183. o.

fegyverrel támadni semmiképpen se erőltesse. Ha a szultán mégis ragaszkodna ilyen szolgálathoz, „...inkább készek vagyunk szabadságunk mellett meghalni, sem mint az iszpják és a két oldáh ország, olyan kényszerítés alatt kellene az ő hatalmassága hüisége mellett keresztyénekre hadakoznunk” — üzenté.⁷⁴

A fejedelemnek ez az önállóságra törckvő magatartása természetesen nem tetszett a török vezetőknek. A nagyvezér sértő szavak közt írta neki, hogy a lengyelországi ténykedésért még egy kaftánt sem érdemlett ki.⁷⁵ Ami azonban ennél sokkal veszélyesebb volt, egyre erőszakosabban kezdték követelni Jenő várának átadását is, amelynek teljesítését Bethlen pedig semmiképpen sem akarta végrehajtani.⁷⁶

1619-re a fejedelem kapcsolata a portával nagyon elhidegült, sőt egyenesen elmérgesedett. Akkor állt csak be változás, amikor Mikó Ferenc főkövetén keresztül bejelentette Habsburg-ellenes támadó szándékát. Erre a törökök egyszeriben felhagytak Jenő követelésével, sőt támogatásukról biztosították a fejedelmet. E harcot ugyanis a porta a saját érdekében állónak is tekintette. Csupán annyit kötött ki hogy Bethlen kockázatos kalandokba ne bocsájtkozzék, s a portát ne keverje nyílt háborúba.⁷⁷

A háború folyamán a fejedelem személyes befolyása a török politikára fölöttébb megnövekedett. Ennek egyik jele volt, hogy amikor 1626 nyarán panaszt emelt a lippai bég ellen, a budai vezér mindjárt leváltotta azt, s olyat nevezett ki helyébe, aki a temesvári pasa értesítése szerint „Felségednek itt a szomszédságban igazán és hiven szolgál”.⁷⁸ A török és tatár csapatok beütési kísérletei ellen fegyverrel is fellépett. Bethlen István kormányzó szeptemberben elrendelte az erdélyi határok megerősítését a Moldvában levő tatárok ellen. Megparancsolta Toldalaghi Mihálynak, hogy a határt őrző székelyekkel fegyveresen álljon ellent „az ellenségnek”, ha a helyzet úgy kívánja.⁷⁹

A fejedelem hatalmának és önállóságának növekedése természetesen nem mindenkinek tetszett a portán. Borsos Tamás portai követ október végén jelentette: „igen kedvetlenül veszik itt benn, hogy ő felsége ott kiinn osztja a pasaságokat és bégségeket.”⁸⁰ Bethlent növekvő hatalma tudatában mindez

⁷⁴ Bethlen 1617. szeptember 26-i lev. portai követéhez. Tmkáo. I. köt. 187. o.

⁷⁵ Bethlen 1617. november 18-i lev. a szultánhoz. Tmkáo. I. köt. 195. o.

⁷⁶ Bethlen 1619. június 13-án Rhédey Ferenchez. Bethlen pol. lev. 114–115. o. Vö. *Borsos Tamás* második konstánzinápolyi követsége. ETA II. köt. 17–21. o.

⁷⁷ *Borsos T.* i. m. ETA II. köt. 174–266. o. Vö. *R. Kiss i. m.* 54–55. o.

⁷⁸ A temesvári pasa 1626. június 25-i lev. Tmkáo. I. köt. 441. o.

⁷⁹ Bethlen István 1626. szeptember 25-i parancsa. EOE VIII. köt. 358. o.

⁸⁰ Borsos Tamás 1626. október 28-i lev. TT 1883. 615. o.

nem különösebben érdekelte. Befolyására jellemző fényt vet a francia követ 1627 nyarán kelt jelentése, amelyet királyának küldött: „Az erdélyi fejedelem oly hatalmas a portán, hogy az ő tanácsa határozza el a békét vagy a háborút a császárral.” A későbbi követjelentésben pedig arról olvashatunk: „Gábor fejedelem oda vezeti a törököt, ahová neki tetszik, mert nagyon megbíznak benne, becsülik és félnék tőle.”⁸¹

Ilyen körülmények között a fejedelem nyugodt méltósággal utasította vissza Pázmány Péternek azt a vádját, hogy ő a török érdekek kiszolgálója, s török segélycsapataival több, mint kétszázeczer magyar halálát okozta. Válaszában kifejtette, hogy hét esztendei hadakozása alatt seregéből négyezernél több magyar nem esett el. A török csapatoknak pedig keményen megtiltotta a kilengéseket. „Miolta a török mellettünk vagyon, egy falut is meghódoltatni nem engedtiünk neki.”⁸²

Bethlen tekintélyének növekedését tanúsítja a rettegett hírű IV. Murád szultán 1627-ben kelt parancsa is. Ebben utasította a budai pasát, hogy a vitás adózási kérdésekben Bethlennel teljes egyetértésben járjon el, „Erdély jogát megóvja”, és a dolgokat úgy intézze, „hogy e tárgyban újabb panasz hozzám ne érkezzék”.⁸³ A fejedelem közbenjárására 1629-ben a budai pasa ünnepélyes okiratban biztosította a hajdúkat, hogy a hajdúpalánkok lerontása ügyében „ő felségének ebbeni kérését és méltóságát megtekintvén”, abban az esetben, ha a hajdú vitéznek „az felséges erdélyi fejedelemnek az mint eddig ezután is az szerint igazán és hiven szolgálnak . . . sem az ő hatalmassága vezéritől, sem egyébrendbeli szolgálitul meg nem bántódnak sem pedig palánkjok el nem rontatik”.⁸⁴

IV. Murád szultán 1629 végén külön nyomatékos parancsot küldött a budai pasának „a birodalom kiegészítő részét képező” Erdély védelmére, császári támadás esetén. Ennek bekövetkezésekor a pasa ne is várjon külön parancsot a szultántól. Bethlen felszólítására „késedelem és magad vonogatása nélkül a szükséges segedelmet azonnal megadd, s az ellenség pusztításának meggátolására mindent elkövess”.⁸⁵

Nyomon követve a török kapcsolatok alakulását Bethlen uralkodása idején megállapíthatjuk, hogy a törökök és magyarok viszonyát egyfelől a török hatalmi hullámvölgy, másfelől Bethlen ügyes, a török szokásokat jól ismerő és az ebből

⁸¹ Lásd *Angyal*: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez. Sz. 1930. 590. o.

⁸² Bethlen pol. lev. 421. o.

⁸³ IV. Murád 1627. januárjában kelt rendelete. Tmkáo. II. köt. 7. o.

⁸⁴ A budai pasa biztosító levelét lásd Tmkáo. II. köt. 120. o.

⁸⁵ IV. Murád 1629. november 27—december 7 között kelt fermánja a budai vezérhez. Tmkáo. II. köt. 148. o.

szakadó előnyöket ki is használó politikája határozta meg. Tizenhárom évig tartó uralkodása alatt két jelentősebb vár került török kézre: Lippa Erdélyben és Vác a királyi Magyarország területén.

A töröktől kapott effektív katonai segítség nem tekinthető számottevőnek, s politikai támogatása is ingadozó, nemegyszer kétszínű vonásokat hordozott. Ennek ellenére Bethlen Habsburg-ellenes küzdelmei sikerének elengedhetetlen előfeltétele volt a török szövetség és a török támogatás. A félmilliónál alig több lakosú Erdély egyedül nem lett volna képes ellenállani a Habsburgok belső lezési szándékainak, s önállóságát elvesztve semmiféle támogatást nem nyújthatott volna a magyar függetlenségi törekvésekhez, s a Habsburgok diszkriminációs politikája és vallásüldözése elleni védekezéshez. Bethlen alapvetően mindig számíthatott arra, hogy a török Erdélyben megvédelmezi őt, és nem jut Pfalzi Frigyes cseh király sorsára. Ez a tudat hallatlan önbizalmat kölcsönzött neki még Fehérhegy után is, amikor pedig szinte egyedül állt szemben Európában a csehek fölött diadalmaskodó császári és ligacsapatokkal. Hasonló külpolitikai helyzetben 1623-ban és 1626-ban Bethlen a törökre támaszkodva ismét el tudott érni kedvező feltételű békekötéseket.

A fejedelem felmérte a töröktől kapott támogatás jelentőségét, s emiatt nem állott el a török szövetség mellől, noha jól látta a török politikai vezetők kétszínűségét, korruptségét, s politikájuknak azt a lényegében természetes és érthető törekvését, hogy az ő eredményeit a maguk javára kamatoztassák. Ez utóbbi szándék azonban lényegében kevés sikerrel járt. A török vezetők stratégiai eredményként könyvelték el, hogy csökkent a potenciális fő ellenség, a Habsburg-hatalom katonai ereje, amelyről Bethlen megtévesztő híradásai alapján úgy tudták, hogy a török ellen akar fordulni. A fejedelem nagy képzelőerővel és szinte játékos meseszöveget kedvelő írt tájékoztatásaiban a német birodalomban sorakozó katonai erők — a lengyelekkel szövetségben — a szultán birodalmára igyekeztek, s ezt a veszélyt csak Bethlen önfeláldozó harcai hártották el a „fényesarcu padisah” országaról. A fejedelem a török előtt az oszmán birodalom védelmezőjének tüntette fel magát, s ezen a címen követelt mind nagyobb katonai támogatást és mind nagyobb beleszólást a török politikába.

Nem tudjuk pontosan, hogy a török vezetők mennyit hittek el Bethlen híreiből, egészen dezinformatív jellegű tájékoztatásaiból. Annyi bizonyos, hogy a gazdasági, politikai és katonai bajok közepette nem sok idejük maradt a pontos tájékozódásra az európai háború alakulását illetően, s hogy a Bethlennel szövetséges nyugati országok követői sokszor asszisztáltak a fejedelem megtévesztő híreinek elfogadtatásához. Mindenesetre a portai

vezetők abból indultak ki, hogy amit Bethlen tesz a Habsburgok ellen, számukra nem lehet káros, ha bele nem rántja őket egy nem kívánt európai háborúba. Éppen ezért csak módjával segítették hadjáratait, nem adtak nagyobb katonai segítyerőt, hanem csak annyit, amennyinek a szereplését — megítélésük szerint — még ki lehetett békés úton is magyarázni.

A fejedelem portai tekintélyének és befolyásának növeléséhez a birodalmat vezető pasák hatalmi torzsalkodásait és korrupsztágát használta ki első-sorban. A szultáni udvar szövvényes viszonyainak és a török gondolkodás sajátosságainak ismerete, néhány jelentősebb hatalmi polcra került török barát, jól megfizetett hírszerzők hálózata, ügyes portai követek eredményes munkálkodása hatékonyan növelték súlyát. A török politikára gyakorolt befolyása viszonylagos és korlátozott volt! A fejedelem ameddig csak lehetett lazította a függő viszonyt a portával, *mint erdélyi fejedelem azonban csupán lazíthatta, de el nem szakíthatta azt!* Ehhez a kicsiny erdélyi állam nem biztosított reális lehetőségeket, s Bethlen két oldalról is veszélyeztette volna Erdély önállóságát, ha e köteléket véglegesen elszakítja. Mint az újra egyesített magyar állam szuverén uralkodója, vagy legalább a Habsburgokkal szoros szövetségben álló kormányzója, vállalkozhatott volna csak — kedvező külpolitikai körülmények között — a török ellenes fellépésre. Erre azonban az európai viszonyok más irányú alakulása nem nyújtott módot, s így Bethlen, noha jelentősen megnövelte Erdély tekintélyét a török előtt is, elszakítani nem tudta a függés szálait. Bethlen Gábor halála némi módcsulást hozott a magyar—török kapcsolatok jellegében, alapvető változások azonban csak a XVII. század második felében következtek be. Összegezve az eddig elmondottakat: a század első felében uralkodó erdélyi fejedelmek török kapcsolatának vizsgálata arra figyelmeztet, hogy *helytelen lenne ezt a viszonyt egyszerű vazallusságnak vagy a török érdekek elvtelen kiszolgálásának minősíteni!* Az adott történelmi helyzetben sokkal bonyolultabb a török veszély és a török szövetség problematikája Magyarországon, mint-hogy azt rövid, kategorikus meghatározásokkal helyesen értékelhetnénk.

A török kapcsolatok jellegének vizsgálatát párhuzamba kell állítani a Habsburg-kapcsolatok elemzésével. A mohácsi csatavesztés után az „üllő és kalapács” közé került magyar népnek az önfenntartása parancsoló szükség-gel írta elő mind a Habsburg-, mind a török szövetség lehetőségeinek kiak-názását. A Habsburg-szövetség minden negatív következménye ellenére vitathatatlanul hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországot nem nyelte el teljesen az a barbár hódító áradat, amely a XVI. század két első harmadá-ban volt a legerősebb és legveszélyesebb. Továbbá azt is látni kell, hogy a Habsburgok magyar királyi trónra hívása nyomán létrejött szövetség volt

kétségen kívül az a legfontosabb tényező, ami miatt a török politika a magyar katonai erő megsztása céljából létrehozta a török birodalom keretei között szokatlan önállósággal rendelkező erdélyi fejedelemséget. Az viszont már a történelmi viszonyok előre nem látott alakulása révén következett be, hogy az erők megsztása végett létrehozott erdélyi fejedelemség védelmezőjévé válhatott a magyar érdekeknek. Elsősorban természetesen a Habsburgok mind erősebbé váló elnyomó törekvéseivel szemben, de sajátos helyzetét kihasználva, kiemelkedő képességű fejedelmek kormányzása alatt időnként — főként a török katonai potenciál meggyöngülése idején — a török hódító szándékok akadályozására, vagy legalább mérséklésére is képes volt.⁸⁶

A külpolitikai viszonyok sajátos alakulása szülte azt az eredményt is, hogy a magyarok egységének megbontására létrehozott erdélyi fejedelemség ebben az időben az egység helyreállításának kezdeményezőjeként léphetett fel. Természetesen csak olyan korlátok között, hogy a helyreállított egységű magyar állam, Erdélyhez hasonlóan, a szultán hűbérese lesz, az erdélyivel megegyező állapotban. Ez volt a török támogatás elengedhetetlen előfeltétele, de a korszak fejedelmei — mindenekelőtt Bethlen Gábor — arra számítottak, hogy ez a megnövekedett erejű. Habsburgoktól független protestáns magyar állam az elkövetkezőkben nagyobb súlyt kap a törökkel szemben is. Sőt nyugat-európai protestáns segítséggel harcot indíthat a meggyengült erejű török birodalom magyarországi hódításainak felszámolására. A török szövetséget tehát csak átmeneti állapotnak tekintették a teljes önállóság és állami egység helyreállításáig.

A történelmi viszonyok sajátos alakulásának eredménye volt az is, hogy amíg a királyi Magyarország a megismétlődő török támadások, valamint a mind erősebbé váló Habsburg-elnyomás következtében egyre inkább pusztult, hanyatlott, addig az elmaradottabb, s a barbár török hódítás árnyékában meghúzódó erdélyi fejedelemségben jelentős gazdasági, társadalmi fejlődés ment végbe. Erdélyben a pusztulás és hanyatlás éppen

⁸⁶ Így pl. 1606-ban Bocskai katonái visszafoglalták Lippa várat a törököktől, amit azok ellenakció megkísérlése nélkül vettek tudomásul. Bocskai 1606. február 6-án azt írta Illésháznak: „Még csak egy ház jobbágyot is eddig valamely hódolatlan állapotban találtatott meg nem engedtünk hódolni és oly okossággal oltalmaztuk őket, hogy az hódolt állapotbeliek is sokkal nagyobb csendességben éltenek és épültenek az mi gondviselésünk alatt.” TT 1878. 71. o. Bethlen Gábor visszautasította a Jenő várára irányuló török aspirációkat, megvédte Nógrádot a török hódoltatási szándéktól. I. Rákóczi György pedig 1636-ban fegyverrel állt ellen a szultáni parancs végrehajtásának, s Nagyszalontánál fegyveres küzdelemben mért vereséget a török seregre.

akkor következett be, amikor a Habsburgokhoz csatlakozva szembefordult a törökkel. Nehéz lenne pontosan megállapítani, hogy vajon a szövetségesként és védelmezőként jött császári katonaság vagy a megtorlásra érkezett török seregek végeztek nagyobb pusztítást a fejedelemségben? Az erdélyiek mindkettőt a császári politika számlájára írták, s nem csoda, hogy ilyen körülmények között ideális állapotnak tűnt előttük a török védnökség alatt eltelt időszak.

Fontos szempont a török szövetség elbírálásánál az is, hogy Magyarország lakossága a XVII. század első felében milyen árat fizetett e szövetségért, és hogy a török szövetségben lezajlott Habsburg-célnes küzdelmek milyen mértékben gátolták a török elleni harc sikerét, s hosszabbították meg a magyarországi török uralmat. A kérdés megválaszolása nem könnyű, mert a nem egyenrangú felek közötti szövetség nyilván áldozatokat is követelt a gyengébb féltől. Mindenekelőtt azonban abból kell kiindulni, hogy ez *olyan kényszerszövetség volt*, amelynek létrejötte nélkül nem lehetett fellépni a Habsburg elnyomó törekvések ellen.

Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy a szándék a törökkel való kiegyezésre — természetesen a magyarok rovására — a Habsburg-politikában is megvolt! Caesar Gall 1605-ös követsége, Homonnai Drugeth György kapcsolata Ali budai pasával, az 1615-ös megegyezési kísérlet Khlesl és a török udvar között stb. azt bizonyítják, hogy a Habsburgok is törekedtek erre, csak tervük nem járt sikerrel. A törökök ugyanis világosan látták, hogy a nyugat-európai összeköttetésekkel rendelkező Habsburg-hatalom sokkal veszélyesebb a magyarok esetleges megerősödésénél. Azért nem támogatták a Habsburgok politikai törekvéseit, mert nem akarták az amúgy is erősebb ellenség további megerősödését, hanem inkább a magyarok Habsburg-ellenes fellépéseinek támogatásával igyekeztek gyengíteni annak hatalmát.

Ami pedig azt illeti, hogy a XVII. század első felében török szövetségben lezajlott Habsburg-ellenes küzdelmek milyen mértékben gátolták a török-ellenes harc sikerét — ennek megállapításánál is a konkrét történeti helyzetből kell kiindulni. Amikor ugyanis ezek a küzdelmek lejátszódtak, a Habsburg katonai erő — három évtizeden keresztül — Nyugat-Európában volt lekötve, s a Habsburgok nem szándékoztak támadó háborút indítani a török ellen. Ily módon az ellenük folyó küzdelmek nem a török elleni harcot gátolták, hanem annak a politikának a maradéktalan érvényesülését, amely formájában birodalmi centralizációt és abszolutizmust képviselt a rendi erőkkkel szemben, tartalmát tekintve azonban idegen elnyomást jelentett Magyarországi lakossága számára és az idegen elnyomás veszélyét az erdélyiek számára.

Kimondhatjuk tehát, hogy a török szövetség a XVII. század első felében olyan kényszerszövetség volt, amely a szövetségesek különböző, egymásnak ellentmondó célkitűzései és a szövetséggel járó negatívumok ellenére, a maga ellentmondásosságában végső soron elősegítette a Habsburg-ellenes harcok sikerét; az egyik idegen elnyomás mérséklődését, korlátozódását, s a konkrét történelmi körülmények között nem eredményezte a magyarországi török uralom meghosszabbodását.

Más kérdés az, hogy a török meddig tűrte volna el a nemzeti uralkodó alatt egyesített új magyar monarchiát, hiszen Erdély és a töröktől meg nem szállt magyar királyi területek egyesítése ellentétben állott érdekeivel. Az történelmi tény, hogy 1620-ban a porta végül is belcegyezett az egyesítésbe Bethlen uralma alatt. A Habsburgoktól elszakadt, támogatásukat nem élvező, alig több mint kétmilliós lakosságú ország kétségtelenül sokkal kisebb veszélyt jelentett a török magyarországi hódításaira, mintha az egyesítés Habsburg fennhatóság alatt megy végbe. Emiatt fel lehet tételezni, hogy mindaddig eltűrte volna ezt az új magyar monarchiát, ameddig ismét előtérbe nem kerül nyugat-európai terjeszkedésének a terve. Ez az összeütközés az új magyar monarchiával azonban már új nemzetközi erőviszonyok között következett volna be, hiszen az önálló magyar monarchia létrejöttének előfeltétele volt a Habsburg-ellenes nyugati hatalmak döntő győzelme a Habsburgok felett. A Bethlen vagy utódai által vezetett protestáns magyar monarchia egy erős szövetségi rendszer tagjaként került volna szembe a török újabb hódító tervével, korántsem reménytelen helyzetben. Így tehát az önálló magyar monarchia létrejötte és fennmaradása is a Habsburg-ellenes küzdelem eredményességén múlt, és ennek függvénye volt a török—magyar kapcsolatok alakulása is.

II. AZ ÖNÁLLÓ ERDÉLY VÉDELMEBEN

POLITIKAI HELYZET

Színcsen kavargó török haditábor baljósan fenyegető szomszédságában választották az erdélyi rendek fejedelmükké Bethlen Gábort. Török pasa hívta össze az országgyűlést 1613. október 20-ra, Kolozsvárra. A város főbírája egy héttel korábban biztosította a gyűlést összehívó Szkander pasát Kolozsvár hűségéről „az hatalmas császárhoz”.¹ A jövőtől rettegő országgyűlési rendek, noha előbb „hólyagzani kezdettek, . . . hogy a török akarata ne legyen, hanem a libera electio legyen”, de azután józanabb belátásra térve fejtejtették a kényszerítő körülmények előtt. „Az t választák a kjt a török császár és a bassa — írta az egyik kortárs —, . . . félteken libere eligálták Bethlen Gábort.”² Bethlen fejedelmé választásának az okát egy ismeretlen levélíró főként abban látta, hogy „az török nemzet-ségnél nagy tekinteti lévén”, nála senki nem lehet alkalmasabb az országban pusztító török csapatok „kiigazejtésában”. Emellett figyelembe vették a rendek katonai tapasztalatait is, ami a fennálló háborús viszonyok között ugyancsak hasznos lehet „hazánk oltalmára”. Ezenkívül „törvény és igazsághoz való szeretetét is ösmérjük” — tette hozzá az országgyűlésen résztvevő levélíró.³

Nem sok fejedelem kezdte uralkodását ily nehéz körülmények között! Harminchárom éves volt ekkor, de megjelenése idősebbnek mutatta koránál. Szemének komoly tekintete, amelyben villámló harag és metsző ironia tudott felvillanni, erős metszésű orra, keserű vonással keretezett duzzadt ajka, sápadt arcát körülölelő nagy fekete szakállá, s válla közé húzott fejtartása — az életben sok megpróbáltatáson keresztülment, középkorú férfi benyomását keltette.

¹ Lásd a kolozsvári főbíró 1613. október 14-i lev. Szkander pasához. TT 1881. 383. o.

² Nagy Szabó i. m. ETA I. köt. 115. o.

³ Ismeretlen levélíró 1613. október 28-i lev. Bethlen pol. lev. 4. o. Lásd még *Kövári* i. m. IV. köt. 211. o., *Makkai*: Erdély története. 358. o., valamint EOE VI. köt. 345. o.

A fejedelmi trónig vezető útja kemény küzdelmekkel és megpróbáltatásokkal volt szegélyezve. A sorscsapások azonban nem tudták megtörni energiáját! Felülemelkedett a kudarcokon, balsikereken, s töretlen életkedvvel haladt azon az úton, amelyen elindult. Rendkívül erős elhivatottsági érzés élt benne! Szilárdan hitt abban, hogy az egyes emberek és nemzetek sorsát intéző égi hatalom őt rendelte nemzete jövőjének irányítására, Erdély felvirágoztatására. Ebből az erőforrásból táplálkozott, ez lendítette túl élete mélypontjain a múltban és a következő években egyaránt. Fejedelemmé választását „isteni rendelésnek” hitte és törvényesnek tekintette. Tizenkét „fő okos tanácsosokat választottanak mind az három nemzetből” — írta a nagyvezérnek —, akik a régi szabadságokat és törvényeket visszaállították. Ezek után „egész országod egyenlő értelemből és egy akaratból” választották őt Erdély fejedelmévé.⁴

Bármit hitt is azonban Bethlen, az elvitathatatlan tény, hogy fejedelemmé választásánál a török csapatok jelenléte és a szultán akaratára döntő módon esett a latba. A csonka országgyűlés Bethlen megválasztása előtt török kívánságra megfosztotta trónjától a török elől Váradra menekült Báthory Gábor fejedelmet, aki nem sokkal később merénylet áldozatául esett. Sokan Bethlent tekintették az orgyilkosság értelmi szerzőjének — ez a vád azonban mind a mai napig nem nyert semmiféle hitelt érdemlő bizonyítást. Sokkal valószínűbb, hogy a Báthory segítségére jött Abafy Miklós tokaji kapitány egyenesen a király vagy Ferdinánd főherceg akaratát teljesítette, amikor a trónjától megfosztott fejedelmet október 27-én orgyilkosokkal megölette. Azt, hogy a merénylet irányítója személyesen Abafy volt, saját levelei bizonyítják.⁵

Mindenesetre Bethlen megkönnyebbüléssel értesülhetett Báthory halálának híréről. A trónfosztott fejedelm ugyanis Váradon, császári csapatok segítségével biztatta magát, Erdélyt pedig „német balon [vallon] hadakkal,

⁴ Bethlen 1613. október 28-i lev. a nagyvezérhez. Bethlen pol. lev. 4. o. Későbbi levelében is azt olvashatjuk: „nemzetemnek szabad választásából mikoron én az én kicsiny mostani állapotomra hivatattam s választattam volna . . .” Bethlen 1624. január 11-én kelt titkos utasítása Kamuthy Farkas részére. Szilágyi: Adalékok Bethlen Gábor szövetségeseinek történetéhez. 45. o.

⁵ Abafy Miklós 1613. november 28-i levelében a következőket jelenti Thurzó György nádornak Báthory Gábor meggyilkolásáról: „Kegyelmes uram, mind azoknak, mind énnekem jó lelki ösmeretünk ezt diktálta . . . elég törvény volt az kegyelmes uram a kik tették az ő istentelen, gonosz igyekezeteit, azt találták és azon állottak meg, hogy jobb egy személynek, a ki nagy veszedelemben igyekezett ejteni nemzetségit és hazáját, meghalni, hogy semmint igyekezeti véghez hadni vinni . . .” TT 1902. 87–88. o. Vö. ETA III. köt. 141. o.

tizenkétezer lengyel kopjással, palatinus uramnak húszezred magának jövetelivel” fenyegette.⁶ Báthory váradi tevékenysége mindenesetre alkalmas volt belpolitikai zavarkeltésre, s ürügyet szolgáltatott a török csapatoknak a további Erdélyben tartózkodásra.

Bethlen, amint értesült Báthory haláláról, az országban lévő török-tatár csapatokat azonnal hazaindította. Semmi szükség sem volt már rájuk, hiszen Báthory Gábor hadainak egy része széjjeloszlott, másik része pedig felajánlotta szolgálatát az új uralkodónak. Az új fejedelem sürgette a török nagyvezért, írjon II. Mátyásnak, III. Zsigmond lengyel királynak, Thurzó György nádornak és Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitánynak, hogy „Erdélyre semmi okon ne igyekezzenek ellenségesképen”, hanem jó szomszédságban éljenek vele. Kérte a nagyvezért arra is, ha mindezek ellenére támadás érné Erdélyt, azonnal küldje segítségül a moldvai és havasalföldi fejedelmet, valamint a budai, az egri és a temesvári pasák seregeit is.⁷

Erdélynek azonban békére, nyugalomra volt mindenekelőtt szüksége. A trónra lépő új fejedelem bármerre tekintett országában, sivár kép tárult szemé elé. Erdély még nem heverte ki teljesen a századforduló éveinek mérhetetlen pusztításait sem, amiket csak tetézték Báthory Gábor uralkodásának viharos esztendei. Közel két évtizeden keresztül hadak útja volt a hófedte hegyóriások tövében meghúzódó kicsiny ország. Császári és török katonaság s hazai fegyveresek vonulása forgatta ki a jobbágyokat csekélyke vagyonukból, és gátolta a mindennapi élethez szükséges termelőmunkát. Rombadőlt, felégett házak, kipusztult állatállomány, pangó kereskedelmi élet, gyász és csüggedés jellemezte ebben az időben az erdélyi viszonyokat. Erről a mélypontról kellett az új fejedelemnek harcba indulnia Erdély felvirágoztatásáért! Báthory Gábor irreális csalóka ábrándképek után futó, a pusztulás szélén farsangoló uralmát komor, munkás hétköznapi idősza váltotta fel, amelyek során mindenekelőtt a sebeket kellett begyógyítani — úgy ahogyan lehetett.

A békés építőmunkához szükséges külpolitikai körülmények megteremtése azonban egyelőre szinte reménytelenül nehéz feladatnak látszott. Az új

⁶ Bethlen 1613. október 22-i lev. Homonnai Drugeth Györgyhöz. Bethlen pol. lev. 1–2. o.

⁷ Bethlen 1613. október 28-i lev. a nagyvezérhez. Bethlen pol. lev. 5–6. o. E levelében Bethlen október 26-i történetnek írja Báthory megöletését. „. . . Váradon úgymint tegnap előtt maga szolgálaitól Báthory megöletett.” Mivel minden más forrás október 27-ét ír, ez nyilván téves értesülés vagy tollhiba következménye.

fejedlemnek egyaránt félnie kellett szövetségestől, a töröktől, s várható ellenségétől, a Habsburg-uralkodótól. A török vezetők ugyan bíztak benne — már amennyire „igazhitű mozlímok” bízhattak „hitetlen gyaur”-ban —, ő azonban jól ismerte a portai viszonyokat. Láta Ahmed szultán udvarát, tapasztalta a padisah önállótlanágát s a vezérek és divánbasák megvesztegethetőségét. Tudta, soha sem lehet biztos benne: nem változik-e meg egyik napról a másikra a török vezetők magatartása vele szemben? Nem kevésbé kellett tartania attól sem: hogy vajon milyen árat követel majd a porta a támogatásért?

A török részről fennálló minden bizonytalanságnál súlyosabb volt azonban a Habsburg-oldalról fenyegető veszély! A bécsi udvar már eleve is ellensége volt Erdély minden önállósági törekvésének, s azon igyekezett, hogy a fejedelemséget a királyi Magyarországgal együtt beolvassza a birodalom örökös tartományai közé. A Habsburgok jól tudták, hogy a tőlük független erdélyi fejedelemség korlátozza hatalmi törekvéseik sikerét. Sőt, attól is tartottak, hogy Erdély protestáns fejedelmei, török támogatással, a királyi Magyarországot is megszerezhetik. Különösen nem bíztak a „török szolgának” tekintett Bethlen Gáborban, akinek ismerték eddigi életútját, politikai pályafutását, s biztosak voltak benne, hogy a jövőben is ellen fog szegülni a Habsburg hatalmi törekvéseknek.⁸

Alig foglalta el Bethlen trónját, a bécsi udvar azonnal hozzá is kezdett, hogy elűzze őt onnan. Az e célra igénybe vehető eszközöket azonban korlátozta annak tudata, hogy a török védeni fogja fejedelemségét. A nyílt török elleni háborút pedig mindenképpen el akarta kerülni II. Mátyás. Így módon egyelőre arra kényszerültek, hogy nyílt katonai akció helyett megpróbálják belülről bomlasztani, s ha lehet megdönteni Bethlen uralmát. E célkitűzés megvalósításának egyik eszközt látták az Erdélyhez tartozó részek elszakításában: amit *Ecsed, Huszt, Nagybánya, Kővár, Várad és Tasnád, valamint Lippa és Jenő* megszerzése révén akartak elérni. Bethlen helyzetét nehezítette az a körülmény is, hogy a fontos *Szeben és Fogaras* várak kapitányai vonakodtak őt fejedelmüknek elismerni.⁹

Ebben a rendkívül veszélyes, kiéleződött politikai légkörben nem képlekedett, hogy a császári terveket meghiúsítsa, de arra törekedett, ha csak egy mód van rá, célját a veszélyes, kétes értékű török támogatás igénybe-

⁸ Lásd *Fraknoi (Frankl)* i. m. I. köt. 192. o., *Kővári* i. m. IV. köt. 215. o., *EOE* VI. köt. 319. o., *Szekfű* i. m. 50. o.

⁹ Lásd *Bojthi Veres G.*: A nagy Bethlen Gábor tetteiről. Erdély öröksége. IV. köt. 8–9. o. *Vö. EOE* VI. köt. 319. o.

vétele nélkül érje el. Ennek érdekében a budai pasát úgy informálta, hogy országában eddig semmi ártalmas „uitást” nem tapasztalt, a várakban lévő helyőrségek „lassan, lassan hűségünk alá kezdettenek hajlani”. Éppen ezért kérte, hogy a török ne háborgassa a jenői katonákat, mert azok akkor kénytelenek lesznek a „német párthoz” hajlani.¹⁰ E levelével csaknem egyidőben azonban erélyesen tiltakozott Dóczy András szatmári kapitánynál a Váradot és más erdélyi várakat illető elszakítási kísérletek ellen. Figyelmeztette őt, hogy a török jól ismeri Erdély határait, s abból egy talpalatnyit sem enged elvenni.¹¹

A legjelentősebb erősség, *Várad* esetében nem jelentett különösebb nehézséget annak megtartása. Kapitánya Bethlen sógora, Rhédey Ferenc volt, aki ugyan Báthory haláláig kitartott annak hűségén, meggyilkolása után azonban nemcsak készséges híve, hanem egyik legerősebb támasza is lett az új uralkodónak. Gyors sikereket ért el a fejedelem *Szeben* és *Fogaras* megszerzésében is. Szebent Kákonyi István, a Báthory ház neveltje és Szepesi Nagy György, a Báthoryak testőrcsapatának kapitánya tartották hatszáz gyalogossal és néhány zászlónyi lovassal, Fogaras várát pedig a környék nemesiből álló őrséggel Balling János. Bethlen Cseszelitki Boldizsárt és Rettegi János udvari prédikátort küldte hozzájuk, akik hamarosan rábeszéltek a kapitányokat a meghódolásra. *Jenő* várát Petneházy István kapitány tartotta meg Bethlen hűségén.

Ugyanakkor azonban a *karánsebesi* vajda, aki Lippa várának volt a parancsnoka, ellenállt Bethlennek. *Huszt* várát pedig Deák József, *Kővárt* Szilágyi János, *Ecsedet* Antraiter Mihály kapitányok átadták a császáriaknak, s ezek példáját követte *Nagybánya* is. Ílymódon tehát csak részleges eredménnyel járt Bethlen igyekezete a határszéli várak kézhezvételére.¹²

A fejedelem helyzetét még veszélyesebbé tette az a körülmény, hogy a szászok — nem kismértékben a császári udvar aknamunkájának hatására — ellenséges érzületet tanúsítottak iránta. Fejedelmükként való elismerését többek között olyan méltánytalan kívánsághoz kötötték, hogy Bethlen azonnal hagyja el Szebent, ahová Gyulafchervár elpusztult állapota miatt székhelyét ideiglenesen áttette.

A külső és belső politikai viszonyokat Bethlen csak oly módon tudta volna gyorsan a maga javára fordítani, ha nagy létszámú török sereget hív segítségül, azokkal visszaszerzi az elfoglalt várakat, s megtöri a szászok

¹⁰ Bethlen 1613. november 5-i lev. a budai pasához. TT 1881. 596—597. o.

¹¹ Bethlen 1613. november 8-i lev. Dóczy Andrásához. TT 1885. 214—215. o.

¹² *Bojthi Veres* i. m. 8—13. o., *Szalay L.*: Magyarország története. Pest, 1865. 531. o., EOE VI. köt. 319, 321. o.

ellenállását. Ehhez az eszközhöz azonban nem kívánt nyúlni. Mindenekelőtt azért, mert jól tudta, hogy igénybevétele esetén elkerülhetetlen a fejedelemség újabb nagymérvű pusztulása. Ugyanakkor tisztában volt azzal is, hogy ezzel a lépéssel végérvényesen elidegenítené magától a magyarországi protestáns rendeket, akiknek rokonszenvére és támogatására pedig erősen számított. Miután pedig saját katonai erőforrásai ebben az időben még elégtelenek voltak a feladat végrehajtásához, nem maradt más hátra, mint a türelmes kivárás, a békés egyezkedés politikája.¹³ *A fejedelem azon fáradozott — írja a kortárs krónikás Bethlen kezdeti programjáról —, „hogy országának közönséges biztonságot és nyugalmat szerezzen, s nem csak a külföldieknél sűrűsse az elveszett dolgok visszaadását, hanem helyreállítsa otthon is az idők méltatlansága miatt felforgatott törvényeket, megzavart szabadságokat, a némely fejedelmek szörnyű tékozlása által szétszórt kincstári javakat pedig visszaszerelje, s az ország más ügyeit is helyrehozza.”*¹⁴

Bethlen egy későbbi levele azzal egészíti ki ezeket, hogy megválasztása után „tudván pedig nagy hatalmas fejedelmek között való forgását országomnak, . . . elmémet gyenge discursusiom által fárasztottam abban mindenkor, miképpen szerezhessék az én házamnak, nemzetemnek egy állandó, tökéletes békeségét”. Meggondolva nagy erejét a töröknek, amiatt „kényszerítettem kedvét keresni”. A Habsburgokkal szemben pedig, „viseltetvén az keresztyén affectustól”, a fejedelemség kezdetétől csak arra törekedve, hogy „az ő felségek jó akaratját és protectioját magamévá tessesem”. Ennek ellenére nem tudom minek tulajdonítani — jegyzi meg —, „hogy minden én jó igyekezetim rejciáltattak és soha kedvesek nem lehettek, sőt fejedelemségemnek exturbaltatásában memyit fáradtatának . . .”¹⁵

¹³ *Kővári* i. m. IV. köt. 215—216. o., *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 129. o., *Szeksfű* i. m. 45. o.

Az erdélyi viszonyokat híven tükrözi pl. Macskássy Mihályné 1614. január 10-i lev. Magyarbikálról Nyári Pálnéhoz, amelyben többek között azt írja: „*Ez mi romlott és félelmes országunkban házunknál csak úgy merünk lakni, mintha mindenkor futóféliben volnánk . . .*” OL Zichy cs. lt. Miss.

¹⁴ *Bojthi Veres* i. m. 15. o.

¹⁵ Bethlen id. 1624. január 11-i utasítása Szilágyi: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezésének történetéhez. 45. o. *Szeksfű Gy.* életrajzi munkájában azt írja ez időszak külpolitikájáról: „Bethlen . . . most is a török pártján áll, Erdély létalapját a török jóindulatában ismeri fel, s ezért a török felé őszintén, a nyugati magyarság és a császár felé csak diplomáciai szinből engedékeny.” i. m. 52. o. *Szeksfűnek* ez az értékelése — véleményem szerint — bizonyítás nélküli hipotézis szüleménye. Bethlen török politikáját a kortárs Kemény János is úgy értékelte, hogy annak a kényszerhelyzet volt a meghatározója Bethlen uralkodásának ebben az időszakában is.

Valóban, már 1613. november 15-én követséget indított a császárhoz a békés megegyezés végett. A követek azonban nem értek el eredményt, sőt a küldöttség egyik tagját, Sarmasági Zsigmondot nem is engedték vissza, hanem tuszként az udvarban tartották. A szászokkal folyó megegyezés is vontatottan halad előre, s csak akkor következett be némi eredmény, amikor Bethlen a szászok feltételét teljesítve kivonult Szebenből.¹⁶

Az aggasztó politikai légkörben némi megkönnyebbülést jelentett a fejedelmi jelvények megérkezése a portától. Ez egyben útját vágta a szászok további Bethlen-ellenes mesterkedéseinek is a szultáni udvarban. A török azonban — amint ezt már más vonatkozásban említettük — súlyos árat szabott a támogatásért: követelte Lippa és Jenő várak átadását. A török igények kielégítése teljesen lehetetlen helyzetbe sodorta volna a fejedelmet nemcsak a magyarországi, hanem a nyugat-európai protestáns közvélemény előtt is! Bethlen azonban jól ismerte a török politikai viszonyokat: tudta, ott nehezen mondják ki az utolsó szót, lehet alkudni a követelésekből. E célból rövidesen díszes követséget indított a portára, amelyet öccse, István vezetett. A küldöttek több pontból álló utasítást vittek magukkal, amelyben a fejedelem rögzíteni kívánta a jövőbeni kapcsolatait a portával. Az utasítás főbb pontjai a következők voltak:

A szultán athname levélben biztosítsa, hogy akik a jövőben Erdély határán kívül Bethlen pártjára állanak, kerüljenek szultáni oltalom alá, a törökök a fejedelem híre nélkül ne kössenek békét a Habsburg-uralkodóval, s a békekötésből őt ne hagyják ki; ha háború esetén valamely területet Magyarországon vagy máshol Bethlen elfoglal, az maradjon a fennhatósága alatt, s utánuk a szultán ne kérjen külön adót; a török végvárakból ne indítsanak új hódoltatásokat Magyarországon; ha Bethlen háború esetén nyugat felé előnyomul, a törökök segítsék őt: „*Valameddig csak erdélyi birodalomból leszen hadakozásunk, fél esztendőre 10 ezer magyarra való fizetést és hópénzt kívánunk, hogy adasson ő hatalmassága — kérte Bethlen —, ha pedig isten segítségétől tovább mehetünk és az magyarországi erő is mellénk állván, derekasabb dolgokhoz fogunk, akkor 20 ezer emberre adasson ő hatalmassága fél esztendőre fizetést.*”¹⁷

A fejedelem követeci kedvező fogadtatásban részesültek a portán. Halasztást kaptak a követelt várak átadására, s kézhez vették Ahmed szultán athnaméját. Ez az okirat ünnepélyesen megerősítette Bethlent a fejedelemségben, biztosította őt a katonai segítségnyújtásról, de kimondta azt is,

¹⁶ Lásd *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 128—129. o.

¹⁷ Bethlen 1614. április 8-i követutasítása. Bethlen pol. lev. 19—20. o.

hogy az erdélyiek is kötelesek segítséget adni a török tábornak, ha a szükség úgy kívánja.¹⁸

Noha a török ígéretekből soha nem lehetett teljesen megbízni, mégis erről az oldalról legalább valami átmeneti nyugalomra számíthatott a fejedelem. Annál kevesebb credménnyel kecsegtetett továbbra is a Habsburgkapcsolatok rendezése! Bethlen 1614 januárjában Kornis Zsigmond tanácsost küldte a császárhoz, akin keresztül kérte a zsitvatoroki szerződés meghosszabbítását, s az elfoglalt erdélyi várak visszaadását.¹⁹ A császár mereven elzárkózott a kérések teljesítése elől, sőt biztosítékként követelte Várad átadását is. Ezt a kívánságot Bethlen nem teljesíthette volna anélkül, hogy el ne veszítse a török minden támogatását, s ezért a tárgyalások egy időre megszakadtak.²⁰

A fejedelem ebben a nagyon nehéz helyzetben sem adta fel a békés meggyezés lehetőségének reményét. Nyáron újabb követeket küldött a császárhoz és a magyar országgyűlésre egyezkedés végett. Az uralkodóval folytatott tárgyalások azonban most sem jártak credménnyel, mert a császár kerülni akart minden olyan szót, mely Erdélyhez formált jogának feladását jelentené. Csupán a pillanatnyi kényszerhelyzetnek engedve tűrte meg Bethlent a fejedelmi trónon, és csak a kedvező alkalmat várta megbuktatására és Erdély bekebelezésére.²¹ Egyedül a török határozott állásfoglalása tartotta vissza a császári udvart a nyílt katonai intervenciótól. A török ugyanis „nagy kevélyen”, azt írta a császárnak, hogy Erdélyből „egy kis kövecskét és egy maroknyi port sem enged neki”.²²

A császár a törökkel és Bethlennel szemben követendő politika megbeszélése végett 1614 nyarán tartományi gyűlést hívott össze Linzbe. Ott

¹⁸ Ahmed szultán athnaméját lásd ETA II. köt. 336–342. o. Lásd még e kérdéshez EOE VI. köt. 338. o., továbbá Bethlen 1614. július 27-i lev. Thurzó Györgyhöz. TT 1885. 233. o.

¹⁹ Lásd II. Mátyás 1614. február 5-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 66. o.

²⁰ Bethlen 1614. március 16-i lev. Thurzó Györgyhöz. TT 1885. 217–218. o. Lásd még Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány 1614. április 10-i lev. Dóczy Andrásához. TT 1879. 223. o.

²¹ A II. Mátyás politikájára döntő befolyással rendelkező Khlesl bíborosnak az volt a véleménye, hogy húzni, halasztani kell az ügyet, amíg csak lehet. Lásd 1614. január 25-i lev. Molart Jánoshoz. *J. Hammer – F. Purgstall: Khlesl's Leben.* III. köt. Wien, 1850. 103. o. Vö. EOE VI. köt. 334. o., továbbá II. Mátyás 1614. május 15-én kelt lev. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 83. o.

²² Lépes Bálint nyitrai püspök 1614. június 27-i lev. Linzből Bosnyák Tamáshoz. Károlyi Oklevéltár IV. köt. Budapest, 1887. 105. o. Vö. Bethlen 1614. július 14-i lev. Kapy Andrásához EOE VII. köt. 123–124. o.

azonban a magyar rendek nem támogatták az Erdély elleni katonai támadás tervét, mert ez — véleményük szerint — csak véglegesen elszakítaná Erdélyt Magyarországtól. Ugyanakkor állást foglaltak amellett is, hogy az erdélyiek jogszerűen választották Bethlent fejedelmükké. Az esetleges török elleni háború költségeitől húzódozó örökös tartományok képviselői örömmel osztották ezt az álláspontot, s így az udvar magára maradt tervével. Emiatt átmenetileg fel kellett hagynia a katonai intervenció gondolatával, s helyette indirekt eszközöket kellett keresni Bethlen megbuktatásához.²³

A császári politika irányító körői az elkövetkező időekben fejedelmi ellenjelölt állításával kívánták céljukat elérni. 1615 első napjaiban elérkezettnek látták az időt, hogy Homonnai Drugeth Györgyöt, a dúsgazdag, buzgó katolikus és aulikus felső-magyarországi főurat léptessék fel Bethlennel szemben. Megállapodást kötöttek vele, hogy ha elfoglalja Erdély trónját, azt Habsburg-hűbérként birtokolja; a várakban német őrséget enged, Váradot császári kézre adja, a pénzekre a Habsburg-uralkodó arcképét vereti, a vallás ügyét pedig visszahelyezi a Báthory Zsigmond uralkodása alatti állapotokba, s a jezsuitákat beengedi az országba.²⁴

Homonnai mozgalma élénk ellenzésre talált a felső-magyarországi — zömében protestáns — rendek között. Zemplén vármegye közgyűlésén februárban azt a végzést hozták: „...senki az erdélyi fejedelmre ne menjen, ha szintén a generális úr [ti. Forgách Ferenc] az ő felsége király mandátumával parancsolná is, hogy fölüljenek.” Jellemző, hogy a még különben feltétlenül Habsburg-párti Forgách Zsigmond főkapitány sem helyeselte ezeket a terveket, s a császár neheztelésével dacolva a Homonnai támogatására verbuvált hadakat csozlatta. Így az Erdély elleni tervek egyelőre a „*hóval együtt elolvadtak*”.²⁵

Az újabb kudarc láttán a bécsi udvar ismét kénytelen volt felvenni a tárgyalások megszakadt fonalát. A *nagyszombati egyezségben* kénytelenség-

²³ Lásd *Sepsi Laczkó* i. m. ETA III. köt. 148. o., továbbá Bethlen 1614. július 10-i lev. Thurzó Györgyhöz. TT 1885. 228. o., valamint Batthyány Ferenc 1614. június 15-i lev. Thurzó Györgyhöz, amely híven tükrözi a magyarországi nemesség egy részének álláspontját: „...*azt gondolom, hogy ő felségének kevés haszna volt azokból az várakból [ti. az elfoglalt erdélyi várakból] ha az török affelé megyen és nem: csak azokat, hanem Felső-Magyarországot is elvesztőlünk vallyon nagy hasznunkra leszen-e?*” TT 1879. 110. o.

²⁴ Lásd *EOE* VII. köt. 17., 204–209. o. *Vö. Angyal* i. m. MNT VI. köt. 141–142. o.

²⁵ *Abafy Miklós* tokaji kapitány 1615. január 19-i, és *Forgách Ferenc* 1615. február 23-i lev. Thurzó Györgyhöz. OL Thurzó cs. lt. fasc. 44. és fasc. 50. *Vö. ETA* III. köt. 144. o.

ből elismerték Bethlent Erdély fejedelmének.²⁶ A megbuktatására irányuló tervüket azonban nem ejtették el véglegesen, csak újabb utat s módot kerestek a megvalósításához. Ezt rövidesen meg is vélték találni a törökkel való összefogásban: Erdély és a magyarok ellen. 1615 szeptemberében II. Mátyás örömmel írta Albert főhercegnek: „A töröknek ama kívánata, hogy a magyar végekre magyarok helyett németek tétcssenek . . . *isteni végzet színében tünik előnkbe*, hogy a török maga eltörölni kívánja a Bocskai idejében alkotott törvényeket, s miként akkor ellenünk, most a magyarok ellen nyilatkozik.” A török kívánságban — amelynek oka az volt, hogy nem jó szemmel nézték a török hódító törekvéseknek aktívan ellenálló magyar végvári katonaságot — a császári politika „*fényes segélyeszközt*” látott Magyarország maradék önállóságának megsemmisítéséhez és Erdély bekebelezéséhez.

Mindezt a császár — egyben magyar király — nyíltan ki is mondta: „Ha megfontoljuk, hogy Magyarország a mi magas házunk öröksége, s e mellett meggondoljuk azt is mily különös ártalmas fondorlatokat szőnek a magyarok, hogy a szabad választást mindenütt, benn és künn megalapítsák; úgy találjuk, nem nyúlhatunk jobb eszközhöz, mint ha a török kívánsága szerint is németek által helyettesítjük a magyarokat, kivált miután e módon a gonoszokat is mindenkor rendben tarthatjuk, s következőleg Magyarországot magas házunk örökségében annál könnyebben megtarthatjuk . . . akarnak nem akarnak, kénytelenek akaratumkhoz és parancsumkhoz simulni, s engedelmeskedni, kivált miután *egy részről a töröktől, másról tőlünk kellene tartaniok*, ha valamely káros mozgalmat kezdenének. Végre ezen oly régvárt s most kínálkozó alkalom a végházakat németekkel rakni meg, egyszersmind eszközt is nyújt kezünkbe Erdély megtartására, mi a németek behozatala nélkül egyáltalán nem volna lehetséges, miután Erdély Felső-Magyarországgal szoros összeköttetésben van, egymást segítik, egymás hájába kapni nem hajlandók.”²⁷

A császár azonban kissé korán örült az „isteni segítség”-ként értékelt török támogatásnak, mert Bethlen kiváló diplomáciai érzékkel könnyedén keresztülhúzta a bécsi udvar terveit a portán. Ennek credményeként, amikor a császáriak 1616-ban — török segítség reményében — támadásra

²⁶ Lásd R. Gooss: Österreichische Staatsverträge, Fürstentum Siebenbürgen 1526—1619. Wien, 1911. 346. o., továbbá II. Mátyás 1615. június 12-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 113—123. o.

²⁷ II. Mátyás 1615. szeptember 29-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár 126—128. o. Vö. ETA III. köt. 144—146. o.

küldték Homonnai Györgyöt, a budai pasa szultáni parancsra ellene fordult.²⁸

A bécsi udvar részéről fenyegető veszélyek csak fokozták annak szükségességét, hogy a fejedelemség mielőbb rendezett gazdasági, társadalmi és hadügyi viszonyok közé kerüljön. Ez pedig nem volt könnyű feladat, mert *Erdély gazdaságilag fejletlenebb, társadalmilag pedig elmaradottabb volt a királyi Magyarországnál.*

Bethlennek uralkodása első időszakában mindenekelőtt a nagybirtokosokkal szemben kellett fejedelmi hatalmát megszilárdítania. Az 1615-ös birtoktörvénnyel jelentős sikereket ért is el ezen a téren. A korábbi adományozásokat a kincstári birtokokból 1588-ig visszamenőleg felülvizsgálta: a birtokok jelentős részét visszavette, s megszüntette az örökjogú adományozás rendszerét. Ezzel az intézkedéssel szorosabb függő helyzetbe hozta a birtokosok nagy részét, s ugyanakkor jelentős mértékben növelte a fejedelmi jövedelmet is. Új adóösszcírással, a harmincad és tized beszedésének szabályozásával tovább bővítette a fejedelmi hatalomnak a rendektől mind függetlenebb pénzügyi bázisát, s a bányászat fejlesztésével is jelentős állami jövedelemnövekedést ért el.²⁹ Az ipari termelés fokozásával, az állami monopolizmussal, a forgalom fejlesztésével bizonyos ösztönös kezdeti lépések figyelhetők meg a merkantilizmus, az aktív kereskedelmi mérleg biztosításának politikája felé. Természetesen ennek lehetőségeit számottevően korlátozta a termelőerők adott fejlettségi foka.

Bethlen uralkodása idején a fejedelmi hatalom tekintélye vitathatatlaná lett. Az erdélyi feudális állam viszonyait a központosítás rendszerének továbbfejlődése jellemezte. A rendi országgyűlés lényegében a fejedelmi előterjesztéseket hagyta jóvá. A külügy, a pénzügy és hadügy irányítása szinte kizárólagosan fejedelmi jog volt, de a közigazgatás minden ága és az igazságszolgáltatás is Bethlen kezébe futott össze. A fejedelem általában familiárisai útján kormányzott, s a fontosabb ügyeket személyesen ellenőrizte.³⁰

Ha pusztán a korabeli levelek alapján próbálnánk megítélni a belpolitikai viszonyokat, némiképpen ellentmondó képet nyernénk. 1614. április elején pl. még maga Bethlen is úgy értékelte a helyzetet, hogy Erdély

²⁸ Péchy Simon 1615. szeptember 5-i lev. Tholdalaghi Mihályhoz. TT 1881. 598. o. Sövényfalvi Dániel 1615. november 22-i lev. Péchy Simonhoz. TT 1881. 600. o., Batthyány Ferenc 1616. május 5-i lev. Thurzó Györgyöz. TT 1879. 116. o.

²⁹ *Bojthi Veres* i. m. 15. o., EOE VI. köt. 315. o., *Szekfi* i. m. 49. o.

³⁰ Lásd Magyarország története (Egyetemi tankönyv) Budapest, 1962. II. köt. 172–175. o.

„Báthory Gábortól oly felháborodott zűrzavar egyenetlen állapotában hagyatott én reám, hogy hamar és könnyen kivánságunk szerint való csendességre nem juthat”.³¹ Az 1615 májusi, erdélyi országgyűlés irományai szerint azonban a rendek hálát adnak Bethlennek „reánk való mind külső s mind pedig belső, kegyelmes atyai gondviselésé”-ért, hogy *szorgalmas fáradozással „szegény hazánknak sok nyomorúságos veszedelmes állapotját ez mostani csendességre hozta”*.³² Ezzel szemben az egyik nagybirtokos, Prépostvári Zsigmond arról panaszkodik levelében: „Soha ilyen törvénytelen dolgot nem hallott uram az ember, az mint ez fejedelem cselekszik.”³³ Az 1616-os tábori országgyűlés irataiból viszont arról értesülünk, hogy a rendek egyöntetű véleménye szerint: „. . . több vagyon huszonöt esztendeinél is, hogy egy fejedelmi is hazánknak erősségin ilyen hasznos épületeket nem cselekedett, mint ő nagysága ez harmadfél esztendő alatt.”³⁴ Ugyanakkor Sarmasági Zsigmond erdélyi főúr 1616-ban kelt levelében úgy jellemzi Bethlen uralmát: „. . . az ország készen azt művelni, az mit ő akar . . . ott senki moccani sem mér, ott csak az a dolog, sic volo, sic jubeo, sit pro ratione voluntas . . .”³⁵

Ilyen és ehhez hasonló ellentétes tartalmú korabeli forrásokat nagy tömegben idézhetnénk Bethlen uralmának megítéléséről. Az ellentmondások döntő oka abban keresendő, hogy Bethlennek az abszolút monarchia létrehozására irányuló politikája — nemcsak elsősorban a nemesség érdekeit szolgálta, amit a nemesség testületi szerve általában el is ismert — a nemesek egy részénél számos olyan egyéni sérelmet okozott, amiért azok háborogtak.

A történelmi tények mindenesetre arról tanúskodnak, hogy a fejedelem harmadfél éves uralkodása alatt olyan szilárd gazdasági, társadalmi és katonai alapokra helyezte Erdélyt, hogy az sikeresen tudott szembeállni a bécsi udvar 1616-os katonai agressziójával.

FEGYVERES ÖSSZECSAPÁSOK 1616-BAN

Az 1613-as trónváltást követő zavarokat igyekezett melegebben kiaknázni a császári politika legaktívabb keleti exponense, Dóczy András szatmári főkapitány. Az Erdélyhez tartozó magyar megyék legfontosabb

³¹ Bethlen 1614. április elején írt lev. Naszuf fővezérhez. Tmkáo. I. köt. 120. o. Vö. Bethlen 1614. január 15-i lev. Wessclényi Istvánhoz. TT 1885. 215–217. o.

³² EOE VII. köt. 250. o.

³³ Prépostvári Zsigmond 1615. november 9-i lev. Dóczy Andrásához. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 135.

³⁴ EOE VII. köt. 355. o.

³⁵ EOE VII. köt. 406. o.

erősségeit akarta elfoglalni, sőt Bihar, Kraszna és Máramaros vármegyéket is. Ehhez a tervhez mintegy kétezer főnyi mezei katonasággal rendelkezett. A közvetlen hadicél: *Huszt, Kővár, Ecsed, Nagybánya és Tasnád* elfoglalása volt. Dóczy tervét melegen támogatta Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány és Thurzó György nádor is.³⁶

Bethlen az első időben még nem rendelkezett olyan erős katonai bázissal, hogy siker reményében háborúba keveredhessen e várak miatt. Azon fáradozott tehát, hogy diplomáciai eszközökkel, a felső-magyarországi rendek segítségével hiúsítsa meg Dóczyék tervét. Hozzájuk írt levelében hivatkozott az Erdély és Magyarország között való „szent confederatióra”,³⁷ de célját nem tudta elérni. Dóczy már 1614. február 5-én tudósította Thurzó nádort *Huszt* várának meghódolásáról, amit öt nap múlva követett *Kővár*, majd *Nagybánya, Tasnád, Ecsed* elvesztése is. Bethlen ugyan február első napjaiban Keresztesi Pált háromszáz katonával *Huszt* alá küldte Dóczy tervének megakadályozása végett, de a várbeli gyalgok meglövéldözték és Máramarosszigetre ülték őket. Dóczy nagy kevélyen rájuk írt, hogy a vármegyéből is „kitakarodjanak”.³⁸

Bethlen ekkor *Váradot* kezdte erősíteni. Megírta Rhédeynck: „csak kegyelemre támaszkodhatunk minden vigyázásban . . . Mi nekünk *Váradra*, ha lehetséges volna, nem külön vigyázás lenne, mint az magunk személyére.”³⁹

Az 1614 február—márciusi országgyűlésen előterjesztette az ország védelmi képességének fokozására irányuló ún. unió-törvényt, amely a három nemzetet az ország közös védelmére, s a váratlanul előállott védelmi intézkedések költségeinek fedezésére kötelezte volna. A fejedelemnek e törvényhez fűzött reményei azonban nem váltak be, s így az elkövetkező időkben döntő mértékben saját erőforrásaira és leleményességére volt utalva. A védelmi intézkedések keretében áprilisban zsoldjába fogadta csapataikkal együtt Török István és Mocsonyi Gergely hajdúkapitányokat, s a *Szilágyságban* és *Kővár* vidékén helyezte el őket a határok védelmére. Ugyanakkor császári támadás esetére a portától katonai támogatást kért.⁴⁰

³⁶ EOE VI. köt. 320—321. o. és *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 128. o.

³⁷ Bethlen 1614. január 13-i lev. a magyarországi rendekhez. Bethlen pol. lev. 9—10. o.

³⁸ Dóczy András 1614. február 5-i és 10-i jelentése Thurzó Györgyhez. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 135.

³⁹ Bethlen 1614. február 10-i lev. Rhédey Ferenchez. Bethlen pol. lev. 13. o. Vö. Dóczy András 1614. február 20-i lev. Thurzó Györgyhez. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 135.

⁴⁰ EOE VI. köt. 315., 328., 407., 437—441. o., valamint Bethlen 1614. április 8-i utasítását portai követéhez. Bethlen pol. lev. 20—21. o.

A császári politika következő célkitűzése *Lippa* és *Jenő* várának Erdélytől való elszakítása volt. A két végvár katonáit lázító levelekkel igyekeztek Bethlennel szembefordítani. Azzal ijesztették őket, hogy a fejedelem át akarja adni mindkét várat a töröknek. Ezenkívül Forgách Zsigmond főkapitány *Komárom* tájáról ide rendelte hajdúival Nagy Balázs hajdúkapitányt, akinek az volt a feladata, hogy rajtaütéseivel a törököt Bethlen ellen ingerelje.⁴¹

Bethlen az erdélyi főurakkal és nemeseikkel egyetemben több alkalommal tiltakozott Forgáchnál és Thurzónál az illetéktelen beavatkozások és az ellenséges cselekmények miatt.⁴² A fejedelem felismerte a császári „praktikák”-ban rejlő veszélyt, s nem akarta az ország sorsát kockára tenni *Lippa* miatt. El volt szánva tehát arra, ha nem tudja a törököt diplomáciai úton eltéríteni *Lippa* megszerzésére irányuló tervétől, átadja a várat. 1614 szeptemberében megsejmelte a *Várad* alatt összegyűlt erdélyi hadakat, majd az országgyűlés után táborba szállt, s *Lippa* alá vonult. Az őrség megszeptent e szigorú lépés láttán, s arra is rádöbbsent, hogy császári részről csak bujtogatást kaphat, segítséget annál kevésbé. Kész volt tehát engedelmeskedni a fejedelemnek. A várat azonban most még nem kellett átadni a töröknek. Az utolsó pillanatban megérkezett Ibrahim csauz a szultáni fermánnal, amely megengedte Bethlennek, hogy csak akkor bocsássa vissza az erősséget török kézre, ha a császáriakkal már békét kötött.⁴³

A fejedelem december elején tudatta a nádorral, hogy *Lippa* a kezén van. A továbbiakban kifejtette, hogy ezt a várat az erdélyi csapatok foglalták vissza a töröktől és tartották meg, bár sok haszon nincsen belőle. „*Lippa*

⁴¹ Nagy Lukács kapitány 1614. június 12-i lev. a lippaiakhoz. TT 1885. 230–231. o., a lippai katonák szeptember 1-i lev. a nádorhoz. TT 1879. 225–227. o., valamint ugyanazok szeptember 19-i lev. Forgách Zsigmondhoz. EOE VII. köt. 162–174. o. Thurzó nádor szeptember 2-i lev. Forgách Zsigmondhoz. EOE VII. köt. 174–175. o., Perneszi Zsigmond szeptember 26-i jelentése Dóczy Andráshoz. EOE VII. köt. 175–176. o., Bethlen július 27-i lev. Thurzó Györgyhöz. TT 1885. 232–233. o. és szeptember 1-i lev. Forgách Zsigmondhoz. EOE VII. köt. 170–171. o., Nagy Balázs október 14-i lev. Forgách Zsigmondhoz. EOE VII. köt. 181–190. o.

⁴² Lásd e kérdéshez Sarmasághi Zsigmond 1614. szeptember 27-i, Péchy Simon ugyanaznap, az erdélyi rendek október 5-i, Bethlen október 9-i lev. Forgách Zsigmondhoz, Thurzó nádorhoz és a magyarországi rendekhez. EOE VII. köt. 177–188. o.

⁴³ Bethlen 1614. október 23-i lev. Thurzó Györgyhöz. TT 1885. 237–238. o., Károlyi Mihály november 7-i lev. Forgách Zsigmondhoz. EOE VII. köt. 191. o., Dóczy András november 14-i lev. Thurzó Györgyhöz. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 135. Vö. *Horváth M.* i. m. V. köt. 135. o.

nélkül is pedig szintén olyan az ország, mint vele. Olyan hely miatt pedig vagy egész országot veszünk, vagy sok országok, nemzetek békeességét felbontani, nem tudjuk ki javulhatná?” — tette fel a kérdést a nádornak.⁴⁴ Thurzó azonban továbbra is Lippa s Jenő megtartására buzdította Bethlent, azzal kecsgetve őt, hogy így „hamarébb consequálja ezután az én kegyelmes uram grátidját”.⁴⁵

Lippa átadásának elhúzódása, s a moldvai bonyodalmak kedvezőtlenül befolyásolták Bethlen helyzetét a portán. Ali budai pasa — a fejedelem személys ellensége — nagy igyekezettel intrikált ellene a török divánpasák között. Mindez arra ösztökélte a bécsi udvart, hogy ellenjelöltjét, Homonnai Drugeth Györgyöt támadásra indítsa Erdély ellen. A császár felkérte Homonnai támogatására III. Zsigmond lengyel királyt. Ezen túlmenően január 8-án formailag is szerződést kötött Homonnaival — mint eljövendő erdélyi fejedelemmel —, s parancsot adott Forgách Zsigmondnak, hogy tartsa készenlétben a felső-magyarországi végbeli és mezci csapatokat.⁴⁶ Homonnai mozgalmát támogatta az Erdélyből kiszökött Kendi István is, aki csapatokat esketett Bethlen ellen, arra hivatkozva, hogy ebben az ügyben „az császár neve forog”.⁴⁷

Az erdélyi fejedelem azonban most is résen volt, hiszen „az mint szokták mondani — írta Thurzónak — egy bolond oly követ tud az tengerbe vetni, hogy százezer ember is nem tudja felvenni az fenekéről”.⁴⁸ Kérte a nádort, büntesse meg a „békeességbontogatókat”, akiktől ő ugyan nem fél, de a béke felbomlásának beláthatatlan következményei lehetnek. Éppen ezért minden eshetőségre számítva január 18-án általános mozgósítást rendelt el az ország fegyverforgató lakosságának.⁴⁹

⁴⁴ Bethlen 1614. december 3-i lev. Thurzó Györgyhöz. EOE VII. köt. 193–194. o.

⁴⁵ Thurzó György 1614. december 17-i lev. Bethlenhez. TT 1885. 239. o. Vö. Forgách Zsigmond 1614. december 5-i lev. Dóczy Andráshoz. EOE VII. köt. 195. o., Dóczy András december 20-i lev. Thurzó Györgyhöz. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 135., valamint II. Mátyás december 29-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 111–113. o.

⁴⁶ Lásd EOE VII. köt. 201, 209. o., Horváth M. i. m. V. köt. 136–138. o., továbbá Forgách Zsigmond 1615. január 7-i lev. Thurzó Györgyhöz. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 178.

⁴⁷ Kendi István lev. Homonnai Drugeth Györgyhöz. TT 1880. 456. o. Vö. Bethlen 1615. január 14-i lev. Thurzó Györgyhöz. EOE VII. köt. 203. o.

⁴⁸ Bethlen 1615. január 4-i lev. Thurzó Györgyhöz. OL Thurzó cs. lt. fasc. 95.

⁴⁹ Bethlen 1615. január 15-i lev. Thurzó Györgyhöz. TT 1885. 240. o. A hadfelkelési parancsot lásd EOE VII. köt. 210. o.

A császáriak látva, hogy „ilyen nagy készüléttel vagyon Bethlen Gábor és az mezzi hajdúk is inkább mind által mentek” hozzá,⁵⁰ továbbá tapasztalva a felső-magyarországi rendek Bethlen melletti hangulatát, ismét tárgyalásra kényszerültek. Május 6-án létrejött a megegyezés *Nagyszombat*on, de ezt a császáriak most is csak átmeneti egyezségnek tekintették.⁵¹

A helyzet különben továbbra is kedvezőtlen volt Bethlen számára! A porta ismét szorgalmazta *Lippa* átadását, Ali budai pasa pedig Balassa Zsigmondot akarta Bethlen ellenében a fejedelmi trónra segíteni. Balassát a császári udvar ugyan elfogattatta, de Homonnai Györgyöt újabb támadásra készítette elő Erdély elfoglalásához.⁵²

Ilyen körülmények között köszöntött be az 1616-os év, amikor már nagyobb szabású fegyveres összeütközések is történtek Bethlen katonái és a bécsi udvar által felbízott, Erdély ellen támadó hadak között.

*

1616 első napjaiban Homonnai Drugeth György követet küldött Lengyelországba katonai segélykérés végett. Azzal vádolta Bethlent a lengyelek előtt, hogy török kézre akarja játszani egész Erdélyt. Ennek megakadályozása végett a császár úgy döntött — írta a lengyeleknek —, hogy Bethlent megbuktatja, s helyette őt segíti a fejedelemségre. „Ő felsége engemet sok requisitói által, sok szép kérési és ajánlási által találtatott meg egynehányszor arról, hogy én az kereszténységnek megmaradásáért venném föl az erdélyi gubernatiót, az fejedelemséget . . .” — írta Homonnai, s hozzátette: Noha sokáig vonakodott a felkínált fejedelemség elfogadásától, de a katolikus hit „oltalmazásáért és propagatiójáért” végül mégis elszánta magát. Katonai segítséget Lengyelországtól nem „az derék szükség” miatt kér, hiszen elegendő magyar hada van, hanem, „hogy appareat in tota christianitate”, valamint, „hogy az magyarok közül vadnak olyanok, a

⁵⁰ Forgách Zsigmond 1615. március 11-i lev. Thurzó Györgyhöz. OL Thurzó cs. lt. fasc. 56.

⁵¹ Lásd ETA III. köt. 143–144. o., Bethlen 1615. április 9-i lev. Dóczy András-hoz. Bethlen pol. lev. 24. o., valamint EOE VII. köt. 266–267. o., 270–277. o. és *Kövári* i. m. IV. köt. 220–221. o.

⁵² Lásd Bethlen 1615. július 27-i lev. Forgách Zsigmondhoz. EOE VII. köt. 267–269. o., továbbá *Uő.* 1615. október 15-i lev. Daróczy Ferenchez. Bethlen pol. lev. 28., 29., 30. o., Balassa Zsigmond 1615. október 24-én kelt hitlevelét a törökök számára. TT 1879. 229. o., Balassa Zsigmond támadásának iratait. TT 1881. 551–568. és Tiffenbach Rudolf főkapitány jelentéseit Balassa Zsigmond elfogatásáról. TT 1900. 149–155. o.

kik az lengyel nemzetnek javokat s megmaradásokat kívánják s a lengyel uraim is barátokoznak a magyarokkal”.⁵³

Homonnai maga is serényen hozzákezdett a hadgyűjtéshez. Megbízottai elsősorban a hajdúk között forgolódtak. Forgách Zsigmond levele szerint a letelepített hajdúk körében ugyan nem sok eredményt ért el, de sok „csavargók vannak”, akiknek „sem uruk, sem bizonyos helyek nincsen”, s csak pénzzel győzze Homonnai, elég jelentkezőt talál a hajdúvárosokon kívül lakók között is. A kapott hírek szerint a napokban tárgyalt Fekete Péter hajdúkapitánnyal és másokkal.⁵⁴

A korabeli levelekből az derül ki, hogy nem minden hajdúkapitányt avattak be Homonnai terveibe, s többen elleneztek is a hadgyűjtést.⁵⁵ Még Forgách Zsigmond sem tudott mindenről, amint ez a nádornak írt leveléből kitűnik: „Azon csudálkozom, hogy ő felsége se kegyelmednek se énnekem efféle csavargók felől semmit nem írt, holott ha maguknak szárnyat vehetnek efféle gézenguzok és gyülevész emberek, igen nehéz leszállítani.” Éppen ezért — írja — parancsot adott a vármegyéknek és a végvári katonáknak, hogy támadjanak rájuk és szállítsák le őket.⁵⁶ Elrendelte Dóczy András szatmári kapitánynak is, hogy ne ártsa magát ezekbe a dolgokba.⁵⁷

Mindez azt bizonyítja, hogy a bécsi udvar még Forgách főkapitányt sem avatta be terveibe, hanem csak Homonnait és Dóczyt, akikben feltétel nélkül megbízott. Ily módon Forgách, bármennyire ellensége volt is Bethlennek, akadályozta Homonnai terveinek sikerét is.

Homonnai mozgolódásáról idejében értesültek Erdélyben, s megtették a szükséges védelmi előkészületeket. Péchy Simon figyelmeztette Daróczy Ferenc királyi tanácsost, hogy vigyázzanak, mert Bethlen „nem szédeleg ugy a hadakozással, mint Báthory Gábor, nem is várja . . . ide bé maga birodalmára elletségét, azt tartja, hogy melior miles in solo altieno, eleibe ballag, higgye kegyelmed, az Tisza két felén fordul meg az hadakozás súlya.”⁵⁸

⁵³ Homonnai György 1616-ban kelt lev. EOE VII. köt. 293—295. o.

⁵⁴ Forgách Zsigmond 1616. január 26-i lev. Thurzó Györgyhez. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 178.

⁵⁵ Lásd Szócs György 1616. február 14-i lev. Böszörményből Lónyai András kállói kapitányhoz és Lónyai ugyanaznapi levelét Forgách Zsigmondhoz. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 178.

⁵⁶ Forgách Zsigmond 1616. február 17-i lev. Thurzó Györgyhez. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 178. Vö. ETA III. köt. 150. o.

⁵⁷ Forgách Zsigmond 1616. február 20-i lev. Dóczy Andrásához. EOE VII. köt. 315. o.

⁵⁸ Péchy Simon 1616. január 20-i lev. Daróczy Ferenchez. TT 1879. 234. o.

Valóban, Bethlen amint értesült Homonnai hadfogadásáról, azonnal megtette a szükséges intézkedéseket a védelem megszervezésére. „Az embernek nem jó kicsin dolgot is könnyen file mellől bocsátani — írta ezzel kapcsolatban sógorának Rhédey Ferencnek —, mentől inkább országos dolgot és tumultust, én is itt benn az ország hadainak elkészítésére gondot viselek.” Megparancsolta Rhédeynek, legyen nagy vigyázásban; meghitt embereit küldje hírszerzés végett Ungvárra, Homonnai székhelyére, s a hajdúvárosokba, Bodrogközbe és egyéb helyekre. Január 25-ig szemlélje meg Bihar vármegye hadait, s szigorúan követelje meg, hogy „valakit valamennyi lóra és gyalog tartására rendelt kegyelmed, azoknak megszerzése és készen tartására minden embernek jószága vesztése alatt gondja legyen”. Fekete Péter hajdúkapitányt igyekezzék minden eszközzel elvonni Homonnai mellől, s fogadjon legalább kétezzer kopjás lovast és gyalogot a védelmi előkészületek hatékonyságának növelése végett.

A védelmi tervéről a következőket közölte Rhédeyvel: Ha Homonnai megindul, nem várja meg az országban, hanem élébe megy Szatmár vármegye területére. Útjában érinti Váradot, s itt elhelyezi feleségét és értékeit. Rhédey éppen ezért rakja meg a várat „buzával, abrakkal, szénával, fával és minden éléssel”. Néhány nappal későbbi levelében azzal egészítette ki közlését, hogy ha Homonnai olyan létszámú sereggel indul támadásra, amely ellen siker reményével felveheti a harcot, Kolozsvárnál összegyűjtött csapataival kimegy éléje a királyi Magyarország területére. Ha azonban Homonnai túlerővel támadna, akkor Váradhoz viszi a csapatokat, s a várra támaszkodva szervezi meg a védelmet.⁵⁹

Bethlen a katonai védelmi intézkedések mellett diplomáciai téren sem maradt tétlen. Január végén újabb levelet írt a nádornak, amelyben vádat emelt Homonnai ellen fondorlatai és ellenséges katonai készülődései miatt. Rámutatott, hogy Homonnai mindezt a császár nevében cselekszi, ami pedig a nagyszombati egyezség súlyos megsértése! Figyelmeztette a nádort: „mi az Homonnay uram igyekezetétől és practicáitól semmit nem tartunk”, azonban „magunkat praeveniálni nem hagyjuk, hanem míg efféle aprólék készülgetésit halljuk, magunk akarjuk megkeresni maga házánál”.⁶⁰

⁵⁹ Lásd Bethlen 1616. január 19., 22., 26-i lev. Rhédey Ferenchez. Bethlen pol. lev. 33–36. o.

⁶⁰ Bethlen 1616. január 26-i lev. Thurzó Györgyhöz. EOE VII. köt. 298. o., Thurzó február 10-én kelt válaszlevelében azt írta: Homonnai tagadja, hogy az ő tudtával folynak a dolgok. EOE VII. köt. 307. o.

Írt ebben az ügyben a császárnak, s Daróczy Ferenc tanácsosnak.⁶¹ Sikeresen kivédte Homonnai praktikáit a szultán udvarában is, de ennek fejében követének köteleznie kellett magát, hogy addig a portán marad tuszként, míg a fejedelem Lippa várát át nem adja a töröknek.⁶²

Február elején Bethlen Fogarasban tartózkodott, de olyan készenlétben tartotta csapatait és ágyúit, hogy szükség esetén 10 nap alatt Kolozsvárhoz vonulhasson velük.⁶³ Parancsot adott Rhédeynek, hogy ne tűrje meg Várad környékén a Homonnai-párti hajdúkat, hanem támadja meg őket, és úgy bánjon el velük, mint ellenséggel szokás. Fekete Péter hajdúkapitányra pedig ijesszen rá, hogy hadakozás esetén először az ő városa, Szoboszló fog elpusztulni.⁶⁴

A császári politika irányítói, miután látták a Homonnai támadási szándékát fogadó ellenséges hangulatot és Bethlen felkészültségét, ismét elhalasztották az Erdély elleni akciót. Sőt, Mátyás maga eléidézte Homonnait, színleg megdorgálta, és minden további békeháborítástól eltiltotta.⁶⁵ E színjáték során Homonnai azzal védekezett, hogy nem ő az oka a zavargásoknak, mire vizsgálatot rendeltek el a felső-magyarországi vármegyékben a zavargásért „felelős” megkeresésére.⁶⁶

Alig ültek el a császári oldalról fenyegető veszélyek, a Homonnai „rezgelődésén”, ígéretein felbuzdult porta sürgetni kezdte Lippa azonnali átadását. Balassi Ferenc portai követ azt írta Péchy Simon kancellárnak, hogy Lippa átadása nélkül a portán semmit sem lehet intézni. Sőt, a Szkan-der pasa mellé rendelt hatalmas sereg mindjárt Erdély ellen fordul, ha a várát át nem adják! A törökök „soha bizony többször nem kérik” Lippát, de erővel elveszik — figyelmeztette Balassi.⁶⁷

Thurzó nádor most is arra bízta Bethlent, hogy álljon ellen a török követelésnek, de katonai segélynyújtást nem helyezett kilátásba, ha a

⁶¹ Bethlen 1616. február 4-i lev. II. Mátyáshoz. EOE VII. köt. 307–312. o., ugyanazon nap lev. Daróczy Ferenchez. Bethlen pol. lev. 39–40. o. Lásd még február 9-i lev. Dóczy Andrásához. EOE VII. köt. 312–314. o.

⁶² Lásd Szkan-der pasa 1616. februári lev. Bethlenhez. TT 1881. 603. o., valamint Bethlen 1616. március 7-i lev. Thurzó Györgyhöz. TT 1885. 431–432. o., továbbá február 7-i lev. Rhédey Ferenchez. Bethlen pol. lev. 42. o.

⁶³ Bethlen idézett 1616. február 7-i lev. Rhédeyhez. Bethlen pol. lev. 42. o.

⁶⁴ Bethlen 1616. február 24-i lev. Rhédey Ferenchez. TT 1880. 711–712. o.

⁶⁵ Lásd EOE VII. köt. 316–317. o.

⁶⁶ Thurzó György 1616. március közepén írt levele Bethlenhez. TT 1885. 433–434. o.

⁶⁷ Balassi Ferenc követ 1616. március 29-i lev. Konstantinápolyból Péchy Simonhoz. TT 1881. 605. o.

török seregek megtámadnák.⁶⁸ A nagyhatalmú Khlesl bíboros pedig ismételten Bethlen megbuktatásán fáradozott, és Ali budai pasa támogatása mellett a felső-magyarországi rendeket is Homonnai mellé igyekezett állítani. Elsősorban Forgách Zsigmond főkapitányt. Vallási húrokat pengetett a katolikus főúrnál, kifejezve sajnálkozását amiatt, hogy Forgách nem támogatja Homonnait. Ezzel úgymond Forgách megosztja a katolikusokat, pedig „*ha Isten akarata, hogy Erdély katolikus fejedeleme alá kerüljön, Forgách felelősséggel terheli lelkét . . . Magán bosszúból, szándékosan törni katolikus testvéreink ellen, s inkább Isten ellenségeit, mint a katolikus egyház híveit támogatni annyit tesz, mint az isteni végezetekbe nyúlni, saját lelke üdvét kockáztatni.*”⁶⁹

Forgách főkapitány azonban „túlvilági lelki üdvösségét kockáztatva” ezután sem támogatta Homonnai mozgalmát. Céltalan és fölösleges igyekezetnek tekintette azt, amiből csak zavar és belháború származhat. Török segítségben való bizakodását légvárnak látta, mert felismerte, hogy Bethlen sokkal biztosabban kaphat segílyt a töröktől, mint Homonnai, s „bizony többet vihet vele véghöz, mint Homonnai minden praktikájával”. Nem akar azonban erről többet írni — közölte Thurzó nádorral, mert „. . . én is nem akarom ő felségét magamra haragítanom”. Nagyon sajnálja, hogy egy ember „hitvány felfuvalkodott kívánságáért” ilyen veszedelmes helyzetbe kerül az ország.⁷⁰ Ennek ellenére május 6-án Dóczy András és Eszterházy Miklós mellett Forgách is aláírta azt a biztosítólevelet, amelynek értelmében kötelezik magukat, hogy Homonnait az erdélyi fejedelemségben megoltalmazzák.⁷¹ Ezek szerint Forgách vagy kétkulacsos politikát folytatott, s az Erdély elleni támadást ellenző Thurzó nádornak s a bécsi udvarnak egyaránt kedvébe akart járni, vagy pedig egy hét alatt valamilyen eszközzel álláspontja megváltoztatására készítették.

Az átmeneti csend után májusban komor viharfelhők kezdtek gyülekezni Bethlen feje fölött! A bécsi udvar Homonnai mellé Radult a töröktől elűzött román fejedelmet is sorompóba állította ellene. A terv lényege az volt,

⁶⁸ Thurzó György 1616. április 4-i lev. Bethlenhez. Bethlen lev. 53–54. o.

⁶⁹ Khlesl 1616. április 16-i lev. Forgách Zsigmondhoz *Hammer—Purgstall* i. m. III. köt. 395. o.

⁷⁰ Forgách Zsigmond 1616. április 30-i lev. Thurzó Györgyhez. EOE VII. köt. 317–319. o.

⁷¹ A biztosító levelet lásd CSSR Presov, Állami lt. Homonnai Drugeth cs. lt. 924. b. l. n. 14.

hogy Homonnai nyugat felől, a fejedelemségébe visszatérő Radul pedig keleti irányból támad Bethlenre, aki így két tűz közé szorul, és képtelen lesz sikeresen ellenállni. Nyíltan természetesen most sem álltak ki sem Homonnai, sem Radul mellett, hanem csak titokban — de annál hatásosabban — támogatták őket.

Májusban a Duna melléki hajdúkat és rácokat Radul mellé rendelték, aki Bécsből Nagyszombaton és a Szepességén át Homonnaihoz ment. Május 24-én Zemplén vármegye gyűlésén katonasággal akarták kényszeríteni a megyét Homonnai mozgalmának támogatására. Tervük azonban nem sikerült, mert a nemesek felfegyverkezve jelentek meg a gyűlésen, s ellenálltak Homonnai és Radul kényszerítésének.⁷²

Lónyai András kállói kapitány május közepén arról értesítette a nádort: a lippai és jenői katonák követeket küldtek Homonnaihoz, hogy ne hagyja cserben őket. Kérték Lónyait is, írjon a császárnak segítségért.⁷³ Néhány nappal később kétségbeesetten kérte Thurzót informálja őt, támogatja-e a császár Homonnai terveit vagy sem, mert nem tudja mi tévő legyen, hogy se a császár, se a hazája ellen ne vétson.⁷⁴ Forgách főkapitány is azt írta Kassáról a nádornak, hogy ott az emberek „nagy busulásban, rettegésben vannak, igen fegyverkeznek és tumultálnak, félvén valami nagy, reájuk következő háborúságtól”. Mindenki tanácstalan, mert nem tudják mi a császár akarata ebben a dologban. Maga sem hiszi — írja néhány nappal később Thurzónak —, hogy Homonnai merészelve ilyeneket csinálni, ha nem volna biztatása a császártól és a töröktől egyaránt. Azt elfelejtette hozzátenni, hogy titkos biztatást tőle is kapott! Elmondta még, hogy Homonnai ugyan gyűjtené a hadat, de kevesen jelentkeznek, mert nem látják tisztán a vállalkozás biztosítékait és kimenetelét. A vármegyék követői pedig kifejtették Forgách előtt azon aggodalmukat, hogy a török Bethlent és Homonnait egyaránt addig biztatja, amíg „*az magyarokat egymással egybe vitathatja és halomba rakattatja és hogy azután ő is könnyebben fér mind Magyarországhoz, mind Erdélyhez*”. Forgách amiatt aggódott, hogy Bethlen török—tatár segéllyel „Bocskay formáját” fogja követni, „kiben jobb módja vagyon sokkal mint Bocskaynak vót, országa pénze

⁷² Lásd Koháry Péter érsekújvári kapitány 1616. április 10-i lev. Thurzó nádorhoz. HK 1911. 106. o., továbbá ETA III. köt. 156—159. o. Lásd még Beniczky Ferenc váci kapitány 1616. május 17-i lev. Koháry Péterhez. HK 1911. 107. o.

⁷³ Lónyai András 1616. május 14-i lev. Thurzó Györgyhez. TT 1881. 405. o.

⁷⁴ Lónyai András 1616. május 20-i lev. Thurzó Györgyhez. TT 1881. 405—406. o. Lásd még Fekete Péter május 10-i lev. a nádorhoz. Uo. 406—408. o.

is elég levén, és az végházak is minden praesidium nélkül puszták levén, csak hajdúkkal körzettetvén”.⁷⁵

A levélből az mindenképpen kiderül, hogy Forgách bármennyire is aulikus volt, sokkal inkább reálpolitikusnak bizonyult, mint a kalandokra hajló Homonnai vagy a dolgokat messziről szemlélő Khlesl és Pázmány. A bekövetkező események az ő aggályait igazolták. Ali budai pasa parancsot kapott a portáról, hogy hagyjon fel Homonnai támogatásával. Már május 7-én megírta a kalandor tervet szövő főúrnak, hogy ha Radullal együtt Erdély ellen támad „a barátság ellenséggé változik”, mert a szultán parancsa szerint a török csapatoknak meg kell védeni Bethlen fejedelemségét.⁷⁶ Erről Bethlent is értesítette, s tudomására hozta: amint Homonnai támadásba kezd, ő is azonnal megindul Erdély oltalmazására.⁷⁷ A török álláspontot a pasa tudatta a magyarországi rendekkel, a nádorral, majd Khlesl bíborossal is. Utóbbinak kemény felszólítást is küldött: „. . . mind Homonnainak, mind Radulnak vastagon megparancsolják, hogy a szent békekesség ellen semmit ne indítsanak, helyükön szép békével és csendességben meg legyenek, hogy ebből valami gonosz ne történjék.”⁷⁸

A bécsi udvar Erdély elleni tervei májusban egyrészt a kényszerű konspiráció, másfelől a felső-magyarországi nemcsak erős ellenállása, s nem utolsósorban a törökbe vetett remények szertefoszlása miatt egyelőre nem kecsegtettek sok sikerrel. Homonnai azonban mindezzel nem törődve makacsul folytatta a készülődést, amiről Bethlennek is tudomása volt.

A fejedelem május elején a következő új védelmi tervet készítette a támadás elhárítására, ha Homonnai nem jelentős túlerővel támad, akkor ő *Tasnádig* elébe nyomul, ha pedig nagy lesz a túlerő, akkor Várad mellé száll táborba, s ott várja meg a török segélycsapatokat. Mindenesetre azok megérkezéséig sem lesz tétlen, hanem Homonnai háta mögött elpusztítja az ellenség hadműveleti bázisát, *Ungvár környékét*. „*Ha eszes, hadviselő ember léssen köztök — írta Rhédeynek — háta megé ilyen derekas hadat nem hagy: hogy Váradhoz jöjjön pedig az nem tiz 20 ezer embernek való dolog.*”

Egyedül attól tartott, hogy Homonnai váratlanul hirtelen támad, mielőtt ő össze tudná szedni az erdélyi hadakat. Ezt a fenyegető lehetőséget

⁷⁵ Forgách Zsigmond 1616. május 23-i és 27-i lev. Thurzó Györgyhöz. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 178.

⁷⁶ Ali pasa 1616. május 7-i lev. Homonnai Györgyhöz. ETA III. köt. 154–155. o.
⁷⁷ Lásd Ali pasa 1616. május 17-i és 18-i lev. Bethlenhez. EOE VII. köt. 342–346. o.

⁷⁸ Ali pasa 1616. május 18-i lev. a magyar rendekhez. ETA III. köt. 158. o., ugyanaznapi lev. Thurzó nádorhoz. TT 1881. 49. o., valamint május 26-i lev. Khleslhez *Fraknoi (Frankl)* i. m. I. köt. 196. o.

figyelembe véve három eshetőséggel számolt védelmi tervében: Ha Homonnai rövid idő múlva támad, s a *Szilágyságra* vagy *Zsibó* felé indul, akkor Rhédey a csapataival siessen a fejedlem *Kolozsvárnál* táborozó hadához. Ha később következik be a támadás, akkor Rhédey Szalacshoz szálljon táborba, s Bethlen is igyekezik a csapatokat legalább Tasnádig vinni, mert „*itt benn soha nem vinak olyan bátorsággal, mint hazájokon kívül*”. Ha Homonnai már megindult, akkor Rhédey a csapataival és 4-5 könnyű ágyúval *Belényes* felől csatlakozzék Bethlenhez. Vigyázni kell, nehogy Homonnai meg tudja akadályozni a csatlakozást, mert „*attól igen ótal-mazzuk magunkat, hogy szakadozva harcot neki derekasan ne adjunk, mint Brassónál Székely Mojzes idején történt a dolog*”.⁷⁹

Bethlen május 5-én kelt rendeletében *általános mozgósítást* parancsolt „minden rendnek”, s a *Kolozsvár* melletti táborba gyülekeztette őket. Minden nemes ember fejesztés terhe mellett, személy szerint köteles volt táborba gyűlni a birtoka szerint kiállított lovasokkal és a kapuszám utáni gyalogosokkal.⁸⁰ „Magunkra való vigyázásért mi is kételenek vagyunk táborba szállani” – értesítette a nádort.⁸¹ A hajdúkapitányokat körlevélben emlékeztette, hogy mi végett kapták „a jó emlékeztű” Bocskay Istvántól a hajdú kiváltságokat, s protestáns voltukra hivatkozva felszólította őket, ne hallgassanak a pápista urakra. Csupán semleges magatartást kért tőlük a kitörni készülő viszályban.⁸² Május 20-án részletes tábori szabályzatot adott ki csapatai számára.⁸³

A Homonnaival egy követ fűjő Dóczy András május 27-én írt levelében azzal ámította a nádort, hogy az erdélyi hadak kedvetlenek, eloszlóban vannak, s Bethlennek Fehérvár mellett mindössze öt-hatszáz katonája van.⁸⁴ E jelentés azonban vagy a való helyzet tudatos ferdítése volt, vagy megbízhatatlan, kósza értesüléseken alapult, mert az elkövetkező csemények egészen mást bizonyítottak!

Az erdélyiek felkészültek Homonnai támadásának kivédésére. Ennek azonban egyik elengedhetetlen előfeltétele volt, hogy a törökkel véglegesen rendezzék ügyüket. A rendezés árát, *Lippa átadását* nem lehetett már tovább halogatni. Az erdélyi rendek törvényt hoztak a vár átadásáról:

⁷⁹ Bethlen 1616. május 9-i lev. Rhédey Ferenchez. Bethlen pol. lev. 50–54. o.

⁸⁰ Bethlen 1616. május 5-i rendelete. EOE VII. köt. 331. o.

⁸¹ Bethlen 1616. május 8-i lev. Thurzó nádorhoz. EOE VII. köt. 331–334. o.

⁸² Bethlen 1616. május 11-i körlevele a hajdúkapitányokhoz. EOE VII. köt. 335–336. o.

⁸³ Bethlen 1616. május 20-i rendelete. TT 1885. 438. o.

⁸⁴ Dóczy András 1616. május 27-i lev. Thurzó Györgyhoz. EOE VII. köt. 346–347. o.

„Ilyen utolsó veszedelmes kéntelenségünkben egyebet semmi uton nem cselekedhetvén, módunk is megtartásában nem lehetvén . . . egész hazánk megmaradásáért és bizonyos békességünkért, nem kedvkeresésért, hanem csak kéntelenségből, nem annyit az mennyit az hatalmasok kívántak (mert követünk is, ha halált kellett volna szenvedni is, Jenőt sem többeket oda nem ígért) hanem egyéb amiben nem lehetett és most sem lehet, az egy Lippa odaadásával hazánkat utolsó veszedelemtől, magunkat, feleségünket, gyermekiünket meg kellett váltanunk.”⁸⁵

E drámai döntésükről értesítették a nádort is,⁸⁶ Keresztesi Pál lippai főkapitányt pedig felszólították, hogy az országgyűlési végzésnek megfelelően ürítse ki a várat és készítse fel azt az átadásra.⁸⁷

Ebben a vészterhes, nehéz helyzetben adta ki május végén Homonnai György a támadási parancsát Kun István, Putnoki János, Koch Ferenc, Mocsony György és Folti György kapitányai részére. A tíz pontból álló utasításban elrendelte, hogy a csapatok a legnagyobb titokban induljanak meg Kálló irányába. Útközben nyerjék meg maguknak a hajdúvárosokat, majd a Kállói kapitány ezer katonájával megerősödvé nyomuljanak tovább Gyulafehérvár felé. Ha mód van rá, Kővárt is foglalják el. Ugyanakkor küldjenek Lippára megbízottakat, akik beszéljék rá az őrséget a fejedelem elleni lázadásra. A csapatok fő támadási iránya Szamosújvár—Gyulafehérvár legyen. Az erősségek elfoglalása után azokra támaszkodva várják be az újabb segélyerőket. Nagy gondot fordítsanak a felderítésre. A katonákat fegyelem alatt tartsák, nehogy fegyelmeczetlenségükkel elidegenítsék maguktól az erdélyieket. Sőt, igykezzenek fellázítani azokat Bethlen uralma ellen. Az átpártolóknak ígérjék meg elkobzott jószágaik visszaadását, illetve ígérjenek új adományokat, a székelyek előtt pedig csillantassák meg régi szabadságuk visszaállítását. Az ellenállókat vagy ingadozókat fenyegetessék lengyel segélycsapatok jövetelével. Amint a csapatok átlépték Erdély határát, állandóan tartsák az összeköttetést vele, s azonnal jelentsenek minden eseményt.⁸⁸

⁸⁵ EOE VII. köt. 322. o.

⁸⁶ Az erdélyi rendek 1616. május 5-i lev. Thurzó nádorhoz. EOE VII. köt. 327—330. o.

⁸⁷ Az erdélyi rendek 1616. május 6-i lev. Keresztesi Pálhoz. Tmkáo. I. köt. 144—145. o.

⁸⁸ Homonnai instrukcióját lásd EOE VII. köt. 340—342. o. Érdemes megjegyezni ezzel kapcsolatban, hogy Forgách Zsigmond 1616. május 18-án Kassáról azt jelentette a nádornak: „Radul vajda Ungváron vagyon, Homonnai urammal esznek, isznak és vigan laknak, de semmi módja sem valami jele készülteknek még nincsen.” CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 178.

Homonnai instrukciójában nagyon sok a bizonytalansági tényező, a kalandor jelleg. Maga nem is kívánta személyesen vezetni a támadást, s azt olyan kapitányokra bízta, akiknek a kapott katonái, de főként politikai feladatokhoz nem volt meg a szükséges tapasztalatuk, s társadalmi, politikai súlyuk. Mindennek következtében a nagyobb veszély a lippai helyőrség részéről fenyegette az erdélyieket, ha sikerül lázadásra bírni őket. Ezért a fejedelem maga is arra felé igyekezett, s a Homonnai kóbor csapatai elleni védelmet egyelőre Rhódey Ferenc váradi kapitányra bízta.

Az események forgatagát színezte, bonyolította Kollonich Siegfried magán-pártütése a király ellen. A nádor jellemzése szerint Kollonich „nagy romlást indított, Ausztriában várakat és Magyarországon is immár Dévént megvötte”. A nádor általános felkelést rendelt el ellene, s a pártütőt nem sokkal később elfogták és börtönbe zárták. Ez az esemény alkalmas volt a zűrzavar fokozására, és éppen a támadás tervezett idején zavarta az udvar politikáját.⁸⁹

A török részről követelt *Lippa* várának 1614 óta Keresztesi Pál volt a főkapitánya, aki azt a feladatot kapta Bethlentől, hogy ha a végső szükség úgy hozná, biztosítsa a vár átadását. Amikor az erdélyi rendek 1616 június elején határozatot hoztak *Lippa* ügyében, a fejedelem Erős Benedek hadnagyot száz „kék gyaloggal” és Balassi Mihályt székely gyalogokkal a vár alá küldte, hogy gyorsan és rendben végbevigyék a benn lakók kiköltöztetését.

A Homonnai embereitől titkon ellenállásra tüzelt, s lakóhelyükhöz ragaszkodó lippai rácok és magyar nemesek azonban ellene szegültek az országgyűlés végzésének. Keresztesi sem sikeresen forgolódhatott ez ügyben, mert a parancsnoksága alá tartozó gyalogság nagyobb része is a lippaiakhoz pártolt. Úgyszintén Erős Benedek kék gyalogjai, a székelyeket pedig elzavarták a vár alól.

A lázadás hallatára Bethlen megindult az ország hadával *Lippa* alá, s június 1-én körülvette a várat. Felszólította a védőket az engedelmességre, de azok ismét megtagadták a rendelkezés végrehajtását. Hiába ígért a fejedelem nekik teljes bántatlanságot, nem engedelmeskedtek, „sőt szidalmaztanak” — írta a fejedelem Rhédeynek. Erre „neki keseredvén” ágyúkkal lövetni kezdte a várat, mire az őrség a városból kiütvé felvette a harcot. A fejedelem személyesen vezette kék gyalogjait a zendülők ellen. „Szép

⁸⁹ Lásd *Komáromy A.*: Kollonich Siegfried dunáninneni főkapitány életéből. HK 1895. 507—508. o. és Thurzó nádor 1616. május 29-i mozgósítási parancsát. TT 1887. 407. o.

harczczal az kőfal alá menénk — írta —, az fokokról az benne valókat levervén meghágván és az várkapuig hátokon menénk be, sokat levágván bennük; én soha nagyobb vitézséget ennél nem hallottam” — állapította meg elismerőleg.

A vár azonban még mindig ellenállt, s a fejedelem június 6-án reggel 7 órakor 40 q lőport kért Rhédey-től az ostrom folytatásához, mert a Déváról hozott lőpor immár mind elfogyott.⁹⁰ A határozott fellépésnek mégis meglett az eredménye. A fejedelem június 8-i levelében — megdicsérve Beszterce városát, amiért a Homonnaitól érkezett lázító levelet neki küldték — arról értesítette őket, hogy előreláthatólag két nap múlva „jó véget érven az dolog” elvonul Lippáról.⁹¹

Az időpont azonban úgy látszik halasztódott, mert a fejedelem csak június 12-én állította ki a biztosítólevelet a felzendült lippaiak részére. Ebben megígérte a várban levő „... magyar, rác, oláh nemzetségeket és Erős Benedekkel, Szabó Kelemennel ott benn levő kék gyaloginkat fejenként”, hogy a történekekért nem lesz semmi bántódásuk. A fejedelem mindenkítől megoltalmazza őket, s Jenő várába biztonsággal elkísérteti. A nemesek Bihar és Zaránd vármegyékben kapnak új „jószágot”, a városi polgárok pedig *Fahidát* kapják.⁹²

A fejedelem június 14-én tudatta Haszán vezérpasával, hogy *Lippát a hozzá tartozó öt várral és kastéllyal a temesvári beglerbégnak átadta*. A kényszerű lépésből azonban értékes tőkét igyekezve kovácsolni, levelét a következőképp folytatta: „Soha, semmi időben az magyar nemzetség felől azt nem hallottuk, sem nem olvashattuk, nem hogy várakat, városokat és tartományokat, de még csak egy talpalja földet is fegyvervonyás, vérontás és halál nélkül ajándékon senkinek adott volna.” Éppen ezért, hogy Lippa átadásáért „minemű kegyelmes ótalmat és minden jókat várhassunk az mi kegyelmes méltóságos császárunktól... ez egész muszurmány nemzetségtől pedig minden időben háládatosságot, azt csak az nagy istennek és az széles világon minden nemzetségeknak emlékezetben maradandó ítéletekre támasztjuk.”⁹³

A felső-magyarországi protestáns közvéleményt képviselő Sepsi Laczkó Máté prédikátor azt írta naplójába Lippa átadásáról: „... hallottuk, hogy az erdélyi fejedelem nagy szükségűtől kényszerítettvén (a Homonnai praktikájától, ki mind Lippát, Jenőt, talán még Váradot is töröknek ígérte

⁹⁰ Bethlen 1616. június 6-i lev. Rhédey Ferenchez. Tmkáo. I. köt. 148—149. o.

⁹¹ Bethlen 1616. június 8-i lev. Beszterce városához. RSR Cluj, Archiv, Orasului Bistrica Anul. 1616. n. 29.

⁹² Bethlen 1616. június 12-i biztosító lev. TT 1888. 598—600. o.

⁹³ Bethlen 1616. június 14-i lev. Hasszán pasához. Bethlen pol. lev. 468—470. o.

volt, csak hogy őtet vinnék erdélyi fejedelemségre) Lippát a töröknek megadák, a vidrának okos természetét követségben ez dologban.”⁹⁴ Koháry Péter érsekújvári kapitány június 19-én jelentette Thurzó nádornak, hogy Lippát megadták a töröknek, akik 17-én örömet lőttek Budán. Jelentette azt is, hogy Ali budai pasa a pesti mezőre szállt ki táborával. A végbéli törökök mind oda gyűlekeznek, hogy Bethlen megsegítésére induljanak Homonnai ellen.⁹⁵

Erre a segítségnyújtásra azonban már nem lett szüksége a fejedelemnek, mert amíg Lippa átadását intézte, alvezérei vereséget mértek Homonnai Erdélybe törő seregére.

Június elején Egri István kapitány Tokajból azt írta Abafy Miklósnak, hogy Váradról jött emberének jelentése szerint a hajdúvárosokból erősen gyűlnek a hajdúk a fejedelem szolgálatára.⁹⁶ Néhány nappal később a Ruzskán lakó Belleni Zsigmond tudósította a kassai Almási Istvánt, hogy a hírek szerint Ali budai pasa elintézte a szultánnál Homonnai fejedelemmé tételét. Ennek végrchajtására Homonnai csapatai és a török hadak átkelnek a Tiszán, s mindenekelőtt a hajdúvárosokat megsemmisítik „kit Isten ne engedjen”. Ezután Radullal együtt „az persecutiohoz” kezdenek. Homonnai nagy sietséggel hívatta lengyel hadait is.⁹⁷

Ami a török magatartását illeti, arról az értesülések tévesnek bizonyultak. Ali budai pasa — a szultán intése után — június 4-i levelében keményen meghagyta a hajdúknak, hogy mind egy szálíg Rhédey Ferenc váradi főkapitány mellé álljanak, s az ő parancsait teljesítsék. Felhívta a figyelmüket arra is, hogy Homonnai György lázadó, a szultán ellensége, akinck támogatása a török bosszúját vonja maga után!⁹⁸

Helytálló volt viszont a Homonnai támadásáról szerzett hír. A bécsi udvar fejedelemjelöltje — nem gondolva a török megváltozott magatartásával — június első napjaiban támadásra indította csapatait. Az előhadat Fekete Péter és Putnoky János vezette. A 20 zászló alatt, mintegy

⁹⁴ ETA III. köt. 160. o.

⁹⁵ Koháry Péter 1616. június 19-i lev. Thurzó nádorhoz. HK 1911. 108–109. o. Vö. *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 153–154. o.

„Nem én ígértem uram Lippát a töröknek — írta Bethlen még 1615 végén Daróczy Ferencnek —, hanem szegén Szigmond fejedelem . . . Az ótától fogva való ígéretekéből vött materiát a török a várak kérésére.” Bethlen pol. lev. 31. o.

⁹⁶ Egri István 1616. június 3-i lev. Abafy Miklóshoz. TT 1881. 414. o.

⁹⁷ Belleni Zsigmond 1616. június 10-i lev. Almási Istvánhoz. TT 1900. 478–479. o.

⁹⁸ Lásd TT 1881. 417–418. o.

ezerötszáz katona képezte az oszlopot. Átkelve az Éren, az erdélyi fejedelemséghez tartozó Vassadon, Bagoson, Bagaméron és Pércsen lakó hajdúkat erőszakkal a Habsburg-uralkodó és Homonnai hűségére esküdtették. Ezután június 10-én *Konyárra* törtek. Mivel az itteni hajdúk nem akartak melléjük állni, a támadó had „falujokat reájok gyujtá, mind cselédestől vágta őket”.⁹⁹

A támadás hírére Rhédey Ferenc Petneházy István jenői kapitány parancsnoksága alatt ezer válogatott lovast rendelt a betolakodók ellen. Homonnai katonái „sem vöttek tréfára, hanem harcnak állottak”. „Nagy, kemény harcz” fejlődött ki, mindkét részről sokan elesetek, de az összecsapás sorsa azon a napon még nem dőlt el végérvényesen.

Másnap, június 11-én Rhédey katonái ismét rátámadtak a betolakodókra. Harc közben az erőszakkal Homonnai pártjára kényszerített bagaméri hajdúk rettenetes szitkozódások közepette, „németeknek” és „pápistáknak” nevezve Homonnai népét „arcul” támadtak rájuk. Fekete Péter és Putnok János katonái így két tűz közé kerültek, és ezzel sorsuk megpecsétlődött. Maga a két vezér is csak nagy ügyel-bajjal tudott elmenekülni a csataterrről. Rhédey csapatai 20 zászlót zsákmányoltak, ami azt bizonyítja, hogy az ellenség megsemmisítő vereséget szenvedett.¹⁰⁰

Rhédey a csata után Debrecen alá vonult seregével, s innen tudósította a történetekről a nádort: „Mindeddig Bihar vármegye határából ki nem mentem és nem is igyekezek tovább menni, hanem szegény nyomorult hazánkra vigyázok. Az török felette igen kívánta, hogy mellénk jöjné, kiváltképpen az egri pasa, aki mostan Szolnoknál vagyon táborban, de még eddig csak egy törököt se hittünk mellénk és nem hívunk, mert istennek hála, magyarok is elegen vagyunk. Csak ne legyen Magyarországból bántásunk, egyéb idegen nemzettől, lengyeltől, ráctól, kozáktól megoltalmazzuk magunkat.”¹⁰¹

A nádor mielőtt még Rhédey levelét megkapta volna, parancsot küldött a hajdúknak, hogy azonnal „szálljanak le” és „oszoljanak haza”. Fekete Péter maga lássa békebontó cselkedetének következményeit —

⁹⁹ *Sepsi Laczkó* i. m. 159–160. o.

¹⁰⁰ Lásd Rhédey Ferenc 1616. június 11-i lev. Zemplén vármegyéhez. EOE VII. köt. 349–350. o., Dóczy András június 17-i lev. Thurzó nádorhoz: EOE VII. köt. 351. o., *Kővári* i. m. IV. köt. 223. o., *Horváth M.* i. m. V. köt. 1515. o., *Komáromy*: Rhédey Ferenc váradi kapitány. HK 1894. 450–451. o.

¹⁰¹ Rhédey Ferenc 1616. június 13-i lev. Thurzó nádorhoz. OL Thurzó cs. lt. fasc. 42. Kiadva EOE VII. köt. 347–348. o.

fejtette ki Thurzó György. Hiszen Homonnai is parancsot kapott az uralkodótól, hogy nyugton maradjon.¹⁰²

A fejedelem *Branyicskán* értesült a konyárdi győzelemről, előbb Kornis Zsigmond, majd Rhédey követé, Szalay Ferenc által. „Minémü örömöm legyen rajta, Kegyelmednek meg nem irhatom” — örvendezett a jó hírekben, s meglepő szavakkal méltatta a beteg is helytálló Rhédey érdemeit. „Az Kegyelmed becsületes jó híre-neve noha mindenkor féltett, de ennyivel inkább fog ezután félni.” Levélben kérte a nádort, a felső-magyarországi főkapitányt és a vármegyéket — tudatta Rhédeyvel —, hogy Homonnait a békesség megbontása miatt büntessék meg. Úgy értesült azonban, hogy Homonnai június 11-én személyesen is megindult hadaival Ungvárról. Éppen ezért jövő csütörtökön minden csapatával a tordai mezőre száll, s készen várja a támadók jövetelét.¹⁰³

Az erdélyi rendek *alvinci tábori országgyűlése* levélben fordult Homonnai Györgyhöz. Kifejezték nagy megdöbbenésüket afelett, hogy hivatalnal a fejedelmi trónra igyekeznek. Erre „csak valami utca vesztett dupla tripla árulásokban megregzett embereknek” tanácsára indulhatott meg! Bethlen uralkodásával az erdélyiek meg vannak elégedve mert igazságosan és eredményesen kormányozza az országot. Felszólították Homonnait, adja fel a reményt, hogy valaha is Erdély fejedelme lesz.¹⁰⁴

A rendek tiltakozó levelet küldtek a nádornak is, s kérték „Homonnay Györgyöt több compicessivel együtt kedvezés nélkül büntesse meg”, az Erdélyből kifutott „árulókat” pedig törvényes ítéletkezés végett szolgáltatassa az erdélyiek kezére.¹⁰⁵ Ugyanczket kérte személyes levelében a fejedelem is a nádortól.¹⁰⁶

A konyárdi vereség híre ugyancsak bénítólag hatott Homonnai további támadási szándékára! Mikola János június 20-án *Kővárról* értesítette a fejedelemasszonyt, hogy a „gonosz hírek” egyelőre lecsendescdtek. Sőt, mint az Forgách Zsigmond jelentéséből is kitűnik, a felső-magyarországi vármegyék táborba szálltak Homonnai ellen.¹⁰⁷ A budai pasa pedig

¹⁰² Thurzó György 1616. június 16-i parancsa. TT 1881. 420. o.

¹⁰³ Bethlen 1616. június 19-i és 22-i lev. Rhédey Ferenchez. Bethlen pol. lev. 56–61. o.

¹⁰⁴ Az erdélyi rendek 1616. június 21-i lev. Homonnai Györgyhöz. EOE VII. köt. 354–357. o.

¹⁰⁵ Az erdélyi rendek 1616. június 21-i lev. a nádorhoz. EOE VII. köt. 353. o.

¹⁰⁶ Bethlen 1616. június 22-i lev. Thurzó nádorhoz. EOE VII. köt. 358. o.

¹⁰⁷ Mikola János 1616. június 20-i lev. a fejedelemasszonyhoz. RSR Cluj. Erd. Nemz. Múzeum lt. gr. Kemény János gyűjtemény, és Forgách Zsigmond 1616. június 23-i lev. Thurzó nádorhoz. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 178.

egyre-másra küldte fenyegető leveleit, hogy hagyjanak fel az Erdély elleni támadással.¹⁰⁸

Ezek a fejlemények megriasztották a bécsi udvart. A császári politika irányítói arra kényszerültek, hogy az Erdély elleni támadást ismételten kedvezőbb időpontra halasszák el. A nádor július 2-án tudósította a budai pasát, hogy a császár parancsot adott mind Homonnainak, mind Radulnak, a hadak csozlatására, amit azok teljesítettek is. „Azzal mentik magokat — írta a nádor —, hogy erre soha nem indultanak volna, ha Amhát Tihaja Nagyságod akaratjával nem bízatta volna őket.” Éppen ezért csodálkozik azon, hogy a pasa az első hírekre azonnal hadba szállt ellenük.¹⁰⁹ A budai pasa erre azt felelte, hogy mihelyt a magyar hadak leszállnak, ő is azonnal hazavezeti csapatait.¹¹⁰ Ugy látszott tehát, hogy a békés helyzet rövidesen visszaáll, amire a fejedelem is igyekezett, de tartós béke biztosítását kívánta: „Ha békeességben akarnak élni — írta július 1-én Rhédeynck —, tartsunk és kössünk igaz békeességet . . ., ha pedig fegyverre akarja az a dolgot vinni ahoz is Isten segítségével most vagyon nekem módom, mert ha arra megyen a dolog, elég szablyát vihetek én is a békeesség bontogatókra.” Minden eshetőségre számolva az elkövetkező héten megindul, s Kolozsvár mellé száll táborba, majd onnan tovább nyomul az ország hadával a határig. Ha nem büntetik meg a békeességbontogatókat, „mód nélkül” nem oszlatja szét a seregét, hanem előnyomul Debrecen irányába.¹¹¹

A tartós béke biztosítását kívánták a felső-magyarországi rendek is. Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány július első napjaiban arról írte ítetten a nádort, hogy a vármegyék csak azután hajlandók „leszállni”, miután Homonnai elbocsátotta minden katonaságát. A továbbiakban közölte a nádorral, hogy július 14-én felolvasta a rendek küldöttei előtt Homonnai kötelezvényét terveit felhagyásáról, s megkísérli összebékíteni őket.¹¹² A nádor nem sokkal később tudatta a felső-magyarországi rendek-

¹⁰⁸ Lásd Ali pasa 1616. június 23-i lev. Bars vármegyéhez és a nádorhoz. TT 1892. 128–130. és 1881. 422. o. Lásd még a kérdéshez *Fraknói (Frankl)* i. m. köt. 193–206. o. és *Horváth M.* i. m. V. köt. 151. o.

¹⁰⁹ Thurzó György 1616. július 2-i lev. Ali pasához. TT 1881. 428. o. Vö. Magyar Oglí egri pasa július 1-i lev. a polgári kapitányhoz. TT 1881. 425–426. o.

¹¹⁰ Forgách Zsigmond 1616. július 7-i lev. Thurzó Györgyhez. CSSR Bitsei lt. Thurzó corres. 178.

¹¹¹ Bethlen 1616. július 1-i és 7-i lev. Thurzó Györgyhez. Bethlen pol. lev. 65. o. és TT 1885. 443. o.

¹¹² Forgách Zsigmond 1616. július 4-i lev. Thurzó Györgyhez. TT 1881. 429. o.

kel, hogy az uralkodó Pázmány Pétert küldte Homonnaihoz, aki szigorú parancsot visz neki hadai szétszlatására.¹¹³

A felső-magyarországi rendek július 14-én nagyon ingerült hangon reagáltak Homonnai mentegetőzéseire, s úgy döntöttek, ha nem oszlatja szét hadait, Forgách is köteles velük együtt fegyveresen fellépni ellene.¹¹⁴ A császár ennek megakadályozása végett július 19-i rendeletében szigorúan megtiltotta a felső-magyarországi rendeknek a személyes felkelést vagy hadgyűjtést, akár Homonnai mellett, akár ellene. Khlesl kijelentése szerint a császár minden szükséges lépést megtett a béke fenntartásához: Homonnait Prágába idézte s mind őt, mind Radult eltiltotta a hadgyűjtéstől, Bethlent „megintette” Lippa átadása miatt, s Ali budai pasával is tárgyalásokat indított.¹¹⁵

Perneszi Gábor ecsedi kapitány július 23-án arról értesítette a nádort, hogy Homonnai a rendek végzésének megfelelően már elbocsátotta mezci hadait, de most meg az erdélyiek mutatnak támadókészséget. Bethlen tízezer katonája lövészszámmal együtt Szamosfalvánál táborozik. Az a tervük, hogy Somlyó alá vonulnak, majd pedig Szatmárra Dóczy ellen, s azután pedig Ecsedet és Kállót szándékoznak elfoglalni.¹¹⁶

Perneszinek a Homonnaira vonatkozó híradása nem volt pontos. Homonnai ugyan a kényszer hatása alatt valóban elbocsátotta hadait, de a bécsi udvar hallgatólagos támogatásával Radullal egyetemben új támadási tervet készített elő. Ennek lényege az volt, hogy Radul Lengyelországban sereget gyűjt s azzal Moldvába tör, ott Szkander pasát legyőzi, majd pedig Erdélyt foglalja el Homonnai számára.

Az elűzött fejedelem július végén valóban Lengyelországba ment. Toborzott hadaival csatlakozott Jeremiás fejedelemhez, s együttesen több győzelmet arattak Ibrahim pasa hadai felett.¹¹⁷ A sikerek hírére Homonnai ismét mozgolódni kezdett. Katonákat fogadott Lengyelországban, s titokban a hajdúkat is csatlakozásra szólította fel. Augusztus 10-én Ungvárról Dóczy Andrással, Eszterházy Miklóssal és Lónyai Andrással egyetemben körlevelet küldött a felső-magyarországi rendekhez. Ebben mindhárman

¹¹³ Thurzó György 1616. július 6-i lev. a rendekhez. TT 1881. 430–432. o.

¹¹⁴ Lásd *Fraknói (Frankl)* i. m. I. köt. 215. o., Bethlen 1616. július 18-i lev. TT 1887. 407–409. o. és EOE VII. köt. 367–369. o.

¹¹⁵ II. Mátyás 1616. július 19-i rendeletét lásd *Fraknói (Frankl)* i. m. I. köt. 213. o. Lásd még Khlesl július 23-i levelét *Hammer – Purgstall* i. m. III. köt. 462. o. Vö. Forgách Zsigmond 1616. július 29-i lev. Dóczy Andrásához. TT 1881. 434–436. o.

¹¹⁶ Perneszi Gábor 1616. július 23-i lev. a nádorhoz. EOE VII. köt. 371–372. o.

¹¹⁷ *Fraknói (Frankl)* i. m. I. köt. 242–243. o. és *Horváth M.* i. m. V. köt. 157. o.

tiltakoztak a felső-magyarországiak öt pontba szedett vádjai ellen, amelyek szerint: 1. A béke és a közjó ellenére idegen hadakat hoztak az országba. 2. Az idegen hadak a nemesek közül némelyeket megöltek, másokat megsebesítettek. 3. Ezek a hadak protestáns prédikátorokat szidalmaztak és fenyegettek. 4. Katonáik a protestáns templomokban garázdálkodtak. 5. Némely nemeseket Homonnaiék halállal fenyegettek. A körlevélben — mely Eszterházy stílusának jegyeit viseli magán — tagadták a vádokban foglaltak valódiságát, s felszólították a rendeket, hogy a jövőben ne hallgassanak Bethlen „praktikás írásaira”.¹¹⁸

Ez a magabiztos, fölényes hang korainak és elhamarkodottnak bizonyult, mert a moldvai események nem a tervek szerint alakultak! Ibrahim verecsége után ugyanis Szkander pasa állt a török csapatok élére, aki összeszedte erőit, s segítséget kért Bethlentől is. A fejedelem megígérte ugyan a segélynyújtást, de titkos leveleiben biztosította a lengyel rendeket, hogy nem fog ellenük harcolni. Mindenesetre az erdélyieknek hadfőlkelést hirdetett. A temesvári bégtől érkezett ötszáz kopjásához ugyanannyi magyart csatolt, s Moldvába irányította őket, Szkander segítségére. Az erdélyi csapatok az osdolai táborban gyűlkeztek. Időközben azonban Szkander pasa győzelmet aratott, mincképp hírére Bethlen azonnal hazavonult hadaival.¹¹⁹

Radul kudarcra ismét bénítólag hatott Homonnai támadó terveire! A nagyratörő főúr augusztus közepén értesült a moldvai „szerencsétlen állapot”-ról. Kérte Radult, maradjon a havasok alatt, s maga is oda megy „csak Nagyságod legyen vesztégben”. Panaszkodott Radulnak: „Elég nagy buban nyavalyában vagyok itt az lator vármegyék miatt, ha csak házamból egy két mélyföldnyire kimenyek is mingyárást azt költik, hogy Nagyságoddal löttem szemben, sőt csak értenének valamit is, mingyárt feltámadnának, mert Forgács uram úgy szállította le őket, hogy Nagyságodtól ne féljenek, sem én tőlem, hanem Nagyságod legyen vesztéggel.”¹²⁰

Szeptember első napjaiban a császár ismételten parancsot adott magyarországi alattvalóinak, hogy mindenféle zavargástól tartózkodjanak.¹²¹

¹¹⁸ Lásd TT 1885. 804–808. o. Vö. Ali pasa 1616. augusztus 14-i lev. Thurzó Györgyhöz. TT 436–437. o.

¹¹⁹ Lásd *Kövári* i. m. IV. köt. 224. o., továbbá Bethlen 1616. augusztus 5-i oltalomlevelét a moldvaiaknak. *Szádeczky L.*: Székely oklevéltár. VI. köt. Kolozsvár, 1897. 51. o. és Balassi Mihály 1616. augusztus 8-i lev. Balassi Ferenchez. ETA I. köt. 315. o.

¹²⁰ Homonnai György 1616. augusztus 18-i lev. Radulhoz. TT 1885. 808. o.

¹²¹ II. Mátyás 1616. szeptember 3-i parancsát lásd TT 1880. 720–721. o.

Albert főhercegnek írt levelében kifejtette, hogy erősen tartani kell Felső-Magyarországon is a zajongástól az örökösödés miatt.¹²² Thurzó nádor Ali pasát igyekezett megnyugtatni, hogy értesülései Homonnairól és Radulról tévesek. Radul ugyan valóban Lengyelországba ment, de nincsen módjában a békesség ellen véteni. Homonnai pedig „hadait régen mind eloszlatta, és maga is várában csendességben vagon”.¹²³

Bethlen ismételten kérte a felső-magyarországi rendeket, a békesség megővésére.¹²⁴ Az ellenség azonban nem hagyott fel „különb-különb féle praktikájával”, s ezért október elejére az erdélyieknek országgyűlést hirdetett a hatékony védelem megszervezésére.¹²⁵ Pátenslevelet adott a hajdúknak, amelyben tudatta velük, hogy örömmel szolgálatába fogadja őket.¹²⁶ Simoni György, Rákóczi György sárospataki kapitánya, Bethlen szolgálatába is állt, Debreczeni Tamás és Füzi István pedig Magyarországon gyűjtötte a hajdúkat a fejedelem számára. A polgári, nánási, böszörményi, szoboszlói és a hadházi hajdúkapitányok Bethlen mellé nyilatkoztak, ugyanakkor Gombos András, Mocsonyi György, Nagy András, Fekete Mihály, Kun András és Török Bálint kapitányokat sikerült Homonnainak a pártjára vonnia.¹²⁷

Homonnai fő támasza Gombos András volt, „törökre csatázása miatt igen elhíresedett vitéz ember”, továbbá Sarmasági Zsigmond, a július elején Erdélyből elmenekült főúr, aki Homonnai eljövendő fejedelemségébe vetette minden reményét.¹²⁸

Lónyai András kállói kapitány október 4-i levelében arról tudósította Forgách Zsigmondot, hogy „biztos hírek” szerint Bethlen nemcsak Jenő várát, hanem Váradot is át akarja adni a töröknek. Ezért sok „szegény legény” sürgeti, hogy Bethlen terveinek megakadályozására támadjanak mellettük. Ígérik, ha Thurzó úgy akarja, „Bethlent is megkeresik érette”.

¹²² II. Mátyás 1616. szeptember 8-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 138–140. o.

¹²³ Thurzó György 1616. szeptember 7-i lev. Ali budai pasához. TT 1881. 437–438. o.

¹²⁴ Bethlen 1616. szeptember 10-i körlevele. TT 1885. 444–445. o. Vö. Miksa főherceg 1616. szeptember 23-i lev. II. Mátyáshoz. TT 1892. 160. o.

¹²⁵ Bethlen 1616. szeptember 14-i országgyűlési meghívója. EOE VII. köt. 372–373. o.

¹²⁶ A pátenslevelet lásd EOE VII. köt. 373–374. o.

¹²⁷ ETA III. köt. 164. o. Vö. *Fraknoi (Frankl)* i. m. I. köt. 247., 252. o.

¹²⁸ Lásd Sarmasági Zsigmond 1616. július 7-i lev. Thurzó Györgyhez. EOE VII. köt. 363–366. o.

Az erdélyiek „ide sóhajtanak”, s innen várnak segítséget; Bethlen pedig a felső-magyarországi rendekben bízik. Elmondta még azt is, hogy Simoni György Bethlen megbízásából Debrecenben gyűjti a hadat, „kit én megöletnék, ha tudnám, hogy ő felségének kedves dolgot művelnék”.¹²⁹

Forgách Zsigmond Lónyay jelentését borúlátó kommentár kíséretében továbbította a nádorhoz: Bethlen támadásának nem tudnak ellenállni — írja —, mert „*az végbeliek elégtelenek, a vármegyék kedvetlenek, egyébféle segítségünk messze vagyon*”. Ő is javasolja Simoni György és Füzi István elfogatását, azonban ebbe már nem folyik bele, mert leköszön a főkapitányi tisztségről, „látván az ő felsége kedvetlenségét hozzám sok hamis vádolások miatt”.¹³⁰

Homonnai október 10-én körlevélben tiltakozott Bethlen vádjai ellen, s ő vádolta a fejedelmet *Jenő* átadásának szándékával.¹³¹ Czobor Mihály segítségadásra sürgette Thurzót Bethlen ellen, Forgách pedig, aki úgy látszik mégis részt vett az ügyek intézésében, Rákóczi Györgyöt szólította fel együttműködésre.¹³²

Ugyanakkor Pázmány kevélyen írta a nádornak: „*Bethlen meg lehet győződve, az ő jóakarátát ő felsége soha sem fogja hajhászni; és a fejedelemnek uralkodását semmi sem biztosíthatja inkább, mint ő felségének kegyelme . . . ezt, ha a politika tanácsait követné, s magáról gondoskodni igyekeznék, hódolata által kellene kiérdemelni. De lássa ő!*”¹³³

Bethlen október közepén még bízott abban, hogy a „közönséges békeségnek bontogatóit” megbüntetik, s óvta a nádort attól, hogy „magyart magyarra ne támaszthassák”.¹³⁴ Az Erdélyből elmenekült Sarmasági Zsigmond is arról biztosította Thurzót október 18-án: „. . . *oly csendes állapotját látom mikor Ungvárra megyek is Homonnai urannak, hogy soha talán nem volt csendesebben.*”¹³⁵

A bizakodó hangulat azonban nem tarthatott sokáig! Néhány nap múlva ismét fegyveres összecsapások történtek, amelyek következményként

¹²⁹ Lónyai András 1616. október 4-i lev. Forgách Zsigmondhoz. TT 1881. 441. o.

¹³⁰ Forgách Zsigmond 1616. október 7-i lev. Thurzó nádorhoz. TT 1881. 441. o.

¹³¹ Homonnai 1616. október 10-i körlevele. EOE VII. köt. 378–382. o.

¹³² Lásd Czobor Mihály 1616. október 12-i lev. Thurzó nádorhoz és Forgách Zsigmond ugyanaznap lev. Rákóczi Györgyhez. TT 1881. 442–444. o.

¹³³ Pázmány Péter 1616. október 12-i lev. Thurzó nádorhoz. *Frankói (Frankl)* i. m. I. köt. 248. o.

¹³⁴ Lásd Bethlen 1616. október 15-i lev. Thurzó nádorhoz. *Frankói (Frankl)* i. m. I. köt. 212. o. és 18-i lev. EOE VII. köt. 393–394. o.

¹³⁵ Sarmasági Zsigmond 1616. október 18-i lev. Thurzó nádorhoz. EOE VII. köt. 382–385. o.

nyílt háború kirobbanása fenyegetett Erdély és a Habsburg-politika magyarországi exponensei között.

Október utolsó negyedében¹³⁶ Gombos András, Homonnai alvezére, mintegy ötszáz katonával betört Erdély területére, hogy ott felderítse a fejedlem hadainak harckészségét és erejét. Útközben igyekezett minél több hajdút a pártjára állítani. Köztedésük hírére Simoni György kapitány — a váradi és jeníői helyőrség megerősítésére fogadott kétszáz katonával — eléjük vonult. Dóczy András jelentése szerint Simoni „fel akarta őket verni, mivelhogy ő mellé is nem mentek”. Gombos András serege azonban elrejtőzött az erdőben, s az erdélyi szolgálatban álló katonák nem tudtak rájuk akadni. Így eredménytelenül visszafordultak a portyáról, és beesteledvén *Tarcsa* faluban szállásolták el magukat. Amint erről Gombos értesült, éjszakai támadásra határozta el magát. A hajdúlesben és rajtaütésben jártas kapitány az éjszaka leplét felhasználva, katonáival észrevétlenül megközelítette a falut. Egy elfogott erdélyi katonától megtudta, hogy melyik házban van elszállásolva Simoni György. A kertek alatt ehhez a házhoz vezette hajdúit, s váratlanul rajtaütött a mit sem sejtő Simonin.

A krónikás szavai szerint a felriadt Simoni a körötte levőkkel egyetemben összeszedte magát, „a házból kicsapott és erősen megharcolt a latrok-kal”. A túlercjú ellenség azonban beszorította az épületbe a bátor kapitányt, aki onnan folytatta a védekezést. Azonban az ablakon keresztül „lövessel lábáról lcejtették”, majd sebesülten megkötözték, s így vitték Szatmárra Dóczy András kapitányhoz. Ezt látva katonái megadták magukat. A fogságba hurcolt Simoni hamarosan belhált sebeibe.¹³⁷

Gombos András ezután *Dengeleg* vidékére vonult, és ott szaporította hadait. Minden hajdúkapitányt azonnali csatlakozásra szólított. November 4-én mintegy nyolcszáz katona volt a keze alatt, s naponként többült a hada.¹³⁸ Gombos a hozzácsatlakozott Sarmasági Zsigmonddal együtt lázító körlevelet küldött az erdélyieknek. Ebben Bethlent törvénytelenül trónra került uralkodónak, a nemesi szabadság megrontójának nevezték,

¹³⁶ A tarcsai összecsapásnak Dóczy 1616. október 26-i lev. alapján október 24–25-én kellett végbemennie. TT 1881. 445. o.

¹³⁷ Dóczy András id. levelén kívül lásd Bethlen 1616. november 8-i levelét a nádorhoz. EOE VII. köt. 408–409. o., valamint ETA III. köt. 164. o. Gombost később a törökök elfogták, de Bethlen a fogságból kiszabadította s szolgálatába fogadta. Sarmasági és Jósika s a többi elfogott erdélyiek is kegyelmet kaptak. *Kemény* i. m. 88–89. o.

¹³⁸ Nagy Mátyás polgári kapitány 1616. november 4-i lev. Rákóczi Györgyhez. TT 1894. 113. o.

akinek senki nem köteles többé engedelmeskedni. Nem az erdélyiek ellen jöttek — hirdették —, hanem csak Bethlen személye ellen. Mögöttük külföldi segélycsapatok közelednek, s ezért felszólítják az erdélyi rendeket, jöjjenek táborukba, ahol már több becsületes erdélyi nemcs is van, mert ha megérkeznek a segélyhadak, csakis a táborukban levők testi épségéért felelhetnek.¹³⁰

Sarmasági többek között azzal mentegette magát Dóczy előtt, hogy akarata ellenére, véletlenül került a Bethlen ellen támadó hajdúk közé, „semmi nemzetem soha hajdú nem volt”. A hadakról azt állítja: „szín nép ez” öt-hatszáz gyalogos, a többi lovas, s csak a maguk akaratából indultak el, hogy Bethlen uralmát megdöntsék.¹⁴⁰

Bethlen most sem vette tréfára a dolgot! A segesvári országgyűlési rendekkel november 5-én elrendeltette, hogy minden két kapuszám után egy-egy jó puskás gyalogost kell kiállítani, a nemesek pedig személyükben és a kiállításra kötelezett lovasokkal készenlétben legyenek.¹⁴¹

A fejedelem a következő napon már ki is adta a mozgósítási parancsot, *Marosvásárhelyt* jelölve ki gyülekező helyül.¹⁴² November 8-án csaknem hadüzenetnek megfelelő jegyzékkel fordult a nádorhoz, amelyben bejelentette, hogy tovább nem tűri el viszonzás nélkül Homonnai ellenséges cselekedeteit.¹⁴³

Dóczy András november 12-én arról értesítette a nádort, hogy Gombos hada már *Kővár* környékén táboroz, s hírek szerint reményük van a vár megadására. Némely csapatok *Szamosfalván* Mikola János házát fölverték. Ezzel szemben Bethlen még készületlen állapotban van, hadai nincsenek, a hajdúk nem állnak pártjára, török—tatár segélyerőkre vár. Gombosnak ugyan parancsot küldött a visszatérésre, azonban azok nem fogadják szavát.¹⁴⁴ November 19-én már arról számolt be, hogy a hírek szerint Gombosék *Várad* felé indultak, s Bethlen a szászokhoz küldött hadért, de azok is igen kedvetlenek, Gombos csapatai pedig napról napra szaporodnak, és benyomultak Erdélybe.¹⁴⁵

¹³⁹ Hajdúkapitányok 1616. november 4-i kiáltványa az erdélyiekhez. EOE VII. köt. 403—405. o.

¹⁴⁰ Sarmasági Zsigmond 1616. november 9-i lev. a hajdú táborból Dóczyhoz. EOE VII. köt. 405—408. o.

¹⁴¹ EOE VII. köt. 389. o.

¹⁴² EOE VII. köt. 402. o.

¹⁴³ EOE VII. köt. 408—412. o.

¹⁴⁴ Dóczy András 1616. november 12-i jelentése Thurzó nádorhoz. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 135.

¹⁴⁵ Dóczy november 19-i lev. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 135.

A nádor nagyon ingerülten reagált Dóczy jelentésére, amelyben a szatmári kapitány igyekezett mentegetni Gombosékat. „*Békesség ellen törekedő tolvaj*”-nak nevezte Homonnai alvezérét, akinek „*merő istentelen praktika minden indulatja*”, s akivel az elkövetkező országgyűlésen szigorúan kíván elbánni. Dóczynak ismételten megparancsolta, hogy haladéktalanul oszlassa szét azokat a „*békességrontó latrokat*”.¹⁴⁶ Hasonló kívánságának adott kifejezést Ali budai pasa is, azzal fenyegetőzve, hogy ellenkező esetben megtámadja az Erdély ellen törő hajdúkat.¹⁴⁷ Mehemet temesvári beglerbég intette Dóczyt: hogyjon fel az erdély elleni „*csintalanságokkal*”, mert Bethlen mellett a szultánnak „*sok ezer szablyája jün, s ki Magyarországot is megemésztí*”.¹⁴⁸ Thurzó György nádor november 20-i levelében magát Bethlent kérte fel, hogy nyújtson katonai segítséget a lázadók cioszlatásához.¹⁴⁹

Gombos András azonban mit sem törődve a többfelől is érkező tilalmakkal, folytatta az előnyomulást. November 20-án mintegy háromezer-ötszáz katonájával *Déshez* érkezett.¹⁵⁰ Szándékában állott tovább nyomulni *Gyulafehérvár* irányába, mielőtt Bethlen összeszedi és rendezi katonaságát. Arra számított, hogy az erdélyi uralkodó osztály a fejedelem ellen fordul, s katonai erejével a támadó sereghez csatlakozik.

A Gombos ellen küldött erdélyi csapatok főparancsnokságával megbízott Kamuthi Balázs — aki nem sokkal előbb lett az erdélyi hadsereg strázsamestere — november 19-én délelőtt jelentette a fejedelemnek, hogy a *Déshez* irányított hadak közül még több seregrész nem érkezett meg. Eddig csak a fejedelem lovasai és gyalogosai, az aranyosszéki lovasok és gyalogosok, valamint Török István hajdúi és Cserini Farkas megyei katonái jelentek meg a gyülekezési helyen. Futárokat küldött Wesselényi Boldizsárért valarint a többi székely csapattestért, s nagy izgalommal várja idejében történő érkezésüket. Kamuthi nyomatékosan kérte a fejedelmet, hogy személyesen sürgesse a hadak gyülekezését. Eddig még a kolozsvári gyalogosok sem érkeztek be a táborba, s nincs a seregnek sem dobosa, sem trombitása. Török Istvánnak egy, a Gombos táborában levő embere jelentette, hogy a hajdúkapitány csapatai a hadadi jószágra érkez-

¹⁴⁶ Thurzó György 1616. november 18-i lev. Dóczyhoz. TT 1881. 447. o.

¹⁴⁷ Ali pasa 1616. november 13-i lev. a hajdúkhöz. TT 1881. 446. o.

¹⁴⁸ Mehemet pasa 1616. november 19-i lev. Dóczy Andrásához. TT 1881. 448. o.

¹⁴⁹ Thurzó György 1616. november 20-i lev. Bethlenhez. EOE VII. köt. 394—395. o.

¹⁵⁰ Horváth M. i. m. V. köt. 160. o. 3500 főről, Kővári i. m. IV. köt. 224. o. ugyanannyiról (negyedfélezer ember) ír.

tek. A hírek szerint Prépostvári Zsigmond csalogatta őket be az országba. Kamuthi arra is figyelmeztette a fejedelmet, hogy ne bízzék a „szilágyi atyfiakban”. Jelentette, hogy kész az ellenséggel megütközni, „de mód nélkül, egy vak szerencsére” nem meri vetni a fejedelem hadát. Ha Bethlen azt parancsolja, hogy támadja meg Gombost, a parancsot teljesíti, de szerencsétlenség esetén ne őt okolja a fejedelem. Meglepni semmiképpen sem engedi magát, mert hírszerzőitől az ellenség minden hadmozdulatáról biztos értesüléseket kap. Az mindenképpen kívánatos, hogy a fejedelem „kész haddal” legyen mögötte, mert úgy sokkal nagyobb biztonsággal veheti fel a küzdelmet az ellenséggel.¹⁵¹

Kamuthi Balázs e jelentése alapján kissé talán túlzottan óvatos hadvezérnek tűnik. Annyi bizonyos, hogy sokat próbált, harci tapasztalatokkal rendelkező katona volt. Már 1603-ban Székely Mózes mellett küzdött, 1605-ben pedig Bocskai egyik erdélyi hadibiztosaként tevékenykedett. Az elkövetkező nap harci eseményei azt bizonyítják, hogy a szükséges hadifurfanggal is rendelkezett, hiszen Gombos ellen azt a harcmódot alkalmazta, amire az a legkevésbé számított: a hajdúk és végvári katonák lesvételét.

A fegyveres összecsapás november 20-án zajlott le Dés város közelében. Bethlen vezérei egy erős gyalogos hadoszlopot az útmenti malom mögött rejtettek el, a lovasok pedig elébe mentek Gombos diadalittasan közeledő hajdúinak. Amikor a két sereg összetalálkozott — a korabeli krónikás leírása szerint — a következő párbeszéd zajlott le az ellenfelek között: Vitézek! — szólította meg Bethlen katonáit Gombos András — álljatok közénk és jobban lesz dolgotok! Semmiképpen nem cselekedhetjük ezt — válaszolta az erdélyi katonák szószólója —, mert esküvel köteleztük magunkat fejedelmünk hűségére. Azon csudálkozunk, hogy fejedelmünk, senkinek nem vétvén és magyar lévén, kegyelmetek mégis ellene törnek. Hagyjon békét kegyelmetek az ilyen gonosz szándéknak, álljanak fejedelmünk mellé, s jobb léssen kegyelmeteknek!

Gombos azonban tagadó választ adott, mire az erdélyi sereg visszafordult. — Isten hozzátok jó vitézek! — kiáltották búcsúzásként Gombos hajdúinak. Menjetek vissza békével ti is. Miért öldökölnénk egymást, hiszen mindnyájan magyarok vagyunk. Jobb, ha kegyelmetek is visszamegyen és békességben élünk egymással!

Ezzel gyors ügétésben eltávolodtak Gombos seregétől. A hajdúkapitány azonban hamarosan feleszmélt ámulatából, s imigyen kiáltott katonáinak:

¹⁵¹ Kamuthi Balázs 1616. november 19-i jelentése. TT 1879. 234–237. o.

Lám bizony megrémültek és azért sietnek elmenni. Utánuk vitéztek! Rajta, most vagyon immár módunk a dologban! Meglássátok, majd milyen szép nyereséggel járunk!

Több sem kellett hajdúinak. Megszorították lovaik vékonyát, s utána rugtattak a színleg megfutamodóknak. Végig kergették őket Dés főútján, majd a városon túl is a malom irányába. Az üldözés közepette Gombos katonáinak harcrendje egyre inkább felbomlott.

Az erdélyiek az előre megjelölt helynél, a malom után következő „hegy és víz közötti” szoros úton, hirtelen arccal fordultak az üldözőkre. Véres kézitusa vette kezdetét. Villogtak a kardok, ember ember ellen küzdött.

Ekkor az elrejtőzött gyalogosok hirtelen előtörték a malom mögül. Puskasortűz dörrent, amely jó néhány hajdút ledöntött a nyeregéből. Ezután Bethlen gyalogosai hátulról kaszabolni kezdték Gombos katonáit, akik között a zűrzavar egyre nagyobb lett. A harc kimenetele már alig lehetett kétséges, inkább csak a menekülés lehetőségéért küzdött, aki tudott.

Bethlen katonái az ellenállást rövid idő alatt felszámolták. Gombos is csak nagy ügyel-bajjal tudott elmenekülni az ütközet színhelyéről. Mindössze százötven lovassal érkezett meg Szatmárba Dóczy András kapitányhoz. Ennyi maradt az Erdély elfoglalására induló seregből!¹⁵²

★

A három éve folyó sorozatos politikai ármánykodás és megismétlődő katonai támadás végül is elfogyasztotta Bethlen béketűrését. Elhatározta, hogy hadai élén a királyi Magyarországra vonul, s fegyverrel vet véget a szűnni nem akaró „praktikáknak”.

November 21-én — amikor még nem volt tudomása a dési ütközetről — azt írta Rhédey Ferenc váradi kapitánynak: „Ezekkel uram nem jó sokat tractálni, fegyvert kell az árulókra vinni; isten velem lévén hét ezred magammal okvetetlen ez mostani pénteken Kolozsvárhoz szálllok, ott semmit nem késem, valahol őket hallom egyenesen rájok megyek . . . Magyarországra irasson kegyelmed generálisnak, hogy csak az hajdúk elosztatására indultam, ne féljenek, mert gonosz végre innét senki oda nem megyen . . .”¹⁵³

A fejedlem november 28-án már *Tasnádnál* táborozott, s bizalmas embereivel ott haditanácsot tartott. A tanácskozáson úgy döntöttek, hogy a fejedelem kérjen török katonai segítséget, s annak megérkezéséig is saját

¹⁵² Lásd ETA III. köt. 165–166. o. és *Fraknoi* (*Frankl*) i. m. I. köt. 254–255. o.

¹⁵³ Bethlen 1616. november 21-i lev. Rhédey Ferenchez. Bethlen pol. lev. 85. o.

seregei két oszlopban nyomuljanak előre a határszélek felé. Az egyik hadoszlop támadási iránya *Nagybánya—Szatmár*, a másik pedig *Várad—Debrecen* legyen.¹⁵⁴

Az ellenség megtévesztése céljából Mikola János kővári kapitány levelet írt Dóczy Andrásnak. Ebben kifejtette, hogy Bethlen tapasztalva a hajdúk sorozatos támadását, nem akart katonailag készületlenül maradni, s ezért mozgósította csapatait. Amikor azonban látta, hogy Désnél a kevés számú katonaság is „megszégyenítette” a támadókat, hazaküldte hadait. Most csak „udvara népével” van Kolozsvárott. A karácsonyi ünnepekre Váradra kíván menni, és semmiképpen sem akar okot adni háborúra.¹⁵⁵

Amikor Dóczy ezt a levelet kézhez kapta, Bethlen csapatai már fenyegetően nyomultak előre. A mintegy tizenkétezer főből álló sereg december 2-án elfoglalta *Szilágycseh* várát, s fogságba ejtette az ármánykodás egyik értelmi szerzőjét, Prépostvári Zsigmondot. December 6-án *Szilágysomlyónál* táborozott a fejedelem, s készenlétben álltak a román, török és tatár segélyerők is. 12-én érkezett *Debrecenbe*, ahonnan körlevélben szólította fel a magyarországi vármegyéket, urakat és hajdúkat, hogy aki „. . . szép szabadságát és honunkban való megmaradását szereti, minden helyekről bizonyos számú atyukfiait küldje mi hozzánk”.¹⁵⁶

A felső-magyarországi császárpárti körökben érthetően nagy riadalmat keltett a fejedelem csapatainak ellentámadása. Forgách Zsigmond főkapitány december 14-re mozgósítást rendelt el a megyéknek és városoknak.¹⁵⁷ Dóczy András szatmári kapitány pedig a temesvári pasát igyekezett meggyőzni, hogy a Bethlen ellen támadó katonák lippaiak és aradiak — tehát erdélyiek — voltak, akik „magok indulatokból cselekedtek és mi tőlünk semmi biztatások nem volt”. Éppen ezért nem szolgáltathattak okot arra, hogy a pasa a császár országát „tűzzel és vassal fenyegetse”.¹⁵⁸

A felső-magyarországi megyék állásfoglalása azonban sem Bethlen, sem a császáriak várakozásának nem felelt meg. A fejedelem által remélt csatlakozásuk elmaradt, de attól is tartózkodtak, hogy ellene katonailag fellépjenek. Magatartásuk döntő oka abban rejlett, hogy a politikai viszo-

¹⁵⁴ Egri István 1616. december 9-i lev. Thurzó nádorhoz. EOE VII. köt. 414. o. Lásd még *Fraknói (Frankl)* i. m. I. köt. 262. o. és *Kővári* i. m. IV. köt. 225. o.

¹⁵⁵ Mikola János 1616. november 29-i lev. Dóczy Andrásához. EOE VII. köt. 415. o.

¹⁵⁶ Lásd *Fraknói (Frankl)* i. m. I. köt. 263. o.

¹⁵⁷ Lásd Forgách Zsigmond 1616. november 25-i és december 16-i lev. Bártfa városához. CSSR Bardejov, városi lt. *tévesen az 1626-os iratok kezén!*

¹⁵⁸ Dóczy András 1616. november 28-i lev. a temesvári pasához. TT 1881. 449. o.

nyok ebben az időszakban még nem értek meg Felső-Magyarországon egy Habsburg-ellenes fegyveres felkeléshez. Ezt a fejedelem is hamarosan felismerte, és azonnal leállította csapatai támadását. December 24-én negyvennapos fegyverszünetet kötött a felmerült konfliktus békés elintézésére.¹⁵⁹

Forgách Zsigmond 1617. január 4-re gyűlésre hívta a rendeket *Kassára*. Itt előterjesztette kívánságát, hogy a rendek küldjenek követeket az erdélyi fejedelemhez, s beszéljék rá őt a visszatérésre. Amennyiben pedig fáradozásuk nem járna sikerrel, akkor a rendek mondják ki a personalis insurrectiot, és fegyverrel kényszerítsék Bethlent a visszatérésre.

A rendek válasza korántsem tetszhetett az udvari köröknek. Azt ugyan helyesnek találták, hogy az erdélyi fejedelmet követek által felkeressék, és csapatainak hazavezetésére kérik. Ehhez azonban szükségesnek tartották, hogy Forgách is kötelezze magát: amennyiben ezután Felső-Magyarországon bárki hadat fogad Bethlen ellen, a rendekkel együtt ő is azonnal fegyveresen támad rájuk. Ha pedig Bethlen e kötelezvény ellenére „minden ok nélkül romlásunkra igyekeznék: . . . készek leszünk minden erőnk szerint a mi kegyelmes Urunk méltóságát, hazánkat és magunkat oltalmazni.” Mindezek ünnepélyes deklarálása mellett azonban a főkapitány felkelési felhívására azt válaszolták, hogy „. . . magunkat nem offerálhatjuk, mert instrucciónkba nem adatott vármegyéktől”.¹⁶⁰

A rendek követi felkeresték a fejedelmet táborában. Előadták kérésüket, és ünnepélyes ígéretet tettek, hogy a jövőben maguk akadályozzák meg, fegyverrel, az Erdély elleni támadásokat. Az adott körülmények között Bethlen ezt kielégítőnek találta, s 1617 január közepén hazavezette csapatait.¹⁶¹

★

Az 1613 és 1617 között végbement harci cselekmények — annak ellenére, hogy azokban csak kisebb fegyveres erők csaptak össze egymással — nagy jelentőségűek mind katonapolitikai, mind hadművészeti szempontból. *Bebizonyították, hogy Bethlen a kezdeti nagyon csekély katonai erőforrásokra támaszkodva is képes meghíúsítani a császári udvar Erdély elfoglalására irányuló terveit.* Olyan kedvezőtlen politikai viszonyok között, amikor egyes vezető török politikusok készek voltak ellene együttműködni a császáriakkal. Az eredmények elérésében döntő fontossága volt a politikai és kato-

¹⁵⁹ ETA III. köt. 168. o.

¹⁶⁰ *Fraknoi (Frankl)* i. m. I. köt. 265–266. o.

¹⁶¹ *Horváth M.* i. m. V. köt. 163. o. *Vö. Hammer—Purgstall* i. m. III. köt. 664. o.

nai vezetés legszorosabb összhangjának, a diplomáciai és a fegyveres eszközök egymást kiegészítő alkalmazásának.

A fejedelem *katonapolitikáját* mindenekelőtt a számbajöhető ellenséges erők megosztására, sőt, egymással való szembe fordítására irányuló törekvés jellemezte. Kihasználta a két idegen hódító, a török és a Habsburg-hatalom közötti alapvető érdekkellentéteket, de megkereste például az ellene fondorkodó Ali pasa politikai és személyes ellenségeit Konstantinápolyban vagy a Khlesl politikáját ellenző nádort is Bicsén! Nem hagyta kiaknázatlanul azt a személyes ellentétet sem, ami az erdélyi fejedelmi önjelölt Homonnai György és az e téren már kudarcot vallott Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány között feszült, s természetesen felhasználta a felső-magyarországi — zömében protestáns — rendeknek, ebben az időben elsősorban vallási okokból táplálkozó elégtelenségét a Habsburg-politikával szemben.

A különböző politikai ellentétek kihasználása polarizálta a szóba jöhető ellenséges katonai erőket. A siker érdekében a fejedelem hajlékony, kompromisszumokat is elfogadó reálpolitikát folytatott. Sőt — amint láttuk —, olyan súlyos áldozattól sem riadt vissza, mint pl. Lippa átadása a töröknek.

Nagy képzelőerő a tervezésben — józan mértékletesség a cselekvésben, a végrehajtásban, ez a kettősség jellemzi Bethlen katonapolitikáját uralkodásának első pillanatától kezdve. Amikor Erdély nyugati végvárait sem tudja megvédeni a császáriaktól, köröskörül ellenség, az országban pedig belpolitikai zavarok és bizonytalanság honol, közép-európai akciókörű katonai tervet terjeszt a szultán elé! Olyan helyzetben teszi ezt, amikor a császári udvar azzal vádolja a magyarországi és a nyugat-európai közvélemény előtt, hogy Erdélyt török pasalikká akarja változtatni, a portán pedig olyan gyanúsítások hangzanak el ellene, hogy a fejedelemséget császári kézre akarja játszani. Amikor Bécs az elfoglalt végvárok mellé Váradot követeli, Konstantinápoly pedig Lippát és Jenőt. Mindkét oldalról fenyegető csapatmozdulatok, benn az országban pedig a szászok és a nemcek elégedetlenkednek!

Ebben a fenyegető külpolitikai helyzetben és a bizonytalan belpolitikai viszonyok között Bethlen egy pillanatra sem csügged el. Egymásután küldi követeit a portára, a császári udvarba, a nádorhoz, a magyarországi rendekhez. Kora hajnaltól napestig lázasan dolgozik: tárgyal, leveleket ír, rendeleteket ad ki. Rábeszél, fenyeget, ígér, követel. Ha egyik terve kudarcba fullad, nem veszi kedvét, hanem más úton próbálja elérni a kitűzött célt. A magyarországi rendek előtt azt bizonygatja, ha nem tartaná vissza a törököt, az már régen bosszúálló hadjáratot indított volna Magyaror-

szág ellen. Bécsben azonban a törökökkel fenyegetőzik, s ily módon szerzi vissza az elfoglalt erdélyi várakat. A súlyos külpolitikai viszonyok közepette az országban erős kézzel rendet teremt; visszaveszi a szétszortott fejedelmi javakat, letöri a drágaságot, előmozdítja a külkereskedelmet.

Történelmi nagysága, amely személyes kiválóságai mellett elsősorban a történelmi helyzet helyes felismerésén nyugodott, már ekkor kezdett kibontakozni. S politikai kiválóságai mellett előtűntek ragyogó hadvezéri és hadszervezői képességei is. Olyan katonai helyzetben, amikor a rendelkezésére álló katonaság létszáma alig néhány száz fő — s ezek egy része is erős Báthory reminiscenciákkal telített —, meghiúsítja a császári politika keleti exponensének, Homonnai Györgynek katonai terveit.

Az aktív védelem stratégiáját alkalmazza, a stratégiai tartalékképzés felhasználásával. Az ütközetekben *Konyárdnál* és *Désnél* is csak serege egy-egy része vesz részt alvezérei parancsnoksága alatt, s maga készenlétben áll a fő erővel. Mindkét nyílt ütközetben csapatai ragyogó győzelmet arattak, ami ugyancsak lehervasztotta az ellenség vérmes reményeit. Stratégiájában ügyesen kombinálta a várakra — elsősorban Váradra — történő támaszkodást a csapatok mozgó védelmével. Kész volt az ellenséget kiindulási bázisán felkeresni, s támadását csírájában elfojtani, hogy a harc színhelyét országán kívülre vigye.

A lezajlott összecsapások harcászati sikerei elsődlegesen a váratlanságra, a meglepés tényezőjére alapozódtak. A dési ütközetben — mint láttuk — Bethlen katonái az ősi harcmóddhoz hasonló hajdúles mesteri alkalmazásával mértek megsemmisítő vereséget Gombos András hajdúseregére. Elgondolkoztató, hogy Gombos, aki a „törökre való csatázás által elhíresedett” kapitány volt, milyen gyanútlanul sétált be olyan kelepcebe, amelyet maga is nyilván számosat állított már a törökök ellen!

Az egyik hadtörténeti munka úgy értékeli az 1616-os hadműveletet, hogy azok sokkal kisebb méretűek voltak, semhogy bármelyik félnek alkalmat szolgáltathattak volna a kiváló hadvezéri tehetség és ügyesség bebizonyítására. Különbön is — olvashatjuk — a lefolyt hadműveletet, ütközeteket és csatákat sem Bethlen, sem tulajdonképpeni ellenfele, Homonnai nem vezették személyesen.¹⁰²

Ez utóbbi megállapítás történelmi tény, ha azonban a hadtörténeti események folyamátát és kihatásait vizsgáljuk, akkor a következőket is látnunk kell: A császári oldalon állók kezdeti harcászati sikereiket (erdélyi

¹⁰² Lásd *Breit* i. m. XV. köt. 139. o. Vö. *Gyalóky J.*: Bethlen Gábor mint hadvezér. HK 1929. 294. o.

várak elfoglalása, vagy pl. a tracsai rajtaütés során nyert előnyt) nem tudták hadászati eredményekké fejleszteni. Sőt, az elért harcászati előnyeiket sem tudták megtartani. Ezzel szemben Bethlen — a konyárdi és dési harcászati sikereivel — meg tudta valósítani a stratégiai célkitűzést: *az erdélyi fejedelemség önállóságának megvédését a Habsburg-törökvésekkel szemben.*

Az elért katonai eredmények okai elsősorban gazdasági, társadalmi és politikai jellegűek. Bethlen még a háborúk dúlta erdélyi fejedelemségben is szilárdabb háttérrel rendelkezett, mint a bécsi udvari politika titokban támogatta expense, Homonnai. A bécsi udvar nyílt katonai agresszióval nem mert élni a török miatt, a kéz alatt nyújtott támogatás pedig Bethlen-nel szemben elégtelennek bizonyult.

Az 1613—1617 közötti katonai események erőpróbának tekinthetők mindkét fél részéről. Ez az erőpróba a Habsburgok számára azzal zárult, hogy el kellett ismerniük Bethlen tőlük független fejedelemségét. Ugyanakkor 1616 végén és 1617 elején Bethlen is kénytelen volt belátni, hogy nincs még itt az ideje a magyarországi Habsburg-ellenes felkelésnek; a Magyarországot és Erdélyt magában foglaló, egyelőre török szövetségre támaszkodó nemzeti királyság létrehozásának.

IDEIGLENES MEGEGYEZÉS A HABSBERG-HATALOMMAL

Az 1617-es év Európa-szerte a reformáció egy évszázados évfordulójának ünnepségsorozata lett volna, azonban az európai politikai események alakulása a békés ünneplés helyett egészen más irányba haladt. Kirobbanásához közeledett az a hatalmas háború, melynek tüze három évtizeden át lángolt Európában.

A háború kirobbantását megelőző időszakban a német birodalomban a jezsuiták befolyása egyre nagyobb méreteket öltött. Magyarországon az ügyek tényleges irányítását a protestánsnak született, majd jezsuita szerzetesből érsekké lett, kiváló szellemi képességekkel rendelkező, de a protestánsok ellen a neofiták túlbuzgó lelkesedésével fellépő Pázmány Péter vette át. A fiú örökös nélküli II. Mátyás utóda a vakbuzgó katolikus gráci herceg, Ferdinánd lett, akit a cseh protestánsok ellenkezése dacára koronáztak cseh királlyá. Szinte nyomban ezután kezdetét vette Csehországban a protestánsok üldözése, ami egyre nagyobb arányú elkeseredést értelt ebben az országban.

Bethlen az európai eseményeket s a politikai helyzetváltozásokat nagy figyelemmel kísérte, s a nagyobb politikai fordulatokat gazdaságilag, po-

litikailag és katonailag felkészülve akarta várni. Ennek érdekében a második nagyszombati egyezményben, 1617 nyarán mindenekelőtt rendezte viszonyát a Habsburgokkal. Khlesl olyképpen nyilatkozott erről az egyezményről: „Az alku jól sikerült. Ugy kell érteniünk a dolgokat, hogy Bethlen nagyon meg van szorulva, miért csatlakozik abban, hogy a török császár pártját fogja: mi sokfélélt indítottunk ellene a portán, s így kénytelen volt lenyelni a keserű falatot.”¹⁶³

Khlesl politikai mesterkedése annyit kétségen kívül elért, hogy a portán ismét sürgetni kezdték Lippa után most már Jenő várának átadását is. A fejedelem igyekezett minden eszközzel kibújni e követelés teljesítése alól. A fővezérnek azt írta, hogy a vár őrségét semmilyen úton-módon nem lehet rábírní a vár átadására. Tanultak a lippaiak példáján „az én emberimet seregestől be nem bocsátják; ha pedig valami dolgot fegyver által akarnék indítani, azok minden nap és minden órában készek mind egy lábíg megöletni magokat az ő lakóhelyekért, s így semmi módunk abba nem lehet; fegyverrel pedig két Erdélyország se tudná bevenni . . . ötven-hatvanezer embernek gondot ad öt hat holnapig az vár.”¹⁶⁴

A közbejött moldvaországi katonai események egy időre más irányba terelték a török kívánságokat. 1617 nyarán ugyanis kiújultak a harcok Szkander pasa és a lengyelek között, s a porta Bethlent is Szkander megsegítésére szólította fel. A fejedelem ugyan készült a hadjáratra, de nem sietett. Portai követének megírta: nem hadakozni, hanem békéltetni megy Moldvába. Ezt kérte különben a lengyel király is, s a török sem volt ellene a megegyezésnek. Így módon a fejedelem közbenjárásának mindkét hadakozó fél örült.

Gazdasági téren az 1617-es év nagymértékben erősítette a fejedelem helyzetét. Ebben az évben — a korabeli leírások szerint — olyan csodálatosan bő termés volt búzában, árpában, borsóban, rozsbán, lencsében, répában és borban, hogy nem is tudtak mindent behordani a mezőkről, hanem sok ott ment tönkre. Nagy mennyiségű élelmiszert lehetett tehát tartalékolni és tárolni, amely egy elkövetkezendő háborúban a hadsereg ellátása szempontjából elsőrendűen fontos volt.¹⁶⁵

Az 1618-as év elején Magyarországon hosszú, viharos országgyűlés vette kezdetét. A robbanás azonban mégsem itt, hanem a Habsburgok másik országában következett be. Bethlen június végén már olyan értesü-

¹⁶³ Idézi *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 161. o. Lásd még *Fraknói* (*Frankl*) i. m. I. köt. 264—289. o. és *EOE* VII. köt. 423—469. o.

¹⁶⁴ Bethlen 1617. június 21-i lev. Halil pasához. TT 1880. 739—740. o.

¹⁶⁶ *ETA* III. köt. 170—171. o.

léssel rendelkezett, hogy Csehország a német császár ellen felkelt, Prágában „az várat az tárházzal együtt elfoglalták, a német urakban ablakokon lehántanak; mostan immár hadakat fogadnak”.¹⁶⁶

Mivel felkészülten akarta várni a bekövetkező eseményeket, mindekelőtt rendezni kívánta függő ügyeit a portáival. Arra törekedett, hogy a *Jenő* átadásával kapcsolatos török kívánságot elejtse. A diplomáciai ügyekben járatlan követe azonban inkább ártott, mint használt Bethlen ügyének. A könnyen megvesztegethető divánbasák között termékeny talajra hullottak Khlesl praktikái. Borsos Tamás november elején azt jelentette Konstantinápolyból, hogy a török „... noha lassan-lassan, de bizony igen kovácsolja az hajdúság és Jenő ellen való kardot”.¹⁶⁷

A fejedlemnek tavasszal kisebb összeütközése volt a szászokkal, akik nem járultak hozzá, hogy az országgyűlést *Szebenben* tartsák.¹⁶⁸ Bethlen azonban most sem vitte kenyértörésre a dolgot, hanem áttette a gyűlés színhelyét *Gyulafehérvárra*. Ennek hatására a Szász Univerzitás kötelezte magát, hogy ha hirtelenül támadna az ellenség a fejedelemre vagy utódaira, s a szükség úgy hozná, hogy valamelyik szász városhoz kellene csatolni magát hadaival, „mü is az szükség idején befogadjuk és oda bocsátjuk és minden jó és gonosz szerencsét Nagysággal és Nagyságod országbeli hiveivel tökéletes hűséggel, igazsággal akarunk szenvedni”.¹⁶⁹

Ha a fejedelem visszatekintett uralkodásának első öt évére, jogos büszkeség tölthette el! Erdélyben helyreállította a békét és nyugalmat, vérontás nélkül megfékezte a lázadó elemeket. Okos és célszerű gazdaságpolitikájával megtöltötte az ország tárházait anélkül, hogy súlyos adókkal vagy proscriptiókkal terhelte volna alattvalóit. Az országban új jövedelemforrásokat nyitott, s ezzel növelte a lakosság adózóképeségét. Sikeres gazdasági, politikai és katonai ténykedésével visszaállította Erdély erősen megtépázott nemzetközi tekintélyét. Hadseregének crejét egyre inkább számításba kellett venni az ellenségeinek. Tulajdonképpen ennek az öt évnek soha nem lakadó, nem csüggedő munkája vetette meg az alapját az elkövetkező küzdelem sikereinek.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Bethlen 1618. június 28-i lev. a kajmékához. TT 1879. 744. o.

¹⁶⁷ Borsos Tamás 1618. november 6-i lev. TT 1881. 625. o.

¹⁶⁸ Lásd Bethlen 1618. március 26-i lev. a szebeniekhez és a szebeni tanács válaszlevelét. RSR Sibiu, Franz Zimmermann Archiv. Hermannstadt 465. o. és Dipl. Mon. Ant. Liter. Sax. Transs. Tom. IV. 540. o.

¹⁶⁹ A Szász Universitas 1618. április 20-án kelt kötelezvényét lásd EOE VII. köt. 483. o.

¹⁷⁰ EOE VII. köt. 483. o.

III. BETHLEN BELÉPÉSE A HARMINCÉVES HÁBORÚBA

A CSEH FELKELÉS, A HÁBORÚ NYITÁNYA

Azok a felgyülemlett érdekellentétek, amelyek a XVII. század elején szerte Európában tapasztalhatóak voltak, legelőször az osztrák Habsburgok cseh királyságában fejlődtek fegyveres összecsapássá. A cseh királyság viszonyai — az általános kelet-európai társadalmi helyzetképhez hasonlóan — alaposan eltértek a nyugat-európai körülményektől. Nyugaton a fejedelmi hatalom már csaknem megtörte a rendek középkori jogait, itt azonban még a rendek uralkodtak; a főurak, a nemesek és a városok. A huszita korszak óta Csehországban a főpapságnak nem volt rendi képvisellete, így politikai befolyása sem. Mindezt világosan kell látnunk, hogy megértsük a csehországi viszonyok sajátosságait.

A Mátyással éles ellentétbe kerülő Rudolf császár mint cseh király 1609. évi felséglevelében lemondott az augsburgi vallásbékében foglalt területiális jogáról, és megadta a cseh uraknak, lovagoknak, városoknak és jobbágyoknak a szabad vallásgyakorlatot. A cseh protestánsok a felséglevelet úgy értelmezték, hogy az a katolikus egyházi birtokokon is szabad vallásgyakorlatot biztosít számukra. Hiszen az egyházi birtok tulajdonképpen a királyé, s csak a haszonélvezete az egyházá, a királyi birtokokon pedig a felséglevél szabad vallásgyakorlatot engedélyezett. Erre támaszkodva katolikus egyházi birtokokon is építettek protestáns templomokat. A kormányzat ezeket a templomokat leromboltatta, aminek hatására 1618 májusában Prágában felkelés robbant ki.¹

¹ Lásd *Gindely*: *Geschichte*. . . I. köt. *O. Klopp*: *Der dreissigjährige Krieg*. I. köt. Paderhorn, 1891. *T. Roe*: *The negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte*. London, 1740., *M. Rusdorf*: *Memoires et negotiations secretes*. II. köt. Lipcse, 1789. *K. Marx*: *Chronologische Auszüge zur deutschen Geschichte*. *Marx—Engels—Lenin—Stalin*: *Zur deutschen Geschichte*. I. köt. Berlin, 1953., *G. Pages*: *La guerre de trente ans*. Paris, 1939. *M. Depner*: *Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg*. Stuttgart, 1938. A háború első szakaszához lásd még *T. Bilek*: *Dejiny konfiscaci v Cechach po roku 1618*. Prag, 1882—1883.,

A cseh protestánsok vezetői, Thurn, Ruppá, Budovec és Fels május 22-re országgyűlést hívtak össze. Miután a protestáns panaszokat nem orvosolták, a következő napon nagy csapat fegyveres ember kíséretében benyomultak a királyi várba. A királyi helytartókat kidobták az ablakon. Ezután a forradalmi cseh országgyűlés a hatalmat harminc direktor kezébe tette le, mely testület, élén Ruppá kancellár állt. A várható Habsburg-támadás elleni védekezés céljaira seregek toborzását határozták el, melyek fővezérévé Thurn Mátyást választották meg.²

Ez a forradalmi esemény volt a nyitánya a harminc évig tartó első nagy, európai méretű küzdelemnek. Belháborúként tört ki, mint az osztrák korona országainak belső viszálya, azonban miután a háború kirobbant, „magába szívott minden európai háborút”. Az alpesi-szövetség viszályai Mantovából, a skandináv észak és a lengyel északkelet rivalizációja, a németalföldi tartományok és a spanyolok átmenetileg megszakított harca, a Franciaország és Spanyolország közötti küzdelem — mind ezt az áradatot táplálták.³

Ezt a háborút a korábbi történeti irodalom általában vallásháborúként értékelte, a katolicizmus és a protestantizmus között. Ez az értékelés azonban nem tartalmazta a küzdelem politikai célkitűzéseinek, s ebből fakadóan a háborút jellegének lényegi elemzését. Az ugyanis kétségtelen tény, hogy ezt az első nagy, szinte összeurópai konfliktust végigkísérte a katolikusok és protestánsok ellentéte, *azonban a két tábor részére a lényeg mindvégig a politikai hatalom kérdése volt.*

Engels a harmincéves háborút úgy jellemezte, hogy az tömeges pusztításokkal és elnéptelenítő hatásával sokkal súlyosabban érintette a parasztokat, mint a korábbi parasztháború. *„Egy teljes emberöltőn át járta Németországot keresztül-kasul a legféltelenebb zsoldoscsürhe, amelyet csak ismer a történelem. Sarcoltak, fosztogattak, gyújtogattak, erőszakoskodtak, gyilkoltak mindenütt.”*⁴

A nagy európai küzdelmet kirobbantó csehországi események 1618 május végére úgy alakultak, hogy a protestánsok minden jezsuitát kiűztek az országból. Ekkor már csupán három város volt a Habsburg-uralkodó kezén. Sőt, a felkelt cseh rendek egy hadserege megkezdte a lassú előnyomulást Ausztriába.

A. Gindely: Geschichte der Gegenreformation in Böhmen. Prag, 1893., *K. Kleiner*: Sedm set let angloceskych vztlm. London, 1942. *A. Stamm*: Der erste Feldzug des Gabriel Bethlen. Jena—Brassó, 1895.

² Lásd *Szekély* i. m. 66—71. o., *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 212. o.

³ *Priester*: Kurze Geschichte. I. köt. 154. o.

⁴ *Engels*: A német parasztháború. 168—169. o.

A bécsi udvar Ferdinánd főherceg sürgetésére két, spanyolpénzen toborzott zsoldossereget állított fel. A főparancsnok a nyugati hadszíntéren tanult Buquoi gróf volt, aki közvetlenül rendelkezett a nagyobb császári hadsereggel. A másik sereget Dampierre gróf vezényelte. A két császári sereg 1618 augusztusára mintegy tizennégyezer főt számlált. A katonai erő növelésére egyelőre nem lehetett számítani, mert Miksa bajor herceg Mátyás és Ferdinánd minden unszolására sem volt hajlandó sem a saját, sem a katolikus liga csapataival az osztrák Habsburgok támogatására jönni.

A csehok a pfalzi választófejedelemhez, V. Frigyeshez fordultak segítségért, aki egyúttal a németországi protestáns unió vezetője is volt. Személyén keresztül remélték a protestáns német fejedelmek és Anglia katonai segítségét. A protestáns unió júniusban és októberben tanácskozott is a csehek ügyéről, azonban konkrét határozat a katonai segítségnyújtásra ezeken az üléseken nem született. Csak november végén érkezett Frigyesről Mansfeld vezetése alatt mintegy négyezer főnyi segélysereg a csehok támogatására.

1618 nyarán jelentős változás következett be a Habsburgok udvari politikájában. Ferdinánd és Miksa főhercegek júliusban a nagy hatalmú Khlesl bíborost — akinek a csehok elleni erőfeszítéseivel elégedetlenek voltak — elfogatták, és az ügyek tényleges irányítása a beteg császár helyett Ferdinánd kezébe ment át. Nem sokkal ezután a császári csapatok benyomultak Csehországba. A lakossággal szemben ugyan sokat kegyetlenkedtek, de a cseh csapatokkal szemben annál eredménytelenebbül működtek.

Szeptember elején a két császári sereg *Németbrodnál* egyesült, ahol Buquoi átvette a főparancsnokságot, majd a Thurn vezette cseh csapatok megtámadására *Caslau* felé vonult. Itt a két hadsereg hat napon keresztül nézett farkasszemet egymással, támadni azonban egyik fél sem mert. Szeptember 17-én Buquoi *Ledec* felé elvonult, ahol október végéig háborítatlanul táborozott. Ekkor Dampierre-t *Pilgramba* rendelte, maga pedig a sereg zömével *Neuhausig* folytatta a visszavonulást.

November 3-án Thurn *Pilgramnál* megtámadta Dampierre seregét, és visszavonulásra kényszerítette azt *Iglau* irányába Buquoi, aki november 6-án kudarcot vallott *Neuhaus* elfoglalásával, Dampierre visszavonulásának hírére továbbhárított *Budweis* felé. November 9-én *Lomnitznál* Thurn utolérte, s vereséget mért rá. Ily módon Buquoi csak serege romjaival érte el *Budweist*, ahol azonban a város falai között biztos menedéket talált. Nem sokkal később, november 21-én a Frigyes által küldött segélysereg — Mansfeld vezetése alatt — elfoglalta *Pilsent*. Így 1618 végére *Budweisen* kívül egész Csehország elveszett a császár számára.

A politikai és katonai viszonyok 1618—1619 telén Csehországban a

következő képet mutatták: a Habsburgoknak a cseh felkelés elfojtására irányuló katonai tervei kudarcba fulladtak. Hiába fenyegette a cscheket a Habsburgok érdekében III. Zsigmond lengyel király, ez nem változtatott a katonai helyzeten. A császár kénytelen volt segítségért könyörögni III. Fülöp spanyol királynak. Kérélmé meghallgatásra talált, s a spanyol uralkodó háromszázezer korona hadisegélyt küldött katonaság fogadására. Ezenkívül Fülöp készenlébbe helyezte az Itáliában állomásozó spanyol csapatokat is, hogy ha a szükség úgy kívánja, azonnal támogatást tudjanak nyújtani.

A csehek által kivívott hadisiker csak ideiglenes volt, és nem a császári sereg megsemmisülésére épült. Ezt a direktorok is felismerték, s látták, hogy Csehország önmagára utalva nem állhat helyt a császári erőkkal szemben. Éppen ezért azon fáradoztak, hogy az 1606-os és 1608-as rendi konföderációra támaszkodva a szomszédos Habsburg-tartományokat is felkelésre bírják. Szilézia rendjei könnyen csatlakoztak, és már 1618-ban kétezer gyalogost és ezer lovast küldtek a csehek megsegítésére. Morvaország csatlakozása azonban csak a császári-párt megfélemlítése után következett be. Felső- és Alsó-Ausztriában könnyebben ment a dolog, mert a rendek többsége ekkor még protestáns volt, akik Ferdinánd uralmát nem kívánták elismerni. A felső-ausztriaiak a harcias Erasmus von Tschernembl vezetésével fegyvert ragadtak, *Horn* városába vonultak, és itt készültek a felkelésre.⁵

1619 elején az erősen leromlott császári sereg egyik csoportja Buquoival az élen *Budweisben*, a másik pedig Dampierre parancsnoksága alatt *Iglamál* táborozott. Hasonló volt a helyzet a szembenálló félnél is.

A különböző fertőző betegségektől megtizedelt protestáns csapatok közül Mansfeld katonái *Pilsennél*, Hohenlohe mintegy nyolcezer emberrel Buquoival szemben *Rudolfstadt*nál állott. A morva csapatok *Brünn* körül gyülekeztek Tieffenbach parancsnoksága alatt, Thurn pedig kb. nyolcezer emberrel *Bécs* ellen indult, s csapatai április 6-án *Fischamendnél* átkeltek a Dunán. A szövetséges protestáns rendek hada ekkor összesen mintegy huszonkétezer főt számlált, s nagyobb volt a császári seregnél.

⁵ Lásd Miksa főherceg 1618. augusztus 19-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 147–148. o., Patens litterae directorum regni Bohemiae (1618. szeptember 8.) quibus notificant falsificationem quarundam literarum statuum Bohemiae, quasi provocassent Turcam ut in Hungarjam irrupent, et protestantur contra eiusmodi famam. TT 1892. 163. o. E levélnek egy kiadatlan példányát megtaláltam Révay Péternek címezve. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay lt. Fasc. LXI. A. Lásd továbbá *Szekfű* i. m. 72. o., *Breit* i. m. XV. köt. 141. – 144. o.

1619 márciusában meghalt Mátyás, és a korona most már végérvényesen Ferdinándra szállott. Az új uralkodó trónralépésekor 41 éves volt. Azzal a szilárd elhatározással kezdte uralkodását, hogy országában diadalra juttatja a katolikus vallást. 1598-ban *Lorettóban* ünnepélyes esküvel fogadta meg, hogy életének veszedelmével is kiirtja a tartományaiból az „cretnek-séget”. Komor, buzgón vallásos ember volt, társaságát elsősorban a szerzetesek alkották, akik közül különösen a jezsuitákat és kapucinusokat kedvelte. A vadászat és a zeneélvezet volt szórakozása, s ezekre nagy összegeket áldozott. Az államirányítás tulajdonképpen kevés gondot okozott neki, a döntéseknél mindig a titkos tanács többségéhez csatlakozott.⁶

Ferdinánd trónralépésekor országai közül egyedül Magyarországon honolt béke. A cseh királyságból mindössze *Budweis* volt a birtokában, s a cseh csapatok Thurn gróf parancsnoksága alatt fenyegetően közeledtek a császárváros, Bécs felé. Előnyomulásuk útjában nem állott számottevő császári katonai erő, mert azok éppen Csehországban voltak átszervezés alatt.

Thurn gróf június 5-én már *Bécs*, *Landstrasse* nevű külvárosában ütötte fel főhadiszállását. A császárváros védelem nélkül állott előtte, s Alsó-Ausztria lakossága is tömegesen csatlakozott a támadó csapatokhoz. Bécsben forrongás tört ki, s a felkelt tömeg a császári lak ablakai alá vonult: „Kolostorba Ferdinándot és gyermekeit! Kardélre a tanácsosokat és a papokat!” — zúgott a tömeg. Benn a palotában Thomas Thonradl, tizenhat nemes társával Ferdinánd elé járult, s az uralkodó szemébe fenyegetéscsereket és gyalázó szitkokokat vágott. A sápadtan remegő udvari tanácsosok és papok unszolták az uralkodót, hogy engedjen a kényszernek, s legalábbis ideiglenesen adja meg a népnek, amit követel. Ferdinánd azonban életének e nagyon válságos pillanatában kiemelkedő akaratőről és elszántságról tett tanúbizonyságot. Noha már ágyúszó is jelt adott a fölkelőknek a várak megrohanására, ő mégsem engedett a követelésnek, hanem a kápolnába sietett, és buzgó imádkozásba merült. Ebben a pillanatban lovassági kürtszó hasított át a tömeg zajongásán. Dampierre seregéből Saint-Hilaire lovasszázadai közeledtek az uralkodó megsegítésére. A lovasok a fölkelők által még el nem foglalt Halász-kapun át robogtak be a városba, az utolsó pillanatban érkezve Ferdinánd védelmére. Jövetelükre hatszáz egyetemi hallgató és ezeröttszáz katolikus polgár fegyvert ragadott az uralkodó oldalán.

Thurn tehát elmulasztotta a kedvező alkalmat, hogy Bécsset Ferdinándda l

⁶ II. Ferdinánd jellemzését lásd *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 214–215. o.

együtt hatalmába ejtse! Néhány nappal később el is kellett vonulnia Bécs alól, mert közben Csehországban megfordult a hadiszerecnse.

Június elejére befejeződött Buquoi seregének átszervezése. Elzászból, Flandriából és Magyarországból friss csapaterősítéseket kapott, s június első napjaiban támadásra indult *Moldhauheim* irányába, hogy ezt a fontos átke-lőhelyet birtokba vegye. Útközben értesült arról, hogy Mansfeld a Hohenlohéval való egyesülés érdekében *Protivinbe* érkezett. Ellene indult, s június 15-én *Zablatnál* vereséget mért Mansfeld seregére. Ennek hírére Hohenlohe beszüntette *Budweis* elleni hadműveletét, és megkezdte a visszavonulást Prága felé. A cseh forradalmi kormány parancsot adott Thurnnak is, hogy vonuljon seregével Prága védelmére. *Thurn június 30-án Sobieslaunál* egyesült Hohenloheval.

Buquoi meg sem kísérelte Thurn és Hohenlohe egyesülésének megakadályozását, hanem folytatta a lassú előnyomulást *Prága* felé. *Milcinbe* érve azonban hirtelen délnyugat felé kanyarodott, és rohammal elfoglalta *Piseket*. Itt azután több mint két hétig vesztegelt, s azután akarta csak előnyomulását folytatni a Moldva völgyében.

Augusztus első napjaiban Dampierre gróf a másik császári sereggel, mintegy nyolcezer emberrel *Unter-Wisternitznél* megtámadta a folyót megszállva tartó morva csapatokat, de vereséget szenvedett Tiffanbach katonáitól. Erre megállapodott és Buquoi érkezésére várakozott.

Amíg a harctércéken a manővrirozások és a kisebb összecsapások folytak, a politikai színpadon jelentős események következtek be. *Augusztus 17-én* a prágai országgyűlésen — amelyen Morvaország, Szilézia és Lausitz is képviseltette magát, és ott voltak az osztrák protestáns rendek képviselői is — Ferdinándot megfosztották a cseh királyságtól. Tíz nappal később azonban Frankfurtban — a csehek várakozásával ellentétben — a birodalmi gyűlés Ferdinándot császárrá választotta.

Ezek a politikai változások döntést látszottak érlelni a hadszíntéren is. Szeptemberben Buquoi döntő csatára készült Thurn és Hohenlohe ellen. Ekkor érkezett hozzá a hír Bethlen támadásáról, ami bénítólag hatott további működésére. Haditervét megváltoztatva úgy döntött, hogy egyesül a *Ludenburgnál* álló Dampierre csapataival, és a császári sereget Bécs védelmére vezeti.⁷ Így kapcsolódott be a csehországi események és egyben a harmincéves háború sodrába Bethlen támadása és a magyarországiak felkelése a Habsburg-uralom ellen.

⁷ Lásd még *Gindely: Geschichte . . .* I. köt., továbbá *Olchváry Ö.*: Bethlen Gábor első támadása II. Ferdinánd ellen. HK 1890., *Gyalóky J.*: Bethlen Gábor mint hadvezér. HK 1929. megfelelő helyeit.

1618 elején a bécsi udvar a magyarországi politikai helyzetet veszélyesebbnek ítélte a csehországinál. Aggodalommal tekintettek az országgyűlés elé, amely a trónöröklés kérdését volt hivatott tisztázni. Annyira komolynak ítélték a magyarországi körülményeket, hogy 1617 szeptemberében Mátyás és Ferdinánd Khevenhiller madridi követen keresztül spanyol csapatokat kért III. Fülöptől a magyar rendek megfélemlítésére, és a katonai erő bevetéséről csak az utolsó pillanatban mondtak le.

Ez az aggodalom ha túlzott volt is, nem volt teljesen alaptalan. Ferdinánd főherceg rendkívül népszerűtlen volt a többségében protestáns magyar nemesség előtt. A stájer tartományban folytatott ellenreformációs tevékenysége komoly veszélyre figyelmeztette őket. Ferdinánd uralomra jutása esetén sokkal rosszabb körülményre számíthattak, mint Mátyás alatt, akinck valláspolitikáját jelentős mértékben módosította az a körülmény is, hogy Thurzó György haláláig protestáns nádorai voltak az országnak. Nagyfokú bizalmatlanságból erős feltételeket szabtak Ferdinánd királyi utóddá választásának. Mindenekelőtt azt, hogy a nádorválasztás előzze meg a királyét, továbbá, hogy amíg Mátyás él, Ferdinánd ne avatkozzék a magyarországi ügyekbe, és ha hatalomra kerül biztosítsa a vallásszabadságot. Az 1618. március 4-én megnyílt országgyűlés végül is hosszú huzavonák és viharos összecsapások után nádorrá választotta Forgách Zsigmond felsőmagyarországi főkapitányt, aki bár katolikus volt, de a mérsékelt szárnyhoz tartozónak ismerték. Két nappal később, május 18-án megtörtént Ferdinánd királlyá választása is, koronázására azonban csak július 2-án került sor.⁸

A cseh felkelés híre június 21-én ért Pozsonyba. Néhány nappal később megérkezett oda Jessenius, a híres orvos, a prágai egyetem rektora is, aki segítséget kért a csehek számára. A protestáns magyar rendek nagy rokonszenvvel fogadták őt, a nádor azonban annál kevésbé. Sőt, július 3-án elfogatta és Bécsbe vitette.

Ferdinánd megkoronázása nagy örömet keltett mindenekelőtt a katolikus főpapság körében. A korabeli protestáns krónikás feljegyzése szerint a katolikus főpapok most érkezettnek látták az időt az ellenreformáció teljes diadalra juttatásához. A püspökök és prépostok tanácskozásán állítólag

⁸ Miksa főherceg 1618. május 2-án arról tájékoztatta Albert Ferenc főherceget, hogy a magyar ügyek nem állnak a legkedvezőbbben, mert Ferdinándot csak a királyi méltóságot sértő feltételek teljesítése után hajlandók megkoronázni. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 145–146. o. Vö. *Sepsi Laczko* i. m. 172–180. o.

Pázmány Péter azt mondta: „... jobb ha az országot a farkasok és rókák lakják, hogynem mint eretnekek.”⁹ A katolikusok helyzetét erősítette az a körülmény is, hogy Forgách megválasztásán kívül Dóczy Andrást felső-magyarországi főkapitánnyá, Homonnai Drugeth Györgyöt országbíróvá, a buzgó aulikus Eszterházy Miklóst alsó-magyarországi főkapitánnyá, Alaghy Menyhértet pedig királyi tanácsossá nevezték ki.

A bécsi udvar politikai diadala ellenére a magyar rendek az országgyűlés eloszlása előtt jóindulatú választ írtak a csehnek. Ebben békés kiegyezést tanácsoltak az uralkodóval. Katonai segítséget a csehek ellen még a katolikus rendek sem akartak adni Ferdinándnak.¹⁰

Az 1618-as országgyűlés több szempontból megmutatta a protestáns rendi ellenzék nagyfokú tehetetlenségét. Tulajdonképpen lemondtak a szabad királyválasztás jogáról, és megelégedtek azzal, hogy a trón örökösének elfogadott Ferdinánd hitlevelet adjon ki az 1606-os és 1608-as törvények megtartásáról. A látszateredmények mögött lényegében vereség húzódott meg. A rendi ellenzék vezető főurai fokozatosan a katolikus klérus és Bécs vonzási körébe kerültek, s csak a vármegyék követői fejtettek ki erősebb ellenzéki nyomást.

A protestánsok érdekeinek védelmezése néhány nagy hatalmú protestáns főúrra hárult. A Dunántúlon Batthyány Ferencre, Alsó-Magyarországon az elhalt nádor fiára a nagy tehetségű fiatal Thurzó Imrére, valamint Thurzó Szaniszlóra, Felső-Magyarországon pedig Széchy Györgyre és Rákóczi Györgyre. Ezek a főurak noha hatalmas birtokaik révén nemcsak megyék, hanem egész országrészek nemességének hangadói is voltak, azonban erejük a centralizált hatalomra támaszkodó ellenreformációval szemben elégtelennek bizonyult.

Thurzó Imre 1619 március végén tudatta a nádorral, hogy „*az emberek igen emlegetik az articulusok minden cikkelinek effectuálását*”. Követelik az országgyűlés mielőbbi összehívását, amelyre Ferdinánd választási feltételeiben kötelezte magát.¹¹ Ferdinánd egyelőre tartózkodott is attól, hogy a

⁹ *Sepsi Laczkó* i. m. 193. o. Pázmány ezt tagadta. Életrajzírója a következőképpen közli a Pázmány által az 1618. évi országgyűlésen mondottakat: „*Inkább pusztuljanak el és legyenek néptelenek birtokaim, de azt soha sem engedhetem, hogy kegyúri jogaim sérelmével, a protestáns jobbagyok foglalják el birtokaimat.*” *Fraknoi (Frankl): Pázmány Péter.* 108–109., 121. o. Vö. Borsos Tamás portai követ 1619. szeptember 4-i Bethlenhez írt jelentésével. *ETA* II. köt. 197–198. o.

¹⁰ *Angyal* i. m. *MNT* VI. köt. 211–213. o. Lásd még a kérdéshez Thurn 1618. december 5-i lev. Forgách Zsigmond nádorhoz *Gindely: Okmánytár* . . . 6–8. o.

¹¹ Thurzó Imre 1619. március 27-i lev. Forgách Zsigmond nádorhoz. *TT* 1888. 402–403. o.

magyar rendeket maga ellen haragítsa. Ezért május 26-ra összehívta az országgyűlést annak ellenére, hogy ott heves összecsapásokra lehetett számítani.

Már a gyűlés kezdete előtt élénken érezhető volt Magyarországon a szomszédban dúló háború hatása. Áprilisban a bécsi udvar a magyarországi végvári katonaságot az „ország hírc és akarata nélkül” a cseh hadszíntérre rendelte. E parancs maradéktalan végrehajtását még Forgách nádor is gátolta, a felső-magyarországiak pedig szigorúan eltiltották területükön a hadtoborzást a csehek ellen. E tilalmak ellenére 1619-ben mégis jelentős magyar csapategységek harcoltak a császári seregben. Somogyi Mátyás, Eszterházy Pál, Forgách Péter, Pálffy Miklós és Koháry Péter parancsnoksága alatt. Csak növelte a zavart az a körülmény, hogy május elején a nádor insurrectiót rendelt el a megyék részére a Bécs ellen nyomuló cseh seregek fenyegető közelsége miatt.¹²

A csehországi eseményeket ki-ki saját politikai meggyőződésének megfelelően értékelte. A protestánsok örültek Thurn hadisikercinek, a katolikusok annál kevésbé. Homonnai Drugeth György például, amikor a cseh sereg Bécs alatt állott, olyan híreket terjesztett Felső-Magyarországon: „A csehek igen megijedtek, követeket küldtek ő felségéhez és igen kérik a békeséget.”¹³

A cseh, morva és osztrák rendek különben fölöttébb nehezményezték a magyar csapatok jelenlétét Dampierre és Buquoi seregében. Április végén az alsó-ausztriaiak Starzert Pozsonyba küldték azzal a feladattal, hogy a magyar rendeket figyelmeztesse az 1608. évi szövetségre. A felső-ausztriai és a morvaországi rendek is hasonló kéréssel fordultak a magyarokhoz. A nádor azonban azt válaszolta a követeknek, hogy a cseh hadszíntérre küldött csapatokat Ferdinánd az ő és a rendek megkérdezése nélkül, saját kincstárából fogadta zsoldba, s ezt a jogát a királynak senki nem korlátozhatja.

Az országgyűlési rendek ugyanakkor a július 7-i ülésen elutasították Ferdinándnak azt a kívánságát, hogy országos katonai segítséget adjanak a csehek ellen. Úgy döntöttek, hogy helyett küldöttséget menesztenek Thurn táborába, békéltetésre. Thurn a közvetítést elutasította, de a Thurzó Szaniszló vezette küldöttség protestáns tagjaival Bécs *Landstrasse* nevű

¹² Forgách Zsigmond nádor 1619. május 10-én kelt rendelkezése Bars vármegyéhez. TT 1892. 319. o. Lásd még Rácz András 1619. május 13-i és 31-i lev. Rákóczi Györgyhez. TT 1894. 131–133. o.

¹³ Homonnai György 1619. június 5-i lev. Melich Péterhez. TT 1888. 403–404. o. Vö. *Sepsi Laczkó* i. m. 198. o., ahol éppen ellenkező hírekről olvashatunk.

külvárosában titkos tárgyalásokat folytatott, amelyeken Thurzó megígérte a magyar protestánsok hatékony támogatását.

Június közepén olyan hírek érkeztek Pozsonyba, hogy Thurn elvonult Bécs alól, de hogy hová, azt nem tudták. Különös mendemondák is keringtek arról, hogy „Buquoi az magyarokkal együtt az Prágát is megvette”.¹⁴

A pozsonyi országgyűlés heves vallásügyi vitáira csak olajként szolgáltak a cseh hadszíntérről érkező hírek. Július elején olyan értesülést kaptak a rendek, hogy „...igen megfelestedek a csehek és az Saxoniai herceg is hatezer emberét bocsátotta melléjük”. Erre az országgyűlés azonnal kinevezte a Csehországba menő követeket. Néhány nappal később pedig olyan hírek érkeztek, hogy az osztrák rendek a Bécs fölött tíz mérföldre levő Hornban katonasággal erősítik magukat, s Buquoi Dampierre-rel együtt Bécsben van a császárnál eligazításon. Az országgyűlési rendek úgy tudták, hogy huszonnyolcezer fő idegen katonaság jött a csehek megsegítésére. „Mi is azon leszünk — jelentik Thurzó Imre országgyűlési megbízottai a fiatal főúrnak —, hogy innen az ország követsége expedáltassék és hogy az confoederatio is renováltassék közöttünk, ki ez mostani gyűlésünknek egy szép effectusa lenne, ha véghez mehetne.”

Ugyanakkor a protestáns és katolikus rendek közötti viszony napról napra egyre inkább elmérgesedett az országgyűlésen. „Meg sem irhatom Nagyságodnak, minemő keveredett és fenyegető állapottal legyünk, aki óráról órára nevededik közöttünk” — panaszkolta Csuthy Gáspár Thurzó Imrének.

Július utolsó napjaiban Thurzó megbízottai arról számoltak be, hogy a nádor végre sok halogatás után ismertette a rendek előtt a morva rendek levelét. Ekkor nagy vita keletkezett a választétel módjáról. A protestánsok azon az állásponton voltak: „...ha rossz választ, avagy semmi választ is nem akarunk adni, jobb volna csak ehhez képest is eloszlanunk; minthogy az religio dolgát sem igazíthatjuk el, referálná ki-ki vármegyéjén ezt az írást, és tennénk választ onnan.”¹⁵

A protestáns ellenzék végül is dolgavégezetlenül távozott az országgyű-

¹⁴ Nagyszombat város országgyűlési követeinek 1619. június 15-i lev. városuk bírájához. CSSR Trnava, városi lt. Bethlen-kori iratok. „... csak mind el nem futtatának innen bennünköt — jelenti egyik megbízottja Pozsonyból Rákóczi Györgynek 1619. június 16-án — gyakori hireivel értetvén, hogy Posont általán fogva megszállják az csehek.” TT 1894. 448. o. Lásd még a kérdéshez Nagy Gy.: Adalékok az 1619. pozsonyi országgyűlés történetéhez. TT 1880., továbbá Angyal i. m. MNT VI. köt. 215–216. o. és Szekfü i. m. 76–77. o.

¹⁵ Rimay János és Csuthy Gáspár levelei Pozsonyból Thurzó Imréhez. Eckhardt S.: Rimay János összes művei. Budapest, 1955. 346–358. o.

lésről. Elkeseredés, bizonytalanság és bizalmatlanság volt tapasztalható szerte a vármeigyékben. A politikai helyzet alakulásának kulcsát a főurak tartották kezükben. A protestánsok védelmére választott defensorok magatartása azonban nagymértékben azon múlt, hogy milyen álláspontot foglal el Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, aki mindeddig látszólag csendben figyelte a csehországi és a magyarországi események alakulását.¹⁶

Természetesen csak látszólag, mert a valóságban a csehországi események az első pillanattól kezdve magukra vonták a fejedelem figyelmét, aki nagy politikai jelentőséget tulajdonított azoknak. A háború kirobbanásának okát mindenképp a Habsburgok ellenretormációs tevékenységében látta, „az religióért való gyűlölség”-ben,¹⁷ azonban felismerte a cseh mozgalom európai politikai horderejét is. Sőt, annak oly nagy jelentőséget tulajdonított, hogy nem tekinthető túlzásnak az a megállapítás, miszerint hadbalépésének egyik oka a csehok segélykérése volt.¹⁸

A korabeli levelek tanúsága szerint Bethlen a sokkal távolabb fekvő Erdélyben gyorsabban és érzékenyebben reagált a cseh felkelés eseményeire, mint a kirobbant fegyveres harc szomszédságában ülésző magyarországi rendek. Nem sokkal a prágai események után sógorának, Rhédey Ferencnek írott levelében többek között azt fejtegette: „*Nem is hihetem el magamban, hogy könnyen az csehek leszálljanak, mert az Siska támadásánál ez százszorta nagyobb dolog, kiváltképpen ha valamely fejedelem is consentiál vélek.*”¹⁹

Bethlen állásfoglalásának és magatartásának fontosságát nem becsülte le a bécsi udvar sem. A Habsburg-politika ebben az időben azon fáradozott, hogy elkerüljön minden összütközést vele, s biztosítsa semleges magatartását. E politika irányítói komolyan reménykedtek abban, hogy ilyen irányú fáradozásaik sikerrel járnak. Nem számoltak azzal, hogy Bethlen számára szinte lehetetlenséggel határos a semleges magatartás a kirobbant konfliktusban. A fejedelem hatévi uralkodása alatt számtalanszor tapasztalhatta, hogy a Habsburg-hatalom nem hajlandó őszintén, hátsó gondolatok és tervek nélkül elismerni fejedelemségét. Az 1619 márciusi *nagykárolyi* tárgyaláson igyekeztek ugyan kedvébe járni, s a császár nagy sietve a „felséges” címet is megküldte neki, de mindkét fél nagyon is jól tudta, hogy mindez csak kényszerű, átmeneti taktikai lépés. A gorombaságig szóki-

¹⁶ Lásd *Sepsi Laczkó* i. m. 199–200. o. és *Gindely–Aczádi* i. m. 19. o.

¹⁷ Bethlen 1621. március 22-i lev. portai követeihez. Tmkáo. I. köt. 275. o.

¹⁸ *Szekfü* i. m. 79–81. o.

¹⁹ Bethlen 1618. június 27-i és július 9-i lev. Rhédey Ferenchez. Bethlen pol. lev. 99–101. o.

marxista történeti irodalom a következőkben foglalta össze a fejedelem első Habsburg-ellenes támadásának célkitűzéseit: „Bethlen az országnak a Habsburg uralom alól való felszabadítására és Erdéllyel való egyesítésére törekedett egy nagyobb, Ausztriát és Csehországot is magában foglaló államszövetség keretében. Terveiben a messzemenő törekvések dinasztikus célkitűzésekkel keveredtek, amikor a Felvidéken keresztül a nyugati országhatár felé sietett.”²⁵

Egy későbbi megfogalmazásában pedig a következőket olvashatjuk támadásának okairól és céljairól: „Azt tervezte, hogy hatalma alatt egyesíti Magyarországot és az osztrák örökös tartományokat; Magyarország is tagja lesz a német-római birodalomnak és mint választófejedelemség helyet foglal a választók kollégiumában. Úgy gondolja, Csehországgal szoros szövetségben, a birodalom minden erejét felhasználhatná a török kiűzésére. Hadjáratát tehát nem a birodalom megdöntésére, hanem a Habsburgok hatalmának megsemmisítésére irányuló nemzetközi támadás mozzanatának tekintette, végső célját és értelmét pedig abban látta, hogy Magyarországot felszabadítsa a török elnyomás alól.”²⁶

Bethlen Gábor harminckilenc éves volt, amikor első Habsburg-ellenes hadjáratát megindította, és negyvenhetedik életévébe lépett, amikor utoljára szállt hadba. Hét éven keresztül idejének jelentős részét hadikészülődésekben, hadszervező és hadvezéri tevékenységben töltötte el. Ezalatt az idő alatt a gyulafehérvári fejedelmi palotában szinte csak vendégként tartózkodott. A rendezett kis ország kormányzását jórészt öccsére bízta, maga pedig korán megfáradt, törődött testtel vagy a hadak útját járta, vagy pedig a magyarországi rendekkel vitázott, veszekedett országgyűlési tanácskozásokon és bő folyamként áradó leveleiben. Otthon Erdélyben nyugalomban élhetett és zavartalanul uralkodhatott volna. Jól tudta, hogy a nagy nyugat-európai háborúban lekötött Habsburg-hatalom nem háborgatja őt, hanem inkább kedvébe jár, a török portán pedig egyre nagyobb szava van a politikai döntésekben. Ezeket számba véve méltán felmerül a kérdés: vajon milyen erő mozdította ki Bethlent békés otthonából, és milyen okok és célok készítették arra, hogy éveket töltsön a fáradságos és bizonytalan kimenetelű hadakozással?

A legkézenfekvőbb választ az erős hatalmi vágy kínálja, s ennek elfogadása végigkísért negyvedfél századon át. Nyilvánvaló, hogy a hatalmi ambi-

²⁵ Wittman T.: Az erdélyi fejedelmek és a magyarországi uralkodó osztály függetlenségi és rendi küzdelmei. (Egyetemi tankönyv, 1962.) 179. o.

²⁶ Magyarország története. I. köt. 243. o.

ciók nem hiányoztak belőle. A hatalomvágyhoz azonban rendkívüli tehetség járult, és a már többször említett erős elhivatottsági érzés, hogy az emberek sorsát irányító égi hatalom őt választotta ki nemcsak Erdély, hanem egész Magyarország lakossága sorsának jobbra fordítására. *A hatalmi ambíciók tehát a közösség érdekeit szolgáló erős elhivatottsági érzéssel párosultak, és már elért konkrét eredményekre támaszkodtak.*

Ha azt kutatjuk, hogy mit értett Bethlen a „közösségen” és a „közösség érdekein”, csakis az adott társadalmi viszonyok keretei között maradva kaphatjuk meg a helyes választ. Bethlen kétségtelenül kiemelkedő történelmi személyiség volt, de saját korának kiemelkedő egyénisége, nem pedig a későbbi idők visszavetített eszményeinek harcosa! A nemzeti, vallási- és egyéb szabadságjogok visszaállításának követelése nyilvánvalóan csakis a feudális rendszer és a református vallás primátusságának keretei között élhetett tudatvilágában. Mint a feudális uralkodó osztály legelső ranglétrájáról legfelsőre került nemes, s a kálvinista egyház buzgó fia nem is gondolkodhatott alapvetően másként. Amiben különbözött osztályának és egyházának átlag tagjaitól az zseniális tehetségéből, szélesebb látóköréből, kritikai éleslátásából, gazdagabb tapasztalataiból és az elfogulatlanságra hajlamosabb természetéből adódott. Ezzel magaslott ki kortársai közül, *de kortársai közül magaslott ki, s nem pedig valamiféle utólagosan kreált és elképzelt világból.*

Nemzettudatát elsősorban az a körülmény határozta meg, hogy a feudális uralkodó osztály egyik tagja volt. Mint a hazai abszolutizmus kiépítésén fáradozó uralkodó azonban képviselni akarta nemcsak a nemesség hanem a polgárság, sőt a feudális keretek határain belül — amely világrendben a földesúr—jobbágy viszony képezte a gazdasági-társadalmi alapokat — a fejedelemiség egész lakosságának érdekeit. Különböző intézkedéseivel a fennálló társadalmi rendszer keretein belül jobbá akarta tenni a viszonyokat. Többek között azzal, hogy a jobbágyság legtehetségesebb és legvitézesebb tagjainak módot nyújt a feudális osztályba való bejutásra, a feudális állam hatékonyabb szolgálatára. A feudális állam érdekében lépett fel a feudális urak jobbágyokkal szembeni túlkapásai ellen is, amivel viszont objektíve óvta a jobbágyok termelőerőit s egyengette osztályharcuk kedvezőbb feltételeit. Vallási meggyőződése szerint szilárdan hitt a református vallás legüdvözítőbb voltában, de meggyőződését nem akarta másokra fegyverrel kényszeríteni. Mint a több vallású erdélyi állam korlátozott függetlenségű uralkodója, nem is nagyon tehetett volna ezt belpolitikai megrázkódtatások nélkül, a döntő zömében protestáns királyi Magyarországon pedig nem is volt szüksége ilyen valláspolitikára. Ezekhez az objektív történelmi körülmény-

készülnc, ugy simulálá, de a keresztyén országok elméjét legátíók által tudatja vala és azok céljára intendál vala . . .”³¹ A májusi erdélyi országgyűlés elrendelte, hogy védelmi okok miatt az összes havasi szorosokat be kell vágni és el kell torlaszolni.³² Május végén pedig a fejedlem „bizonyos okokból” minden rend számára viaszkiviteli tilalmat rendelt el.³³ Június végén és július első napjaiban a brassói havasokat ellenőrizte végig.³⁴ Kolozsvárnak elrendelte, hogy ezer aranyat tartson készletben, és azonnal állítson ki száz gyalogot.³⁵ Július 28-ra generális mustrát rendelt el, s felszólította a Szász Univerzitást is, hogy e napra az ezer gyalogot küldjék Enyedhez.³⁶

Az erdélyi nemesek július 31-i levelükben ezt az intézkedést a következőkkel indokolták a szászoknak: „Nyilván vagyon Kegyelmeteknél, miolta az Ur Isten ő Felsege az mi kegyelmes urunkat fejedelmünket ő Felségét szegény hazánk gondja viselésére a méltóságos állapotra Fejedelemségre felcmlé, az oltátul fogva az mi kegyelmes urunk Ó Felsege Isten akaratjából minden occasioban szegény hazánk oltalmazására, megmaradására és országul fejenként mi reánk olyan gondot viselt, hogy eddig minden panaszolkodáson kívül az ő Felsege atya kegyelmes gondviselése után országunkban kedvesen megnyugodtunk. — Mostan azért az ő Felsege méltóságos hivataljának kegyelmesen meg akarván felelni, mivel az már mindeneknél nyilván vagyon, hogy az külső szomszéd országokban mindenfélc nagy egyenetlenségben, visszavonásban és háboruságokban vadnak, sőt az kiknek bántások nem volna is magok oltalmazásáért táborban szálltanak és talpokon állanak, ő Felsege is nem akarván ilyen hírek között vigyázatlan találtatni, generaliter benniüket megmustrálván és egész nemességül ő Felségétől megtaláltatván, az mostani szükséghez képest ígértünk ő Felségének az jelen való esztendőre ugy mint három holnapra három-három kapuszám után egy-egy jó lovas, szerszámos fizetett katonát.”³⁷

³¹ Sepsí Laczkó i. m. 198. o.

³² EOE VII. köt. 514. o.

³³ Bethlen 1619. május 27-én kelt rendelete. TT 1885. 436. o.

³⁴ Bethlen 1619. június 28-i lev. Rhédey Ferenchez. Bethlen pol. lev. 117–118. o.

³⁵ Péchy Simon 1619. június 21-i lev. Kolozsvár bírójához. TT 1901. 298. o.
Lásd még Jakob E.: Kolozsvár története. II. köt. Budapest, 1888. 555. o.

³⁶ Bethlen 1619. július 6-án kelt rendelete. RSR Cluj, Arch. Oras. Bistrica. ann. 1919. n. 45.

³⁷ Az erdélyi nemesek 1619. július 31-i lev. Gyulafehérvárról a Szász Univerzitáshoz. RSR Sibiu, Franz Zimmermann Archiv. Hermannstadt. 471. Bethlen különben 1619. szeptember 12-én írt levelében tudatta a nagyszebeni tanáccsal Habsburgellenes támadásának okait. EOE VII. köt. 536–537. o.

A kapuszám után kiállított katonaság mellett, az erdélyi nemesség nagy többsége, „az országnak színe” személyesen is táborba szállt, és elkísérte a fejedelmet az 1619-es hadjáratra.³⁸ Augusztus második felére, mire Mikó Ferenc megérkezett a porta belcegyezésével, az erdélyi sereg *Kolozsvárnál* már készen várta a fejedelem támadási parancsát.³⁹

A támadás előkészítésének fontos része volt a magyarországi főurak, nemcek, városok, magyar végvári katonák és nem utolsósorban a királyi Magyarország területén élő hajdúk támogatásának vagy legalább semlegeségének biztosítása is. A királyi Magyarország területének gyors birtokbavétele csakis e terület lakosságának aktív Habsburg-ellenes megmozdulása útján lehetett végbe. A legforradalmibb rész Felső-Magyarország volt, részben lakosságának protestáns túlsúlya, részben Bécshez való nagy távolsága és Erdélyhez legközelebbi fekvése miatt. II. Mátyás e terület lakosságáról már 1616-ban így nyilatkozott: „*In Ober-Hungern sich alles zum Aufstand erzaigt.*”⁴⁰ A valódi helyzet azonban még itt is komplikált és ellentmondásos volt, nem beszélve Alsó-Magyarország és Dunántúl lakosságáról.

A királyi Magyarország lakosságának felkelésével kapcsolatban Bethlennek számításba kellett venni a felkelés sikerét meghatározó minden tényezőt. Így mindenekelőtt a lakosság elszántságát a felkelés következményeinek vállalására. Továbbá azt, hogy meg van-e a szükséges katonai túlerő a Habsburg-uralom erőszakszervezetével szemben; meg van-e a katonai kezdeményezés lehetősége; biztosítottak-e a támadás előfeltételei. Fel kellett mérnie azt is, van-e lehetőség a váratlan rajtaütésre az ellenség szétszórt erőin, és olyan győzelmek kivívására, amelyek majd a felkelés oldalára vonják azokat az ingadozó elemeket is, „akik mindig a legerősebbet követik és mindig a biztosabb oldalt keresik”.⁴¹

A fejedelem a katonai és politikai sikerek érdekében mindenekelőtt meg kívánta tévesztetni az ellenséget, hogy támadása és a magyarországiak felkelése váratlanul történjen. Ennek érdekében már 1618 végén hozzákezdett a császári erőszakszervezet keleti exponense, Dóczy András felsőmagyarországi főkapitány bizalmatlanságának csozlatásához: „*A csehek,*

³⁸ Lásd az 1620. áprilisi, gyulafehérvári országgyűlés határozatát. EOE VII. köt. 541–542. o.

³⁹ *Olvhary* i. m. HK 1890. 338. o. A támadás erdélyi előkészítéséhez lásd még Bethlen és a Szász Univerzitás 1618. április 30-án létrejött egyezségét. RSR Sibiu, *Diplomatarium Monumenta Antiqua Citeratoria Saxorum Transsylvanicae*. Tom. III. 46–47. o.

⁴⁰ Lásd Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 138. o.

⁴¹ *Engels*: Válogatott katonai írásai. I. köt. 137. o.

hogy magokat megalázzák — írta neki — és ő felsége előtt gratiát impetrálnának, magam is mint akarnám, bizony megírni nem tudom, mert semmi jót nem látok az ilyen civile bellumban.”⁴²

1619 áprilisában arra kérte Dóczyt, járjon közbe a királynál, hogy Jenő ügyében emeljen szót a portán, lássák a törökök, hogy Magyarországnak nagy vigyázása van erre a várra is.⁴³ Májusban Forgách Zsigmond nádort kereste meg több levélben is, előadván, hogy véleménye szerint mi módon lehetne a csehországi zavart lecsendesíteni.⁴⁴ Július 18-án pedig arról értesítette Dóczyt, hogy Károlyi Mihályt bizalmas üzenettel visszaküldte hozzá.⁴⁵

Az csemények furcsa iróniája, hogy Dóczy — aki pedig éveken keresztül küldte a Bethlent rágalmozó jelentéseket az udvarba — most hitelt adott minden megtévesztő céllal írt sorának. Július 20-án azt jelentette az uralkodónak, hogy a fejedelem kész személyesen hadat vezetni a csehek ellen.⁴⁶ Károlyi Erdélyből történt visszaérkezésekor, július 24-én pedig azt írta: Bethlen ajánlkozik, hogy seregével kimegy Erdélyből, mintha a cseheket akarná segíteni, s minthogy czekek különösen bíznak benne, a vezéreket magához csalja, majd foglyokként adja át a császárnak. Mindezzért a fejedelem csak Tokaj várát kéri.⁴⁷

Noha az uralkodó udvariasan kitért ezen ajánlat elfogadása elől, Bethlen e taktikával oly mértékben dezinformálta mind Dóczyt, mind Forgách Zsigmondot, hogy azok teljesen gyanútlanul szemlélték hadikészülődéseit. Sőt, Dóczy még lőport is küldött a fejedelemnek!⁴⁸

⁴² Bethlen 1618. december 2-i lev. Dóczyhoz. Bethlen pol. lev. 472. o.

⁴³ Lásd Dóczy András 1619. március 29-i jelentését az uralkodóhoz. TT 1892. 163. o. és Bethlen 1619. április 29-i lev. Dóczyhoz. EOE VII. köt. 509–510. o.
⁴⁴ Bethlen 1619. május 6-i és július 9-i lev. Forgách Zsigmondhoz. EOE VII. köt. 529. o.

⁴⁵ Lásd Bethlen 1619. július 18-i lev. Dóczyhoz. EOE VII. köt. 531–532. o.

⁴⁶ Dóczy 1619. július 20-i jelentése II. Ferdinándhoz. *Gindely*: Okmánytár . . . 10–11. o.

⁴⁷ Dóczy 1619. július 24-i jelentése II. Ferdinándhoz. *Pray* i. m. I. köt. 42. o. E jelentés idézett helyen, nyilván tollhibából vagy másolási tévedésből, július 14-re van keltezve, ami azonban lehetetlen, mert Károlyi csak július 18-án indult el Gyulafehérvárról! Ezzel kapcsolatban azonban nem lehet egyet érteni *Szilgyi Sándorral* sem, aki kétségbe vonja, hogy 6 nap alatt Károlyi Szatmárra érkezhett. Ez a 6 vagy 7 nap elégséges volt a távolság megtételére, hiszen pl. Prágából Pozsonyba 4 nap alatt érkezett a híradás!

⁴⁸ Lásd Dóczy András 1619. augusztus 7-i lev. Bethlenhez. EOE VII. köt. 532–535. o. Vö. *Gindely–Acsády* i. m. 21. o. és *Fraknói (Frankl)* i. m. I. köt. 103. o. Megtévesztő tevékenységére lásd még *Géresy K.*: A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. IV. köt. Budapest, 1887. 152–153. o.

Bethlen a lakosság támogatásának megnyerése érdekében mindenekelőtt a kiemelkedő politikai és katonai súllyal rendelkező főurakat kívánta a maga oldalára vonni. Eszterházy Miklósnak egy 1619-ben kelt összeírása szerint mintegy harminc főúr és jelentősebb nagybirtokos, tizenhat kiemelkedő tekintélyű nemes és hat tekintélyes kapitány volt a királyi Magyarországon „*az kik Bethlent hitták vagy kedvvel vették*”, és huszonnyolc olyan főurat és jelentősebb nemest sorolt fel, akik csak a katonai kényszernek engedve álltak a fejedelmi pártjára.⁴⁹ Bár e kimutatásban több pontatlanság, téves értesülésen alapuló adat is található, ennek ellenére alkalmas arra, hogy némi hozzávetőleges képet nyújtson a magyarországi uralkodó osztály politikai magatartásának megoszlásáról 1619-ben.

A támadás és fegyveres felkelés kezdeti sikere mindenekelőtt néhány kulcspozíciót betöltő személy megnyerésén vagy semlegesítésén múltott. Felső-Magyarországon számítani lehetett Rákóczi György és Széchy György megnyerésére, de föltétlenül számba kellett venni potenciális ellenségként Homonnai Drügeth Györgyöt és Dóczy Andrást. Alsó-Magyarországon a Thurzók — mindenekelőtt Thurzó Imre, a nemrég elhalálozott nádor fia, és Thurzó Szaniszló — voltak azok, akiknek csatlakozására számítani lehetett, továbbá Thurzó Imre sógorának Illésházy Gáspárnak támogatására. E területen az ellenállás szempontjából Forgách Zsigmond nádor, a Pálffyak, Bosnyák Tamás füleki és Koháry Péter érsekújvári kapitány jött elsősorban számba, és természetesen Pázmány Péter. A Dunántúlon remény volt a legtekintélyesebb főúr, Batthyány Ferenc megnyerésére, viszont szinte biztosra lehetett venni Eszterházy Miklós elszánt ellenállását.

Rákóczi György Felső-Magyarország legtekintélyesebb nagybirtokosai közé tartozott. Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem huszonhat éves fia — a kálvinista valláshoz ragaszkodva — egyre élesebb ellentétbe került a Habsburg-politikával. Már 1616-os erdélyi tartózkodása idején érintkezésbe lépett Bethlennel, és később is fenntartották a kapcsolatot szívélyes hangú levelekkel és kölcsönös ajándékküldözgetésekkel. A császári politika igyekezett éket verni Bethlen és Rákóczi közé. 1619 elején Dóczy András azt ajánlotta Bethlennek, adjon a Rákóczi elleni katonai fellépéshez segítséget, és akkor a császártól megkapja a fiatal főúr birtokait. Ezt az ajánlatot a fejedelem természetesen visszautasította. Rákóczi György — mint a protestánsok egyik defensora — 1619 nyarán kérte fel Bethlent a Habsburg-ellenes támadásra. A fejedelem augusztus 18-i levelében adott végle-

⁴⁹ Lásd Eszterházy M. . . I. köt. 66–69. o.

ges választ e kérelemre. Tudatta, hogy először kedvetlen volt a Rákóczi által üzent dolgokhoz. Előbb „derekas fundamentumokat” kellett szerezni a támadáshoz, úgymint a török jóváhagyását, a cseh szövetséget és magyar főurak támogatását. Közölte azt is, hogy mindez megtörtént, és augusztus 27-én indul Gyulafchévárról, s szeptember 8-án kíván Váradra érkezni csapataival.⁵⁰

Bethlen számba jöhető másik főúri szövetségese Felső-Magyarországon Széchy György volt, Gömör és Nógrád megyei nagybirtokos, Gömör és Kishont vármegye főispánja, korának egyik legnagyobb vagyonszerzője. A kortársak leírása szerint testre óriás, de jellemileg és szellemileg törpe. Közéleti szereplése a század elején kezdődött. A Bocskai szabadságharc kirobbanásakor csatlakozott a mozgalomhoz, részt vett az cdelényi—besenyői csatában, majd Bocskai udvari hadainak kapitánya lett. Ott volt a fejedelemmel a rákosmezei találkozáson is, majd bekísérte Erdélybe Bocskai holttestét. 1619 augusztusában Rákóczi Györggyel együtt Bethlen támadásának előkészítésén munkálkodott. Augusztus utolsó napjaiban Ibrányi Mihályon keresztül tudatta Bethlennel fegyverfogási készségét. Eddig az ideig nem volt semmiféle kapcsolatban a fejedelemmel, s az is csak szeptember 2-án írt először neki levelet. Felkérte, segítse elő, hogy megyéjének és a környéknek a rendjei szeptember 15-re Göncre gyűljenek. „Az végbeli vitézekkel is és kapitánokkal, ha mód lehetne az dologban, igen szükség lenne uram tractálni, értenének egyet velünk” — jelölte meg Széchy egyik legfontosabb feladatát a fejedelem.⁵¹

A Felső-Magyarországon számba jöhető ellenségek közül Dóczy András főkapitányt a fejedelem teljes mértékben semlegesítette megtévesztő híradásaival. Annál nagyobb veszélyt jelentett számára régi ellenfele, Homonnai Drugeth György, a keleti részek leghatalmasabb földesura, akit 1619 március elején Bécsben a Sancta Militia de la Conception Maria lovagrend tagjává avatták. Homonnai 1619 májusában már megkezdte a hadgyűjtést Lengyelországban. Saját indoklása szerint kettős célzattal: ha a császár segítségére kell menni a cseh hadszíntérre, vagy „ha itt tumultus támadna”.

⁵⁰ Lásd Szilágyi S.: I. Rákóczi György. Budapest, 1893. 57–59. o., *Sepsi Laczkó* i. m. 215. o., továbbá Bethlen 1619. augusztus 18-i lev. Rákóczi Györgyhez. Bethlen pol. lev. 119–120. o. és Rákóczi György 1619. augusztus 25-i lev. Thurzó Imréhez. TT 1888. 405–406. o.

⁵¹ Széchy Györgyről lásd munkámat: A Bocskai szabadságharc katonai története. Budapest, 1961. 86. o., TT 1892. 328. o., 1899. 270. o., MTT XXVII. köt. 5. o., *Benda K.*: Okmánytár . . . 124. o., továbbá *Sepsi Laczkó* i. m. 215. o. és Bethlen 1619. szeptember 2-i lev. Széchy Györgyhez. Bethlen pol. lev. 124–125. o.

Néhány nappal később felszólította Melith Pétert, hogy állandó vigyázásban legyen „... mert naponként árad a practica”, s ezért erősítse magát katonák fogadásával. Augusztus 19-én Homonnai mint Zemplén vármegye főispánja — katonai erőre támaszkodva — katolikus alispán megválasztását akarta kicrőszakolni, de a megyegyűlésen fegyveresen megjelent nemesek ellenálltak az erőszaknak, és megghiúsították tervét. A gyűlés után Homonnai folytatta a hadgyűjtést.⁵²

Alsó-Magyarország legtekintélyesebb protestáns főura az ekkor huszonegy éves Thurzó Imre, a kiváló szellemi képességekkel rendelkező fiatalember, Bitse, Leitava, Hricsó, Árva és Tokaj várainak tulajdonosa, Árva vármegye főispánja, a protestánsok ügyének lelkes védelmezője volt. Megnyerése több megye nemességének csatlakozását vonhatta maga után. Bethlen augusztus 19-én lépett szorosabb érintkezésbe Thurzóval. Tudatta vele, hogy eddig a gyanú elkerülése végett nem írt neki. Tudomására hozta azt is, hogy „az keresztyén státusok” többrendbeli kérésére „meggyőzöttetvén az felséges istennek igaz tiszteletéhez való zelusomtól, meggyőzöttetvén nemzetemhez való igaz szeretetemtől” kész fejedelemségét is kockára vetni, „és kegyelmetekkel élni halni akarok, kik közül kegyelmedet is bizonyosan értem legfőbb oszlopnak lenni”. Kéri Thurzót, hallgassa meg a Wesselényi Istvánnal küldött szóbeli üzenetét. Augusztus utolsó napján Rákóczi György is írt Thurzó Imrének, hogy a levelét vivő jámbor szolgájának a szavát elhigyjé.⁵³

Thurzó Imrében Bethlen a Habsburg-ellenes küzdelem legértékesebb magyarországi oszlopát találta meg, annál bizonytalanabb támasznak bizonyult Thurzó Szaniszló. Az alsó-magyarországi főúr 1605-ben csatlakozott Bocskai Istvánhoz, de a szabadságharcban még nem játszott jelentős szerepet. Némceyk véleménye szerint „jóformán hígvelejű úr volt”, akit csupán birtokai, főispáni tisztsége, nem pedig politikai és katonai képességei tettek jelentős személlyé. Noha ő tárgyalt 1619 június elején a Bécs külvárosában táborozó Thurn gróffal, és Eszterházy Miklós is azok között említi, akik Bethlent hívták vagy kedvvel vették, ennek ellenére csakis Thurzó Imre rábeszélésére és Bethlen neheztelésétől való félelmé-

⁵² Lásd MTT XXVII. köt. 4. o., HK 1892. 121. o., TT 1888. 404–405. o., *Sepsi Laczkó* i. m. 116., 144., 212–214. o. *Windisch Éva* tévesen írja, hogy Homonnai Drugeth György Homonnai Drugeth Bálint fia volt. Lásd *Kemény J.*: Önéletráisa és válogatott levelei. Budapest, 1959. 528. o.

⁵³ Életrajzát megírta *Kubinyi* i. m. E munka adatain kívül lásd még TT 1888. 210., 406., 635–639. o., MTT XXVII. köt. 3. o., Bethlen pol. lev. 121–122. o. Korai halálát mérgezésnek tulajdonították.

ben fogadta el 1620 januárjában az érsekújvári főkapitányságot. Ingadozó jellemű és félénk ember volt, akire csak addig lehetett számítani, amíg a küzdelem ügye jól áll.⁵⁴

Az Alsó-Magyarországon található potenciális ellenfelek közül Forgách Zsigmond nádor az elért katonai sikerek hatására színleg csatlakozott a mozgalomhoz. Bosnyák Tamás a cseh hadszíntérre vonult, s így Magyarországon nem fejtett ki ellenállást, Koháry Péter érsekújvári főkapitány pedig Bethlen katonáinak fogságába került. Pázmány Péter elmenekült ugyan az országból, de mindvégig Bethlen és a Habsburg-ellenes küzdelem ügye ellen munkálkodott, s a fejedelem legkérlelhetőbb ellenfelei közé tartozott.⁵⁵

A Dunántúl legtekintélyesebb főura ebben az időben Batthyány Ferenc volt, Németújvár, Szalónak, Rohonc, Körmend „szabad és örökös ura”, Sopron vármegye főispánja. Az országrésznyi terület és hadseregnyi bandérium felett rendelkező protestáns főúr — korának egyik legműveltebb férfja — már fiatalon 1595-ben részt vett a törökellenes harcokban. A Bocskai szabadságharc idején a fejedelem katonái ellen küzdött, 1609-től kezdve azonban egyre több kérdésben ellentétbe került a Habsburg-politikával. Ebben az évben megvált a dunántúli generális tisztségtől, s azt csak 1618-ban vette fel újra. Batthyány azon kevés főúr közé tartozott, akik túlláttak birtokaik határain, s az egész ország sorsával is gondoltak. „*Mi nekünk nincs több Magyarországtól* — írta 1614 júniusában a nádornak —, *ha ezt elvesztjük, mást nem adnak érte!* Azon kellene tanácskoznunk, miképpen maradhassunk meg, mert így a mint vagyunk, lehetetlen, hogy megmaradhassunk. Est contra rationem.” 1619. augusztus 30-i levelében közölte Bethlennel „édes hazájához, nemzetéhez való szeretit”, azonban nyíltan csak 1620 őszén állott a fejedelem pártjára. Óvatossága ellenére mindvégig szilárd támasznak bizonyult.⁵⁶

⁵⁴ Lásd munkám: A Bocskai szabadságharc katonai története 201. oldalán található adatokon kívül TT 1881. 332–333. o., 1888. 610. o., 1892. 340–341. o., valamint Szalay i. m. IV. köt. 585. o.

⁵⁵ Forgách Zsigmondról id. munkám mellett (A Bocskai szabadságharc katonai története. 143. o.) lásd MTT XXVII. köt. 21–22. o., TT 1892. 140. o., Bosnyák Tamásról id. munkám 196. o., Koháry Péterről TT 1892. 127–128. o., valamint Komáromy A.: Koháry Péter érsekújvári kapitány levelei Thurzó György nádorhoz. HK 1911. 109. o.

⁵⁶ Batthyány Ferenc id. 1614-es levelét közli Takáts S.: Zrínyi Miklós nevelőanyja. Budapest, 1917. 82. o. Lásd még uo. 96–103. o., valamint Bethlen 1619. szeptember 14-i és augusztus 26-i, Thurzó Szaniszló 1619. december 21-i l.v. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

Csalódnia kellett azonban Bethlennek a Dunántúlon Nádasdy Tamásban, aki a Bocskai szabadságharc idején a Habsburg-ellenes párt legelzántabb tagja volt, de Bethlen támadása idején, 1620 elején bekövetkezett haláláig ellenségként viselkedett.⁵⁷

Magyarország főurai közül Eszterházy Miklós volt Bethlennek nemcsak legkövetkezetesebb, hanem egyúttal legveszélyesebb ellensége is. A házasági révén gazdagodó, s aulikusága miatt a hatalomban egyre növekvő ember, „az evangelica religionak nagy üldözője”, II. Mátyás tanácsosa, beregi és zólyomi főispán, minden úton és módon a fejedelem ellen dolgozott. Tehetségével, katonai és politikai hatalmával nem kis credménnyel gátolta a Habsburg-ellenes harc ügyének diadalra jutását. Kemény János „igen eszes, módos, autoritativus jó magyar”-nak tartotta, nemzetét és annak szabadságát szerető embernek. Kétségtelen tény, hogy Eszterházy a politikai meggyőződése mellett, mindvégig kitartó aulikusok közé tartozott, akiket Bethlen egyértelműen az ellenség táborába sorolhatott. Nyílt, goromba, erőszakos ellenség volt a fejedelem számára, de még mindig jobb a meggyőződésüket a helyzet alakulása szerint változtató, megbízhatatlan szövetségeseknél. Bethlen szerette volna a maga oldalára vonni, mikor azonban látta ennek sikertelenségét, félre tette ezt a reményt, és ő is következetesen harcolt ellene.⁵⁸

Magyarországon tehát Rákóczi György, Széchy György, Thurzó Imre, Thurzó Szaniszló, Illésházy Gáspár és Batthyány Ferenc voltak azok a legtekintélyesebb protestáns főurak, akik Bethlen mozgalmának támaszai és előbbrevivói voltak. A közép- és kisbirtokosok többsége — főként Felső-Magyarország területén — kész volt Bethlennek a Habsburgoktól független magyar királyság visszaállítására irányuló tervét támogatni. Legtöbbjük nyilván nem az erőszakú hazai abszolút uralkodóra, hanem a rendi előjogokat védő gyengekezű nemzeti királyra vágyott, bár olyanok is voltak közöttük, akik felismerték az adott kül- és belpolitikai körülmények között az előbbi szükségességét. Bethlen erőszakú hazai abszolút monarchiájának támogatói főként a protestáns papság és értelmiség sorából kerültek ki, akik ebben látták ugyanis a protestantizmus primátusát biztosító hatalmi rendszert és az annyira szükséges polgári fejlődés támoga-

⁵⁷ Lásd Bethlen 1619. november 6-i lev. Nádasdy Tamáshoz. Bethlen pol. lev. 151—154. o.

⁵⁸ Lásd *Szendrei J.*: Régi magyar hadvezérek arcképcsarnoka. Gróf Eszterházy Miklós nádor. HK 1912. 279—281. o., valamint *Kemény i. m.* 150. o.

tóját. Ez az igény kapcsolta Bethlen mozgalmához a magyarországi polgárság zömét is, annak ellenére, hogy a polgárok többsége nem magyar etnikumú volt.⁵⁰

Bethlen a gazdasági és politikai hatalom hordozóinak megnyerése mellett — mint már szóltunk róla — nem hanyagolta el a néptömegek — mindenképp a katonai szempontból számításba jövő királyi területen élő hajdúság — támogatásának biztosítását sem. A királyi Magyarország keleti felének jobbágytömegei, nemkülönben a hajdúk, döntő többségükben protestánsok voltak. A rekatolizáló földesurak (mint pl. Homonnai Drugeth György) áttérítési kísérletének igyekeztek elléne szegülni. Magatartásukban az olcsóbb, hazai nyelven prédikáló egyházhoz való ragaszkodásuk mögött osztályharcos tartalom húzódott meg, ami ilyen burkolt formában nem eredményezte a nemesség egységes ellenakcióját. Sőt, a vallásukban szintén háborgatott protestáns nemesek még támogatták is a jobbágyok ilyen irányú megmozdulását. A vallásukhoz ragaszkodó protestáns jobbágyok ellenállása a rekatolizáló földesurak aulikusága következtében egyúttal a Habsburg-uralom ellen is irányult, bár ebben az időben kevésbé érezték ennek súlyos terheit, mint a korábbi években. A nép között a bibliai példákra hivatkozó protestáns prédikátorok is serényen munkálkodtak Bethlen érdekében, a Habsburg-ellenes érzelmek felszításában.

Érdekesen alakult a nemesség és a hajdúk, illetve Bethlen és a hajdúk viszonya ebben az időben. Az országgyűlési rendek pl. 1619 júliusában azt az utasítást adták Liptai Imrének, a portára küldött követüknek: „*Szükség azért, hogy az hatalmas császár is azon állapotban hagyja az hajdúságot, a kiből most vannak.*” A Habsburgok erőszak szervezetre alig számítható protestáns főurak és nemesek közeledése kedvező visszhangra talált a hajdúknál. Augusztus 13-án és 14-én a hajdúk Böszörményben gyűlést tartottak, ahová a protestáns nemesek is elküldték követeket. A gyűlésen megjelentek megtagadták Dóczy főkapitánynak azt a kívánságát, hogy a Habsburg-uralkodó ügye mellett felkeljenek, és a csehországi hadszíntérre vonuljanak. A korabeli protestáns krónikás szerint magatartásukat azzal indokolták: „*Mi semmiképpen az ország hire és akarata nélkül föl nem ülhetünk: mert ha fölülnének is, azt mondaná igyold felőlünk az ország: ám elfogyott immár az sok prédájok és csak az prédálás kedvéért költ fel az hajdúság. Így az*

⁵⁰ Lásd Sepsí Laczkó i. m. 216–217. o. Fraknói a magyarországi protestáns nemesség politikai célkitűzését a következőkben látja: „... egyrésztől a királyi ház detronizációja, másrésztől a katolikus egyház kiváltságai és előnyeitől való megfosztása.” i. m. I. köt. 498. o. Vö.: Angyal i. m. MNT VI. köt. 229. o. és Szekfű i. m. 84. o.

országának, kinek mi is hitös tagjai vagyunk, nagy nehézsége következnék reánk, mely dologra mi okot nem akarunk adni.”

Annál kevésbé vonakodtak a fegyverforgatástól, amikor a nagy tckintélyű protestáns főúr, Rákóczi György hívta fegyverbe őket. Augusztus utolsó hetében Rákóczi a krónikás szavai szerint „egy néhány napokon sokat fáradoz, vigyáza és nyargala . . . az vitézlő renddel tractálván. Maga is az ur igen fogadja az hadat; de Patakon nem mennék bé, hanem hagyott helyben vagynak titkon.”⁶⁰

Dóczy András felső-magyarországi főkapitány augusztus 14-i levelében még azt írta, hogy híreket „mostan egyebet jónál nem értettem”, és célta azokat, akik Kisvárda táján „sok hamis hireket” hitegetnek.⁶¹ Csak augusztus utolsó napjaiban neszelt meg Rákóczi hadfogadását. Kérdőre is vont a és megfenyegette a fiatal főurat, azonban az levelében azt válaszolta, hogy nincsen Sárospatakon az udvara népénél egyéb hada. Ez formailag igaz is volt, mert a fogadott hajdúkat egyelőre titkos gyülekezési helyükön tartotta.⁶²

Bethlen szeptember 3-án küldött részletes Memoriale-t Rákóczi számára. Ebben bejelentette indulását, és felszólította a magyarországiakat, hogy „minden igaz nemes ember ne vonogassa magát és ne rettegjen fegyvert fogni”. Az urak azon legyenek, hogy mihamarabb mennél több katonát fogadjanak és gyűjtsenek össze. Ezeknek a fejedelem megfizeti zsoldjukat. Inti Rákóczit, hogy oltalmazza magát az ellenség fortélyaitól, és igyekezzék Perényi Ferencet megnyerni. Figyelmeztesse a kassaiakat, nehogy császári sereget bocsássanak be a városba. Kéri, értesítse a Thurzókat is indulásáról, hogy azok Alsó-Magyarországon előkészíthessék a szükséges állapotokat. Ezenkívül tudassa a csehekkel is a segélycsapatok közeledését, Thurzó Imre pedig puhatolja ki a pozsonyi polgármester szándékait. A tokaji prefectus minél több hajót gyűjtsön össze az erdélyi sereg átkelésének biztosításához, s Rákóczi is gyűjtsse a hajókat, de csak szeptember 7-e után, amikor ő Váradról megindul. Homonnait tartsa szemmel, és állandó összeköttetésben legyen vele — fejezte be levelét.⁶³

⁶⁰ Lásd *Sepsi Laczkó* i. m. 208–211. o., továbbá *Szilágyi*: I. Rákóczi György. 61. o. Lásd még *Wittman T.*: Bethlen Gábor. Budapest, 1952. 44. o. és *Benda K.* felszólalását kandidátusi értekezésém vitáján. Sz 1960. 5–6. sz. 921. o. továbbá *Benczédi L.*: A XVII–XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgalmaink társadalmi háttere. Sz 1964. 5–6. sz. 1389. o.

⁶¹ Dóczy András 1619. augusztus 14-i lev. Melith Péterhez. TT 1888. 405. o.

⁶² *Sepsi Laczkó* i. m. 215–216. o.

⁶³ Bethlen 1619. szeptember 3-án kelt Memoriale-ja Rákóczi György részére. TT 1888. 802–803. o.

Amikor a fejedlem Memorialc-ját írta, még nem is sejtette, hogy Felső-Magyarországon már eldőrdültek az első puskaövések, s mire levele a címzetthez ér, az már kezében tartja Felső-Magyarország kulcsát: Kassa városát.

ELŐNYOMULÁS A CSÁSZÁRVÁROS KAPUJÁIG

A fejedlem seregei még Erdély területén vonultak, amikor Felső-Magyarországon már fellobbant a felkelés lángja. A legelső harccselekményt Széchy György katonái hajtották végre Fáy Péter kapitány vezetése alatt *Jászó* birtokbavételével. Abaúj vármegye jelentős erőssége volt Jászó vára, az ellenreformáció egyik legerősebb fészke. Itt tartózkodott Majtényi László egri püspök is. Szeptember 1-re virradó hajnalon Fáy Péter, a Hernád környékén lakó nemesekkel és a vezetése alá tartozó hajdúkkal váratlanul megrohanta a várat. Az éjszakai támadás nagy riadalmat okozott az ott tartózkodó katolikus papok között. A támadók nem találtak ellenállásra, s fogságba ejtették magát a püspököt is, akit különben később Fáy ötszáz forint váltságdíj ellenében elengedett. A többi papot azonban fogságba hurcolták, a várat pedig felprédálták. Ugyanakkor Rákóczi egyik kapitánya, Nyári István *Leleszt* foglalta el. Egy másik hajdúcsapat *Szerednye* várát akarta megostromolni, de az ostrom elmaradt, mert a várban levők megesküdték „az ország hűségére”.⁶⁴

A szeptember 1-re virradó éjszakán Rákóczi György zemplén megyei birtokairól mindenfelől szekeres jobbágyok siettek a *sárospataki* vár felé. A fiatal főúr olyan híreket kapott, hogy Homonnai György jelentős számú csapatot tart *Terebesen*. Rákóczi azt tervezte, hogy gyalogosait a gyors mozgás érdekében a berendelt jobbágyszekerekre ülteti, s lovasaival együtt támadást indít Homonnai ellen. Elgondolása azonban nem járt sikerrel. A vállalkozás vezetésével megbízott Monaki Miklós kapitány a megbeszélrt időre nem érkezett be *Sárospatakra*, Homonnai pedig tudomást szerezve Rákóczi György szándékáról, hirtelen Lengyelországba menekült.⁶⁵ Homonnai elmenekülése az országból legfeljebb csak fél eredménynek

⁶⁴ Lásd *Sepsi Laczkó* i. m. 218. o. és Hain G.: *Lőcsei Krónikája*. Lőcse, 1910—1913. 152. o.

⁶⁵ *Sepsi Laczkó* i. m. 218. o., tudósítás 1619. szeptember 19-ről. *Gindely*: *Okmánytár* . . . 23—24. o. Lásd még *Gindely*: *Geschichte* . . . I. köt. 140—141. o., továbbá *Révész I.*: *Kassai események Bethlen első támadásakor*, 1619. szeptember 3—10. TT 1896. 113. s. köv. o.

volt mondható. Fogadott katonasága széteszlott ugyan, de bármikor számítani lehetett arra, hogy a lengyel királytól kapott segélycsapataival betér az országba. Ezután hajtotta végre Rákóczi a Felső-Magyarország hadászati és politikai központját képező *Kassa* birtokbavételét. Szeptember 3-án délután 2 óra tájban tűntek fel a város körül katonái. Serege főúri bandériumából és a titokban zsoldba fogadott hajdúkból állott, összesen mintegy négy-ötzezer főnyi erőben. A csapatokat Nyári István, Monaki Miklós, Monaki Sebestyén, Chernel György és Tornai Mihály kapitányok vezették.

Kassa — noha Felső-Magyarország katonai központja és ez országrész főkapitányának székhelye volt — ez időben nem rendelkezett nagy létszámú helyőrséggel. Csak néhány száz főnyi katonaság és a városi polgárok felfegyverzett csapata jöhetett számba a védelem szempontjából. A város ostrommal történő elfoglalása azonban ilyen erőviszonyok között is meglehetősen reménytelen vállalkozás lett volna Rákóczi, zömében lovasokból álló serege számára. Ő azonban nem ostrommal, hanem a polgárok megnyerésével kívánta birtokba venni, és a Habsburg-ellenes küzdelem céljainak szolgálatába állítani e fontos várost. Számításában nem csalódott! A felfegyverzett polgárság megakadályozta, hogy Dóczy András főkapitány a város ágyúival lövessen Rákóczi katonáira, s követeket küldtek a csapatok vezetőjéhez.

Rákóczi György a következőkben fejtette ki a kassai követeknek a támadás okait és céljait: „Miután a pápisták ekkoráig évenként zavarokat idéztek elő, s a mult országgyűlésen nyíltan kimondották, hogy a lutheránusoknak szabad vallásgyakorlatot engedni nem fognak; ezt mint igaz lutheránusok nem tűrhetvén, elhatározták fegyvert fognak vallásuk védelmére, s készek életüket is feláldozni, ha kell. A végett léptek tehát küzdőtérre, hogy ellenálljanak a pápistáknak, visszatöröljék a szenvedett sérelmeket és biztosítsák az evangélikus vallás megrendített szabadságát. . . . Ha a polgárok békésen viselik magokat, s kezükbe szolgáltatják Dóczy főkapitányt, ki a zavarok szerzője és az evangélikus vallás ellensége; a városnak nem tesznek kárt. Az erdélyi fejedelem 10 000 emberrel nemsokára megérkezik, Pozsonyba megy, s oda fog hatni, hogy a szövetséges tartományok segélyével Magyarország királyává evangélikus vallású választassák, s a lutheránusoknak ezentúl korlátlan vallásszabadság biztosításuk.”⁶⁶

⁶⁶ Kassai Liber Delib. szeptember 3. CSSR Košice, városi lt.

A vallási célok, és a küzdelem vallási vonalának előtérbe állítása helyes politikai lépés volt Rákóczi részéről. A városi polgárok Rayner Menyhért vezetésével máris őrizet alá vették Dóczy szállását, a városban levő katonaságnak pedig megtiltották az ellenségeskedést. A kassaiak két napig tartó tárgyaláson teljesen megegyeztek Rákóczi Györggyel a város átadásáról és a kiobbant mozgalomhoz való csatlakozásukról. Rákóczi és kapitányai szeptember 5-én hitlevélben megesküdtek a kassaiaknak „Erdély országnak fejedelmének és Magyarországnak egyik részének urának, az fölséges Bethlen Gábornak képében is”, hogy Kassa városát minden lakosával egyetlenben „az boldog emlékezetü régi szent királyoktul nekik adatott szép privilegiumokban és régi megrögzött szabadságukban és rendtartásokban megtartjuk és mások ellen is tehetségünk szerint megoltalmazzuk, mindaddig míg Isten szegény édes hazánkknak Magyarországnak törvény szerint való keresztény királyt parancsol és rendel”.⁶⁷

A hitlevél átadása után drámai gyorsasággal peregtek az események. A kassai polgárok Rákóczi Györgyöt százötven loval és ötven gyalogosal bebocsátották a városba. A krónikás szerint Dóczy — a „király képe” — megüvegesedett, rémült tekintettel nézte szállása ablakából Rákóczi diadalittas lovasainak száguldozását a város főterén. Röviddel később fegyveresek érkeztek a szállására. Chernel György kapitány és Ibrányi Mihály — Rákóczi udvari hadnagya — gyalogos katonáktól kísérve beléptek Dóczy szobájába, és a Habsburg-uralkodó sápadtan tiltakozó helytartóját minden különösebb teketória nélkül letartóztatták és Rákóczi szállására kísérték.

Szeptember 6-án este megjelentek Kassán *Eperjes, Lőcse, Bártfa és Szeben* városok követei, s rövid tanácskozás után ők is megegyeztek Rákóczival. Kijelentették, hogy a kassaiakhoz hasonlóan ők is az országgal együtt akarnak élni és halni!⁶⁸

A központi hatalom elleni fegyveres felkelés első bázisát Felső-Magyarországon tehát két főúr, az őket követő familiáris nemcsék és a zsoldjukba fogadott hajdúk, valamint a szabad királyi városok polgárai képezték.

⁶⁷ Rákóczi György, Nyári István, Monaki Miklós, Monaki Sebestyén, Chernel György és Tornai Mihály 1619. szeptember 5-én kelt hitlevelét Kassa város részére lásd CSSR Levoča, városi lt. II. o. 67/106. sz.

⁶⁸ *Sepsi László* i. m. 218. o. Lásd még ismeretlen 1619. szeptember 12-én kelt tudósítását Kassáról. *Gindely: Okmánytár* . . . 19–20. o., továbbá CSSR Košice, városi lt. H III/2. pur. 13. 244–246. o., valamint *Szilágyi: I. Rákóczi György*. 64. o.

A polgárság és a központi hatalom egymásrautaltságát, a polgárság és a nemesség osztályellentéteit figyelembe véve általában szokatlan az ilyen összefogás ebben a korban, és nehezen is egyeztethető össze a polgárság osztályérdekeivel. Felső-Magyarországon azonban már másfél évtizeddel előbb, 1604 őszén is létrejött ilyen összefogás. Megismétlődése tehát nem tekinthető véletlen jelenségnek és nyomatékkal felhívja a figyelmet arra, hogy a Habsburgok és a magyarországi — mindenekelőtt a felső-magyarországi — városok kapcsolata más volt, mint a központi hatalom és a városok kapcsolata általában. A kapcsolat eltérő jellegét csak részben magyarázták a vallásüldözésből támadt érdekellentétek, hiszen ennek ellensúlyozásaként ott volt a polgárok és a nemesek osztályellentéte. Ha tehát nem is szabad figyelmen kívül hagyni a vallási ellentétek jelentőségét e kérdésben, káros lenne, ha ezt egyedüli oknak tekintenénk. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy a Habsburg-hatalom a magyarországi városok viszonylatában nem tekinthető egyszerűen központi hatalomnak, hanem olyan idegen, gyarmatosító jellegű központi hatalomnak, amely ellen a magyarországi polgárság zöme rákényszerült a feudális osztállyal, illetve annak egy részével való szövetségre, nem utolsósorban a hazai abszolutizmus megteremtése érdekében. Ez tükröződik többek között különben Rákóczi és kapitányai szeptember 5-i hitlevelében is.

Bethlen szeptember 5-én *Baratkán* értesült arról, hogy Rákóczi György már kibontotta a fegyveres felkelés zászlaját Felső-Magyarországon és katonái élén Homonnai György ellen indult. Meleg szavakkal dicsérte öntevékenységét, és azt kívánta neki, „*hogy kegyelmed édes hazájának, nemzetének, az nagy uristennek tisztességére szolgálhasson minden hazája szerető igaz jóakaróinkkal, barátinkkal*”. Ugyanakkor óvatosságra intette a hadvezetésben még járatlan főurat és közölte vele, hogy Rhédey Ferenc Váradról ötszáz lovast küldött segítségére. Bethlen azt javasolta Rákóczinak, hogy Széchy Györggyel együtt vonuljon Kassa alá, és együttesen foglalják el a várost és oltalmazzák meg a polgárokat Dóczy valamiféle „praktikájától”. A fejedelem figyelmeztette Rákóczit, hogy a hírek szerint Bosnyák Tamás hadat gyűjtött a morva rendek ellen, amelyet könnyen Kassára vezethet Dóczy megsegítésére. Kassa császári kézen maradása pedig komolyan akadályozná a küzdelem további sikereit. „Az mi az magam menetetilt illeti — írta — kegyelmed bizonyosan elhiggyje, ha lehetne szárnyon mennék, de hadaim messzünnet indultanak, Moldva, Havasalfölde határitól, csak immár is az nagy jövésben igen meghitvánkoztak, lovok sok szeke-
rek vagyon, ha idő nap előtt elfárasztjuk őket, az szükségnek idején nem szolgálhatnak.” A tervek szerint szeptember 7-én már Váradnál lesz a csa-

patokkal. Ott legfeljebb három napot időzik, és indul tovább Kassa irányába.⁶⁹

A fejedelem még ugyanezen a napon Egri István kapitányt Abafy Miklós tokaji kapitányhoz küldte azzal az üzenettel, hogy csináltasson a Tiszán hidat az erdélyi csapatok átkeléséhez. Bethlen tulajdonképpen e paranccsal akarta próbára tenni Abafy korábban titokban fogadott hűségét. A tokaji kapitány teljesítette Bethlen kívánságát. Szeptember 6-án Rhédey előrcüldött hadoszlopa *Löknel* átkelt a Tiszán, és *Regéctet* érintve gyorsan nyomult előrc.⁷⁰

Rákóczi György szeptember 5-én Kassáról *Sárospatakra* ment. Magával vitte fogolyként Dóczy Andrást. Távozása után a városban visszamaradt hajdúk meggyilkoltak három katolikus papot. Ezt a katolikus egyház a mozgalom elleni propagandájában igyekezett minél eredményesebben felhasználni. E három papot az egyház később vértanúkká avatta.⁷¹

A fejedelem *Váradot* érintve szeptember 12-én hadai élén *Debrecenhez* érkezett. A táborból körlevélben fordult a magyarországi főurakhoz, vármegyékhez és városokhoz. Ebben kifejtette, hogy a császáriak fenyegetése miatt, a csehek megsegítésére, valamint a vallás és a haza szabadságának biztosítására fogott fegyvert. Ugyanezen a napon közölte Thurzó Imrével, hogy szeptember 13-án ezer válogatott lovast indít melléje. A sereg elő osztagát Rhédey Ferenc vezeti, a Bocskai szabadságharc jól ismert hadvezére, „. . . mivel ő kegyelme alkalmason tudja az oda való állapotot”. Rhédey először *Fülek* alá megy, hogy ott megakadályozza a „pápista urak” gyülekezését. A fejedelem biztosította Thurzót, hogy maga is mielőbb a nyugati határszélre vonul. Kérte őt, biztassa a cseh—morva rendeket, hogy hamarosan segítségükre érkezik.⁷²

A császári katonai és politikai vezetés az első hetekben szinte teljesen tehetetlenül szemlélte a magyarországi események alakulását. Olyan váratlanul történt a felső-magyarországi felkelés és Bethlen támadása, hogy idő

⁶⁹ Bethlen 1619. szeptember 5-i lev. Rákóczi Györgyhez. Bethlen pol. lev. 126—127. o.

⁷⁰ *Sepsi Laczkó* i. m. 221—222. o.

⁷¹ *Sepsi Laczkó* i. m. 221—222. o., *Hain* i. m. 154. o.

⁷² A körlevelet lásd többek között MTT X. köt. 9—10. o., ugyanezen napi levelét Thurzó Imréhez lásd TT 1888. 407. o. Egy ismeretlen levélíró szeptember 10-én Belgrádból azt a fantasztikus hírt jelentette Budára: „Der Bethlen Gabor ist mit den Kurtonen, Ungern, Walachen, Janitscharen, Tataren und Türken zu Ross mit Copien 40 000 stark . . .” *Gindely*: Okmánytár . . . 16. o., továbbá uo. 26. o., valamint Mvv. Zemplén vm. 392. o.

kellott a döbbsent meglepetésből a felocsudásához. Bosnyák Tamás füleki kapitány talán sejtett valamit a közelgő veszélyből. Szeptember 3-án *Komjátiban* óváslevelet adott át a nádornak. Ebben elhárította magáról a felcölösséget amiatt, hogy a füleki várat a fizetetlenége miatt megbízhatatlan katonaság gondjaira volt kénytelen hagyni, amíg ő a morva hadszíntéren távol van.⁷³ A szintén *Komjátiban* tartózkodó Forgách Zsigmond nádor csak szeptember 5-én kapott biztos hírt Kassáról, „*hogy Bethlen Gábor minden emberek reménsége kívül, mind az hajdusággal megindulván, az mellett Törököt, Tatárt mind melléje vevén, utban vagyoni, a Tiszán most költözik által és innmár hadoknak elei Jászót is fölverte Kassához közöl*”.

A nádor insurrectiót rendel el a vármegyék számára, azonban maga is jól tudta, hogy ez nem fogja megállítani Bethlen csapatainak előretörését.⁷⁴ Ugyanezen a napon tudósította a nádor Pázmány Pétert is Bethlen megindulásáról; „*Félek attól — írja —, hogy az Török kénszeriti reá, hogy eljöjjon, megfenyegetvén, hogy másnak adgya az Erdélyi Vajdaságot és mást indit fel erre a rebelliora.*” Javasolta Pázmánynak, hogy azonnal össze kell hívni a királyi tanácsosokat *Nagyszombatba*, és futár útján jelenteni kell az eseményeket az uralkodónak is. Kérte, hogy Dampierre és Buquoi ne halogassák tovább a harcot Morvaországban, mert „*periculum in mora*”. Mielőbb mérjenek vereséget a morvai hadra, s azután fordítsák seregüket Magyarországra Bethlen ellen. Szeptember 6-án a megyék után a városokat is fegyverbe szólította, de két nap múlva már olyan utasítást adott a megyéknek, „*hogy kegyelmtek minden vármegyéből igen sietséggel követeket válasszon az erdélyi fejedelemhez, hogy hadait fordítsa vissza, az mi eddig esett felejtüdjék el és térjen országába*”. Maga is ilyen értelmű levelet írt az erdélyi fejedelemnek.⁷⁵

Úgy látszik Forgách abban reménykedett, hogy a rendek közbelépésére megismétlődik majd az 1616. évi eset, és Bethlen ismét visszatér Erdélybe. Ez a reménye azonban hiú ábrándnak bizonyult, s mindenképpen a politikai viszonyok kellő ismeretének hiányát tükrözi.

A birodalmi gyűlésen távol levő Ferdinánd helyettesét, Leopold főherceget, szeptember 8-án értesítette a történekről Ztrucz Ferenc alispán

⁷³ Bosnyák Tamás óváslevelét lásd Károlyi Oklevéltár IV. köt. 154–155. o.

⁷⁴ Forgách Zsigmond 1619. szeptember 5-i lev. Bars megyéhez. TT 1892. 321. o.

⁷⁵ Forgách Zsigmond ugyanaznap lev. Pázmány Péterhez. Hazai Okmánytár I. köt. 424–425. o., továbbá szeptember 6-i lev. Nagyszombat városához. CSSR Trnava, városi lt. Bethlen-kori iratok, szeptember 8-i lev. Bars megyéhez. TT 1892. 322–323. o. A nádor szeptember 19-i levelében sürgeti a megyét, hogy azonnal jöjjenek Érsekújvárhoz. TT 1892. 326. o.

Fülekről. A főherceg szeptember 11-i jelentésében továbbította a híreket Ferdinándnak, hozzáfűzve azt is, hogy Bethlen néhány ezer fős segítséget ígért a cseh és morva rendeknek.⁷⁶

A korabeli források azt bizonyítják, hogy a császári hadvezetést teljesen készületlenül érte Bethlen csapatainak támadása és a felső-magyarországiak Habsburg-ellenes felkelése. Tájékozatlanok voltak Bethlen tervei felől, és nem látták még pontosan a mozgalom jellegét és horderejét sem. Ezekben a napokban Bécsből olyan tudósítások keltek útra, hogy az erdélyi fejedelem már Győrtől tizenhárom mérföldnyire van harmincezer *magyar katonával*, s október 6-án Pozsonyban királlyá koronázzák. Más jelentés szerint a fejedelem *negyvenezer katonával* közeledik Bécs felé. A firenzei bécsi követ arról számolt be, hogy ezek a mozgalmak nagy fontosságúak, és ha tovább fejlődnek, „... csak az isten tudja mi lesz a végük. *Íme ezek lassúságunknak gyümölcsei, melyeket mindenki előre látott!*”⁷⁷

A Bethlen rendelkezésére álló katonaság létszámát teljes pontossággal ma sem lehet megállapítani. Némely forrás szerint a fejedelem tizennyolcezer lovasból és gyalogosból, valamint tizennyolc lövegéből álló sereggel indult meg Erdélyből augusztus végén.⁷⁸ Egy szeptember 12-i, Kassáról keltezett tudósítás szerint 14-éred a városba várják a fejedelmet huszonhat-ezer fős hadsereggel, amely csak erdélyiekből és hajdúkból áll.⁷⁹ Egy későbbi forrás szerint szeptember 13-án Bethlen *Sárospatakhoz* érkezett huszonnyolc ágyúval és harmincegy zászlónyi (kb. tizenötezer fő) lovas és gyalogos hajdúval.⁸⁰ A fejedelem szeptember 12-i levelében arról értesíti Thurzó Imrét, hogy a táborban tizenötezer katona van vele, Széchy

⁷⁶ Lipót főherceg 1619. szeptember 11-i lev. II. Ferdinándhoz. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 152–153. o. Lásd még Uő. szeptember 11-i lev. Bosnyák Tamáshoz. Károlyi Oklevéltár IV. köt. 156. o. Forgách nádor szeptember 12-én utasította Révai Péter koronaórt, hogy a „veszedelmes idő”-re való tekintettel vonuljon a pozsonyi várba, s gondoskodjék mind a vár, mind a korona őrzéséről. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt., Révay corresp. 1620–1621.

⁷⁷ Lásd a Bécsben szeptember 11-én és 12-én kelt tudósításokat. *Gindely*: Okmánytár... 17–18. o., valamint *Fraknói (Frankl)* i. m. I. köt. 522. o.

⁷⁸ Lásd ezzel kapcsolatban *Szalay* i. m. IV. köt. 558. o., *Olchváry* i. m. HK 1890. 338. o. és Magyarország története. I. köt. 242. o. Ez az adat mindenképpen túlzott, hiszen a váradi had és a hajdúk nincsenek benne.

⁷⁹ „Sonsten seind wir des Fürsten aus Siebenbürgen auf 14. dies Monats mit 25 000 Mann stark allhier gewärtig, aber lauter Siebenbürger und Freiheduggen, keine Türken noch Tartern.” *Gindely*: Okmánytár... 20. o.

⁸⁰ „Den 13. dito ist der Fürst Bethlen Gabor nacher Patak glücklichen ankommen, führet mit sich 28 Stuck, hat bevor geschichte 31, Fändl Heiduggen zu Ross und Fuss” *Gindely*: Okmánytár... 28. o.

György és Rákóczi György mellett pedig több, mint hétezer katona.⁸¹ Szeptember 18-i tudósítása szerint ötezer válogatott hajdút fogadott zsoldba, a Tiszán átkelve pedig háromezer lovast és gyalogost. Rhédey szeptember 17-én négyezer emberrel ment Széchy György mellé, aki eddig kétezer katonával rendelkezett.⁸² Öt nappal később arról ír, hogy Rhédey és Széchy együttes serege nyolcezer fő.⁸³

A források egybevetése után az látszik elfogadhatónak, hogy szeptember közepén Bethlen összesen, mintegy tizennyolcezer katonával rendelkezett. E létszámból kb. tízezer fő volt az erdélyi katonaság, a többi pedig zsoldba fogadott hajdú, végvári katona és a két felső-magyarországi főúr magánkatonasága. Ez a sereg két hadoszlopban tört előre nyugati irányba. Az egyik oszlopot Rhédey és Széchy vezette a végvár vonal vidékén: *Fülek—Érsekujvár—Nagyszombat* vonalon. A másik oszlop pedig Bethlen személyes parancsnoksága alatt *Kassa—Lőcse—Késmárk—Nagyszombat* vonalon nyomult előre.

A haditerv sikere nagymértékben a végrehajtás gyorsaságán múlt. El kellett érni az ország nyugati határszélét mielőtt a császári hadvezetés nagyobb erőt irányít Magyarországra, vagy az országon belül erősebb ellenállási gócot épít ki. A gyors előretörésnek viszont előfeltétele volt a Tisza menti és a felső-magyarországi várak, erődített helyek birtokbavétele vagy legalább blokádtalán semlegesítése. Erre azért volt elengedhetetlenül szükség, nehogy valamely ellenséges magatartású vár őrsege akadályozza az amúgy is elnyúló utánpótlási vonal zavartalan működését, vagy bázisává válhasson egy Lengyelország felől jövő támadásnak, amire Homonnai György tevékenysége miatt számítani lehetett.

A fejedelem szeptember 12-én a *debreceni* táborból azt írta *Nagyszeben* tanácsának, hogy a támadás reményen felüli szép eredménnyel halad előre, „Poson város és vára felől is bizonyos assecurationk vagyon”.⁸⁴ *Kassa* birtokbavételével a legnagyobb akadályok egyike hárult el az útból, de kisebbek még késleltették az előretörést nyugat felé. Bethlen már szeptember 13-án szeretett volna továbbindulni *Debrecenből*, de *Kálló* kapitányának ellenállása miatt ez bizonytalan volt. E fontos erősséget nem hagyhatta a háta mögött ellenséges kézn, „mivel sok latorságot és kárt tétethetne utánunk jövőkben menőkben”. *Szatmár* és *Ecsed* kapunyitását négy

⁸¹ Bethlen pol. lev. 128—129. o.

⁸² MTT XXVII. köt. 3—5. o.

⁸³ Bethlen pol. lev. 135—136. o.

⁸⁴ EOE VII. köt. 537. o.

napon belül remélte a fejedelem, akinek „subordinált” emberei voltak a várak őrsei között. Jelentős sikernek számított *Tokaj* megszerzése, főként a tiszai átkelés biztonsága szempontjából.⁸⁵

Kálló átadása főként amiatt húzódott, mert kapitánya Lónyai András — korábbi „praktikái” miatt — módfelett félt a fejedelem haragjától. Azt tervezte, hogy vagy Ecsedbe szöki apósához Perneszi Gáborhoz, vagy bezárkózik *Kálló* várába. A kállói helyőrség katonái azonban megakadályozták mindkét terv véghezvitelét. Nem akartak ellenállni Bethlennek, és rábeszéltek Lónyait, hogy kérje Bethlen kegyelmét a vár feladása ellenében. A fejedelem hajlott erre azzal a kikötéssel, hogy a kapitány rábírra apósát *Ecsed* feladására; Lónyai vállalta ezt a feltételt. Szeptember 15-én megtörtént *Kálló* kapunyitása, az *ecsed*i várat azonban csak október 30-án vették át a fejedelem megbízottai. Szeptember 20-án megadta magát *Ungvár*, Homonnai fellegrára, amelynek kapitányává Balling Jánost nevezte ki Bethlen. A királyi Magyarország keleti területén *Szatmár*, *Munkács*, *Jeszenő* és *Barkó* vára dacolt hosszabb ideig, de ellenállásuk nem befolyásolta számottevő mértékben az események további menetét.⁸⁶

A fejedelem szeptember 17-én *Sárospatakra* érkezett, ahol Rákóczi György „megvendéglé az erdélyi urakkal nagy örömmel és nagy tisztességesen”. A következő napon már tovább is indult *Kassa* felé. Abaúj-Szántón és Erdőbényén keresztül vonult „szép kopjás hadaival” és a „kék gyalogokkal”. Szeptember 21-re a felső-magyarországi vármegyéknek gyűlést hirdetett Kassára: „... a végre, hogy meglássuk és megrostáljuk egymást kik egyeznek velünk, s kik nem, hogy azokra illendő dolgot viselhessenek ő kegyelmek.” Ezenkívül arra kívánta „inteni” a vármegyéket, hogy ilyen nagy dolgokban mindenki „virítim insurgáljon”.⁸⁷

A fejedelem értesítette Thurn grófot a cseh sereg vezérét, hogy október 8-a, 10-e táján, de legkésőbb 12-én személyesen a *nagyszombati* mezőn akar lenni. Addig is előre küldi Rhédey válogatott hadakkal. E levél tanúsága szerint Bethlen *Nagyszombat* és *Pozsony* körül számolt jelentősebb császári ellenállással.⁸⁸

⁸⁵ Lásd Bethlen 1619. szeptember 12-i idézett lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 128 — 129. o.

⁸⁶ *Sepsi Laczkó* i. m. 223 — 224. o. és *Szendrei J.*: Az *ecsed*i vár 1619-ben. HK 1890. 78 — 79. o. *Szatmár* a kassai országgyűlés idején még nem nyitott kaput.

⁸⁷ Bethlen 1619. szeptember 18-i lev. Thurzó Imréhez. MTT XVII. köt. 3. o. *Vö. Sepsi Laczkó* i. m. 223 — 224. o.

⁸⁸ Bethlen 1619. szeptember 18-i lev. Thurn grófhoz. *Gindely*: Okmánytár... 23. o.

Szeptember 20-án a fejedelem ünnepélyes külsőségek között vonult be Kassára. Az ünnepségen a felső-magyarországi városok követei hálás szavakkal üdvözölték őt. Kassai tartózkodása azonban a tervezett három napnak több mint kétszerezére nőtt a városba érkezett felső-magyarországi rendek tanácskozásának elhúzódása miatt.

A gyűlésen megjelent rendek Bethlent „előljárójoknak és fő gondviselőjöknek” választották — gyakorlatilag fejedelmi jogkörrel —, majd 25 pontból álló végzést hoztak.

Az első pontban leszögezték, hogy Bethlennek a segítségnyújtásért „az hitüinkben, régi megrögzött törvényünkben, szabadságinkban háborgatók ellen . . . az egész felföldi három státusok nagy hálaadással” tartoznak. A külpolitikai helyzettel foglalkozó törvénycikkekben kimondták, hogy a fejedelem tartozik tájékoztatni a státusokat a szomszédos országokkal kötött szövetségeiről. Tanácsolták neki, hogy írjon külön levelet a lengyel királynak, és felhasználva portai kapcsolatait, lépjen fel a hódoltságban lakók érdekének védelmében. Belpolitikai téren mindenképp arról döntöttek, hogy az elmenekültek és távollevők esetében személyenként meg kell vizsgálni azt, ki bűnös és ki nem, s ennek értelmében kell velük szemben eljárni. Törvényt hoztak arról is, hogy meg kell büntetni mindazokat, akik a fejedelem akarata ellenére magánbosszúkat és prédálásokat követtek el. Kérték Bethlent viseljen gondot a fiscus-jövedelmekre és a „papi jószágokra”. Úgy döntöttek, hogy a káptalanokba „jószágos nemes emberek” rendeltessenek, s az egri káptalan iratait külön helyen őrizték. Külön törvénycikk biztosította a szabad királyi városokat szabadságjogaik megtartásában, s több törvénycikket hoztak pénzügyi és anyagi ügyekben is.

A kassai részgyűlésen jelentős *katonai vonatkozású határozatok* is születtek. A letartóztatott Dóczy András helyébe Kassa város és egyben Felső-Magyarország főgenerálisává Rákóczi Györgyöt választották. A végházak parancsnoki tisztségeiről úgy döntöttek, hogy oda kizárólag minden gyanún felül álló személyeket lehet kinevezni „*kik igaz magyarok és haza fiai*”. A kinevezettek mind az országnak, mind Bethlennek „*hittel legyenek kötelezve*”. Kérték a fejedelmet, rendeljen elegendő őrséget a kaput nyitó Ónod, Diósgyőr, Putnok és Szendrő várakba. Arról is döntést hoztak, hogy a még ellenálló várak (Ecsed, Munkács, Szatmár, Jeszenő, Barkó) helyőrségeinek e gyűlés küldjön levelet, és szólítsa fel őket az azonnali meghódolásra. Kérték a fejedelmet, találjon módot arra is, hogy azokat a szökött jobbágyokat, akik nem jelentkeztek katonai szolgálatra, hanem csak prédálnak szanaszéjjel, földesuruknak visszaadják. Elrendelték, hogy a várme-

gyék és városok tartoznak a fejedelem mellett „a régi mód szerint insurgálni”.⁸⁰

A kassai gyűlés végzései kedvezőek voltak a Habsburg-ellenes küzdelem folytatásához. A rendek kénytelen-kelletlen engedményeket tettek, amikor a katonának állt szökött jobbágyok ügyét nem bolygatták. Ez jelentékeny mértékben megkönnyítette a hadsereg személyi szükségletének biztosítását. Noha a nemesség personalis insurrectiójáról hozott határozat a gyakorlatban kevés eredménnyel járt, a kassai gyűlés mégis megteremtette a mozgalom felső-magyarországi társadalmi és katonai bázisát, és lehetővé tette, hogy Bethlen átvigye katonáit a nyugati országrész területére.

A fejedelem természetesen a kassai tanácskozások alatt sem szüneteltette hadvezéri tevékenységét. Szeptember 23-án értesítette Thurzó Imrét, hogy Petneházy István jenői főkapitányt „bizonyos számú” fizetett katonasággal oda indította. A küldött kopjások mind erdélyiek, száz közülük az udvari testőrségből való. E sereg védelme alatt nyugodtan fegyvert foghat a Habsburg-uralom ellen Thurzó és a környező alsó-magyarországi megyék nemessége.

Bethlen aggodalmát fejezte ki Thurzónak a csehországi események alakulása miatt: „*Én félek csak attól, Buquoi megcsalja őket [ti. a cseh—morva szövetségeseket], mivel egy ágyban feküdtének vele, én csudálom miért szállottak oly közel egymáshoz, az szerencsének eventusának csak egy óra közüli.*” Ezenkívül közölte azt is, hogy újabb követséget küld most a csehekhez, azikén keresztül kitartásra buzdítja őket, amíg maga is odaérkezhet hadaival.⁹⁰

Szeptember 26-án írta alá Bethlen a kassai gyűlés végzéseit. Rákóczi Györgyöt Kassán hátrahagyta Felső-Magyarország védelmének vezetésére, maga tízezer fős hadoszlopával megindult az Eperjes—Lőcse—Poprád útvonalon. 27-én már Eperjesről küldött rendelkezést a szabad királyi városoknak, hogy a nehéz lövészszámok szállításához igáállatokat és kísérelket indítsanak Lőcsére.⁹¹

⁸⁹ Lásd „Az öreg Toldalaghi Mihálynak, az öreg Rákóczi György fejedelem tanácsosának és Marosszéknék főkapitányának emlékezetül hagyott írását.” ETA I. köt. 226. o., Eszterházy M. I. köt. 63–64. o. és a CSSR Levoča, városi lt. II. o. 67/1. sz. iratot. Lásd még Bethlen 1619. szeptember 25-én kelt oltalomlevelét Lőcse számára. CSSR Levoča, városi lt. II. o. 67/42. sz.

⁹⁰ Bethlen 1619. szeptember 23-i és 24-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 135–137. o.

⁹¹ Bethlen 1619. szeptember 27-i rendelkezése. CSSR Levoča, városi lt. II. o. 67/46. sz. Olchváry i. m. HK 1890. 341–342. o. azt írja, hogy Bethlen Kassáról 27 000 emberrel és 20 löveggel indult a Vág és a Nyitra völgyén át Pozsony felé. Ez a létszámadat ismételtelen téves. A Bethlennel való északi hadoszlop létszáma alig

Bethlen elvonulása után Rákóczi György a kassai végzés értelmében szeptember 28-án személyes felkelést rendelt el a felső-magyarországi megyéknek. A rendelkezés szerint a megyék katonaságának legkésőbb október 12-re a *nagyszombati* mezőre kellett érkezniük. A még meg nem hódolt felső-magyarországi várakat Rákóczi csapatokkal körülzáratta, nehogy azok helyőrsége zavarokat okozhasson a háterszágban.⁹²

Lőcsén 29-én délben Bethlent a polgárok nagy ünneppéssel fogadták, s átnyújtották a város kulcsait. Másnap a fejedlem levélben tudósította Illésházy Gáspár Trencsén megyei főispánt, hogy az oda irányított Petneházy István ezer lovasával hamarosan megérkezik. Közölte még, hogy utasította Rhédeyt: a parancsnoksága alatt álló csapatokkal mielőbb siesen a szorongatott morva rendek segítségére. Kifejtette véleményét, hogy nem tartja kivihetőnek a közös átkaroló támadást a császári sereg ellen, mert ahhoz nincsenek a szövetséges csapatok összeszokva, és nem is lenne bátorságos a nagyobb erejű ellenséggel kenyértörésre vinni a dolgot. Úgy vélte, ha Rhédey csapatai egyesülnek a morva sereggel, a szerencsét próbálják meg, de „*ne német, hanem magyar módon*”. Az lenne a leghelyesebb azonban, ha a morvák „*minket várnának az segítségre, mert úgy kétség nélkül bizonyos victoriát remélhetnénk*”. Nem tudja biztosan, hogy Rhédey vagy ő érkezik-e előbb *Galgóchoz*, mert nincsen pontos értesülése Rhédey csapatainak hollétéről. Mindenesetre, ha a morva rendeket nagyon megszorítaná a császáriak, Petneházy csapatát — megtöbbszörve Illésházy katonáival — azonnal küldjék a segélyükre, „*mert in tali casu nem ezer, hanem csak kétszáz ember is az embernek bátorítás, a hire nem ezer, hanem egynéhány ezer leszen, hogy inkább elhigyjék segítségre való igyekezetünköt*”. Ha Petneházy a morvák segítségére megy, föltétlenül lépjen érintkezésbe a Dampierre seregében szolgáló magyar katonákkal, és igyekezzék elvonni őket onnan egy-két hópénz ígretével. Bethlen megnyugtatta Illésházyt, hogy *Rózsahegyen* keresztül október 5-én *Prónára* érkezik, s „*éjct-napot egyétéve*” siet a nyugati határszélhez.⁹³

haladta meg a 10 000 főt. Sárospatakról ugyanis Bethlen szeptember 17-én Rhédey Ferencsel 4000 válogatott katonát Széchy György mellé küldött. Ismételten hangsúlyozni kívánom, hogy 1619 őszén Bethlen összes katonasága nem érte el a 20 000 főt. Ez azért lényeges, mert Bethlen hadsereg létszámának túlbecsüléséből számos helytelen következtetés született mind a hadtörténeti, mind a történeti irodalomban. A helyes adatokat lásd a MTT XXVII. köt. 3–5. o., valamint *Hain* i. m. 154. o.

⁹² Rákóczi György 1619. szeptember 28-i rendelkezése Sáros vármegyéhez. CSSR Presov, Sáros vm. lt. Acta pol. 1619. n. 5.

⁹³ *Hain* i. m. 154. o., Bethlen 1619. szeptember 30-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 9–11. o.

Mialatt a fejedelem az ország északi részén vonult, a névleg Széchy György, valójában Rhédey Ferenc váradi főkapitány parancsnoksága alatt álló hadoszlop is diadallal tört nyugat felé Felső- és Alsó-Magyarország déli részén.

Széchy György a hadiesemények megindulásakor *Murány* várában tartózkodott. Mintegy ezer fegyveres fölött rendelkezett, amely erő egy része Fáy Péter parancsnoksága alatt *Jászót* foglalta el. Szeptember 5-én azonban meghallotta, hogy Orlay István kapitány *Putnok* várából kiszökött és azt pusztán hagyta. Ötszáz katonájával azonnal bevonult az üresen hagyott várba, és itt várta be a Váradról segítségül küldött ezer lovast is. Ezek beérkezése után indult *Fülek* alá. A vár védői „nem löttek idegenek és nem akartak semmit ellenkezni”, szeptember 14-én kaput nyitottak. Ennek hallatára csatlakozott a felkeléshez *Szendrő*, majd *Divin* és *Drégelypalánk* helyőrsége is, „mert mind fizetlenek valának régtől fogván az ország házaiban a magyar vitézek”.⁹⁴

Szeptember 17-én Bethlen Rhédey Ferencet újabb négyezer válogatott lovassal Széchy mellé indította. Az erősítés szeptember 19-én érkezett *Alsó-Sztrégovához*, ahonnan egyik része az *Ipoly* mellékén nyomult tovább, a másik pedig Széchy után ment *Zólyom* felé.⁹⁵

Széchy még *Fülekről* felszólította a bányavárosokat a csatlakozásra, szeptember 20-án megbízottja, Gyürki Benedek át is vette a területükön levő három kamarától a meghódolásukat tartalmazó okmányt. Ennek értelmében szeptember 22-én Széchy bevonult *Besztercebányára*, ahol a polgárok szívesen fogadták és gazdagon megajándékozták.

Rhédey személyesen csak szeptember 24-én csatlakozott Széchyhez, aki nem tudni mi okból *Besztercebányáról* visszament *Fülekre*, ahonnan szeptember 27-én felszólítást küldött Bars vármegyének. Felszólításában előadta, hogy a protestánsok Bethlen segítségével fegyvert fogtak, és „im-

⁹⁴ *Sepsi Laczkó* i. m. 223. o., Bethlen idézett lev. MTT XXVII. köt. 7. o. Vö. a Bécsből 1619. szeptember 25-én kelt tudósítással. *Gindely*: Okmánytár... 29–30. o.

⁹⁵ Lásd Bethlen 1619. szeptember 18-i lev. Thurzó Imréhez. MTT XXVII. köt. 4–5. o., továbbá Rimay János 1619. szeptember 19-i lev. Thurzó Imréhez. *Eckhardt*: Rimay János összes művei. 360. o., ahol még a következőket is olvashatjuk: „Hi-riünk olyan érkezett, hogy az fejedelem is declinálván *Kassai útból*, igyenesen az *Ipoly* mellékére fog tartani és ezen ez helyen menvén *Korpondra* által, hogy oda kezdene gyülést hirdetni.”

már az Erdéli Birodalomtól fogvást Gyarmatig mind szabad városok és végházak megegyeztenek”⁹⁶

Ezalatt a csapatok szerterajzottak a környező vidéken. A nyitrai püspök szeptember 22-én tudatta Nagyszombat város tanácsával, hogy reggel 9 óra tájban „valami csavargó hajduk” Gerencsér felé vonultak. Útjukban néhány nemesembert is megháborgattak. Nyilván azt fogják hirdetni, hogy Nyitra várát is megszállották, de ez nem igaz — fejezte be levelét a püspök.⁹⁷

Széchy és Rhédey hadoszlopának előnyomulási útjában Érsekújvár volt az első nagyobb hadászati akadály. Ennek az erős, stratégiaileg kiemelkedő fontosságú várnak ostrommal történő gyors elfoglalására a zömében könnyűlovas had nem is gondolhatott. Éppen ezért a fejedlem olyan parancsot adott Rhédeynek, hogy a várra „semmit mostan ne nézzen, mert annak meghajlása sok időt kíván”, hanem támadja meg a Bosnyák Tamás által gyűjtött hadat, ha az nem csatlakozna.⁹⁸

Érsekújvár fizetetlen helyőrsége azonban négy főlegényt küldött Széchyhez, akikkel megüzente, hogy jöjjön nyugodtan a vár alá, mert önként átadják azt. Október 1-én már a vár alatt voltak Rhédey és Széchy katonái, és innen szólították fel Révay Péter koronaórt is a csatlakozásra, megüzelve neki, hogy Bethlen érkezéséig vigyázzon a királyi koronára, nehogy azt kivigyék az országból. Koháry Péter érsekújvári kapitány rövid ideig ellenállt a vár alá érkezett csapatoknak, de saját katonái elfogták, és vasra-verte átadták az ostromlóknak, majd megnyitották előttük az erősség kapuját. A vár átadása legkésőbb október 2-án ment végbe, mert Rhédey október 4-én már Nagyszombat alatt volt. Széchy ötszáz katonát helyezett el Érsekújvárban, és huszonegy ágyúval örömet lövetett, majd maga is Rhédey után sietett.⁹⁹

⁹⁶ Széchy György 1619. szeptember 27-i lev. Fülekről Bars vármegyéhez. TT 1892. 327–328. o. Lásd még Bethlen szeptember 21-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 133. o., továbbá *Jurkovich E.*: Zólyomlipcse várának és uradalmának története. HK 1929. 269. o.

⁹⁷ A nyitrai püspök 1619. szeptember 22-i lev. Nagyszombat városához. CSSR Trnava, városi lt. Bethlen-kori iratok.

⁹⁸ Bethlen 1619. szeptember 18-i lev. Thurzó Imréhez. MTT XXVII. köt. 5. o.

⁹⁹ Lásd Széchy György 1619. október 1-i lev. Érsekújvár alól Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1612–1620., Bethlen 1619. szeptember 30-i idézett lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 8. o., Eszterházy M. . . I. köt. 64–65. o., *Balds Gy.*: Újvár várépítészeti rendszere és katonai szerepe. HK 1888. 211. o., *Matundk M.*: Érsekújvár második alapítása. HK 1897. 102–109. o. Téves *Gindely* adata, miszerint Bethlen úgy próbálta Széchy működé-

Nagyszombat önként kaput nyitott Rhédey előtt. Bethlen öreg hadvezére október 4-én már védlevelet állított ki a város részére. Ebből megtudhatjuk, hogy „*az benne való lakosok semmi idegenséget és az ő felsége hadaihoz ellenkező szándékot nem mutatának, hanem az ő felsége hiúsége alá meghajlottanak*”. Éppen ezért — a fejedelemtől kapott felhatalmazása szeriint — biztosította a város minden privilégiumát, s megnyugtatta a városban lakó „*magyarokat, németeket, tótokat és olaszokat*”, valamint az itthon maradt papokat és szerzeteseket, a katonaságtól semmiféle bántódásuk nem lesz.¹⁰⁰

A császári hadvezetés szeptember második felében is meglehetősen tehetetlenül szemlélte Bethlen hadainak előnyomulását. Leopold főherceg Bosnyák Tamást ugyan harci vitézségre, ellenállásra buzdította, csak éppen katonaságot nem küldött a segélyére.¹⁰¹ Eszterházy Miklóst pedig arról tájékoztatta a főherceg, hogy Széchy György eljárása fölött a mostani időben szemet kell húnyni, s várni kell a kedvezőbb pillanatot. Intette őt alkalmazkodjék a körülményekhez. „*Veszélynek ne tedd ki magadat, mert még nagy szolgálatokat tehetsz királynak, országnak.*”¹⁰² Ferdinánd szeptember 23-i levelében Albert főherceget sürgette, hogy az örökös tartományok és az egyház védelmére a leggyorsabban küldjön katonai segélyt, és szorgalmazza azt a spanyol királynál is.¹⁰³

A Dunántúlra ekkor még csak a háború szele érkezett el. Ott minden szem Batthyány Ferencre nézett. Őt akarta megnyerni az udvar részére Nádasdy Tamás és Eszterházy Miklós is. Utóbbi — szeptember 21-én kelt levelében — sajnálkozással írt Bethlen támadásáról, és megemlítette, hogy az a Dunántúlra vonhatja a császári csapatokat. Jó lenne mindezt elkerülni — írta —, s a hadi pusztításoktól megóvni ezt az országrészt.¹⁰⁴

sét támogatni, hogy Rhédey parancsnoksága alatt 12–13 000 katonát utána küldött. Geschichte . . . I. köt. 141. o. A Széchy segítségére küldött csapat létszáma ennek felét sem érte el. Lásd még az 1619. október 7-én kelt bécsi tudósítást. Gindely: Okmánytár . . . 30. o.

¹⁰⁰ Rhédey Ferenc 1619. október 4-i védlevele Nagyszombat részére. CSSR, Trnava, városi lt. Bethlen-kori iratok. Ez az okmány megcáfolja azt a hadtörténeti irodalomban eddig általánosan elfogadott adatot, miszerint Rhédey Bethlennel együtt csak október 9-én érkezett Nagyszombathoz.

¹⁰¹ Lipót főherceg 1619. szeptember 19-i lev. Bécsből Bosnyák Tamáshoz. Károlyi Oklevéltár IV. köt. 157. o.

¹⁰² Lipót főherceg 1619. szeptember 27-i és 28-i lev. Eszterházyhoz. Eszterházy M. . . I. köt. 66. o.

¹⁰³ II. Ferdinánd 1619. szeptember 23-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 150–152. o.

¹⁰⁴ Eszterházy Miklós 1619. szeptember 21-i és 22-i lev. Batthyány Ferenchez.

Batthyány maga is tájékozatlan volt, s szeptember 24-én Rohoncról írt levelében Révay Pétertől kért felvilágosítást, megemlítve, hogy „*im a sok semmire kellő hírekhez képest nem tudjuk magunkat mihez tartanunk*”. A nádor azt parancsolta, hogy a dunántúli főurak és vármegyék Érsekújvárhoz gyűlkezzenek, de „*miképpen lehessen peniglen, hogy házunkat pusztán hadgyuk, az török ellenség is csak szomszédságunkban lévén, nem tudhatom semmiképpen*”.¹⁰⁵

A nádor két nappal később arra utasította a dunántúliakat, hogy a fegyveresek Pozsonyhoz vonuljanak. „*Ide érkezék oly hiriünk*” — jelentette Horváth Bálint alispán Szombathelyről Batthyáynak —, „*hogy Bucsy Benedek egy más magához hasonló hajdukapitánnyal Budánál akart az Dunánál által költözni, de ott által nem bocsátották volna, hanem hogy Vácnál valami hajókon költöznének által*”. Horváth Bálint — aki nem volt beavatva a Batthyány és Bethlen közötti tárgyalásokba — azt tanácsolta a főúrnak, hogy szervezze a védelmet Bethlen katonái ellen.¹⁰⁶ A Dunántúl azonban ekkor még kívül esett a fejedelem hadainak akciókörén. Bethlen ebben az időben még Eperjesen volt, a másik hadoszlop pedig Fülek és a bányavárosok tájékán.

A fejedelem október 5-én Tótprónán tartózkodott, s másnap vonult Bajmócsra, Habsburg-ellenes támadása már eddig is döntő befolyással volt a cseh háború sorsának alakulására. Amikor támadásának híre a csehországi császári táborba érkezett, Buquoi már Prága ellen nyomult, és úgy látszott Frigyes el sem érheti új királyságának fővárosát. Bethlen megindulásának hírére Buquoi beszüntette az előnyomulást; attól tartott, hogy a Morvaországban harcoló Dampierre nyolcezer főnyi hadát a morvákkal egyesülő magyarok könnyen megverhetik. Ezenkívül a tábornagy Bécsset is féltette a megrohanástól. Ezért szeptember 19-én a mirowitzi táborból Ausztria felé indult, s kereste az egyesülést Dampierre hadoszlopával.¹⁰⁷

Magyarországon egyre veszélyesebben alakult a helyzet a császáriak számára. A nádor kétségbeesetten sürgette Leopold főherceget, hogy mic-

OL Batthyány cs. lt. Miss. Vö. Nádasdy Tamás 1619. szeptember 14-i és 27-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány co. lt. Miss.

¹⁰⁵ Batthyány Ferenc 1619. szeptember 24-i lev. Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1612—1620.

¹⁰⁶ Horváth Bálint 1619. szeptember 26-i, és Káldi Ferenc szeptember 28-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss. Lásd bővebben tanulmányomat: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez. HK 1960. 2. sz. 71—106. o.

¹⁰⁷ Gindely: Geschichte . . . II. köt. 271. o.

lőbb küldjön katonaságot. Kifejtette, ha nem érkezik azonnal segítség, Bethlen csapatai rövidesen *Pozsony*t is hatalmukba kerítik, s egész Alsó-Magyarország hozzájuk csatlakozik. Veszélybe került az egyik legfontosabb stratégiai erőd, Komárom is. *Érsekújvár* elfoglalásának hírére *Komárom* várában ötszáz hajdú kijelentette, ha nem kap fizetést, a felkelőkhöz csatlakozik.

Leopold főherceg azonban nem tudott hathatós ellenintézkedéseket tenni az előnyomulás megakadályozására. Október elején Bécsben Buquoi-val és Dampierre-rel értekezett a magyarországi ellenakciók lehetőségéről, de hathatós intézkedéseket egyelőre azok sem tudtak javasolni. Leopold tárgyalásokkal próbálta lassítani az események menetét és levélben kért magyarázatot Bethlentől támadásának okairól.

A fejedelem a következőket válaszolta a Ferdinándot helyettesítő főhercegnek: „*Engedve a sirgető kérelmeknek, s a török szultán beleegyezését bírva, a viszályok kiegyenlítésére jöttem; nem avégett, hogy bármely vallást üldözzek, nem saját érdekeim előmozdítására, hanem a magyar nemzet sérelmeinek orvoslása, az ország nyugalmanak visszaállítása és a bécsi békekötés megszilárdítása végett.*”

A főherceg október 6-án megbízta Eszterházy Miklóst a bányavárosok védelmével. A végvár vonal a bányavárosokkal együtt ekkor már Bethlen csapatainak kezén volt, s így Eszterházy nem sokat tehetett kapott megbízatása érdekében.¹⁰⁸

Bethlen október 3-án *Szentmiklósról* értesítette Thurzó Imrét, hogy amennyiben lehetséges, 7-én *Galgóchoz* száll táborba, onnan pedig *Nagyszombathoz* vonul. Kénytelen minden löveget és podgyászszekeket hátrahagyni — írta —, mert nincsen elegendő vontatóállat, s a vármegyék nem segítik a sereg előnyomulását. A Széchy vezetése alatt álló had egy részét a *Csallóközre* irányította az ott levő német gyalogok ellen, de a déli hadoszlop zöme szintén Nagyszombathoz tart. Kérte Thurzót, hogy a mellette levő csapatokkal mielőbb csatlakozzék Rhédeyhez, de ne kíséreljenek nyílt ütközetet Dampierre ellen, mielőtt ő meg nem érkezik. Ha Dampierre még Bethlen megérkezése után is Morvaországban tartózkodik, mindenképpen ellene kell vonulni, és meg kell támadni őt — írja:

¹⁰⁸ Lipót főherceg 1619. október 6-i lev. Eszterházy Miklóshoz. MTT X. köt. 10. o., jelentések Heidelbergből 1619. október 7/17., 8/18., 14/24. TT 1879. 539—540. o. *Fraknói (Frankl)* id. munkájában (I. köt. 532. o.) 40 000 főnek írja a Bethlen parancsnoksága alatt vonuló sereg létszámát, tehát a valóságos létszám négyszerezésnek!

„mert valameddig mezőn való harcz által dolgunk el nem válik, heában való dolog várak alatt való tekergésünk.”¹⁰⁹

Kedvező hírek érkeztek az ország legészakibb részéből is: Árva vára megnyitotta kapuit és befogadta a fejedelem őrségét. Thurzó Imre a vár birtokosa kétezer katonával a fejedelemhez indult, s október 7-én bandériumával már Csejthén tartózkodott.¹¹⁰

Bethlen október 5-én Tótprónán értesült arról, hogy Buquoi felhagyott a Prága elleni támadással és visszafordult Bécs védelmére. Ezt kedvező fordulatként értékelte, mert így Thurn is megindulhat Buquoi nyomába, hogy egyesüljön a magyarokkal. Ily módon tehát hamarosan elkerülhetetlennek látszik a döntő ütközet, „mivel minden fundamentuma dolgunknak csak az egy szemben való viadalnak eventusán áll”. Éppen ezért kéri Thurzót, hogy sürgesse a szövetséges tábornokokat a mielőbbi csapategyesítésre. Azt tanácsolja, hogy hívják maguk mellé a sziléziai hadat is, és úgy várják az ő érkezését.¹¹¹

A fejedelem 6-án Bajmócról mozgósítást rendelt el az alsó-magyarországi vármegyéknek, s 7-én Variból írt levelet a lengyel királynak. Október 9-én érkezett Nagyszombatba, ahol az érseki palotába szállásolta be magát. Híre megelőzte jövetelét. Bécsben úgy tudták, hogy már 8-án megérkezett harmincötezer emberrel, és az egész magyarság kinyilatkoztatta: kész a haza szabadságáért élni és halni.¹¹²

Bethlen hadainak létszámáról és a magyar rendek ilyen egyöntetű harci elszántságáról szállongó hírek a félelem szülöttei voltak az ellenség táborában. A valóságban Bethlen Nagyszombatnál a két hadoszlop egyesülése után sem rendelkezett tizennyolcezer főnél nagyobb sereggel. Ütközben a két hadoszlopból mintegy kétezer katona maradt le a különböző várak helyőrségéül. „Az vármegyék seregei közül csak egy sereg is ott jelen nem volt” — írta néhány nappal későbbi levelében a nagyszombati tábor erőviszonyairól.¹¹³ Ez a tájékoztatás cáfolja a magyar rendek egy emberként történő fegyverbeállásáról szóló bécsi hírek valódiságát.

¹⁰⁹ Bethlen 1619. október 3-i (a kiadásban tévesen 13-i!) lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 141. o.

¹¹⁰ Ifj. Kubinyi M.: Árva vára. Budapest, 1890. 122. o. Vö. TT 1899. 723. o.

¹¹¹ Bethlen 1619. október 5-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 138. o.

¹¹² Bethlen 1619. október 6-i lev. Rákóczi Györgyhöz. CSSR Presov, Sáros vm. lt. Acta pol. 1619. 12. sz., ugyanaznap lev. Bars vármegyéhez. TT 1892. 329. o., október 7-i lev. Variból III. Zsigmond lengyel királyhoz. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 158. o., október 9-én kelt tudósítás Bécsből. Gindely: Okmánytár . . . 30. o., Frankói (Frankl) i. m. I. köt. 523. o.

¹¹³ Lásd Bethlen 1619. október 18-i lev. Kemény Boldizsárhoz. RSR Cluj,

Nagyszombat volt az első hosszabb pihenőállomás Bethlen csapatai számára a *Kassáról* történt clindulás óta. Két hétig a hadoszlop erőltetett menetben tört nyugat felé, meredek utakon, havas tetejű óriás hegyek aljában. Útközben a fejedelem csak elvétve kapott híreket mind a csehországi hadszíntér cseményeiről, mind Rhédey és Széchy hadoszlopának helyzetéről. Reménység és kétségek között hányódott: vajon idejében érkezik-e a csehek segítségére? Nem ütközik-e valahol erősebb ellenállásba? Milyen magatartást tanúsítanak a nyugati országrész rendei?

Bethlen katonai és politikai tervei szempontjából létfontosságú volt a katonai együttműködés a cseh—morva szövetségescsékkel, hiszen húsz ezer főt el nem érő s nem éppen a legkorszerűbben felszerelt hadseregére támaszkodva nem remélhette a Habsburg-haderő fölötti döntő győzelem kivívását! Türelmetlenül várta tehát a cseh—morva követeket, akik október 10-én jelentek meg előtte *Nagyszombatban*.

A küldöttek átadták a segítségül jött magyar hadak fizetésére hozott negyvenezer forintot, és részletesen beszámoltak a csehországi katonai helyzetről. Tájékoztatásukból Bethlen megtudta, hogy a megindulásáról szóló hírekre a császári hadvezetés kiengedte kezéből a kezdeményezést Csehországban.¹¹⁴ Október elején az ellenfelek négy táborban állomásoztak a Thaya folyó balpartján: a csehek egyik tábora Hohenlohe parancsnoksága alatt *Znaim* mellett volt, a másik Thurn parancsnoksága alatt *Neumühlnél*. Buquoi az egyik császári sereggel Bethlen Nagyszombatba érkezése idején *Taswitznál* állomásozott, Dampierre pedig *Lundenburgnál*. A két császári sereg a Thaya folyó jobbpartján *Laandl* kívánt egyesülni.

A szembenálló felek létszámviszonyairól a következőket tudjuk: Buquoi parancsnoksága alatt az e napokban készült létszámkimutatások adatai szerint négyezeröttszázhetvenöt lovas, tizenháromezerszázkilencvenöt gya-

Arch. fam. Kemény, I/113. Vö. Bethlen pol. lev. 128—129. o., valamint *Gindely*: Okmánytár . . . 20., 28. o. A létszámadatokat illetően a következőket vettem mérve-dónak: Bethlen szeptember közepén Sárospataknál 15 000 fővel rendelkezik. Ebből 4000 főt Rhédeyvel Széchy mellé küld, 1000 főt Petneházyval Thurzó mellé. Széchyvel 1000 saját és 1000 váradi katona van Rhédey érkezése előtt. Bethlen Lőcsére 10 000 katonával érkezik. A nagyszombati egyesülés után 10 000 főt küld Thurnhoz, s Tieffenbach jelentése szerint 8000 fővel érkezik Pozsony alá.

¹¹⁴ „Während auf der Bethlenischen Partei alles Leben und Bewegung war, konnte man sich auf kaiserlicher Seite von Schreck und Überraschung noch immer nicht erholen.“ *Stamm*: Der erste Feldzug des Gabriel Bethlen gegen Kaiser Ferdinand II. 47—48. o.

logos, Dampierre parancsnoksága alatt pedig háromezeröttszázhuszonkilenc lovas és ötezerszázötven gyalogos katona volt. A két császári tábornok tehát *összesen* huszonhatezernégyszázkilenc főnyi katonaság fölött rendelkezett, amelyből ötezerkétszáz magyar katona volt, akikre csak részben lehetett számítani. E két táboron kívül *Bécs* védelmére hátrahagytak négyszáz lovas, és kétezeröttszáz gyalogos, a környező városokban pedig ötszázhatvan gyalogos katonát. Mindent összevetve a császári hadvezetés mintegy harmincezer fővel rendelkezett. Ha ebből leszámítjuk a magyar katonaság egy részét, Bethlennek és szövetségeseinek még akkor is huszonhét-huszonnyolcezer jó fegyverzetű és jól képzett katonasággal kellett számolni.

A két táborban levő cseh—morva sereg létszáma ezekben a napokban — némely források szerint — huszonhatezer fő körül mozgott, amelyhez ha hozzáadnánk Bethlen Nagyszombatnál állomásozó tizennevezer főnyi hadát, több mint negyvennégyezer főnyi létszámot kapnánk. A cseh—morva sereg létszámába azonban nyilván már beleszámították Rhédey tízezer főnyi segélyhadát is, ugyanis Bethlen október végén kelt levelének tanúsága szerint a cseh—morva magyar hadak létszáma akkor nem volt több harminckétezernél. A mutatkozó tizenkétezer főnyi különbség nem adódhatott harci veszteségből, mert ilyen nagy veszteségről még a császári források sem írnak, hanem csakis abból, hogy a *mozgatható cseh—morva sereg létszáma nem volt nagyobb tizenhatezer főnél*.

Létszámában tehát a katonai erőviszonyok körülbelül kiegyenlítettek voltak, de nem szabad figyelmen kívül hagyni a szövetséges csapatok egy részének csökkentebb harcértékét, s nem utolsósorban összeszokatlanságát. Ezeket a negatív irányba ható tényezőket Bethlennek mindenképpen számításba kellett vennie, ha reálisan akarta felmérni a lehetőségeket.¹¹⁵

A cseh—morva követek beszámolója után Bethlen úgy döntött, hogy seregének kevésbé fáradt és mozgékonyabb részét, tízezer lovas Rhédey Ferenc parancsnoksága alatt Thurn *Neumühl*nél állomásozó csapatai segítségére küldi, maga pedig a maradék nyolc-tízezer gyalogossal és lovassal, egy-két napi pihenő után *Pozsony* elfoglalására indul. E város birtokba-

¹¹⁵ A császári haderő létszámára lásd *Oberleitner: Beiträge zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges. Arch. für Kunde österr. Geschichts-Quellen. XIX. köt. 8—9. o. Vö. Bethlen pol. lev. 151., 155. o.*, ahol a Bethlen által közölt létszámok (a magyar katonák átszökdőse és a veszteségek levonása után) megegyeznek a munkák adataival. Sokkal problematikusabb a cseh—morva sereg létszáma. A cseh—morva sereg létszámára vonatkozóan az adatok összevetése mellett szól, hogy az 1619 októberében semmiképpen sem haladta meg a 16 000 főt.

vételét kulcsfontosságúnak tekintette a további hadműveletek szempontjából.

A Rhédey, Petneházy és Kamuthi parancsnoksága alatt útbaindított segélycsapat létszámáról, valamint elindulásának és Thurn táborába érkezésének időpontjáról eltérők a források adatai. Bethlen több levelében határozottan tízezer főről ír.¹¹⁶ Figyelembe véve azt a körülményt, hogy nem állott érdekében kisebbiteni a segítségül küldött sereg létszámát, el kell vetni az ennél nagyobb számot író források hitelességét. A segélysereg indulásáról Bethlen október 10-én értesítette a cseh rendeket. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban azt a körülményt, hogy még csak ezen a napon tárgyalt az odaérkező cseh—morva küldöttekkel — akik együtt tértek vissza Rhédey seregével Thurn táborába —, így a segélyhad indulását inkább október 11-re kell tennünk. Ezt támasztja alá különben az a korabeli forrás is, amely szerint Rhédey csapata október 12-én kelt át *Strasniczánál* a Morva folyó vizén, és Bethlen levelének tanúsága szerint október 13-án, egy znaimi jelentés szerint azonban csak 15-én csatlakozott Thurnhoz. Tekintetbe véve a *Strasnitza* és *Neumühl* közötti távolságot, valamint azt, hogy Bethlen 18-án már értesült Rhédey Thurnhoz való csatlakozásáról, így az előbbi dátumot kell hitelesnek tekintenünk.¹¹⁷

Rhédey tízezer lovasának megérkezése nagy örömet keltett a *neumühli* táborban. A lelkesedést csak fokozhatta, hogy a több évtizedes harci tapasztalatokkal rendelkező öreg katona azt jelentette Thurn grófnak: Bethlen utasításai szerint mindenben alárendeli magát parancsainak. Rhédey megérkezése után Dampierre serege számbeli hátrányba került Emiatt haladéktalanul megkezdte a visszavonulást *Nikolsburg—Laa* irányába, hogy mielőbb egyesüljön Buquoi hadoszlopával. Rhédey gyorsan mozgó lovassága sokat ártott Dampierre csapatainak. Nem sokkal a szövetséges-táborba érkezésük után a császári szolgálatban álló magyar katonák kezdtek átszökösni hozzá. Dampierre kémszemlére küldött három századnyi lovasságát pedig Rhédey csapatai kardélre hányták. A visszavonuló Dampierre-t és Buquoit nyomon követték Thurn és Hohenlohe csapatai, amelyek október 23-án *Wilfersdorfnál* egyesültek.¹¹⁸

Az alatt a közel két hét alatt, amely Rhédey elindulása és a cseh—morva szövetséges csapatokkal való egyesülése között eltelt, jelentős harcicslek-

¹¹⁶ Lásd Bethlen 1619. október 10-i lev. a cseh rendekhez. *Gindely*: Okmánytár . . . 32. o., október 18-i lev. Kemény Boldizsárhoz. RSR Cluj, Arch. fam. Kemény I/113, 1620. április 25-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. TT 1885. 638. o.

¹¹⁷ Lásd Réz András 1619. október 16-i lev. Rákóczi Györgyhez. TT 1894. 450—451. o. Vö. *Gindely*: Okmánytár . . . 37. o.

¹¹⁸ *Gyalókey* i. m. HK 1929. 313. o.

mény zajlott le Magyarországon is. Bethlen október 11-én közölte a környező vármegyékkel, hogy nem időzik Nagyszombatban, hanem megindul Pozsony ellen. Fej- és jószágvesztés terhe mellett megparancsolta a megyék katonaságának a csatlakozását. Nagyszombat városától ágyúvontató állatokat és kíséző embereket kért, s Illésházy Gáspárt is utasította, hogy minden lovasával és gyalogjával haladéktalanul mellé jöjjen.¹¹⁹

A fejedelem mellett ekkor mintegy nyolc-tízezer lovas és gyalogos tartózkodott, valamint a késedelmesen beérkező tüzérség. Október 13-án reggel, esős időben indult meg csapataival Nagyszombatból. A felázott úton lassan haladt előre a sereg. Délután érkeztek meg fáradtan Szenchez, ahol a fejedelem táborozást rendelt, másnap reggelre számítván a továbbindulást.

Bethlen éppen vacsoránál ült, amikor az udvari testőrség hadnagya sürgős posta érkezését jelentette Pozsonyból. Félbcszakítva étkezését magához kérte a levelet. A levélben a pozsonyi polgárok értesítették, hogy Tieffenbach Rudolf parancsnoksága alatt három ágyúval mintegy kétezer főnyi császári katona érkezett Bécsből a Dunán Pozsonyhoz. A polgárok egyelőre nem engedték be őket a városba, s a nádor is csak a parancsnokot és kíséretét bocsátotta be a várba. A császári katonák a Duna partján a külvárosban sáncolták el magukat, és nyugovóra készülődtek. A korabeli krónikás feljegyzése szerint a Pozsony védelmére érkezett császári katonák nagy önbizalommal tekintettek a várható harc elé: „... igen köpik vala a marokkat, hányják vetik vala jó legénységeket — mindenik tiz tiz magyarra írja vala magát.”¹²⁰

A fejedelem anint elolvasta a pozsonyi polgárok híradását, azonnal haditanácskozásba szólította a kíséretében levő katonai és politikai vezetőket. Az előbb idézett krónikás feljegyzése szerint a tanácskozáson röviden tájékoztatta őket a kapott hírről és feltette a kérdést: „Reájok kellessék-e mindjárt menni a németekre, avagy nem?”

A haditanácsban némely erdélyi úr amellet kardoskodott, hogy el kellene

¹¹⁹ Bethlen 1619. október 11-i lev. Bars vármegyéhez. TT 1892. 330. o., ugyanaz-napi lev. Nagyszombat városához. CSSR Trnava, városi lt. Bethlen-kori iratok és ugyanaznap lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 12. o.

¹²⁰ *Sepsi Laczkó* i. m. 235. o. Az események dátumozása téves, 6 nappal későbbi a ténylegesnél! Lásd még Lipót főherceg 1619. október 12-i lev. Karl von Harrachhoz. *Gindely*: Okmánytár... 33. o., továbbá *Nagy Szabó* i. m. 123. o., *Gindely*: Geschichte... I. köt. 143. o. A segélycsapat létszáma a forrásokban 1200–2000 fő között ingadozik.

halasztani a támadást, mert a hadak nagyon elfáradtak, és nem bátorságos fáradt katonaságot harcra vinni. Most is csik az eső, az utak feláztak, s nagyon fáradságos lenne mindjárt indulni. Nyugodjanak a hadak két-három napig — addig talán az eső is eláll —, s csak azután támadjanak. A fejedelem ellenkező véleményen volt: „Nem jó az némettel késni — mondotta —, mert sokára igen besánczolja magát és sok kárral vetheti ki őket a sánczból. Aztán azt hallottam én, mikor az vitézségön és katonaságon forgottam, s mostan is igaznak tartom, hogy az németnek nem szolgál esős időben a puskája.” Éppen ezért megparancsolta: „Mindjárt csak üssenek dobot és az hadak induljanak, mert ennek meg kell lenni!”¹²¹

A fejedelem rendelkezésére megperdültek a dobok, s az alparancsnokok futottak riadóztatni egységeiket. Bethlen mintegy hétszáz „kék gyalogot” és más gyalogot szekérre rakva, előosztággént a város ellen indította őket. Megparancsolta nekik, hogy megérkezésük után azonnal vegyék fel a harcérintkezést az ellenséggel, és akadályozzák sáncolási munkálatait, amíg ő a sereg zömével odaérkezik.

Az elővéd hajnali pirkadatkor érkezett a városhoz, és azonnal megtámadta a biztosítás nélkül nyugvó császáriakat. Erős tűzharc kezdődött. Közben a fejedelem nagy sietve személyesen hozta hada zömét, s hamarosan megtámadta az ellenséget a másik oldalról. „*Lovon forgolódván ő maga is, neki bátorítá őket*”, s noha „szörnyen” lőtt a német, rövid idő alatt Bethlen katonái elfoglalták a sáncot.

Ekkor óriási pánik tört ki a császári katonák között. Aki csak tehetett menekülésre gondolt, s Tieffenbach is a Dunába vettette a magával hozott lövegeket. „*Neki sivalkodván azért annál inkább a magyarok . . . és tizenöt-száz gyalog németben nem sok szalada el, mind rakásban vágák őket*” — jegyezte fel a harcról a korabeli krónikás. Bethlen beszámolója szerint közel két óra hosszáig tartott a tűzharc, és „*fölöstököm felé*” lett annak vége.

A győzelem teljes volt. Az elesett és fogságba került német katonák számáról ugyan eltérőek az adatok (négyyszázról ezerkétszázig beszélnek a különböző források), annyi azonban bizonyos, hogy Tieffenbach átkelve a Dunán, Óvárt érintve, Bruck irányába csak a sereg roncsaival tudott elmenekülni.¹²² Pozsony városa még azon a napon kaput nyitott, és ünnepélye-

¹²¹ Sepsi Laczkó i. m. 236. o.

¹²² A pozsonyi harcról lásd Bethlen 1619. október 18-i lev. Kemény Boldizsárhoz. RSR Cluj, Arch. fam. Kemény I/113. és Tieffenbach jelentését Lipót főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 160–161. o., *Gindely*: Okmánytár . . . 38. o. Érdekes új adatokat tartalmaz a pozsonyi harcról Sennyei Gáspár és Szepsi János 1619. október 14-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

sen fogadta a fejedelmet. Október 15-én pedig megnyitotta kapuit a pozsonyi vár is, s megjelent a fejedelem táborában Forgách Zsigmond Magyarország nádora, Révay Péter koronaőr és más főurak társaságában. A nádor a kényszernek engedve és Leopold főherceg titkos jóváhagyásával csatlakozott Bethlenhez, hogy a Habsburg-ellenes táboron belül szolgálja Ferdinánd érdekeit. Bethlennek a bécsi udvartól elszenvedett állítólagos sérelmeire hivatkozott, s természetesen a Habsburg-ellenes harc önkéntes hívének vallotta magát.¹²³

Pozsony elfoglalása és a királyi korona birtokbavétele nagy jelentőségű események voltak. Megnyílt az út a fejedelem előtt a magyar királlyá koronáztatásához.¹²⁴ Egy hónap telt el azóta, hogy megindult a *debreceni* táborból, s ez idő alatt Felső- és Alsó-Magyarország néhány nagyobb vár kivételével — *Munkács, Nyitra, Komárom és Győr* — csapatainak kezére került. Lovasai *Hainburgig* és *Petronellig* portyáztak, úzve-kaszabolva a *Pozsonyból* futó ellenséget. Rhédey hadoszlopa pedig a szövetségeseikkel együtt tizedelte Dampierre katonáit.

A katonai sikerek eldöntötték az eddig még habozók többségének magatartását. Október 16-án *Trencsén* összes polgárai hűséget esküdtek. A vármegye október 22-re hadfelkelést rendelt el a fejedelem mellett.

Bécsben fölöttébb nagy rémületet okozott *Pozsony* elfoglalásának híre. Lichtenstein herceg családjával együtt az Alpokba menekült, s Deitrichstein bíboros és sok más személy is követte példáját. A frankfurti birodalmi gyűlésből hazatérő Ferdinánd sem érezte magát biztonságban *Bécsben*, s maga is *Grazba* ment. Bethlen csapatainak létszámát a kósza hírverés óriási mértékben felnagyította, s így érthetően aggódva tekintettek a császárváros sorsa elé.¹²⁵

Bécs biztonsága szempontjából jelentős volt a dunántúliak magatartása is. A Dunántúlra még csak szórványosan érkeztek Bethlen csapatai, de az Alsó-Magyarországon elért sikerek e terület lakosságára sem maradtak hatástalanok. Eszterházy Miklós arra akarta rábeszélni Batthyány Ferencet, hogy ez az országrész maradjon legalább semleges az események forgatagában. Módot kellene találni rá — írta levelében — „*hogy se az németet,*

¹²³ A történeti irodalom eddigi álláspontjával ellentétben Bethlen idézett levele szerint a pozsonyi vár *október 15-én* nyitott kaput. A források — *Horváth Mihály* téves értelmezésen alapuló adatát átvéve (i. m. V. köt. 202. o.) egyértelműen azt írják, hogy Bethlen 15 000 katonával és 18 ágyúval vonult be Pozsonyba.

¹²⁴ *Nagy Szabó* i. m. I. köt. 123. o.

¹²⁵ *Gindely: Geschichte* . . . I. köt. 143. o. Vö. *Károlyi J.: A trencsényi vár*. I. köt. Trencsén, 1910. 81. o.

ki nem fog igen kímélni bennünket, se az törököt, ki mint az oroszán ugy lesi nemzetünket, be ne hozzuk ez kis darab földre”. Helyesli, hogy Batthyány megbízottat küldött Bethlenhez „megmaradásunkról gondolkozván”, noha úgy látja, „hogy interim czekek ugyan eljárnak dolgokban”.¹²⁶

Haddszati szempontból Pozsony elfoglalásával Bethlennek lehetősége nyílt arra, hogy a Thurn, Hohenlohe és Rhédey csapatai elől visszavonuló császári erőket oldalba támadja, és érzékeny csapást mérjen rájuk. A későbbi hadtörténeti irodalomban eluralkodott nézetek szerint nagy mulasztás terheli Bethlent azért, hogy *Pozsony* elfoglalása után nem cselekedte ezt azonnal. Egyesek szerint a császári sereg a fejedelem mulasztásának köszönheti megmenekülését!¹²⁷

Ezek a vélemények azonban a Bethlen rendelkezésére álló katonai erő helytelen mennyiségi és minőségi felmérésén alapulnak. Általában abból indulnak ki, hogy tizenötezer főnyi katonaság állott Bethlen közvetlen parancsnoksága alatt, azonban mint tudjuk, jóval kevesebb katona fölött rendelkezett a pozsonyi harc után. Emellett a had fáradt volt, pihentetésre szorult, s az udvari csapatokat leszámítva, Bethlen hadseregének nem legértékesebb részét képezte. Mindehhez hozzájárult még az a körülmény is, hogy Bethlen nem rendelkezett pontos helyzetismerettel sem Buquoi és Dampierre hadmozdulatairól, sem a szövetségesek hollétéről. Így — *s nem alaptalanul* — attól tartott, hogy ha megfelelő felderítés nélkül október 18-a és 20-a között a Duna mentén a császári sereg ellen vonul, csekély hada szembe találhatja magát Buquoi és Dampierre egyesült erőivel, s szinte biztos vereséget szenved. A Bethlen vezetése alatt álló sereg veresége pedig beláthatatlan politikai és katonai következményeket vont volna maga után. Ilymódon tehát Bethlennek föltétlenül meg kellett várnia, amíg a szövetséges erők felveszik a harci érintkezést a császári sereggel, s csak azután indulhatott azok segítségére.

Buquoi és Dampierre egyesült serege október 24-én reggel *Ulrichkirchen*-nél került először harci érintkezésbe a szövetségesek haderejével. Az egyesült császári sereg létszámát a források meglehetősen egybehangzóan húszezer főnek mondják, a szövetségesekét azonban Rhédey csapatával

¹²⁶ Eszterházy Miklós 1619. október 14-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss. Lásd még Lipót főherceg 1619. október 18-i utasítását Eszterházy részére. MTT X. köt. 10. o.

¹²⁷ Lásd pl. *Gyalóky* i. m. HK 1929. 313. o., vagy *Breit* i. m. XV. köt. 191. o., *Olchváry* czelek ellentétes álláspontot vall i. m. HK 1890. 343–344. o.

együtt huszonhat-harmincötezernek írják.¹²⁸ Az erőviszonyok ismeretében ma már megállapíthatjuk, hogy a szövetséges csapatok létszáma alig haladhatta túl a huszonhatezretet.

Október 24-én a reggeli előcsatározások után, délután 3 órakor Thurn elhatározta a császáriak megtámadását, azonban ezen a napon a küzdelemből már csak erős lövegharc lett. Thurn a jelentős részben könnyűlovasságból álló hadával egyelőre nem mert rohamot kockáztatni az elsáncolt, nagyobb részben gyalogos császári sereg ellen. Buquoi azonban erősen tartott a Bethlen vezette hadoszlop oldaltámadásától, s ezért október 25-én reggel egy frissen fölhányt hídfő védelme alatt megkezdte a visszavonulást a Duna jobb partjára. Az átkelés két napot vett igénybe, addig a csapatok a sáncokban voltak. A ködös időjárás egy darabig akadályozta Thurn támadását, a köd felszállta után azonban erős lövegharc kezdődött. A tűzharc még éjjel is tartott, amikor is a sáncban felhalmozott lőpor felrobbant, és nagy kárt okozott a császári csapatoknak.

Bethlen először október 24-én kapott biztos híreket a szövetséges és a császári csapatok helyzetéről. Az volt a vélciménye, „*hogy eddig még csak elkezdhetjük az hadat az ellenséggel, ide elé vagyon az dereka és Bukoy Temporal megegyezvén Bécs mellé szállottak, megválnak, ki emelgeti fel helyekből*”. Szükségcsnek látta, hogy „*ezen hohnap nap reggel magunk személyünk szerint kelleik mégis ezen hadainkkal az csehek mellé induluunk*”.¹²⁹ Október 25-én reggel Bethlen meg is indult Pozsonyból, s másnap, a reggeli órákban erőltetett menetben elérte a harc színhelyét. Érkezése veszélyesre fordította a császáriak helyzetét. A harcot Bethlen öt nappal későbbi levélben úgy értékelte, hogy „*. . . gyermekségetől fogva soha én annál szörnyebb rettenetesebb lövést nem láttam és erősebb harcot, mert oly sáncot készíttetett volt nekik Leopoldus, mintegy Érsek-Ujvár*”.¹³⁰ A megismételt rohamok közepette a császári sereg csak nagy ügyel-bajjal és nagy veszteségek árán tudott átkelni a Dunán. A híd balparti részét megszakították. Veszteségükről eltérő adataink vannak, úgyszintén a szövetségesek veszteségeiről is.

Az átkelés után Buquoi és Dampierre Bécs körül szállásolta el csapatait, Thurn és Hohenlohe pedig Pozsonyba mentek Bethlennel együtt haditáncot tartani. Egy bécsi tudósítás szerint a magyar katonaság ezekben a

¹²⁸ Gindely: Geschichte . . . II. köt. 280. o. és Klopp i. m. I. köt. 444. o. A 285. sz. jegyzetben kifejtettek alapján a 26 000 összlétszámot tartom elfogadhatónak. Ezt fogadja el különben Angyal is i. m. MNT VI. köt. 236. o.

¹²⁹ Bethlen 1619. október 24-i lev. Rákóczi Györgyhez. TT 1885. 467. o.

¹³⁰ Bethlen 1619. október 30-i lev. Rákóczi Györgyhez. Bethlen pol. lev. 146. o.

napokban egyre messzebb portyázott, hódoltatott.¹³¹ Október 27-én már megkezdték egy híd készítését a Dunán Pozsony fölött.

A pozsonyi haditanácskozáson a cseh—morva csapatok vezérei azt javasolták, hogy a cseh sereg maradjon Béccsel szemben a Duna bal partján — Buquoi esetleges Prága elleni támadásának meggátolására —, a magyar és morva sereg pedig keljen át Pozsonynál a Dunán és támadja meg Bécset. A fejedelem ellenezte ezt a tervet. Abból indult ki, hogy Buquoi úgyszemint hagyja ott Bécs védelmét, s éppen ezért helytelen lenne a város megtámadásához amúgy sem nagy erő kettéosztása. Azt indítványozta, hogy az összhaderő keljen át Pozsonynál a Dunán, és együttesen támadja meg Buquoi csapatait. A tanácskozáson végül is Bethlen tervét fogadták el, s így a szövetségesek teljes hadereje Pozsonynál összpontosult az átkeléshez. Ennek a hadseregnek a létszámát írta Bethlen harminckétezer főnek.¹³²

A császári sereg a Dunán történt átkelés után Brucknál és Bécsújhelynél gyülekezett. Buquoi és Dampierre csapatainak együttes létszámát a források tizennyolc-húszézer főnek írják.¹³³ Ez a haderő november 8-án felke-rekedett és előnyomult Óvár—Petronell—Köpcseny irányába a Dunán átkelt szövetséges csapatok ellen.¹³⁴

Ezekben a napokban még csak mintegy nyolcezer magyar lovas és gyalogost és alig ezer szövetséges nehézlóvas sikerült átszállítani a Dunán. A híd még nem volt készen, és a hajókon való költözés „igen késedelmes-

¹³¹ Egy 1619. október 27-i bécsi tudósítás a következőket írja: „Das hungarische Volk streift je länger je mehr; wer ihnen huldigt, dem thun sie nichts, wer aber nicht huldigen will, hauen si nieder und verbrennen alles; schlagen oberhalb Pressburg eine Brücke über die Donau.” Gindely: Okmánytár . . . 42. o., Olchváry (i. m. HK 1890. 350. o.) 3500—4000 főnek írja a császári csapatok veszteségét, Gyalóky (i. m. HK 1929. 314. o.) több mint 2000 főnek. Vö. Gindely: Okmánytár . . . 42—45. o. Ezzel szemben Káldi Ferenc november 2-i levelében azt írja Szombathelyről Batthyánynak: A császári táborból hazajövő magyar katonák azt beszélik, hogy kevés veszteséggel költözött a császári had át a Dunán, 600-nál több nem veszett el, magyar 10 sem. A felrobbant lőpor 100 katonát ölt meg a sáncban. Október 31-én Bosnyák Tamás 500 magyar lovas élén ment Ferdinánd elé Grazba. OL Batthyány cs. lt. Miss.

¹³² Olchváry i. m. HK 1890. 351. o. Lásd Lebzelter 1619. november elején kelt lev. Prágából. Gindely: Okmánytár . . . 48—49. o.

¹³³ Lásd Káldi Ferenc 1619. november 5-i lev. Sopronból Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss., továbbá Bethlen 1619. november 12-i lev. Rákóczi Györgyhez. Bethlen pol. lev. 155. o.

¹³⁴ Káldi Ferenc 1619. november 8-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

nek” bizonyult. Az átszállított katonákat a Köpcsény körüli falvakban szállásolták el, „3 egész mérföldön széljel”.¹³⁵

Buquoi azt tervezte, hogy meglepve megsemmisítő vereséget mér a folyón átkelt seregrészre, majd a Duna jobb partján előnyomul és megakadályozza, hogy a szövetséges csapatok átkeljenek a folyón a téli nagy hideg beállta előtt.

Az ütközetre november 9-én került sor Köpcsénynél. A harcban Bethlen szerint az egész császári sereg részt vett, császári jelentés szerint azonban csak két-háromezer katona. Bethlen közlése nem fogadható el hitelesnek, mert a kétszeres túlerőben levő császári sereg nyilvánvalóan megsemmisítő vereséget mért volna a felkészületlen állapotban talált ellenfélre. Ugyanakkor azonban nehezen hihető el az is, hogy Buquoi mindössze egy ezrednyi erőtt vitt volna magával ilyen fontos feladat végrehajtására. Hiszen nem is tudhatta bizonyosan, hogy milyen létszámú ellenség kelt már át a Dunán, s mekkora erővel találja szemben magát! Az adatok egybevetése alapján az látszik valószínűnek, hogy Buquoi mintegy hat-nyolcezer harcost vitt magával a támadásra.

Az ütközet lefolyását a különböző források meglehetősen egyöntetűen írják le, s így eléggé pontos és hiteles képet kaphatunk a történetekről. A *Petronell*nél beszállásolt császári sereg november 9-én reggel nyomult előre Köpcsényhez, de a délutáni 2-3 óráig tartó erős köd szinte teljesen megbénította tevékenységét. Ez az idő elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a falvakon szerte táborozó magyar és szövetséges katonákat riadóztassák. Így történt azután, hogy amikor délután 3 óra tájban hirtelen felszállt a köd, Buquoi azt tapasztalta, hogy túlságosan közel került az ellenséghez, amelynek egy része már harcrendbe fejlődve várakozott.

A császári jelentés szerint négy erős lovasszázad — Török István hada — gyors galoppban megtámadta Buquoi előretolt seregét, Don Balthasar ezer lovasát. A támadók mögött néhány ezer lovas, és mintegy kétezer gyalogos fejlődött fel a harchoz: „. . . ki honnét érkezhettek mindenfelől jöttek rend nélkül.” Török István katonáinak első rohama olyan erős volt, hogy Don Balthasar egységét megfordulásra és menekülésre kényszerítette. Maga a parancsnok is elesett az összecsapásban. Ekkor Buquoi az egész

¹³⁵ Lásd Bethlen 1619. november 12-i idézett lev. Rákóczi Györgyhez. Vö. Bethlen 1619. november 8-i levelével, ahol azt olvashatjuk: „Pars militum nostrorum praecipua iam ulteriorem Danubii ripam tenet vadum intrajecto paratum est — ut in die 8000 peditum aut 2000 equitum transire possunt.” TT 1879. 540. o. Komáromy vitatja, hogy először Rhédey kelt át a Dunán 8000 emberével. HK 1894. 462 — 463. o.

császári sereggel támadásba lendült, visszanyomta Török lovasait, és sokat levágott közülük. Ezután a felsorakozott magyar gyalogság ellen intézett támadást.

A harc heves és véres volt. A császári jelentés is elismerően ír a magyarok helytállásáról: „A magyarok szokásuk ellenére bátran és állhatatosan viselkedtek, és olyan sokáig védekeztek az erős rajtaiütéssel szemben, amíg az csak lehetséges volt.”

Miután negyed öt óra tájban már besötétedett, a küzdelem nem húzódtathatott el túlságosan sokáig. A sötétség beállta után Buquoi nem folytatta a harcot, hanem visszavezette katonáit szálláshelyükre.

A következő reggel ismét támadásra küldte csapatait. Ekkor azonban már nem került sor harcra. Császári jelentés szerint azért, mert Bethlen katonái visszavonultak, s ezt látva a császári csapatok is visszafordultak, és a Bécs környéki szállásaikra vonultak. Bethlen ezzel szemben azt írja e nap eseményeiről: „Látván az német, hogy nem megyen előtte senki, visszafordította seregét és visszamene igen nagy kárvallással.”

A császáriak veszteségét a fejedelem nem részletezi, csak annyit ír, hogy sok „főnépek” veszték itt a harcon, köztük Don Balthasar is. Ez utóbbit a császári jelentés is elismeri, de csupán harminc főnyi veszteségről ír, a levágott magyarok számát pedig ezernél többre teszi. Bethlen háromszáznak mondja az erdélyi had veszteségét, egy másik magyar forrás azonban kilencszáz erdélyi gyalogost említi. Mindenesetre megállapítható, hogy a magyar seregnek tetemes vesztesége volt a *köpcsényi* ütközetben.¹³⁶

Méltán felmerülhet ezek után a kérdés, hogyan áll arányban a magyarok ilyen nagy vesztesége — bár az ellenség is elismeri kemény ellenállásukat — a császáriak harminc halottjával? Hiszen például *Gindely* azt írja, hogy a magyarok ellentámadása olyan nagy kárt okozott a császári seregnek, hogy csakis a magyarok fegyelemhiánya óvta meg Ferdinánd seregét a teljes pusztulástól.¹³⁷ Ha ezt a megállapítást túlzásnak vesszük is, akkor sem reális a császári jelentésben közölt létszám. Nehezen érthető az is, hogy a császári sereg a jelentésben feltüntetett „főlényes győzelem” után miért vonult vissza — lényegében dolgavégezetlenül —, és miért tűrte a továbbiakban tétlenül, hogy Bethlen seregei és a szövetségeseik háborítatlanul,

¹³⁶ Bethlen idézett november 12-i levelén kívül lásd az 1619. november 9-én kelt tudósítást a magyar határról *Gindely*: Okmánytár . . . 46–47. o., valamint *Nagy Szabó* i. m. 123. o., II. Ferdinánd 1619. november 22-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 162. o.

¹³⁷ *Gindely*: Geschichte . . . II. köt. 284. o. Vö. *Olchvdy* i. m. HK 1890. 351–352. o.

átkeljenek a Dunán, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy Bécs ellen vonuljanak? Az erős köd és a nagy hideg — amire a jelentés hivatkozik — nem fogadható el kielégítő érvként, hiszen nyilvánvaló, hogy ez ugyanúgy érintette az ellenfelet is. Csakis arra lehet gondolni, hogy a magyar csapatoknak az ellenség által is elismert kemény ellenállása, az amúgy is nemegyszer túlzottan óvatos Buquoit visszarettentette a további harcselekményektől, és nem akarta a Bécs védelmére rendelt sereget előcsatározásokban felmorzsoltatni. Mindez viszont ellene szól a császári jelentésnek, s a valóságban nyilván ennél sokkal nagyobb veszteség érte a császári sereget.

A tizennyolc-húszezer főnyi haderő Bethlen és a cseh—morva, valamint a gyülekező osztrák rendek csapatai ellen korántsem lehetett megnyugtató biztosíték a Habsburgok számára. Segélycsapatok érkezésére pedig egyelőre nem számíhattak. Az a levél, amelyet Leopold főherceg küldött november 12-én Bosnyák Tamásnak, a katonai helyzet súlyosságát tükrözi. Ennek megjavítására egyelőre nem sok remény kínálkozott, ami kitűnik II. Ferdinánd november 22-én írt leveléből is. Ebben a császár tudatta Albert főherceggel, hogy pénze nincs, katonáit nem tudja fizetni, minckövetkeztében azok lázonganak. Csak az isten és a katolikus rendek összefogása mentheti ki őt ebből a veszélyes helyzetből — írta Ferdinánd —, s kérte a Frankfurtban megajánlott birodalmi segély (hatezer gyalogos, hatszáz lovas) mielőbbi útbaindítását.¹³⁸

November második harmadában a szövetségesek Pozsonynál lázas sietséggel építették a hidat. Nagyszombat városától ehhez — a fejedelem nevében — kötelelet és „borona szálfat” kértek. A hídverés azonban lassan haladt előre, még november 14-én is azt jelentették a nagyszombati követek Pozsonyból városuknak: „Az hidat csinálni kezdték, de még elegendő hajójok nincsen.”¹³⁹ Végül is november 21-re elkészült. E napon a cseh—morva hadak átkeltek a Duna jobb partjára, és egyesülve a már itt levő magyar csapatokkal megkezdték az előnyomulást Bécs felé.

A Sáros megyei követek Pozsonyból küldött jelentése szerint Bethlen november 24-én kelt át a Dunán és indult Bécs felé: „sok hadakkal, magyarokkal, csehvel, sziléziaival, morvával, kik lovasokbul és gyalogosokbul állanak, nagy erővel... Ő felsége hadai napról napra öregbednek, mert már mind Alsó- és

¹³⁸ Lásd még Lipót főherceg 1619. november 12-i lev. Bosnyák Tamáshoz. Károlyi Oklevéltár IV. köt. 158. o.

¹³⁹ A nagyszombati követek levelén kívül lásd Daniel Rubalubszky november 13-i és Bethlen november 17-i lev. Nagyszombat városához. CSSR Trnava, városi lt. Bethlen-kori iratok.

Felső-Ausztria is edgyez a magyar és cseh és egyéb confoederatusokkal.” Az alsó-ausztriaiak hadat gyűjtenek mellénk — folytatják a megyei követek a tájékoztatást —, a felső-ausztriaiak pedig már négy várát elfoglalták a császárnak. Tájékoztatásuk szerint Bethlen csapatai november 26-ig elfoglalták *Bruckot*, a benne levőket megölték, és *Hainburgot* is feladta őrsége az előnyomuló szövetségeseknek. A Pozsonyba érkezett hírek szerint a császár november 25-én éjszaka éjfél körül vonult be Bécsbe.¹⁴⁰

A történeti irodalomban elfogadott általános nézet szerint a szövetségesek azt tervezték, hogy a kisebb létszámú és a fizetelenség miatt demoralizálódott császári sereget az egy hónappal előbb megszakadt ütközet folytatására és döntő összecsapásra kényszerítik. Bethlen és a szövetséges vezérek arra számítottak, hogy Buquoi kénytelen lesz elfogadni a döntő ütközetet, hiszen ha ekkora hadsereggel bezárkózik a városba, élelmezési nehézségek miatt nem tudja sokáig tartani magát. Buquoi mint tapasztalt hadvezér jól tudhatja, hogy a gyorsan mozgó könnyűlovas csapatok könnyen elzárják *Bécs*et minden élelem utánpótlásától.

A fejedelem november elején azt írta Szkander pasának: „*Ha Isten adja, Bécs is rövid nap az én kezemben lesz.*”¹⁴¹ E levél szerint arra számított, hogy a Buquoi serege fölött aratott döntő győzelem megnyitja majd a császárváros kapuit is. Ebben a reményben tört előre, készen a mindent eldöntő ütközet megvívására. November 27-én katonái megrohanták *Ebersdorft*, s egyre közelebb nyomultak *Bécs*hez.

A szövetséges hadvezetésnek az a számítása, hogy Buquoi elfogadja a döntő ütközetet azonban nem vált be! A császári hadvezetés pusztán *Bécs* védelmére szorítkozott, *látszólag* nem törődve azzal, hogy ily módon hamarosan éhínség támad a városban. Bethlen november 27-én *Ebersdorfban* írt levelében még ugyancsak derűlátóan ítélte meg a katonai helyzetet: „*Ide istennek legyen hála ekkeddig dolgaink jó szerencsés progressusban voltak; Ferdinánd király hadaival Bécsben szorult; az mi vitézink az bécsi hostatban ez mai napon eleget nyargalóztanak, ha az tyrannidesnek követésére kedvünk volt volna, az egész bécsi hostatot is porrá tétethettük volna.*”¹⁴² Miután a döntő ütközet azonban elmaradt, a szövetségesek megkezdték *Bécs* körülzárását, arra számítva, hogy kitérítéssel kényszerítik a város feladására a védősereget.

¹⁴⁰ A megyei követek 1619. november 26-i lev. Pozsonyból Ujfaluai László alispánhoz. CSSR Presov, Sáros vm. lt. Acta pol. 1619. 30. sz.

¹⁴¹ Lásd *Baldsfi J.*: Magyarország sármalmas állapota. Pest, 1864. 27. o.

¹⁴² Bethlen 1619. november 27-i lev. Szatmár vármegyéhez. Bethlen pol. lev. 147. o. és 1620. február 22-i lev. Rimay Jánoshoz. RSR Cluj, Erd. Nemz. Múz.

A Bécs elfoglalására irányuló taktikai — de kétségtelenül stratégiai következményekkel járó — célkitűzés realitásáról többféle állásfoglalás található a különböző történeti és hadtörténeti munkákban. *Gindely* pl. nem tartja valószínűnek, hogy ez megvalósítható lett volna. Véleménye szerint hiányoztak hozzá a szükséges ostromlővegek, s így a csapatok Bécs alatti időzése csupán pusztulást, éhínséget és visszavonulást eredményezett volna a téli évszakban.¹⁴³ *Olchváry* azt írja, hogy a város kiéheztetését a magyar könnyűlovások sikeresen előmozdították, hiszen máris élelemhiány mutatkozott, az élelmiszerck ára felszökött, s mindez a siker reményével kecsegtetett.¹⁴⁴ *Gyalókey* oly módon foglal állást, hogy minél nagyobb, veretlen haddal sikerült Buquoinak a várost elérnie, annál szívósabb és aktívabb lehetett a védelem. Ezzel szemben azonban minél számosabb a védősereg, annál hamarabb fogy el Bécsben az élelmiszer. „Így tehát a kiéheztetés szempontjából még hasznára is válhatott volna Bethlennek az, hogy a császári sereg súlyos csatavesztés nélkül, aránylag nagy állománnyal szorult a fővárosba, feltéve, hogy a szövetségesek eléggé szorosra fogták az ostromzárat.”¹⁴⁵ *Szeksfű* kategorikusan leszögezi, hogy a jövő nem látszott kétségessnek, s Ferdinánd egyedül a spanyol segítségben bízhatott, amely azonban akár Belgiumból, akár Milánóból érkezik bizonyára elkésve fog jönni.¹⁴⁶ *Breit* is úgy látja, Bethlen Bécs körülzárásával olyan helyzetet teremtett, „... hogy már-már a végső siker is érett gyümölcs gyanánt az ölébe hull”.¹⁴⁷ A legutóbb megjelent történeti szintézis is oly módon foglal állást, hogy Bécs körülzárása Európa-szerte nagy reményeket és megdöbbenést keltett. „Bethlen realis mérleget készített Bécs helyzetéről, s tudta, hogy nem fegyver, hanem a városi

Mike S. Gyüjt., *Sepsi Laczkó* i. m. 253—254. o., *Huber: Geschichte Österreichs*. V. köt. 145—147. o., *Gindely: Geschichte* . . . I. köt. 147—148. o., *Szalay* i. m. IV. köt. 561. o. Eszterházy 1619. december 5-i levelében azt jelentette az uralkodónak: Tegnap hiteles embertől értesültem, hogy Bethlen „... csak gróf Thurn esdeklésére ment egész erővel Bécs felé, s nem más okból, mint hogy felséged összes hadait Bécsbe szorítsa be.” Eszterházy M . . . I. köt. 94. o.

¹⁴³ „Es ist nicht wahrscheinlich, dass das Bundesheer zu seinem Ziele der Eroberung von Wien gelangt wäre, da es ihm an Belagerungsgeschützen mangelte, und so würde sein ferneres Vorweilen keine andere Folge gehabt haben als steigende Verwüstung und Hungersnot und schliesslichen Rückzug in der winterlichen Jahreszeit.” *Gindely: Geschichte* . . . I. köt. 148—149. o.

¹⁴⁴ *Olchváry* i. m. HK 1890. 353—354. o.

¹⁴⁵ *Gyalókey* i. m. HK 1929. 315. o.

¹⁴⁶ *Szeksfű* i. m. 90. o.

¹⁴⁷ *Breit* i. m. XV. köt. 191. o.

*lakosság helyzete, elégedetlensége nyitja majd meg előtte a városkapukat, 15 nap — számolgatták — s éhínség tör ki a császárvárosban.*¹⁴⁸

Bethlen azonban nem várta meg ezt a tizenöt napot, hanem három napig tartó csatározás után november 29-én elvonult csapataival Bécs alól. Csupán a cseh—morva—sziléziai csapatok maradtak ott még néhány napig, majd azok is megkezdték a visszavonulást Pozsonyhoz. A fejedelen november 30-án érkezett csapatai élén Sopronhoz, s a polgárok ünnepélyes fogadtatása közepette vonult be a Fertő tó melletti városba, majd rövidesen Pozsonyba ment.¹⁴⁹

Bethlen Bécs alóli váratlan elvonulását a történeti és hadtörténeti irodalom Homonnai György felső-magyarországi diverziós támadásával, s a Rákóczi György csapatai felett aratott győzelmével indokolja.

HOMONNAI DIVERZIÓS TÁMADÁSA

Az a támadás — amely több történeti munka értékelése szerint *megmentette Bécset*¹⁵⁰ — 1619 november második felében következett be, de előzményei visszanyúlnak ez év szeptemberének elejére.

Homonnai Drugeth György, ez a nagyobb ambícióval, mint tehetséggel rendelkező aulikus főúr, 1619 szeptember első napjaiban — Rákóczi György csapatai elől — Lengyelországba menekült. Miután ebben az országban is vártulajdonos és nagybirtokos volt, nem csekély befolyással rendelkezett a lengyel nemesség körében. Ezenkívül biztosan számíthatott a szilárdan Habsburg-barát III. Zsigmond lengyel király katonai támogatására.

A lengyel király szeptember közepén levélben figyelmeztette Bethlent, hogy ne avatkozzék a csehek ügyébe, mert az nagyon veszélyessé válhat a számára.¹⁵¹ Ez a burkolt fenyegetéseket tartalmazó „intés” már előre is

¹⁴⁸ Magyarország története. I. köt. 243. o.

¹⁴⁹ Lásd tanulmányomat: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez. HK 1960. 2. sz. 75—76. o.

¹⁵⁰ Ezt az álláspontot osztja német forrásokra támaszkodva Marx is (Chronologische Auszüge . . . 425. o.), s ezt írja a magyar történeti és hadtörténeti irodalom is. Lásd pl. EOE VII. köt. 117. o., Szeksfű i. m. 91. o. vagy Olchváry i. m. HK 1890. 353—354. o. stb.

¹⁵¹ III. Zsigmond 1619. szeptember 15-i lev. Bethlenhez Gindely: Okmánytár . . . 21—22. o. Lásd még III. Zsigmond 1619. október hónapban kelt lev. Althanhoz a hadfogadás engedélyezéséről. TT 1881. 329—330. o. 1620. június 15-i lev. Albert Ferenc főherceg követéhez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 228—232. o., továbbá Gindely: Geschichte des böhmischen Aufstandes. II. köt. 189. o.

sejtetni engedte, hogy a „veszélyekről” III. Zsigmond fog majd gondoskodni. A török miatt nyilván csak indirekt úton, amelyhez Homonnai támogatása kínált legkézenfekvőbb lehetőséget.

Bethlen nem kicsinyelte le a Lengyelország felől fenyegető veszélyeket. Felső-Magyarországon való tartózkodása idején például hírszerzőivel állandóan figyeltette a külföldre szökött főúr minden megmozdulását.¹⁵² Nyugatra távozása után Homonnai szemmel tartása és Felső-Magyarország védelmének megszervezése a kassai gyűlésen főkapitánnyá választott Rákóczi Györgyre hárult. A fiatal főúr azonban atyja katonai talentumaiból nem sokat örökölt. Inkább gondos gazda, fölöttébb szorgalmas birtokgyűjtő és szenvedélyes vadász volt. Kizárólag társadalmi, vagyoni helyzete emelte erre a magas katonai tisztségre. Bethlen nyilván nem ismerte Rákóczi György katonai fogyatékoságait — hiszen megtéveszthette őt Kassa sikeres birtokbavétele is —, azonban a királyi Magyarország társadalmi viszonyai között nem is nagyon gondolhatott arra, hogy alacsonyabb osztályhelyzetű személyt helyezzen e magas tisztségre. A fejedelem különben arra is számíthatott, hogy az ország védelmére visszahagyott hajdúk és megyei csapatok tisztjei között akad majd olyan hozzáértő katona, aki szükség esetén credményes tanácsokkal szolgálhat a tapasztalatlan főkapitánynak.

Október első napjaiban már olyan hírek kezdtek szállingózni Felső-Magyarországon, „... hogy Homonnai György kozák haddal, melyet a lengyel király adott segítségül neki és maga is papok segítségével által fogadott, ki készül jőni, hogy jóságát visszavegye és a kik Barkó és Jeszenő várai alatt vagynak, azokat elkergetse”. A korabeli adatok tanúsága szerint Rákóczi reagált is a Lengyelországból érkező hírekre, és komolyan számolt a közeli támadással. Október 4-én parancsot küldött a hajdúknak, hogy azonnal induljanak a kijelölt gyülekezőhelyre.¹⁵³ Értesítette a felső-magyarországi vármegyéket is, hogy október 5-én személyesen táborba száll Terebeshez, és a megyék katonasága jöjjön melléje.¹⁵⁴

Ezzel szemben a fejedelem valószínűtlennek tartotta, hogy a lengyel király vagy a „respublica” jelentős katonai segítséget adjon Homonnai mellé. Legfeljebb megengedik neki, hogy saját fizetésére egy-kétezer

¹⁵² „Homonnai állapotjának mikor én Kassán volnék annak is végére mennék mely nap hány tál étket visznek asztalára” — írta Bethlen 1619. október 30-i levelében Rákóczi Györgynek. Bethlen pol. lev. 146. o.

¹⁵³ Sepsi Laczkó i. m. 233. o.

¹⁵⁴ Rákóczi György 1619. október elején kelt lev. Sáros vármegyéhez. CSSR Presov, Sáros vm. lt. Acta pol. 1619. 32. sz.

embert fogadjon. A túlzó híreket — írta Rákóczinak — nyilván a felső-magyarországi vármegyék terjesztik, hogy ürügyük legyen az otthonmaradásra, s ne kelljen táborba vonulniuk a fejedelem mellé. Pedig most a döntő viadalnál nagy szükség lenne rájuk. Éppen ezért Rákóczi sürgesse a megyéket, „... ha magoknak édes hazájoknak s nemzetségeknak jót kívánnak, most kívántatik . . ., ha segíteni akarnak most segítségnek”¹⁵⁵

Úgy látszik Rákóczit meggyőzték Bethlen érvei, mert a következő napokban maga is sürgette a felső-magyarországi megyék és városok katonaságát, hogy azonnal induljanak a fejedelem után. Éjjel-nappal siessenek, „... hogy az szerencsének idején legyenek jelen kegyelmetek is, példát vevén kegyelmetek arrul, hogy mindenkor jobb, hogy tíz essék egyre és tízre száz”. A továbbiakban felhívta figyelmüket: „Az t is meggondolja kegyelmetek, ha ő felségén ott fenn győzedelmet vennének, vajjon mineküink hogy lehessen itt maradásunk?!” Azonban sem Rákóczi, sem a fejedelem sürgetésének nem lett eredménye, mert a felső-magyarországi megyék katonasága különböző ürügyekkel továbbra is otthon maradt.¹⁵⁶

Október második felében azonban újra fenyegető hírek kezdtek szállingózni Lengyelországból Homonnai hadgyűjtéséről és támadó szándékáról. Ezek hatására Rákóczi megváltoztatta korábbi parancsát, és úgy rendelkezett, hogy a megyék ne a fejedelem után menjenek, hanem *Terebeshez* vonuljanak táborba, Homonnai ellen. A támadás rövid időn belüli bekövetkezését jelezte különben az a levél is, amelyet Homonnai írt Rákóczi Györgynek és a vármegyéknek. Gúnyolta a fiatal főkapitányt, hogy „bogár után indult volna”, s ijesztgette a felső-magyarországiakat, hogy Bethlen csapatai vereséget szenvedtek *Pozsonynál*. Ezen túlmenően tudatta azt is Rákóczival, „hogy házat rövid nap megkeresi”.¹⁵⁷

A fejedelem most sem értett egyet Rákóczi döntésével, mert ő kedvező híreket kapott Lengyelországból. Hasonló értesítést küldtek különben a makoviczai tisztartók is október 28-án *Bártfa* város tanácsának. A bizony-

¹⁵⁵ Bethlen 1619. október 6-i lev. Rákóczi Györgyhöz. Bethlen pol. lev. 139—140. o.

¹⁵⁶ Lásd Rákóczi György 1619. október 10-i, 11-i, 16-i, Bethlen október 11-i levelét Sáros vármegyéhez. CSSR Presov, Sáros vm. lt. Acta pol. 1., 2., 3., 12., 17. sz.

¹⁵⁷ Lásd Réz András 1619. október 16-i lev. Rákóczi Györgyhöz. OL Rákóczi cs. lt. Rákóczi György október 23-i, 24-i, 25-i, 28-i lev. Sáros vármegyéhez. CSSR Presov, Sáros vm. lt. Acta pol. 21., 22., 23., 34. sz. és Kéry M. (sic!) október 29-i lev. Ujfalusi László Sáros megyei alispánhoz. Uo. 25. sz. Vö. *Sepsi Laczkó* i. m. 237—238. o.

talanságra jellemző, hogy Károlyi Mihálynak viszont *Ungvár* felől lengyel hadak közeledését jelentették már november első napjaiban.

A fejedelem végül mégis hozzájárult, hogy a felső-magyarországi megyék ne jöjjenek mellé, hanem maradjanak otthon Homonnai ellen, noha még most sem látta olyan veszélyesnek annak „berzenkedéseit”. Egy hét elmúltával is azt írta, úgy látja, „*Homonnai regelődése füstbe kezd menni*”.

A Bethlen mellett tartózkodó Thurzó Imre hosszú levelet írt Homonnainak, amelyben igyekezett lebeszélni őt támadó szándékáról. Arra hivatkozott, hogy mint országbírónak és „*fű nemzet beli nagy értékű böcsölletes ur*”-nak, elsőrendű érdeke „*hazánk megtörött szép szabadságának helyre állapodsokon örvendeni és azért fáradozni*”. Kérte, legyen jobb akaratul az országhoz, hazájához, és ne küldjön fenyegető leveleket a vármegyéknek, mert azzal csak elidegeníti magától az embereket. Hiszen „*kegyelmed megbocsásson, elégtelen kegyelmed arra, hogy magát egy ország ellen opponálhassa*”. Annál kevésbé, mert az ország már egy kiterjedt szövetségi rendszer tagja, „*nem úgy mint Bocskai idején, amikor ezek az országok ellene voltak*”. Figyelmeztette Homonnait: „*szegény Illésházy István bizony értelmes és nagy ember volt, hasonló képpen az én dicsőült uram atyám is, mégis egyet értetennek az országgal.*” Bízatta, ha Bethlenhez fordul kegyelmet kap, és visszaadják minden birtokát is.¹⁵⁸

Thurzó levele még meg sem érkezhett a címzetthez, amikor az november 21-én már átlépte a Kárpátokat és betört Felső-Magyarországra. Serege létszámáról nagyon különbözőket írnak a források: kettőezeröttszáztól tizenegyezer főig becsülik.¹⁵⁹

Ebben az időben Rákóczi György a *homonnai mezőn* táborozott mintegy háromezerköttszáz katonával.

¹⁵⁸ Bethlen 1619. október 24-i lev. Rákóczi Györgyhez. TT 1885. 466–467. o. Lásd még makoviczai tisztartók 1619. október 28-i lev. Bártfa városához. CSSR Bardejov, városi lt. Kéry M. október 29-i lev. Ujfalusi Lászlóhoz. CSSR Presov, Sáros vm. lt. Acta pol. 1619. 25. sz. Károlyi Mihály 1619. november 1-i, 2-i, 3-i lev. Rákóczi Zsigmondhoz. OL Rákóczi cs. lt. és TT 1894. 452. o., Thurzó Imre 1619. november 19-i címzett nélküli, azonban tartalma alapján Homonnai Györgynek írt levele. CSSR Presov, Sáros vm. lt. Acta pol. 1619. 20. sz.

¹⁵⁹ Bethlen szerint (MTT IV. köt. 199. o.) 8000-nél nem volt több. *Sepsi Laczkó* (i. m. 237. o.) 6–7000 főről beszél. *Horváth M.* a lengyel király levele alapján 15 000 főnek írja a sereget (i. m. V. köt. 205. o.), ugyanakkor maga Homonnai csak 2500 főnek (MTT XI. köt. 172. o.). *Gindely* munkáiban 10–11 000 főt ír. Különböző szempontok összevetése alapján a 6–7000 fő körüli létszámot tartom valószínűnek.

November 23-án került sor az ellenfelek összecsapására. A fiatal, tapasztalatlan Rákóczi — nem számolva az ellenség túlerejével — kész volt nyílt ütközetbe bocsátkozni. A harcot a kozákok támadása vezette be. Heves rohammal törtek Rákóczi katonáira, azok azonban kétszer is visszaverték a támadást. Ekkor a kozákok megfutamodást színleltek, mire a diadalittassá váló gyaloghajdúság a harcot abbahagyva, zsákmányolni kezdett. Vesz-tükre tették, mert az ellenség rövidesen visszafordult, s mindent elsöprő rohamot intézett ellenük. Erre pánik tört ki Rákóczi seregében, és általános menekülés kezdődött. Maga a fiatal főkapitány is öt szolgája kíséretében csak futással menthette meg életét.¹⁶⁰

A veszteségről szintén különböző adatok állnak rendelkezésünkre. Bethlen szerint a magyarok ötszázötven, a kozákok pedig ennél több embert vesztettek. Más források adatai szerint a két oldalon háromezer ember esett el.

A vereség okait a Bethlen-párti krónikás három pontban foglalta össze: A magyarok elbizakodottan fogták fel a dolgot, és az ellenség erejét lebecsülve mentek az ütközetbe. Rákóczi Györgyöt egy „rosszakarója” hazaküldte az ütközetből, ami miatt a magyar hadak nagyon megijedtek. Olyan emberek is voltak a harcon Rákóczi seregében, „... akiknek elméjük talán a másik párton vonszott inkább”. Emiatt némely parancsnok erőszakkal visszatartotta katonáit, hogy a lengyelekkel harcoló hajdúk megsegítésére menjenek.¹⁶¹

Bethlen mindenekelőtt azt kárhoztatta, hogy nem tartóztatták fel Homonnait a Kárpátok szorosában, de helytelenítette azt is, hogy Rákóczi megfontolatlanul mindjárt nyílt ütközetbe bocsátkozott a túlerővel.¹⁶²

A homonnai mezőn elszenvedett vereség felső-magyarországi hatásáról a már többször idézett Bethlen-párti krónikás a következőket írja: „Homonnai vesződelmén az ország népe igen megbódul és a várakba futnak és költözködni, mivel az hajdúság és a fizetett nép mind oda fel vagy az fejedelem mellett.”¹⁶³ Ugyanakkor Bártfa város elöljárósága pl. olyan tudósítást kapott e napokban, hogy a kozákok egy részét levágták, és újonnan gyülekeznek a magyar hadak.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Lásd *Sepsi Laczkó* i. m. 243. o., *Hain* i. m. 155. o., *Nagy Szabó* i. m. 124. o.

¹⁶¹ A veszteségadatokkal kapcsolatban lásd *Olchváry* i. m. HK 1890. 358–359. o., *Sepsi Laczkó* i. m. 243. o.

¹⁶² Bethlen 1619. december 3-i lev. Rákóczi Györgyhez. Bethlen pol. lev. 159. o.

¹⁶³ *Sepsi Laczkó* i. m. 244. o.

¹⁶⁴ Márton deák 1619. november 24-i lev. Herktenből a bártfai főbíróhoz. CSSR Bardejov, városi lt.

Rákóczi György november 25-én küldött körlevelet a vármegyékhez, melyben közölte, hogy az elmúlt napokban „nem kedvünk szerint” való dolog esett az ellenséggel, s ezért minden fegyveres azonnal gyülekezzen az országba betört ellenség ellen.¹⁶⁵ A megyék lovasain kívül elrendelte nemcsak a portánkénti két gyalog, „hanem füstönként fölvevén az föld népét” minden fegyverfogható ember táborba gyülekezését. Rákóczi a hajdúkat Varannóhoz rendelte, s gondoskodott a felső-magyarországi városok helyőrségének megerősítéséről is.¹⁶⁶

Erdélyben december első napjaiban úgy értékelték a felső-magyarországi katonai helyzetet: „Az Homonnai György dolga az mint hirdetik vala, nincsen szinte el annyira. Úgy vagyon, hogy elég gyalázatjára esett Rákóczi uramnak, de mostan gyülekeznek ismét a végekből, azt itélem gongyok érkezik az lengyeleknek és meg is felelnek nékik.”¹⁶⁷

Egyelőre Homonnai csapatai ellenállás nélkül nyomultak előre, s mindenütt nagy pusztítást vittek végbe amerre átvonultak. A vármegyei nemesség vereségét a kárpátukrán jobbágyok egy része antifudális jellegű megmozdulásra használta fel, azonban szervezetlen felkelésüket hamarosan leverték.¹⁶⁸

Homonnai november 27-én a Nagymihály melletti táborból hódolásra szólító körlevelet küldött a vármegyék nemességének, majd november 30-án Kassa alá ment azzal a céllal, hogy birtokba vegye Felső-Magyarország katonai és politikai központját. Még ugyancsak a napon, a nagyidai táborból, levelet küldött a városnak. Ebben a császár iránti hűségre intette a polgárokat, s megfenyegette őket: a császári megtorlás rövid időn belül bekövetkezik. Ajánlatos lenne a kassaiaknak ezt elkerülni, és a császár kegyelmét kérni. Küldjenek tehát „négy emberséges főtanácsbeli embert” a városból a táborba, akikkel megegyezhet. „Ha kegyelmetek ebben a rebelioban ugyan előmegyen ő felsége ellen és nem rescipiscal — írta —, bizonyos legyen kegyelmetek ebben, hogy tüzzel és vassal büntet meg ő felsége. Amellett penigh minden jószágotokat, marhátokat mingyárt tüzzel emészti meg és insuper az ő fölsége derék hadai minden óránként elérkezvén Gróf Althan és Korecki

¹⁶⁵ Rákóczi György 1619. november 25-i lev. Sáros vármegyéhez. CSSR Presov, Sáros vm. lt. Acta pol. 1619. 28. sz.

¹⁶⁶ Szepesi Kamara 1619. november 29-i lev. Sáros vármegyéhez. CSSR Presov, Sáros vm. lt. Acta pol. 31. sz. Vö. Ujfalusi László alispán 1619. december 1-i lev. Bártfa városához. CSSR Bardejov, városi lt.

¹⁶⁷ Mikola János 1619. december 3-i lev. Gyulafehérvárról Nagyszecben tanácsához. RSR Sibiu, Collectanea MR. 69. Tom. I. 109. o.

¹⁶⁸ Sepsi Laczkó i. m. 244. o.

herceg uramékkal, a várost leromboljuk, magatokat, feleségeket, gyermeketeket konczra hányván.”¹⁶⁹

A kassai polgárokat sem az ígéretek, sem a fenyegetések nem tántorították meg. Homonnai december 1-én Széplakon kelt levelének tanúsága szerint, odaküldött követcire a város elöljárósága „contra ius gentium hozzájuk lövöldöztetett mind taraczkkal, s mind gyaloggal”. Ilyen körülmények között — fejtegette —, nem akar tovább tárgyalni, hanem elvonul katonáival Mikola felé. A kassaiak azonban cselekedeteikért nem fogják elkerülni a császár szörnyű büntetését. „Az Bocskai állapotja szemetek előtt foroghat mostan is, noha Bocskainak különb módja volt factora, de mégis az isten nem engedé, hogy az ő ordinatioja és fölkenetett szolgálja ellen uralkodhassék, halhatatlan és természet ellen való nyavalyákban esvén, veszté ki ez világból” —írta.¹⁷⁰

Homonnai, miután látta, hogy Kassa elfoglalására nincs reménye, Eperjes felé vette útját. December 2-án Sebes és Kellemes tájkán ütött táborot. Eperjest felszólította a meghódolásra, azonban itt is a kassaihoz hasonló clutasító választ kapott. Ekkor Kisszebenhez vonult, de mire odaérkezett Abafy Miklós tokaji kapitány a Sáros megyei haddal és az eperjesi városi gyalogokkal megerősítette Kisszeben védelmét, és harcra készen várta a támadókat. Homonnain rajtaütöttek, és reggel 8 órától délután 2 óráig tartó küzdelemben visszaverték a katonáit. Ekkor a kozákok — a külváros felégetése után — Héthárs—Musina-felé elvonultak. Itt azonban útjukat elzárták Rákóczi katonái, mire december közepén Bártfánál kivonultak az országból. Homonnai ötszáz főnyi bandériumával egyelőre Jeszenő várába ment, majd maga is Lengyelországba távozott, ahol rövid idő múlva váratlanul meghalt.¹⁷¹

Homonnai diverziója — megfelelő tömegbázis híján — a megnyert ütközet ellenére sem ért el lényeges eredményt. Noha néhány császárpárti birtokost sikerült maga mellé állítania, a nemesség zöme nem hajlott szavára. A felső-magyarországi városok pedig a leghatározottabban ellene szegültek a buzgó ellenreformációs tevékenységéről hírhedt aulikus főurnak és idegen csapatainak.

¹⁶⁹ Homonnai György 1619. november 30-i lev. Kassa városához. CSSR Košice, városi lt. Schwarzenbachiana 5866. sz.

¹⁷⁰ Homonnai 1619. december 1-i és 2-i lev. Kassa városához, CSSR Košice, városi lt. Schwarzenbachiana 5867., 5868. sz. Vö. Kassa város lt. prot. H. III/2. pur 13 257. lap és Sepsí Laczkó i. m. 244—245. o.

¹⁷¹ Lásd Szepesi Kamara 1619. december 8-i lev. Sáros vármegyéhez. CSSR Presov, Sáros vm. lt. Acta pol. 1619. 8. sz.

A történelmi tények tehát amellet szólnak, hogy Felső-Magyarországon csak átmeneti eredménnyel járt Homonnai diverziója, ennek ellenére mind a korabeli, mind a későbbi általános vélemény szerint Bethlen Homonnai sikereinek hatására vonult el Bécs alól. Ezt az eredményt viszont kétségtelenül nagyon jelentős közvetett hadászati sikerként kellene elkönyvelnünk — ha valóban így történt volna! A tüzetesebb vizsgálat azonban megcáfolja ennek az általánosan elfogadott értékelésnek a helytállóságát!¹⁷²

Az a feltevés, hogy Bethlen Homonnai támadása miatt vonult el Bécs alól, mindenekelőtt a fejedelem állítására támaszkodik. Ő valóban azt írta több levelében, hogy amikor Bécs derekas ostromához akart fogni, akkor érkezett Homonnai győzelmének híre, s emiatt vonult el a császárváros falai alól. A történelmi irodalom e kérdés vizsgálatánál azonban figyelmen kívül hagyta annak lehetőségét, hogy ennek hangoztatása ürügy is lehetett Bethlen részéről, és a valóságban egészen más okok miatt vonult el Bécs alól!

Közelebről vizsgálva a korabeli forrásokat azt látjuk, hogy a fejedelem november 27-én Ebersdorffban értesült Homonnai betöréséről. A kósza hírek harminckétezernek mondták Homonnai hadát, noha — állapítja meg a fejedelem —, a valóságban az nem volt több nyolcezernél. „Amiatt minden dolgainkat félben kellett hagyni — írta — és Bécs alól el szállanunk, félvén hátul nagyobb veszedelemtől.” Ha ez a hír nem érkezik — teszi hozzá —, még azon a napon a külvárosba szállítja hadait, s Bécs fel kellett volna adni az ellenségnek a tizenöt napon belül bekövetkező éhínség miatt.¹⁷³

Bethlen e levelét alátámasztani látszik II. Ferdinánd december 10-i, Bécsből küldött levele is. Ebben a császár is azt írja, hogy Bethlen elvonulásának a fő oka Homonnai tizenötezer harcosra tehető csapatának magyarországi betörése volt. Azt is kifejti Ferdinánd, hogy saját helyzete még mindig nagyon veszélyes, serege állandóan fogy, s ezért gyors spanyol katonai segítséget kér.¹⁷⁴ Lényegében így írhat nappal későbbi levelében is.¹⁷⁵

¹⁷² Lásd Homonnai 1620. január 20-i lev. II. Ferdinándhoz. MTT XI. köt. 172—174. o. Vö. III. Zsigmond 1620. június 15-i lev. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 228—232. o. „Egy magyar főúr mentette meg Bécsset” olvashatjuk Homonnai támadásáról. *Gindely—Acsády* i. m. 23. o.

¹⁷³ Bethlen 1620. február 22-i lev. portai követéhez. RSR Cluj, Mike gyűjt.

¹⁷⁴ II. Ferdinánd 1619. december 10-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 166. o.

¹⁷⁵ II. Ferdinánd 1619. december 16-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár 168—175. o. Vö. a Bécsből, 1619. december 17-én küldött tudósítással *Gindely*: Okmánytár . . . 53. o., valamint III. Zsigmond lengyel király 1620. június 15-i idézett levelével. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 228—232. o.

az egész — a kósza hírek által ötvenezer főre felduzzasztott — seregével, hanem csak Rhédeyt küldte tízezer, nem is elsőrendű fegyverzetű lovassal. Az egyesült csapatok nem különösebben sikeres működése október végén — a folyón átkelő császári sereg ellen — nyilván újabb hideg zuhanyként hatott azokra a vérmes reményekre, amelyeket Bethlen a cseh—morva zsoldoshadak harcértékéhez fűzött. A cseh—morva hadvezetés pedig nyilván Bethlent kárhoztatta, amiért Pozsonynál vesztegelt, és nem ment azonnal segítségükre. Mindent összevetve, a szövetségesek előbb kölcsönösen túlbecsülték egymás katonai erejét, majd kiábrándulva tapasztalhatták, hogy valójában milyen kicsiny is mindkét sereg!

Ha most már azt kutatjuk, hogy ilyen előzmények után mégis miért ment Bethlen november végén Bécs alá, ismételten az Eszterházy idézett jelentésében foglaltakat kell elfogadnunk. Eszerint ezzel csupán az volt a célja, „. . . *hogy felséged összes hadait Bécsbe szorítsa be*”. E cél egybeesett a dunántúli országrész birtokbavételére irányuló tervvel, amihez szükségessé volt a császári csapatok távoltartása és helyhez kötése. *Ennek sikeres megvalósítása érdekében erőszakolta ki a fejedelem a cseh—morva seregek dunai átkelését és Bécs alá vonulását.*

Bethlen stratégiai érdekeltsége ugyanis mindenekelőtt a Duna vonalától délre fekvő területre irányult, s ehhez kívánta a szövetségesek segítségét igénybe venni. Kölcsönösségi alapon, miután ő — támadásának pusztán tényével, majd a Rhédey által küldött tényleges segítséggel — megmentette Prágát a császári csapatok fenyegető támadásától. Ez az érv önmagában azonban kevés lett volna a szövetséges hadvezéreknek, s ahhoz, hogy áthozza seregeiket a Duna jobb partjára, fel kellett villantani Bécs megszerzésének reményességét is! Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni olyan körülményt sem, hogy Bethlen, fellelkesülve csapatainak november 9-i, várakozáson felüli helytállásán, számításba vehette egy olyan nyílt ütközet lehetőségét is, amelyben másfélszeres túlerővel döntő győzelmet arathat a császáriak felett. Sőt, egy ideig számíthatott arra is, hogy gyors katonai segítséget kap a felkelt osztrák rendektől. Olyan hadvezér és politikus volt, aki egyszerre mindig több vasat tartott a tűzben, s több lehetőséggel számolt. Miután azonban azt tapasztalta, hogy Buquoi nem hajlandó a nyílt ütközetet elfogadni, és az osztrák rendek gyors segélyére sem lehet számítani, már csak presztízsből időzhetett három napot is Bécs alatt. Véleményem szerint kapva kapott a közbejött ürügyön: Homonnai támadásán, hogy arra hivatkozva azonnal elvonuljon.

Mindez önmagában természetesen csak hipotézisként jöhetne számba, hiszen a fejedelem egyetlen eddig ismert levelében sem fejtette ki így a

Béccsel kapcsolatos tervét. Az elkövetkező események azonban meglehetősen szilárdan alátámasztják és igazolják ezt a feltételezést.

A történeti eseményeket vizsgálva elsősorban el kell oszlatni egy tévedést, amely mindmáig fennáll a történeti és hadtörténeti irodalomban. A történészek és hadtörténészek elfogadták Bethlen leveleinek azt az állítását, miszerint Bécs alól visszatérve Széchy György parancsnoksága alatt egy közel tizenötezer fős sereget indított Felső-Magyarországra, Homonnai ellen. Ez a sereg december 20-án a közhiedelem szerint meg is érkezett Szepsibe. A valóságban azonban soha nem érkezett egy ilyen, de még hasonló erejű sereg sem Felső-Magyarországra. Mivel útközben ez a sereg nem tűnhetett el, csakis az lehetséges, hogy az csupán Bethlen leveleiben, papíron indult útnak Felső-Magyarországra!¹⁷⁹

Ténylegcsen Bethlen — egy egészen kis létszámú csapat kivételével — maga mellett tartotta serege zömét, s azt Bécs alól elvonulva Ausztriában, illetve a Dunántúlon szerepeltette. Ez a körülmény is híven bizonyítja, hogy korántsem Homonnai támadása miatt vonult el Bécs alól! (Csak széljegyzetként kívánom hozzáfűzni a problémához: ha Bethlen valóban olyan sorsdöntő jelentőséget tulajdonított volna Homonnai támadásának, amely miatt hanyathomlok otthagya az állítólag közeli megadással kecsegtető Bécsset, akkor nem éppen azt a Széchy Györgyöt küldi Homonnai ellen, akinek hadvezéri és erkölcsi értékéről már szeptemberben is a legrosszabb véleménnyel volt!)

Bethlen Homonnai ellen az Erdélyben visszamaradt vármegyei és városi csapatokat riadóztatta, és inkább pszichikai, mint katonai segítségként küldte oda a papíron nagy, a valóságban azonban egészen csekély létszámú sereggel az e vidéken ismerős Széchy Györgyöt. Rákóczi Györgyöt pedig arra utasította, hogy „... az ellenséget csaták által szüntelen éjjel-nappal fárassza, fogyassza, quartirokban ha lehet éczaka veresse fel...”¹⁸⁰

¹⁷⁹ Bethlen 1619. november 30-án azt írja Szatmár vármegyének, hogy 9000 gyalog németet, 3000 „fegyverest”, 12 000 magyar lovast és gyalogost küld Homonnai ellen. December 3-i levelében Rákóczi Györgyöt arról értesíti, hogy Széchy 12 000 lovassal és gyalogossal küldi Felső-Magyarországra Petneházy István jenői kapitánnyal együtt. Bethlen pol. lev. 158–159. o. Lásd. még Gindely: Okmánytár... 53. o.

¹⁸⁰ Bethlen 1619. december 3-i lev. Rákóczi Györgyhez. Bethlen pol. lev. 159–160. o. Lásd még TT 1887. 409–410. o., valamint Mikola János 1619. december 3-i lev. Nagyszében tanácsához. RSR Sibiu, Collectanea MR. 69. Tom. I. 109. o. és a nagyszombati követek 1619. december 5-i lev. Pozsonyból városukhoz. CSSR Trnava, városi lt. Bethlen-kori iratok.

Nem utolsó bizonyíték mind e mellett az az adat sem, amelyet a fejedlem egy későbbi levelében írt portai követeinek: „*Bécs alól megtérvén, Német-Újhely felől jöttem csak a magyar hadakkal vissza és Sopronig kilenc várat vettünk meg Ausztriában.*”¹⁸¹ November 30-án érkezett Sopronba, s december első napjaiban már Pozsonyban volt. Csapatai december 6-án foglalták el Petronnel várát, s még december 19-én is azt jelentették Prágából: *Az erdélyi sereg még mindig olyan erősen portyáz, hogy Magyarországból nem lehet élelmiszert szállítani Bécsbe.*¹⁸²

Ezek a tények, valamint a dunántúli katonai események arra mutatnak, hogy Bethlennek tizennyolcezer főt meg nem haladó serege nem ment el Széchyvel Felső-Magyarországra, hanem annak csupán töredéke, a többi pedig Ausztriában, a Dunántúlon és Pozsony környékén tevékenykedett. Elképzelhetetlen különben is, hogy a fejedlem seregét — vagy annak még csak zömét is — Felső-Magyarországra küldve, csekély létszámú cróvcl maradt volna az ellenséges haderő torkában, Pozsonyban!

Bethlen elvonulását Bécs alól hamarosan követte a cseh—morva szövetséges csapatok távozása is. December 5-én már Pozsonnyal szemben a Duna jobb partján táboroztak. Közel két héten keresztül várták, amíg a hajóhíd elkészül az átkeléshez. A cseh—morva sereg harcoló állománya — nagymérvű megbetegedések következtében — hétezer főre apadt. *Buquoi és Dampierre ennek ellenére sem támadta meg őket, ami szintén arra utal, hogy a cseh—morva csapatok nem egyedül voltak Pozsonynál, hanem Bethlen seregének zömével együtt.* Ellenkező esetben a császári hadvezérek nyilván nem tétozáztak volna, hanem rajtuk ütnek, és döntő vereséget mérnek rájuk. A cseh—morva csapatok maradványa azonban zavartalanul átkelt a Dunán és hazavonult. *Mindez vitathatatlanná teszi, hogy felül kell vizsgálni a szakirodalom értékelését az 1619 november végi és december eleji hadieseményekről!*

Buquoi csapatai Bécsot elhagyva Felső-Ausztriában foglaltak téli szállást, Dampierre serege pedig Sopronnal szemben, a magyar határnál.¹⁸³ Harci cselekményeket tulajdonképpen csak Bethlen katonái folytattak, akik jelentős hadi sikereket értek el december hónapban is a Dunántúlon. „*A Dunán innen Muráig* — írja a dunántúli császárpárti krónikás — az

¹⁸¹ Bethlen 1620. február 20-i lev. portai követeihez. MTT IV. köt. 199. o.

¹⁸² Lásd a Pozsonyból 1619. december 8-án küldött tudósítást, valamint Lebzelter Frigyes december 18-i lev. Prágából Schönberghez. *Gindely: Okmánytár* . . . 52., 59—63. o.

¹⁸³ Lásd *Olchváry* i. m. HK 1890. 528—529. o., továbbá II. Ferdinánd 1619. december 30-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 175—181. o. és Uő. december 31-i lev. a szász választókhoz. *Gindely: Okmánytár* . . . 72—73. o.

erősségekben Kőszegnél több, az urakban pedig Eszterházy Miklós és ifjú Zrínyi Györgynél és Nádasdy Tamásnál több nem marada a császár hívségében.”¹⁸⁴

A császár úgy látszik pontatlan értesülésekkel rendelkezett a dunántúli helyzet alakulásáról. December 11-én ugyanis még olyan utasítást küldött Eszterháznak, hogy szedje be a dunántúli adóhátralékot, pedig ekkor már a dunántúli nemesség zöme Bethlen parancsaihoz igazodott. A fejedelem a dunántúli főgenerálisnak felkért Batthyány Ferenc mellé Sennyci Gáspárt nevezte ki ezen országrész vicegenerálisának.¹⁸⁵

A Sopronban Bucsy Benedek kapitány parancsnoksága alatt visszahagyott ezerkét százas létszámú helyőrség december közepén öntevékény vállalkozásba kezdett a stratégiailag fontos Kőszeg birtokbavételére. December 14-én mintegy nyolcszáz katona váratlan rajtaütéssel elfoglalta a külvárost, s a belváros lakosságától teljes meghódolást és nyolcszáz tallér hadisarcot követelt. A városi tanács felajánlott ugyan négyszáztíz tallért, de a meghódolást elutasította. Erre a különítmény parancsnoka Bogárdi János — a polgárság megfélemlítésére — a külváros házait felgyújtatta. A polgárok ezt látva hűséget fogadtak Bethlennek.¹⁸⁶

A császári hadvezetés december végén értesült a dunántúli helyzetnek számára ily kedvezőtlen alakulásáról. A *Bécsújhelynél* állomásozó Dampierre tábornok december 24-én előnyomult *Kismartonig*, és harcfelderítő osztagot küldött *Sopronhoz*. A felderítés után azt jelentette az uralkodónak, hogy négy ágyúval, kétezer gyalogossal és a vele levő lovassággal 3 nap alatt beveszi a várost. Ez a felajánlás azonban csak üres fogadkozás maradt!¹⁸⁷ II. Ferdinánd, a szükséges katonai erő híján, egyelőre a főurak átpártoltatásával szándékozott megdönteni Bethlen dunántúli pozícióját. Felhatalmazta Eszterházyt, hogy biztosítsa kegyelméről mindazokat, akik hűségére térnek. Ez a törekvés azonban most még nem járt semmilyen kézzel-fogható eredménnyel.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Eszterházy Miklós december 8-án azt jelentette az uralkodónak, hogy Nádasdy Pál Szombathelyen levő „egészen katolikus” katonasága, valamint a Kanizsa elleni végeik katonái — noha az utóbbiak már három éve nem kaptak zsoldot — még hűségesek a császárhoz. Eszterházy M. . . I. köt. 95–97. o.

¹⁸⁵ II. Ferdinánd 1619. december 11-i lev. Eszterházy Miklóshoz. MTT X. köt. 11. o., Bethlen 1619. december 24-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

¹⁸⁶ Chernel K.: Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja. Szombathely, 1879. II. rész, 65–66. o.

¹⁸⁷ Dampierre 1619. december 24-i jelentését a császárhoz. Lásd Eszterházy M. . . I. köt. 123–124. o.

¹⁸⁸ II. Ferdinánd 1619. december 30-i és 1620. január 8-i lev. Eszterházy Miklóshoz. MTT X. köt. 12. o. és Eszterházy Miklós 1620. január 13-i lev. Kőszeg városához. Hazai Okmánytár I. köt. 426. o.

Amíg a Dunántúlon ezek a csatározások folytak, Széchy György — ha nem is a Bethlen levelében jelzett katonai erővel, hanem egy kis csapattal — megérkezett Felső-Magyarországra. A Szepesi Kamara december 17-én kérte Bártfa tanácsát, hogy küldjék Lengyelországba hírszerzőjüket, „az ki értekezne az lengyelek állapotja felől, mi szándékjok vagyon és holott legyenek mostan”. Két nappal később pedig arról tudósították a bártfaikat, hogy a hazavonult ellenség újonnan „*rögzőlődik és viszontag hazánknak romlására igyekezik*”. Scrény vigyázásban legyenek tehát, és ne rettenjenek meg az ellenségtől. Széchy elé futárt küldtek, hogy siessen a „*cseh—morva és magyar hadakkal*”, s ha kell a török segítség is készen van.¹⁸⁹ Károlyi Zsuzsanna intette a Szepesi Kamara vezetőit, hogy ne nyugodjanak meg a „közönséges hírekben”, hanem megbízható kémeket küldjenek Lengyelországba a dolgok pontos felderítésére.¹⁹⁰ December 23-án Kéry János jelentette Herktenről a bártfai főbírónak, hogy Széchy György immár minden hadával megindult, s Rákóczi György pedig olyan utasítást kapott Bethlentől, hogy csapataival *Varanno és Homonna* táján szálljon táborba.¹⁹¹

A Szepesi Kamara vezetői december 25-én Kassáról azt írták a bártfai tanácsnak, hogy *Széchy György a hadakkal már Kassa és Szepsi tájékán van*, s ha kell e seregből gyalogot is küldenek a városba. Egyelőre a kassai helyőrségből száz kopjást indítottak *Bártfára* Füzy István és Vathay István parancsnoksága alatt.¹⁹² December 26-án maga Széchy György írt Szepsiből a városnak tudatva, hogy Bethlen parancsa szerint „*a mellénk rendelt hadainak nagyobb részével immár ide érkeztünk. A többi is, az kik még hátra vadnak*, ma vagy holnap el érkeznek, az török segítség és az fegyveres azonképpen. Urunk *ő felsége is uthan vagyon immár*. Innét is semmit nem mulatván menten megyünk valahon az ellenséget fenn találhatjuk.”¹⁹³

Széchy 25-én este küldte be két főkapitányát Lónyai Andrást és Fáncczy Ferencet Kassára a Szepesi Kamara vezetőivel tárgyalni. A főkapitányok személyéből következtetni lehet arra, hogy Bethlen a zsoldba fogadott hajdúk egy részét és a bányavidéki megyék és városok katonaságát küldte Felső-Magyarországra Széchyvel. Ez a sereg minden valószínűség szerint csak az a kétezzer katona volt, akikkel Széchy szeptemberben a végvárak

¹⁸⁹ Szepesi Kamara 1619. december 17-i, 19-i lev. Bártfa város tanácsához. CSSR Bardejov, városi lt.

¹⁹⁰ Károlyi Zsuzsanna 1619. december 22-i lev. a Szepesi Kamarához. TT 1885. 809. o.

¹⁹¹ A levelet lásd CSSR Bardejov, városi lt.

¹⁹² CSSR Bardejov, városi lt.

¹⁹³ CSSR Bardejov, városi lt.

vidékén tevékenykedett. A sereg kis létszámára utal az a körülmény is, hogy Széchy megérkezése után azonnal elrendelte a felső-magyarországi megyék, városok és nemések személyes felkelését. December 30-án Szepsiben találkozott Széchyvel Rákóczi György a további teendők megbeszélése érdekében.¹⁹⁴ Fegyveres beavatkozásra azonban már nem került sor, mert újabb lengyel támadás nem történt. A protestáns krónikás tudósítása szerint Széchy csapatai nagy károkat téve táboroztak *Szepsi* környékén. Ide jöttek a lengyel nemesség képviselői is békességet kérni, mentve magukat, hogy ők nem voltak okai Homonnai támadásának. A megegyezés hamarosan meg is történt.¹⁹⁵

Ezalatt Bethlen visszatért *Pozsonyba*, s folytatta a tárgyalásokat a november 19-én megkezdett országgyűlésen. A gyűlésen — amely Bethlen kifejezett kívánságára szokatlanul népes volt — Győr, Moson és Veszprém megyék kivételével az összes vármegyék követei megjelentek. Kevcsen maradtak el a főurak közül is, de a főpapok köréből csak a csanádi püspök és két kanonok jelent meg. A Bethlennek ellenszegülő pártot Eszterházy Miklós és Pázmány Péter vezette.

Az országgyűlés helyreállította a szabad vallásgyakorlatot, és megszerkesztette Bethlen magyar királlyá választásának okiratát is. II. Ferdinánd, aki egyelőre még nem számíthatott a segélyseregek megérkezésére, egyezkedésre kényszerült Bethlennel. December 20-án követeket küldött Pozsonyba az országgyűlésre, de a gyűlés kereken kijelentette, hogy nem kívánják Ferdinándot többé királyuknak elismerni. Bethlen azonban számos kül- és belpolitikai ok miatt a forrófejűeket leintette, királlyá választását elhalasztotta, s csak a „Magyarország fejedelme” címet vette fel. E címet egyelőre — taktikázásból — II. Ferdinánd is elismerte, sőt, 1620. január 17-én Szent Mihály napig szóló fegyverszünetet kötött Bethlennel.¹⁹⁶

Mielőtt a fegyverszünetkötés okainak, valamint a politikai helyzetkép részletes vizsgálatába fognánk, a következőkben összegezzük Bethlen 1619-es hadművelteinek főbb jellemvonásait és eredményeit: *A váratlanság és meglepés tényezőinek mesteri kihasználása, gyors előnyomulás, várostromok kerülése, találkozó- és utóvédharcok voltak a főbb hadművészeti jellemvonásai az 1619-es harcoknak.* Ugyanakkor jellemezte e hadműveleteket a koalíciós együttműködésre való törekvés, illetve annak tényleges megvalósítása is

¹⁹⁴ A Szepsi Kamara 1619. december 26-i lev. Ujfalusi László alispánhoz és 30-i lev. Bártfa tanácsához. CSSR Bardejov, városi lt.

¹⁹⁵ *Sepsi Laczkó* i. m. 246. o.

¹⁹⁶ Az 1619. évi pozsonyi országgyűléssel kapcsolatban lásd *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 238–258. o.

október, november hónapban, továbbá az erők megosztásának és összpontosításának kombinált alkalmazása. A fejedelm szövetségeseiben bízva — sőt, nem kismértékben túl is értékelve azok katonai erejét — döntő ütközetre törekedett, azonban ezt nem sikerült kicérnozsolnia sem Csehország területén, sem Bécs alatt.

Van a hadtörténeti irodalomban olyan vélemény is, hogy az 1619. évi hadjárat Bethlen részéről „... már tipikusan a harmincéves háború hadműveleti és harcászati jellegét — sok manővrozás és kevés, lehetőleg semmiféle döntő összeütközés, aminek révén azonban igazi nagy eredményeket elérni nem lehet — viseli magán. Sajnos Bethlen is ezen iskola hívének vallja magát, pedig ez a régi, sőt még a közelmúlt magyar virtuosus hadviselési móddal sehogy sem fért össze. A magyar már temperamentumánál fogva is mindig az erélyes közbelépés és a gyors döntés híve volt, mely tulajdonság neki ellenfeleivel szemben mindig nagy előnyt biztosított. Ha e tekintetben Bethlen is követte volna elődeinek kitűnően bevált módszerét, úgy . . . hadjárata elévülhetetlen babérokot és szinte kiszámíthatatlan előnyöket szerzett volna neki. Így azonban ez a hadjárat csak igen mérsékelt eredményeket mutathatott fel.”¹⁰⁷

Ez az értékelés tipikus példája az adatok kellő fokú ismerete híján eszközölt, megalapozatlan ítélezésnek! A fejedelem ugyanis — amint ezt számos korabeli forrás is bizonyítja — ebben az időben igenis törekedett a döntő ütközet megvívására. Nem rajta és szövetségesein, hanem az ellenségén múltott, hogy 1619-ben ez nem következett be.

Ami a hadjárat stratégiai eredményességét illeti, arról meg lehet állapítani, hogy Bethlen e támadásával 1619-ben megakadályozta a csehek rohamosan közelgő vereségét. Hadseregének előretörése a nyugati magyar határ felé — amint láttuk — már egymagában is elegendő volt ahhoz, hogy a császári hadsereg a Prága elleni és a siker reményével kecsegtető támadását abbahagyva, a fenyegetett Bécs védelmére vonuljon. Az a történelmi tény, hogy ezzel tulajdonképpen csak egy évre odázódott el a csehek megsemmisítő veresége, nem csökkentheti Bethlen 1619-es közbeavatkozásának stratégiai értékét.

A másik, nem kevésbé jelentős stratégiai eredmény, a királyi Magyarország döntő részének birtokbavétele volt. Ezzel megteremtődött az alapja a Bethlen uralma alatti, Erdélyt és Magyarországot egyesítő nemzeti királyság létrehozásának.

Harcászati téren is tanulságos volt az 1619. évi hadművelet. Bethlen katonái ekkor ütköztek össze először nyugati zsoldos hadsereg katonáival.

¹⁰⁷ Breit i. m. XV. köt. 199. o. Vö. Gyalóky i. m. HK 1929. 315. o.

A kisebb összecsapásokat leszámítva négy esetben: *Pozsonynál*, *Ulrichskirchennél*, *Köpcsénynél* és *Bécs* alatt. A harci érintkezések eredményei nem voltak kedvezőtlenek Bethlen serege számára. Bebizonyosodott, hogy a császári csapatoknak a fegyverzetben és tapasztalatokban, katonai képzettségben mutatkozó fölényét Bethlen katonái számbeli túlsúllyal, mozgékonyaságukból fakadó előnyök kihasználásával nagymértékben képesek ellensúlyozni. Az összecsapásokban Bethlen serege nem vizsgázott rosszul, s ez biztató reménység volt az elkövetkező harcok kimenetelére.

Mindent összevetve 1619 — a császáriak fölött aratott döntő győzelem elmaradása ellenére is — biztató alapot jelentett a további küzdelemhez. Bethlen nem ok nélkül számíthatott arra, hogy a német birodalmi protestáns unió, valamint I. Jakab angol király, s nem utolsósorban a török aktív támogatásával 1620-ban bekövetkezhet a Habsburgok döntő katonai veresége, és ennek kapcsán a nemzeti királyság visszaállítására irányuló politikai terveinek megvalósulása is. A Habsburgok fölött aratott teljes győzelem elmaradása esetén is számíthatott eddig elért magyarországi eredményeinek megtartására, és olyan kompromisszumos egyezménykötésre, amely kapcsán a Habsburg-uralkodó tényleges detronizálása nélkül is sikerülhet döntő szerepet biztosítani magának Magyarország további sorsa intézésében.

Bethlen, noha olyan szenvedélyes katona, hadvezér és hadszervező volt, aki kedvét lelte a hadi fáradalomban is, a hadakozást mégsem tekintette öncélúan, hanem csak a politika folytatásának. A legnagyobb katonai sikerek idején is higgadtan, reálisan mérlegelte a politikai körülményeket és a várható változásokat. Ahhoz tehát, hogy világosan lássuk és felmérjük katonai tevékenységének helyességét, haditerveink realitását, röviden át kell tekintenünk a kül- és belpolitikai helyzet alakulását a hadjárat megindulásától, 1619 szeptemberétől az újabb hadműveletekig, 1620 augusztusáig.

POLITIKAI HELYZET 1619 — 1620-BAN

Három fő politikai alapja volt 1619 nyarán Bethlen Habsburg-ellenes támadásának: a nyugat-európai protestáns és Habsburg-ellenes erők támogatását biztosító cseh szövetség, formai hozzájáruláson túl a lengyelek fékentartásával hátbiztosítást és szükség esetén katonai védelmet nyújtó egyezség a törökkel, valamint a magyarországi rendek, mindenekelőtt az ország közvéleményét irányító főurak szövetsége, katonai és politikai támogatása.

A Habsburg-ellenes küzdelem politikai és katonai célkitűzéseinek megvalósítása szempontjából a legdöntőbb a nyugat-európai Habsburg-ellenes szövetség, s az ezt megtestesítő cseh kapcsolatok sorsának alakulása volt. E problémakör vizsgálatánál azonban nem kis ellentmondást mutat az a körülmény, hogy a cseh szövetség formális megkötésekor, 1620 januárjában azonnal ketté is váltak a szövetségesek útjai. Bethlennel a császár fegyverszünetet köt, a csehekkel pedig nem.

Méltán merül fel a kérdés: helyesen járt-e el Bethlen a fegyverszünet megkötésével, amikor ez nyilvánvalóan a császáriak malmára hajtotta a vizet? A történeti irodalomban eltérő vélemények látták napvilágot erről a kérdésről. Az álláspontok széles skálája húzódik Bethlen e lépésének helyeslésétől, az azt kifejezetten árulásnak minősítő elítéléséig. A különböző vélemények részletes vizsgálata nem lehet munkánk feladata, s így ezzel kapcsolatban csupán néhány kérdéssel kívánunk foglalkozni.

Először is azzal, hogy milyen jellegű volt ez a szövetség? Mit várt és mit kapott Bethlen 1619-ben ettől a szövetségtől? Milyen reális lehetőségekkel kellett számolnia 1620-ban, cseh—morva szövetségesei sorsának alakulásában?

A cseh szövetségről még egyszer le kell szögeznünk, hogy azt a Habsburg-hatalom megdöntésében rejlő érdekközösség hozta létre, de az érdekközösség mellett számos érdekeltetés, sőt érdekellentét is bonyolította e kapcsolatot. Mindkét fél mindenekelőtt a másik erőforrásait kívánta hasznosítani a saját céljaira. A szövetséget mindkét fél részéről a kényszerűség hozta létre. 1619 nyarán az egyre súlyosabb katonai helyzetbe kerülő cseh felkelés számára szinte létkérdés volt Bethlen Habsburg-ellenes támadása. Ennek érdekében a mozgalom vezetői még a cseh királyi trónt is megcsillogtatták Bethlen előtt, noha akkor már eldöntött tény volt Frigyes megválasztása.¹⁹⁸ Bethlen számára a cseh korona — az egyéni becsvágyon túl — a török függésből való kitörést, a német birodalom ügyeibe való beleszólást, s a gazdag cseh városokra támaszkodva, Hunyadi Mátyás koncepciója megvalósításának reménysugarát csillantotta meg. Az a lehetőség, hogy a csekély erőforrásokkal rendelkező, elmaradt erdélyi fejedelemség európai értelemben kevéssé számottevő pozíciójából Európa sorsát meghatározó történelmi tényezővé emelkedhet — nyilván nagy vonzóerőt jelentett a

¹⁹⁸ Lásd többek között Dóczy András 1619. augusztus 14-i lev. Melith Péterhez. TT 1888. 405. o., a cseh kormányzóknak 1619. szeptember 9-én kelt levelét Bethlenhez. *Gindely*: Okmánytár . . . 14—15. o. Bethlen 1619. október 30-i lev. Frigyes cseh királyhoz. RSR Cluj, Erd. Nemz. Múz. lt. oklevelek törzsgyűjteménye, továbbá *Gindely*: Geschichte . . . II. köt. 227. o., *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 232. o.

komoly elhivatottsági érzéssel és élénk képzelőerővel rendelkező fejedelmnek! Érthető tehát az a nagy lelkesedés és buzgalom, amellyel előkészítette a bekapcsolódását a Habsburg-ellenes küzdelembe a csehek oldalán.

Tervezésében akkor érte az első csalódás, amikor értesült Frigyes cseh királlyá választásáról. Ezt a hírt akkor kapta, amikor már elindította seregét. A visszafordulás beláthatatlan következményekkel járt volna mind a török, mind a magyarországi rendek vonatkozásában. Folytatta tehát a megkezdett előnyomulást, tervei azonban módosultak. Ettől kezdve egyre inkább csak arra törekedett, hogy minél nagyobb mértékben használhassa fel a cseh Habsburg-ellenes harcát saját küzdelme érdekében, a Magyarországra és Erdélyre korlátozódó abszolutizmusa kiépítéséhez.

Jól tudta, hogy ennek eléréséhez meg kell óvni a cseh mozgalmat is a vereségtől. Ezért október elején hadserege javával habozás nélkül a cseh hadszíntérre küldte Rhédeyt. Amikor pedig a döntő vereség veszélye nélkül megtehetette, október végén maga is oda sietett. Döntést nem sikerült ugyan kierőszakolnia, de a császári hadak kivonultak Csehországból, és ezzel a cseh felkelés egy időre megmenekült az elbukástól.

Az első találkozás alkalmával Bethlen nyilván nem kis megütközéssel és kedvetlenséggel tapasztalta az általa oly nagyra értékelt cseh—morva—sziláziai sereg gyengeségét, fölöttébb csökkent harcértékét. Rá kellett döbbsennie, hogy ezekkel a katonai erőforrásokkal nem sok remény van a spanyol és osztrák Habsburgok, a pápaság és a lengyelek, valamint a katolikus fejedelmek egyesült erejének megtörésére! Erre támaszkodva csakis lavíroznia lehet kedvezőbb külpolitikai helyzetet várva, illetve a császár pillanatnyi szorultságát kihasználva előnyös pozíciót biztosítani Magyarországon arra az esetre, ha egyezkedési tárgyalásokra kerül sor.

Ez utóbbi cél érdekében hozta át a cseh—morva—sziláziai csapatokat a Dunán, és szorította segítségükkel Bécsbe a császári sereget. Ezzel a lépéssel — Homonnai betörése ellenére is — megszilárdította hatalmi helyzetét a Dunántúlon. A cseh sereg felhasználhatósága Bethlen számára ezzel egyelőre ki is merült. Bécs körülvárásának feloldása után a tízezres létszám alá csökkenő szövetséges sereg nem jöhetett számításba döntő Habsburg-ellenes erőként. A cseh katonai szövetség további értéke azon múltott, hogy 1620-ban, a külső és belső erőforrásokat fokozottan kiaknázva, milyen katonai erőgyarapodást tud elérni a cseh függetlenségi mozgalom.

A cseh mozgalom belső erőgyarapodására azonban egyelőre nem sok remény nyílt. A rendek szűkkeblű politikája elidegenítette mind a polgárságot, mind a parasztságot a Habsburg-ellenes harc ügyétől. Sőt, anti-feudális parasztfelkelések lángoltak fel a demoralizált és a falvakat pusztító

rendi hadsereg háta mögött, főként a Frigyes magánhadseregét képező Mansfeld vezette katonaság ellen. Az ellentétek egyre inkább kiéleződtek a polgárok és a cseh rendek, valamint Frigyes és a cseh rendek között is.¹⁹⁹

A cseh rendek Frigyest, a protestáns unió fejét és I. Jakab angol király vejét azért választották királyukká, hogy ezzel az unió és az angol király segítségét biztosítsák a cseh mozgalom számára. Jakab azonban fiának spanyol házassága reményében cserben hagyta vejét. Ugyanakkor Hollandia és Velence sem lépett fel cselekvően a Habsburg-ellenes crók oldalán. A francia külpolitika közvetítő lépései pedig inkább a császárnak és a spanyoloknak kedveztek. Mindennek betetőzéséként a protestáns unió fejedelmi szabad kezét adtak a katolikus liga vezérének, Miksa bajor választófejedelemnek Frigyes cseh királlyal szemben.

A cseh Habsburg-ellenes küzdelem kilátásai tehát 1620-ban egyre reménytelenebbekké váltak. Segítségnyújtás helyett egyre inkább ők igényelték Bethlen katonai támogatását a napról napra gyarapodó császári erőkkal szemben. *Íly módon Bethlen fokozott mértékben kénytelen volt a törökre támaszkodni. A cseh szövetség tehát 1620-ban ahelyett, hogy egyértelműen lazította volna Bethlen függését a portától, a ráutaltság fokozódása következtében szorosabbá tette azt.*²⁰⁰

1619 nyarán a fejedelem külön követén keresztül még csak a porta jóváhagyását kérte a Habsburg-ellenes támadáshoz, valamint a lengyel király semleges magatartásának biztosítását. Ez utóbbi kívánság csak részben teljesült, mert III. Zsigmond mind Homonnai diverziója révén, mind pedig a császárnak küldött kozák segélyerők formájában aktív katonai segélynyújtással keresztelte a fejedelem terveit.²⁰¹ Ugyanakkor a portán már

¹⁹⁹ Lásd Priester i. m. I. köt. 156–157. o., továbbá Magyarország története. I. köt. 244. o.

²⁰⁰ Lásd Bethlen 1620. április 1-i, 15-i, 27-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 190., 198., 201–205. o., április 16-i lev. az alsó-ausztriai rendekhez. TT 1892. 166. o., augusztus 28-i lev. Frigyes cseh királyhoz. TT 1885. 655–656. o., továbbá TT 1889. 91–105. o., II. Ferdinánd 1620. január 20-i, február 8-i, 12-i, március 18-i, április 8-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 188–218. o. II. Ferdinánd március 11-i lev. I. János György szász választóhoz. Gindely: Okmánytár... 95–96. o.

²⁰¹ A lengyel magatartáshoz az általános irodalom mellett lásd III. Zsigmond lengyel király 1619. szeptember 15-i lev. Bethlenhez, Uő. december 30-i lev. a magyar rendekhez és 1620. március 25-i lev. II. Ferdinándhoz, június 15-én kelt követutasítását. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 148–228. o., Bethlen 1619. október 7-i lev. III. Zsigmondhoz. uo 154–158. o., a Prágában 1620. október 14-én kelt jelentést egy angol miniszterhez. TT 1879. 541. o., továbbá Sepsí Laczkó i. m. 241. o.

1619 október közepén kezdték hangoztatni, hogy fölöttébb neheztelnek Bethlenre, amiért megindította a támadást, mielőtt a nagyvezér követével találkozott volna. Sőt, a konstantinápolyi császári követ által lepéNZelt hodzsa egyenesen elítélte a Habsburg-ellenes támadást mint a béke megbontását. Tovább rontotta Bethlen helyzetét, hogy a császár követe révén feljárnította a töröknek Vác és más várak átadását, ha eláll a fejedelem támogatásától. A nagyvezér decemberben egyre sűrűbben hangoztatta Bethlen követei előtt a fejedelem támadásának helytelenségét. Sőt, ezt az álláspontot egy Bécsbe küldött csaszson keresztül a császári udvar tudomására is hozták, ami nagymértékben csökkentette Bethlen külpolitikai presztízsét.

A porta megváltozott magatartása mindenképpen óvatosságra intette a fejedelmet, és nyilván nem kismértékben járult hozzá a fegyverszünet létrejöttéhez. E pálfordulás a török politikai vezetők korruptsága mellett abból az ellentmondásos viszonyból fakadt, amely a portát Bethlen terveirehöz fűzte. A Habsburgok erejének gyengítése érdekében állott a töröknek, de csakis úgy, hogy Bethlen megvédése érdekében neki ne kelljen nyílt háborúba bonyolódnia a császárral. Ugyanakkor Bethlen kezdeti katonai és diplomáciai sikerei felvetették annak a veszélyét is, hogy lazítani tudja a törökkel szembeni függést. Éppen ezért nem látták kívánatosnak Bethlen túlzott sikereit. Az Erdélyt és Magyarországot magában foglaló nemzeti királyság létrehozásának terve alapvetően kedvezőtlen volt a porta számára, különösen akkor, ha ez együtt jár Bethlen közép-európai hatalmi tényezővé válásával is! A józanabban gondolkozó török politikusok világosan látták és tudták, hogy Bethlen minden keleti szóvirágokkal teletűzdelt hűségnyilatkozatai ellenére is, magyar királyként előbb-utóbb szembekerül az ország egy részét elfoglaló török hatalommal. Minél erősebb és hatalmasabb Bethlen Gábor lesz tehát a magyar királyi trónon, annál veszélyesebbé válhat a török hatalmi érdekekre! Ezek voltak a döntő okai a porta Bethlennel szemben tanúsított ellentmondásos magatartásának. A török álláspont az volt, ha Bethlen magyar király lesz, minél erőtlenebb király legyen. „Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük hogy bírja” — mondták, és támogatásuk feltételeként azt szabták, hogy Bethlen magyar királlyá választása esetén adja át Vácot a töröknek.

A török politika ilyen alakulása kedvezőtlenül befolyásolta Bethlen terveit. A fejedelem csak abban bízhatott, hogy a portán nehezen mondják ki az utolsó szót, s szívós ügyes diplomáciával — és természetesen ajándékokkal — elaltathatja a török vezető körök gyanakvását, és álláspontjuk megváltoztatására készítheti a divánbasákat. Azt tervezte, hogy a szövetséges országok és rendek küldötteiből álló fényes követséget küld a portára.

Ez majd demonstrál mellette, és rábírja a törököt, hogy ne támogassa a Habsburg-terveket. A fejedelem mindenképpen azt akarta elérni, hogy a portán ne tekintsek magukra nézve veszélyesnek az ő hatalmi gyarapodását, sőt, értékeljék azt a török érdekekkel megegyezőnek.

A követség megjelenése *Konstantinápolyban* nem is maradt hatástalan, s a török végül is hajlott afelé, hogy Bethlen egyszersmind legyen erdélyi fejedelem és magyar király. Amikor azonban ez a véleményváltozás bekövetkezett, akkor már nem volt elegendő a pusztá jövőhagyás, hanem szükséges lett volna a török tényleges katonai segélynyújtása is. A fejedelem 1620 májusában húszezer fős török csapatot kért maga mellé, továbbá húszezer törökkel és ötven ezer tatárral a lengyelek sakkbantartását. E katonai támogatás ellenértékéért nagy titokban megígérte *Vác* átadását.²⁰²

A cseh szövetség és a török kapcsolatok bizonytalansága és kedvezőtlen alakulása fokozott mértékben ráutalta a fejedelemet a belső, magyarországi gazdasági, társadalmi és katonai erőforrások igénybevételére. Ennek pedig egyik döntő kritériuma az volt, hogy hogyan alakul a nemzeti abszolutizmus létrehozására törekvő fejedelem és a minél több rendi önállóság biztosításán fáradozó magyarországi rendek kapcsolata?

Bethlen első találkozása a magyarországi rendekkel az 1619 szeptemberi kassai gyűlésen még nem vetette fel élesen azokat az ellentéteket, amelyek a hazai abszolutizmus kiépítésére irányuló törekvések és a rendi jogok visszaállítására irányuló szándékok között feszültek. Amint kezdtek kibontakozni Bethlen támadásának sikerei, ennek hatására a nemesek egyre nagyobb számban csatlakoztak hozzá. A csatlakozásban azonban legtöbbször annyi nyilvánvalóan dominált az egyéni meggazdagodásra való törekvés, hogy Bethlen már szeptember végén keserűen írta egyik főúri hívőnek: „*Ha én ezt tudtam volna, hogy az urak és főnépek, nemesek ilyen istentelen hatalmaskodásokat cselekedjenek, bizony uram nehezen indithattanak volna meg engemet békességes, csendes állapotomból; kiváltképpen látván, hogy*

²⁰² A török magatartáshoz lásd Borsos Tamás 1619. október 10-i, 25-i, november 10-i követjelentéseit Bethlenhez. ETA II. köt. 218–251. o., Péchy Simon 1620. március 4-i lev. Boros Tamáshoz. TT 1881. 627–629. o., Bethlen 1620. március 20-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz és április 15-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 183., 198. o., májusban kelt titkos utasítását Balassi Ferenc részére és május 31-i lev. Toldalaghi Mihályhoz. TT 1881. 630–633. o., szeptember 19-i lev. portai követeihez. TT 1885. 659–665. o., továbbá MTT IV. köt. 201. o., TT 1879. 540. o., Eszterházy M... I. köt. 98–107. o.

minden úr főember, mely igen igyekszik magát megvonni, az hadra oly nehezen veszi magát, mint az tűzbe, hogy nem léphetnek."²⁰³

A nemcek és egyes főurak mohó harácsolásai, a kivetett adók befizetésének sorozatos elmulasztása fölöttébb károsan érintette a hadakozás gazdasági alapját. Bethlen már október végén azt írta Rákóczi György felsőmagyarországi főkapitánynak, hogy a katonaság fizetésére pénzt lehetne ugyan szerezni a pártos urak és papok jószágaiból, „*de azt idején elosztották és felsdfárlották az mint hallom*”. A vármegyék nem segítették a sereg előnyomulását még a szükséges szekerekkel és vontatóbarmokkal sem. Sőt, „*minden barmokat havasokra hajtottak és csak jó szót sem adnak a jámborok, mintha mi ellenségek volnánk úgy néznek bennünket, kin bizony kesereg az szivem*”.²⁰⁴

Az 1619 végén és 1620 elején megtartott pozsonyi országgyűlésen már nyilvánvalóvá vált, hogy a rendek lelkesedése legtöbbször csak szalmaláng. Anyagi és egyéb áldozatra nem hajlandók, s makacsul őrzik Bethlennel szemben is rendi jogukat. Azt kívánják, hogy a fejedelem saját erőforrásaira támaszkodva szabadítsa meg őket a Habsburg-hatalom elnyomásától. Többségük hajlott arra, hogy már most Magyarország királyává válassza Bethlent, de erőtlenség, a rendek kényétől-kedvétől függő királlyá. A választáson túl e nemzeti királyság érdekében semmiféle áldozatra sem voltak hajlandók.²⁰⁵

Ilyen ingatag társadalmi bázisra támaszkodva — tekintetbe véve a kedvezőtlen külpolitikai viszonyokat, mindenekelőtt a török ellenséges maga-

²⁰³ Bethlen 1619. szeptember 30-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 8. o. A kassai gyűlés végzéseit lásd MTT IV. köt. 192—197. o. A nemesség pártok szerinti megoszlását 1619-ben lásd Eszterházy M . . . I. köt. 66—69. o. Vö. Magyarország története. I. köt. 243. o.

²⁰⁴ Bethlen 1619. október 6-i és 30-i lev. Rákóczi Györgyhez. Bethlen pol. lev. 140., 148. o. Vö. Bethlen 1619. október 3-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz és 24-i lev. Rákóczi Györgyhez. TT. 1885. 466—468. o. „. . . az emberek igen kérik az jószágot — írta Réz András 1619. október 16-i levelében Rákóczi Györgynek —, talán jó volna, ha Nagyságod Posonban egy házat és Szentgyörgy avagy Bazin táján valami szőlőket kérne idején, míg el nem kérik ő felségétül.” TT 1894. 450—451. o. Érdekes adatok találhatóak a nemesség magatartására CSSR Presov, Sáros vármegye lt. Acta, pol. 1619. I., 14., 18. sz. iratokban is.

²⁰⁵ Lásd megyei követek 1619. november 26-i lev. Ujfalusi alispánhoz. CSSR Presov, Sáros vm. lt. Acta pol. 1619. 30. sz., Pázmány Péter 1619. november végén kelt lev. Forgách nádorhoz. MHHD XIX. köt. 238—253. o. Eszterházy 1619. december 5-i jelentését II. Ferdinándhoz. Eszterházy M . . . I. köt. 95. o., II. Ferdinánd 1619. december 30-i utasítását Eszterházyhoz. MTT X. köt. 12. o.

tartását — Bethlen nem fogadhatta el beláthatatlan következményekkel járható királlyá választását. Néhány héttel később így írt erről portai követünk: Ha a porta ellenkezése dacára „én magamat megkoronáztattam volna, soha én nála több bolondabb, de nyomorultabb fejedelem nem lött volna, mert mindjárt az országnak végházait én tőlem megadni kívánta volna [ti. a török], melyet ha nem cselekedném, azontul avval fenyegetne, hogy ellenem támad a német mellé”. Elsősorban a török magatartása miatt állt tehát el a fejedelem a koronázástól, és maga intette a rendeket a királyválasztás elhalasztására. „Én az fényes portát ellenségemmé nem akarom csinálni, mert tudom arra elégtelenségemet és elkerülöm.” Éppen ezért nem engedte a pozsonyi országgyűlésen a választást: „. . . látván az országra az én személyem miatt való nagy veszedelmet következni, az koronának felvételével, melyet halálommal kellett volna csak letennem, különben tisztességemre nem lehetett volna”.²⁰⁶

A pozsonyi országgyűlésen csak Bethlen ellenkezése miatt maradt el a Habsburg-uralkodó detronizációja és Bethlen megválasztása. Egy december végén kelt tudósítás szerint: „Az Coronatiohoz igen készülnek, zászlókat készítenek, pénzt is.”²⁰⁷

Az erősen kisebbségben maradt ellenzék távollevő vezére, Eszterházy Miklós, hosszú körlevélben igyekezett lebeszélni minden rendet Bethlen támogatásától. Főként azzal érvelt, hogy a már megkoronázott uralkodót ne cseréljék fel „egy török feltartott és nevelt rabon, ki most is jármában az töröknek”.²⁰⁸ A Habsburg-párti kisebbség álláspontja az volt, hogy a magyarság önjelölt nem képes a török iga lerázására, s éppen ezért céltalan, sőt káros lenne, ha az ország nemzeti királyt választana. Ezzel természetesen ellenséggé tenné a Habsburgokat, márpedig a török iga alóli felszabadítást csakis tőlük, az ő támogatásuktól várhatják. Ideológiájuk egyik sarkalatos pontja volt az is, hogy a bécsi udvar csak akkor szánja el magát a török kiűzésére, ha megfelelő biztosítékot kap magyar alattvalói töretlen hűségéről.²⁰⁹ Eszterházy és Pázmány tevékenysége azonban még nem dicsekedhetett számottevő eredménnyel, a nemesség döntő része — bízva Bethlen

²⁰⁶ Bethlen 1620. március 23-i lev. portai követéhez. Tmkáo. I. köt. 215—220. o.

²⁰⁷ Gyürki Menyhért 1619. december 28-i tudósítása Pozsonyból Bars megyéhez. TT 1892. 338. o.

²⁰⁸ Eszterházy Miklós 1619. december 8-i kiáltványa a magyar nemzethez. Eszterházy M. . . I. köt. 75. s. köv. o.

²⁰⁹ Az aulikusok álláspontját kifejti többek között *Benczédi*: Zrínyi Miklós. . . 21—25. o.

és a szövetségesek haderejében — szilárdan Habsburg-ellenes magatartást tanúsított.²¹⁰ Hasonló állásponton voltak a városi polgárok is. Persze a nemesség lelkesedése korántsem állt összhangban áldozatvállalási készségével! 1620 húsvét táján például Ung és Ugocsa vármegyék követei Kassán, vármegyéjük nevében megtagadták a hadiadó fizetését. Azt hozták fel indokul, hogy nem voltak jelen annak megszavazásánál. Hasonló magatartás volt tapasztalható más megyék nemesei között is, mire a fejedelem mérgesen kifakadva azt mondta a követeknek: „*Isten nyakatokat szakasztja, ha mind ilyenformán akartok viselkedni . . . holott mostan nem némettel vagyon dolgoztok, nem annak contribuáltok, hanem magatoknak.*” Bethlen hozzáfűzése szerint: „*Sokat prédikálék nekik, magok is megbánták látom az követséget.*”²¹¹ Gyökeres változás azonban nem következett be a rendek magatartásában, s a fejedelem minden illúzió nélkül keserűen írta Thurzó Imrének: „*Az ország státusaihoz semmit nem kell bízni, ezeknek az hadakozáshoz semmi kedvek nincsen, contribuálni sem akarnak és ha felettébb erőltetni kezdi őket az ember, félő, hogy mind oda adott hitűnket az nemesség falban ne rontsa és kedvünk ellen is megbékéljenek.*”²¹²

Bethlen belpolitikai helyzetének megerősítése érdekében titkos szövetséget kötött Felső- és Alsó-Magyarország négy leggazdagabb főúrával: Széchy Györggyel, Rákóczi Györggyel, Thurzó Imrével és Illésházy Gáspárral. A szövetséglevélben utaltak az ország mostani „félhábtorodott állapotjára” és „sokaknak vizálgató elméjek”-re, ami pedig nagy veszélyeket rejt magában. A bajok orvoslására a szövetséget kötők megfogadták, hogy amit egymás között tárgyalnak, azt teljes titokban tartják, egymást sem szóval, sem írással el nem árulják, minden őket érintő hírt egymás tudó-

²¹⁰ Lásd Horváth Bálint 1620. január 11-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss., továbbá *Frankói (Frankl)* i. m. I. köt. 533–534. o. és *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 257–258. o.

²¹¹ *Szekfői* i. m. 131. o. A magyarországi katolikus rendek közül többen 1620. január 25-én Bécsből IV. Fülöp spanyol királyhoz és V. Pál pápához segélykérő levelet küldtek. *Gindely: Okmánytár* . . . 84–86. o. Lásd még e kérdéshez Bethlen 1620. február 1-i lev. a nádorhoz. TT 1885. 669. o., április 3-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz és 15-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 193., 198–199. o., április 25-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. TT 1885. 637–639. o. és II. Ferdinánd 1620. február 24-i lev. Eszterházyhoz. Eszterházy M . . . I. köt. 125. o. A városok helyzetére értékes adalékkal szolgál Thököly István 1620. június 26-i lev. Thurzó Imréhez. CSSR Kežmarok, város lt. pap. 982.

²¹² Bethlen id. április 15-i lev. Thurzó Imréhez.

mására hoznak, az ország és a szabadság romlására semmit nem cselekszenek, s ilyesmiről nem is tanácskoznak.²¹³

Ez a szövetségkötés tulajdonképpen Bethlen belpolitikai helyzetének gyengéit tükrözi. A rendek a cseh hadszíntérről érkező kedvezőtlen hírek hallatára egyre passzívabbakká váltak. Bethlen ezért úgy látta, hogy csakis azzal bírhatja rá őket a Habsburg-ellenes harc és a cseh szövetség melletti kitarásra, ha véglegesen elvágja a kötelékeket a Habsburg-uralkodó és a magyar rendek között. E célból 1620 nyarán összehívta az országgyűlést Besztercebányára, és most már elfogadta a rendek királyválasztó feltételeit, vállalta a rendi privilégiumok biztosítását, csakhogy megnyerje a rendeket a további küzdelemhez.

Mindehhez alapvetően járult hozzá az a fordulat is, ami a török álláspontban következett be 1620 nyarán. Ekkor a szultán biztosítólevelet adott ki Bethlen királyválasztásához: „*Ferdinánd kedvéért az méltóságos magyar nemzetet semmiképpen meg nem vetjük — hangzik a szultáni levél —, mivel pedig tégedet választottak fő gondviselővé fejedelennek, minden segítséggel és oltalommal lesziünk nekik és az ellenséget rólok valami módon lehet elfordítjuk. Ha pedig magatoknak királt akartok választani . . . válaszzatok olyat, ki tinéktek igazsággal és az mi fényes portánkhöz igaz jó akarattal legyen, és mi azzal a szent békességet megtartjuk, s Magyarországot az ő királyságával együtt erős böcsületben tartjuk.*”²¹⁴

A szultáni biztosítólevél a törökök oldaláról is megnyugtatta Bethlent a királyválasztást illetően. Mindezek alapján 1620. augusztus 26-án az ifjú Thurzó Imre a következőket írhatta Besztercebányáról nem kis örömmel Batthyány Ferencnek: „*Urunk ő felségét főgondviselőnknek és királyunknak tegnapi napon választottuk illendő szép móddal, nagy örömmel és solemnitással . . . Egyéb már nincs hátra a koronáztatnál, de akármikor is meglehet, kezünkben lévén az koronátartó hely és az korona is, kiért minden igaz magyarnak bizony méltó, hálaadó szívvel az Istent dicsérni és az közönséges jót velünk együtt promotealni.*”²¹⁵

A királyválasztás valóban szép külsőségek között ment végbe, és látszólag teljes egyetértésben. A rendek augusztus 25-én reggel 7 órakor a nádor szállására mentek, és ott kinyilatkoztatták Bethlen királyválasztását. Ekkor

²¹³ A titkos szövetség levelét lásd Szilágyi: Adalékok Bethlen Gábor szövetségeinek történetéhez. 21–22. o. Ugyanitt található a hajdúkapitányok és hajdúvárosok 1620. július 28-án kelt hűséglevele is (22–24. o.).

²¹⁴ Az 1620. június 22-én kelt szultáni levelet lásd Tmkáo. I. köt. 224–225. o.

²¹⁵ Thurzó Imre 1620. augusztus 26-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

a nádor vezetése alatt a fejedelem szállására indultak, aki a küldöttséget arannyal hímzett, veres bársonyhuzatú széken ülve fogadta. Balról mellette a szövetséges országok küldöttei, jobbról pedig a magyar és erdélyi főurak állottak.

A nádor rövid beszéde után Thurzó Imre mondott magyar nyelven hosszú, lelkes dikciót, majd az új királyt „bemutatta” a vendégeknek. Bethlen nevében Péchy Simon kancellár válaszolt, aki kinyilatkoztatta, hogy Bethlen a választást elfogadja, és az elébe szabott feltételeket megerősíti.

Ekkor a fiatal Thurzó Imre harsány hangon felkiáltott: Gábor király ő felsége éljen! Kiáltását sokáig visszhangozta a jelenlevők hangos vivátozása. Ezután egyházi szertartás következett a katolikus és a kálvinista rítusok szerint, majd Bethlen testőrségének díszlövészei közepette végetért a királyválasztó ünnepség.²¹⁶

A választás nyílt szakítást jelentett a Habsburg-uralkodóval, akinek követői — miután nem tudták megakadályozni a rendeket királyválasztó szándékukban — Ferdinánd nevében feloszlatoznak nyilvánították az országgyűlést. A rendek ezt nem vették figyelembe, hanem mint az Thurzó Imre idézett leveléből kitűnik, készültek a koronázásra, amellyel teljessé teszik a szakítást az idegen uralkodóval.²¹⁷

A koronázás azonban elmaradt, s ismét csak Bethlen döntése következtében. Ennek okát mind az egykorúak, mind az utódok különbözőképpen magyarázták. A hangulatot, ami ekkor Besztercebányán uralkodott jól szemlélteti egy kis egykorú történet, amelyet napjainkig megőrzött a száj-hagyomány.

A besztercebányai országgyűlési rendek egy külön gyűlekezetben erősen sürgették a koronázást. Főképpen Bethlen jelenlevő udvari papja, Alvinczi Péter, a híres kálvinista vitaköz, erősködött nagyon. Kótyagos elméjű

²¹⁶ Katona i.m. XXX. köt. 463. köv. o.

²¹⁷ Francis Nethersole 1620. október 18-án Prágából többek között azt jelentette az angol külügyminiszternek: „Mr. de Plessen hath brought certaine knowledge from Neusol, that Bethlehem G. having at last wunne the Palatine of Hungary and almost all the nobles of that country, and the widows of the deceased (who in that kingdom have great power) the subscribe their names to this election, has at last while Plessen was there, accepted the tittle of king and was proclaimed on sunday 6. aug. few days after Mr. Plessens departure thence.” TT 1879. 541. o. Lásd még II. Ferdinánd 1620. augusztus 31-i lev. Buquoihoz. TT 1892. 293. o., a Szepesi Kamara e napi lev. Bártfa városához. CSSR Bardejov, városi lt. Lásd Révay László naplóját MTT III. köt. 245. o., Eszterházy M. . . I. köt. 135–139. o., *Frankói (Frankl)* i.m. I. köt. 556–557. o. és *Szilágyi*: I. Rákóczi György. 76–79. o. stb.

ember kend — mondta neki végre Bethlen —, dehát jó, hajlok a szavára, csak azt mondja meg: ki fog engemet megkoronázni? Várom felséged parancsolatját — felelte Alvinczi —, és fejére teszem a koronát. Bethlen erre nagyot nevetett: Csakhogy kegyelmed nem esztergomi érsek, már pedig a magyar királyokat csak az esztergomi érsek koronázhatja meg! Ha engemet Felsőerdély érsekké tesz, nincs többé akadály. A püspököket a koronás királyok kreálják — válaszolt Bethlen — én pedig még nem vagyok az. Te meg varga, ne feljebb a kaptánál! Erre Alvinczi elnémult, és a rendek is elhallgattak — fejeződik be a korabeli kis elbeszélés.

Ha az eset betű szerint nem pontosan így történt is, jól jellemzi a viszonyokat és ellentmond egyik katolikus egyháztörténeti munka azon állításának, miszerint a koronázás csakis az erre hajlandó pap hiánya miatt maradt volna el.²¹⁸

Nem lehet e munka feladata annak részletes elemzése, hogy milyen objektív és szubjektív okok következtében nem fogadta el Bethlen a koronázást. Azt azonban látnunk kell, hogy amíg a királyválasztás ténye nagy lépést jelentett a hazai abszolutizmus, a nemzeti monarchia megvalósítása felé, ugyanakkor a központi hatalom ideiglenes visszavonulását is jelentette a magyarországi rendi erőkkal szemben. Ez megmutatkozott a választási feltételekben is, aminek ellensúlyozása végett Bethlen Erdélyt és a hajdúkat is belefoglaltatta az újonnan kötött cseh—magyar szövetségbe. Bizonyítéka a rendi erők sikerének az a szövetség is, amit Bethlen — az Erdélyben abszolút uralkodó — Magyarországon kötött a vezető nagybirtokosokkal belpolitikai bázisának szilárdítása végett.

Magyarországon az adott társadalmi körülmények között, nem kevés akadály állott a nemzeti monarchia megvalósításának útjában. Olyan akadályok, amelyek felszámolása mindenekelőtt a külpolitikai viszonyok gyökeres változásán múltott. A kompromisszumot, amit Bethlen kénytelen volt kötni a magyarországi rendiséggel, csakis a nemzetközi katonai erőviszonyok előnyös megváltozása tette fölöslegessé, amely változás függvényeként a belpolitikai helyzet is fejlődhetett volna a hazai abszolút monarchia megerősödésének irányában.²¹⁹

²¹⁸ Néhány vélemény a koronázás elmaradásának okáról: *Fraknoi (Frankl)*: „... nem bízott hatalmának állandóságában...” i. m. I. köt. 551. o. *Gindely—Acsády*: „Államférfiúi belátása szánba vette, hogy diadala Ferdinándon végre is kétséges, s hogy új alkudozások válhatnak szükségessé. Nem akart tehát a végletekig menni, nem akart oly lépésekhez folyamodni, mely kibékülését a Habsburgokkal elvileg és örökre lehetetlenné tette volna.” i. m. 32. o. *Makkai*: „a koronázást... akkora halasztotta, amikor az ország birtoklását katonailag is biztosítani tudja.” Erdély története. 366. o.

²¹⁹ Lásd Magyarország története. (Egyetemi tankönyv) II. köt. 182. o.

Az 1620 januártól szeptemberig terjedő időszakban a katonai helyzet alakulását döntő mértékben a szövetségesek csapatainak harctevékenysége határozta meg. Ezért mindenekelőtt a cseh hadszíntéren lejátszódó hadműveleteket kell vázlatosan áttekintenünk, hogy világos képet nyerjünk a nemzetközi erőviszonyok alakulásáról.

A cseh—morva sereggel Bécs alóli elvonulásakor találkoztunk utoljára, amikor több mint két héten át Pozsonnyal szemben a Duna partján vesztegelt. A orosz élelmezés és a fellépő járványok a sereg létszámát olymértékben lecapasztották, hogy az alig számlált többet ötezer gyalogosnál és kétezer lovasnál. Karácsony táján sikerült átkelniük a Dunán, s a csehek ekkor *Ulrichskirchennél* szálltak táborba, a morvák *Brünn* felé húzódtak vissza, a sziléziaiak pedig haza vonultak. A szövetségesek katonai erőviszonyai csak 1620 január közepén javultak valamelyest, amikor Hofkirchen parancsnoksága alatt az alsó-ausztriai rendek kilencezer főnyi friss csapata csatlakozott hozzájuk.

Ez alatt a császári sereg egyik része Buquoi parancsnoksága alatt Felső-Ausztriába vonult, a másik oszlop pedig Dampierre vezetésével a magyar határhoz. Buquoi a Duna jobb partján *Krems* felé húzódott, abból a célból, hogy a segítségül küldött, *Passaunál* állomásozó olasz csapatokkal mielőbb felvegye az összeköttetést. E segélyerők létszáma nyolcezer fő volt, parancsnokuk Don Balthasar de Marradas. A segélycsapatok egy része január végén *Budweis* felé előnyomult.

A szövetséges erők 1620 január végén a következő csoportosulásban tagozódtak: A cseh sereg Thurn parancsnoksága alatt *Langenlois* és *Horn* között táborozott, az alsó-ausztriai csapatok pedig a Duna partján *Emmersdorf* környékén. A felső-ausztriai rendek mintegy ötezer főnyi serege *Linz* körül gyülekezett Buquoi és Marradas egyesülésének megakadályozására.

A morva erők Tieffenbach vezetésével *Brünn* táján összpontosultak. A sziléziaiak ismét szervezkedtek, de csak márciusban csatlakoztak a csehekhez. Csehország biztosítása céljából *Pilsen* és *Tabor* között csupán gyengébb erejű csapatok táboroztak Mansfeld parancsnoksága alatt.

Február 1-én Tieffenbach morva csapatai elfoglalták *Nikolsburgot*, de Dampierre a lengyel királytól érkező négyezer kozákkal megerősödve néhány nappal később visszafoglalta a várost. Sikerének hatására Buquoi nyolcezer emberrel *Kremsnél* átkelt a Dunán, és *Langenloisnál* megtámadta a cseh sereget. A császári katonaság jelentős győzelmet aratott, közel ezer-

kétszáz ellenséges katonát megsemmisített, minek hatására a cseh sereg visszavonult *Horn* irányába.

Ferdinánd ekkor parancsot adott mindkét császári hadvezérnek, hogy a Dunától északra egyesítsék csapataikat, s támadják meg az Alsó-Ausztriában és Morvaországban levő ellenséget. Buquoi nem értett egyet ezzel a rendelkezéssel, ő csak a spanyol csapatokkal történő egyesülés után akart Csehországba törni. Emiatt csak vonakodva teljesítette az uralkodó parancsát, és csigalassúsággal nyomult előre. Ugyanezen idő alatt Marradas Budweis környékén manőverezett, s elfoglalta *Moldautheint* és *Wittingaut*.

A császári hadi sikerek meglehetősen nagy riadalmat okoztak Prágában, hiszen Csehország jóformán teljesen védtelen volt. Buquoi pedig Dampierre seregével és a kozákokkal egyesülve március 7-én elindult Langenloisból *Meissau* elfoglalására.

A szövetséges csapatok feletti főparancsnokságot ekkor Anhalti Keresztély vette át, aki *Eggenburgban* ütötte fel főhadiszállását. Március 8-tól 12-ig jelentéktelen csatározások folytak az ellenfelek között. Ezek után a túlzott mértékben óvatos Buquoi ismét visszavonult *Langenlois* és *Krems* irányába, majd nem sokkal később Felső-Ausztriába húzódott.

A császári csapatok elvonulása nem kismértékben emelte Anhalti Keresztély hadvezéri tekintélyét. Az új fővezér először üldözni akarta a visszavonuló császári csapatokat, majd egyet gondolva, inkább *Retz* elfoglalására indult, amit március 20-án sikerrel végre is hajtott. Ezután Prágába ment, ahol a haditanácskozáson úgy döntöttek, hogy Mansfeld seregének csak egyik része maradjon szemben a nyugodtan viselkedő Marradassal, a másik csatlakozzék az Alsó-Ausztriában táborozó, s ott a zsold elmaradása miatt zúgolódó, a lakossággal kegyetlenkedő fő sereghez.

Áprilisban azonban a császári csapatok váratlan harcitévénységre szánták magukat. Buquoi hírt szerezve a szövetséges csapatok fegyelmeztelen viselkedéséről, Dampierre-rel társulva, április 13-án *Sinzendorfnál* megtámadta Fels csapatait, s nagy győzelmet aratott felettük. Dampierre 30-án Mansfeld *Garsban* elszállásolt ezer főnyi lovasságát támadta meg, s közel felét levágta. Ezzel azonban a császári csapatok tevékenysége egy időre véget is ért, s májusban a katonai erőviszonyok a szövetségesek javára kezdtek eltolódni.

Ebben az időben ugyanis mindenfelől jelentős csapaterősítések érkeztek az *eggenburgi* táborba. Mansfeld ötezeröttszáz gyalogosával és lovasával, a sziléziaiak ezeröttszáz muskétással és ezer lovassal és Bethlen seregélycsapatainak egyik része. E csapaterősítésekkel a szövetséges katonák összlétszáma, a különböző korabeli források adatai szerint huszonöt-harmincötezer fő

közötti létszámra növekedett. Velük szemben császári katoná tizenöt-tizennyolczer fő. Ilyen kedvező erőviszonyok között természetes, hogy a prágai haditanácskozásról visszatérő Anhalti Keresztély május közepén támadásra határozta el magát. Abban reménykedett, hogy módja nyíllhat még *Bécs* elfoglalására is! A nagy tervből azonban annak csak töredék része valósult meg. Anhalti Keresztély június 9-én az egész táborával megindult *Hadersdorf* felé, ahol rajtaütést akart végrehajtani az ellenség egyik oszlopán. Szándéka nem járt sikerrel, s az a terve is meghiúsult, hogy az erőhátrányban levő Buquoi döntő ütközetre bírja. Erre a herceg visszavezette seregét szálláskörletébe, ahol az a gyakori lázadásoktól eltekintve teljes tétlenségbe merült. A lázadások oka a csapatok krónikus fizetlensége volt.

Buquoi nem használta ki a szövetséges seregek belső bajait, hanem hasonló tétlenségben töltötte az egész június és július hónapot. Ez alatt egyedüli, valamennyire jelentősebb harccselekményt csak Mansfeld hajtott végre, aki június 24-én *Moldaueint* visszafoglalta *Marradastól*, de csapatának lázongása az ő további működését is megbénította.

A katonai erőviszonyok júliustól kezdve egyre határozottabban a császáriak javára billentek. E hónapban a küzdőterre lépett a *Ferdinándot támogató nagy katonai koalíció*. Spinola parancsnoksága alatt huszonöt ezer katoná nyomult Németalföldről a rajnai *Pfalzba*, a császárt támogató szász csapatoknak pedig *Lausitz* és *Szilézia* felé kellett előnyomulniuk. A csehek elleni fő csapás Miksa bajor herceg harmincezer főnyi hadseregére és az ehhez csatlakozó császári seregre hárult. Ugyanakkor a protestáns unió a ligával kötött egyezségben cserbenhagyta a cseh felkelés ügyét.

Augusztusban indult meg a fenyegető nagy támadás a csehek ellen. Miksa e hónap elején bevonult *Linzbe*, aminek hatására Felső-Ausztria visszatért Ferdinánd hűségére. A cseh tragédia gyors bekövetkezését azonban hátráltatta egy ideig, hogy az önállóságára féltékeny Buquoi nem akart egyesülni Miksa seregével, ami hosszabb huzavona forrásává vált. A csapatok egyesítése emiatt csak szeptember közepén történt meg. Ezzel a Csehország elfoglalására induló császári és bajor csapatok létszáma — *Dampierre* Magyarország határán táborozó hadoszlopa nélkül is — harminkétezerre nőtt. Velük szemben a csehek ebben az időben nem tudtak húsz-huszonegyezer főnél nagyobb sereget kiállítani.²²⁰ Létfontosságú volt tehát

²²⁰ A cseh hadszíntér eseményeire lásd *Gindely: Geschichte . . . II. köt. 89. sköv. o., Breit i.m. XV. köt. 213. sköv. o., II. Ferdinánd 1620. március 18-i lev. Lipót főherceghez Gindely: Okmánytár . . . 101. o., a cseh rendek 1620. május 4-i lev.*

számukra Bethlen katonai tevékenysége; újabb támadása a császáriak ellen.

Mielőtt azonban Bethlen 1620-as haditerveit és hadikészületeit szemügyre vennénk, tekintsük át a cseh hadszíntéren történtek magyarországi hatását a fegyverszünet idején, valamint az ugyanezen idő alatti magyarországi katonai vonatkozású eseményeket. Mindenekelőtt vessünk egy pillantást az 1620 január közepén létrejött fegyverszünet megkötésének okaira, valamint az egyezség főbb pontjaira:

A fegyverszünet megkötésekor Bethlen nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy az a császáriak számára kedvező. Nemkülönben azzal is, hogy ha Ferdinánd a cseheken győzelmet arat, ő sem sokáig élvezheti Magyarországon az elért eredményeket. Egyelőre azonban nem volt mit tennie, mert a cseh—morva csapatok létszámának nagymérvű lecsökkenése, az élelmezési problémák és nem utolsósorban a téli időjárás miatt nem gondolhatott komolyan a hadakozás eredménnyel biztató folytatására. Ugyanakkor remélte, hogy sikerül fegyvernyugvást szereznie szövetségesei számára is, ami alatt azok a protestáns unió és I. Jakab angol király — s nem utolsósorban a szövetséges rendek nagyobb áldozatkészsége — révén jelentős katonai erőgyarapodásra tehetnek szert.

A megkötött egyezség szerint a fegyverszünet ideje alatt a fegyverrel elfoglalt magyarországi területek Bethlen fennhatósága alatt maradnak, s Bethlen elősegíti a csehek kiegyezését Ferdinánddal. Megállapodtak abban is, hogy május 31-én országgyűlés kezdődjön *Besztercebányán* a viszályok elsimítása végett.²²¹

A fegyverszünet időszaka alatt Magyarország területén mindkét fél részéről alapvetően csak a katonai status quo fenntartására törekedtek, s így nagyobb szabású harcselekményre nem került sor.²²² Kisebb fegyveres

a magyarországiakhoz. MTT IV. köt. 213—215. o. Bethlen 1620. közepén kelt Memoriale-ját lásd Tmkáo. I. köt. 226. o. Frigyes cseh király 1620 augusztus elején kelt leveleit Bethlenhez, valamint a magyarországi és erdélyi rendekhez. *Gindely: Okmánytár* . . . 176—178. o., Francis Nethersole 1620. augusztus 11-i jelentését Prágából az angol külügyminiszterhez. TT 1879. 541. o., továbbá Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 210—211., 228—237. o. és *Szekfü* i.m. 101. o.

²²¹ Lásd *Katona* i.m. XXX. köt. 267. o., *Firnhaber: Aktenstücke zur Aufhellung der ungarischen Geschichte*. Wien, 1859. 107. o., *Gindely—Acsády* i.m. 28. o.

²²² Lásd pl. II. Ferdinánd 1620. február 24-i lev. Eszterházy Miklóshoz. Eszterházy M. . . I. köt. 125. o., Bethlen 1620. február 28-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. TT 1885. 478. o., Eszterházy Miklós 1620. január 13-i lev. Kőszeg városához. Hazai Okmánytár I. köt. 426. o., Széchy György január 20-i rendeletét Bártfa városához. CSSR Bardejov, városi lt.

összecsapások természetesen történtek. Ilyen volt a császáriak részéről Kőszeg visszafoglalása február első napjaiban. Nádasdy Tamás katonái, Hagymássy Miklós parancsnoksága alatt megszállták a várost, amelyben ekkor nem állomásozott Bethlen-párti helyőrség. Nádasdy azzal indokolta a lépését a kőszegieknek, hogy az pusztán azért történt, mert „valami csavargók” okot adtak rá. Megígérte azonban, hogy amint hazaérkezik Bécsből, kipurancsolja katonaságát a városból. Ígérte azonban nem tartotta be, mert a korabeli adatok tanúsága szerint Kőszeg még novemberben is császári kézen volt.²²³

Februárban Alsó-Magyarországon a császáriak segítségére érkező négyezer főnyi kozák had közeli elvonulása okozott izgalmakat. A betörések megakadályozására a megyék katonaságát riadókézültetésbe helyezték. Thurzó Szaniszló, alsó-magyarországi főkapitány megparancsolta a végváriaknak is, hogy „*az vitézlő nép készen legyen, azonképpen az hajdúság is, ki mostan itten körül leszállott és megtelepedék és valahova az szükség kívánja, mindjárt velem együtt oda menjen, hogy vigyázatlanságunk miatt valami szerencsétlenség rajtunk ne történjék*”.²²⁴

A Lengyelországból érkező segélycsapatokat Bethlen veszélyesnek ítélte a csehekre nézve. Thurzó Szaniszlónak írott levelében már ekkor felvetette, hogy „*...bizony az én opiniom szerint nem lehet egyéb benne, hanem az confoederatusokat meg kelletik segítenünk, si ab illis requiráltatunk, mert hitünknek violatori nem lehetünk*”. Addig is Thurzó „*legyen szorgalmatos vigyázásban mind a kozákok és német hadak ellen, és ha mi ellenkező igyekezetet ért az ország ellen, Kegyelmed azontól mind vármegyékkel, végbélieknek egy részével kiszálljon valamely alkalmas erős hely mellé, nekem értsemre adván siettséggel, az én felérkezésemig csak ótalmazza az országot Kegyelmed*”.²²⁵ Thurzó Szaniszló a védelmi intézkedések során felszólította

²²³ Nádasdy Tamás 1620. február 5-i lev. Kőszeg városához. Hazai Okmánytár I. köt. 427. o. Olchváry szerint (i.m. HK 1888. 526. o.) Ferdinánd február 24-én visszaadatta Kőszeg Bethlen katonáinak. Eszterházy 1620. május 2-i és 7-i, Kőszegnek küldött leveleinek tanúsága szerint ez az adat téves. Hazai Okmánytár I. köt. 428–430. o. Lásd még e kérdéshez tanulmányomat: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez. HK 1960. 2. sz. 78. o.

²²⁴ Thurzó Szaniszló 1620. február 13-i lev. Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1612–1620. Vö. Uő. ugyanaznapi lev. Bars vármegyéhez. TT 1892. 342–343. o. és Nagyszombat városához. CSSR Trnava, városi lt., valamint Forgách nádor február 12-i, Bars vármegyéhez írott levelével. TT 1892. 342–343. o.

²²⁵ Bethlen 1620. február 17-i lev. TT 1885. 473–475. o.

Thurzó Imrét is az Árva vármegye területén levő hegyszorosok bevágatására és az ottani határrész oltalmazásának megszervezésére.²²⁶

Felső-Magyarországon ugyanezen idő alatt Bethlen katonái ostromzár alatt tartották az Eszterházy Miklós tulajdonát képező *Munkács* várát, azonban annak őrsége még augusztusban is ellenállt az ostromlóknak.²²⁷

Február végén Thurzó Szaniszló olyan értesítéseket kapott, hogy *Dampierre Pozsonyt* akarja váratlanul megtámadni és elfoglalni. Azonnal felszólította Révay Péter koronaórt, hogy tisztsége ellátása végett Pozsonyba menjen, és ott serény vigyázásban legyen, s fejenkénti felkelést rendelt el az alsó-magyarországi megyéknek is. A hír azonban valótlannak bizonyult, s így a készültséget megszüntették.²²⁸

Bethlen március 2-án tudatta Thurzóval, hogy Haller Istvánt a csehek érdekében Ferdinándhoz küldte követségbe. Ha a császár a csehek ellen nyilatkozik, Thurzó Alsó-Magyarországon rendeljen el készültséget a megyéknek és a végbelieknek. A fejedelem e levél tanúsága szerint világosan látta annak szükségességét, „*hogy mi csak szemmel ne nézzük az mi confoederatusink romlását, hanem in omnem eventum kegyelmed minden rendeket készen tartson és ha kívántatik, azoknak segítségére küldhessük hadainkat, sőt valamint lehet, impediáljuk az ő felsége intentumait, ha resolválni nem akarja ő felsége magát, avagy ha késni akar is az resolutioval, mert ha azokat [ti. a csehek] megnyomhatja, bizony jut nekiünk is benne; könnyen tördelhetni az nyilat egyenként, ha nem tudom mennyi volna is, de csak egy marokban befogható nyilat sem törhet senki egyszersmind el.*” Ha a császár fegyver által akarja dolgait véghez vinni „*nekiünk sem lehet semmi induciánk, mert hitünk az confoederatusinknál vagyon*”.²²⁹

Bethlen később is fokozott éberségre intette Thurzót a császáriakkal szemben, mert csak „*bizony süitve akarják aláink az tikmonyát rakni*”. Főképpen Pozsony, Sopron és Óvár esetében szükséges az éber őrködés. Éppen ezért a még *Pozsonyban* levő német katonákat Thurzó a legrövidebb időn belül parancsolja ki az országból. *Sopron* őrzésére a papi jószágokból befolyt

²²⁶ Thurzó Szaniszló 1620. február 19-i lev. Thurzó Imréhez. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 1001.

²²⁷ Eszterházy M. . . I. köt. 126–128., 129–131. o., valamint Károlyi Zsuzsanna 1620. augusztus 18-i lev. Bethlenhez. TT 1869. 201. o.

²²⁸ Thurzó Szaniszló 1620. február 27-i és Belety Mátyás március 6-i lev. Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp.

²²⁹ Bethlen 1620. március 2-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. Bethlen pol. lev. 165–168. o. Vö. Péchy Simon 1620. március 4-i lev. Borsos Tamás portai követhet. TT 1881. 629. o.

pénzből fogadjanak ezerkétszáz kopjást és nyolcszáz gyalogost. Tudatta Thurzóval még azt is, a portáról olyan jelentések érkeztek, hogy Ferdinánd követe felajánlotta *Vác*, *Veszprém* és *Tata* átadását, ha a török Bethlen ellen fordul.²³⁰

A fejedelem csehek melletti fellépése nagy ellenkezésre talált Forgách Zsigmond nádornál, aki igyekezett is azt lehetőségei határain belül meg-
hiúsítani.²³¹ Az esztergomi érsek Bécsben úgy értékelte a várható fejlemé-
nyeket: „Az mint Bethlen hozzá kezdett, az inducia nem sokáig tart, mert az
cseheknek segítséget akar adni, melyet ha ad, az inducia mindjárt fölbomlik.”²³²

A császár bízott abban, hogy sikerül Bethlent teljesen elválasztani a
csehektől, s ennek érdekében egyelőre nyugalmat parancsolt Eszterházy-
nak. Még abban az esetben is, „ha abban az országrészben Bethlen hívei
katonákat gyűjtenének vagy némi újításokhoz látnának”.²³³

A fejedelem március végén — egyik portai követi utasításának tanúsága
szerint — bizakodóan ítélte meg a katonai erőviszonyokat. Értesülései
szerint a császárnak „kész hada” huszonnyolcezer, Buquoi és Dampierre
parancsnoksága alatt. Ehhez hozzá kell számítani nyolcezer olaszt — akik
azonban *Linz* miatt nem mehetnek a csehек ellen —, valamint húsezer
spanyolt Spinola parancsnoksága alatt, és a bajorok tizenkétezer katonáját,
akik viszont a csehektől „alá nem jöhetnek”. Ehhez a hatvannyolcezer
főhöz a katolikus püspökök és választók még ki tudnak állítani húsezer
katonát, összesen tehát nyolcvannyolcezer főt. A francia király harmincezer
fős hadserege semleges magatartást tanúsít, a szász választófejedelem tizenöt-
ezer katonája szintén.

A császári koalícióval szemben, Anhalti Keresztély mellett tizennégyezer
fő van a táborban és hatezer katona Morvaországban, akik a lengyelekre
vigyáznak. Felső-Ausztriának nyolcezer katonája van Linznél, a cseh ki-
rály pedig tizenötezer gyalogost és ötezer lovast szervez pünkösdre. A pro-
testáns unió is harmincezer katona fölött rendelkezik. Ez hetvennyolcezer
létszám, amelyhez hozzájön még Bethlen huszonötezer fős erdélyi és ma-
gyarországi serege. A Habsburg-ellenes erők tehát összesen több mint
százezer katona felett rendelkeznek. Ez annyi, mint a császári koalíció össz-

²³⁰ Bethlen 1620. március 19-i és 20-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. Bethlen pol. lev. 180—184. o.

²³¹ Forgách Zsigmond 1620. március 7-i lev. Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp.

²³² Az esztergomi érsek 1620. március 17-i lev. Bécsből. TT 1881. 708. o.

²³³ II. Ferdinánd 1620. március 16-i rendelete Eszterházyhoz. Eszterházy M... I. köt. 126. o.

ereje a szászok csatlakozása esetén. Ha azonban a szászok a protestánsokhoz csatlakoznak, a Habsburg-ellenes erők jelentős létszámfölényhez jutnak.²³⁴

Ma már nem lehet megállapítani, hogy Bethlen mennyire vette komolyan ezt a még optimális helyzet esetén is számos bizonytalansági tényezőt tartalmazó katonai crömegeoslást. Annyit tudunk csak bizonyosan, hogy egyelőre tárgyalások útján akart a csehok számára fegyvernyugvást kieszközölni a császártól, de azért gyűjtötte a hadakat is segítségükre.

Április első napjaiban megüzente Ferdinándnak, hogy kénytelen lesz fegyverrel megsegíteni a csehket, ha azok nem kapnak fegyvernyugvást. Thurzó Szaniszlónak parancsot is adott, hogy ha 25 nap alatt nem köt a császár fegyvernyugvást a csehekkel, a Morva vize mellé szállított hadakat Bethlen külön rendelkezése nélkül is küldje Anhalti Keresztély megsegítésére. Ugyanakkor intézkedett arról is, hogy Thurzó a budai vezérnek Vác elfoglalására irányuló szándékát, ha kell, fegyverrel hiúsítsa meg.²³⁵

Április közepén a Prágába küldött Thurzó Imre útján kifejtette katonai elgondolásait, amelynek végső summája az volt, hogy a csehok adjanak háromszázezer forintot magyar hadak fogadására. „*Valaki mellett az magyar had, isten után az győzedelem bizony a mellett leszen, melyet immár magok experidlhattanak*” — üzent Bethlen a királynak és a rendeknek.²³⁶ Az ellenségeskedések közeli kiújulását jelezte az is, hogy Ferdinánd parancsot adott Eszterháznak Magyarországon történő hadfogadásra, és ígéretet tett arra is, hogy pénzt küld a toborzáshoz.²³⁷

Bethlen április végén értesült a csehek vereségéről, s ekkor ismételten állást foglalt a segítségnyújtás elkerülhetlensége mellett, még a császáriakkal kötött fegyverszünet felbomlásának kockázatával is. A fejedelem ostorozta a magyarországi rendeket amiatt, hogy tőle elvárják ugyan a csehek megsegítését, de pénzt nem adnak a hadfogadáshoz. Nem jó pedig a kedvező időt elmulasztani — tette hozzá —, mert ha a csehket leverik, utánuk a magyarok következnek. Akkor majd örömet fogadnának a rendek hadakat, s adnának segítséget is — ha lenne kinek. „*Kapunk akkor kétfelé,*

²³⁴ Bethlen 1620. március 23-i lev. portai követéhez. Tmkáo. I. köt. 217—218. o.

²³⁵ Bethlen 1620. április 1-i lev. Thurzó Imréhez és 3-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. Bethlen pol. lev. 188—194. o. Lásd még a fejedelem április 11-i és 13-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. TT 1885. 629—633. o., valamint Thurzó Szaniszló április 5-i és 8-i lev. Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. és Uő. április 11-i rendelkezését Bars vármegye részére. TT 1892. 353. o.

²³⁶ Bethlen 1620. április 15-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 199—200. o.

²³⁷ II. Ferdinánd 1620. április 23-i lev. Eszterházyhoz. Eszterházy M... I. köt. 133. o.

veszékeliünk sápitunk, de bizony késő lesz akkor az lovat hízlalni, mikor harcra kelletek mennünk.” Kérte Thurzót, éjjel-nappal fáradozzon a hadfogadáshoz szükséges pénz előteremtésén, és fogadjon sürgősen a csehek megsegítésére legalább kétezer lovas, azokon kívül, akiket Bethlen már elküldött a cseh hadszíntérre. Bornemissza ezer lovassal megy a csehek mellé, a jövő héten pedig ezerháromszáz lovas indul oda. *Ne hagyják a szövetségeseket cserben* — írta Thurzó Szaniszlónak —, „kik urai és fejei az országnak kegyelmetek közül, mert bizony senki sem vesz többet kegyelmeteknél”.²³⁸

A rendek azonban ezután is vonakodtak a hadfogadáshoz szükséges anyagi áldozathozattól, és így óriási nehézségekbe ütközött számottevő katonai segítség küldése a cseheknek. Május végéig mindössze háromezer lovas érkezett Magyarországról a szövetségcsek táborába. E csapatok nyugati katonai szakvélemények szerint többnyire „fegyelmetlen hordák” voltak, akikre rossz fegyverzetük és hiányos képzettségük miatt egyetlen csatában sem lehetett biztosan építeni. A csehek ennek ellenére nagy megbecsülésben részesítették őket, mert megérkezésük után a magyar könnyűlovasok azonnal szorongatni kezdték az ellenséget. Villámgyors támadásokkal, váratlan rajtaütésekkel napról napra újabb veszteséget okoztak annak.²³⁹

Április végén és május elején a Dunántúlon, *Kőszegen*, kisebb összecsapások történtek a polgárok és a városba önkényesen beszállásolt császári katonák között. Eszterházy Miklós levélben intette a kőszegi bírót, hogy tartsák nagyobb megbecsülésben a császári katonákat. Ha pedig azok követnének el fegyelmetlenséget, írják meg neki, „és kegyelmeteknek ha-

²³⁸ Bethlen 1620. április 25-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. TT 1885. 636–638. o. Thurzó Szaniszló 1620. április 24-i Pozsonyból Révay Péter koronaőrhez küldött levelében a következőket írja: „Az szent korona őrzésére deputált vitézlő nép panaszkodék előitem, hogy oly fogyatkozott állapottal volna az fizetelenség miatt, hogy sokan közülük kényszerítetnek házalni menni az szállókben, mely dolog még a szent koronának is gyalgatjára vagyon, ki miatt sokan közülök el akarják hadni a szolgálatot.” Parancsolja Révaynak, azonnal jöjjön Pozsonyba és gondoskodjék róluk. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp.

²³⁹ A cseh hadszíntérre érkező magyar csapatok jellemzését lásd *Gindely*: *Geschichte* . . . II. köt. 122. o. Vö. *Szendrei J.*: Egy XVII. századbeli magyar ezredes szerződötése. HK 1889. 158. o. és *Eszterházy M.* . . . I. köt. 133. o., valamint *Gindely* — *Acsády* i.m. 29–30. o. A korabeli források közül lásd Bethlen 1620. május 5-i, 12-i és 18-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. TT 1885. 634–639. o., Thurzó Szaniszló május 10-i lev. Thurzó Imréhez. TT 1888. 609–610. o., Thurzó Imre május 5-i lev. Bethlenhez. TT 1888. 429–434. o. és uő. május 9-i lev. Anhalti Keresztélyhez. *Gindely*: *Okmánytár* . . . 118. o.

sonlóképpen minden igazságot szolgáltatok, ő hozzájok is hozzá fér a törvény”. Figyelmeztette a kőszegi bírót arra is, hogy „az kengyelt egyenesen kell nyomni, mert az Hadakozó Vitézlő rendek azt tartják, homo Neutralis est prima praeda Victoris, azt vélje kegyelmed, hogy nincs híremmel, mint irogat kegyelmedek Sopronyban Sennye Gyáspar uramnak”.²⁴⁰

A császáriak Kőszegen kívül Szombathelyre és néhány végvárba is küldtek idegen katonaságot, ami komoly aggodalmat keltett a Bethlenhez húzó dunántúli nemcesek körében. A ságvári gyűlésről Szalasti Ádámot felküldték a császárhoz és felszólították: „maga ajánlása szerint ne tartson hadat közöttünk.” Az uralkodó intette is túlbuzgó hívért, Eszterházyt, hogy „Bethlen felekezetének hadait ne bántsd, ne ingereld”, csak ha ők nyúlnak erőszakhoz, mert „akkor a természet törvénye is megengedi a zászlaid alatt levő katonáknak az ellenállást”.²⁴¹

A viszonyok békés úton történő rendezésére, a cseh és Ferdinánd közötti megegyezésre egyre kevesebb kilátás nyílt. Június elején Horváth István újabb hadakat toborzott Magyarországon a csehek megsegítésére, s a Bethlen mellett hadakozáshoz készen levő csapatok létszámát is már május végén tizenöt ezer főnek mondták a hírek.²⁴² A hadakozás megújulása Magyarországon is közelinek látszott. Mindenki nagy várakozással tekintett a besztercebányai országgyűlés felé, ahol augusztusban Ferdinánd detronizálásával és Bethlen királlyá választásával egyszercsmind a hadakozás folytatása mellett is döntöttek.²⁴³

²⁴⁰ Eszterházy 1620. május 2-i lev. Kőszeg városához. Hazai Okmánytár I. köt. 429–430. o.

²⁴¹ A ságvári gyűlésről lásd Horváth Bálint 1620. április 16-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss., II. Ferdinánd május 1-i rendeletét lásd Eszterházy M. . . I. köt. 133. o.

²⁴² Lásd Péchy Simon 1620. május 1-i lev. Toldalaghi Mihály portai követhöz. TT 1881. 631. o., Sennye Gyáspar június 4-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss, valamint Bethlen június 5-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. TT 1885. 650–651. o.

²⁴³ Lásd Bethlen 1620. július 19-i lev. Nagyszombat városához. CSSR Trnava, városi lt., július 20-i lev. Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. és Thurzó Szaniszló június 19-i lev. Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp.

Bethlen 1620 őszén viselt hadjárata a szövetségesekkel együttesen kidolgozott, közös haditervre épült ugyan, mégis önálló hadjárat volt, a szövetségesekével nem mindenben egyező katonai és politikai célkitűzésekkel.

1620 júliusának végén a fejedelem azt írta Besztercebányáról Bornemissza Jánosnak, a csehek segítségére küldött csapatok főkapitányának: „... itt immár az gyűlésnek hamar vége leszen és ugyan innét magam személyem szerint felindulok és az bécsi hidak elébe szálllok, talán akkor Anhaltinus urammal megegyezvén — ad summum öt hét alatt én is felérkezem: hadaink meglátjátok uram szépek lesznek és a mit az ellenség akar végben vinni... talán mi visszük azt előbb véghez.”²⁴⁴

Ez a levél ugyan alapvetően a fizetlenség miatt elégedetlenkedő Bornemissza és katonái megnyugtatóására íródott, de magában foglalta azoknak a tényleges haditerveknek és elgondolásoknak részeit is, amelyeket Bethlen a szövetségesekkel egyetértésben kidolgozott.

Frigyes cseh király két követét, Dohnát és Knesebeckket küldte Besztercebányára Bethlenhez, akik ott előterjesztették az Anhalti Keresztély által kidolgozott katonai együttműködési tervet. Mindenképp azt a cseh kívánságot, hogy a fejedelem ne csupán az eddig küldött háromezer lovasal, hanem teljes katonai erejével támogassa a szövetségeseket. Az együttműködés formájára a következő javaslatot terjesztették elő: Bethlen támadja meg *Stájerországot* és Magyaróváron keresztül *Ausztriába* is törjenek be csapatai. Úgy gondolták, hogy ezzel a császári seregeket elvonja Csehországból, s a Duna jobb partjára kényszeríti.

Bethlen elvileg jónak és elfogadhatónak ítélte ezt az együttműködésre épített haditervet, és kifejtette azt a nézetét, hogy helyes végrehajtás esetén győzelemre is fog vezetni. Kiegészítésként csupán azt fűzte ehhez, hogy amint Buquoi a császári csapatokkal a Duna jobb partjára húzódott, Anhalti Keresztély vonuljon a szövetséges csapatokkal *Fischamendhez*, és ott a Bethlen által készített hídron ő is keljen át a jobb partra. Itt a fejedelem is hozzácsatlakozik, s így mintegy negyvenezer főnyi együttes erővel szállhatnak erődített táborba. Ezzel egyidejűleg Bethlen egy harminc hajóból álló flottát szervez, amellyel állandóan nyugtalanítja az ellenséget. A fejedelem a maga részéről húszezer katonával ígérte részvételét a közös hadműveletekben. Seregével állandóan fenyegeti majd *Bécset*, aminek következtében

²⁴⁴ Bethlen 1620. július 23-i lev. Besztercebányáról Bornemissza Jánoshoz. Bethlen pol. lev. 214. o.

a háború remélhetőleg hamarosan véget ér, és Ferdinánd kénytelen lesz összes feltételeiket elfogadni.

Gindely a harmincéves háború ismert tudós feldolgozója azt írja az együttes haditervről, hogy az híven tükrözi a Bethlen és Anhalti Keresztély közötti lelki rokonságot. Szerinte mindketten olyan „tervkovácsok” voltak, akik szavakkal verték az ellenséget, mialatt az tényleges eredményeket halmozott egymásra.²⁴⁵ Noha a közös haditervben valóban fellelhetők a bizonytalansági tényezők, ezt az értékelést mégsem lehet fenntartás nélkül elfogadni. Figyelmen kívül hagy ugyanis számos olyan körülményt, amely mind jelentős mértékben kellett hogy befolyásolja a szövetséges hadvezérek terveit, illetve a tervek végrehajtását.

Újra rá kell mutatnunk arra, hogy az alapvetően közös érdekek mellett érdekeltek is voltak a szövetségesek között, amelyek a célkitűzések különbözőségében is megmutatkoztak. Mindenekelőtt abban, hogy a cseh fővezér elsősorban *Prágát* akarta biztosítani, Bethlen pedig magyarországi uralmát kívánta kiterjeszteni a még császári kézen levő országrészekre. Éppen ezért az új, választott magyar király nem szándékozott egész seregével Csehországba nyomulni, hanem a Dunántúlt hatalmába ejtve ausztriai és stájerországi betörésekkel, diverziókkal akarta segíteni a cscheket. A fejedelem a beszercebányai tárgyalások idején egy alkalommal állítólag ki is jelentette: „*Másért nem akarom magamat fogyatkoztatni.*” Bethlen komoly anyagi áldozatvállalást kívánt a szövetséges rendektől katonai segélynyújtása fejében, de erre — ismerve szűkös anyagi lehetőségeit — valóban rá is volt utalva. Ugyanakkor világosan kell látnunk azt is, hogy ha Bethlen nem is azonosította ügyét a szövetségesekével, nem is választotta el azokétól teljesen. Csupán annyi történt, hogy elsősorban — természetesen — saját érdekeit tartotta szem előtt. Különben, leveleinek tanúsága szerint, a szövetségesek helyzetét nem ítélte katasztrofálisnak. Bízott abban, hogy védelmi pozíciójukban tarthatják magukat mindaddig, amíg az európai protestáns hatalmak vagy a török hathatós katonai segítsége meg nem érkezik. Arra számított, hogy a háború elhúzódása és a nagy zsoldosseregek állandó szolgálatban tartása a császár gazdasági erejét is nagymértékben kimeríti. Ugyanakkor világosan mérte fel a saját katonai lehetőségeinek ugyancsak korlátozott voltát, és tudta, hogy csupán a magyar sereg Csehországba nyomulásával egyáltalán nem döntheti el a háború sorsát. Azzal is számolt, hogy erdélyi fejedelemségét a török mindenképpen biztosítja a császári támadás esetén. Sőt, magyarországi királyságának támogatására

²⁴⁵ Gindely: Geschichte . . . II. köt. 164. o.

is számíthat, ameddig olyan döntő katonai vereséget nem szenved a császáriaktól, amit a török csakis nyílt háború vállalásával ellensúlyozhatna. Tekintetbe véve mindezeket kívül az Erdélytől számítva amúgy is nagyon elnyúlt utánpótlási vonalat, valamint a magyarországi politikai helyzet ingatagságát — meg lehet érteni Bethlen magatartását. A fejedelem tehát ezen okok miatt tartózkodott attól, hogy beláthatatlan következményű kockázatoknak tegye ki nemcsak hadseregét, hanem ezen keresztül az egész mozgalom sorsát is.²⁴⁶

Anhalti Keresztély — amint mondtuk — természetesen azt akarta elérni, hogy Bethlen egész hadseregével jöjjön a cseh hadszíntérre. E célból küldte Besztercebányára követét, Plessent, aki százezer tallért vitt magával, és további háromszázeczer tallért ígért. Bethlen azonban azt üzenté vissza, hogy értesülései szerint a császári csapatok Pozsony ellen akarnak támadni, s ebben a veszélyes helyzetben egyelőre maga kér segítséget a szövetségesektől. Anhalti Keresztély augusztus végén kelt levelében megalapozatlannak minősítette a császári sereg Pozsony elleni szándékáról szóló hírket, s újra sürgette Bethlen mielőbbi csatlakozását.

A fejedelem — és immár választott magyar király — szeptember közepén kelt levelének tanúsága szerint még nem vetette el teljesen annak lehetőségét, hogy esetleg személyesen is Csehországba vonul csapatai élén. Erre azonban csak akkor lett volna hajlandó, ha kellő katonai erővel s megfelelő hát- és oldalbiztosítással tudja végrehajtani lépését.²⁴⁷ A haditervek megvalósítása, illetve módosulása, elsősorban attól függött, hogy hadjárata mennyi idő alatt tudja előkészíteni, és milyen létszámú hadsereget képes a támadásra vezetni. A fegyverszünet megkötése óta ugyanis a várak őrségén kívül csak testőrsége és udvari katonasága állt fegyverben, amelynek létszáma alig volt több néhány ezer főnél.

Bethlen egy évvel utóbb a következőket írta Thurzó Szaniszlónak az 1620-as hadjárat előkészítéséről: „... tavaly is nem hadra, hanem gyűlésre mentem volt én, hadhoz való készülétem nem volt, ott három holnapig tartván

²⁴⁶ Lásd Gindely: Geschichte . . . II. köt. 158. o., továbbá Klopp i. m. I. köt. 585–587. o., Gindely–Acsády i. m. 30–31. o., Angyal i. m. MNT VI. köt. 282–284. o., Szekeffi i. m. III–III. o., Wittman Klny. Sz 1951. 74. o., Gyalóky i. m. HK 1929. 320. o., Breit i. m. XV. köt. 231–232. o.

²⁴⁷ Francis Nethersole 1620. augusztus 11-i lev. Prágából az angol külügyminiszterhez. TT 1879. 541. o., Bethlen augusztus 20-i lev. Bornemisszához. Hazai Okmánytár I. köt. 430. o., 22-i lev. Anhalti Keresztélyhez és a válasz. Gindely: Okmánytár . . . 201–202., 213–214. o., valamint Szilágyi: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. 25–28. o.

szóval és várakozván a császár commissáriusira, későn vevénk eszünkben magunkat, hogy az német csak *lucrum temporis* quarit és semmit nem akar végezni . . . Az gyűlés elvégződván Beszterczén és hadra kelle készülnünk jól tudja kegyelmed, én csak haza sem jöheték, mert ha feljöttem volna, még akkor oda léssen az föld, hanem készületlen és mód nélkül való állapottal menék elő . . .”²⁴⁸

Bethlen szavait támasztja alá Thököly István augusztus 20-i híradása is, amelyben közli Lőcse városával, hogy a hadak a fizetetlenség miatt nagy egyenetlenségben vannak, s nagy részük eloszlott. Kiváltképpen a szabad királyi városok gyalogjai közül mentek sokan haza.²⁴⁹

Ismét a pénzhiány volt tehát a döntő akadály! Noha az előkészületek már tavasszal megkezdődtek, a tényleges mozgósítás meglehetősen későre halasztódott. Az erdélyi országgyűlés áprilisban határozatot hozott „az ország széliben való utaknak elfoglalásáról és szorgalmatos reá vigyázásáról”, továbbá arról, hogy a fejedelem által elrendelt mozgósítás esetére hat-hat kapuról két-két hópénzzel állítsanak elő lovasokat. Kérték azonban, hogy a nemesek közül a fejedelem ne kényszerítsen senkit a magyarországi hadszíntérre, mint tavaly, hanem csak azok menjenek, akik jószántukból, maguktól akarnak ott harcolni. Kimondták, hogy a székelyek hatszáz kopjás lovast kötelesek küldeni a fejedelem mellé.²⁵⁰

Május 20-án Bethlen rendeletet adott ki a felső-magyarországi vármegyéknek és városoknak is a hadak kiállítására. E rendelkezés értelmében a felső-magyarországi vármegyéknek ezeregyszáznegyvenhárom lovast, a városoknak pedig nyolcszázhetvenöt gyalogost kellett kiállítani. Ezeket 15 napon belül kellett a kassai mezőre mustrára hozni.²⁵¹ A török portától a fejedelem tíz-tizenkétezer törököt kért *Budához*, akik csakis az ő parancsa szerint cselekedjenek, s Moldvából is kért kétezer, Havasalföldről pedig ezer „jó lovas kurtánt”.²⁵²

A tényleges mozgósítás tulajdonképpen csak augusztusban vette kezdetét. Augusztus 8-án Besztercebányáról rendeletet küldött öccsének, Erdély kormányzójának, amelyben intézkedett a katonaköteles, s magukat önkéntes jobbagyságra adó székelyek ügyében. Felszólította őt arra is, hogy

²⁴⁸ Bethlen 1621. június 10-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. Bethlen pol. lev. 323 – 324. o.

²⁴⁹ Thököly István 1620. augusztus 20-i lev. Lőcse városához. CSSR Levoča, városi lt. II. o. 67/49. sz.

²⁵⁰ EOE VII. köt. 541 – 542. o.

²⁵¹ CSSR Košice, városi lt. Schwartzbachiana 5873. sz.

²⁵² Bethlen 1620. közepén kelt Memoriale-ja portai követeci részére. Tmkáo. I. köt. 234. o.

éjjel-nappal sicttesse a szükséges kopják készítését. Ha az erdélyi rendek nem vállalják a gyalogfogadást — írta —, nem erőlteti őket arra, ellenben azonnal küldjön pénzt a hadfogadáshoz, ha lehet bár csak négyezer forintot is. Korholta öccsét, amiért nem fogja keményen a fejedelmi tisztartókat. Nem kismértékben emiatt késik a várt pénz a hadfogadáshoz. Végzetül arra kérte őt, írja meg, hogy az erdélyiek hány száz lovasat küldenek és mikorra, „... mert mi itt immár az viadalhoz készülünk naponként”.²⁵³ Augusztus közepén nagy sietséggel intézkedtek a szükséges hadiszerek előteremtésére, augusztus 24-én pedig általános mustrát rendeltek el az összes magyarországi hadaknak. Sőt, még a városi polgárokat is tizedek szerinti általános mustrára kötelezték.²⁵⁴

Augusztus végén Bethlen hosszabb hadfogadási rendelkezést küldött Sennyei Gáspár dunántúli vicegenerálisnak is. „Abban fíradjatok Uram, miképpen az vitézlő rendet minden felől magad mellé hivathasd” — írta Sennycynek —, s hozzátette: A csapatok Keszőhöz gyülekezzenek és úgy vonuljanak Sopronhoz. Felhívta a figyelmét, hogy ne részenként szállingózzanak, mert úgy könnyen rajtuk üthetnek a császáriak. Véleménye szerint, ha Batthyány erélyes fellépésre szánná magát, minden vármegyét gyűlésbe hívatna és ott keményen viselkedne, megmutatva „hogy úr és szereti hazáját”, a nemesség bizonyosan mindjárt fejenként mellé állna, s a végbelick is ahhoz igazodnának. „Az hadak gyűjtésében — írta — munkálkodjatok, az más párton valókat hivassátok szüntelen oly értelmes emberetek által, ki minden redjok következtetendő veszedelmet eleikben tudjon adni. Szepsi János is forgolódjék a mi instructionk szerint, Polyani Lőrincsel együtt tegyétek miénkké az vármegyéket. Mi is innét hétfőn [augusztus 31-én] okvetlen megindulunk és egyenesen Pozsonyba sietünk. Ha addig semmi jót nem akarnak végezni, Thurzó uramat mindjárt szép haddal bocsátom által, úgyis meg kell lenni, mert bizony a törököt is azontúl elhivatom.”²⁵⁵ Bethlen István kormányzó csak augusztus 30-án adott ki hadfogadási parancsot zsoldosgyalogosok és lovasok toborzására. A hadgyűjtést Petneházy István jeníi kapitány és helyettese Csomaközy András végezte. Utasítása szerint a toborzást Bihar

²⁵³ TT 1908. 230–236. o.

²⁵⁴ Lásd Bethlen 1620. augusztus 19-i lev. Thurzó Imréhez. CSSR Bitsci lt. Thurzó corresp. 932., Thurzó Szaniszló ugyanaznapi lev. ugyanahhoz. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 1001., és Uő. augusztus 21-i és 30-i rendeletét Nagyszombat városához. CSSR Trnava, városi lt., valamint augusztus 24-i lev. Thurzó Imréhez. TT 1888. 613. o.

²⁵⁵ Bethlen 1620. augusztus 28-i lev. Sennyei Gáspárhoz. OL Batthyány cs. lt. Miss.

vármegyében kell végrchajtani, s minden zsoldba fogadott katonának egyelőre csak fél hópénzt kell adni.

A váradi sereg Rhédey Ferenc főkapitány vezérletével ebben az időben már megindult, s a Tiszához érkezett, de a fizetetlenség miatt a katonák zúgolódni kezdtek és megálltak a folyónál. A lázongás olyan nagyfokú késedelmeskedést okozott, hogy a váradi sereg csak szeptember végén érkezett meg *Nagyszombatba* az erdélyi fejedelem és választott magyar király táborába.²⁵⁶

Bethlen szeptember 11-én *Semptérről* értesítette Thurzó Imrét, hogy naponként szemléli a gyülekező hadakat. A Dunántúlra kétezerháromszáz kopjás lovast küldött, akik *Sopronhoz* vonultak, és Anhalti Keresztély megsegítésére is útbaindított újabb kétezer lovast.²⁵⁷ Három nappal később azonban azt kellett konstatálnia, hogy az ágyúk még mindig a kassai piacon hevernek, mert a városok a rendelt társzekereket és vonóállatokat nem küldték el a megjelölt helyre.²⁵⁸ *Nagyszombatból* küldözte Bethlen a mozgósítási parancsait az alsó-magyarországi uraknak és megyéknek, s szeptember végén újabb hadfogadásra adott parancsot Erdélyben is.²⁵⁹

A császári hadvezetés Magyarországon most sem tett megfelelő ellenintézkedéseket Bethlen támadásának feltartóztatására. *Komárom* és *Győr* ugyan szilárdan császári kézen volt, s bizton számítani lehetett a Dunántúlon Eszterházy Miklós katonaságára is, cz azonban nem képezett olyan jelentékeny erőt, amelyet siker reményében szembe lehetett volna állítani Bethlennel. A várható támadás ellensúlyozására mindössze Dampierre-t küldték egy vigyázó hadoszloppal Magyarország nyugati határára.

II. Ferdinánd augusztus 20-án értesítette Eszterházyt, hogy a Dunántúl védelmét a győri főkapitányra bízta, s ezért annak rendelkezéseit kövesse. Szeptember közepén pedig arra hívta fel legszilárdabb magyarországi hívét, hogy vigyázzon magára, és védekezzen Bethlen Dunántúlra küldött

²⁵⁶ EOE VII. köt. 546—547. o. és *Komáromy*: Rhédey Ferenc váradi kapitány. HK 1894. 464. o.

²⁵⁷ Bethlen 1620. szeptember 11-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 220—221. o.

²⁵⁸ Bethlen 1620. szeptember 14-i és 21-i lev. Bártfa városához. CSSR Bardejov, városi lt.

²⁵⁹ Bethlen 1620. szeptember 15-i, 17-i, október 28-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 17—21. o., 20-i és 27-i lev. Bars vármegyéhez. TT 1892. 355., 357. o., 25-i lev. Balassi Ferenchez. ETA III. köt. 339. o. Felesége október 5-én Nyitráról értesíti Nagyszombat városát, hogy nagy sietve visznek Bethlen után néhány száz kopját, amelyek szállításához adjanak szekereket. CSSR Trnava, városi lt.

csapatai ellen addig is, amíg segítséget tud küldeni erre a földre. A segélycsapatok megérkezéséig igyekeztek Huszár Istvánt, Bethlen főkapitányát, a császárhoz hűtlennek elkobzott birtokainak odaígérésevel a császár oldalára vonni. Szeptember 17-én tudatta Eszterházyval az új döntést, amely szerint a magyarországi hadak fővezérletével Dampierre tábornokot bízta meg.²⁶⁰

Annak okát, hogy Bethlen miért oly későn kezdett csak hozzá a hadfogadáshoz és mozgósításhoz, mint már említettük a hadfogadáshoz szükséges zsoldösszeg hiányában kell keresnünk. Az 1619-es hadakozás bebizonyította, hogy a magyarországi vármegyék, városok és főurak csapataira csak fölöttébb korlátozott mértékben számíthat, s ezért hadakozását a továbbiakban alapvetően a zsoldoskontingensre kell építenie. Az ehhez szükséges anyagi bázis azonban meglehetősen későn érkezett a csehctől. Márciusban Bethlen még azt remélte, hogy seregét a megyei hadakkal nagymértékben fel tudja duzzasztani. Idézett levelének tanúsága szerint arra számított, hogy huszonötezres sereggel indulhat támadásra. Ez a reménye azonban nem vált be, s mindössze kb. tizenegyezres létszámú sereggel tudott támadásba lendülni Ferdinánd csapatai ellen. Ez a körülmény természetesen alapvető változásokat vont maga után haditervében is. Ez a sereg ugyanis nem volt elegendő ahhoz, hogy a cseh hadszíntéren döntően befolyásolni tudja az eseményeket. Csupán arra volt alkalmas, hogy a császári hadvezetés csehországi lekötöttségét — és magyarországi védelmi mulasztásait — kihasználva birtokba vegye a *Dunántúlt*. Bethlen bízott abban, hogy ezen a területen majd jelentős mértékben megnövelheti csapatait, s az így felduzzasztott erővel *Ausztriába* törve tehermentesítheti a csehek.

Ilyen katonai céllal indult támadásra 1620 augusztus utolsó napjaiban, egy hónappal a fegyverszünet lejárta előtt.²⁶¹

1620 szeptember elején — amikor Bethlen még szervezés alatt álló seregével az ország nyugati határa felé közeledett — a cseh hadszíntéren az ellenséges haderő már kezdett gyülekezni a döntő támadáshoz. Miksa bajor herceg, miután Felső-Austriát meghódította, szeptember 8-án *Horntól* nyugatra *Uj-Pöllánál* egyesült a Buquoi vezette császári sereggel.

²⁶⁰ Lásd II. Ferdinánd 1620. június 8-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 223–224. o., augusztus 20-i, szeptember 13-i és 14-i lev. Eszterházyhoz. Eszterházy M. . . I. köt. 140–141. o., továbbá *Takáts S.*: Zrínyi Miklós nevelőanyja. Budapest, 1917. 103. o.

²⁶¹ Lásd *Olchvály* i.m. HK 1890. 532–533. o.

Az egyesült seregek összlétszáma mintegy negyvenezerre rúgott. Ebből különítették ki Dampierre-t hatezer fős hadoszloppal Bécs védelmére. A császárvárosban maradt helyőrség ugyanis mindössze kétezer katonából állott, s ez az erő Bethlen váratlan támadása esetén nehezen tudta volna megnyugtató módon ellátni a védelmet.

Anhalti Keresztély a cseh sereg zömével Hornt és Eggenburgot feladva Znain felé hátrált. Miksa ekkor úgy döntött, hogy az egyesült sereggel egyenesen Prága ellen vonul.²⁶²

A csehországi hadihírek csak késve érkeztek Bethlenhez, aki szeptember első hetében útban volt Érsekújvár felé. Szeptember 2-án Körmöcbányán, 3-án Barsszentkereszten volt, majd Zsarnócan, Szentbenedeken, Komjátin keresztül 7-én Érsekújvárra érkezett.²⁶³ Barsszentkeresztről tudatta Thurzó Imrével, hogy kétsedelem nélkül sietne nyugat felé, csak a csapatai érkezniük be időben. A hírek szerint Bécstől keletre most nincs más csapat, mint Eszterházyé, s ennek katonái is azt ígérik, hogy csatlakoznak, ha „egy urat átküldünk Sopronba”.²⁶⁴

Alsó-Magyarországon a stratégiailag fontos Nyitra vára még ellenséges kézen volt. Telegdy János püspök védelmezte az erősséget, csekély magyar és német helyőrséggel. Bethlen Thurzó Szaniszló katonáival már áprilisban kiéheztette a vár környékét. Nem kismértékben ennek tulajdonítható, hogy amikor a fejedelem szeptember 9-én megjelent a vár alatt és lövetni kezdte azt, az őrség 11-én letette a fegyvert, és átadta az erősséget Bethlen katonáinak. A fejedelem kipróbált hívét, Littasy Istvánt bízta meg a vár parancsnokságával, és kétszázötven zsoldoskatonát hagyott mellette helyőrségül. Ez a létszám a környékbeli fegyveres nemességekkel hamarosan háromszáz főre szaporodott.²⁶⁵

Nyitra elfoglalásának napján küldött Bethlen kétezerháromszáz kopjás lovast Sopronba, Sennyei Gáspár dunántúli alkapitány támogatására. Azt

²⁶² Marx: Chronologisch Auszüge . . . I. köt. 427. oldalon a következőket írja: „. . . am 8. September 1620. vereint Buquoi seine Truppen mit den Bayern, so dass deren Heer auf 32 000 Mann (Steigt) während Friedrich V. kaum 21 000 (Mann hat).” Marx az egyesített seregek létszámából már nyilván leszámította a Dampierre parancsnoksága alatt kikülönített hadoszlopot, a cseh táborhoz viszont nem számolta hozzá a magyar segélycsapatokat. Lásd még TT 1892. 293–294. o.

²⁶³ Előnyomulásával kapcsolatban lásd TT 1885. 657–659. o.

²⁶⁴ Bethlen 1620. szeptember 3-i lev. Thurzó Imréhez. TT 1885. 657. o.

²⁶⁵ Nyitra elfoglalásával kapcsolatban lásd Dallos Mihály 1620. szeptember 14-i és Thurzó Imre szeptember 15-i lev. Czobor Erzsébethhez. CSSR. Bitsci lt. Thurzó corresp. 723., 894., továbbá Komáromy A.: A nyitrai áruulás 1621-ben. HK 1894. 599–600. o.

a parancsot adta katonáinak, hogy mielőbb indítsanak lovasportyákat Bécs felé. A portyák akadályozzák meg a bécsi hegyen a szüretet, és állandó támadásokkal zavarják a császárváros környékét. Bethlen megnyugtatta Sennyeit, hogy a támadásra induló katonáknak nem kell tartaniuk az ellenségtől, mert kapott értesülések szerint *Bruckban* mindössze negyven császári katona van, akik a kapukra vigyáznak.

Sennyei szeptember 13-án jelentette *Sopronból* Batthyány Ferencnek, hogy Huszár István Bethlen főlovászmestere és dunántúli mezci generálisa „*szép fizetett kopjás haddal*” megérkezett. Kérte Batthyányt, hirdessen gyűlést a dunántúli vármegyéknek, amelyen az ország többi megyéihez hasonlóan határozzák el magukat a cselekvésre. A császáriaktól nem kell félni — igyekezett megnyugtadni a túl óvatos főurat —, mert elegendő had van vele, és naponta újabbak érkezésével lehet számolni. Huszár István maga is írt Batthyáynak, és személyes találkozót kért tőle, hogy Bethlen szóbeli üzenetét átadhassa.²⁶⁶

Huszár István seregének *Sopronba* érkezésével csaknem egyidőben Győr és Komárom között Bethlennek egy másik hadoszlopa is átkelt a Dunán. Ez a sereg mintegy háromezer lovasból és gyalogosból állott Haller György és Halasi Fekete Péter parancsnoksága alatt. Amikor Győr közelében megjelentek, a helyőrség nagyobb részét kitevő magyar katonaság körében lázadás ütötte fel a fejét. Ez a hír Győr kiemelkedő stratégiai fontossága miatt nagy aggodalommal töltötte el Ferdinándot. Nem kevésbé féltették Komáromot is, amelyet Bethlen katonái olyan szorosan körülfértak, hogy a vár őrségét csak Chalauf Ibrahim esztergomi aga — jó pénzért küldött — élelmiszerszállítmánya mentette meg a kitértetéstől.

Haller György és Fekete Péter hadoszlopa rövid idő alatt kézrekerítette *Tatát, Pápát, Várpalotát, Veszprémet, Sümeget* és más kisebb várakat, majd Zala megye területére lépett, és ott elfoglalta *Egervárat* és *Zalaegerszeget*.²⁶⁷ Ez a katonai sikersorozat — mely nem kismértékben a végvárak magyar katonaságának önkéntes csatlakozása útján született — lezárta a dunántúli országrészt kelet felé, és elejét vette annak, hogy a török „segélynyújtás” ürügye alatt

²⁶⁶ Lásd Bethlen 1620. szeptember 12-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 220. o., Péchy Simon 1620. szeptember 12-i lev. Sennyei Gáspárhoz és Sennyei, valamint Huszár István szeptember 13-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss., II. Ferdinánd szeptember 14-i lev. Buquoihoz. *Gindely*: Okmánytár . . . 218. o.

²⁶⁷ II. Ferdinánd 1620. szeptember 22-i lev. Buquoihoz. *Gindely*: Okmánytár . . . 219–220. o. Vö. *Olchváry* i.m. HK 1890. 534. o., Mvv. Komárom vm. 457. o. és Vas vm. 202. o., *Chernel* i.m. 67. o.

valamelyik várat birtokba vegye. A dunántúli hadisíkerék szeptember végére biztossá tették ennek az országrésznek a birtoklását is Bethlen számára, és alapot teremtettek a támadás folytatására Stájerország és Ausztria irányába. Thurzó Imre, Bethlen egyik alvezére szeptember 15-én *Galgóczról* írta édesanyjának, hogy ott helyben elvégezte csapatainak mustráját. Már csak Bethlen parancsából bizonyos számú kopja érkezésére várakozik, és azután csatlakozik a fejedelemhez. Minthogy a hadaknak előljárója — Huszár és Haller katonasága — már át is ment a Dunán, csapataival ő is utánuk siet.²⁶⁸ Thurzó levelének tanúsága szerint Bethlen ekkor már döntött a hadakozás következő mozzanatát illetően. Még pedig úgy, hogy összes csapataival átkel a Duna jobb partjára, és itt folytatja a támadást nyugati irányba.

Ennek ellentmondani látszik azonban az a levél, amelyet Bethlen szeptember 17-én írt *Nagyszombatból* Kornis Zsigmondnak és Bornemissza Jánosnak, a csehek segítségére küldött csapatok kapitányainak. Ebben válaszolt csek híradására, amelyben jelentették „*megszorult állapotját a conföderátusok táborának*”. Sajnálkozását fejezte ki, hogy amitől előre félt, most kezd beteljesedni. Pedig számtalanszor megírta Anhalti Keresztélynek, hogy támadja meg a császári sereget, mielőtt az egyesül a bajorokkal, és vívjon vele döntő ütközetet. Hasztalan volt, mert a herceg nem fogadta meg a tanácsait, s a szemben álló felek hosszú időn keresztül „*csak szemmel néztek egymásra*”.

Lehetetlen Anhalti Keresztélynek azt a kívánságát teljesíteni, hogy hat napon belül személyesen vezesse hadait a szövetségeseik táborába — folytatja levelét. Itt *Nagyszombatban* csak kevesed magával tartózkodik, mert a hadak egy része a Dunántúlon van, másik része, „*melyhöz Isten után leginkább bízunk, úgy mint Rédey Ferencz uram hada*” még nem érkezett meg. Úgyszintén a harmadik rész sem, amely Erdély belsejéből jön. Ilyen körülmények között „*hirtelen hogy lehessen megindulásunk, nem látjuk*”. Hat nap alatt különben még akkor sem tudna megérkezni *Znaimba*, ha minden hada már menetkészén állna *Nagyszombatnál*.

Kornisék beszéljék rá Anhalti Keresztélyt, hogy amíg a magyar segély-sereg meg nem érkezik, ne ütközzék meg, „*hanem defensíve viselvén ellene magát, hadait intacte igyekezzeék tartani. Mi éjjel-nappal minden hadainkat nagy szorgalmatosan össze szeröztetvén . . . mentül hamarabb derék hadainkkal megsegítjük kegyelmeteket.*” „*Uram féllyetek, de meg ne ijedgyetek*” — írja.

²⁶⁸ Thurzó Imre 1620. szeptember 15-i lev. Galgóczról édesanyjához. CSSR. Bitsci lt. Thurzó corresp. 894.

Rédey hada ma Gyarmat vagy Palánk táján van, az Erdély belscjéből jövők legfeljebb ha a Tiszát elérték eddig, s Rákóczi György is hátra van a felső-magyarországi csapatokkal, „de valóban siettetem őket”. „Ím az Dunán túl valókért is elküldök és visszahívatok benne, noha oda immár valóban jól indult volna valójában az dolog . . . de most azt hátra kell hadnunk.” Anhalti Keresztély egycsítse az összes szövetséges csapatokat. Ha Thurn és Mansfeld nyolc-tizezer katonáját maga mellé hívja, s magyar segélyserreg is érkezik nyolcezer fő, „16 ezerrel többülnétek meg és bátorsággal megvívhatnánk az ellenséggel és ha Isten az mezőben győzelmet adna rajtok . . . az ellenség országát is nekünk adná Isten . . .”²⁶⁹

A hadtörténeti irodalomban e levél alapján született az a vélemény, hogy Bethlen szeptember 17-én személyesen akarta a segélyserreget a cseh hadszíntérre vezetni.²⁷⁰ Ennek a levélnek ténylegesen van félreérthető, illetve így érthető része, azonban az előzmények és az elkövetkező események arra mutatnak, hogy Bethlen ekkor sem szándékozott személyesen a cseh hadszíntérre vonulni.

Különben szeptember 19-i jelentésükben Kornisék arról számoltak be a fejedelemnek, hogy „szép szerencsét ad az Ur-Isten az cseh vitézeknek”.²⁷¹ Ez a jelentés — ha nem is oszlatta el Bethlen aggodalmát a csehországi hadiesemények alakulását illetően — mindenesetre növelhette a szerencsés kimenetelhez fűzött reményeit. Bethlennek azonban nem változtatott azon az elhatározásán, hogy személyesen nem megy a cseh hadszíntérre, hanem csakis ausztriai és stájerországi diverziós támadásra vállalkozik a vezetése alatt álló sereggel.

Amint Rhédey csapata beérkezett a táborba — szeptember 28-án —, Bethlen *Pozsonynál* átkelt a Dunán. Vele volt a két Thurzó — Imre és Szaniszló —, parancsnoksága alatt az alsó-magyarországi had, s a két főúr bandériuma is. (A felső-magyarországiak csak szeptember 21-én indultak

²⁶⁹ Bethlen 1620. szeptember 17-i lev. Kornis Zsigmondhoz és Bornemissza Jánoshoz. *Pray* i.m. 205–208. o. Vö. Bethlen ugyanazon napi lev. portai követeihez. ETA I. köt. 324. o., továbbá H. Drach szeptember 16-i lev. Bécsből Lipót főherceghez. TT 1892. 294. o.

²⁷⁰ „. . . bátorsággal megvívhatnánk az ellenséggel . . .” — írja Bethlen id. szeptember 17-i levelében. *Breit* tévesen írja (i.m. XV. köt. 243., 247. o.), hogy Bethlen 8000 főt küldött Péchy Simonnal a cseh hadszíntérre, mert az összes hadak — Kornis és Bornemissza, valamint a Péchy által vezetett csapatok — létszáma volt ennyi. Tévesen írja e levél címzettjének Rákóczi Györgyöt is, mert az nem is volt Csehországban, s az általa megjelölt helyen különben is más levél van.

²⁷¹ Kornis Zsigmond 1620. szeptember 19-i lev. Péchy Simonhoz. RSR Cluj, Erd. Nemz. Múz. Mike S. gyűjt.

el Kassáról Rákóczi György vezetésével és csak október 9-én érkeztek meg Pozsonyhoz!) Az átkelés után Bethlen a lovassággal és a gyalogság egy részével, valamint három ágyúval Német-Óvárt szállotta meg. Ugyanakkor Thurzó Szaniszló és Thurzó Imre a többi hajdúval, két zászlóalj csch gyalogossal és négy ágyúval Hainburg alatt szállott táborba. A Bethlen parancsnoksága alatt átkelt hadak összlétszáma, mintegy nyolcezer fő volt.²⁷²

Ez idő alatt a haditervnek megfelelően Huszár István háromezer lovassal és mintegy kétezeröttszáz végbeli gyalogossal, szeptember 27-én, Sopronból megindulva, ostrom alá vette Eszterházy Miklós lakompaki várát. Erre a harcászati lépésre amiatt volt szükség, nehogy Eszterházy az itt összegyűjtött katonaságával zavarni tudja az Ausztria ellen irányuló hadműveletket. Eszterházy annyira kilátástalannak ítélte a helyzetét Lakompakon, hogy 29-én tárgyalásokat kezdett a megadásról, amit Huszár István azonnal jelentett is Bethlennek.²⁷³

Magyarország választott királya és Erdély fejedelme szeptember 29-én Köpcsényből küldött utasítást öccsének, hogy a kevés erdélyi zsoldos katonát a vármegyék lovasaival együtt küldje mihamarabb, „nem a haszonért annyira, mint az erdélyi segítség híréért”. Az érkezett csapatokat titkon majd megtöbbsíti, hogy nagyobb segítségnek tűnjenek a szövetséges országok előtt. Hatalmas hadak állnak egymással szemben — írta —, nagy szükség van minden segítségre. Erdélyben nem kell aggódni a lengyelek miatt, nincs komoly támadó szándékuk. Ha mégis megpróbálnák a beütést, könnyen megállíthatja őket az Erdélyben visszahagyott katonaság. Csak ne az „ágyaikban fekvő” várják őket, hanem a szorosoknál, ahol könnyen feltartóztathatók.²⁷⁴

Szeptember 30-án Bethlen a hainburgi táborba vonult. Itt kapta Huszár István jelentését Eszterházy megadási szándékáról. Nagy örömmel fogadta ezt a hírt, és azonnal parancsot küldött Szemnyey Gáspárnak Sopronba, hogy hagyjon vissza a városban ötszáz gyalogost és háromszáz lovas helyőrségnek, a többivel pedig kísérelje Eszterházyt a hainburgi táborba. Ha pedig Dampierre közelsége miatt nem látná biztonságosnak az utat, várja meg amíg ő Kismartonhoz érkezik. Örömet csak fokozta az a körülmény, hogy a Hainburgban levő négyszáz német gyalogos is feladni ígérte a várost.

²⁷² Lásd Széchy György 1620. szeptember 28-i lev. Thurzó Inréhez. TT 1888. 408–409. o., Szilágyi: I. Rákóczi György. 79. o.

²⁷³ Lásd Bethlen 1620. szeptember 30-i lev. Sennyci Gáspárhoz. MTT X. köt. 13–14. o., továbbá Dampierre 1620. október 1-i jelentését II. Ferdinándhoz. *Gindely*: Okmánytár . . . 221–222. o.

²⁷⁴ EOE VIII. köt. 551–552. o.

A kapunyitást október 1-re számította, s október 2-án *Bruck* ellen kívánt vonulni.²⁷⁵

Az események azonban másként alakultak, mint ahogyan Bethlen remélte! E kedvezőtlen fordulatok nagymértékben befolyásolták a hadjárat további menetét, és feltételezhető, hogy ezen keresztül a cseh hadszíntér eseményeinek alakulását is.

Az első kudarcot a hadakozás megindulása óta *Lakompak* alatt szenvedte el Bethlen serege. Dampierre császári tábornok, aki csapataival *Bécsújhely* környékén táborozott, úgy döntött, hogy haladéktalanul a szorongatott Eszterházy segítségére siet. Szeptember 29-én levélben értesítette erről Eszterházyt, hozzátéve azonban, hogy a segítségnyújtásnak „jó módjával kell történni, nem nyakra-főre. . . . A nyugtalankodó őrséget is biztosítsa méltóságod — írta —, hogy nemcsak segítséget fogok hozni, hanem, hogy meg is verjük ezeket a lázadókat; ennél nincs bizonyosabb dolog.”²⁷⁶ A császári tábornok levelét hamarosan tettek követték! Mintegy czernégyszáz főből álló, zömében lovas különítményével szeptember 30-án reggel 7 és 8 óra között *Lakompakhoz* érkezett. Eszterházy már a megadás végső feltételeit tárgyalta Bethlen megbízottaival, amikor megpillantotta a hegyen közeledő császári katonaságot. Erre azonnal véget vetett a további egyezkedésnek.

Huszár Istvánt nem találta készületlenül Dampierre érkezése. Csapatai harcrendben állva várták a császáriakat. A vár előtti árok mögé állította a gyalogosokat, s egy cserjés mögé a lovasokat. Dampierre hada puska-lövésnyi távolsáig megközelítette Huszár seregét, és ott harcrendbe fejlődve megállt.

A harcot a magyarok kezdték. A jobb szárnyon álló lovasság lendületes rohamra indult, de a császári muskétások tüze nagy veszteséget okozott soraik között, mire a támadást félbehagyva, visszafordultak. Ekkor Aldobrandini jórészt nehézlovasságból álló seregrésze lendült támadásba ellenük, és véres kézitusában megfutamította a magyarokat. Általános menekülés vette kezdetét. A császáriak üldözték a megfutókat és — főképpen a gyalogosok közül — sokat lekasaboltak. Ezer-ezerkétszáz főnyi volt a magyar csapatok vesztesége ebben az összecsapásban.

A harc után Dampierre visszatért *Bécsújhelybe*, Eszterházy pedig miután őrséget hagyott *Lakompakban*, maga *Lanzsérba* vonult.

²⁷⁵ Lásd Eszterházy M . . . I. köt. 143 — 145. o., továbbá tanulmányomat: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez. HK 1960. 2. sz. 83. o.

²⁷⁶ Dampierre levelét lásd Eszterházy M . . . I. k. 145 — 146. o.

A lakompaki ütközetben Dampierre jobb hadvezéri képességekről, a császári sereg pedig magasabb harcértékről tett tanúbizonyságot, mint Huszár István és serege. Bethlen a hainburgi táborban „megszomorodva hallotta Huszár hadának hátraszállását”. Ennek véleménye szerint „bezzeg nem illett volna lenni, mert én kevés hadnak hallom az Dampierre hadát, hogy ott volt”. Nagyon csodálkozik a soproniak megrémülésén — írja Szennyey Gáspárnak —, hiszen itt van ő közelben a derékhadal, és gyorsan segítséget nyújthat Dampierre esetleges próbálkozása ellen.

Hallván a soproni polgárok rémültségét, közölte döntését: „holnap megindulok, Széleskutnál hálók és szombaton Sopronhoz megyek, felkeresem Dampierret.”²⁷⁷

Bethlen tartott attól, hogy ennek az első vereségének híre fölöttébb kedvezőtlen hatást vált majd ki a hátországban. Ezért a lakompaki ütközetről olyan tudósítást küldött a Szepesi Kamarának, mintha ott Huszár István katonái győztek volna. Sok sikerről nem számolhatott be azonban Hainburg ostromával kapcsolatban sem! A város négyszáz főnyi őrsége szeptember 28-án meghódolást ígért az oda érkező Thurzó Szaniszlónak, és csupán annyit kért, hogy halassa el az ostromot egy napra, s akkor önként átadják a várat. Az őrség azonban rászedte Bethlen tábornokát, csupán időt akart nyerni a rongált falak rendbehozására, megerősítésére. Másnap elutasították a megadási felhívást.

Bethlen ekkor azonnal a vár alá vonult. Ágyúival lövetni kezdte, és lajtörjákat készítettett az ostromhoz. Október 1-én katonái meg is rohamozták a falakat. A lajtörjék azonban rövidnek bizonyultak, s ezért a megismételt rohamok eredménytelenek maradtak. „Ötöd napja ma, hogy én le nem vetköztem — írta Bethlen október 1-én a Szepesi Kamara vezetőinek —, ma az hainburgi ostromon 100 vitézünk sebesedett, 16 holt meg, magamnak az hajam között ment által az muskatir golyóbis.” S szemrehányóan teszi hozzá: „Mi így fáradunk és ontjuk vérünket Kegyelmetekért, de az mint halljuk, nemes uraim otthon nyugosznak.”²⁷⁸

David Peck hainburgi kapitány október 3-i jelentése szerint húsz kocsi-val szállították el a halott és sebesült hajdúkat a vár alól. Bethlen azon a véleményen volt, hogy ha nem kellene a Dampierre által fenyegetett Sopron megsegítésére menni, 2-3 nap alatt elfoglalná Hainburgot. Való-

²⁷⁷ A lakompaki ütközetről lásd mindenekelőtt Dampierre 1620. október 1-i jelentését II. Ferdinándhoz. *Gindely: Okmánytár* . . . 221–222. o.

²⁷⁸ Bethlen 1620. október 1-i lev. a Szepesi Kamarához. CSSR Bardejov, városi lt. Egykorú másolat.

színűbb azonban az, hogy a sikertelen ostrom után, a jelentős veszteséget látva október 2-án szívesen elvonult a város alól.²⁷⁹

A lakompaki vereség, a hainburgi kudarc nagyon kedvezőtlenül befolyásolta a megindított hadjárat kilátásait, és Bethlent a megkezdett támadás folytatása helyett védekezésre készítette. Az elkövetkezőkben mindenáron meg akarta akadályozni, hogy a fontos Sopron városa Dampierre kezére kerüljön, hiszen az ugyancsak megingatná dunántúli pozícióját! Ennek érdekében október 2-án megindult Sopron felé. Amikor azonban meggyőződött arról, hogy Dampierre nem támadja meg a várost, Lakompakon és Kőszegen át Szombathelyhez szállt táborba. Útközben katonái Lakompakot végül mégis elfoglalták, de Kőszeg kapitánya, Hagymássy Kristóf, elutasította Bethlen megadási felhívását.²⁸⁰

A Dampierre sikerén felbuzdult II. Ferdinánd október 2-án körlevelet küldött a dunántúli vármegyéknek. Ebben tájékoztatta a rendeket a Dampierre-nek adott parancsról, amely szerint a császári hadvezérnek a saját, valamint az Eszterházy és a végházak katonaságával, továbbá a Horvátországból és Stájerországból érkező csapatokkal gondoskodnia kell a Dunántúl védelméről. Azt is elrendelte, hogy a dunántúli megyék haladék nélkül tartsanak gyűlést a insurrectio elrendelésére, és küldjék a fegyvereseket a szeptember végén Batthyány Ferenc helyett kinevezett új dunántúli főkapitány, a fiatal Zrínyi György mellé. A körlevelet szétküldés végett október 4-én Eszterházy kapta kézhez, azonban nem tudta eljuttatni a címzetteknek. A nemesség többsége ugyanis ekkor már Bethlen körül gyülekezett.²⁸¹

Magyarország választott királya október 6-án a Kőszeg melletti táborból levelet írt Batthyány Ferencnek. Ebben szemrehányásokat tett neki, amiért „Kegyelmedtől csak választ sem érdemlénk levelünkre, melyet csudálhatnánk igen méltán”. Közölte vele azt is, hogy Thurzó Imrét küldi hozzá tárgyalni.²⁸² Bethlen abban bízott, hogy a Batthyányval közeli rokonságban álló Thurzó Imre nyílt, kedvező állásfoglalásra bírja a túl óvatos főurat, s egyúttal előkészíti ott az ő személyes megjelenését is. Thurzó október 6-áról 7-ére virradó éjszaka tárgyalat Batthyányval. Másnap ünnepélyes

²⁷⁹ Lásd a hainburgi kapitány 1620. október 3-i jelentését, valamint II. Ferdinánd október 8-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 237–241. o., továbbá Kubinyi: Bethlenfalvi gróf Thurzó Imre. 95–96. o., Olchváry i. m. HK 1890. 534–535. o.

²⁸⁰ Olchváry i. m. HK 1890. 535. o.

²⁸¹ Eszterházy M... I. köt. 155. o.

²⁸² Bethlen 1620. október 6-i lev. Batthyányhoz. OL Batthyány cs. lt. Miss.

külsőségek és fogadtatás közepette Bethlen is megjelent *Rohoncon*. Bizalmas politikai tárgyalásairól a kortárs császárpárti krónikás a következőket jegyezte fel: Bethlen, „... akarván onnan *Thót-Országra* [Horvátországra] menni, és azt is meghódoltatni, avagy, ha különben nem lehetne, erővel is meghajtani, mely szándékról *Batthyány Ferenc verte el*”.²⁸³ Más forrás szerint Bethlen *Stájerországot* és *Karinthiát* az e területeken népszerű, köztiszteletben álló *Batthyány* és felesége, *Poppel Éva* segítségével kívánta üggyének megnyerni. Ezt bizonyítja, hogy Bethlen e területek főuraihoz és rendeihez küldött levelét *Batthyány* által akarta a címzettekhez eljuttatni. *Batthyány* azonban — nem tudni miért — felbontatlanul félretette azokat, és nem továbbította.²⁸⁴

Bethlen még október 7-én elhagyta *Rohoncot*, s visszatért az időközben *Szombathelyhez* áttelepült táborba. Október 8-án azonban olyan hírcet kapott *Dampierre* hadoszlopának megmozdulásáról, ami miatt elhatározta azonnali visszafordulását *Sopronon* át *Pozsony* felé. Október 10-én *Nagycenknel* táborozott csapataival, 11-én pedig már *Sopronnál*. A Bethlen mellett tartózkodó *Thurzó Imre* örömmel tudósította édesanyját *Sopronból*: „... már innét az *Dunán*, kit *Nagyságod Dunán* túl való földnek hív, senki nincsen aki velünk ellenkeznék, az erősségek is ő fölségének megadták magukat az egy *Lanzséron* és *Kőszegen* kívül, de *Kőszeg* felől is minden jó reménységünk nagyon. Mi azon vagyunk . . . hogy az ellenség valahol léssen, de fölkeressük, holott még eleddig csak csavargott előlünk.”²⁸⁵

A császári hadvezér *Pozsony* elleni támadása elsősorban a politikai és katonai szempontból kiemelkedő fontosságú város elfoglalására irányult. Emellett azt is célozta, hogy Bethlent elvonja a *Dunántúlról*, a féltve őrzött örökös tartományok közeléből.

Dampierre október 4-én *Bécsijhelyről* a következőket írta *Eszterházy Miklósnak*: „*Kérlek Uram és Bajtársam, lelkesítsd katonáidat és a megyéket,*

²⁸³ *Pethő* i. m. 1620.

²⁸⁴ Lásd *Takáts S.*: *Zrínyi Miklós nevelőanyja*. 106. o. A *HK* 1960. 2. számában megjelent id. tanulmányomban a 85. oldalon a birtokomban levő adatok ellentmondásossága miatt azt írtam: „*A személyes találkozó valószínűleg Dampierre várátlanul közbejött támadása miatt nem jött létre...*” Azonban *Thurzó Imre* 1620. október 11-i lev. édesanyjához vitathatatlaná teszi, hogy Bethlen október 7-én személyesen találkozott *Batthyányval*: „*Bátyám uram Batthyány uram ő kegyelme Rohonczon urunkkal ő felségével egyezett meg, és ott lettek szemben egymással, s mindenről ott beszélletenek, amiről szükséges volt.*” *CSSR* *Bitsei* lt. Lásd még *Thurzó Imre* október 8-i, 10-i és 12-i lev. *Batthyány Ferenchez*. *OL* *Batthyány* cs. lt. *Miss*.

²⁸⁵ *Thurzó* idézett október 11-i lev. Lásd még *Gindely*: *Okmánytár* . . . 227. o.

s biztadsd őket, hogy népem rövid idő alatt együtt leszen, s akkor egy óráig sem késvén, elejébe megyek az ellenségnek a hol feltalálhatom és bizonynal össze meg összeverem . . . Stájerországban és vend földön már összesereglenek a hadak azonképpen, mint a többi ezredek . . . mondom, hogy rövid idő mulva nemcsak felkeresem Bethlent, hanem tönkre is teszem.”²⁸⁶

Október 8-án indultak csapatai támadásra Pozsony ellen. A haditerv szerint szárazon és vizen egyidejűleg akarta kezdeni a támadást. Dampierre mindenekelőtt a pozsonyi hajóhidat kívánta szétrombolni, hogy ezzel megakadályozza Bethlen dunántúli csapatainak segélynyújtási lehetőségeit. Gyújtóanyaggal és kövekkel megrakott hajókat bocsátott alá a Dunán, azzal a rendeltetéssel, hogy a hidat felgyújtsák. Bethlen éber katonái azonban — a hajósok közreműködésével — a járműveket elfogták, az evező legénységet fölkoncolták, a hajókat pedig részben elszüllyesztették, részben pedig felgyújtották.

Dampierre ekkor mintegy nyolcezer főnyi hadoszlopával rajtaütéssel akarta birtokbavenni a várost és a várat. A sereg egyik része negyven löveggel hajókon útnak indult, hogy *Dévénynél* partra szállva megkezdje a támadást. A másik része a Duna jobb partján Collalto tábornok parancsnoksága alatt Hainburgon keresztül a hajóhídhöz indult, hogy azon át a városba törjön. A rajtaütés nem járt sikerrel, mert a jobb parton előnyomuló oszlopot a magyar előőrsök korán felfedezték. Ehhez járult, hogy Dampierre csapataival egyidőben érkezett Pozsony alá Rákóczi György is a szeptember 21-én Kassáról indult felső-magyarországi haddal. Ez a sereg a források eltérő adatai szerint kettőezeröttszáz-ötezer főből állt. Így módon a legutolsó pillanatokban jelentős mértékben megerősödött a város védelme.

A küzdelem a városért és a várért reggel 7 óra tájban kezdődött, és délután 4 óráig tartott. A dunai támadó oszlop *Zuckenmandel* és *Wödritz* külvárosokat elfoglalta, és birtokba vett egy közeli sáncban elhelyezett löveget is. A város lövetése azonban eredménytelen maradt, mire a bátor Dampierre kétszáz muskétás és petárdás tüzemester élén erőszakos támadást intézett a vár ellen. A rohamoszlop támadását a védők kétszer visszaverték. A harmadik támadással sikerült a „félholdonyt” elfoglalni, azonban a csapatok fedezék nélkül ki voltak téve a várvédők erős tüzeinek. Dampierre ezért friss csapatokért szándékozott visszafordulni. Ebben a pillanatban az egyik hajdú egy jól irányzott puskalövessel fejen lőtte. Holtteste fölött erős küzdelem támadt, aminek során fejét vették a hadvezérnek. Végül is a hajdúknak sikerült a lefejezett tetemet a várba vinni, ahol a fejet a test-

²⁸⁶ Eszterházy M . . . I. köt. 158. o.

hez varrva, bátor katonához illő tisztességgel felravatalozták a híres császári hadvezért.

Dampierre halála még nem vetett véget a küzdelemnek. A *Farkasfalváról* érkező Collalto a hajóhídon át csapatai élén a városba tört, s ott néhány házat el is foglalt. A védők azonban visszaverték katonáit és a Duna-partig kergették őket. Collalto megkezdte a visszavonulást *Hainburgon* át *Bécs* irányába. A Duna bal partján pedig Rákóczi György lovasai megtámadták a város alatt tanyázó lengyel segélyhadként érkező kozákokat és *Stomfa* irányába kergették őket.²⁸⁷

A császári csapatok Pozsony sikertelen ostrománál jelentős veszteségeket szenvedtek tisztekben, katonákban és hadianyagban egyaránt. A veszteség október 11-én csak tovább növekedett. Ekkor ugyanis Bethlen előrcüldött lovasai *Petronellnél* beérték a visszavonulókat. Merész támadást intéztek ellenük, és újabb súlyos vereséget mértek rájuk.²⁸⁸

Dampierre hadoszlopának veresége, s a hadvezér halála nehéz helyzetbe hozta a császári hadvezetést Magyarországon. A fő erők a távoli cseh hadszíntéren voltak, s ezért Bethlen dunántúli uralmát már csak egy Horvátország felől indított támadással remélték megzavarni. A csapatok október első hetében *Varasd* környékén gyülekeztek. A hírek szerint mintegy nyolckilencezer létszámú csapatösszevonásra lehetett számítani. Ezenkívül a horvát bán is felkelést rendelt el, és azon fáradozott, hogy legalább kétezer harcossal növelhesse Trautmannsdorf horvátországi generális seregét. A hírek szerint *Sopron* irányába akartak előnyomulni. Október közepén olyan tervek is születtek, hogy Trautmannsdorf északi irányú támadásával egyidőben a győri főkapitány is törjön előre *Sopron* felé, s ott egyesüljön Trautmannsdorf csapataival, de ezt a tervet később elvetették.²⁸⁹

²⁸⁷ Dampierre Pozsony elleni támadásáról lásd II. Ferdinánd 1620. október 8-i levelét és az ahhoz fűzött október 12-i utóiratot Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 237–239. o., továbbá ismeretlen 1620. október 8-i lev. Illésházy Gáspárhoz. CSSR Nitra, Illésházy cs. lt. corresp. 180. sz., tudósítások a császári sereg Pozsony alatti vereségéről *Gindely*: Okmánytár . . . 225–227. o., Leopoldus Back október 11-én kelt beszámolója. HK 1927. 412–413. o., Ibrányi Mihály október 24-i beszámolója. TT 1894. 466. o., és Károlyi Zsuzsanna október 10-i és 14-i lev. a Szepesi Kamarához. HK 1918. 293–294. o., továbbá *Nagy Szabó* i. m. ETA I. köt. 124. o., *Katona* i. m. XXX. köt. 635. o.

²⁸⁸ *Szilágyi*: I. Rákóczi György. 79–80. o.

²⁸⁹ Lásd Horváth Ferenc 1620. október 6-i lev. *Varasdról* Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss. Lásd még e kérdéshez Sennyei Gáspár október 22-i és 25-i, és Szepsi János október 25-i lev. Batthyányhoz. OL Batthyány cs. lt. Miss.,

Ezalatt Bethlen a derékhad élén Pozsony felé közeledett. Október 11-én már Sopronban volt, 12-én és 13-án pedig a Lajta melletti széleskúti táborban. Innen küldött parancsot Illésházy Gáspárnak, hogy csapatából kétszáz gyalogost rendeljen vigyázás végett az Árva megyei szorosokba. A maradék háromszáz gyalogossal és ötszáz lovassal pedig haladéktalanul vonuljon Bethlen táborába.²⁹⁰ Ugyaninnen a harcoló felek békítésére közbenjárását felajánló francia követséget október 16-ára Pozsonyba hívta, ahová akkorra maga is megérkezni szándékozott.²⁹¹

A Dunántúlon Batthyány Ferenc a fenyegető császári hadmozdulatok ellen Bethlentől kért segítséget. Ő november 5-én, már Pozsonyból válszolt segélykérő levelére. Ebben kifejtette, noha tudomása van „az Tót országiak hadának megindulásáról”, de az elfogott rabok vallomásából úgy értesült, hogy azok Breunner győri főkapitány mellé igyckeznek. A Dampierre halála után Ausztria védelmével megbízott főkapitány Bruck környékén állomásozó csapatai ugyanis nem elégségesek e feladat ellátására, „minthogy bizonyos dolog, nem hagyjuk őket nyugodni”.²⁹²

Bethlen hírei beigazolódtak. A horvátországi had végül valóban Ausztriába vonult.²⁹³ Így a császári támadástól átmenetileg megszabadult Dunántúlon mód nyílt Kőszeg visszafoglalására. Batthyány november első napjaiban Hagymássy Miklóst oda küldte azzal a feladattal, hogy próbálja meg rábeszélni bátyját, a várparancsnokot, a feladásra. Ha ez nem járna sikerrel, mindenesetre kémlelje ki a várban uralkodó viszonyokat.

Hagymássy Miklós november 13-án Sárvárról jelentette Batthyáynak, hogy eljárt küldetésében, de a bátyja nem hajlik a vár feladására. Azt tapasztalta azonban, hogy „oly igen rossz állapottal vannak Kőszegben és oly igen félnek az városiak, ha még egyszer megszállják, magok között pártütés leszén”.

valamint a főhaditanács elnökének október 25-i lev. Lipót főherceghez. *Gindely*: Okmánytár . . . 25. o. Stadion ebben az időben 13 000 főnek írja Bethlen Dunántúlon levő csapatainak létszámát.

²⁹⁰ Bethlen 1620. október 12-i és 13-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 18–19. o.

²⁹¹ Lásd *Gindely*: Okmánytár . . . 229–230. o. és Eszterházy M. . . I. köt. 158–160. o., továbbá Zeidler 1620. október 14-i jelentését Bécsből. TT 1879. 370. o.

²⁹² Bethlen 1620. november 5-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

²⁹³ Lásd Horváth Ferenc 1620. november 6-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

Napirenden van a polgárok összecsapása a császári katonákkal. „Bizony csak azt mondhatom Nagyságodnak, rosszul vagyon dolga Kristóf urannak.”²⁰⁴

A kedvező hírek kézhezvétele után Batthyány a saját bandériumait és a végvári katonaság egy részét Sennyey Gáspár parancsnoksága alatt *Kőszeghez* rendelte. Titokban megegyezett a helység zálogbirtokosával, Széchy Tamásnéval és Hörmann Mihály várnaggyal, hogy éjszaka bebo-csátják katonáit a várba.

November 18-án kora reggel az ostromló sereg megadásra szólította a várost, de a védők a felhívást elutasították. Ekkor az éjszaka folyamán a várba titkon bevitt katonák kirohanást intéztek a városba. Az oda kívülről betóduló ostromlókkal együtt az ellenállást megkísérlők közül többen levágtak és megsebesítettek. Hagymássy Kristóf várparancsnok családjával együtt a templomba menekült, és ott megadta magát. Sennyey Horváth Pétert nevezte ki *Kőszeg* kapitányává, ő pedig másnap katonasága egy részével visszatért *Sopronba*, de hadának másik részét nem tudta magával vinni, mert azok fizetelenségükre hivatkozva megtagadták az elvonulást.²⁰⁵

A *Kőszeg* elfoglalásáról kapott hírek azonban csak nagyon kis mértékben ellensúlyozhatták a *Vác* elvesztéséről, majd a szövetségesek *fehérhegyi* vereségéről érkező riasztó tudósításokat.

Vác birtoklása Buda védelme szempontjából fölöttébb érdekelt a törököket. A vár átadására irányuló kívánságaikat már a hadjárat megindulásakor eljuttatták Bethlenhez. Ő azonban 1619. december 24-én parancsot adott Thurzó Szaniszló alsó-magyarországi főkapitánynak, hogy a töröknek *Vác* elfoglalására irányuló szándékát, ha kell fegyverrel is, hiúsítsa meg.²⁰⁶ Egyelőre a támadás nem következett be, de 1620 elején már több olyan hír érkezett, hogy a budai vezér „nagy bolondul” a vár elfoglalására készül. Bethlen a portai követein keresztül kérte a divánt, hogy tiltsák el ettől a vezért. Ugyanakkor Bars megye katonaságával megerősítette *Vác* őrségét, amely 1620-ban kétszázötven lovasból és háromszáz gyalogusból állott.²⁰⁷

²⁰⁴ Hagymássy Miklós 1620. november 13-i lev. Batthyányhoz. OL Batthyány cs. lt. Miss.

²⁰⁵ Sennyey Gáspár 1620. november 19-i és 20-i lev. Batthyányhoz. OL Batthyány cs. lt. Miss. Vö. *Chernel* i. m. 67–68. o.

²⁰⁶ Bethlen 1619. december 24-i rendelete Thurzó Szaniszlóhoz. Szemelvények... I. köt. 221. o.

²⁰⁷ Lásd Bethlen 1620. március 23-i lev. portai követeihez. Tmkáo. I. köt. 219. o. és március 24-i rendeletét Bars vármegyéhez. TT 1892. 349. o. Az őrség létszámáról Szendrei J.: Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században. HK 1888. 420. o.

Augusztus végén arra utasította portai követeit, hogy igyekezzenek a törököket pénzzel eltéríteni e szándékuktól. Ha pedig ez semmiképpen nem megy, ígérjék meg Vác átadását, de csak azzal a feltétellel, hogy a török ráveszi Ferdinándot a lemondásra a magyar és a cseh királyságról, és tekintélyes török segélyhadat adnak Bethlen mellé. Kikötötte azonban, hogy ne kívánják a hajdúpalánkok lerontását, s ne követeljék Váccal együtt több város és falu behódolását is.²⁹⁸ Ezek a feltételek tulajdonképpen teljesíthetetlenek voltak, s mivel a török segélyerőt sem küldött, Bethlen október elején a nagyvezérnek írt levelében a legerélyesebben tiltakozott a Vác elfoglalására irányuló tervek ellen. Azzal fenyegetőzött, hogy e frigszegés esetén Magyarország kibékülve a császárral a törökre támad.²⁹⁹

Tiltakozása és fenyegetése nem sok credménnyel járt! November 2-án a budai vezér mintegy ötezer főből álló sereggel és tűzérsséggel Vác alatt termett, s másnap lövetni kezdte a várat. Erre Ztrucz Ferenc várkapitány még aznap megígérte a feladást, amely november 4-én bekövetkezett.³⁰⁰

A vár orv megrohanása nagyon felháborította Bethlent! Mindenképpen ellen kívánt állani a budai pasa akciójának. November 4-én délelőtt 10 órakor parancsot adott Thurzó Szaniszlónak, hogy személyesen vonuljon Vác felmentésére. Ekkor ugyanis még nem kapott bizonyos hírt a vár sorsáról, csupán a *damasdi* kapitány írta, hogy a budai pasa október 31-e óta ágyúkkal löveti azt. E hír pontosságában azonban kételkedett, mert Ztrucz Ferenc október 30-án írott jelentésében még szó sem volt támadásról.³⁰¹ A fejedelem későbbi levelében is azt írta öccsének, hogy ha Ztrucz csak néhány napot kitart a védelemmel, a basa a felmentő csapatok érkezésének hírére elvonult volna a vár alól.³⁰² A budai vezér ellenben „mind szóval, s mind írási által” azt hirdette, „hogy az király és az magyar urak atták neki Vácot” — írta Thurzó Imre november 12-én *Pozsonyból*.³⁰³

Bethlen, a nádor és a rendek többrendbeli tiltakozást küldtek a portára és Budára, amelyek természetesen nem jártak semmiféle credménnyel. Balassi Ferenc portai követ tudósítása szerint ugyan Vác elfoglalásán

²⁹⁸ Bethlen 1620. augusztus 30-i lev. portai követeihez. ETA I. köt. 323—324. o.

²⁹⁹ Tmkáo. I. köt. 252—258. o.

³⁰⁰ Tanúvallomási jegyzőkönyv Vác feladásáról. TT 1879. 429—436. o.

³⁰¹ Bethlen 1620. november 4-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. TT 1885. 665—666. o.

³⁰² Bethlen 1620. november 11-i lev. öccséhez. TT 1908. 238—239. o.

³⁰³ Thurzó Imre 1620. november 12-i lev. édesanyjához. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 894. Lásd még e kérdéshez Bethlen 1620. november 6-i lev. Péchy Simonhoz. TT 1885. 667. o. és november 12-i lev. portai követeihez. ETA I. köt. 332—333. o.

„... mind az fővezér, s mind pedig császár felette igen busulnak, eskesznek rettenetesen”, hogy akaratok ellenére foglalta el a budai vezér Vácot, s megbüntetik a támadót, a vár mindezek ellenére török kézen maradt.³⁰⁴

Érdekes álláspontot tükröz e kérdésben a másik portai követ, Rimay János levele, aki azt írta Thurzó Imrének: „... talán jobb volt az dolognak így lenni, hogynem magunk resignáltuk volna kézhez, mert bizonyos dolog, hogy Ferdinánd pártjáról még semmit ez ideig nem ígirtek, de igen attentusok voltak arra, ha igirünk-e mi valamit. Ugy osztán mintha nagyobb és kész alkalmatosságokat állítottak volna az igiretre lenni, hogy ha mi igériünk, szabad ő nekik is ugy igirni, az keresztyén világ előtt való nagyobb magok menteségével is. . . . Caesar Gall igen busul rajta, hogy violenta occupatione, non spontanea resignatione et deditioe esett kezekhez való jutása, mert látja, hogy totis artibus et consiliis arra intendált és hajlott az Török, mint leniálhassa ez esetnek és történetnek az venusát az mi szivünkbe és mint felejtethesse el velünk ez történetnek indignitását.”³⁰⁵

Persze mindez nem tette meg nem történetté a megtörténtekeket. Sőt, december elején Bethlen arról értesítette portai követeit, hogy a budai pasa tovább rontja a török—magyar viszonyt, „mivel az bányavárosokig egész Hont, Nógrád, Bars vármegyéket kényszeríti az behódolásra, rettenetes fenyegető levelekkel, rablásokkal rémitvén az szegénységet, melyet azért sem az vármegyék, sem az végbeliek végben vinni eddig nem engedtenek, s ezután annál inkább nem fogja megengedni”.³⁰⁶

Vác elvesztése nem is annyira katonai, mint inkább politikai szempontból volt nagyon súlyos hatású. Fokozott mértékben ráirányította ugyanis a figyelmet a Habsburg-ellenes küzdelem török szövetségének ingatagságára, és veszélyességére, ami súlyosbodva a fehérhegyi vereség hatásával, nagymérvű bomlási folyamatot indított meg a küzdelem magyarországi társadalmi bázisában.

A csch katasztrófa körvonalai a császári és bajor csapatok egyesülésével már szeptemberben kezdtek kibontakozni. Anhalti Keresztély az ellenséges erők egyesülése után sietve visszavonult Drosendorf felé. Miksa és Buquoi szeptember 13-án kezdték meg az előnyomulást Drosendorf irá-

³⁰⁴ Lásd a nádor és a rendek 1620. november 7-i lev. a budai pasához és a nagyvezérhez. RSR. Cluj, Erd. Nemz. Múz. Mike S. gyűjt. és Balassi Ferenc 1620. december 1-i lev. a portáról Angyalos Jánoshoz. TT 1881. 638. o.

³⁰⁵ Rimay János 1620. november 29-i lev. Thurzó Imréhez. Eckhardt: Rimay János összes művei. 363—364. o.

³⁰⁶ Bethlen 1620. december 8-i lev. portai követeihez. ETA I. köt. 337. o. Lásd még Magyar Törvénytár 1622. évi 73. tc.

nyába, aminek hírére Anhalti Keresztély *Znaim* felé vonult vissza. Buquoi utána akart sietni, Miksa azonban nem járult hozzá e külön manőverhez. Így szeptember 16-án mindketten *Windhofen* felé törtek előre, és 20-án már cseh földre léptek.

Thurn a támadás hírére hadseregcsoportjával a *Wesel* és *Neuhaus* közötti területre vonult, Anhalti Keresztély pedig *Klingenberge*, ahová szeptember végén megérkezett Frigyes király is, és átvette a főparancsnokságot. A szövetséges sereg ekkor mintegy harmincezres létszámú volt. A Mansfeld parancsnoksága alatti seregrész *Pilsenbe* vonult Csehország délnyugati határainak védelmére.

Miksa és Buquoi szeptember 29-én *Piseket* rohammal elfoglalták, majd a mintegy nyolcezer főnyi friss bajor csapat beérkezése után, október 10-én, *Pilsen* alá érkeztek, ahol előbb Mansfeld, majd Bornemissza lovasai eredményes támadásokkal zavarták őket. Mansfeld azonban rövidesen tárgyalásokba bocsátkozott a császáriakkal, felajánlva esetleges átállását. Noha erre nem került sor, mert nem sikerült megegyezniük, a fehérhegyi csatáig azonban már nem vett részt a hadműveletekben. Mansfeld megintása és seregének tétlensége azonban számottevő mértékben befolyásolta a katonai események további alakulását.

Október 20-án az egyesült ellenséges erők előbb egyenesen *Prága* ellen akartak nyomulni. Amikor azonban vezetőik tudomást szereztek arról, hogy a szövetségesek közvetlenül a fővárosba vezető úton *Beraund* ütöttek tábort, megváltoztatták szándékukat. Úgy döntöttek, hogy egy ideig északra felé nyomulnak, hogy onnan váratlanul kelet felé fordulva jussanak *Prága* alá. A sereg *Pilsenből Plassig* nyomult, és *Rakonitzon* át kívánt *Prága* alá jutni. Frigyes azonban szintén *Rakonitzig* nyomult, és ott kedvező állást foglalt el.

Október 25-étől 30-áig kisebb csatározások folytak. A császári és bajor csapatok 30-án döntő ütköztet akartak vívni, de Anhalti Keresztély nem jött ki erős védállásai mögül, s így a tervezett csata nem következett be. Az ellenség az elkövetkező napokban sikertelen ostromokat vezetett a szövetségesek *rakonitz*i megerősített állásai ellen. November 5-én azonban Miksa és Buquoi elrendelte az elvonulást *Prága* felé, hogy ha lehetséges Frigyes előtt érjenek a városba.

Erre a cseh sereg is megindult erőltetett menetben a főváros felé. A párhuzamosan vonuló ellenfelek között több kisebb összecsapás volt. November 7-én déltájban az anhalti herceg *Unhoschtba* érve örömmel állapította meg, hogy megelőzte az ellenséget. A *Prágába* előresiető Frigyest megkérte, gondoskodjék Fehérhegy megerősítéséről, mert ott fejtene ki szívós

ellenállást. Az anhalti herceg a november 8-ra virradó éjszaka 1 órakor érte el Fehérhegyet, és azt azonnal megszállta. A magyar segélycsapatok a hegy aljában levő *Rusin* nevű helységben helyezkedtek el.

Az erőviszonyok közvetlenül az ütközet előtt úgy álltak, hogy — csatározásokban és Mansfeld passzivitása miatt megfogyatkozva — a szövetséges sereg összlétszáma huszonegyszer, a császári és bajor seregé pedig huszonöt-huszonhét ezer fő volt.³⁰⁷

Bethlen ha attól óvakodott is, hogy csapatai élén személyesen a cseh hadszíntérre vonuljon, egyre több katonát küldött Anhalti Keresztély támogatására. E segélyező létszáma októberben mintegy ötezer harcost tett ki, Bornemissza János és Kornis Zsigmond parancsnoksága alatt. Ezek a csapatok — Bethlen túlzásoktól nyilván nem mentes értékelése szerint — „*ugy elfárasztották az ellenséget az mindennapi csatákkal, rajtok kapdosván szüntelen, táborokat éljen felültették, fenállatták, élését elfogták minden felől, magokat fogyatták annyira, hogy az mint maga comes Turn nekem beszélte bizonyosan, csak az kikre számot tartatott Anahltnus, az ellenségből az magyarok egyszer is másszor is kiket elfogtak, levágtak, nyolczadfél ezeret sokkal exceedált*”. Az ellenség, amikor számban meghaladta is a magyarokat, azok „*serénységétől félvén, mezőn való conflictust nem akart adni a mieinknek*”.³⁰⁸

A magyar segélycsapatok a csehekkel részt vettek a *fehérhegyi csatát* megelőző összecsapásokban, majd a csatában is. Az október 28-án Péchy Simon vezérletével útnak indított háromezres újabb segélyhad azonban már nem érkezett meg a cseh táborba a csata előtt.³⁰⁹

³⁰⁷ Lásd *Breit* i. m. XV. köt. 234–238. o., TT 1892. 295–296. o. és *J. Pekar*: *Bila hora. Jeji priciný a následky*. Praha, 1921.

³⁰⁸ Bethlen 1620. december 8-i lev. portai követeihez. ETA I. köt. 337–338. o. Mozgósításával kapcsolatban lásd Bethlen 1620. október 25-i és november 7-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 19–22. o. András György novemberben kelt lev. Rákóczi Zsigmondhoz. TT 1894. 469. o., valamint Széchy György 1620. november 1-i lev. Lőcse városához. CSSR Levoča, városi lt. I. oszt. 93/2. sz.

³⁰⁹ A csehek segélyére küldött magyar csapatok létszámáról különböző adatok találhatóak a történeti irodalomban. *Gindely* szerint Bethlen Péchy Simon parancsnoksága alatt újabb 8000 főt küldött a csehek segítségére (Bethlen Gábor és udvara. 36–37. o.), azonban még Bethlen 1620. december 8-i, nyilván túlzástól nem mentes levelének tanúsága szerint is Péchyvel csak „*jó ötezer lovast*” küldött a cseh hadszíntérre. ETA I. köt. 339. o. 1620. november 14-i levelében a Kornis alatt levő hadakat nevezi „*derékhadnak*”. (TT 1885. 659. o.), ami arra utal, hogy a Péchy alatt küldött sereg kisebb volt a Kornis alatt levő 5000 fős segélycsapatnál. Ez a körülmény valószínűsíti *Szalay* adatának helyességét, miszerint október 28-án Péchy Simon parancsnoksága alatt 3000 fő indult a csehek segélyére. (Magyarország története. IV. köt. 578. o.).

Bethlen november 12-én délutánig nem rendelkezett pontos értesülésekkel a cseh hadszíntér eseményeiről. November 6-án még olyan híreket kapott, „*hogy császár hada ellen triumphált volna király, lövő szerszámit is elnyerték — de kétkedve hozzátette —, hogy senki nem ír, nem jó onnét, nem hihetem*”.³¹⁰ November 11-én azt tudatta öccsével, hogy az értesülések szerint október 13-án a derékhadak Prága fölött 7 mérföldnyire szemben állottak, nagyon erősen harcoltak, a két oldalon tízezer ember veszett el. Újabb hírek arról számolnak be, hogy két szembenálló hegyen foglaltak állást az ellenfelek, és úgy lövik egymást; nagy a veszteség mindkét oldalon. A bajor herceg főgenerálisát élve fogták el a magyarok, sőt, olyan hírek is érkeztek, hogy Buquoit is elfogták, de ez nem bizonyos. Mindenesetre november 9-én „*pénzes postán*” küldte egy szolgáját Csehországba, hogy biztos híreket hozzon onnan.³¹¹

A „*bizonyos hírek*” csütörtökön, november 12-én érkeztek Pozsonyba. Nagyon szomorú hírek voltak ezek, s Bethlen ugyancsak „busult” rajtuk. A hírhozók arról számoltak be, hogy a szövetséges seregnek november 8-án Fehérhegyen megsemmisítő vereséget szenvedtek a császári és bajor csapatoktól.

A jelentések szerint Anhalti Keresztély a Fehérhegyen három harcvonalba állította fel csapatait. Az első vonal gyalogsága és lovassága között akkora hézagot hagytak, hogy a második vonal katonasága szükség esetén abba bevonulhasson. A magyar lovasságot a harmadik harcvonalba rendelték. Sánc csak az arcvonal bal és jobb szárnyán készült el, amelybe Anhalti Keresztély tíz lövegből álló tüzérségét állította be. A jobb szárnyat Anhalti Keresztély, a bal szárnyat Hohenlohe vezette, Thurn pedig a harmadik harcvonalat.

³¹⁰ Bethlen 1620. november 6-i lev. Péchy Simonhoz. TT 1885. 667. o. E kiadásban nincs keltezte a levél, a két évvel későbbi kiadásban pedig november 16-ra van datálva (Bethlen lev. 149–150. o.), de tartalma vitathatatlaná teszi, hogy azt Bethlen 1620. november 6-án írta. Különben október 25-én még olyan híreket hoztak neki, „... *hogy az mi részünkre való urak Felső-Ausztriában az elmúlt héten Hornt és azonkívül két várost megvettek...*” Szepsi János 1620. október 25-i lev. Pozsonyból Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

³¹¹ Bethlen 1620. november 11-i lev. Bethlen Istvánhoz. TT 1908. 240. o. Bethlen 1620. december 8-i levelében azt írja portai követceinek, hogy már november 11-én „*hora 2 post meridiem*” tudta a fehérhegyi csata kimenetelét (ETA I. köt. 341. o.), azonban ez téves, mert mind Bethlen november 14-i levelének (TT 1885. 659. o.), mind pedig Thurzó Imre november 12-i levelének tanúság szerint (CSSR Bitsci lt. Thurzó corresp. 894.) Bethlen csak november 12-én késő délután értesült a fehérhegyi csata kimeneteléről.

Miksa bajor herceg, hadvezérének Tillynek javaslatára, november 7-én *Unhoschnál* meg akarta rohanni a cseket, de ebbe megakadályozta Buquoi csapatainak lassúsága. Amikor Miksa november 7-én este biztos híreket kapott a szövetségesek elvonulásáról, nyomban megsürgette Buquoit az előnyomulásra. A seblázban fekvő császári hadvezér azt válaszolta, hogy ő Bauchier ezredest ötszáz lovassal és ezer muskétással az ellenség üldözésére rendelte, de a sereg zöme nem követheti azt, mert a csapatok nagyon fáradtak. Miksa azonban újabb futárt küldött hozzá, amire Buquoi november 7-én éjfél körül megindult.

Bauchier ezredes az éjszaka folyamán *Rusinhoz* érve rajtaütött az ott elszállásolt magyar katonákon, s közülük mintegy kétszázat levágott. Kornis erre a magyar csapatokat Fehérhegyre vezette.

Az egyesült bajor és császári sereg *november 8-án* reggel 9 órára háborítatlanul befejezte a harcrendbe fejlődést. Három vonalban álltak fel, amelyek mindegyike négyszögekben felsorakozott gyalogosokból és a szárnyakon felfejlődött lovasságból állt. Az első harcvonal mindkét szárnya előtt két-két löveget helyeztek el. A bajor sereg a balszárnyon állt fel, a császáriaktól eltérőleg négy harcvonalban. Az első és harmadik kizárólag gyalogságból a második és negyedik pedig lovasságból szerveződött. A sereg arcvonala előtt két négy-négy lövegből álló üteg volt. A harcrendi fejlődés befejezte után haditanácsot tartottak, amelyen Buquoi a csata elkerülését és a *Prága* felé történő elvonulást javasolta. Ezt azonban nem fogadták el, hanem a harc mellett döntöttek. A csatában a császáriakat Tieffenbach és Lichtenstein ezredesek, a bajorokat pedig Tilly vezérelte.

A harcot a császári jobb szárnyon levő lovasság kezdte meg, és sikerült is a szemben levő cseh lovasság sorait megbontania. Ugyanekkor azonban a fiatal anhalti herceg a császáriak bal szárnya ellen olyan eredményes lovas-támadást intézett, hogy nemcsak a szemben levő ellenséges lovasság, hanem a gyalogság is kénytelen volt hátrálni.

Ekkor léptek közbe a bajorok és nemcsak a császáriak bal szárnyát szabadították fel a ránehezedő nyomástól, hanem a szemben álló cseh jobb szárnyat is sikerült visszaszorítaniuk oly mértékben, hogy az csakhamar rendetlen futásban keresett menedéket. Nem sokkal ezután a csek két sánca a benne levő ütegekkel együtt az ellenség hatalmába került, és a csek első harcvonala a tisztek minden erőlködése ellenére is menekülni kezdett. A menekülés átragadt a harmadik vonalban felállított magyar lovasokra is. Vilmos weimari herceg meg akarta állítani Kornist, mire az — a feljegyzések szerint — latinul csak annyit mondott: „*A németek futnak.*” A herceg erre szintén latinul válaszolt: „*Nem akarok e napon német*

lenni, magyar leszek. Csak maradj mellettem.” Kornis egy pillanatra visszafordult, de azután tovább menekült. Futás közben sok magyar veszett el, egy részük a Moldva vizében lelte sírját.

A cseh sereg nagy része Prága felé futott, de az üldöző ellenség sokat levágott a menekülők közül. Veszteségüket a különböző források háromötezernek mondják, a császári és bajor csapatokét pedig mintegy ezeröt-száznak.³¹²

A csatavesztés után a cseh hadsereg főbb parancsnokai Prágában felkeresték Frigyes királyt, és azonnali haditanácsot tartottak. Itt egyesek amellet kardoskodtak, hogy meg kell várni a Péchy Simon által vezetett, nyolc-ezer főnyinek tudott magyar sereget, amely még a nap folyamán beérkezhet, és Prága falai mögött meg kell kísérelni az ellenállás folytatását. Anhalti Keresztély azonban a csapatok nagymérvű demoralizáltságára hivatkozva ellene volt e tervnek. Ehhez a véleményhez csatlakozott az öreg Thurn is. Erre Frigyes király családjával együtt elhagyta a fővárost, a maradék csapatok pedig széjjelszóródtak. A császári és bajor seregek ellenállás nélkül vonultak be a védtelenül hagyott fővárosba, amely kiinduló állomása volt a három évtizedig tartó nagy európai küzdelemnek, s két és fél éven át eredményesen dacolt a Habsburg-uralkodóval.³¹³

Egy korabeli angol tudósítás a cseh vereség okait a következőkben foglalta össze: A fő ok az volt, hogy Frigyes serege, amely erőltetett menetben kényszerült Prága védelmére sietni, a nehéz terepen kifáradva érkezett a csataterre. Ott nem volt ideje előnyös harcállást foglalnia és magát kellően elsáncolnia, hanem az ellenség támadásának kitéve, ennek közelében kellett tábort ütnie. A cseh lovasságot az ellenség túlszárnyalta létszámban és erőnlétben egyaránt, mert a magyar segélycsapatok egy része még egynapi járóföldre volt Prágától, az ott levők pedig rosszul voltak felállítva, és nem állták meg helyüket méltó módon.³¹⁴

Gindely összefoglaló munkájának értékelése szerint a szemben álló felek létszámviszonyai csaknem egyenlők voltak ugyan, ellenben óriási nagy volt a morális különbség a két sereg között. Egyik oldalon jóltáplált és pontosan fizetett katonák, a másikon pedig sok nélkülözésen keresztül

³¹² Marx azt írja, hogy az Anhalti Keresztélynek és Hohenlohenak alárendelt cseh sereget egy óra alatt szétfúzták: „... wird in einer Stunde zersprengt.” Chronologische Auszüge . . . 427. o. Lásd még Breit i. m. XV. köt. 238–241. o., továbbá Angyal i. m. MNT VI. köt. 292. o.

³¹³ Breit i. m. XV. köt. 241. o.

³¹⁴ Francis Nethersole 1620. november 16-i tudósítása. HK 1910. 461. o.

demoralizálódott és ezért mindig lázadásra kész legénység. Ez a körülmény az erőviszonyokat nagyon is különbözővé tette.³¹⁵

Bethlen november végén írt levelében a fehérhegyi vereség okát mindekelőtt abban látta, hogy „*az generálisok gondviseletlenek lévén, semmi ordinatiát az hadaknak ki nem adtak volt . . . nem lévén ordinantiája minden seregnek, fele sem vihatott amiatt*”. Ugyanakkor kemény kritikával illette saját csapatainak magatartását is: „*Másik főbb oka, az magyar seregnek az mely helyt mutattak volt, oda nem állatták az seregeket, és ott egy magyar sem vitt, hanem csak mind elfutott, et quod majus harmada sem volt jelen, mind kurva anyjokban voltanak akkor is preadálni*. Ennek főbb oka az rendelt helyben való nem állásoknak Kornis Zsigmondot hallom. Thurn gróf maga volt nálunk ő beszéli, hogy *magyar az harczon tiz nem veszett, hanem bolendul valami szőlőkben való megszorulások miatt veszett talán n° 300, több nem.*”³¹⁶

Néhány nappal későbbi levelében fölöttébb helytelenítette, hogy a szövetséges seregek nem vonultak be Prágába, és nem várták be ott az oda érkező segélyerőket: a Péchy Simon alatt közledeő lovasokat, a sziléziai négyezer katonát és a Morvaországban újabban fogadott ezerkésztűz katonát. Nem mentek be annak ellenére Prágába, hogy jól tudták a városiak „*rebelleióra való szándékát*”, a segélyhadak érkezését és az ellenség túlcresztjét. A vereség előidézője volt az is, hogy a hollandok „*kik titkon igen corrupáltattak volt*”, harc közben áruló módon viselkedtek.³¹⁷

A fehérhegyi vereség hatása fölöttébb nagy volt. Történeti irodalmunk legújabb értékelése szerint ott nem csak a cseh felkelés, hanem tulajdonképpen Magyarország további sorsa is eldőlt.³¹⁸ Ha ez talán túlzás is, annyi bizonyos, hogy a Habsburg-ellenes szövetség gyakorlatilag felbomlott, katonai ereje megsemmisült. *Fehérhegy után Bethlen magára maradvá állt Magyarország nyugati határszélén csekély hadserege élén, amelynek nagyobb része csak lassanként szállingózott haza Csehországból.* Szemben vele a diadalmas császári és liga seregek! A Habsburg-ellenes erők helyzetének mélypontján gyakorlatilag egyedül ő tartotta a Habsburg-ellenes frontot. Csekély gazdasági és katonai erőforrásokra és ingatag magyarországi társadalmi bázisra támaszkodva, meglehetősen bizonytalanul tekinthetett a jövő elé.

³¹⁵ Gindely: Geschichte . . . I. köt. 217. o.

³¹⁶ Bethlen 1620. november 23-i lev. a Szepesi Kamarához CSSR Levoča, városi lt. II. o. 67/16. sz. Kiadva Bethlen lev. 151–153. o.

³¹⁷ Bethlen 1620. december 8-i lev. portai követeihez. ETA I. köt. 337–340. o.

³¹⁸ Magyarország története. I. köt. 244. o.

Bethlen 1620. évi őszi hadjáratát értékelve mindenekelőtt azt kell szemügyre vennünk, hogy *milyen mértékben sikerült megvalósítani a tervezett katonai együttműködést a szövetséges csapatokkal?* E problémakört vizsgálva előljáróban is megállapíthatjuk, hogy az együttműködés csak részben valósult meg, ami negatívan hatott vissza a Habsburg–ellenes harc ügyére. Bethlen a fehérhegyi vereség után sokat mentegette magát, hogy nem oka a szövetségesek katasztrófájának. Sőt, véleménye szerint, ha azok az ő tanácsát követik, még győzhettek volna is!

A küldött katonai tanácsok valóban helyesek is voltak, hiszen tényleg létkérdés volt a cseh mozgalom számára Buquoi és Miksa csapatai egyesülésének megakadályozása. Ezt Anhalti Keresztély is bölcs gondolatnak tartotta, azonban tudta, hogy a cseh mozgalom lényegében magára marad, és minden számba jöhető katonai erő csak az, amely az ő parancsnoksága alatt egyesült. Kímélni akarta tehát haderejét és Buquoihoz hasonlóan körülzáncolt táborban akarta várni a fejleményeket. Nyilván számított arra is, hogy Bethlen táborba szállása Bécs fenyegetettsége miatt most is visszavonulásra kényszeríti Buquoit, s ezzel Csehország ismét felszabadul az ellenséges nyomás alól. A csehek szempontjából ítélve a dolgokat Bethlen elkésett a támadással. Diverziójának súlyát nagymértékben gyengítette az is, hogy felkészületlenül, kis hadsereggel vett részt, és elsősorban magyarországi pozíciójának megerősítésén fáradozott.

Ugyanakkor Bethlen oldaláról vizsgálva a dolgokat ismételtelen le kell szögezni a következőket: Bethlen sem magát, sem hadseregét — s ezzel együtt egész politikáját — nem akarta feláldozni valamiféle eszményi szövetségesi hűség oltárán! Éppen ezért óvakodott attól, hogy szeptember végén és október elején egy Bécs elleni erőteljes támadással az egyesült császári liga csapatokat magára vonja. Anyagi eszközöknek elégtelensége, magyarországi társadalmi bázisának ingatagsága, a török szövetség megbízhatatlansága ekkor már világossá vált előtte, és nem kívánt hazard játékba bocsátkozni. Úgy vélte, hogy a csehek csakis az angol király és a protestáns német fejedelmek segítségével tudnak győzedelmeskedni a Habsburgok felett. Ha onnan nem kapnak elegendő katonai segílyt, ő a csekély haderejével, országától messze elszakadva, legfeljebb velük együtt pusztul, amivel a cseheken nem segít, a Habsburg–uralom pedig teljessé válik a magyarok fölött is.³¹⁹

Bethlen a legkalandosabbnak tűnő tervezgetései között is józanul szá-

³¹⁹ *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 289–290. o. *Vö. Olchváry* i. m. HK 1890. 538. o.

mító reálpolitikus maradt. Mindenekelőtt figyelembe vette a különbséget Frigyes cseh király és a maga helyzete között. Ő a Habsburg-uralkodó által is elismert, s a török által országában védett erdélyi fejedelem volt. Vele Ferdinánd hajlandó volt egyezkedni, Frigyessel mint cseh királlyal pedig nem. Bethlen nem alaptalanul arra számított, hogy ha egy döntő vereséggel nem veszi el a porta támogatását, a legrosszabb esetben visszavonul erdélyi fejedelemségébe, ahol továbbra is a magyar érdekek és a protestantizmus védelmezője lehet a Habsburgok elnyomó és ellenreformációs törekvéseivel szemben. Sőt, a nemzetközi viszonyok jobbrafordulásával módja nyílhat eredeti céljai megvalósítására is!

Frigyes és Bethlen különböző helyzete megmutatkozott a hadműveleti célok közötti divergenciákban is. Ezért irányult Bethlen harctevékenysége 1620-ban *mindenekelőtt* magyarországi helyzetének megszilárdítására. Számára csak másodlagos volt a csehországi hadszíntér. Amikor az elsődleges célt elérte, seregének döntő részét oda küldte, csaknem az egész lovaságát, összesen nyolcezer katonát a csehek megsegítésére. Nem rajta múlt, hogy ez a segítség nem menthette meg a szövetségeseket a katasztrófától.

A magyarországi — illetve a közvetlenül határos alsó-ausztriai — hadszíntéren Bethlen csapatai két ízben vereséget szenvedtek: *Lakompaknál* és *Hainburgnál*. Ezeket azonban teljesen ellensúlyozta a *pozsonyi*, majd a *petronelli* diadal. Ha mindehhez hozzászámítjuk *Pápa*, *Sümeg*, *Lakompak* és *Kőszeg* elfoglalását, a mérleg Bethlen javára billen.

Igaz, hogy ezek a sikerek csupán harcászati eredmények voltak. Alapvető politikai és katonai elképzeléseit nem váltották stratégiai credmennyé. E hadműveletek során azonban csaknem az egész Dunántúlt hatalmába kerítette, s ezzel megszilárdította azt az alapot, amelyre a Ferdinánddal kezdett békealkudozásokat építhette.³²⁰

A kibontakozó nagy európai küzdelem mérlegének serpenyőjében Bethlen serege nem nagy súlyt nyomott. Mégis nagy jelentőségű volt az eredmények további alakulására az, hogy képes lesz-e dacolni a diadalmaskodó Habsburg-hatalommal, vagy pedig feltétel nélkül megadja magát és visszavonul a török védnökség alatti erdélyi fejedelemségébe?

³²⁰ *Gyalókey* i. m. HK 1929. 323. o.

IV. EGYEDÜL A HABSBURG-HATALOM ELLEN

POLITIKAI HELYZET A FEHÉRHEGYI CSATA UTÁN

A nagy történelmi elhatározásokat létrehozó okok és körülmények felderítése mindig izgalmas, de korántsem könnyű feladat a történetíró számára. A nehézségek fokozódnak a régmúlt korok cseményeinél, amikor a kutató csak a töredékesen fennmaradt írásbeli emlékekre van utalva.

Nem kevés problémát, fejtörést okozott a történészeknek annak a pontos felderítése sem, hogy Bethlen Gábor, ez a mindig józanul számító, óvatos réalpolitikus miben bízott, mire számított a csehok fehérhegyi veresége után, mi miatt vállalta az oly reménytelennek látszó küzdelmet a Habsburg-hatalom és szövetségesei ellen? Az a Bethlen Gábor, aki 1616 végén az első kedvezőtlen jelre haza vezette csapatait, aki a csehok Habsburg-ellenes harcának kirobbanása után közel másfél évig várakozott a szükséges „fundamentumokra”, és akitől 1619 legreményteljesebb napjaiban sem volt idegen a kiegyezés gondolata!

Ahhoz, hogy világosan lássuk Bethlen elhatározásának okait, behatóbb clemzés alá kell vennünk a politikai helyzetet. Meg kell vizsgálni, hogy valóban teljesen kilátástalanná vált-e a fejedelem helyzete a szövetségesek fehérhegyi veresége után, vagy pedig volt reménye arra, hogy ha már a maximális politikai programot nem is, de legalább a minimális célt, Erdély területének Felső-Magyarországgal történő növelését megvalósíthassa?

A történeti irodalom nem értékeli egyöntetűen a fehérhegyi csata után kialakult politikai és katonai helyzetet. *Marx* — a német források alapján — úgy foglal állást, hogy a Habsburg-ellenes erők helyzete általában nagyon bizonytalan, ingatag volt a fehérhegyi csata után. Ezen nem változtatott alapvetően az a körülmény sem, hogy I. Jakab angol király jelentékeny hadsereget állított fel, amelynek többsége Pfalzban maradt, és Spinola támadása ellen védte azt. 1621 januárjában a német birodalom területén ünnepélyesen kihirdették II. Ferdinánd döntését Frigyes elűzetéséről. A győzedelmeskedő Habsburg-hatalom Felső- és Alsó-Ausztriát teljesen katolizálta, s a császári politika Csehországban „barbárul kegyetlenkedett

a lakossággal szemben”. Áprilisban Frigyes helyzete már Pfalzban is meglehetősen reménytelenné vált, noha ezen a területen még váltakozó kimenetelű összecsapások folytak egész éven át.¹

A magyar történeti irodalomban *Fraknói* Bethlen helyzetét elemezve azt említi ki, hogy a fehérhegyi vereség után Bethlenhez utazott *Thurn* gróf volt nagy hatással elhatározására, aki állandóan a további harcra buzdította. Ezenkívül az Angliából, Dániából, Svédországból érkező harcias felhívások és ígéretek sem maradtak hatástalanok. Sőt, ebben az időben a portáról is katonai segílyt ígértek a háború folytatásához. Mindez végül oda hatott, hogy Bethlen a békekötést nem tartotta elengedhetetlenül szükségesnek.² *Horváth Mihály* arra mutat rá, hogy „komolyabb szándéka sem *Ferdinándnak* sem *Bethlennek* nem volt megbékülni”. *Ferdinánd* úgy látta, hogy a spanyol király segílyhadaival könnyen legyőzheti a töröktől nem támogatott Bethlent, Bethlen pedig bízott a portáról kapott ígéretekben.³

Szekfű értékelése szerint Bethlen a fehérhegyi csata, a hainburgi tárgyalások és a belső elpártolások után egészen egyedül maradt, és tisztán erős akaratára és erdélyi csapataira támaszkodva vette fel a küzdelmet. „Az 1621. évi hadviselés Bethlennek legszemélyesebb munkája, melyet az ő energiái láttak el, s melyet minden külső befolyástól függetlenül vezetett.” Küzdelméhez két gazdag európai országból várhatott segílytséget: Hollandiából és Velencéből. Előbbi állam maga is harcolt, s így anyagi segílynyújtás szempontjából Velence jöhetett elsősorba számításba. Bethlen követségét azonban a velenceiek nagyon udvarias formák között elutasították. A nyugati szövetséghez fűzött tervek meghiúsulása után *csakis a török maradt* Bethlen utolsó reménysége. A portai basák személyes viszonyainak alapos ismerete, követeink kiterjedt összeköttetéseinek nemegyszer hozták közel a reményt, hogy a porta hatékonyan megsegíti. Végül azonban a török katonai támogatás csak ígélet maradt, mert a meggyöngyült birodalomnak ekkor a lehetlenséggel határos volt háborút kezdenie.⁴

Hajnal a Fehérhegy után bekövetkezett európai viszonyokat taglalva rámutat, hogy a német birodalom régi egyensúlya fölbomlott, s a csatavesztés után a két katolikus hatalom, II. *Ferdinánd* és I. *Miksa* került előnyös helyzetbe. A protestáns unió feloszlott, és *Frigyest* a birodalomban csak *Mansfeld* és egy-két „hadivállalkozó” fejedelmi sarj támogatta kevés sikerrel. Ezek a tényezők azonban a körülményeknek csak az egyik oldalát mutatják.

¹ *Marx*: Chronologisch Auszüge . . . 427–430. o.

² *Fraknói (Frankl)* i. m. I. köt. 572. o.

³ *Horváth M.* i. m. V. köt. 237. o.

⁴ *Szekfű* i. m. 134., 140–144. o.

A fehérhegyi csata után ugyanis a császár nem szívesen növelte tovább a riválisként jelentkező bajorok hatalmát, a spanyol udvar pedig egyenesen ellene dolgozott, aminck következtében Bajorország közeledni kezdett Franciaországhoz. Ugyanakkor 1621-ben lejárt a 12 évre kötött fegyverszünet a spanyolok és a hollandok között, s a megindult háború a birodalomban folyó küzdelmet is a Németalfölddel szomszédos területekre vonta.⁵

A legújabb kori osztrák történeti irodalomban E. Priester részletesen foglalkozva a csehországi eseményekkel kifejti, hogy a csehek szövetségeseiktől cserbenhagyva s belső ellentmondásoktól szaggatva nem tudták sokáig tartani magukat az ellenséggel szemben. Ferdinánd győzelmét a protestánsok kíméletlen kiírtása követte Csehországban, és Frigyes menekülése után ügyéért csak a landsknecht Mansfeld harcolt makacsul tovább.⁶

A magyar marxista irodalom a fehérhegyi vereség után kialakult külpolitikai helyzetet úgy értékelte, hogy a Habsburgok helyzete Európában nagymértékben megszilárdult, a Habsburg-országok rendjeinek ellenállása pedig alapjában megrendült. Kivéve Magyarországon, ahol a rendek Bethlen katonai sikereinek eredményeként továbbra is élvezték az 1608-as hatalmi egyensúly legtöbb előnyét. A háború súlypontja Németországba tolódott. A protestáns német fejedelmek egyes helyeken még ellenálltak a császáriaknak és spanyoloknak. Legfőbb reménységük az 1621-től ismét harcba lépő Hollandia volt, de a hollandok által vívott harcok különösebb eredmény nélkül, váltakozó kimenetellel folytak.⁷

Ha Bethlennek a fehérhegyi vereség után írott leveleit olvassuk, azokból nagy elszántság, a külpolitikai és katonai viszonyok javulásába vetett hit sugárzik. November végén a Szepesi Kamara vezetőinek küldött levelében buzdította a magyar rendeket, hogy „... ilyenkor kellene leginkább magokat vitézül hazájok szeretőknek mutatni”. Látja azonban az emberek nagy megrémülését — írja —, s ezért ha kívánják, megcsinálja a békességet a császárral. Noha, „... csak jól meglássátok, mint hisztek az németnek, mert bizony kígyó farka vágását soha el nem felejtí. Én reám ne vessetek, ha miben incuráltok, hanem magatok asszonyember szívetek félelmének; mert ha akarátok egyaránt, én nem hires kurva, hanem egy igaz férfitól volnék, de egyedül én is csak egy ember vagyok.”⁸

December első napjaiban portai követutasításában azt írta, hogy a török-nél csak „gyengén” jelentsék meg a vereséget, „melyről így gondolkodjék

⁵ Hajnal i. m. III. köt. 311–312. o.

⁶ Priester i. m. I. köt. 158–165. o.

⁷ Magyarország története. (Egyetemi tankönyv.) II. köt. 184–185. o.

⁸ Bethlen 1620. november 27-i lev. a Szepesi Kamarához. Bethlen pol. lev. 224. o.

az fényes Porta, hogy ez nekiünk igen keveset ártana, sőt inkább tanítana bennünket, hogy mászszor az vakmerő bátorsággal magunkat el ne higyjük". Noha a helyzet nem súlyos, a porta mégis küldjön Havasalföldön át Pest mellé hat- ezer tatárt, akik ott Bethlen parancsát várják. A budai pasa is készítsen fel tízezer lovast a végek katonaságából, „kik nem néznék a télnek mivoltát”, hanem álljanak rendelkezésére. „Ha pedig ezt nem cselekedik, azt is mondják kategorice meg. Ne biztassanak haszontalan szóval bennünket, hogy arra való bizodalomban el ne vesszük országunkat szabadságával együtt, mert mostan mindenik része kezünknel vagyon még. . . . Ha segítséget nem ad az fővezér mostan, nyárban se adjon bator, kin én semmit sem sirok, ha nem ad is, ha ad is.” Most a tél folyamán lehetne megakadályozni, hogy a császáriak elfoglalják Morvát, Sziléziát és Lausitzot.⁹

A török katonai segítséggel kapcsolatban megoszlottak a vélemények. Rimay János portai követ azt tanácsolta, hogy ne szorgalmazzák a török katonai segítségnyújtást. Egyrészt, hogy a keresztény országok ne vádolhassák emiatt a magyarokat, másrészt, hogy ne vonják ezzel Magyarország- ra a habozó szándékú Ferdinánd hadait. Sőt, inkább arra kellene rávenni a birodalmi fejedelmeket és rendeket, hogy a török készülő támadása ellen Lengyelországot, védőpajzsukat óvják meg, s Ferdinánd készülődéseit fékezék le.¹⁰

A török katonai támogatás azonban egyre inkább csak üres ígéretésnek bizonyult. Februárban — amikor Bethlen tudatta portai követével, hogy Csehország és Morvaország néhány hely kivételével meghódolt a császári- aknak — Rimay azt jelentette: *A törökök jó szót ugyan adnak és együttérzést is mutatnak, de tényleges katonai segélynyújtásról már nem is beszélnek.*¹¹ Ezen nem változtatott az a bizakodó hangú külpolitikai tájékoztató sem, amit Bethlen márciusban küldött a portára.¹² Április elején a fejedelem kénytelen volt közvetlenül a tatár kánhoz fordulni, de ez a lépése sem járt eredmén- nyel.¹³

⁹ Bethlen 1620. december 8-i lev. portai követeihez. ETA I. köt. 343–346. o.

¹⁰ Rimay János 1621. február 5-i jelentése ETA I. köt. 366–369. o.

¹¹ Rimay János 1621. febr. 21-i jelentése ETA I. köt. 374. o.

¹² Lásd Bethlen 1621. március 22–25-i követutasítását. Tmkáo. I. köt. 268–284. o. Ebben többek között azt írja: „nagy reméniséget” adtak a velencei köztársasá- gból is, „hogy pénzzel segéllenek az hadakozdshoz, mivel nem barátjok nekik az hispanus és austriacus”. Uo. 284. o.

¹³ Bethlen 1621. április 1-i lev. a tatár kánhoz, valamint II. Ferdinánd 1621. május 12-i lev. Lipót főherceghez. TT 1892. 300–301. o.

Áprilisban Bethlen már egyre reménytelenebbnek ítélte szövetségésének, az elűzött cseh királynak helyzetét. Úgy látta, hogy belátható időn belül nem valósítható meg az újabb katonai együttműködés. Frigyes háromszázhatvanezer forint hópénzt kért tőle hadai számára, amelyeket azonban csak a birodalomban kívánt felhasználni. Bethlen megírta, hogy a lehetetlen kívánság teljesítését nem ígérheti, „mert elégtelenségemet tudván, mi haszon hazugsággal gyaláznak magamat”. Májusban kétkedve fogadta azt a hírt, hogy Mansfeldnek immár huszonnégyezer katonája van Frigyes szolgálatára. Kifejtette, nincs bizalma abban, hogy Mansfeld sikeresen tudjon fellépni a császár és szövetségesei ellen.¹⁴

Bethlen nyár közepére egyre világosabban látta a szomorú valóságot: *csak a saját erőforrásaira támaszkodhat és legfeljebb valami csekély nyugati zsoldos segélycsapatra*. Ekkorra a török segítségbe vetett reménye is végképpen szertefoszlott, s keserűen állapította meg: A törökök „*hadat nem adának, sem hazug szónál egyebet*”.¹⁵

1621 nyarára tehát a külpolitikai viszonyok egyre kedvezőtlenebbekké váltak, és egyre kevesebb reális lehetőséget kínáltak a fejedelem maximális politikai programjának megvalósításához. Reálisan csupán arra lehetett számítani, hogy az örökös tartományok és a birodalom pacifikálásából eredő lekötöttség, valamint a Habsburg—bajor ellentétek és nem utolsósorban a nyílt török háború elkerülésére irányuló törekvés miatt nem valószínű a Habsburg szövetségi blokk együttes nagy katonai akciója Bethlen ellen. Kisebb erőkkel végrehajtott támadás elhárításához pedig elégségesnek ítélte saját belső erőforrásait. Mindenekelőtt az erdélyi fejedelemség erejét, mert a magyarországi belpolitikai helyzet alakulása miatt alapvetően csak Erdélyre számíthatott.

A történeti irodalom a fehérhegyi csata után kialakult magyarországi politikai helyzetet — meglehetősen egyöntetűen — súlyosnak értékelte. A csehek veresége nyomán a nagy lelkesedést nagy csüggedés váltotta fel, a nemesek jó része a visszavonulás útját kereste — írja *Szilágyi Sándor*.¹⁶ *Angyal Dávid* arra mutat rá, hogy az uralkodó osztály körében megnyilvánuló közömbösség és elpártolás növelte Bethlen helyzetének nehézségét.

¹⁴ Bethlen 1621. április 22-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 284. o., valamint április 24-én és május 15-én kelt leveleit ugyanahhoz uo. 285., 297—298. o.

¹⁵ Lásd *Toldalaghi M.* i. m. ETA I. köt. 232—233. o. Bethlennek az angol királyhoz június 3-án írt levelére I. Jakab és a parlament csak október 19-én válaszolt. Ebben 80 000 arany hadisegélyt ígértek. *Eszterházy M.* . . . II. köt. 7. o.

¹⁶ *Szilágyi: I. Rákóczy György.* 81—82. o.

ségeit.¹⁷ *Szeksfű* kifejti, hogy a magyar rendek és Bethlen viszonya napról napra zavarosabbá vált. Ennek okai — szerinte — a nemceseknek a király iránt érzett lojalitása és a háborúval járó súlyos anyagi terhek, a hadjárattal kapcsolatos katonai kihágások és a hadsereg eltartásának költségei. Bethlen azonban tudta — teszi hozzá *Szeksfű* —, hogy ő nyugodtan háborúzhata a vármegyék akarata ellenére is, mert erdélyi seregei kikényszerítik a renitens magyar vármegyéktől a támogatást.¹⁸ Wittman 1952-ben megjelent munkájában a parasztmozgalmaknak tulajdonított döntő jelentőséget a belpolitikai viszonyok alakulásában. „Az 1618-as nyitramegyei parasztmozgalom hatalmas figyelmeztetés volt . . . az urak amint látták, hogy Bethlennek nem sikerül teljesen megszabadítani az országot a némettől, gyorsan helyezkedtek és Ferdinándtól várták a segítséget jobbágyaik esetleges megmozdulásai ellen.”¹⁹ Későbbi írásában azt emeli ki, hogy a csehek fehérhegyi veresége a magyar urakra és nemesekre „elemi csapásként hatott”. Ennek hírére megrettentek, és keresték a császárral való megegyezés útját, akármilyen engedmények árán is.²⁰

A korabeli forrásokat vizsgálva valóban azt tapasztalhatjuk, hogy a fehérhegyi vereség híre óriási mértékben bénító hatással volt a magyarországi közvéleményre. Bethlen már december első napjaiban így jellemezte a belpolitikai helyzetet: „Itt minden embernek elméje, kedve az békességén forog.”²¹

Különböző rémhírek keltek szárnyra. Azt híresztelték, hogy a fontos Óvár máris császári kézre került. Ezzel kapcsolatban írta Thurzó Imre Nagyszombatból az édesanyjának: „Én efféle hírköltést nem csudálok, mert az különböző elméjű embereknek az hazugság igen könnyen áll, s olyanoktól is származik ki az ilyen dolog.”²²

II. Ferdinánd december 11-én Eszterházy Miklóst bízta meg a magyar uralkodó osztály tagjainak visszatérítésével a Habsburg-hűség alá. Királyi főbiztossá nevezte ki, és felhatalmazta, hogy az átpártolni szándékozókka lalkudozzon és megegyezzen. „Kik olyan szándékkal jelennek meg nála, hogy hűségünkhöz visszatérjenek, azokat haladék nélkül oltalmába vegye.” Ugyanakkor „kötelessége leszen a makacsokat büntetni, a híveket pedig az irán-

¹⁷ *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 304. o.

¹⁸ *Szeksfű* i. m. 114–124., 134. o.

¹⁹ *Wittman*: Bethlen Gábor mint hadszervező. 14. o.

²⁰ Magyarország története. (Egyetemi tankönyv.) II. köt. 183. o.

²¹ Bethlen 1620. december 8-i lev. portai követeihez. ETA I. k. 342. o. Lásd még *Jurkovich*: Zólyomlipcse várának és uradalmának története. HK 1929. 269–270. o., valamint *Komáromy*: A nyitrai áru lás 1621-ben. HK 1894. 600–601. o.

²² Thurzó Imre 1620. december 8-i lev. Nagyszombatból Czobor Erzsébethez. CSSR Bitsci lt. Thurzó corresp. 894. o.

tunk állandóan engedelmeseket a lázadók javaiból — kellő megválogatással — jutalmazni”.²³

Ilyen körülmények között döntő fontosságú volt az időnyerés, a várható támadás elodázása tárgyalások útján! Bethlen különben a fehérhegyi csata előtt is kész volt a tárgyalásokra. Az 1620 október második felében őt Pozsonyban meglátogató és a békekötésre intő francia közbenjárókat szívesen fogadta, s közölte hajlandóságát a tárgyalásokra, amelyek előfeltételként azt jelölte meg, hogy az egyezség a szövetségesekre is vonatkozzék. E feltételt azonban — különösen a fehérhegyi csata után — a császár nem fogadta el. Így Bethlennek bele kellett törődnie abba, hogy ügye elvált a cseh mozgalométól, és magára maradva neki is engedékenyebbnék kell mutatkoznia.

Mielőtt végleges lépésre határozta el magát, 1621 januárjában országgyűlést hívott össze *Nagyszombatba*. Ott szomorúan kellett tapasztalnia, hogy már nyoma sincs hívei korábbi lelkesedésének, sem az ellenzék csendes visszahúzóadásának. Királyi előterjesztésében fölhívta a rendeket, hogy a súlyosnak minősített nemesi fölkelés helyett más katonaiállítási módot javasoljanak, s tanácskozzanak a Ferdinánddal megkötendő béke feltételeiről. A csekély számmal megjelent vármegyei követek azonban csak panaszkodtak a terhek miatt, és mindenáron a mielőbbi békekötést szorgalmazták. Kijelentették, nem akarnak tovább harcolni, és csak azzal a feltétellel hajlandók a hadakozás folytatásához jobbagyzsoldosokat állítani, ha Bethlen az urakat, a nemeseket és a portaszám utáni gyalogosokat haza engedi a táborból. Ilyen kikötéssel megszavaztak háromezer gyalogsoldjára tízezer forintot, de csak két hónap időtartamra. Bethlen ezt nem fogadta el, mire a rendek a létszámot kétezer gyalogra és kétezer lovasra felemelték. Ezután az ellátási nehézségek miatt szétoszlottak Nagyszombatból. A felső-magyarországiak *Galgóczra*, az alsó-magyarországiak pedig *Modorra* mentek.²⁴

Az országgyűlési tárgyalásokkal párhuzamosan januárban megkezdődtek *Hainburgban* a béketárgyalások is. Császári részről Salm Frigyes, Meggau Lénárd, Breunner Siegfried, Dallos Miklós pécsi püspök és Eszterházy

²³ II. Ferdinánd 1620. december 11-i oklevelét lásd Eszterházy M... I. köt. 166–167. o. Vö. a császár 1621. január 12-i és január 13-i lev. Eszterházyhoz. Uo. 170–171. o.

²⁴ Lásd II. Ferdinánd 1620. november 18-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 244–245. o., valamint *Hajnik I.*: Az 1621. nagyszombati országgyűlés és Pozsony meghódítása Ferdinándnak. Magyar Akadémiai Értesítő 1865. V. köt. 140. o.

Miklós vettek részt. Bethlen megbízottai Forgách Zsigmond nádor, Péchy Simon kancellár, valamint Jakusith Endre és Sándor János voltak, póttagként Apponyi Pál szerepelt.

Bethlen már kezdetben elégedetlenségét fejezte ki a nádornak a tárgyalások menete miatt, és közölte vele: *Úgy tárgyaljon, „. . . mely az ország szabadságának és az én személyemnek is ne derogáljon”*.²⁵ Alig kezdődtek el a békealkudozások, máris megindultak a titkos átállások a magyarországi urak és nemcek körében. Bethlen január 29-én keserűen írta feleségének: *„Nem csudálom, hogy Buquoi Magyarországra igyekszik, mert hiják igen, de az követit az uristen kezembe adta . . . azt mondja, 54-en vadnak, az kik hiják . . .”*²⁶ Elkeseredetten írta főúri hívének, Thurzó Imrének, hogy ilyen állapotok között még ha Ferdinánd a kezén hagyná is az országot, akkor sem kellene, mert *„jobb volna nekem egy jó nemes emberségben élnem, hogysen ilyen visszavonó nagy reputációju országban számárkodnom”*.²⁷ A dolgok végül már odáig fajultak, hogy március elején — a korabeli feljegyzések szerint — merényletet terveztek Bethlen ellen. El akarták pusztítani *„mind vas mind méreg által”*, azonban a terveket idő előtt megtudták és meghiúsították.²⁸

Március második felére egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nem sikerül megegyezésre jutnia a császárral. Bethlen helytelenítette azokat az engedményeket, amelyeket biztosai tettek a császáriaknak. Nyíltan meg is írta a nádornak: *„. . . tudom immáron a kegyelmed elméjének, discursusának cursusát, mind azáltal abban nem szükség fáradni kegyelmednek, mert bizony nem leszen ugy.”* Kérte, jöjjön hozzá személyes megbeszélésre, de a nádor már nem mert Pozsonyba utazni, hanem véglegesen a császári táborban maradt.²⁹

²⁵ Bethlen lev. lásd TT 1885. 668. o., továbbá Eszterházy M. . . I. köt. 169—195. o. és Bethlen levelezése 157—158. o.

²⁶ Bethlen 1621. január 29-i lev. feleségéhez. TT 1908. 241. o. Február 10-én portai követeinek már 112 úrról és nemesről írt, *„. . . kik Buquoihoz internuntius küldtek volt”*. ETA I. köt. 359. o.

²⁷ Bethlen 1621. február 4-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 240. o. Vö. Eszterházy M. . . I. köt. 183—187. o., valamint Bethlen 1621. február 26-i lev. Nagyszombat tanácsához. CSSR Trnava, városi lt.

²⁸ Péchy Simon 1621. március 5-i lev. A francia közbenjárókhoz. Eszterházy M. . . I. köt. 189. o.

²⁹ Bethlen 1621. március 12-i lev. a nádorhoz. Bethlen pol. lev. 268—269. o. Lásd még levelét Thurzó Imréhez. Uo. 266. o., valamint március 20., 21., 22. és 29-én kelt leveleit portai követeihez. ETA II. köt. 384., 385., 386—387. o. és Tmkáo. I. köt. 273. o. Thurzó Szaniszló 1621. március 18-i. lev. Bethlenhez és Forgách nádor március 29-i lev. Thurzó Imréhez. TT 1888. 618., 622. o.

Április—május hónapokban Bethlen magyarországi társadalmi bázisa tulajdonképpen leszűkült a felső-magyarországiakra. Amint Buquoi támadása megindult, Alsó-Magyarország nemesei és főurai — néhány kivétellel — fejet hajtottak a császári hatalomnak. Még olyan, legszilárdabbnak hitt támaszok is meginogtak, mint Thurzó Imre vagy Illésházy Gáspár! A leitavai várába zárkozó Thurzó Imre május első napjaiban a következőket írta Péchy Simonnak címezve, de tulajdonképpen Bethlen értésére szánva: „Az ország teljességgel megunakodik, s el is pusztul és a státusok közül is sokak ő fölségétől idegenednek — a mint volt eddig is, szabadságunk is pedig, s religiónk is periclitálni fog . . . kicsiny bosszuságért, haragért, s bizonytalan hadért az bizonyos tractát nem köllene abscindálni, mert gyakorta ártalmas az harag, s annál inkább az hertelenség.”³⁰

Ösztönzőleg hatott az elpártolásokra II. Ferdinánd május 2-án kibocsátott körlevele is. A császár amnesztiát ígért mindazoknak, akik a mozgalmak alatt Bethlen pártjára állottak, feltéve, ha legkésőbb május 30-ig hűséget fogadnak. A nádor és albiztosai külön is küldtek leveleket a magyarországi főuraknak, vármegyéknek és városoknak, amelyekben igyekeztek megmagyarázni Bethlentől való elpártolásukat. Ennek oka — állításuk szerint — kizárólag az volt: meggyőződtek, hogy Bethlen nem akarja a békét. Felszólították a rendeket, hogy az országba jövő császári seregeket ne ellenséggént, hanem oltalmazóként tekintsék.³¹

Az országban szétküldött vádoló írásokra Bethlen körlevélben válaszolt. Kifejtette, hogy ő most is kész a békés megegyezésre, csak a császár tanúsít „rigiditást és keménységet” — főképpen az ország szabadságát érintő dolgokban. A helyzet megtanácskozására júniusban országgyűlést tart Eperjesen. Ha ezen a gyűlésen a rendek nem fogadják el a császár feltételeit, „. . . bizony soha halálomig el nem állok az ország mellől, ha csak öt vagy hat vármegye marad meg mellettem is, mégis eleget akarok tennem kötelességemnek, conscienciámat, hiremet, nevemet meg nem undokítom úgy, miut oda az alföldön Alsó-Magyarországon hozzá foganak gyalázatos veszedelmekre”.³²

³⁰ Thurzó Imre 1621. május 2-i lev. Péchy Simonhoz. ETA II. köt. 381—383. o. Vö. Forgách Zsigmond 1621. április 9-i és április 22-i lev. Thurzó Imréhez. TT 1888. 625—627. o. és Bethlen 1621. április 25-i lev. Forgách Zsigmondhoz. Eszterházy M. . . I. köt. 198. o.

³¹ Lásd Eszterházy M. . . I. köt. 201. o., TT 1892. 360. o., CSSR Levoča, városi lt. I. o. 93/5. sz., valamint Forgách Zsigmond 1621. május 4-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss. és Széchy György 1621. május 3-i lev. Rákóczi Györgyhöz. Bethlen lev. 164—165. o.

³² Bethlen 1621. május 25-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 308. o., május 6-i lev. Czobor Erzsébethhez. CSSR Bitsci lt. Thurzó corresp. 707. o., május 9-i

Az elpártolások áradatában némi szilárd bázist jelentettek a felső-magyarországi városok, amelyek polgárai a háborús terhek ellenére is kitartottak Bethlen mellett. Hasonlóképpen viselkedtek a hajdúk, akik a május első napjaiban tartott gyűlésük állásfoglalásáról levélben tudósították a városokat és vármegyéket: „... mi is kicsintől fogván nagyig, fejünk fennállatáig, az mi kegyelmes urunkkal Fejedelmünkkel együtt élünk halunk és fejünk fennállásáig igaz hivek is leszünk, az melyben kegyelmetek is ne kételkedjék.”³³

Alsó-Magyarországon Buquoi csapatainak előnyomulása után azonban egészen másként alakult a helyzet. Forgách nádor május első napjaiban a Csallóközben, Somorjánál „kitétette az ország zászlóját”, és parancsot adott a vármegyéknek, városoknak és főuraknak, hogy katonáikkal az alágyülekezzenek. „Palatinus uram ő Nagysága az ország zászlaját kitétette — írta Révay Péternek Thurzó Imre — netalántán ő fölséges is urunk [ti. Bethlen] az ország zászlóját kitéteti, s az egyik zászlója az országnak törökkel s tatárokkal és nem is kevés magyarokkal együtt lévén, és az másikat németek között hordozván, mi léssen belőle, kegyelmed meggondolhatja.”³⁴

A nádor május 22-én értesítette Bars megyét, hogy hűségének biztosítására Pálffy Istvánt és Koháry Pétert katonasággal küldte oda.³⁵ Néhány nappal később Trencsén vármegye gyűlést tartott, s Pozsony és Nyitra megyék példájára a császár hűségére esküdött.³⁶ Felső-Magyarországon Széchy György fenyegette Murány várából a városokat és megyéket: ha azonnal meg nem hódolnak az alsó-magyarországi megyék példájára „bizonyos legyen benne hogy kárát vallja”! A császári hadak immár a bányavárosokon vannak, s rövid idő múlva ide is elérkeznek.³⁷

lev. OL Batthyány cs. lt. Miss., s ugyanaznap lev. Bars vármegyéhez. TT 1892. 361–363. o.

³³ Lásd a szabolcsi hajdúk 1621. május 5-i és 6-i lev. Lőcse, Bártfa, és Kassa városok tanácsához. CSSR Levoča, városi lt. II. o. 67/16., CSSR Bardejov, városi lt., valamint TT 1891. 508–509. o. és Bethlen lev. 165. o. A városok magatartásával kapcsolatban lásd pl. TT 1908. 87–89. o., *Hajnik* i. m. 157. o., valamint Bethlen pol. lev. 288. o.

³⁴ Thurzó Imre 1621. május 7-i lev. Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1621–1629. Vö. Forgách nádor 1621. május 8-i lev. Bars vármegyéhez. TT 1892. 361. o. és Thurzó Imre május 13-i lev. Forgách Zsigmondhoz. TT 1888. 632–633. o., Bethlen május 10-i lev. Bethlen lev. 167–169. o.

³⁵ Forgách nádor 1621. május 22-i lev. Liptai Imre barsi alispánhoz. TT 1892. 363. o.

³⁶ Horváth Gáspár 1621. május 29-i lev. Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1621–1629.

³⁷ Széchy György 1621. május 28-án kelt levelcit a felső-magyarországi rendekhez. Lásd pl. CSSR Levoča, városi lt. I. o. 94/4., vagy CSSR Bardejov, városi lt.

Alsó-Magyarországon a főurak közül csak Thurzó Imre és sógora Illés-házy Gáspár nem állt át még nyíltan a császár hűségére. Bethlen rábeszéléssel, dicsérettel erősítette őket állhatatos magatartásukban, de megcsillantotta előttük a büntetés lehetőségét is: „... a mint látom, sok urnak nem kell jószága, másoknak akarják velünk adatni.”³⁸ Buzdította őket, hogy hamarosan „derekas haddal” segítségükre érkezik. Ezzel kapcsolatban azonban Thurzó június elején a következőket üzenté Révay Péterrel Bethlennek: „Az ide való emberek teljességgel elunták a sok biztatást, úgy annyira, hogy immár az segítség felől ha valamit hallanak is, de kevésnek adnak helyt, s ha ő felsége kegyelmesen nem providedál ennek az földnek hamar oltalmazásáru, vagy illendő segítséggel avagy a békességnek elvégzésével, amely legfőbb és leghasznosabb is volna, félő hogy nagy veszedelem ne következhessek, azért kellene az békességet elvégezni, mennél hamarabb lehetne. Mert ha nem tudom minemű nagy erővel jön is ő felsége, s az ellenséget megnyomja is, ugyan csak az mi hazánk romol...”³⁹

A magyarországi politikai légkör egyre nyomasztóbbá vált. „... nem tud ember hova fordulni az sok áruló között” — írta június 10-én Bethlen Thurzó Szaniszlónak.⁴⁰ A mozgalom magyarországi társadalmi bázisának ingatagságán már csakis a gyors katonai sikerek változtathattak. Annál is inkább, mert a belpolitikai helyzet ily mérvű rosszabbodását is elsősorban az okozta, hogy a császári seregek komoly katonai sikereket értek el 1621 első felében Magyarországon.

Végig tekintve a külpolitikai és a belpolitikai viszonyok alakulásán 1620 végétől 1621 közepéig azt láthatjuk, hogy a helyzet ugyan súlyos volt Bethlen számára, de nem katasztrofális. A fejedelemsnek a legrosszabb esetben is csak azzal kellett számolnia, hogy elveszti a magyarországi területeket, és kénytelen lesz visszavonulni az erdélyi fejedelemség 1619-es határai mögé. A hadjárat előtti status quo visszaállítása kétségtelenül nagy csapást jelentett volna Bethlen politikai céljaira, magyarországi híveinek helyzetére és a fejedelemben vetett bizalmára, a nyugat-európai Habsburg-ellenes erők pozíciójára, s a fejedelem további akciólehetőségeire. Bethlen erdélyi fejedelemsége azonban továbbra is fennmarad, mert azt megvédi a hatalmi presztízisére féltékenyen őrködő török birodalom. Tehát a fejedelemsnek nem kellett olyan mérvű katasztrófa bekövetkezésétől tartania, mint

³⁸ Bethlen 1621. május 25-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 309. o.

³⁹ Thurzó Imre 1621. június 2-i lev. Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1621—1629.

⁴⁰ Bethlen 1621. június 10-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. Bethlen pol. lev. 324. o. Lásd még uo. 336—337. o., valamint MTT XXVII. köt. 31—36. o.

Frigyesnek Csehországban. Az ő erdélyi fejedelemségét csakis egy nyílt török-ellenes háborún keresztül lehetett volna megdönteni. Erdélyi fejedelmi hatalma fennmaradásának legfontosabb előfeltétele az volt, hogy *ne szenvedjen döntő katonai vereséget Erdély határán kívüli.* Ennek bekövetkezése esetén ugyanis felmerült volna annak a komoly veszélye, hogy a nyílt háborútól ugyancsak húzódozó török vezető körök elejtik személyét, és más, békésebb fejedelmet jelölnek a helyére. Bethlennek azonban ettől a Habsburg—bajor ellentétek, az erdélyi gazdasági és társadalmi bázis szilárdsága, valamint a speciális katonai okok miatt egyelőre nem kellett tartania. *Mindezeket számba véve megállapíthatjuk, hogy döntése az ellenállás folytatására a politikai és katonai viszonyok redlís felmérésén nyugodott.*

A CSÁSZÁRI SEREG ELŐNYOMULÁSA 1621-BEN

Bethlen katonáival utoljára a fchérhegyi csatában találkoztunk, ahol azok korántsem bátor helytállást tanúsítottak a császári és bajor csapatokkal szemben. Megfutamodásuk ellenére, fegyvernemi sajátosságuk előnyei miatt, viszonylag kis veszteséggel érkeztek haza. Ez a körülmény nagymértékben megkönnyítette Bethlennek a védelem megszervezését a várható császári akcióval szemben. A sikeres védekezés esélyeit növelte a téli hideg beköszöntése is, hiszen a nyugat-európai seregek ebben a korszakban téli hadjáratot csak a legritkább esetben folytattak. A fejedelem tehát közel fél évnyi nyugalmi időre biztosan számíthatott, így a katonai helyzet egyelőre nem volt közvetlenül fenyegető.

A védelem megszervezéséhez maradt időt Bethlen igyekezett jól hasznosítani. Szerette volna az ellenállás tüzét továbbra ébren tartani a cseh királyságban is, mert tudta, hogy minél jobban elhúzódik a megszállt ország teljes pacifikálása, annál később következik be a Magyarország elleni katonai akció. Ennek érdekében már november 16-án kiáltványban fordult a cseh és morva rendekhez, amelyben további ellenállásra buzdította őket.⁴¹ A következő napon pedig körlevelet bocsátott ki *Pozsonyból* Magyarország főuraihoz, nemességéhez és városaihoz: „*Minthogy*

⁴¹ Lásd TT 1892. 296. o., továbbá Bethlen 1620. november 11-i lev. öccséhez és november 14-i lev. (kiadásban helytelenül szeptember 14-inek keltezve!) Péchy Simonhoz. TT 1908. 239. o. és TT 1885. 659. o., *Gindély: Geschichte . . .* II. köt. 9. o. Vö. *Olchvdy* i. m. HK 1890. 539—540. o.

peniglen naponként és óránként különb-különféle gonosz híreink érkeznek . . . kegyelmeteknek hagyjuk és parancsoljuk is, mind lovassal, gyaloggal éjjel-nappal siessen személyünk mellé minden halogatás nélkül, úgy hogy a nemesség personáliter, az község pedig minden portától két-két gyalogot jó puskásan és fegyveresen expedáltassanak Országunk szabadsága és magunk oltalma mellett. Az több föld népe is minden vármegyében talpon legyen és jó rendben hagyattassék.”⁴²

Néhány nappal később szigorúan megparancsolta: „Az vármegyék ne késsenek, ne tétovázzanak, jüjjenek fel, mert valakit hon találnak post 5. diem Decembris, esküszöm az élő istenre, hogy minden jószágot elfoglaltatom mindennek . . . Az dicátorok szedjék fel az dicát, mind urakon, nemeseken, paraszton, mert sokat felakasztatok közülök.”⁴³

A fehérhegyi vereségről kapott hírek után úgy döntött, hogy főhadiszállását Pozsonyból Nagyszombatba helyezi át. E város a császáriak Magyarország elleni támadása esetén sokkal kedvezőbb hadművelleti központnak ígérkezett, mint a cseh—morva hadszíntértől távolabb fekvő Pozsony. Bethlen haditerve szerint a felállítandó védelmi vonal bal szárnyát Dévény és Pozsony volt hivatva fedezni. Ezért Pozsonyt megerősítette helyőrséggel, majd november 20-án Nagyszombatba vonult. Magával vitte a királyi koronát is, amelyet később Zólyomba küldött.

November 22-én parancsot adott Etyeki István csallóközi kapitánynak, hogy mindenfelé „szorgalmatos vigyázásbai” legyenek. Kiváltképpen az utakra és szorosokra, ügyeljenek nehogy azokat az ellenség birtokba vegye. Ha a császáriak Óvár vagy Pozsony ellen rajtaütést kísérléne meg, azonnal küldjön háromszáz gyalogot a megtámadott helyőrség megsegítésére.⁴⁴

A Pozsonyban hagyott Thurzó Imre november utolsó napjaiban tudósította édesanyját, hogy az ellenség tervcinek kipuhatolására „az csatákat elbocsátottuk mindenfele”. Olyan értesüléseket kaptak, hogy a császári csapatok a Morvaország felől való hidakra akarnak jönni.⁴⁵ Még ugyanazon a napon másik levelében azt írta, hogy most érkezett hír szerint az ellenség megszállotta Óvárt. Ez a támadás azonban nem történt váratlanul, mert már november 28-án Petneházy főkapitányt száz lovassal a helyőrség

⁴² A körlevél egyik példányát lásd OL Batthyány cs. lt. Miss. Lásd még pl. november 19-i hadparancsát a pozsonyi várőrséghez. *Hajnik* i. m. Magyar Akadémiai Értesítő 1865. V. köt. 148. o.

⁴³ Bethlen 1620. november 27-i parancsa a Szepesi Kamarához. Bethlen pol. lev. 225. o.

⁴⁴ *Lukinich* i. m. Sz 1921. 192—194. o.

⁴⁵ Thurzó Imre 1620. november 29-i lev. édesanyjához. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 894. o.

megsegítésére küldték. A mai napon pedig — írta — Borbély Ambrus indult oda száz gyalogossal, Egri Istvánt és Bornemissza Jánost kétezer lovassal a Csallóközből máris oda indította, de ha szükségessé válik, november 30-án Bethlen az egész sereggel Óvár megsegítésére vonul. Jelenleg háromszáz lovasból, ötszáz fogadott gyalogosból és négyszáz puskás polgárból álló helyőrség van ott. A Dunán hajókon Thurzó Szaniszló száz muskétást és négyszázötven magyar gyalogot Balogh Ferenc parancsnoksága alatt a vár helyőrségének megerősítésére küld, akik 30-án estig be is érkeznek oda. „Isten segítsége velünk lévén — fejezi be levelét —, bizony nem féltsem az helt. Jó volna, ha az jó urak és vármegyék ballagnának alá . . . edgyütt kellene sütnünk az pecsenyét, lám igen tudjuk megenni.”⁴⁶

A császári csapatok dunántúli ellentámadását a győri főkapitány vezette, akinek első célja Óvár visszafoglalása volt. Ennek a fontos átkelőhelynek birtokbavételével, a Komárom—Győr—Óvár—Hainburg erődvonatra támaszkodva el akarta zárni Bethlen csapatait a Dunántúltól és Ausztriától egyaránt. A parancsnoksága alatt álló császári katonaság létszámát a kósza hírek ugyancsak megnövelték, de Bethlen szerint az nem volt több kétezereztől-háromezernél.

Óvár megtartása stratégiai szempontból rendkívül fontos volt Bethlennek. Ezért sürgősen erősítést küldött a helyőrség létszámának megnöveléséhez. A védelem irányításával megbízott, nagy harci tapasztalatokkal rendelkező Petneházy István jeníői kapitány november 30-án összesen mintegy kétezer főnyi csapattal érkezett a várhoz, s „vitézül, szemek láttára az ellenségnek” bevonult oda.

Az erősítésként érkezett katonaság nagy számát látva a császári főkapitány december 1-én visszavonta seregét a vár alól. Erre Petneházy december 2-án mintegy ezernégyszáz lovassal kitört a várból, és támadást intézett a császáriak egyik szálláshelye ellen, amelyben — Bethlen tudósítása szerint — „Aldobrandinus a pápa öccse és Muszur Defur volt ezer lóval és ezer gyaloggal”. Petneházy támadásának hírére a két császári kapitány kivezette katonáit a sík mezőre, és a gyalogság tüzerejében bízva nyugodtan várta a harcot.

Bethlen hadvezére, a „módos kis öregember” azonban vitézül rátámadt a császári seregére. Mindent elsöprő gyors lovasrohamának a császáriak nem tudtak ellenállni. Rövid, nem egészen egy óra hosszát tartó harc után a felbomlott harcrendű császári sereg nagy veszteséggel elhagyta az ütkö-

⁴⁶ Thurzó Imre másik ugyanaznapi levele. CSSR. Bitsei lt Thurzó corresp. 894. o.

zet helyét. Nem sokkal később Óvár alól a Bécs és Bécsújhely közötti falvakban levő téli szállására vonult a támadó sereg.⁴⁷

Óvár elfoglalási kísérletének meghiúsulásával elhárult az a veszély, hogy a stratégiailag fontos nagyszombati hadművelati központot elvágják a Dunántúltól. Ugyanakkor Bethlen várakozásának megfelelően alakult a Csehországban levő ellenséges erők helyzete is. A katolikus liga hadserege a közelgő télre való tekintettel nem kívánta támogatni Ferdinándot a Magyarország elleni hadművelésben. Így Buquoi az egyedül nem nagy erőt képviselő császári sereget egyelőre téli szállásra vonultatta a Morva alsó folyása mentén. A katonai események ilyen kedvező alakulása után Bethlen december elején örömmel írta portai követceinek: „Egész Magyarországon, Győrön, Komáromon kívül, egy vár, egy város, egy kastély, egy falu Ferdinánd hűsége alatt nincsen, és tőle mit sem tartunk, mivel immár az tél is beállott, ha akarnak sem árthatnak sokat.”⁴⁸

December elején II. Ferdinánd is úgy értékelt Bethlen helyzetét; a fejedelem megrémült ugyan a csehek veresége miatt, de nem annyira, hogy készülne elhagyni Magyarországot. Nincsen ilyen szándéka annak ellenére, hogy a jelentések szerint pillanatnyilag nem rendelkezik csak mintegy hétezer katonával.⁴⁹

A császári sereg azonban — amint láttuk — így sem vállalkozott döntő akcióra a tél folyamán a fő hadszíntéren. Sőt, még a Dunántúlon sem, hanem ott is csak kisebb harccselekményekre került sor a tavasz beálltáig. Így például *Lakompak* és *Kabold* császári kézre kerülése, de ez tulajdonképpen nem is szándékos hadművelet következménye volt. December közepén ugyanis a *Bruck* környékén táborozó császári csapat megindult szálláshelyéről *Kismarton* környékére, és ott szállásolta el magát. Erre a hírre *Lakompak* és *Kabold* Bethlen szolgálatában álló helyőrsége megijedt és senkitől sem kergetve elmenekült a két várból.

Bethlen amint tudomást szerzett a császári csapatok ezen és más megmozdulásáról, parancsot adott Sennyei Gáspárnak a Sopronban állomásozó dunántúli alkapitánynak, hogy négyszáz gyalogot és kétszáz lovas tartson állandó riadókézsültségben, s feldcritőivel megszakítás nélkül vigyázza az ellenséges csapatok minden mozdulatát. Véleménye szerint ez a csá-

⁴⁷ Bethlen 1620. december 8-i lev. portai követeihez, ETA I. köt. 341. o. Lásd még Sennyei Gáspár 1620. november 30-i és Jobbágy János december 14-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

⁴⁸ Bethlen id. 1620. december 8-i lev.

⁴⁹ II. Ferdinánd 1620. december 10-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 249–253. o.

szári csapat nem alkalmas és nem is készül várak megszállására, hanem „csak ijeszttéssel próbálja az embereket”. A kósza hírekkel ellentétben létszáma a valóságban nem több kétezer-kétezeröttszáz főnél, s nehéz lövészerszámmal nem rendelkezik. Mozgolódásukat azzal magyarázta, hogy vérszemet kaptak a lakompaki és kaboldi katonák magatartásán, akik a várakból „kibolondoskodtanak”. Ezért most Kőszeg alá vonulnak, hogy odamenetelük hírével onnan is kiejessék az őrséget. „Nem is itiljük — írta Batthyány Ferenc dunántúli főkapitánynak —, hogy olyan keveses ellenség ellen innen kívántatnék segítséget küldenünk.” Hiszen csak a Kanizsa felőli végházakból is jöhet közel ezer főnyi katonaság, Veszprém és Pápa felől is közel annyi. A dunántúli mezei had is összegyűlhet mintegy kétezernyi létszám-ban. Ez a sereg megtöbbülve, Batthyány Ferenc és Nádasdy Pál főúri bandériumaival „könnyen ellene állhat azoknak és nem egyebet is várhatunk, hanem győzedelmes szerencséről örvendetes hirt kegyelmetektől”.⁵⁰

Nem sokkal később olyan parancsot küldött a dunántúliaknak, hogy haladék nélkül gyülekezzenek Kőszeghez és ott támadják meg az ellenséget. „Az t látom legnagyobb fogyatkozást azon a földön — állapította meg —, hogy nincsen senki Kegyelmednél [ti. Batthyánynál] kire valami derekas dolgot biztatna. Mi fejenként az idevaló urakkal igen csodálkozunk azon, hogy az mely jó hírű vitézek azon az földön vadnak, ez ideig is azt az kevés ellenséget miért engedték ott rablani.” Egyesek nyilván azt várnák, hogy mindent mások vigyenek véghez helyettük. Ez azonban most, Buquoi csapatainak fenyegető közelléte miatt teljesen lehetetlen.⁵¹

Sennyey december 22-én jelentette Batthyánynak, hogy a mozgósított dunántúli csapatok mindenfelől gyülekeznek. Javasolta, hogy kétoldalról támadják meg az ellenséget Szalónak és Lanzsér irányából. Ha sikerülne közrekapni a császáriakat, könnyen megsemmisítő vereséget mérhetnének rájuk. Sőt, ha Batthyány küld tarackot és faltörő ágyúkat, talán vissza lehetne foglalni még Lakompakot és Kaboldot is!⁵²

A tervezett nagy ellentámadásra azonban nem került sor, csak kisebb összecsapásokra. Ennek ellenére decemberben a Collalto tábornok vezetése alatt folyó dunántúli harcok a császáriak számára sem jártak számottevő eredménnyel. Óvár, Sopron, Kőszeg, Körmend, Németújvár szilárdan Bethlen csapatainak, illetve Batthyánynak a kezén volt. Ennek következtében a császári csapatok csak kisebb betöréseket végezhettek a nyugat-dunántúli

⁵⁰ Lásd id. tanulmányomat HK 1960. 2. sz. 89–91. o.

⁵¹ Bethlen 1620. december 28-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

⁵² OL Batthyány cs. lt. Miss.

területre. Végül is december végén *Fraknóban, Újhelyen, Köröslakon, Lakompakon, Kaboldon és Szentmártonban* helyezkedtek el téli szállásokon.⁵³

A Dunántúlon, a mellékhadszíntér tapogatózó jellegű hadmozdulataihoz hasonló csemények játszódtak le a morvaországi fő hadszíntéren is. II. Ferdinánd egyelőre itt sem tudott katonai túlerőt felvonultatni Bethlen ellen. Miksa bajor hercegnek már a cseh leverése fejében kénytelen volt a hadiköltségek megtérítéséért felső-ausztriai birtokát lekötöni, a Sziléziát elfoglaló szász választófejedelemnek pedig a két Lausizot. A császár biztos lehetett abban, hogy ha a bajor és szász fejedelmek a szomszédságukban levő cseh felkelés elfojtásában sem voltak hajlandók ingyen közreműködni, még kevésbé tennék azt Bethlen ellen. Így Ferdinánd Bethlen ellen nem rendelkezett más hadsereggel, mint a Buquoi parancsnoksága alatt álló katonasággal, amelyik pedig egyedül nem volt elégséges Csehország megszállására és a Bethlen elleni támadásra. Mindezek tudatában Bethlen olyan tervvel foglalkozott, hogy kihasználva a császáriak téli szálláson való pihenését, támadólag lép fel ellenük. Legalábbis ez derül ki abból a levélből, amelyet Thurzó Szaniszló alsó-magyarországi főkapitány küldött *Nagyszombat* város tanácsának január 7-én: „*Minthogy király urunk ő felsége az hadakkal az ellenkező félnek eleiben akar menni és ingyen csak napját sem tudjuk, az melyen minden bizonnyal meg fog indulni*”, a lövészszámok körül levő nagyszombati gyalogokat, valamint a löszert hordozó szekerek elé való lovakat akként készítsék fel, hogy azok bármely pillanatban indulásra készen legyenek.⁵⁴

Bethlen január 9-én indult meg *Nagyszombatból* — csapatai élén — a *Fehér-Kárpátokon* túlra. Ott azonban csak néhány napig időzött, s már 12-én visszaérkezett *Nagyszombatba* Thurn, Hoffkirchen valamint a francia követ társaságában. Gyors visszatérésének az volt az oka, hogy a császári sereget — várakozásával ellentétben — harckészültségben találta. Mive azok csetleges támadásba lendülésétől kellett tartania, haladéktalanul visszatért a hadműveleti központba a védelem irányítására. A morva határszélen birtokos Illésházy Gáspárnak megparancsolta, hogy

⁵³ Sennyei Gáspár 1621. január 7-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

⁵⁴ Lásd *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 305. o., *Szekfű* i. m. 134–135. o. Thurzó Szaniszló id. lev. CSSR Trnava, városi lt., Bethlen 1621. január 8-i lev. a morva rendekhez. TT 1892. 299. o.

az ellenség betörésének megakadályozására vágassa be az országba vezető utakat, és állítson gyalogos egységeket az utak őrzésére.⁵⁵

Ebben az időben a Buquoi-val közvetlenül szemben álló csapatokat Thurzó Szaniszló alsó-magyarországi generális vezényelte. Neki kellett volna először felfognia a császári hadvezér január 23-án megkezdődött támadását. Ezen a napon Bethlen tudósítása szerint Buquoi „minden hadával, lovassal, gyaloggal, ágyukkal” — összlétszámában mintegy tízezer fővel indult meg. A sereg egy részét vissza kellett hagynia Cseh- és Morvaországban megszálló helyőrségként. Hasonló létszámú volt a velük szemben álló magyar sereg is, amelyet Thurzó Szaniszló mellett Kornis Zsigmond és Egri István főkapitányok vezettek.

Az első összecsapás január 23-án történt, amikor is *Hradisch* mellett reggeltől estig csatáztak a szemben álló felek. A császári csapatoknak sikerült ugyan *Hradischt* elfoglalniuk, azonban nem tudtak a magyar csapatokra vereséget mérni, mert azok kitértek a döntő összecsapás elől. Sőt, a magyarok állandó rajtaütésekkel fárasztották, fogyasztották az ellenséget. Különösen Egri István és katonái jeleskedtek a harcban.

A magyar csapatok helytállása ellenére a császáriak támadása úgy megrettentette Thurzó Szaniszló generálist, hogy — Bethlen beszámolója szerint — „*estve az mi híres generálisunk szép tisztességtelenül az hadból*” megszökött. Vasárnap déli 12 órakor érkezett a nagyszombati főhadiszállásra, „*kin csak elálmélkodtunk mindnyájan*”. Bethlen haza is bocsátotta *Semptére* a dicstelenül szerepelt tábornokot, akit néhány nap múlva követett a másik főúri generális: Széchy György is. Bethlen megvetéssel írta ez utóbbiról, hogy nála félenkebb embert még életében nem látott. Amikor ugyanis vasárnap reggel megérkezett Nagyszombatba az első sikertelen összecsapás híre, „*úgy elváltozott vala színében és oly megrémült ember volt, hogy nem győztem eleget csudálkozni rajta és soha meg nem meré itt fenn a sárt állani*”. Január 27-én reggel „*nagy gyalázatjára*” el is futott Nagyszombatból.

Thurzó Szaniszló távozása után Bethlen először maga akart a Buquoi-val szemben álló csapatai vezénylésére sietni, de különböző megfontolásból elállott ettől a tervtől, és január 25-én Thurzó Imrét küldte oda új főparancsnokként. Ez szükséges intézkedés is volt, mert 24-én este, amikor a csapatok megtudták Thurzó Szaniszló elmenekülését, nagy kavarodás támadt köztük. Ilyen körülmények között az volt a szerencsés-

⁵⁵ Lukinich i. m. Sz 1921. 196—197. o. Lásd még Bethlen 1621. január 18-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 23. o.

jük, hogy az előző helytállásuk miatt óvatossá vált ellenség nem használta ki a támadt zűrzavart.

Az első összecsapást követő napon Kornis Zsigmond, Egri István és Kun István kapitányok összeszedték a csapatokat, s szembeállították azokat Buquoi seregével. Két órán keresztül néztek farkasszemet egymással, majd amikor az ellenség táborába vonult, a magyarok megtámadták őket. A strázsákat a táborig üzték, és közel háromszáz foglyot ejtettek.

A magyar csapatok január 26-án is szemmel tartották a császáriakat, és éberren vigyázták minden megmozdulásukat. Bethlen feleségének írt levele tanúsága szerint egyelőre nem is aggódott Buquoi hadmozdulatai miatt. Ez a hadsereg elégtelen Magyarország ellen — írta levelében. Ha mégis bejönnének az országba, „... az uristen ezeket mind itt eteti meg a magyarországi ebekkel”. Ha személyesen ott lehetett volna az összecsapásnál, „... mostan nem volna gondunk az ellenségre” — jelentette ki magabiztosan, majd hozzáfűzte: „Az én hadaimnak nagy kedvek vagyon, mivel megismerték őket, ha által jó, bátran megvinak vélek; még magyarországi határban be nem léptek.”⁵⁶

A fejedelem noha nem félt, azért nem vette tréfára sem a dolgot! Ezt tükrözi az a részletes katonai utasítás is, amelyet Thurzó Imrének küldött a teendőkről. Megparancsolta, hogy nagy vigyázásban legyen, az ellenség mozdulatait állandóan kémleltesse, rajtaütésekkel fárassza, fogyassza annak erejét. A had dereka *Szeniczén* legyen, *Szokolcza* helyőrségét pedig növelje, és a várat környező falvakban kétezer lovas szállásoljon el. Ezek „jó strázsákat” tartsanak, és éjjel-nappal vigyázzanak a császáriakra. Ha Buquoi seregének csak egy része indulna támadásra, akkor álljanak neki ellent. Ha azonban az egész sereg megindul, akkor ne fogadjanak el nyílt csatát, hanem lassan visszahúzódva előttük, fárasszák, fogyasszák őket. Ebben az esetben *Jablonczához* szálljanak, mert ott akár három napon keresztül is fel tudják tartóztatni a császáriakat. „De az istenért jól meg kell látni — írja a fejedelem —, hogy derekas előtt jövele előtt szálljanak hátrább az ellenségnek, nem különben. Azt pedig csak abból is könnyen meglátni, ha álgyuk lesznek véle, abból conjectálhatni, hogy derekason vagyon jelen; de ha lövőszerszám nem leszen vélek, el kell hinni, hogy nem derekason vagyon jelen, mert ők ennélkül nem járnak.” Ha már semmiképpen nem tudják feltartóztatni a támadókat, akkor vonuljanak vissza a hegy mögé, de „ne confuse”, hanem rendezetten húzódnak *Nádasig*. Minden nap másik sereg legyen utó-

⁵⁶ Bethlen 1621. január 27-i és 29-i lev. feleségéhez. TT 1879. 202—204. és 1908. 241—242. o., valamint február 10-i lev. portai követiéhez. ETA I. köt. 351—352. o. Vö. Stadion 1621. január 27-i jelentésével. TT 1892. 299. o.

védben. *Nádas* körül foglaljanak állást, s ő azonnal személyesen megy segítségükre.⁵⁷

A következő napokon újabb utasításokat küldött Thurzó Imrének. Sajnálkozott *Szakolcza* feladása miatt, és felhívta a fiatal generális figyelmét *Éleskő*, *Holics*, *Detrekő*, *Korlátkő* várakra. A legnagyobb veszélynek azt tartotta: „*hogy az mi kevesen maradt is az magyar nemzet, az árultatás közülök ki nem fogy . . .*” Ez az első „*legnagyobb pestise*” az ország helyzetének, a második pedig „*az szolgáló nép között való rettenetes istentelenség, szófogadatlanság és mezitelen fegyvertelenség. Nehéz ilyen néppel, ennyi árulók között országot oltalmazni . . .*” Mindezek ellenére egyelőre nem kell Buquoi seregétől félni, mert az nem több hétezer gyalogosnál és három-háromezeröttszáz lovasnál. Rövid időn belül tizenhatézer fizetett magyar hadat tud kiállítani ellenük, amellyel könnyen vereséget mérhet rájuk. Mihelyt megérkeznek az erdélyi csapatok és a hajdúk, azonnal átküldi azokat a helyen Thurzó segélyére.⁵⁸

Február első napjaiban tudatta Thurzó Imrével, hogy Buquoi egyelőre még *Bécsben* van, s emiatt nem is kell számolni a közvetlen támadással. A portyák azért állandóan zavarják az ellenséget — hívta fel ismételten Thurzó figyelmét —, s előadta tervét *Strasnicza* megrohanására. Maga is részt venne szívesen ebben a rajtaütésben — írja —, ha titkon elmehetne *Nagyszombatból*. Erre azonban nincs mód, s így Petneházy Istvánt és Kornis Zsigmondot küldi át a Morva vizén, „*derekas dolgot próbálni*”.⁵⁹ Bethlen próbálgatta az ellenség erejét, de nem feledkezett meg az óvatosságról sem: „*En ha sok hadam volna is — írta ezekben a napokban portai követeknek —, de az hadnak eventusa isten kezében lévén, nem örömet, s nem könnyen bocsátkoznám szerencsémnek harcz által való disimálására.*”⁶⁰

A nyílt döntő csatára készülés helyett egyelőre a határmenti várak védelmi erejét növelte. Elrendelte Thurzónak, hogy *Sassinba*, *Éleskőbe*, és *Detrekőbe* katonákat küldjön.⁶¹ Ugyanakkor hadseregének egy erős hadoszlopa, Kornis Zsigmond parancsnoksága alatt, február 15-én támadást intézett *Strasnicza* ellen. Ez a harc Bethlen leírása szerint a következőképpen zajlott le:

⁵⁷ Bethlen 1621. január 28-i utasítása. Bethlen pol. lev. 228—230. o.

⁵⁸ Bethlen 1621. január 29-i, 30-i és 31-i utasításai Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 231—234. o.

⁵⁹ Bethlen 1621. február 2-i, 5-i, 6-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 236—245. o.

⁶⁰ Bethlen 1621. február 10-i lev. portai követjeihez. ETA I. köt. 352. o.

⁶¹ Bethlen 1621. február 14-i utasítása Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 254—255. o.

Kornis Zsigmond hatezer válogatott katonával érkezett *Strasniczához*, amelynek helyőrsége háromezer gyalogos németből és ezer lovas kozákból állott. A támadók „*nagy bátran*” betörték a városba, s a piacon levő sáncot 4 teljes órán keresztül ostromolták „*rettenetes vitézséggel, kihez hasonlót historiában sem olvastam*”, és az ellenségnek nagy veszteségeket okozva tértek haza.⁶²

A *strasniczai* rajtaütés azonban csak egy epizód volt a háború menetében. A katonai helyzet kezdett egyre inkább a császáriak javára billenni. Márciusban Buquoi serege új csapatokkal húszezerre gyarapodott, aminek következtében a császári hadvezér támadásra határozta el magát, *Marchegg* irányába.

Bethlen igyekezett felkészülni a várható támadás elhárítására. Már március első napjaiban négyezer székely katonát rendelt a Morvaország felőli szorosok őrzésére, s ellenőrizte *Pozsony* védelmi készülteit is. Innen a Morva folyó partjára ment, ahol az ellenséggel „mulató” vitézek „játékát” szemlélte néhány óráig. Voltak olyan tervei, hogy csapatait összegyűjtve *Stomfa* táján nyílt ütközetben szembeszáll Buquoival. Alaposabb megfontolások után azonban ezt nem látta célszerűnek, s helyett inkább az *ideiglenes visszavonulás* gondolatával kezdett foglalkozni.⁶³ „*Minket senki az *confoederatusok* közül egy emberrel, egy pénzzel nem segít...*” — írta március végén portai követeinck. Sem a csehekre, sem a morvákra nem lehet számítani az elkövetkező küzdelmekben. Csupán saját katonai erejére, amely tízezer lovasból és négyezer gyalogusból áll. A sereg harcértéke azonban nem kielégítő! A katonák „*felette igen megfáradtanak és kedvetlencedtenek, kiváltképpen ez három hohnaptól fogva, mivel bizonyos dolog, hogy sem nyugodalmok nem volt, felette súlyos szolgálat volt rajtuk — egész esztendeje egynéhány ezerének, hogy házokat feleségeket nem látták, ezért akarnám ha valami úton módon egy kevésbé megpihentetnök őket*”. A katonák pihentetését és zsákmányaik hazavitelét — folytatta — vagy fegyverszünet kötésén keresztül lehet elérni, vagy ideiglenes visszavonulással.

⁶² Bethlen 1621. március 21-i lev. portai követeihez. ETA II. köt. 389. o. Vö. Stadion 1621. március 3-i jelentésével, ahol a Bethlentől eltérő veszteségadatokról olvashatunk, *Gindely: Okmánytár...* 278. o. Lásd még Zeidler február 10-i és 20-i lev. a szász választóhoz és Stadion február 17-i jelentését Lipót főherceghez. Uo. 269–271. o.

⁶³ Lásd Bethlen 1621. március 5-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 25. o., március 5-i, 9-i, 12-i és 17-i lev. Thurzó Imréchez. Bethlen pol. lev. 263–275. o., Thurzó Szaniszló 1621. március 19-i rendelkezését Nagyszombat tanácsához. CSSR Trnava, városi lt. Vö. *Olchváry* i. m. HK 1890. 543–544. o., valamint *Komdromy: Rhévey Ferenc váradi kapitány.* HK 1894. 464–465. o.

Ha más mód nincs rá, megengedi a dunántúliaknak és az alsó-magyarországiaknak, „*hogy obedientiat mutassanak császárnak, de németet sehol ne engedjenek be a várakba*”. Ha semmi módon nem tudja feltartóztatni az ellenséget, a nyugati határszéleken, „*hogy az öszve szokott szép hadat bolondul el ne veszesszem . . . inkább cselekedem azt, hogy lassan-lassan alább állok előtte: az várakat: Posont, Újvárat, Nitrát, Nógrádot és Fileket Dunán innet megrakom, Dunántúl Sopront, Kőszeget, Óvárat, magam Kassához csatlom magamat, és megvárom császár [ti. a szultán] segítségét — interim a mint erősíthetem magamat, azon fáradozok éjjel-nappal.*”

A töröktől Bethlen nagy létszámú segítséget kért: tizenötezer lovas törököt, tizenötezer tatárt, valamint legalább négyezer török gyalogost a budai vezér parancsnoksága alatt. Ez a török erő — üzenté a portára — a lengyeleket is féken tartja majd.⁶⁴

Bethlen jól számított, amikor az ellenség rövidesen bekövetkező támadására készült. II. Ferdinánd az április első napjaiban tartott tanácskozáson már bejelentette a német csapatok Magyarországra küldését, s a viszályok fegyverrel történő megoldását. Utasította az udvari haditanácsot: tegyenek javaslatot arra, hogy mely magyarországi erősségbe milyen létszámú német sereget kell elhelyezni. A császár bejelentette azt is, hogy a magyarországi várkapitányok kinevezésének jogát közvetlenül magának tartja fenn.

Ferdinánd álláspontját teljes mértékben osztották magyar tanácsosai is. Április 17-i előterjesztésükben kérték az uralkodót, haladék nélkül adjon parancsot Buquoinak a magyarországi hadjárat megindítására. „*Kérjük azért Felsegedet és esedeziünk, méltóztassék komolyan meghagyni az illetőknek [ti. Buquoinak és alparancsnokainak] ne engedjék tétlenség közepette fölbomlásnak indulni fényes hadseregét, s elmúlni annyi kedvező alkalmat; nehogy ezen halasztás a legsúlyosabb veszélyeket hozza az országra.*”⁶⁵

A bécsi udvar vezető politikusai Buquoi serege mellett nagy reményeket fűztek Bethlen főúri híveinek átpártolásához, s Bethlennel való szembefordításához is. Ez a törekvésük Széchy Györgynél ért el legnagyobb sikert, aki már 1621 elején bejelentette a császárnak a nádor feleségén keresztül elpártolási szándékát. Feltétele az volt, hogy hagyják meg birtokában a Bethlentől kapott adományokat. Kívánságát teljesítették, s áprilisban már utasítást is kapott Széchy, hogy a bányavidéken lépjen

⁶⁴ Bethlen leveleit lásd ETA II. köt. 384—392. o., valamint Tmkáo. I. köt. 266—1279. o.

⁶⁵ *Fraknoi (Frankl)* i. m. I. köt. 581—584. o.

fel támadólag Bethlen ellen, és igyekezzék minél több erősséget hatalmába keríteni.

E rendelkezés ellenére Széchy még tartózkodott attól, hogy nyíltan szembeálljon Bethlennel. Egyelőre csak annyit tett, hogy mintegy nyolcszáz lovasával és gyalogjával Murány várába zárkózott. Zmeskal Jaroslav április 20-i levelének tanúsága szerint ekkor még tiltakozott az ellen a vád ellen, „*hogy caesereanus volna*”. Sőt, „*még azt is szidja, aki annak a hírnek helt adta*”. Most még csupán megbízottjai útján tevékenykedett. Ténykedésének első állomása Fülek várának császári kézre juttatása volt, amely április 9-én ment végbe Herencsényi István segítségével. Két nappal később pedig Szécsény várát szerezte meg hasonló módon a császár számára.

A pártütés első híreire, április 11-én riadóztatták a felső-magyarországi városok gyalogjait. Ugyanazon a napon Bethlen parancsot adott, a felső-magyarországi vármegyék lovasainak és gyalogjainak is, hogy gyűljenek sűrűsően Kassához, s Bornemissza János és Abafy Miklós lovasai verjék föl Széchy lovasságát. Közölte azt is, hogy Egri István hadát is rövidesen a „pártosok” ellen indítja.

Bethlent nagyon elkésérítette az uralkodó osztály tagjainak egyre nyíltabb eltántorodása, pártütése: „*Bizony az indulaton [ti. Buquoi támadásán] úgy nem búsulok, a mint szégyenlem nemzetünknek ilyen gyalázódását némely istentelen árulók factiója miatt; kesergek szivemben igen, hogy fegyverrel kellek őket compescálnom, holott im 8 esztendeje leszen inauguratiomnak, de eddig egy nemes embert is meg nem ölettem, noha némelyeket országul is megszententáztanak. Nem tehetek rolla: inkább akarom egynehány vesszen el gyalázatosan árultatásáért, hogysen mint országostól sirjunk és budosásra jussunk.*”⁶⁸

Ebben az időben a következőképpen látta az európai politikai és katonai helyzetet: A bécsi és a spanyol Habsburg-udvar két éven belül le akar törni Európában minden protestáns hatalmat. Tervük véghezvitelét segíti az a körülmény, hogy a különböző protestáns felekezetek gyűlölik egymást, viszályban élnek. Ez odáig fajult, hogy az evangélikus szász fejedelem a császárt segíti fegyveresen! A német birodalom protestáns fejedelmei és rendjei a nagy visszavonásban tétlenül nézik a spanyolok hatalmasko-

⁶⁸ Széchy György 1621. március 28-i(!) levelében még azt írja Révay Péternek: Ha megjavul az időjárás, azonnal megindul katonáival Bethlen mellé. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1612–1620. Lásd uo. Zmeskál Jaroslav levelét, továbbá Károlyi Zsuzsanna 1621. április 11-i és április 14-i lev. Lőcse város tanácsához. TT 1885. 811. o., és CSSR Levoča, városi lt. II. o. 67/52, valamint Bethlen április 11-i lev. feleségéhez. TT 1879. 204–205. o. Vö. Sebes Gy.: Adatok az 1621-i hadviseléshez. HK 1912. 110. o.

dását a rajnai Pfalzban. Nem gondolnak arra, ha véglegesen győz a Habsburg-ház, soha sem reformátusok, sem más protestánsok többé nem létezhetnek. Örült a hollandok vele szemben tanúsított jóindulatának, s nagyon üdvösnek tartotta, ha azok hamarosan megindítanak a szárazföldi támadást a spanyolok ellen. Véleménye szerint most lenne itt az ideje az angol, dán és svéd királyok fegyverfogásának is. Ha a hollandok Pfalzban, a velenceiek és a törökök pedig a tengeren megtámadnák a spanyolokat, „*úgy remélhetnék jó progressust dolgainkban*”.

Kapott ugyan biztató híreket Frigyes elűzött cseh királyról, Mansfeldről és a jägendorfi fejedelem támadásáról is, a leglényegesebbnek azonban a török mielőbbi segélynyújtását tartotta, mert „*az üstökvonáshoz körmös kéz kívántatik*”. Nem bízik azonban a segítség gyors elérésében — írta portai követének. Éppen ezért, ameddig a melléje rendelt, a lusta és „*sok concubinái között mulató*” Mchemet basa megérkezik, fontos lenne, hogy legalább háromezer török jöjjön mellé nagyon gyorsan. Továbbá „*én magam személye mellé őrzésre jó válogatott portai ezer janicsárt szerezzen kegyelmed, kik continue mellettem legyenek az hadnak fenlétéig*”. A török segítség mielőbbi jövelele azért is nagyon fontos, mert a belső pártoskodásnak is az a fő oka, hogy a magyarországi rendek nem bíznak a szultán segítségnyújtásában. „*Huszezer olyan ember nincs az országban, aki hinne a török segítség elérésében.*”⁶⁷

Bethlen katonai védelmi tervének lényege az volt, hogy a Dunántúlon és Alsó-Magyarországon csak néhány stratégiaileg kiemelkedő fontosságú vár védelmére szorítkozik, a bányavárosok vidékén és Felső-Magyarországon azonban szoros területi védelmet szervez meg. Az alsó-magyarországi védelem kulcspontja Érsekújvár volt, ahová nagyszámú, háromezer főnyi helyőrséget helyezett be, Thurzó Szaniszló parancsnoksága alatt. A főúr bátorságának és nem utolsósorban politikai szilárdságának növelése végett megbízható hívét Csuthy Gáspárt, amolyan politikai biztosként, szintén a várba rendelte. Már ekkor az volt a terv, hogy június végén ellentámadásba lendül a megpihent és házuktól visszatérő katonáival. Biztatta Thurzó Imrét és Illésházy Gáspárt: „*Juliusban bizony szép hadakkal megyek által Ausztriára.*”⁶⁸

⁶⁷ Bethlen 1621. április 19-i lev. Rimay Jánoshoz. ETA II. köt. 393–394. o.

⁶⁸ Bethlen 1621. április 22-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 283–285. o. Radvánszky Ferenc 1621. április 15-i levelében a következőket írta Radványból Révay Péternek: A vármegye végzése szerint a következőket rendelték el: „. . . ha lövést hallunk Zólyomban, ez ide föl való processus Beszterce városához az szerint jöjjenek segítséggel. Én meg is publicáltattam és az szegénység ahhoz tartatja

Bethlen április 13-án indult meg *Nagyszombatból* a derékhaddal *Nyitra—Barsszentbenedek—Selmec—Divin—Losonc—Fülek—Kassa* útvonalon. Alsó-Magyarországon a várakban mintegy ötezer katonát hagyott vissza helyőrségként. Bornemissza *Murány* tájékán tartózkodott, Rákóczi György pedig április 22-én visszafoglalta *Szécsény* várát az elpártoltaktól, majd *Fülek* alá ment, s ott várakozott Bethlenre.⁶⁹

Bethlen április 23-án *Nyitráról* tudósította Rákóczi Györgyöt, hogy április 27-én szándékozik vele egyesülni. Akkor majd együttes erővel megkísérlik *Füleket* engedelmességre hajtani. Ha azonban ez nem jár rövid idő alatt eredménnyel, nem szándékozik a vár alatt időzni, hanem tovább megy *Kassára*. Tudatta vele azt is, hogy Egri Istvánt négyezer katonával *Szécsény* felé küldi, és Rákóczi hívassa maga mellé Bornemissza Jánost is, akivel szintén szép számú gyalog és lovas van.⁷⁰

Két nappal később már *Barsszentkeresztről* figyelmeztette a Buquoi táborában tartózkodó Forgách Zsigmond nádort: Ha a török megtudja *Fülek* elpártolását, maga fogja elfoglalni a várat. Ő ennek megakadályozására vonul a vár alá, s ha a császár nem akarja török kézre adni azt, azonnal parancsolja meg Herencsényinek, hogy menjen ki abból és adja át az előző kapitánynak, „...*nékem bátor ne adják az árulók, mert ezerszer eskünnének is, nekik nem hinnék; tartsák bátor ő felsége számára; csak az neve legyen, hogy az én kapitányom vagyok benne, és számomra megadták; így talán elvethetem róla az törököt és megoltalmazhatom...*” Hozzátette még azt is, hogy ha Forgách császári generálisként fegyverrel jön ellene „*igen örülöm és kegyelmedet bizony bátran, vig szívvvel elvárom*”.⁷¹

Április 29-én *Losoncon* volt. Ekkor adott parancsot Rákóczi Györgynek, hogy kezdje meg a továbbra is ellenálló *füleki vár* ostromát. Április 30-án reggel maga is oda vonult, s így összesen tízenkétezer főnyi katonaság tartózkodott a vár alatt. Három napon keresztül lövette *Füleket*, de a falakban nem sok kárt tehetett, és az őrséget sem redítette meg az ágyúzatással. Miután látta, hogy nem boldogul az ostrommal, elvonult új had-

magát. Mindazonáltal az nagyságod parancsolatjához képest, az holott *periculum inculálna* az helynek újonnan meghagyom, hogy nagyságodat az vármegye népével megsegítsük...” CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1621—1629. Lásd még Bethlen 1621. április 18-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 28. o.

⁶⁹ Az idézetteken kívül lásd *Olchváry* i. m. HK 1890. 544—546. o., valamint *Sebes* i. m. HK 1912. III. o.

⁷⁰ Bethlen 1621. április 23-i lev. Rákóczi Györgyhez. TT 1894. 473—474. o.

⁷¹ Bethlen 1621. április 25-i lev. Forgách Zsigmondhoz. Eszterházy M... I. köt. 199—200. o.

műveleti központjába, *Kassára*.⁷² Itt csapatai nagy részét szabadságra engedte, csupán hétezer katonát tartott maga körül. A hadszervezést az ellentámadás megindításához júniusra tervezte befejezni. A felállítandó sereg nagyságát hétezer kopjásra, kilencezer gyalogosra és kétezer válogatott lovas hajdúra tervezte. Ebből a tizennyolcezer főből hétezeret Erdély állít ki, a felső-magyarországi vármegyék háromezretet, a szabad királyi városok pedig hétszáz gyalogost. A fennmaradó részt Bethlen fogadja zsoldba. Ezenkívül júniusra még tízenötezer törökre és ugyanannyi tatárra is számított. A tárgyalásoktól nem volt idegen, de feltételként jelölte meg: *Ha a császár tárgyalni akar a békéről, rendelje vissza csapatait a Morva mellé*.⁷³

A császári udvarban egyelőre a legkevésbé sem gondoltak a tárgyalások folytatására, hanem várták Buquoi hadseregének döntő győzelmét, ami után majd a csehországi példához hasonlóan bánnak el a magyarokkal is.

Buquoi seregéről Jakusith András, Bethlen egyik békebiztos, már március 31-én azt írta Hainburgból Thurzó Imrének, hogy „*az császár hadai mind készen vannak*”.⁷⁴ Ez a híradás akkor még kissé korainak bizonyult, mert a császári sereg Buquoi parancsnoksága alatt csak április végén lendült támadásba. Buquoi a Duna bal partján tört előre *Pozsony—Nyitra—Érsekújvár* irányába. Hadműveleteit támogatta a két Pálffy testvér a *Garam* és *Ipoly* között három zászlóalj német gyalogossal és hat-hétszáz lovassal, valamint Széchy György *Murány* környékén mintegy nyolcszáz főnyi csapatával, továbbá Collalto tábornok a *Dunántúlon*. A támadásba lendülő császári erők összlétszáma nem haladta meg a húszezretet, ami korántsem jelentett Bethlennel szemben félelmetes túlerőt.⁷⁵

Buquoi serege április 29-én érkezett *Pozsony* alá. A vár főkapitánya Zay Lőrinc volt, a városé pedig Ocskay Gáspár. A helyőrség mintegy ötszáz katonából állott. Ez a védőrség hosszabb védelemre tulajdonképpen csakis a városi polgárság fegyveres erejével együtt lett volna képes. A polgárság azonban már áprilisban megegyezett a nádorral a város átadásá-

⁷² Bethlen 1621. április 29-i lev. feleségéhez. TT 1882. 125. o. és ugyanaznap lev. Rákóczi Györgyhez. Bethlen pol. lev. 290—291. o. Lásd még *Sebes* i. m. HK 1912. III. o.

⁷³ Bethlen 1621. május 11-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 291—296. o.

⁷⁴ Jakusith András 1621. március 31-i lev. TT 1888. 623. o. Április 22-i levelében írja Thurzónak, hogy Buquoi szombaton vagy vasárnap biztosan megszállja Pozsonyt, a Morván már elkészült a híd, s a császári hadak holnap átköltöznek azon. TT 1888. 628. o.

⁷⁵ Lásd *Olekváry* i. m. HK 1890. 547—548. o. Vö. *Szekfü* i. m. 135. o. és *Gindely*: *Geschichte* . . . II. köt. 22—23. o.

ról, nem különben Zay főkapitány is. Mindezek ellenére Pozsony birtokbavétele mégiscsak harc árán sikerült a császári seregnek. Amikor ugyanis április 29-én este a szakadó esőben megérkeztek a császári katonák a külvárosba, a várban levő helyőrség heves ágyútűz alá vette a megszállt városrészeket. Buquoi Bethlen elhagyott szálláshelyére vonult, a város falainak és kapuinak őrzését pedig átvette a Schwendi-czred. A várban levő katonaság az elkövetkező napokban is makacs ellenállást tanúsított. Buquoi végül ágyúkat hozatott és lövetni kezdte a várfalakat. Fél napi ostrom után, május 6-án a várőrség szabad elvonulás feltétele mellett kaput nyitott. Ellenállásuk mindenesetre közel egy hétig feltartóztatta a császári sereg előnyomulását.⁷⁶

Pozsony eleste után *Modor*, *Szentgyörgy* és *Bazin* is meghódolt, majd *Óvár* is. Ennek következtében helyre állott *Bécs* összeköttetése *Győrrel* és *Komárommal*. II. Ferdinánd azt tervezte, hogy egyszerre nagyobb erővel támadja meg és kényszeríti térdre a felkelőket. Ehhez azonban a jelenleg rendelkezésére állónál erősebb hadseregre volt szükség. Ezért felszólította a spanyol követet: adjon olyan rendelkezést, hogy a spanyol királynak az osztrák tartományokban levő hadait is Magyarországra irányítsák, s azok ott Buquoi erőivel egyesüljenek. A követ jelentette, hogy nincs felhatalmazása ilyen utasítás kiadására. Ferdinánd ekkor Albert főherceget, a spanyol király németalföldi helytartóját kérte, hogy rendelkezék ebben az ügyben.⁷⁷

A császári sereg természetesen a spanyol csapatok várható érkezéséig is folytatta előnyomulását keleti irányba. Buquoi *Nagyszombat*on keresztül *Nyitra*—*Érsekújvár* felé tört előre, mialatt Pálffy és Széchy csapatai a *bányavárosokat* igyekeztek hatalmukba keríteni.

Bethlen május 15-i levelében még azt írta Thurzó Imrénck, hogy nem kell aggódnia *Nyitra* miatt, hiszen a várban levő kétszázötven főnyi zsoldos katonaság, valamint a „nemes és egyéb rendbeli emberek” bátran megoltalmazhatják az erősséget *Érsekújvár* szomszédságában.⁷⁸ Optimizmus *Nyitrát* illetően nem igazolódott be. Huszár László május 20-i levelében már arról tudósította Révay Péter koronaórt, hogy az elmúlt napon *Sempte*, *Nyitra* és *Galgóc* vidékéről a lakosság marháستól együtt elmenekült. A német tábor *Sempténél* van, s a folyón átjárnak rabolni. A császári katonaság „szörnyen éget, pusztít, rabol, öli, vágja, semmit nem kimél, sem

⁷⁶ Lásd *Lukinich* i. m. Sz 1921. 208–210. o., Nagyszombat városa 1621. április 28-án kapott protectionális levelet II. Ferdinándtól. CSSR Trnava, városi lt.

⁷⁷ Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 254–255. o.

⁷⁸ Bethlen 1621. május 15-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 302–303. o.

nemeset sem nemteleit nem kimél, sem kastélyt sem udvarházat nem nézvéen egyaránt égeti". Két nap múlva már olyan hírek terjedtek el, hogy a császári had Nyitra városában van, de a vár még tartja magát. Május 25-én jelentették Révaynak a nyitrai vár föladását is. Ezután a császári sereg háromszáz lovaszt hagyott a várban helyőrséggként, majd az egész tábor Érsekújvár alá vonult.⁷⁹

A Nyitra sorsáról érkező hírek igaznak bizonyultak! Egy nem sokkal később felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint a vár cleste a következőképpen ment végbe: Mielőtt a császári sereg Érsekújvárt megszállta volna, Koháry Péter és a Pálffy testvérek a német hadakkal megjelentek Nyitra alatt, s felszólították az őrséget a meghódolásra. Beküldték Littasy István kapitánynak Forgách nádor levelét, amelyben az háromszáz jobbagyot ígért Littasynak a király nevében, ha föladja a várat. Littasy azonban hallani sem akart erről, és esküdözött, hogy megtartja Bethlen számára azt. Az őrséghez fordulva így biztatta őket: „Jó vitézek! Hiszen nem vagyunk asszonyok, hogy minden meleg beszédre megadnók magunkat. Menjenek előbb Érsekújvár alá, ott majd elvdlík a dolog.”

A várban levő hajdúság előljáróját, Deseő Bálintot azonban már megnyerték a császáriak. Ő bújtogatta katonáit, hogy ne ragaszkodjanak Bethlenhez, aki „elpusztította Magyarországot”, s a királyi koronát is magával vitte, hanem térjenek vissza törvényes királyuk hűségére. A katonák még ingadoztak, s ekkor Deseő azzal lázította őket, hogy lám könnyű dolga van Littasynak, akinek a családja nincsen a várban. Ezzel szemben a katonák fejükkal együtt jószágukat és családjukat is elvesztik, ha nem nyitnak önként kaput és a császári sereg erőszakkal veszi be a várat! Az őrség három napi tanácskozás után végül is úgy döntött, hogy meghódol Ferdinánd csapatainak. Littasy ekkor is hajthatatlan volt, mire Deseő arra bízta a katonákat, hogy fogják meg a várkapitányt, és a hozzá húzókkal együtt vessék ki a várfokon. A felzendültek már hajlottak is erre, mire a megijedt Littasy sírva tiltakozott, hogy ő nem oka semminek, és az őrség bebocsátotta a várba a németeket. Bethlen azonban főképpen Littasy gyávaságának tulajdonította Nyitra föladását, hiszen az őrség fizetését megkapta, s tavaszszal személyesen győződött meg arról is, hogy a vár jó karban, tökéletes védelmi felkészültségben van!⁸⁰

⁷⁹ Lásd Huszár László 1621. május 20-i, és ismeretlen 1621. május 22-i és 25-i lev. Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1621—1629., valamint Jakusith András május 11-i lev. Thurzó Imréhez. TT 1888. 628. o., továbbá Bethlen május 22-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. Bethlen lev. 171—174. o.

⁸⁰ *Komáromy*: A nyitrai árulás 1621-ben. HK 1894. 601—603. o.

Nyitra elfoglalása után lényegében egész Alsó-Magyarország meghódolt a császáriaknak: Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád és Trencsén vármegyék, Ferdinánd hűségére álltak. Az előljáró hadak már a bányavárosokba érkeztek. Ebben az országrészben tulajdonképpen csak Thurzó Imre és Illésházy Gáspár képviselte még Bethlen hatalmát — ők sem különösebb szilárdsággal —, valamint *Érsekújvár* helyőrsége Thurzó Szaniszló parancsnoksága alatt. E vár sorsáról Széchy György május 28-án már azt írta Lőcse várostanácsának, hogy „megvötték eddig”⁸¹ — de híradása meg-alapozatlan volt.

A dunántúlon Eszterházy Miklós, II. Ferdinánd magyarországi főbiztos a újév napján fenyegető hangú körlevelet küldött a főuraknak, vármegyéknek és városoknak. Ebben felidézte Csehország sorsát, s bejelentette: bár még tartóztatja a császári csapatokat, de „*az bizonyos, hogy minél inkább ingadozik kegyelmeitek, annál nagyobb nyomorúságban ejti magát, hazáját és szegény nemzetét*”. Külön levelet írt a végvári katonáknak, s felszólította őket, térjenek vissza koronás királyuk hűségére, s támadjanak „*arcul*” Bethlenre.⁸²

Horváth Bálint, aki *Csepregen* állomásozott a vármegyei csapatokkal, anuár első napjaiban jelentést küldött Batthyány Ferencnek az ellenség mozgolódásáról. Január 8-án meg is indult a támadás *Kőszeg* környékén. Collalto császári tábornok, a krónikás szavai szerint, *Szalónak* környékét és *Csepreget* „*elrablá, elégeté és feldulá*”. Innen a császári csapatok *Rohonc* mellé, *Hodászra* vonultak, majd pedig *Pinkafő* irányába.⁸³

Bethlen amikor értesült a császáriak dunántúli csapatmozdulatairól, igyekezett megnyugtatni Batthyányt, hogy ezt csak ijesztés végett teszik. Azt remélik, hogy a megrémült emberek majd önként, harc nélkül feladják a várakat. Utasította a főurat, hogy *Sopront*, *Kőszeg*et s a többi fontos és fenyegetett helyet „*rakja meg praesidiummal*”, s a „*vitézlő nép*” mutassa meg, „*hogy az régi magyarok igaz maradéki vagyunk!*”⁸⁴

⁸¹ Széchy György 1621. május 28-i lev. Lőcse városához. CSSR Levoča, városi lt. I. o. 93/4. Julius Fitter 1621. május 31-én Beckóról a következőket jelentette Révay Péternek: Az ő fölsége hadai tegnap Újvár felé mentenek, Lichtenstein tegnap 9 zászlóval Jablonczánál hált. Onnan Nagyszombatra jön, s az is Újvár felé megyen. Holicban immár német nincsen, Szokolczán is csak száz van. „Ide még eddig békével maradtunk, de igen ijesztenek bennünket.” CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1621–29.

⁸² Eszterházy Miklós 1621. január 1-i lev. OL Batthyány cs. lt. Miss.

⁸³ Lásd Horváth Bálint 1621. január 14-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

⁸⁴ Bethlen 1621. január 14-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

Batthyány riadóztatta is a csapatokat. A végvári katonaságot *Szombathelyhez* rendelte azzal a feladattal, hogy ha az ellenség *Kőszeg*et próbálná, a közelben legyenek. Ezek a csapatok január 15-én már a kijelölt helyen voltak. Horváth Bálint és Sennyey Gáspár sürgették Batthyányt, hogy a *Szombathelyen és Körmenten* gyülekezett katonasággal — amelynek létszáma négyezer fő körül mozgott — indítsanak támadást Collalto ellen. A császári hadvezér azonban egyelőre kitért az összecsapás elől, és átvitte csapatait Ausztria területére.⁸⁵

Február hónap csendességben telt el, csak Bánffy Kristóf és Zrínyi György tettek kísérletet egy Muraközből kiinduló támadással a *Kanizsa környéki végvárak* elfoglalására. Ez a próbálkozás inkább csak azt a célt szolgálta, hogy lekösse a Dunántúlon a Bethlen-párti katonai erőket. A császári hadvezetés március utolsó napjaiban összpontosította ismét csapatait a Dunántúl elfoglalására. Az első hadisiker május első napjaiban *Óvár* elfoglalása volt, ahol a vicckapitány Oroszi András várparancsnokot elfogatta, és a várat átadta a császáriaknak. Óvár eleste *Sopron* helyzetét érintette fölöttebb súlyosan. A város polgársága megrémült a császáriak előnyomulásától, s követséget küldött a nádorhoz. A városban levő Sennyey Gáspár nem rendelkezett elegendő katonasággal a város védelméhez, és megírta Batthyánynak: Jó lett volna, ha beküld valami tekintélyes embert a városba, mert a polgárok „*azt sóhajtják, hogy nincsen ki őket defendálja, mert azt megtapasztalhatták, hogy sem az várnegyve, sem az urak meg nem segítik, ha ellenség jön az városra*”.⁸⁶

Sopron eleste ilyen körülmények között csak napok kérdése volt, és hamarosan be is következett. Ennek ellenére Bethlen azt írta a dunántúliak magatartásáról Thurzó Imrének: „*Azon a földön nagyobb tökéletesség van, hogysen az Vágon túl, Batthyány nem hiszen semmit az német ígéretnek, pöki igen az diplomát, készen várja az oda rendelt hadakat.*”⁸⁷

Batthyány valóban állhatatos magatartást tanúsított, de nem tudta megakadályozni, hogy május 27-én császári kézre kerüljön *Kőszeg* is. Az őrség ezt a helyet is harc nélkül adta át az ellenségnek. Collalto csapatainak május 27-i bevonulása a városba azonban mégsem történt simán. Hörmann Mihály várnagy ugyanis a visszahagyott öt tonna lőport felrobbantotta, amivel

⁸⁵ Lásd Horváth Bálint, Horváth Péter és Sennyei Gáspár e napokban írt leveleit Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

⁸⁶ Lásd munkámat: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez. HK 1960. 2. sz. 94–97. o.

⁸⁷ Bethlen 1621. május 15-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 303. o.

nagy károkat okozott a császáriaknak. Ezért a tettéért Hörmannt még azon a napon kivégezték.⁸⁸

Kőszeg elfoglalása után a császári sereg tovább vonult az ellenállás központját képező Németújvár irányába. Május 28-án reggel Collalto katonái elfoglalták Rohoncot, majd néhány nap múlva Körmendet és hódolatát jelentette be Sárvár is. Ezzel a Rábától nyugatra eső terület Németújvár kivételével császári uralom alá került.⁸⁹

A júniusban kialakult dunántúli katonai helyzet ugyan súlyos volt Bethlen erői számára, de korántsem reménytelen. Collalto serege ugyanis nem sokkal haladta meg a háromezer főt, s ilyen viszonylag csekély katonai erő számára túlzottan nagy feladatot jelentett e terület megtartása. Főképpen azért, mert az ellenállást nem sikerült felszámolniuk. Ebben döntő jelentősége volt annak a körülménynek, hogy a Dunántúl leghatalmasabb és legtckintélyesebb főura, Batthyány Ferenc bár óvatos, de állhatatos magatartást tanúsított ebben az időszakban is. A főúr a kezében összpontosult óriási hatalmat a Habsburg-ellenes harc érdekében hasznosította! A császáriakkal szemben biztos támaszkodott németújvári sziklavárára, és a Rábától keletre eső terület katonaságára. Ezekről a magyar végvári katonákról Bethlen azt írta: „mely tökéletességgel viseljük magokat hazájokhoz, bizonysgot tesznek az magok levelei.”

A katonák Bethlenhez küldött követői: Szepsi János fizetőmester, Tállay György veszprémi alkapitány és Kutasi Mihály cseszneki kapitány elmondották, hogy „mind Pápához gyülekezett az egész vitézlő nép” és az nemeseknek is nagy része, Batthyány uramtól dependálnak, minden kárvallásokat semminck tartják, pedig „torkában vadnak” az ellenségnek, aki „mind Stiria, Austria felől in visceritus égeti, rabolja, öli, vágja a szegénységet . . .”⁹⁰

Batthyány Vasvárhoz gyülekeztette a dunántúli csapatokat. Június 16-án parancsot küldött Horváth Bálintnak, hogy amennyiben a császári had Szombathely felé indul, jöjjenek Mindszenthez, s a császáriak mellett tartsanak „feles csatákat”, akik állandóan szemmel tartják őket.⁹¹

Rohonc elfoglalása volt a császári sereg utolsó hadisikere a Dunántúlon. Collalto innen Szalonak ellen indult, hogy azt is elfoglalja, de a krónikás szavai szerint — „meg tartozék csak ott közel Rohoncznál és ott hevere táborba. Itt ha Colaldó serénységgel élt volna e szerencsével, amint elsőben meg-megré-

⁸⁸ Chernel i. m. 69. o.

⁸⁹ Eszterházy Miklós 1621. május 28-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

⁹⁰ Bethlen 1621. június 18-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 333. o.

⁹¹ Batthyány Ferenc 1621. június 1-i és 16-i lev. OL Batthyány cs. lt. Miss.

mültek vala tőle az emberek, bizonyára sok dolgot cselekedhetett volna.” Amíg azonban Collalto elmulasztotta a kedvező alkalmat, Batthyány részen volt. Az összegyűjtött végvári katonákkal „Colaldó hadára szüntelenül csatáztatnak vala”. Július 5-én Zrínyi György Muraközből Rohoncra igyekvő katonáit támadták meg és levágták őket. „Látván ezért Colaldó hogy rosszul van dolga, vissza szálla Kőszeghez, azt néppel, éléssel, megraká, azután visszavivé hadát.”⁹²

Collalto visszavonulásának döntő oka az volt, hogy a főhadszíntéren bekövetkezett fordulat miatt oda rendelték őt is erősitésül.

BETHLEN CSAPATAINAK ELLENTÁMADÁSA

Bethlennek, amikor 1621 tavaszán kényszerű, időleges visszavonulást határozott el, már kész haditerve volt a nyáron megindítandó ellentámadáshoz. A terv lényege, hogy gyors mozdulatokkal, összefogott erők energikus harcbevételével a császáriakat pillanatnyilag megfélemlíti, és olyan kényszerhelyzetbe hozza, hogy legalább azokat a békefeltételeket kicsikarja, amelyeket II. Ferdinánd 1620 elején volt kész megadni.⁹³

E cél megvalósításának elengedhetetlen előfeltétele volt a császári támadás megállítására és Buquoi seregének feltartóztatása mindaddig, ameddig Erdélyből, Felső-Magyarországról, valamint Sziléziából elegendő hadsereget tud összevonni az ellentámadás megindításához. A császári csapatok megállításának feladata döntő mértékben *Érsekújvár* háromezres helyőrségére hárult. Védelmi harcuk ideje alatt Bethlen lázas szorgalommal gyűjtötte és szervezte seregét. Elrendelte a hadállítást és hadfogadást Erdélyben és Felső-Magyarországon egyaránt, megtiltotta a magyar katonák külföldi szolgálatvállalását, s igyekezett maga mellé vonni a Sziléziában levő Habsburgellenes csapatokat. Úgy számított, hogy június 11-én táborba szállhat a Torna völgyében, s a június 20-a körül érkező újabb tízezer katonájával megindulhat *Érsekújvár* felmentésére. Azt tervezte, hogy július 5-e és 6-a táján már az érsekújvári mezőn lesz. „Ha módom és bizonyos reménység alatt való bizodalmam nem volna — írta Illésházy Gáspárnak —, bizony én sem balagnék az ujbári mezőre . . . Vagyon uram módom, bizony vagyon, hogy római császár hadával akárhol szerencsét próbálhatok, s nem mászok hátra előtök.”⁹⁴

⁹² M. Kovács János: Pethő Gergely rövid krónikájából. Pozsony, 1742. (1621-es rész.)

⁹³ Lásd Szekfű i. m. 135. o.

⁹⁴ Bethlen 1621. június 17-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 35. o. Lásd Bethlen István 1621. május 21-i rendeltét. EOE VII. köt. 558. o. Bethlen

Érsekújvár védelme tehát kulcshelyzetet foglalt el Bethlen stratégiai tervében. A háromezer főnyi, jól fizetett védőseregnek nem jelentett túlzottan súlyos feladatot a vár védelme Buquoi seregével szemben. Ágyút, lövedéket, löport, élelmiszert bőségesen felhalmoztak az erődíjékben, nagyon fontos volt azonban a védők erkölcsi szilárdságának a biztosítása is. Ez utóbbit Thurzó Szaniszló személye nem garantálta, de mint alsó-magyarországi és érsekújvári főkapitányt nem lehetett mellőzni. Bethlen az öreg Csuthy Gáspárt rendelte melléje személyes megbízottjaként. Őt a katonák — Bethlen szavai szerint — „kicsintől fogva nagyig ismerik, eszével, sok szép intésével, fenyegetésével, nevémmel való ígéretekkel azt a végházat, az országnak fő bástyáját megtarthassák, mert csak az az egy hely maradjon meg nekem, a többivel semmit nem gondolok . . .”⁹⁵

Bethlen Csuthynak, valamint biztostársának Hoffmann Györgynek május 16-án olyan írásbeli instructiot adott, hogy levél útján tárgyaljanak a vár alá érkező Forgách nádorral. Igyekezzenek rábírní őt, hogy a császári hadat az országból kivigye, vagy legalábbis megállítsa előnyomulásukat, amíg tárgyalások útján létre nem jön a megállapodás.⁹⁶ Bár nyilván nem fűzött nagyobb reményeket ennek a tervnek a sikeréhez, arra jónak ítélte, hogy néhány napot nyerjen vele a felkészüléshez.

Buquoi serege május utolsó hetében egyre közelebb került *Érsekújvár*hoz. Bethlen előbb hétezer körülínek írta létszámát, de a császári táborban járt hírszerzők jelentéséből megtudhatta, hogy a seregben a gyalogosok száma kilenc-tízezer, lovas fegyveres három-négyczer, és magyar katona, nem több ezer főnél, ezenkívül négy „öregágyú” 35-40 fontos, és hét kisebb falkon, 12 fontos. Buquoi seregén kívül *Zólyom körül* a Pálffy testvérekkel három zászlóalj német lovas és hat-hétszáz gyalogos volt, Széchyvel pedig *Muránynál* nyolc zászlóalj lovas és két zászlóalj gyalogos.⁹⁷

Bethlen május végén azt írta az *érsekújvári helyőrség* magatartásáról, hogy ezek a katonák nem fogják megadni magukat. A vár védői „ . . . értvén az rettenetes istentelen kegyetlenségeket, melyeket az ellenség cselekedik mindeütt a hova elérkezhetik; tanítóinkat szörnyű kénszásokkal ölik, számtalan szüze-

május 20-i, a Szepesi Kamarához és május 27-i, 31-i lev. Bártfa tanácsához. CSSR Bardejov, városi lt., továbbá Bethlen május 10-i, 15-i és június 6-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 296., 299., 316. o.

⁹⁵ Bethlen id. május 10-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 292. o.

⁹⁶ Az instructiot lásd TT 1888. 631—633. o.

⁹⁷ Lásd Thurzó Imre 1621. június 2-i lev. Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1621—1629., valamint Bethlen 1621. június 18-i levelét Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 333—334. o.

ket fertéztetnek, sehol semmit nem hagynak, égetnek rettenetesen ölik, vágják az szegény községet — elszántan készülnek a harcra”. Az érsekújváriak nagyon felháborodtak azon, hogy Sempsténél Thurzó Szaniszló katonái harc nélkül engedték át az ellenséget a hídon. Rátámadtak Thurzóra és megmondták neki, hogy gyanússá vált magatartása, mert meg vannak győződve arról, hogy az ő parancsára cselekedték ezt. Thurzó mentegetőzött és tagadta a vád igazát. Azt állította, hogy híre és akarata nélkül történt a dolog. Mindenesetre a katonák figyelmeztették; tudomásuk nélkül ne levelezzen senkivel, mert ezt nem szenvedik el! Az érsekújvári helyőrség tagjainak fenyegető, elszánt fellépése részben meghökkentette Thurzót, részben pedig bátorította is őt. Jelentette Bethlennek, hogy ilyen bátor helyőrséggel meg tudja védeni a várat.⁹⁸

A május utolsó napjaiban *Érsekújvár* alá érkező császári sereg módszeresen kezdett az ostromhoz, mindenekelőtt a vár körülzárásához. Buquoi első sorban a Nyitra folyó bal partja felől zárta el a közlekedést az őrség számára. Ugyanakkor balsiker esetére június elején *Komárom* fölött, *Guttánál* hidat építtetett a visszavonuláshoz. Ezután a császári katonaság megkezdte a sánc-készítési munkálatokat a falak megközelítéséhez és a teljes körülzárás megvalósításához.

A várőrség persze nem nézte tétlenül az ostromelőkészületeket, hanem több alkalommal, 2-án, 13-án és 26-án eredményes kirohanásokat intézett a támadók ellen. Az első alkalommal reggeltől déli 11 óráig harcoltak a császári lovasokkal. Bethlen tájékoztatása szerint ekkor száznegyvenkét foglyot vittek be a várba és sokat levágtak közülük, de a védők is negyvenöt halottat vesztek. Június 13-án török segélycsapatokkal együtt támadták meg az ostromlókat, s akkor is sok rabot ejtettek. Többek között elfogták Forgách nádor titkárát is, aki azt beszélte, hogy a császáriak „nem hitték soha az újváriak ilyen nagy keménységgel való magok viselését, tanácskoznak igen azon, megszállják-e derekasban, avagy mit cselekedjenek, tartván attól, ha az álgnyukat alája viszik és sánczban vonszák a mezei hadak miatt nagy impedimentumok és remorájok leszen, s az derék hadak reájok érkeznek”. Június 26-án Bethlen katonái hat élelemmel és borral megrakott hajót fogtak el, amelyek a császári táborba igykeztek.⁹⁹

⁹⁸ Bethlen 1621. május 25-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 306–307. o. Thurzó Szaniszló 1622. novemberében írt levelében tiltakozik a vád ellen. (EOE VIII. köt. 119. o.) Vö. *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 313. o., valamint Bethlen pol. lev. 312–313., 322–327. o.

⁹⁹ Lásd Bethlen 1621. június 12-i és június 18-i lev. Thurzó Imréhez, valamint *Olchváry* i. m. HK 1890. 549–551. o. Vö. *Gindely: Geschichte* . . . II. köt. 23. o.

Ezalatt a *Fülekre* érkezett Bosnyák Tamás június 16-án levélben fordult Bethlenhez. Érsekújvárral kapcsolatban azt írta neki: az ostromló had oly nagy, hogy „. . . még én Magyarországon soha ennyi német hadat és ilyen készüléttel nem láttam . . . Éppen ezért ne gondolja azt Felsőged, hogy három- vagy négyezer emberrel azoknak segíthessen, míg pedig több éri, elkel addig, németté teszik örökké Ujvárat.” Az érsekújvári őrseg — szerinte — már tárgyalásba is kezdett, hogyha nem tesznek a várba német őrseget, feladják azt. A németek azonban hallani sem akarnak erről. Pedig nem tudja az őrseg velük szemben megvédeni az erősséget, hiszen a németek ismerik a vár minden fortélyát, tudják azt is mennyi lőpor van benne, s tudomásuk van az őrseg közötti nézeteltérésekről, viszályokról is.¹⁰⁰

Bosnyák levele inkább csak amolyan ijesztési kísérlet volt, hiszen a császári udvarban jól tudták június végén is, hogy *Érsekújvár* erődje nem lesz rövid időn belül bevehető. Tapasztalhatták, hogy a magyarok a mezőn és benn a várban is bátran védekeznek, s a könnyűlovasok a császári sereg élelemellátását teljesen bizonytalanná teszik. Buquoit oly mértékben akadályozták a rajtaütéseikkel, hogy a császári fővezér négy hét alatt csak a bécsi kapu előtti kertekben tudott futóárkot készíttetni. Az esztergomi kapu még június végén is nyitva volt, és a védők a mezőn tanyáztak a kapu előtt — olvashatjuk a *Bécsből* küldött jelentésben.¹⁰¹

Más tudósítás szerint a várnak még két kapuja nyitva volt július első napjaiban is. A védők „napestig váltig csatáznak ki az német sánczra”, s a császáriak igen nagy ínségben s nyughatatlanságban vannak. A várban pedig „ez ideig az német had lövéssel igen kevés kárt tett”.¹⁰²

Május végén érkezett a császári hadsereg *Érsekújvár* alá, s még július elején sem volt közel ahhoz, hogy birtokba vesse az erősséget! A vár alatti időzés pedig egyre veszélyesebbé vált Buquoit számára Bethlen seregének kibontakozó ellentámadása miatt, ami két tíz közé szoríthatta az ostromlókat.

Az ellentámadás megindítása egyre érett, noha június első hetében Bethlen főképpen az eperjesi csonka országgyűlés cseményei foglalták le. A fejedelem persze az országgyűlés alatt is folytatta a hadszervezést. A csapa-

¹⁰⁰ Bosnyák Tamás 1621. június 16-i lev. Bethlenhez. TT 1888. 633–635. o.

¹⁰¹ Zeidler 1621. június végén a következőket jelentette a szász választófejedelemnek: „. . . die Festung Neuhäusel noch nit so bald erobert werden möchte, dann die Ungaru strecken sich darinnen und im Feld, wehren sich tapfer und machen die Fütterung durch ihre Geschwindigkeit gar unsicher.” Gindely: Okmánytár. . . . 293. o. Vö. Forgách Zsigmondnak az érsekújvári táborból 1621. június 20-án írt utolsó levelével. TT 1892. 514. o.

¹⁰² Révay Ferenc 1621. június 12-i lev. Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1621–1629. o.

tok mielőbbi felkészítésére szükség volt azért is, mert Buquoi, a parancsnoksága alatt álló magyar csapatokat, a Pálffy testvérek és Bosnyák Tamás vezetésével előosztagnak Bethlen ellen küldte. A császári fővezér arra számított, hogy Forgách Miklós, Balassi Péter, Eszterházy Pál, Somogyi György, valamint Széchy György katonáival, a végbeliekkal és az alsó-magyarországi vármegyék csapataival együtt mintegy hat-hétezer ember indulhat a bányavárosok birtokbavételére, és Bethlen hadművelleti bázisának megtámadására.

A nádor véleménye szerint a támadó előosztagnak nem kell félnie Bornemissza Jánosnak a bányavárosokban levő seregétől. Csupán azt kell megakadályozniuk, hogy Bornemissza előbb érje e *Besztercebányát*, mint a császárpárti magyar csapatok. A besztercebányaiak már hajlandóságot mutattak a kapunyitásra. Innen szép gyalogságot kaphat a császárpárti hadoszlop, olyat, amellyel akár magát Bethlent is fel lehet tartóztatni a véglesi szorosnál. Javasolta, hogy néhány lovasat küldjenek *Zólyom* irányába, akik majd pontosan felderítik, hogy hol van Bornemissza hada.¹⁰³

A császárpártiak feljegyzése szerint Pálffy István, Pálffy Miklós, Koháry Péter, Bosnyák Tamás, Eszterházy Pál és Somogyi Mátyás négyezer katonával elfoglalták a bányavárosokat *Zólyommal* együtt, megfutamították Bethlen hétezer főnyi hadát, s tovább nyomultak *Fülek* felé.¹⁰⁴ Ez a vereséget szenvedett hadoszlop az érsekújvári helyőrség megsegítésére küldött katonaság volt. Így a kudarc messzemenően súlyos következményeket vonhatott maga után. Bethlen az emiatt érzett nagy aggodalmát nem kívánta megosztani a különben is félnék Thurzó Szaniszlóval, sőt, Thurzó Imrével és Batthyány Ferencsel sem, de egy későbbi levelében őszintén megírta, hogy amikor június 16-án kénytelen volt Kassáról kiindulni, csak „*néhányad magával*” volt, és ugyancsak kétséges helyzetben. Mégis meg kellett indulnia, „*hallván az ellenségnek Putnokhoz érkezését, Kassa alá menő szándékát, hogy annak obviálhassak és redm nézve az státusokat is serényben vehessen mellém való jövetelre*”.¹⁰⁵

Bethlen több mint egy hétig a *gönci táborban* kényszerült időzni, ahol a hadak gyülekezését várta. Innen értesítette Thurzó Imrét, hogy Széchy György megtámadta katonáival a breznóbányaiakat, akik nagyon bátran

¹⁰³ Forgách Zsigmond 1621. június 2-i lev. a Pálffy testvérekhez és Koháry Péterhez. TT 1892. 365–366. o.

¹⁰⁴ *Sebes* i. m. HK 1912. 111. o. Más források szerint csak 3200 fő volt a Bornemissza parancsnoksága alatt álló megvert had, amely adat a következményeket figyelembe véve sokkal valószínűbb is.

¹⁰⁵ Bethlen 1627. április 3-i lev. Alvinczi Péterhez. Sz 1868. 227. o.

viselkedtek. A harcban járatlan polgárok, „azok az nyomorult község nem hajlott el, hanem eleiben mentenek és megvittanak vele, és noha megfutamatították szegény községet — egy szolgáló ember [ti. katona] sem lévén köztök, s 73 vágta is le közülük”, s a városukat is felprédálta Széchy, mégsem akarnak meghódolni.¹⁰⁶ Június 21-én a gönci táborból tudatta Illésházy Gáspárral, hogy Abafy Miklóst küldte néhány ezer lovassal a segítségükre. Maga a derék haddal a „pártos latrokra” indul, akik im Fülek alól Rimaszombathoz szállottak.¹⁰⁷

Június 26-án érkezett Bethlen Rimaszombatba. Tudósítása szerint „remény-ségen felül való szép tábora” volt, s másnapra ide várta az erdélyi csapatokat is. „Az vármegyék is personaliter mindennap bejönnek táborunkban, annyira hogy mind nehéz, mind könnyű hadunk elegendő vagyon.” Tovább vonult volna már eddig is, de Bosnyák Tamás tárgyalási lehetőséget kért tőle. Ha ez a megbeszélés nem jár eredménnyel, azonnal a „pártosokra” támad, akik Füleknél vannak kb. háromezer katonával. Az a terve, hogy ezen a héten mindenáron felszabadítja a bányavárosokat és a Zólyom felől való szorosokat.¹⁰⁸

Július 30-án Rimaszécshez érkezett — tudósítása szerint — huszonkét kopjássereggel és hat hajdúsereggel, seregenként három-hét zászlóalja vitézlő néppel. Seregének összlétszáma tizenháromezer volt. További létszámnövekedésre is számított még, mert a vármegyékből eddig csak kettőnek a katonasága csatlakozott. Ezenkívül várta a jägerndorfi herceg seregének csatlakozását, amely már Zsolnához érkezett.

Bethlen úgy döntött, hogy azonnal rámegegy a „pártos latrokra”, akik nincsenek többen háromezeröttszáznál.¹⁰⁹ A „felsuvalkodott” ellenség azonban nem merete bevárni Füleknél a fejedelem katonáit, hanem július 1-én hajnalban elmenekült onnan, és még azon a napon Divénynél átmentek a

¹⁰⁶ Bethlen 1621. június 18-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 334. o.

¹⁰⁷ Lásd MTT XXVII. köt. 36–37. o. A Bethlen pol. leveleiből idézett írásokon kívül lásd még Bethlen 1621. június 10-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss., június 13-i, 19-i és 20-i lev. Lőcse városához. CSSR Levoca, városi lt. II. o. 57/55–57. o., június 16-i lev. a Szentmiklósi tesvérekhez. TT 1898. 138. o., valamint Gyürki Benedek 1621. június 18-i lev. Révay Péterhez, amelyben többek között azt írja: „. . . Zólyom városa soha úgy még nem romlott mint mostan.” CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1621–1962.

¹⁰⁸ Bethlen 1621. június 27-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 341–342. o. Június 24-i levelében a sziksói táborból azt írta feleségének, hogy Bosnyák Tamással „ezen a héten” tehát 27-ig szemben lesz. Kedden, június 29-én Rimaszombatnál akar lenni. TT 1882. 127. o.

¹⁰⁹ Bethlen 1621. június 30-i lev. feleségéhez. TT 1879. 206–207. o.

fenyveseken. A 2-án *Fülek* alá érkezett Bethlen Egri Istvánt küldte a visszavonulók után, ezerkét száz lovassal. A füleki várban mindössze százhatvan gyalogos és ötven-hatvan lovas maradt, a többiek pedig elmenekültek. Bethlen úgy tervezte, hogy július 3-án reggel megkezdi *Fülek* lövetését.¹¹⁰

Július első napjaival kezdődött Bethlen csapatainak sikorsorozata. Az ellentámadás nyitánya Egri István seregének győzelme volt, amely a különböző hadijelentések adatait összevetve a következőképpen történt: Július 2-án a *Fülek* alól visszavonuló Pálffy István minden katonájával *Zólyom* vármegegyébe nyomult, és letáborozott a *nagy-zalatnai* réten. Vezértársa Bosnyák Tamás június 28-a óta sorozatos tárgyalásokat folytatott Bethlennel. Míg Bosnyák a fejedelem táborában tartózkodott, ellenében Korláth István volt zálogként a császárpártiaknál. Bosnyák az eredménytelen tárgyalások után július 2-án visszaért csapatához, ahová Bethlen katonasága őt tisztességgel visszakísérte majd kicserélte Korláth Istvánnal. Miután azonban a csere lezajlott Bethlen katonái megtámadták a császárpártiakat, és vereséget mértek rájuk. Fogságba ejtették Bosnyák Tamást és még 67 katonát. Bosnyákot Bethlen előbb *Kassára*, majd *Szatmáron* keresztül *Munkácsra* vitette. Megparancsolta Balling János munkácsi várnagynak: „*Balling uram, fejedet életedet ha szereted, úgy őrizd Bosnyákot, hogy el ne szaladjon!*”

Pálffy még 2-án éjszaka minden hadával a *Zólyomi rétekre* vonult vissza. (A vele levő Eszterházy Pál kapitány kérte Gyürki Benedek zólyomi parancsnokot, hogy engedje be őt is a várba, és legyenek ott ketten kapitányok. Gyürki azonban arra hivatkozva, hogy „nem jó két gardián egy klastromban”, elutasította kérését. Ekkor az egész császári had *Garam-Szentbenedekhez* vonult.)¹¹¹

Nem sokkal az elvonulásuk után, július 3-án, *Zólyom* alá érkezett Egri István és felszólította Gyürkit: adjon a várból gyalogságot melléje. Gyürki mintegy százötven gyalogost és néhány lovaszt engedett át. Egri *Zólyom* alatt harcrendbe fejlődte katonáit. A mintegy ezerkét száz lovaszt kilenc seregbe osztotta, s támadásra indult a hegy túlsó oldalán felsorakozott császárpárti sereg ellen.

Pálffy a gyalogosaival megszállta a hegyszorost. Július 3-án reggel 7 órakor kerültek egymással szembe az ellenfelek ott, „*az hol csak két-két*

¹¹⁰ Bethlen 1621. július 2-i lev. feleségéhez. TT 1882. 125—126. o., és ugyanaznapi lev. Alvinczi Péterhez. Bethlen lev. 181—183. o.

¹¹¹ Gyürki Benedek zólyomi kapitány 1621. július 10-i lev. Révay Péterhez. CSSR Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1621—1629.

lovas mehetett el, egyfelől az víz volt, másfelől az hegy”. Egre egy puskás- és egy kopjássereget küldött át a szoroson. Ezek olyan vitézül küzdöttek, hogy az ellenséget rövidesen visszavonulásra kényszerítették. Ekkor Egre többi katonája is átkelt a szoroson, s a négyezer főnyi ellenség egyre inkább meghátrált. A hegy mögötti mezőre érve nyílt ütközet fejlődött ki a császárpártiak és Bethlen katonái között. Olyan keményen csaptak össze az ellenfelek, hogy a kopják hamarosan eltörtek, és kardra fordult a viadal. Az elől küzdő Pálffy sebesülten esett le lováról, mincképpen katonái riadt menekülésbe kezdtek. Egészen *Saskőig* futottak, ahol egy másik hegyszorosban háromszáz puskás gyalogjuk volt már előre felállítva. Itt megújult a harc, és két óránál tovább tartott. A császáriak szekerekkel torlaszolták el a szorost, Egre azonban révet kerestetett a Gramon, és ott vitte át lovasait. Amint ezt az ellenség észrevette, félve a bekerítéstől tovább menekült. *Verebélynél*, ahol Horváth István főkapitánynak volt lese, ismét megtámadták a futókat, majd *Galgócznál* Thurzó Imre katonái ütöttek rajtuk. A sorozatos támadások eredményeként háromszánál több nem maradt a négyezer főnyi császárpárti seregéből! A vezetők közül Bosnyákon kívül fogságba esett Pálffy István, Nagy Egyed, Vizeleti István, Eszterházy Pál pedig *Saskő* várába menekült.¹¹²

„*Szécsény, Gyarmat, Palánk, Végles, Zólyom vára és az hét bányavárosok immár az ő felsége hűsége mellé vissza hajlottanak*” — írta a füleki táborból Zsámbokréti Miklós július 5-én. Széchy György, Jakabfy Ferenc nevű megbízottja által kegyelmet kért Bethlentől, s igen ajánlotta magát, hogy „... ennek utánna mind ő felségének, mind hazájának nagy hűséggel szolgál”.¹¹³

¹¹² Egre István 1621. július 4-i jelentése a zólyomi táborból Bethlen Gáborhoz. CSSR Levoča, városi lt. II. o. 67/22. A levél kiadva hibás dátummal és számos hibával ETA III. köt. 341–343. o., továbbá Bethlen lev. 183–185. o. Lásd még ismeretlen 1621. június 3-i beszámolóját Révay Péter részére. CSSR Bratislava, Szlovák, Közp. lt. Révay corresp. 1621–1629. Thurzó Imre 1621. július 10-i lev. édesanyjához. CSSR Bitsci lt. Thurzó corresp. 894. sz. Bethlen 1621. július 8-i lev. Bars vármegyéhez. TT 1892. 515. o. és július 10-i lev. felcségéhez, amelyben többek között a következőket írja: „... mert az mi hadunk mikor elunta az üzést, és vissza tértenek, az parasztság mindeniütt eleikben támadott [ti. a menekülő pártosoknak] rettenetesen ölték vágták, minden várakból, városokból kitámadtak ellenek...” TT 1879. 208. o.

¹¹³ Zsámbokréti Miklós 1621. július 5-i lev. Alvinczi Péterhez. CSSR Levoča, városi lt. II. o. 67/20. Ezen egykorú másolat kiadva Bethlen lev. 185–186. o. Zeidler július elején kelt jelentésében azt írta, híre jött, hogy Széchy György hadinége ismét Bethlen hadaihoz csatlakozott, és sok császárpárti magyart, a Bosnyák által vezetetteket is levágták. *Gindely*: Okmánytár . . . 293. o.

A Zólyomlipcsei császárpárti várkapitány július 6-án jelentette az érsek-újvári táborban már időközben elhalálozott Forgách nádornak, hogy a császár hadát „*miképpen tréfálták meg*”. Zólyom vármegye elpártolt a császártól, és a bányavárosokkal együtt rátámadt a császári katonaságra. Bethlen győztes csapatai Zólyomnál állnak — írta —, a fejedelem Fülel alatt. Hírek szerint nyolc-tízezer katona van mellette. A Zólyomlipcsei kapitány gyors segítséget kért, hogy ellent tudjanak állni Bethlen hadának.¹¹⁴

A Bethlen közvetlen parancsnoksága alatt álló tízezer főnyi derékhad huszonnyolc ágyúval július 3-án szállotta meg Füleket. A csapatok olyan közel táboroztak a várfalhoz, „*hogy az várbeli lövő szerszámok gólbísi keresztül-kasul jártanak az táborban és az ő felsége satori között is, mégis helyben marattanak*”, noha volt sok olyan katona, aki „*nem jó füllel hallotta az álgyu golyóbisnak feje felett, néha csak közel mellette való süvöltését*”.

Bethlen már az első napon elkészíttette az egyik sáncot. A kasokat földdel megtöltette, s a sáncba vonatott három ágyúval lövetni kezdte azt a bástyatornyot, amelyikből a tábor tűz alatt tartották. A tüzelésre a belső ágyú elhallgatott. Éjszaka a város palánkja mellé, igen közel a várhoz vitette a sáncot, „*melyben az három öreg lövőszerszámot bevonatván, egész éjszaka maga is ő felsége személye szerint ott forgolódott semmit sem aludt, jó reggel az falnak igazítván az öreg álgukat, egész estefeléig szüntelen löttette a várat*”. Erre Herencsényi várkapitány este 5 óra tájban „szót adott ki”, és jelentette egyezkedési szándékát.

Az alkudozások eredményesnek ígérkeztek. Zsámbokréti Miklós július 5-i tájékoztatása szerint: „*Istenben jó remétségünk vagyon, talán csak holnap is ő Felsége kezénél leszen per tractatum, ha az az áruló ember nem tökéletlenkedik*.”¹¹⁵

Herencsényi azonban „*tökéletlenkedett*”, mire Bethlen július 8-án elvonult Fülel vára alól és csupán körülzáró egységeket hagyott az erősség alatt. Pálffy csapatainak megsemmisítő veresége, Széchy hűségnyilatkozatai után értelmetlen lett volna tovább itt vesztegelnie, hiszen a vár kétszáz főnyi őrsége a továbbiakban nem jelentett veszélyt. Éppen ezért Fülel alól Gácshoz vonult, majd Szécsényen keresztül 12-én Drégelypalánkhoz szándékozott menni, 14-én pedig Lévához. Július 16-án kívánt Érsekújvár alá érkezni a védők megsegítésére.

¹¹⁴ B. F. (sic!) várkapitány levelét lásd RSR Cluj, Erd. Nemz. Múz. Kemény József gyűjt.

¹¹⁵ Zsámbokréti idézett július 5-i levelén kívül lásd Bethlen 1621. július 10-i lev. felelőségéhez. TT 1879. 207–208. o., valamint Sebes i. m. HK 1912. III. o.

Bethlen menet közben olyan híreket kapott *Érsekújvárról*, hogy az ostromló sereg létszáma állandóan csökken, főként az éhezés nyomán támadt járványok következtében. Nagyon valószínűnek látszott, hogy ilyen körülmények között nem várják meg a vár alatt a felmentő sereg érkezését. A fejedelem amikor július 10-én a Szécsény melletti táborából beszámolt feleségének terveiről, még nem tudott arról a fényes győzelemről, amelyet csapatai e napon arattak az ellenségén *Érsekújvárnál*.

A vár ostroma július második hetére egyre kevesebb sikerrel kecsgettette a császári sereget. Az elsőrendű védelmi eszközökkel rendelkező erősség, nem különben a szükséges fegyverzettel, lőszerrel és élelemmel megfelelő mértékben ellátott, viszonylag nagyszámú és magas harcértéket tanúsító helyőrség már önmaga is kétségessé tette a császáriaknak a vár elfoglalását. Még inkább rosszabbodott a helyzet, amikor megérkezett a védők segítségére Horváth István főkapitány egy lovasdandárral, némely források szerint hatezer lovassal. Ez a lovasereg állandó rajtaütésekkel zavarta az ostromlók táborát. Elcségszállítmányait elfogta, s ennek következtében egyre súlyosabbá vált a császári tábor élelmezési helyzete. Bethlen levele szerint *„ott oly nagy éhség vagyon immár közöttök, hogy a közönséges nép öt s hat nap alatt sem ehetik kenyeret”*, és a császári takarmányosok a magyarok miatt *„csak füért sem járnak immár ki, hanem seregeket kell kibocsátani a zsákmányosok őrzésére”*.

Július 10-én délelőtt 10 órakor indult ki a táborból egy élelemszerző oszlop. A vár bástyáján álló Thurzó Szaniszló észrevette őket, s azonnal tudatta a látottakat Horváth Istvánnal, aki hirtelen riadót rendelt el, és mintegy ezerkétszáz lovassal a császáriak után vágatott. Horváth István serege *„harczra készült igen válogatott legények”*-ből állott, akik *„tiz seregben”* rácsaptak a velük szemben már harcrendbe fejlődött császáriakra. Elöl Horváth István volt négyszáz lovassal, utána a többiek. Bethlen katonái a *„szép sík mezőn”* vitézül megharcoltak az ellenséggel, és hátrálásra készítették azokat. A császáriak visszavonulás közben a harcrendben felállott háromszáz muskétásra vitték a magyarokat, akik összetüzet nyitottak az üldözőkre. A muskétások ugyan sokat *„meglövöldöztek”* közülük, de Horváth István katonái hatalmas lendületű lovasrohammal rájuktörttek, s *„eltapodván az szép farnczuz, spanyol, német cornétákat”*, a császári tábor széléig üldözték őket.

Ezt látva Buquoi, azonnal riadóztatta a tábort, s maga is a környezetében levő mintegy háromszáz *„fő-fő emberekkel”*, mind *„hires bajvivó lovagokkal”* a küzdők megsegítésére rohogott. A diadalittas magyar lovasok azonban ezekre is bátran támadtak. Rövid küzdelem után — az egész harc

nem tartott tovább egy óránál — a „*nagy tiszt viselő urak*” is megfutamodtak. Buquoit élve fogták el, de miután már közvetlenül a császári tábor szélén volt a harc, és a császári csapatok kifelé készülődtek onnan, a Buquoit fogva tartó két katona attól félt, hogy kiszabadítják foglyukat. Ennek megakadályozására levágták a császári fővezért, és hasonló sorsa lett több fogságba esett császári tisztnek is.

Horváth lovasai mindössze három császári főkapitányt hoztak élve a magyar táborba. A harc folyamán közel ötszáz császári katonát vágtak le. Saját veszteségük — Bethlen beszámolója szerint — mindössze két halott és nyolc sebesült volt. Ez a szám ha túlzottan csekélynek tűnik is, annyi valószínű, hogy a magyarok vesztesége kisebb volt a császáriakénál.

A császári fővezér halála döntő módon befolyásolta az ostrom további menetét. Ferdinánd július 14-én még azt írta, hogy *Érsekújvárt* Buquoi halála ellenére is tovább vívják csapatai, s remény van arra, hogy rövidesen el is foglalják azt.¹¹⁶ A harcokban megfogyatkozott, éhséggyötörte császári sereg számára azonban ekkorra már teljesen reménytelené vált a vár elfoglalása! Az érsekújvári helyőrség, a Bethlen személyes parancsnoksága alatt közeledő sereg, valamint a Thurzó Imre vezetésével *Érsekújvárhoz vonuló* tábor összlétszáma meghaladta a húszezret. Ezzel az erővel a Buquoi parancsnoki tisztét átvett Lichtenstein ezredes nem szállhatott szembe megsemmisítő vereség veszélye nélkül.

Bethlen július 16-án szándékozott *Érsekújvár* alá érkezni. Thurzó Imre — aki megunta a tétlen várakozást *Trencsénben* a jügendorfi fejedelem Szilváziából érkező hadaira — július 14-én szintén *Érsekújvárhoz* indult.¹¹⁷ Az ellenfél fenyegető közeledésének hírére Lichtenstein visszavonulást határozott *Guttára*. Elvonulása július 17-én történt az előrelkészített hídon keresztül. A napok óta tartó esőzések miatt azonban a tizenhat nehéz ostromlöveget nem tudták elszállítani, így azok Bethlen csapatainak zsákmányává váltak. Visszavonulásuk így sem volt zavartalan. A magyarok felfedezték a császáriakat, és erős támadást intéztek ellenük. Rohamukkal nemcsak az utóvédet semmisítették meg, hanem tetemes károkat okoztak a derékhadnak is.¹¹⁸

¹¹⁶ Bethlen 1621. július 11-i leveleit az érsekújvári győzelemről lásd ETA III. köt. 344–345. o., TT 1879. 209–210. o., MTT IV. köt. 217–219. o. Bethlen lev. 186–188. o.

¹¹⁷ II. Ferdinánd 1621. július 14-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 258–259. o.

¹¹⁸ Thurzó Imre 1621. július 10-i, 12-i, 14-i levele édesanyjához. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 894., Horváth Gáspár július 3-i és ismeretlen levélfő július

A harc a következő nyolc napon át is folytatódott. Részt vettek benne az érsekújvári védők, a Bethlen vezetése alatt érkezett derékhad katonái és Thurzó Imre csapatai is. Thurzó július 21-i és július 24-i leveleiben a következőket írta ezekről a csatározásokról: Bethlen parancsa szerint „*szép feles haddal*” meg akarta akadályozni a császáriak átköltözését a folyón. A kapott feladatot nem sikerült végrehajtania, mert „*oly nagy, még uszó vizekre találánk a guttai hidaknál, hogy rajta sok embernek veszedelme nélkül által nem kelhettünk volna*”. A császári sereg így is tetemes veszteségeket szenvedett! Csak a vízbe többen fúltak nyolcszáznál a folyón való átkelésnél. *Esztergomnál* több mint ötszáz császári katona holttestét fogták ki a törökök. A hírek szerint a *Guttához* menekült császári táborban nagy az elégületlenség és viszálykodás. A francia és a vallon zsoldosok haza akartak vonulni, amit a németek elleneztek, de végül mégis el kellett engedni őket.¹¹⁹

A Bethlen parancsnoksága alatt álló derékhad katonái nyolc napon át támadták a Vág és a Duna közé besáncolt ellenséget, míg végül július 25-én a császáriak újabb hatalmas veszteségek árán kénytelenek voltak átkelni a Dunán a *Csallóközbe*. A foglyok elmondása szerint e nyolc nap alatt tartó küzdelemben kétezer katona veszett el a seregből, és sok rakott szekeret dobtak a folyóba. Lichtenstein a sereg maradványaival *Dunaszerdahelyen* át *Pozsony* felé vonult, ahová ötszázötvenegy embert küldött előre a város helyőrségének megerősítésére.¹²⁰

Thurzó Imre július 26-i levelében azt írta Tarnóczról, hogy a császári had a *Csallóközbe* menekült, s „*az várak itt már mind a mienk lévén, s az ellenség is elszaladván, hogy az időt hiába ne mulassuk, Újvártól ejöttünk ide. Holnap a semptei hidon átkelve Nagyszombathoz közelebb szállunk, s ahhoz ugyan keményebben nyulunk, ha meg nem gondolják magukat. Elegendő hadunk vagyon, amnyi hogy soha senki mi időnkben ennyi magyarságot együtt nem*

13-i lev. Nagyszombat városához. CSSR Trnava, városi lt., Bethlen lev. 188–190. o. Lichtenstein 1621. július 18-i jelentése II. Ferdinándhoz. *Gindely*: Okmánytár. . . 296–297. o. Zeidler János (tévesen július 11-i) helyesen július 21-i jelentése Bécsből a szász választóhoz. *Gindely*: Okmánytár . . . 295. o. II. Ferdinánd július 20-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 256–259. o., Uő. ugyanaznapi lev. Lipót főherceghez. *Gindely*: Okmánytár . . . 297–298. o. és TT 1892. 302. o. A korábban idézett feldolgozásokon kívül lásd még *Balds Gy.*: Újvár várépítészeti rendszere és katonai szerepe. HK 1888. 211–212. o.

¹¹⁹ Thurzó Imre leveleit lásd id. helyeken.

¹²⁰ Lásd Bethlen 1621. július 26-i lev. feleségéhez. TT 1879. 212–213. o. és II. Ferdinánd 1621. július 24-i lev. Albert Ferenc főherceghez. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 260–261. o.

ldott.” A magyarokon kívül útban vannak a török segélycsapatok, és közeledik a jägendorfi fejedlem serege is. Elfogott ellenséges jelentés szerint a császári katonák nem akartak nyílt ütközetet vívni a magyar haddal. A hadvezetés *Pozsonyba, Burckba és Bécsbe* akarja szállítani a megmaradt katonaságot védőrségnek. Bethlen Horváth István kapitány parancsnoksága alatt hétezer katonát küldött *Pozsony* alá a püspöki révhez, az ellenség átkelésénck megakadályozására. Maga a derékhaddal július 28-án szándékozik *Nagyszombathoz* vonulni — fejezte be levelét Thurzó.¹²¹

Bethlen győzelmes csapatainak közeledése ismét válaszút elé állította Alsó-Magyarország lakosságát. Balogh Ferenc július 26-án *Semptérről* felszólította *Nagyszombat* város tanácsát, hogy a város „*utolsó veszedelmének*” elkerülése végett nyissanak kaput a város alá mintegy három ezer lovassal érkező Bornemissza János főkapitány előtt.¹²² Valóban még ezen a napon meg is jelent *Nagyszombat* alatt Bornemissza hada. A főkapitány „*martalékot*” küldött a város falaihoz, akiket megtámadtak a császári védők. Mintegy ötszáz lovas és kétszáz gyalogos vett részt a kitörésben. Ezeket a „*martalék*” mecnkülest színelve a derékhadra vitte. A harc a kitörők megsemmisítő vereségével végződött.¹²³

Másnap Bethlen *Szerdahelyről* szólította fel *Nagyszombat* tanácsát a hódolásra a következő levéllel: „*Birodalmunkbeli országinknak minden szegletit félelem nélkül való jó állapotban akarván hozni (s abban meg is tartani) nem sok hónapoknak előtte, hogy erről a Mátyus földről alább mentünk vala, ti hívségeiteknek akkor is bizonyos biztatást adtunk vala, hogy hamar nap hiveinknek oltamazására is még feljövünk, amint mindezeket jól eszébe jutni ti hívségeiteknek nem kételjük, holott éjjeli és nappali legnagyobb szorgalmatosságunktól arra vezireltettünk, hogy birodalmunkban hiveinket minden háborgatások ellen miképpen oltalmazhassuk legyen meg. Birodalmunknak a Felföld felé való részét jó rendben és csendességben hagyván, az mi királyi ajánlásunknak, mely méltóságra egész országul ti hívségtek is választott, hogy megfelelhessünk, följöttünk, s hiveinket az inségtől megszabadítottuk, ellenségeinket Isten után megszegyenitvén, az igazsággal ellenkezők, Pálfi, Bosnyák és Buquoi több őket követőkkel mint jártanak nem sok napok alatt, hívségteknél is nyilván lenni nem kételjük. Isten igaz ügyünkben ily szerencsésen segitvén, hiveink közül amint vár ugy*

¹²¹ Thurzó és Bethlen idézett leveleit lásd CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 894., valamint TT 1879. 212–213. o.

¹²² CSSR Trnava, városi lt. Bethlen-kori iratok.

¹²³ Thurzó Imre 1621. július 29-i lev. a nagyszombati táborból édesanyjához. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 894.

városbeliek is megkerestenek és kegyelmünkhöz folyamtanak, melyet soha senki-től meg nem tagadtunk, hanem csak ti egyedül találtattok velünk ellenkezőknek. Hadainkat megindítottuk, s im felétek menő utunkban vagyunk. Ha azért akarjátok kegyelmességünket venni, feleljetek meg a minket választástoknak, s bizonyos követeiteket elegendő instructioval küldjétek előnkben. Holott ha elmulatjátok, fegyverink, amely egy ellenkezőnek is nem kedvez, oldalunkon lévén, érdemetek szerint cselekszünk veletek, melynek nem mi, hanem ti lesztek okai, protestdlunk róla Isten és ez világ előtt.”¹²⁴

Bethlen július 28-án érkezett Nagyszombat alá. A városiak — nyilván a császári helyőrség nyomása alatt — egyelőre „még csak szót sem adtak ki”. Erre „keményebben nyulván az dologhoz” a város falait ágyúkkal „jó módjával” töretni kezdte. A városban levők — írja Bethlen — „nem szintén kedvelék álgyuinknak hangját és az keritésen által az városban zugását”, még aznap este „szót adtak ki,” s megígérték a kapunyitást. A tárgyalások július 30-ig tartottak, amikor is létrejött a megegyezés az őrséggel. A várost Bethlen megbízottjaként Thurzó Imre vette át, aki a német helyőrséget „békével” kísértette el egészen a bécsi hidakig. Ezek a császári katonák hitlevelet adtak, hogy három hónapig nem harcolnak Bethlen ellen. Ha mégis megtennék, elfogatásuk esetén a töröknek adassanak át. A korábban elfogottakból kétszáz lovas és negyven-ötven gyalogos Bethlen szolgálatába szegődött. A városban levő jezsuitákat is szekereken szállították el bántódás nélkül. Káldival Bethlen el is beszélgetett.

Nagyszombat alól Bethlen Horváth István mellé Bornemissza hadából ezer lovast és darabontokat küldött. „Mi immár nem mulatunk sokáig — írta Nagyszombatból Thurzó Imre —, hanem dolgunkhoz látunk, ha a császár nem akarná a békességet.”¹²⁵

Horváth István csallóközi vállalkozása azonban nem járt a várt sikerrel. Az ott táborozó császári sereg fővezére, Lichtenstein, amikor értesült arról, hogy Horváth István Püspökinél átkelt a Csallóközbe és Olgyánnál sáncot vetett, gróf Schlick és Lebel ezredes parancsnoksága alatt serege egy részét ellene küldte. A császári katonák augusztus 1-én megtámadták az olgyáni sáncot, és a mintegy háromszáz főnyi őrséget levágták. Horváth István ennek hallatára visszavonult a fő sereghez, s így a Csallóköz továbbra is háborítatlanul a császáriak kezén maradt. Lichtenstein az itt állomásozó sereget

¹²⁴ Bethlen 1621. július 27-i lev. CSSR Trnava, városi lt.

¹²⁵ Thurzó Imre július 29-i és 31-i beszámolóiin kívül (CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 894) lásd Bethlen István 1621. augusztus 7-i lev. a nagyvezérhez. Tmkáo. I. köt. 304–307. o.

hamarosan tizenkétezer főre töltötte fel, de egyelőre a Duna jobb partján tartózkodva kísérte figyelemmel az ellenfél hadmozdulatait.¹²⁶

Bethlen Nagyszombat kapunyitása után a jägendorfi fejedelem seregére várakozott. Thurzó Imrét eléjük küldte *Vágújhelyre*, aki augusztus 4-én találkozott a jägendorfi fejedelemmel. A mintegy öt-nyolcezer főből álló, öt „öreg” falkonnal és sok „tüzes szerszámmal” rendelkező hadat a környező falvakban szállásolta el, mert a katonák nem akartak a mezőn táborozni. Ennek megtörténte után augusztus 5-én elindult a fejedelem Bethlenhez a találkozásra.¹²⁷

Bethlen a *nagyszombati táborból* értesítette a Lengyelországban hadakozó török nagyvezért a jägendorfi fejedelem érkezéséről, kinek hadát — nyilvánvaló túlzással — tizenkétezer főnek írta. „... *Hohrap felkelünk és Bécs felé megyünk*” — írta levelében, de ez a hadicélpont megjelölés inkább csak a nagyvezér érdeklődésének felkeltését kívánta szolgálni. Bethlen Toldalaghi Mihállyal küldte az üzenetet a lengyelországi *Chochym* melletti török táborba, aki útján tízezer török és ugyanannyi tatárból álló segélycsapatot kért a hadjárat folytatásához.¹²⁸

A tényeknek annyiban felelt meg a fejedelem értesítése, hogy előnyomulása irányába *Bécs* is valóban beleesett. *Nagyszombatról* ugyanis *Pozsony* felé indult augusztus 8-án. A gerencséri táborban néhány napig időzött, ahol csatlakozott hozzá a jägendorfi fejedelem serege, és ide rendelte az alsó-magyarországi vármegyei hadakat is. Augusztus 13-án és 14-én a *szenczi* táborban tartózkodott, s 15-én érkezett *Szentgyörgyhöz*. Itt táborozott augusztus 17-ig, „*sok szép haddal*”, mind a németekkel, mind Horváth István, és Bornemissza hadával. Ausztriából is hamarosan beérkeztek a portyák Egri István vezetésével, s a dunántúli csapatokon kívül csak Erdélyi István serege volt távol a táborból. Egri ezer lovasával a *bécsi hidakon* is túlment. Augusztus 14-én bizalmas haditanácsot tartottak a *szentgyörgyi* táborban a tervek és szándékok egyeztetése végett.¹²⁹

¹²⁶ Thurzó Imre július 31-i id. lev. (CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 894. sz.) Lásd még Uő. augusztus 31-i részletes hadibeszámolóját Batthyány Ferenc számára. OL Batthyány cs. lt. Miss. Vö. *Katona* i. m. XXX. köt. 699. o.

¹²⁷ Thurzó Imre augusztus 4-i lev. édesanyjához. CSSR Bitsei lt. 894. sz., valamint Thurzó Szaniszló ugyanazon napi lev. Nagyszombat városához. CSSR Trnava városi lt.

¹²⁸ Lásd *Toldalaghi* i. m. ETA I. köt. 233. o., továbbá Bethlen augusztus 7-i lev. a nagyvezérhez. Tmkáo. I. köt. 302–303. o.

¹²⁹ Lásd Bethlen 1621. augusztus 13-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 41. o., augusztus 11-i, 13-i és 14-i leveleit Nagyszombat város tanácsához. CSSR Trnava, városi lt., Rákóczi György augusztus 9-i lev. Lorántffy Zsuzsanná-

Augusztus 17-én Bethlen örömmel írta a feleségének, hogy a német herceggel nagyon jól megértik egymást, s „igen nagy német grófok és urak vadnak velünk, kik a hadakozáshoz értenek”. Az eredeti terv szerint — folytatja értesítését — az elmúlt szombaton (augusztus 14-én) kellett volna Pozsony alá vonulni a seregnek, de az esőzések miatt csak 18-án indul meg a tábor. A kémjelentések arról számolnak be, hogy ezeröttszáz-kétezer német katona van a városban és ötszáz a várban. A védők Pozsony „hostát-ját” felgyújtották, nehogy a támadók azt felhasználják az ostromhoz. Lichtenstein csallóközi tábora, amely csak egy negyed mérföldnyi távolságra van Pozsonytól a Duna-parton az erdők között a védelmet segíti. Az ágyúk a vízparton vannak, amelyekkel Lichtenstein oltamazni akarja a pozsonyi mezőt. Éppen ezért — írta — „felül szállok alája, meg nem segíthetik a várost, mert a Duna köztünk vagyon”. Hetvenkét jó lovas seregünk van és tízezer gyalogunk — folytatta büszkén, s hozzátette: „Én talám Prágában fogok menni.”¹³⁰

E levél tanúsága szerint tehát Bethlen már ekkor úgy döntött, hogy a támadást nem Bécs, hanem Prága irányába fogja folytatni. Nyilvánvalóan jól tudta, hogy Bécs sikeres ostromához most sem lenne több esélye, mint 1619-ben volt. Arra ellenben nem alaptalanul számíthatott, hogy a súlyos elnyomás alatt sínylődő csehket és morvákat felkelésre bírhatja, ha csapatai élén ott megjelenik.

Úgy látszik augusztus 17-én megjavult az időjárás, elállt az eső, mert még azon a napon felkerekedett az egyesült táborral és Szentgyörgyről Pozsony alá vonult. A sereg a csekléshi berek Pozsony felé eső szélén a hegy alatti mezőben ütött tábor. „Az időt mulatni nem akarván”, Bethlen a kísérétével együtt még azon a napon bejárta az ostromsáncok tervezett helyét. A siker biztosítása érdekében azt is eldöntötték, hogy Lichtenstein katonáit a csallóközi sáncokból kiűzik. „Remélem, hogy nem nagy fáradsággal végbe is vihetjük” — írta Thurzó Imre —, mert a császári katonák „eléggé megrendült állapotban vannak”. A szigetet és Pozsonyt összekötő hajóhidat a

hoz. TT 1894. 476. o., Thurzó Imre augusztus 15-i lev. édesanyjához. CSSR. Bitsei lt. Thurzó corresp. 894. Eszterházy Miklós augusztus 16-án a császári táborból a következőket írta Illésházy Gáspárnak: „Az mi magyaraink bolondul el kezdik bizni magukat az újvári egy ember véletlen halála után való szerencsében. Im addig nyughatatlankodnak az emberek, hogy elvesztik országukat. Nem veszik azt észekben, hogy noha hátrább mászott az kos, de bizony sebesebbet üt elől. Ide hozzánk nyolc ezer embert várunk.” CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 948.

¹³⁰ Bethlen 1621. augusztus 17-i lev. feleségéhez. TT 1879. 214–215. o. Vö. II. Ferdinánd 1621. augusztus 20-i lev. a szász választóhoz. Gindely: Okmánytár. . . 298–299. o. és TT 1892. 303. o.

víz elszakította, a magyarok hat hajót fogtak el. „Igy az Római császár nem csak álgyukkal, hanem hajókkal is segít bennünket” — gúnyolódott Thurzó. Most ugyan még kompokon közlekednek a császári katonák a szigetről, „de holnap körmösebb kézzel nyúlunk hozzájuk, mert addig az várhoz nem kezdetünk”.¹³¹ Augusztus 20-ára virradó éjszaka a csallóközi ágyúkat a sáncokba helyezték. A császári sereg nagy része átköltözött a Dunán Rajka felé, a többi pedig Püspöki táján táborozott. „Nem engedjük nyugodni őket, két felől is elegendő hadakat költöztettünk át rájuk, s ma még megpróbálják őket” — írta Thurzó Imre.¹³²

A csallóközi császári tábor „megpróbálása” azonban halasztódott még néhány napig. Az ellenfelek a Duna két partján lövöldöztek egymásra, a gyalogok napestig szórták a golyóbist, mert mint, Bethlen írta, „többlől kilátjuk egymás táborát”. Levelc tanúsága szerint Abafy Miklóst szándékozott átküldeni a császáriak megtámadására kétezer lovassal. Arra számított, hogy az ellenségnek Abafy hada „minden élését elfoghatja az szárazról, és ha mód leszen benne, meg is próbálja az táborát”. Azt is tervezte, hogy augusztus 23-ra virradó éjszaka hat szép sajkát indít, hajónként két-két tarackkal és ötven-ötven puskás naszádosossal, akiknek *Dévény* alatt kell elzárni a Dunát a pozsonyi védők élelmiszer-szállításának megakadályozása érdekében. Ez a vállalkozás azonban nem járt sikerrel, mert egy szökött hajdú vallomása idő előtt figyelmeztette Schwendit a magyar sajkákra, s így az megtehetette a szükséges ellenintézkedéseket.¹³³

Bethlen augusztus 24-én kezdte meg *Pozsony* tüzérségi lövetését tizennégy ágyúval. Úgy tervezte, hogy egy napi lövetés után rohamot indít a város falai ellen. A roham sikerének biztosítására Abafy támadásával kívánta lekötöni a Duna túlsó partján levő császári tábor, hogy ne tudjanak a pozsonyi védőseregnek segíteni.¹³⁴

¹³¹ Thurzó Imre 1621. augusztus 17-i lev. a táborból édesanyjához. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 894. Lásd még Bethlen augusztus 19-i és Kovasóczy István augusztus 20-i leveleit Nagyszombat tanácsához, amelyben az ostromhoz szükséges kellékekről rendelkeznek. CSSR Trnava, városi lt.

¹³² Thurzó Imre 1621. augusztus 20-i lev. édesanyjához CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 894. sz. Az ostrommal kapcsolatban lásd a pozsonyi napló 1621. augusztus 17–31-i följegyzéseit. *Gindely*: Okmánytár . . . 305–307. o., továbbá Bethlen lev. 195–196. o.

¹³³ Bethlen 1621. augusztus 22-i lev. feleségéhez. TT 1882. 129–131. o.

¹³⁴ Bethlen id. levelén kívül lásd Thurzó Imre 1621. augusztus 23-i lev. édesanyjához. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 894. Stadion 1621. augusztus 23-i lev. Lipót főherceghez és Schwendi Lázár augusztus 20-i és 23-i jelentéseit Pozsonyból. *Gindely*: Okmánytár . . . 299–302. o.

A tervezett akciókból azonban csak Abafy támadása járt sikerrel. Bethlen alvezére 25-én *Csütörtöknél* megtámadott egy nagyobb élelmiszerszállító különítményt, mely alkalommal — némely forrás szerint — ezer császári katona esett el, s csaknem annyi szekeret zsákmányoltak.¹³⁵

A város tervezett megrohanása ellenben korántsem volt ilyen eredményes! A védőket a nem különösebben erős és hatásos tüzéségi tűz nem rendítette meg. Sőt, több alkalommal kirohanásokat is intéztek az ostromló tábor ellen. Augusztus 28-án mintegy kétszáz katona tört ki, akik a császári jelentés szerint közel kétszázötven ostromlót vágtak le, hat löveget pedig beszögeztek. A sikeres kirohanást augusztus 30-án is meg akarták ismételni, ez alkalommal azonban ugyancsak póruljártak! Az ostromlók felkészülve várakoztak, és oly eredményesen küzdöttek, hogy a kirohanóknak csaknem a fele elesett. Bethlen beszámolója szerint délután 2 órától fél 6-ig tartott a harc, amely után kétszázharmincnyolc ellenséges katona holttestét számolták meg, és sok volt a sebesültjük is. Ezzel szemben az ostromlók közül nem estek el többen hatvannál, és csupán százkilencvenöt katona sebesült meg.¹³⁶

A kitörés eredményes elhárítása ellenére szeptember első hetében Bethlen arra a meggyőződésre jutott, hogy nem boldogul *Pozsony* ellen. A város és a vár nagyszámú helyőrsége — amelyet a Duna túlsó oldaláról mintegy tizenkétezer állandóan növekvő császári tábor támogatott közvetlen tüzé-vel is — nagyon hosszú időn keresztül sikeresen ellenállhatott volna az élelmiszerekben hiányt szenvedő és járványos betegségtől tizedelt ostromló hadnak.¹³⁷

Thurzó Imre szeptember 11-én a *sempczy* táborból a következőket írta *Pozsony* ostromáról: Az egyesült seregek nem akarják az egész őszt *Pozsony* alatt elmulatni. Úgy látják, nem vezethet eredményre az ostrom mindaddig, amíg a dunai utánpótlást nem tudják megakadályozni. Ameddig a császári

¹³⁵ Lásd *Katona* i. m. XXX. köt. 700. o. Vö. Pappus 1621. augusztus 26-i jelentésével. *Gindely: Okmánytár*. . . 302. o.

¹³⁶ Lásd Schwendi 1621. augusztus 30-i jelentését. *Gindely: Okmánytár*. . . 305. o., Bethlen szeptember 2-i lev. Rhédey Pálhoz. MTT XXVII. köt. 45–46. o., augusztus 27-i, 29-i leveleit Nagyszombat városához. CSSR Trnava, városi lt., Thurzó Imre augusztus 28-i lev. édesanyjához és Eszterházy Miklós augusztus 31-i lev. Thurzó Imréhez. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 894., 948. Különb. Bethlennek Nagyszombat városához írt leveleiből kiderül, hogy meglehetősen gyakori a sebesülés katonái között.

¹³⁷ Lásd Bethlen 1621. szeptember 5-i, 7-i, 8-i lev. Nagyszombat városához. CSSR Trnava, városi lt., továbbá *Gindely: Okmánytár*. . . 308. o.

had a *Csallóközben* van, mindenkor elegendő segítséget nyújthatnak a pozsonyi védőknek. Emiatt „*először ki akarjuk üzni a császár hadát a Csallóközből, s el akarjuk tőlük foglalni a Dunát*”.¹³⁸

E cél megvalósítása érdekében gyakori rajtaütésekkel, zavarták a csallóközi császári sereget. Ezek a támadások azonban nem hozták meg a várt eredményt. Ezt Bethlen is kénytelen volt elismerni szeptember közepén írt levelében: „*Az németeket valóban ostromoljuk minden felől, eléggé megszorogattatnak tőlünk, de az liből mégis nem vethetjük ki őket, noha valóban koplálnak . . .*”¹³⁹

Ilyen előzmények után Bethlen úgy döntött, hogy *Morvaország* felé indított támadással próbálja elvonni a *Csallóközből* a császári sereget. Ennek érdekében ausztriai és stájerországi portyázásokra utasította a dunántúli csapatokat, a vezetése alatt álló erőket pedig *Morvaországba* vezette. Bátran indulhatott bármely irányba, hiszen *Pozsonyon* kívül Alsó- és Felső-Magyarországon csak *Nyitra*, *Murány* és *Fülek* őrsége nem volt a hűségén. Ezek nem jelenthettek veszélyt a tervezett akcióra. Különben is a *fülekiek* szeptember 25-én meghódoltak, *Nyitrát* pedig Thurzó Szaniszló zárta körül a vármegyei hadakkal. *Murány* várát, ahonnan az elpártolt Széchy György ugyancsak alázatos hangú leveleket írogatott, békén hagyatta, hiszen annak távol levő csekély őrsége semmiképpen nem zavarhatta hadmozdulatait.¹⁴⁰

Szeptember 26-án már *Korlátkőről* tudatta *Nagyszombat* tanácsával, hogy seregével átkelt a Fehérhegyen. Csapatai szeptember 28-án elfoglalták *Szokolczát*, rövidesen *Strasniczát* és *Holicsot*, majd *Wesselyt* és *Magyar-Bródot* is. Ez utóbbi lett Bethlen új főhadiszállása.¹⁴¹

¹³⁸ Lásd Thurzó Imre 1621. szeptember 11-i lev. édesanyjához. CSSR Bitsci lt. Thurzó corresp. 894.

¹³⁹ Bethlen 1621. szeptember 14-i lev. feleségéhez. TT 1879. 215. o. Lásd még id. tanulmányom vonatkozó részét. HK 1960. 2. sz. 101. o.

¹⁴⁰ Lásd a nyitrai püspök 1621. szeptember 23-i lev. Nagyszombat tanácsához. CSSR Trnava, városi lt., Bethlen október 1-i lev. Perényi Ferenchez. Bethlen pol. lev. 352–353. o. és *Komáromy* i. m. HK 1894. 603–604. o. Nyitrával kapcsolatban lásd még a nyitrai helyőrség 1621. december 1-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. CSSR Nitra, Illésházy cs. lt. corresp. 226. sz.

¹⁴¹ Lásd Bethlen 1621. szeptember 26-i, 28-i és 30-i lev. Nagyszombat tanácsához. CSSR Trnava, városi lt. szeptember 26-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 49. o., továbbá Bethlen lev. 196–198. o. Szeptember 30-án Thurzó Imre a következőket írta édesanyjának: „*Urunk ő felségével mind Kornis hada, s mind a többi már az hegyen által jöttek, Szokolczát, Strasniczát és Holicsot Isten nekiünk adta, s Ostrohoz és Wesselihez is jó reménységünk nagyon. Szokolczán az minemü németek*

Az a számítása, hogy a Morvaországba törésével kimozdítja helyükből a Csallóközben besáncolt császári sereget, hamarosan beigazolódott. Lichtenstein katonái a Duna mentén *Hainburghoz* gyülekeztek, majd Morvaország védelmére vonultak. A sereg egy részét — Carracioli ezredes parancsnoksága alatt — a Stájerországban portyázó dunántúli sereg ellen rendelték.

A Dunántúlon sokat változott a helyzet Collalto júliusi elvonulása után. Augusztus közepén Haller György parancsnoksága alatt mintegy kétezeröttszáz főnyi erdélyi segélyerő érkezett a dunántúli csapatok *rábahídvégi* táborába. Haller megérkezése után azonnal kérte Batthyányt, hogy személyesen álljon a csapatok élére, és induljanak támadásra a még Dunántúlon tartózkodó császári katonaság ellen. Tudatta azt is, hogy Fekete Péter vezetésével már ezeröttszáz lovaszt rendelt a *Borostyánkő* mellett táborozó császáriak felverésére, akik majd „*elfelejtetik a német uraimmal a Lékára való igyekezetet*”.¹⁴²

Batthyány azonban most sem szándékozott személyesen kimozdulni *Németújvárból*, s a hadműveleteket csupán az alparancsnokokon keresztül akarta irányítani. Terve az volt, hogy az összegyülekezett csapatok zömével elfoglaltatja a császári kézre került várakat és városokat, kisebb portyázó csapatokat pedig Ausztriába küld megtorló és erőelvönő portyázásokra. E terv sikeres végrehajtását nagymértékben elősegítette, hogy Collalto elvonulása után nem maradt a Dunántúlon olyan számottevő császári sereg, amely keresztelni tudta volna Batthyány terveit. Ilyen körülmények között egy augusztus végén kelt császári katonai jelentés szerint Batthyánynak mintegy háromszáz katonája Ausztriában portyázott, s csapatai visszafoglalták *Körmendet*, majd *Rohoncot* is.¹⁴³

Szeptember első napjaiban már *Kőszeg* alatt táboroztak a dunántúli erők, s készültek a vár visszavételére. Ekkor kapott Haller György közvetlenül Bethlentől olyan parancsot, hogy a katonasággal vonuljon a *Köpcseny* és *Bruck* közötti területre úgy, hogy menet közben érintsék *Bécsújhelyt* és *Bécs* elővárosát. Ez a parancs élénk ellenzést váltott ki a csapatok kapitá-

voltanak, minden fegyvereket elvénvén, csak egy-egy pálczával bocsáttattak el.” Ezek az események is természetesen a császár békchajlandóságát erősítették. CSSR Bitsci lt. Thurzó corresp. 894.

¹⁴² Haller György 1621. augusztus 13-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

¹⁴³ Lásd Batthyány 1621. augusztus 13-i lev. Horváth Bálinthoz. OL Batthyány cs. lt. Miss., valamint Sennyei Gáspár augusztus 23-i és Haller György augusztus 26-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss., továbbá *Gindely*: *Okmánytár* . . . 303. o.

nyaiból! Haditanácsot tartottak, amelyen a következő ellenvélemény hangzott el: „Ha mi innét úgy indulunk meg, hogy rabolva megyünk, harcot úgy az ellenségnek mi nem állhatunk, mert az nyereséggel levő hadat próbának, harcnak nem vihetjük. Ha pedig rablás nélkül megyünk, Sopront, Kismartont és Fertőt hátunk mögött kell hagynunk, előttünk az Duna és az Köpcsémél levő német had . . . Mint szolgáljon az szereuse, abban Isten bíró. Ha nyeriünk sokat nyeriünk, ha vesztünk hazánkat és végházainkat vesztiük el.”

A kapitányok összehívták a katonák gyűlését is, akik megtagadták Bethlen parancsának teljesítését, azzal az indokkal, hogy ők „a végházakat, feleségeket, gyermekeket kordéra nem hagyják”. Másik indokuk fizetetlenlenségük volt, és kijelentették, ha két napon belül nem kapják meg elmaradt zsoldjukat, „mind az végbeli, mezei hadak eloszlanak”.¹⁴⁴

Kisebb csapatok mégis elmentek Bécsújhely környékére portyázni, ahol nagy károkat okoztak az ellenségnek, de a dunántúli sereg zöme egész szeptember hóban Kőszeg alatt vesztegelt. Batthyány miután látta, hogy nem boldogul a várral, az örökös tartományok zaklatására helyezte a fő súlyt. Kapitányai októberben több portyát vezettek Ausztriába és Stájerországba, és az ellenük küldött Carracioli ezredes nem sok katonai sikert mutathatott fel. A gyors könnyűlovas csapatokkal szemben a császáriak nehézkes, lassúbb katonasága szinte tehetetlennek bizonyult. Ezekben a portyázásokban részt vett mintegy háromczres látszámú török sereg is a dunántúli végházakból. A török katonák azonban mit sem törődtek Batthyány parancsaival, hanem teljesen önállóan működtek. Ténykedésük egyedüli mozgatórugója a zsákmányszerzés volt. Emiatt nem egy esetben el sem mentek Ausztriáig, hanem a dunántúli területen raboltak, égettek, és onnan hurcolták rabságba az embereket. Batthyány több írásbeli utasítással igyekezett meggátolni kilengéseiket, de törekvése nem járt számottevő eredménnyel. Végül is a magyar végvárak kapitányai engedélyt kértek tőle, hogy fegyverrel is felléphessenek a magyar területen garázdálkodó „szövetségessel” szemben.¹⁴⁵

¹⁴⁴ A kapitányok (dunáninmeni) 1621. szeptember 25-i lev. Batthyányhoz lásd OL Batthyány cs. lt. Miss.

¹⁴⁵ Zeidler 1621. szeptember közepén kelt levelében a következőket írja: „. . . Des Budiani Kriegsvolk thut noch grossen Schaden, wie man dann an nächst verschieenenen Samstage umher Neustadt und weiter hincin ins steierische Gebirg bei 30 Feuersbrünste gesehen haben soll.” Gindely: Okmánytár . . . 309. o. Lásd még Haller György 1621. szeptember 23-i lev. Batthyány Ferenchez. Batthyány október 3-i, 14-i lev. Amhát ágához, Hagymássy Miklós október 6-i és október 14-i lev. Batthyányhoz. OL Batthyány cs. lt. Miss.

November első napjaiban a *Kőszeg* alatt táborozó csapatok Batthyány akarata ellenére a *Szombathely* melletti *Vépre* vonultak. Haller György kapitány a *Kőszeg* környéki vidék teljes kiélését hozta fel az elvonulás indokául. Batthyány *Vépről Ikervárhoz*, a *Rába* mellé rendelte a tábort. Az elkövetkező idő az újra megindult béketárgyalások miatt meglehetősen csendességben telt el, bár kisebb összecsapások decemberben is voltak a Dunántúlon. Végül is december 15-én Haller György Bethlen parancsára az erdélyi csapatokkal elindult a Dunántúlról Kassára, s ezzel ott véglegesen megszűntek a Bethlen vezette Habsburg-ellenes harcok.¹⁴⁶

Az már csak epizódja hadtörténelmünknek, de jellemző vonása a magyarországi társadalmi viszonyoknak, hogy Batthyány Ferenc önálló magánháborúzt folytatott Ferdinánd császár katonái ellen a békekötés után is. A dunántúli országrész leghatalmasabb főura, aki a Bocskai szabadságharc idején szilárdan kitartott a Habsburgok oldalán, 1622 februárjában magánkatonaságával megostromolta és visszafoglalta *Greben* várát. Tekintélye és hatalma olyan nagy volt, a Habsburg központi hatalomé pedig oly csekély, hogy II. Ferdinánd utasította Eszterházy Miklóst, hagyják meg a várat Batthyány birtokában.¹⁴⁷

A dunántúli hadiesemények mindvégig függvényei voltak a fő hadszíntéren történeteknek, a fő hadszíntér pedig 1621 végére áttolódott *Morvaország* területére.

Bethlen október 5-én *Wesselyről* azt írta Thurzó Imrénck, hogy ez ideig a seregből még senki nem ment át a Morván. Két nappal ezelőtt indult négyszázötven lovasa némi gyaloggal *Olmütz* felé. Ezek mintegy kétszázötven gyalogossal és ötven lovassal ütköztek meg, és azokat mind egy szálíg levágták.¹⁴⁸

Thurzó Imre október 11-én válaszolt Bethlennek *Nikolsburgból*, ahová a fejedelem tárgyaló biztosaként utazott. Olyan hírt hallott — írja —, miszerint a császár rendeletet adott ki hadainak, hogy mihelyt Sziléziából és Csehországból összegyülekeznek, „*Fel ségeddel derekason megharcoljanak*”. Bár nem tudja teljes bizonyossággal e hír valódiságát, mindenesetre intette Bethlent, hogy fokozottan figyeltetnie kell az ellenséges csapatmozdulatokat. Közölte még, hogy e napon egy vallon és egy horvát katona 2 zászlót hozott *Nikolsburgba* „igen nagy triumphussal”. Az egyik zászló zöld-vörös kétágú, a másik sárga-fehér, s az is kétágú. Azt beszélük, hogy *Radics*

¹⁴⁶ Lásd id. tanulmányomat. HK 1960. 2. sz. 102–103. o.

¹⁴⁷ Lásd Eszterházy M. . . I. köt. 297–307. o.

¹⁴⁸ Lásd Bethlen pol. lev. 354. o.

táján zsákmányolták azokat, ahol is három-négyszáz magyart és törököt levágtak.¹⁴⁹

A hadijelentések azt tanúsítják, hogy a harccselekmények most sem szüneteltek, ha nagyobb katonai akciókra már nem is került sor. Zmeskál Jarosláv november 11-én a következőket jelentette Révay Péternek a táborból. „*Sasin, Éleskő, Korlátkő, Berencs, Holics, Szakolcza, Strasznicza, Magyar-Bród, Bruno, Szvetlo mi kezünkben vadnak, Mostan Weselith vittatjuk, kiben 350 német gyalog van. Nagy erős vár. Olmutzig innen minden várat és várost megvetünk.*”¹⁵⁰

Bethlen tudósításából pedig arról értesülhetünk, hogy híres kapitánya, Egri István, december 1-én, ezeröttszáz lovassal Sziléziába indult portyázásra. Nem sokkal később összetalálkoztak a császári sereg egyik egységével, és most hozták a hírt, hogy szerencsésen jártak. A jägendorfi mezőben ezer császári fegyveressel vívtak meg, akiknek többségét levágták vagy fogságba ejtették. „*Igy valedicalunk egymásnak*” — fejezte be a fejedelem a tudósítást.¹⁵¹

Ezck a harcok azonban lényegében már csak a tárgyalási pozícióit erősítő tevékenységek voltak. Bethlen eredetileg a további hadakozást jelentős török és tatár segélycsapatok érkezésétől tette függővé, ami nem történt meg. November 18-án a budai pasának a következő tájékoztatást küldte: A török mind e napig nem segítette a hadakozást négyszáz katonánál többel. „*Pénzünk elfogyott, népiünk elunta három esztendőtiül fogva télben nyárban való hadakozást, lovaink elvesztenek*”, s a szövetséges országok is „*hatalmas császárhoz való reménységben igen megfogyatkoztanak*”. Mindezen okok miatt kénytelen volt béketárgyalásokba kezdeni az ellenséggel.¹⁵²

Ami a katonák magatartását illeti, Bethlen nagyon is reális képet festett hadseregének hangulatáról. Ezt bizonyítja többek között az a levél is, amelyet leghűségesebb főkapitányai juttattak el hozzá decemberben. Aláírói között ott találjuk Kornis Zsigmondot, Abafy Miklóst, Nyári Istvánt, Horváth Istvánt, Petneházy Istvánt, Egri Istvánt, Draholcz Ferencet, sőt Geréb Andrást, udvari hadainak főkapitányát is.

¹⁴⁹ Thurzó Imre 1621. október 11-i jelentése Bethlenhez. TT 1888. 638. o. Vö. Ivánka Mátyás 1621. október 25-i és Patatics János ugyanaznapi, Révay Péterhez írt levelével. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1621–1629.

¹⁵⁰ Zmeskál 1621. november 11-i lev. Révay Péterhez. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1621–1629.

¹⁵¹ Bethlen 1621. december 11-i lev. Rákóczi Györgyhöz. Bethlen pol. lev. 363. o.

¹⁵² Bethlen 1621. november 18-i lev. a budai pasához. Tmkáo. I. köt. 332–333. o. Lásd még november 4-i, valamint János György november 5-i lev. a sziléziaiakhoz. Gindely: Okmánytár . . . 325–329. o.

A levél a következőképpen szól: „Kegyelmes urunk fejedelmünk, mi felséged alázatos szolgálói, kik erős hittel vagyunk felséged szolgálójára kötelesek, felségedhez való tökéletes szeretetünk is peniglen arra vezérel, hogy valami az felséged személye és hazánk előmenetelire szolgál, totis viribus abban fáradozzunk, viszont valami ártalmára nézendő dolgokat értenénk, életünk fogyásával is eltávoztassuk. Ez okok kényszerítvén annak okáért bennünket, akarók felségednek kötelességünk szerint alázatosan megjelenteni: Elsőben felségedtől reánk bizatott hadainak szörnyen kedvetlen voltokat az tovább való hadakozásra, kik közül sokan ugyan protestálnak, hogy felséged hópénzét többször fel nem akarják venni. Másodsor, tudván a tractán lévő atyánkfiai is, hogy mi legyünk mostan felséged környül forgolódo szolgálói, sőt onnan is hazul is sok fő renden levő uraink s atyánkfiai reménykednek az istenre, hogy esedezzünk felségednek, mivel tudják azt, hogy az szent békességnek mind véghezmeneteli, mind megvetése csak felségeden áll. Látván utolsó veszedelemre jutását szegény hazánknak és nemzetünknek, méltóztassék szegény hazánknak békességét késedelem nélkül megszerzeni. Magunk is peniglen (felséged kegyelmesen megbocsássa) ennyi esztendőitől fogván édes hazánkat, szerelmes házunk népét gyermekeinket elhagyván ilyen szörnyü halálos időben az pogány nemzetségnek szomszédságában és bizonytalan barátságában mint hagyassuk, felséged kegyelmesen megitélheti. — Mely dolgokrul peniglen kegyelmes urunk bővebben az kapitány társunktól szóval is izentünk, kiknek kegyelmes urunk, hogy felséged szavokat meghallgassa, alázatosan könyörgünk.”¹⁵³

A főkapitányok udvarias hangú, de határozott figyelmeztetése világgossá tette Bethlen előtt a békekötés elkerülhetetlenségét! Megkezdte az előkészületeket csapatai hazavonultatására, s december 15-én Magyar-Bródról már meg is rendelte az igásállatokat az ágyúk clszállításához.¹⁵⁴

A NIKOLSBURGI BÉKEKÖTÉS

Gindely, a harmincéves háború történetének tudós kutatója a következőben foglalta össze röviden az 1621 második felében lezajlott ellentámadás tanulságait és Bethlen számára a békekötés elkerülhetetlenségét: A háború

¹⁵³ Bethlen főkapitányainak 1621 végén kelt memoranduma. Tmkáo. I. köt. 335–336. o. Lásd még Hans Müller császári fogságba esett katona 1621. november 25-i vallomását Bethlen helyzetéről. Gindely: Okmánytár . . . 330. o. és Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 266. o.

¹⁵⁴ Bethlen 1621. december 15-i lev. MTT XXVII. köt. 51. o., december 22-i és 27-i lev. Szokolczáról CSSR Trnava, városi lt.

lefolyása a császári és a magyar csapatok között szemmel látható bizonytságot szolgáltatott arra, hogy a császáriak a szabályos harcban mindig azért arattak győzelmet, mert egyedül ők rendelkeztek hadiismeretekkel és tüzér-séggel. Emiatt óhajtotta Bethlen olyan állhatatosan a jägerndorfi örgróf gyalogságának csatlakozását, és ennek segítségével sikerült is neki Morvaországot hadszínterré tenni. Az eredmények megtartását azonban ez a támogatás sem tudta biztosítani. A fejedelem nem rendelkezett az örgróf csapatainak eltartásához szükséges eszközökkel, s emiatt nem utasította el az újabb tárgyalásokat a császárral.¹⁵⁵

Más munka azt emeli ki, hogy amíg Bethlen a nikolsburgi békeszerződés elfogadására szánta magát „. . . nagy harcot kellett vívni önmagával, nemcsak egyéni becsvágyával, hanem magyar lelkiismeretével is. Ugy érezte, hogy a királyságról való lemondással a magyar egység ügyét árulta el.”¹⁵⁶

Maga Bethlen egy későbbi levelében úgy értékelte a nikolsburgi békekötést, hogy az „senkinek nagyobb gyalázatjára és kárára” nem esett, mint önkéi: „. . . gyalázatunkra azért, mert a tituló electi regis Hungariae etc. megfosztatánk örökké való gyalázatunkkal, kárunkra, mert az országnak proven-tusitól priváltattunk, ha valaki kérdezné, miért és kitől? egyebet nem felelhet-nénk, hanem ezt, az országnak státusitól, a kiknek nagy szükségekben magunk életének és fejedelemségünknek periclitálásával, sok vitéz hiveinknek vérek hullásokkal, haldlokkal és értékünknek érettek való elköltésével igen hasznosan szolgálván, azoktól vöttük vala ezt az renumeratiot. . . ha mi rajtunk állott volna, hiszem nem lehetünk volna oly esztelenek, hogy az bársonyon gubát studio cseréltünk volna.”¹⁵⁷

Bethlen tehát e későbbi levelében mindenkéltől a magyarországi rendek magatartását jelöli meg a békekötés okaként, s csak ezután következő tényezőként értékeli a külpolitikai és katonai viszonyokat. Mielőtt véglegesen állást foglalnánk ebben a problémában, tekintsük át röviden a kül- és belpolitikai, valamint a katonai viszonyok alakulását az 1621-es ellen-támadás megindulásától annak befejezéséig.

A külpolitikai helyzet 1621 második felében a császáriak számára kedvezőtlenül alakult. Az a reménység, hogy a csehek vereségével magára maradt Bethlent a császári had egyedül is térdre kényszeríti, az érsekújvári kudarccal és az ezt követő visszavonulással szertefoszlott. Világossá vált, hogy a császári sereg egyedül csak ideig-óráig képes feltartóztatni Bethlen

¹⁵⁵ Lásd még *Gindely*: *Geschichte* . . . II. köt. 25. o.

¹⁵⁶ *Makkai*: *Erdély története*. 367. o.

¹⁵⁷ Bethlen 1627. április 8-i lev. Illésházy Gáspárhoz. Bethlen pol. lev. 426 – 427. o.

csapatainak előnyomulását. Csakis addig, ameddig az jelentősebb török segítséget nem kap. Ennek tudatában II. Ferdinánd már augusztusban azt közölte Izabella infánsnővel, hogy kész a Bethlennel való alkudozásra.¹⁵⁸ Szeptember elején pedig a következő kormányhatározatot tudatták Erdődi Kristóffal, Bethlen megbízottjával: „*Ő fölsége mindenkör őszintén és komolyan óhajtotta a békét, s attól most sem idegen . . . Ha a békéhez reményt táplálhatni, sietni fog biztosait kiküldeni.*”¹⁵⁹ A császári udvarban erősen tartottak attól, hogy a török a következő évben komoly katonai támogatást ad Bethlennek, s ezért fölöttébb engedékenynek mutatkoztak vele szemben.¹⁶⁰

A császári aggodalmak a török segélynyújtásról azonban alaptalanok voltak. Bethlen éppen arról volt kénytelen meggyőződni, hogy a török 1622-ben sem fogja számottevően támogatni őt. Ezt megírta a nagyvezérnek, és nem is kapott aggodalmára megnyugtató cáfolatot.¹⁶¹ Láta, hogy a török biztatja ugyan a további hadakozásra, de nagyobb létszámú csapatküldésre sem lehetősége, sem kedve nincsen. A törököt éppen ezért ki kellett kapcsolnia a hadakozás folytatását biztosító tényezők közül, úgyszintén a cseh—morva rendek felkelésének vagy a német birodalom-ból újabb protestáns katonák érkezésének reménységét is.¹⁶² Egyre fokozottabban estek számításainál a latba a belpolitikai helyzet alakulásából kiaknázható lehetőségek.

A magyarországi belpolitikai viszonyok azonban nem alakultak úgy, mint ahogyan azt a katonai sikerek nyomán várni lehetett volna. Az uralgó osztály magatartását korántsem tükrözte az a kijelentés, amelyet Erdődi Kristóf Bethlen békebiztosa tett augusztus közepén Bécsben: „*A rendek elhatározták, azon esetre, ha a béke nem jön létre, azonnal megkoronázzák Bethlent, s ugyanakkor megválasztják utódját is. Meg vannak győződve*

¹⁵⁸ II. Ferdinánd 1621. augusztus 12-i lev. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 262—263. o.

¹⁵⁹ Idézi *Fraknoi (Frankl)* i. m. I. köt. 590. o.

¹⁶⁰ Lásd II. Ferdinánd 1621. december 29-i lev. Izabella infánsnőhöz. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 267—268. o. és Zeidler ugyanazon napi jelentését Bécsből a szász választófejedelemhez. *TT* 1879. 371. o. Lásd még Eszterházy M. . . I. köt. 278. o.

¹⁶¹ *Gindely* az 1890-ben megjelent biográfiájában a következőképpen indokolja Bethlen hajlandóságát az egyezségi kötésre: „*Azon meggyőződésre jutott, hogy a porta nem fogja megsegíteni, mivel időközben háborúba bonyolódott Lengyelországgal. Ehhez járultak a Velencéből érkező rossz hírek. Végül hadseregének fölszerelése és fegyverzete olyan hiányos volt, hogy attól kellett félnie, hogy vereséget szenved, ha újra összeütközik az ellenséggel.*” Bethlen Gábor és udvara. 51. o.

¹⁶² Bethlen 1622. elején kelt levele a nagyvezérhez. *Tmkáo.* I. köt. 342—347. o.

arról, hogy az európai uralkodók közül egy sincs, ki ne lenne kész a magyar koronáért földölni a császár barátságát!”¹⁶³

Ez a kijelentés lehetett nagy hatásúnak vélt taktikai húzás, azonban nem valószínű, hogy a közvéleményt ismerő személyek hitelt adtak volna annak akár Magyarországon, akár Bécsben.

1621 júliusában Bethlen a következőket írta feleségének a magyarországi uralkodó osztály magatartásáról: „... az vármegyék félnek igen, kiket én eddig nem győztem eléggé biztatni... tegnap előtt fejenként haza kéreznek vala tőlem.”

Ezt a magatartásukat nem változtatta meg lényegesen a hadiesemények kedvező alakulása sem. Emellett szól többek között Thurzó Imre levele is, amit az érsekújvári táborból írt a császári sereg futása után édesanyjának: „Az békesség *continudlásában* én eddiglen Nagyságos Asszonyom szeretettel fáradtam, s ezután is el nem mulatom, mert akármely győzedelmes hadakozásnak is gyümölcse és legjobb haszna az békesség.”

Thurzó Imre álláspontja mégis abban különbözött az uralkodó osztály zömének álláspontjától, hogy ő nem akármilyen békét kívánt, hanem csakis olyat, amely „*állandó, hasznos és böcsületes legyen*”.¹⁶⁴ A nemesség zöme azonban, a katonai győzelmek ellenére, mindenáron békülni akart. Egyre-másra tartották a táborban a gyűléseket, és sürgették Bethlent, hogy kezdjen mielőbb békealkudozásokat. Még az erdélyi uralkodó osztály tagjai között is akadtak „*sokszínű emberek elegen*”.¹⁶⁵ A mielőbbi békekötésen szorgoskodtak a fejedlem békebiztosai is, sokszor figyelmen kívül hagyva uruk érdekeit. Meg is írta nekik november közepén: „Az legnehezebb, a mint *kegyelmetek irásából veszem eszemben, hogy maguknak nincsen kegyelmeteknek semmi kedve az én igazságomhoz, kicsiny becsületesnek oltalmazásához, hanem minden rátiokkal valamelyiket elméjében föltalálhat, csak engemet*

¹⁶³ Fraknói (Frankl) i. m. I. köt. 589. o.

¹⁶⁴ Bethlen 1621. július 11-i lev. feleségéhez. Szemelvények... I. köt. 228. o. Thurzó Imre 1621. július 24-i lev. édesanyjához. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 894. Július 29-i levelében gúnyosan írta édesanyjának, hogy Thököly István 6 lovassal és egy borszeckérrrel jött az ország szabadítására. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 894. Az alsó-magyarországi nemesség állásfoglalásának változásaihoz lásd TT 1887. 243—252. o. Vö. Bethlen 1621. július 4-i, Batthyány Ferenchez írott levelével. OL Batthyány cs. lt. Miss.

¹⁶⁵ Lásd Bethlen 1621. szeptember 2-i lev. Rhédey Pálhoz. MTT XXVII. köt. 44. o., szeptember 24-i lev. Rákóczi Györgyhöz. Bethlen pol. lev. 350. o. Haller György 1621. december 3-i levelében azt írta Batthyány Ferencnek a dunántúliakról: „Ugy veszem eszemben, kevés ember vagon itt közülnk, akinek bátran kellene hinnünk...” OL Batthyány cs. lt. Miss.

ostromol írásuk által, hogy ut et qualitercumque a békességet vigyem véghez. . . Látván kegyelmeteknek is rajtam való cséplését, ha úgy tetszett és tetszik jónak kegyelmeteknek is . . . a Fátrától való földnek kívánságától is supersededlek módjával . . .”¹⁶⁶

Az egyik legújabban megjelent összefoglaló történeti munka a következőkben körvonalazza a politikai és katonai viszonyokat a nikolsburgi békekötés előtt: „Bethlen ereje és szervezőképessége és a mellette harcoló nép meggátolta, hogy Magyarország a cseh sorsára kerüljön . . . Bethlen azonban tudta, hogy hiába való a háború folytatása akkor, amikor külföldi segítséget nem remélhetett. Katonai eredményei viszont lehetővé teszik, hogy kedvező feltételekkel kössön békét a császárral.”¹⁶⁷

A hadtörténeti irodalomban *Gyalóky* kiemeli, hogy Bethlen még egyszer sem állott olyan közel a teljes katonai kudarchoz, mint amidőn 1621 elején ellenségeitől körülvéve elrendelte a visszavonulást *Kassa* felé. E súlyos helyzetben csakis az ő rendkívüli akaratercének, szervezőképességének és elszántságának tudható be, „hogy a máris felborulással fenyegető helyzet még jobban el nem fajult. Jól látta, hogy itt az addig oly gyakran alkalmazott mérséklet veszedelmet hozhatna, s azt amit visszavonulásával elveszített, csak kíméletlen erőszakkal szeresheti vissza. Ennek megfellelően járt is el.”¹⁶⁸

Szekfű oly módon foglal állást ebben a kérdésben, hogy Bethlen 1621-es katonai sikerei bebizonyították ugyan tetterejét, személyes bátorságát, de döntő győzelmet nem hozhattak. A cseh felkelés és a felső-ausztriai parasztlázadások leverésével egész Közép-Európa, úgy az örökös tartományok, mint a német birodalom a béke állapotába kerültek, s a császári fegyverekkel szemben egyelőre senki sem merészkedett mozdulni.¹⁶⁹

Breit véleménye szerint Bethlen 1621 végén oly messze volt stratégiai céljainak megvalósításától, akárcsak hadjárata kezdetén.¹⁷⁰ Lényegében ezt fejt ki *Wittman* is, leszögezve, hogy Bethlen ugyan hatalmas sikereket ért el, de komoly stratégiai győzelmet nem tudott kivívni.¹⁷¹

Bethlen 1621. december 18-i levelében a további hadakozást „veszedelmes”-nek ítélte. Sőt, a további *Magyar-Bródon* való tartózkodását is,

¹⁶⁶ *Fraknói (Frankl)* i. m. I. köt. 597–598. o.

¹⁶⁷ Magyarország története. I. köt. 245. o.

¹⁶⁸ HK 1929. 329–330. o.

¹⁶⁹ *Szekfű* i. m. 136. o.

¹⁷⁰ *Breit* i. m. XV. köt. 230–231. o.

¹⁷¹ *Wittman*: Bethlen Gábor. 89. o.

amely „oly lehetetlen, a mely lehetetlen szárnyak nélkül repülni a madaraknak”.¹⁷² Hadserege czeekben a napokban tizenkétezernél nem volt nagyobb számú, „mert sokan megholtak, sokan haza oszlottak az három évi hadakozásban elfáradva”.¹⁷³

A helyzetet mérlegelve érthető tehát, hogy Bethlen nem gördített akadályt az októberben *Nikolsburgban* megindult tárgyalások útjába. A csaknem három hónapig tartó egyezkedés végül is a következő főbb pontokat tartalmazó békekötéssel zárult: Bethlen leteszi a királyi címet és a felségjelvényeket visszaadja Ferdinándnak. Átadja a császár biztosainak a Ferdinándot illető alsó-magyarországi várakat, a fiskális jószágok jövedelmét és a bányákat is. Bethlen adományai és nemesítési érvényben maradnak, amíg a legközelebbi országgyűlés véglegesen nem dönt sorsuk felől. A foglyokat mindkét fél váltságdíj nélkül szabadon bocsátja. A szerződő felek czután nem fogják egymást fegyverrel támadni. Bethlen Gábort Ferdinánd birodalmi fejedelmi ranggal ajándékozta meg, s neki adományozza a Sziléziában levő Oppeln és Ratibor hercegségeket, valamint Magyarországon Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod és Abaúj megyéket is, továbbá Kassát, Munkács, Tokaj, Tarcál, Keresztúr, Ecsed várakat, illetve mezővárosokat. A Bethlen uralma alá került magyarországi végvárok fenntartására Ferdinánd évi ötvenezer birodalmi forintot fizet a fejedelmnek. A császár kötelezi magát, ha a török fegyverrel támadna Bethlenre, őt haddal megsegíti. A békeszerződés általános amnesztiát biztosít a harcban résztvevők számára, s kimondja, hogy Ferdinánd hat hónapon belül országgyűlést hív össze a rendek sérelmeinek orvoslására.¹⁷⁴

A nikolsburgi békekötésben elért eredményeket a magyar polgári történetírás mindenké előtt vallási s rendi szabadságjogi szempontokból értékelte. Volt olyan vélemény, hogy ez az egyezmény sem a nemzetnek — pontosabban a nemességnek —, sem a protestantizmusnak nem szerzett új jogokat, s jogaiknak új biztosítékot. „*Inkább fegyverszünet, mint őszinte kiengesztelődés volt.* Bethlen nem szívesen állot meg a félúton . . . Viszont a királyt és a katolikusokat sem térítette le útjukról a tapasztalt ellenállás, a fenyegető veszély.”¹⁷⁵ Más szerző rámutatott, hogy noha a hároméves küzdelem végső eredménye a protestáns vallásgyakorlat számára

¹⁷² *Fraknoi (Frankl)* i. m. I. köt. 601—602. o.

¹⁷³ Lásd Bethlen id. 1622. elején kelt levelét a nagyvezérhez. *Tmkáo.* I. köt. 342—347. o.

¹⁷⁴ Lásd *Eszterházy M.* . . . I. köt. 278—296. o.

¹⁷⁵ *Fraknoi (Frankl)* i. m. I. köt. 608—609. o.

semmi új jogot nem biztosított, mégis Bethlennek mint protestáns fejedelemnek a hatalmi gyarapodása, területi terjeszkedése a protestantizmus erősödését szolgálta. „Bethlen kiadta a koronát, lemondott a magyar királyi címről, lemondott a protestáns vallásgyakorlat további biztosításáról a magyar királyság területén, de ezek fejében megalkotta saját vezetése alatt, a területében szinte megkétszereződött új protestáns erdélyi hatalmat.”¹⁷⁶

A felszabadulás utáni évek marxista történeti irodalma mindenképp a nemzeti monarchia megvalósulásának szempontjából értékelte a *nikolsburgi békekötésben* elért eredményeket. Az erdélyi állam területgyarapodásában közvetlen segítséget látott ahhoz, „hogy megnövekedjék az ország egyesítésének és felszabadításának a lehetősége”. Noha az első marxista igényű értékelésekben Bethlen személye és céljai nem voltak mentesek bizonyos idealizáló tendenciától és a küzdelem nemzeti jellegének túlhangsúlyozásától, *marxista történetírásunk már kezdetben alapvetően helyesen látta meg a hazai abszolútizmus megteremtésére tett erőfeszítésekben a gazdasági és társadalmi fejlődést elősegítő szándékot és lehetőségeket.*¹⁷⁷

Bethlen a nikolsburgi békekötést magára nézve szűgyenletes kényszer-egyezménynek tekintette.¹⁷⁸ Az utókor történetírása azonban az adott politikai és katonai erőviszonyok realizálódásának értékelte azt, amely, ha nem is hozta meg a kitűzött cél megvalósítását, jelentős lépéssel vitte ahhoz közelebb Bethlent. A továbbiakban pedig nyitva hagyta számára a lehetőséget a külpolitikai viszonyok kedvezőbb alakulása esetén az újabb, sikerrel kecsegtető támadáshoz.

¹⁷⁶ Szekfű i. m. 51. o.

¹⁷⁷ Lásd Wittman: *Klly. Sz* 1951. 91–92. o. Itt téves az a megállapítás, hogy Bocskai pl. „még gondolni sem akart” a magyar királyságra, a vezetése alatti nemzeti monarchia megteremtésére. 1605. tavaszán ugyanis maga kért koronát a portáról, amit ősszel különböző indítóokok miatt nem fogadott el. Lásd munkámat: *A Bocskai szabadságharc katonai története.* 338–340. o.

¹⁷⁸ Lásd Bethlen 1627. jan. 28-i, ápr. 7-i és máj. 21-i leveleit Illésházy Gáspárhoz. *MTT XXVII.* köt. 111–115. o. Ugyanakkor 1622. január 5-én Szokolczán kelt rendeletében arra utasította a Szepesi Kamarát, hogy mindenütt „hálaadó szívvél” hirdessék meg a békekötés létrejöttét. *TT* 1886. 209. o.

POLITIKAI HELYZET A NIKOLSBURGI BÉKEKÖTÉS UTÁN

Zimankós, hidegre fordult időben vezette haza a fejedelm harcokban megfáradt és az otthon melege után sóvárgó katonáit. Amerre vonultak — Bethlen rendelkezésére — szerte az országban zúgtak a harangok, és a papok mindenütt hálaadó istentiszteleteken köszöntötték a békét. Az úttalan utakon menetelő seregben talán csak Bethlen volt az egyedüli, aki nem osztozott ebben az általános örömben. Számára nagy tervek, nagy ábrándok temetési menete volt ez a hazavonulás!

Tudta jól, hogy a nikolsburgi béke elfogadása elkerülhetetlen volt, bensőjét mégis keserűség, csalódottság érzése marcangolta. Ma negyedfél évszázad távlatából nehéz lenne megmondani, hogy minck elvesztését fájlahatta a legjobban: A koronáét? A királyi címét? A csehk leverése előtt felajánlott tizennégy magyarországi vármegyéét? Bizonyára mindez közrejátszott keserűségében, csalódottságában, hiszen emberi hiúságtól, nagyravágyástól nem volt mentes ő sem. A királyság, a területnövelés azonban nagy tervének csak egy-egy része, egy-egy építőkövéje volt.

Történelmi sorsfordulót remélt az ország életében az uralma alatt létrejövő nemzeti királyságtól. E nagy terv már oly közeli megvalósulásának reménye röppent tova a nikolsburgi békeokmány lapjain, akárcsak valami gonosz varázsszőnyegen. Ez volt a legfájdalmasabb számára, mert ez volt élete nagy terve, nagy álma, amely először talán már az ifjan látott prágai udvarban vagy a sztambuli nargilé-pipák illatától terhes tanácskozótermekben fogamzott meg benne. E nagy cél megvalósításáért küzdött, dolgozott fáradhatatlanul, előbb Bocskai István, majd Báthory Gábor mellett, s fejedlemmé majd királlyá választása után is ez volt a programja. Hatalmas elhivatottság élt lelkében hazája, nemzete, vallása sorsának jobbrafordítására, és hitt abban — mint buzgó kálvinista a predestinációban —, hogy a magyarok az ő vezetése alatt tudnák leginkább megtalálni boldogulásukat.

Szívénck nem kicsiny „busulásával”, s nem kisebb haraggal gondolt a magyarországi urakra és nemesekre, akiknek állhatatlanságát, önzését, gyávaságát, megalkuvását a kompromisszumos megegyezés egyik fő okának látta! Ha osztályhelyzetét tekintve nem is, de érzelmileg, gondolatilag már kinőtt közülük: Fölülemelkedett mindennapos krajcároskodó kicsinyességeiken, s lélekben egyre jobban távolodott tőlük, a „közjóért” fáradozó abszolút uralkodó magányos világába. Az egyetlen a magyarországi főurak közül, aki talán megértette, s aki az egyéni érdekeken túl érzelmi okok miatt is követte, a fiatal Thurzó Imre immáron halott volt. A többiek a pillanatnyi hatalmi helyzetváltozásnak megfelelően álltak mellé vagy Ferdinánd oldalára. Akárcsak Thurzó Szaniszló, Érsekújvár 1621-es védője, nem sokkal később pedig Magyarországnak Ferdinánd által is elfogadott nádora! Ez az ingatag lelkületű, hiú és kevésbé cszes főúr talán állhatatlanságát akarta megindokolni, amikor 1622 nyarán — egy lakomán — a feljegyzések szerint a következőket mondta Bethlen követeknek: „*A ti uratok Bethlen király akart lenni, pedig tudhatná ez a bestia, hogy sem én vagy más anyaméhből származott magyar nem lehetünk azzá.*”¹

Az ilyen és ehhez hasonló személyes sértéseknél azonban sokkal jobban, sokkal égetőbben fájtak Bethlennek a nikolsburgi békekötés valódi vagy vélt méltánytalanságai. Czobor Imre császári békebiztos jelentése szerint már 1622 elején az egyik hivatalos ebéden nyíltan kifejtette, hogy nem tekinti véglegesnek ezt a kompromisszumos egyezséget. Czobor leírása szerint Bethlen az asztalnál elgondolkozva ült, amikor megszólította őt a jägerndorfi herceg. Azt kérdezte, miről gondolkodik? Érdeklődésére a fejedelem a következőket válaszolta: „Bizony csak arrul gondolkodtam, nagy dolog az, hogy az mikor az tracta elvégződött, utolsó szavaiban is megtréfált és csufolt az érsek és azt mondta: elmehetsz Bethlen az királysággal, itt hagyád az titulust. »Elhiggye minden ember, hogy bizony inkább akarom, hogy az testemet koporsóban tegyék, hogy nem mint gyalázatosan letegyem. Elhiggyék, hogy bizony az kezemet Magyarországon tartom és az szemem bizony az bécsi kapura néz!» A jägerndorfi herceg így felelt: Fölséged fogadja szómat, amit mondtam; bizony mindenben még módja vagyon

¹ „Euer Herr Bethlebenb hat vermeynd unser König zu seyn, da er doch ein loser Bestie und ihme wohl bewust ist, das ich und andere Ungarische Patrioten aus Mutterleib Edler entsprossen, weder sein Lebtag werden kan.” *Khevenhüller: Annales Ferdinandei, 1578–1626. I–IX. köt. Wien, 1640–1646. X–XII. köt. Lipse, 1716–1726. IX. köt. 1676. o. Lásd még Eszterházy Miklós 1623. március 15-i lev. Bethlenhez. Bethlen lev. 246–248. o.*

Fölségednek. *Im bemegyek Erdélyben — felcélte Bethlen —, ott kevés ideig megnyugszom és helyén hagyom az országot, az egész székelységet és egyéb rendben levő vitézlő népet megmustrálom és ismét kijövök.*”²

A személyét ért gyalázkodások és sértegetések nyilván érzékenyen érintették Bethlent. Sokkal nagyobb önuralommal rendelkező ember és ami főbb, sokkal józanabban gondolkodó államférfi volt azonban annál, semhogy egy-egy sértő szóra az adott politikai és katonai helyzetet figyelmen kívül hagyásával azonnal fegyverhez nyúljon!

Mindenekelőtt a külpolitikai viszonyok kedvezőbbre fordulását várta. Tudta jól, hogy egyedül, megfelelő szövetségesek nélkül nincs értelme újabb hadjáratot indítani a Habsburgok és szövetségeseik katonai túlereje ellen. Éppen ezért tekintete túlszárnyalt nemcsak Erdély, hanem a királyi Magyarország határain is, és élénk figyelemmel kísérte az európai Habsburg-ellenes hatalmak erőviszonyainak alakulását. Egyelőre azonban azt kellett tapasztalnia, hogy a háborúnak ebben a szakaszában a cseh fölkelésen győzedelmeskedő II. Ferdinánd elvitathatatlan katonai fölényrel rendelkezik ellenfeivel szemben. A protestáns német fejedelmek Habsburg-ellenes küzdelme szinte a végóráit élte. Már csak a Hollandiába menekült Frigyes — elűzött cseh király — német birodalmi birtokaiért folyt a harc. Frigyes ügye mellett Halberstadti Keresztély, a volt püspöki adminisztrátor és a kalandor Mansfeld csapatai küzdöttek. Harcuk azonban egyelőre inkább csak céltalan pusztításnak látszott, mint sikert ígérő háborúnak. Ugyanakkor Cordovai Gonzales spanyol csapatokkal *Alzayban, Kreuznachban, Oppenheimben* garázdálkodott, Tilly pedig a liga-csapatokkal a *Neckar* partján. Mansfeld katonái *Elszászban* kiélték a speyeri püspökség birtokait, majd a Rajna mentén egészen *Breisgauig* pusztítva a vidéket a hegyekbe vonultak. A továbbiakban *Germensheim* és *Landau* között táboroztak.

Áprilisban Frigyes *Hágából Heidelbergbe* jött, s az apósától, I. Jakab angol királytól kapott pénzen Mansfeldet és katonáit végre kifizette. Sőt, újabb csapatok fogadására adott pénzt Braunschweigi Keresztélynek és György Frigyes bádeni örgrófnak is. Mansfeld nem sokkal később *Germersheimnél* a Rajnán át összeköttetést teremtett a bádeni örgróffal, aki jelentős haderőt toborzott. A két sereg egyesülése után Tilly ellen vonultak, akire

² Czobor Imre 1622. február 14-i lev. Pázmány Péterhez. MHHD XIX. köt. 281–282. o. Bethlen 1622. április 13-án Pázmánynak írt levelében tagadta Czobor állításának valóságát, de érvelése nem különösebben meggyőző; MHHD XIX. köt. 290. o.

április 27-én vereséget is mértek. A csata eredménye azonban nem vált döntővé Tilly számára: elvesztett ugyan az összecsapásban néhány ezer embert, de ellenfelei nem tudták győzelmüket kiaknázni. György Frigyes tehetségtelen, rossz hadvezér volt, a tehetséges, de törvénytelen származására oly érzékeny Mansfeld pedig fölöttébb hiú és összeférhetetlen egyén. Nem is tudtak huzamosabb ideig együttműködni, s nem sokkal a győzelem után különváltak útjaik.

Cordovai Gonzales Tilly segítségére ment, vereséget mért az örgrófra, aminck következtében 1623 május végén Mansfeldnek is vissza kellett vonulnia *Darmstadt*ból, Mannheim császári tábornok támadása elől. Ezalatt Braunschweigi Keresztély májusban *Wetterauba* vonult seregével, mire a mainzi püspök Gonzalest és Tillyt hívta ellene. Keresztély ahelyett, hogy igyekezett volna kikerülni az összecsapást az övénél jóval erősebb hadsereggel, és megpróbált volna csatlakozni Mansfeldhez, június 22-én *Höchnél* szembeszállt a túlerővel. Vereséget szenvedett, és csapatainak maradványai Mansfeldhez csatlakoztak. Az egyesült protestáns sereg ezután *Strassburg* vidékén és az északi Elzászban garázdálkodott. Ilyen kudarcok után Frigyes I. Jakab rábeszélésére elhagyta országát. Júliusban Mansfeldet és Keresztélyt formailag elbocsátotta szolgálatából. Pfalzból történő elvonulásuk közben azonban Cordovai Gonzales megtámadta őket, és újabb vereséget mért rájuk. A sereg maradványai Hollandiába, illetve Ostfrieslandba menekültek, Tilly pedig befejezte Pfalz teljes elfoglalását.³

Frigyes helyzete *Csehországban* még reménytelenebb volt mint *Pfalzban*. A fehérhegyi vereség után a csehországi viszonyok rövid idő alatt gyökeres változásokon mentek keresztül! Mindenekelőtt a cseh uralkodó osztály összetételében történt lényeges átalakulás. Thurn és hívei — mintegy ezer cseh *utraquista* nemes — száműzetésben voltak. Elhagyott birtokaikat külföldi nemesek, katonák és kalandorok vásárolták meg — akik között spanyolok, olaszok, skótok és ír katolikus emigránsok is voltak — és egy-két gazdag polgár. A Habsburg-politika elvi álláspontja az volt, hogy olyanok kapiják meg nagyon jutányos áron a száműzöttek birtokait, akik teljes lojalitást tanúsítanak, és készek a Habsburg-abszolútizmus kialakuló apparátusát elfogadni.⁴

Bethlen sűrű levelezést folytatott az elűzött Frigyesseel. Közös hadműveleti akciót terveztek a közeli jövőre. Elképzelésük az volt, hogy a protestáns

³ Lásd *Marx*: *Chronologische Auszüge . . .* 432–433. o., *Priester* i. m. I. köt. 165. o., *Gindely–Acsády* i. m. 66–67. o.

⁴ *Priester* i. m. I. köt. 159. o. *Vö. Szekfű* i. m. 224–225. o.

csapatok *Sziléziába* törnek, és ott egyesülnek az odanyomuló Bethlen seregével. E cél eléréséhez fölöttébb szükséges lett volna I. Jakab nyílt kiállása vejenek ügye mellett, és főként pedig az, hogy a Habsburg-ellenes harc anyagi bázisát biztosítsa. I. Jakab azonban ebben az időben még azon fáradozott, hogy belpolitikai helyzetét spanyol szövetség révén erősítse meg. Ennek érdekében — mint már szóltunk róla — fia a spanyol Habsburg királylánnyal akarta összeházasítani. Emiatt csak suba alatt segítette vejét, korántsem a szükséges mértékben. Ugyanakkor más nyugati államból sem várhattak egyelőre a Habsburg-ellenes erők hatékony támogatást.

Ilyen körülmények között Bethlennek a velencei és a török segítség megszervezése látszott egyedül járható útnak. A velenceiek azonban — noha érdekeltek voltak a Habsburg-ellenes erők győzelmében — komolyabb anyagi áldozatot most sem akartak hozni ennek érdekében. Bethlen követe is csak üres jókívánságokkal tért vissza a gazdag köztársaságból. Ezek után már csak a törökbe vethette reményét.

Portai követei — közöttük Mathias Thurn — sokat fáradoztak a támogatás elnyerése érdekében. Thurn és Kapy András már 1622 szeptemberében fölvették a kapcsolatot Sir Thomas Roe portai angol követtel és kérték I. Jakab segítségét. Roe azonban ebben az időben föltétlen ellensége volt annak a tervnek, hogy a törökkel szövetkezzenek. Különben is azt az utasítást kapta Londonból, hogy Ferdinánd érdekeit védelmezze a portán. Ezért elutasítónan viselkedett Bethlen követeivel szemben, sőt igyekezett a török vezetőket is a fejedelem ellen hangolni. Ez annál könnyebb lehetett, mert a porta ebben az időben sem szándékozott háborúba bonyolódni Ferdinánddal. A janicsárlázadás, a fiatal Ozmán szultán kivégzése, a gyöngélméjű Musztafa rövid uralma és a tizennégy éves IV. Murád trónra kerülése után, figyelembe véve az ország belső zavarait, a porta nagyméretű katonai akcióra képtelen volt. Bethlennek pusztán kisebb segélyre nyílhatott reménye. Az erdélyi követek munkáját Haga Cornelius holland követ támogatta. Fáradozásának — és nem utolsósorban Bethlen vesztegetéseinek — eredményeképpen a sűrűn változó nagyvezérek közül végre akadt egy, aki megparancsolta a magyarországi pasáknak, hogy csapataikkal Bethlenhez csatlakozzanak. Ez volt a legtöbb, amit a fejedelem az adott körülmények között elérhetett.⁵

⁵ Lásd *The negotiations of sir Thomas Roe in his embassy to the Ottoman porte from the year 1621 — to 1628.* London, 1740. 76–89. o. Vö. *Toldalaghi* i. m. *ETA* I. köt. 235–236. o., *Eszterházy* M. . . II. köt. 1–5. o., valamint *Szekffi* i. m. 224–229. o.

A belpolitikai viszonyokat illetően Bethlen az elmúlt években meggyőződhetett arról, hogy a magyar uralkodó osztály támogatására csak nagyon korlátozott mértékben számíthat. A nemcsak magatartását alapvetően most is a leggazdagabb főurak állásfoglalása határozta meg. A vármegyék döntése általában ahhoz igazodott, hogy a megye területén vezető szerepet betöltő főnemes miként dönt, milyen magatartást tanúsít. 1619-ben Rákóczi György, Széchy György, Thurzó Imre, Thurzó Szaniszló, Illésházy Gáspár, s nem utolsósorban Batthyány Ferenc Bethlen melletti állásfoglalása biztosította a királyi Magyarország uralkodó osztálya zömének csatlakozását. E főurak közül azonban Thurzó Imre, a legszilárdabb támasz meghalt, Széchy György még 1621 elején átállt a császáriakhoz, Thurzó Szaniszlót nádorrá választották 1622-ben, és ebben a minőségben Bethlen ellen fordult, a fiatal Rákóczi György pedig meglehetősen ingatag bázisnak bizonyult mind politikai, mind katonai téren. Bethlen egy elkövetkező hadjáratban mindössze Illésházy Gáspárra és Batthyány Ferencre számíthatott a nyugat-magyarországi főurak közül. Mindenekelőtt az elsőre, mert Batthyány — mint láthattuk — meglehetősen önálló politikát folytatott már az 1619—1621-es hadakozások idején is. Bethlen a nyugati területek uralkodó osztályának többsége részéről legfeljebb semleges magatartást várhatott egy elkövetkező hadjárat esetén.

Az uralma alatt álló felső-magyarországi megyék nemessége sem tanúsított azonban sokkal nagyobb lelkesedést egy újabb hadjáratall kapcsolatban. Ezt Bethlen is jól tudta, s megírta sógorának Károlyi Mihálynak az 1623-as hadjárata előtt: *„Igen jól tudom én azt, hogy nem akarja egy is kegyelmetek közül ezt az expeditiot, sőt im csak az hadak gyülekezését sem szenvedné, ha egyéb lehetne benne; tudom jól azt is, hogy nem favort, hanem gyűlölséget szerzek köztetek az én mostani indulásommal, de arról nem tehetek, arra semmit nem nézhetek, hanem böcsületemet magamnak kell oltalmazni . . . az mint lehet.”* Különben is — tette hozzá nem kevésbé sértett önérettel — *„semmi szükségem az gaz hadra nincsen; istennek hála vagyok és leszen elegendő hadam nekem s talán igen sok is leszen, ha arra kél az dolog; tudom azt, hogy az mely ebet bottal üznek az nyul után, meg nem fogja. Nem fenyegetek én senkit, de bizony nem is bizom magamat az nemes vármegyék oltalmára; vagy nehéz vagy könnyű, de kénszeritetem úgy járnom, hogy senkitül ne féljek és ha az békesség véghez nem mehetne (kit az uristen távoztasson), nude ne maradjak, hanem legyen kivel magamat oltalmaznom.”*⁶

⁶ Bethlen 1623. augusztus 16-i lev. Károlyi Mihályhoz. Bethlen pol. lev. 383 — 385. o.

A magyarországi uralkodó osztály többségét alkotó közép- és kisbirtokos nemesség magatartását persze *nem kizárólag* a főurak állásfoglalása határozta meg. Már csak azért sem, hiszen a közép- és kisbirtokosok a főurak hatalmaskodásaival szemben a központi hatalomra voltak utalva, s ez a központi hatalom Bethlen esetében hazai és protestáns volt! Ez utóbbi szempont pedig nagy jelentőséggel bírt a többségében protestáns közép- és kismemesség számára! Nem utolsósorban Bethlen hazai abszolutizmusára utalta őket a feudális kizsákmányolási viszonyok biztosításának igénye is, hiszen többségükben nem rendelkeztek olyan osztályelnyomást biztosító erőszakszervezettel, mint a saját katonaságot tartó főurak. Mindezek ellenére a nemesség magatartása ellentmondásokkal telt volt már 1619-ben is, a csehek 1620-as veresége pedig soraik között credményezte a legnagyobb pánikot. Az a nagy lelkesedés, amely *Pozsonyban és Besztercebányán* koronázást sürgetett ellobbant, mint a szalmaláng. A depressziót a következőkben csak növelték a protestáns német fejedelmek sorozatos vereségeiről érkező hadihírek.

A magyarországi vármegyék többségben protestáns nemessége a fchér-hegyi csatáig szinte csodákat várt Bethlen Habsburg-ellenes fellépésétől! A nemesek azt remélték, hogy Erdély — legtöbbjük számára ismeretlen — fejedelme, saját hadseregére és a csehek segítségére támaszkodva, döntő vereséget mér majd Ferdinándra. Felszámolja a Habsburg-uralmat, a győzelem után pedig megteremti azt a nemzeti királyságot, ahol a magyar nemesség nincs háttérbe szorítva a hatalomban az idegenek mögött, és amelynek uralkodója ügyes diplomáciájával, vagy ha kell fegyverrel, megvédi az országot a török pusztításoktól és hódításoktól, és biztosítja az ország belső nyugalma. Mindenekelőtt természetesen a rendi jogokat, a feudális kizsákmányolást. Amikor azonban azt tapasztalták, hogy a Habsburg-ellenes harc ügye áldozatokat követel tőlük is, lelkesedésük ugyancsak megcsappant, amikor pedig attól kellett félniük, hogy Magyarországon is a csehországihoz hasonló kegyetlen megtorlásra kerülhet sor, legtöbben készek voltak ismét fölvenni a régi jármot. Persze azt jól tudták, hogy ennek a járomnak a súlyosságát csökkenteni Bethlen önálló erdélyi államának már pusztá létezése is, s azért nem voltak hajlandók a Bethlen-ellenes föllépésre sem.

A magyarországi uralkodó osztály protestáns többsége érzelmiileg tulajdonképpen 1621 után is Bethlen mellett volt. A nemesek tudták, hogy a fejedelem minden elért eredménye a javukat is szolgálja — csak éppen a végső győzelembe vetett bizalmuk dőlt meg. Nem a Habsburg-uralkodóhoz ragaszkodtak Bethlennel szemben 1621 után sem, hanem a nagyobb erő előtt hajtottak

fejet. Lelkesedésük lángja rövid lobogás után kialudt. Mindezt Bethlen éles politikai érzékkal felismerte, s levonta azt a tanulságot, hogy a magyarországi belső bázisra — mindenkéül a nemességre — csak nagyon kis mértékben számíthat a jövőben.

A belpolitikai viszonyok alakulására természetesen kedvezőtlenül hatott az is, hogy 1622-ben Felső-Magyarországon általános drágaság volt és pestisjárvány pusztított. A járvány *Bártfán* tört ki, s innen *Eperjes*, *Kassa*, *Kisszeben*, majd *Lőcse* felé terjedt. Csak ebben a legutóbbi városban ezerhatszázan haltak meg pestisben, *Iglón* pedig szeptembertől decemberig naponta közel harmincan estek áldozatul. Sáros megyében — a feljegyzések szerint — csak prédikátor huszonnégy pusztult el a járvány következtében. A másik baj, a drágaság pedig abból adódott, hogy egyes kereskedők a jó pénzt összeszedték és kivitték az országból, csak a rosszat hagyták benn. Emiatt az árak fölöttébb gyorsan emelkedtek.⁷ Az általános politikai depresszió mellett és e súlyos bajok miatt Bethlen a felső-magyarországi polgárságra is csak korlátozott mértékben számíthatott. Politikájának szószólói, a protestáns prédikátorok talán a protestáns mezővárosi polgárság, a jobbágyok és a hajdúk körében tudtak legnagyobb eredményt elérni. Ez főként abban mutatkozott meg, hogy Bethlen új toborzás esetén biztosan számíthatott elegendő katona jelentkezésére, de a hadfogadáshoz mindenkéül pénz kellett! Anyagi erőforrásai növekedtek ugyan a nikolsburgi béke értelmében uralma alá került felső-magyarországi vármegyékkel és városokkal, de a fő anyagi bázist továbbra is az erdélyi fejedelmi jövedelem képviselte. Ez a fejedelmi jövedelem pedig még a felső-magyarországi bevételekből származó növekedéssel sem ígért elegendő gazdasági alapot egy új hadjáratához.

A kül- és belpolitikai viszonyok ilyen ingatag volta miatt Bethlen megpróbálkozott azzal is, hogy békés úton valósítsa meg politikáját, vagy legalább annak nem jelentéktelen részét. Az út és mód amit választott meglepően tűnik. A Habsburg-ellenességéről közismert fejedelem most házasságkötés útján akart közvetlen rokonságba kerülni II. Ferdinánddal, s ezáltal megszerezni Magyarországot. 1622 májusában meghalt első felesége *Károlyi Zsuzsanna*, s a gyászév letelte után bizalmasan puhatolózni kezdett a császári udvarban, hogy *Ferdinánd* hozzáadná-e feleségül kisebbik leányát, *Cecília Renátát*. Bethlen hozományul egész Magyarország kormányzóságát kívánta magának. Ez valójában királyi hatalmat jelentett volna

⁷ Rimay János 1622. október 7-i lev. Ampruster Ferenchez *Eckhardt* i. m. 404. o. Lásd még *Hain* i. m. 161. o., *Pirhalla* i. m. 396—397. o.

számára, királyi cím nélkül is. Minden tényleges hatalom az ő kezében futott volna össze. Ő fizette volna a végvárak katonaságát, és tőle függött volna a nádor és minden országos hivatal is. Biztosítékként Erdélyt továbbra is önálló fejedelemségként tartotta volna meg. Mindezek ellenében följánlotta katonai szolgálatait a császárnak — ha kell — a török ellen is.

Ez a terv első hallásra azért tűnik meghökkentőnek, mert *Bethlen politikájának eddigi sarkköve az volt, hogy török szövetségben küzdjön a Habsburgok ellen.* Most pedig éppen megfordítva ígérte cselekedni. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos! Bethlen valójában ugyanúgy ellenségnek tartotta a törököt is, mint a Habsburgokat, s a két elnyomó hatalom egymás elleni felhasználására törekedett. Politikájának alapelve az volt, hogy mindenekelőtt az újabb hódításokra már képtelen, de még mindig erős török hatalmat igyekezzen felhasználni a mohóbbnak és veszélyesebbnek ítélt másik idegen elnyomó, a katolikus világbirodalom kiépítésére törekvő Habsburg-hatalom ellen. Új koncepciójában viszont arra számított, ha Ferdinánd elfogadja ajánlatát, és átengedi neki Magyarország tényleges vezetését, akkor mint a császár veje számíthat a német birodalom katonai segítségére a török ellen. Erre támaszkodva pedig mód nyílhat a török kiűzésére Magyarország területéről.

Bethlen Károlyi Mihályon és Eszterházy Miklóson keresztül terjesztette be házassági tervét a bécsi udvarhoz, amely ott meglepetést, zavart és bizonytalanságot okozott. Megoszlottak a vélemények Bethlen ajánlatát illetően még a Habsburg-házon belül is. IV. Fülöp spanyol király olyan megfontolásból, hogy ezzel a házassággal felszabadulna a császár keze keleten (hiszen ott lenne a török ellen a magyar vő), és így minden erejét nyugati ellenfeleivel állíthatná szembe, támogatta Bethlen kérését. Ezzel szemben a pápa a legkategorikusabban ellenezte, úgyszintén a császári tanácsosok is. Ferdinánd végül is az utóbbi álláspontot tette magáévá, de nem akarta Bethlen ajánlatát kereken visszautasítani, hanem oldalági rokonságából ajánlott feleséget a fejedelemnek. Ezt viszont Bethlen nem fogadhatta el, hiszen így házassági tervének lényege — hogy a császárnak legyen a veje — meghiúsult volna.⁸

A tárgyalásokkal szinte párhuzamosan hadat gyűjtött, és kémlelte a magyarországiak hangulatát. E célból 1623 februárjára gyűlésre hívta *Kassára* a nikolsburgi békében uralma alá került hét felső-magyarországi

⁸ Bethlen házassági tervéről lásd *Fraknoi (Frankl)* i. m. II. köt. 65–70., 106. o., *Szilágyi*: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. 10. o., Eszterházy M. . . II. köt. 26–62. o.

vármegye rendjeit. A nem nagy létszámmal érkezett küldötteknek előterjesztésében előszámlálta azokat a „*rettenetes meggyaláztatásait*”, amelyek a császáriak részéről érték őt. Főként az elmúlt évi soproni országgyűlés végzését sérelmezte, s kijelentette, hogy azokat nem is engedi a hét vármegyében végrehajtani. A rendek némán hallgatták az előterjesztett sérelmeket. Nem ajánlottak fegyveres felkelést a megtorlásukra, sőt, inkább inteni kezdték Bethlent, hogy tűrje el sérelmeit, és ne bontsa fel miattuk a békeséget. Abban pedig semmiképp sem akartak beleegyezni, hogy a hét vármegye a jövőben ne függjön a nádortól, és ne levelezhessen a királyi fennhatóság alatt maradt megyékkel.

Bethlent annyira elkésérítette a rendek magatartása, hogy „*nyelvel kimondani nem tudta keserűségét*”. Inkább elhallgatta, de azt elhatározta, hogy nem bízza magát a „*nemes vármegyék ótalmára*”. A *soproni országgyűlés* végzésével kapcsolatban pedig közölte a rendekkel, hogy annak végrehajtási tilalmát nem megvitatás, hanem pusztán mihez tartás végett tudatta velük! Nem is nyitott vitát fölötte, hanem a felső-magyarországiak gyűlését berekesztve, *Váradra* távozott, hogy Erdélyben megkezdje új háborújának előkészítését.⁹

Bár — mint mondtunk — Felső-Magyarország döntő többségében protestáns rendjei alapján örömmel fogadták, hogy kikerültek a Habsburg-hatalom ellenreformációs uralma alól, sérelmesnek érezték Bethlen abszolutisztikus uralmi módszereit. Még inkább ellene voltak annak, hogy egy elkövetkező háborúban újabb áldozatokat vállaljanak! Az áldozatkészség teljes hiánya tette őket közömbössé Bethlen minden valóságos vagy esetleg csak felnagyított sérelme iránt. Emiatt vonakodtak követni őt azon az úton, amelyen 1619 szeptemberében még oly nagy lelkesedéssel üdvözölték. A rendi előjogok görcsös védelmének béklyói között megrekedt gondolataik nem tudtak együtt szárnyalni a fejedelmével. A felhozott sérelmek mögött nem látták meg az egyszerű diplomatizálást, az ürügykeresést a végső, nagy politikai cél megvalósítását szolgáló újabb támadáshoz. Ehelyett Bethlen mérhetetlen hiúságáról, már-már szinte beteges hatalom-

⁹ Lásd Szeksfű i. m. 226–227. o., *Szilágyi*: I. Rákóczi György. 98–99. o. „*Az a lelkesedés — írja Szalay László —, mellyel a hazafiak, névszerint a protestánsok őt 1619-ben dunáninnen és dunántúl fogadták, jóformán elpárolgott.*” i. m. IV. köt. 594. o. Lásd még Szepsi János 1622. május 25-i lev. a soproni országgyűlésről Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss., valamint Hoffmann György 1623. március 7-i jelentését Eperjesről. Eszterházy M . . . II. köt. 13–14. o., továbbá Eszterházy M . . . 32–42. o. és EOE VIII. köt. 166. o.

vágyáról beszéltek, amely felforgatja a jó békés állapotokat. Valójában a rendek a Habsburgoktól független nemzeti monarchia létrejöttét korántsem igényelték oly szilárdan, mint Bethlen, és főként nem igényeltek olyan crőskezü abszolút hatalmat, amilyen Erdélyben volt.

A magatartásukban mutatkozó ellentmondások egyre alkalmatlanabbá tették őket arra, hogy Bethlen politikai terveiben fontos fundamentumként szerepeljenek. A fejedelem az elkövetkező években szinte csak arra szorított, hogy a Felső-Magyarországon vezető szerepet betöltő Rákóczi Györgyöt megtartsa maga mellett. A rendeket pedig a továbbiakban abszolút uralkodó módján rendeletekkel, parancsokkal kormányozta, hivatali szervei — mindenekelőtt a Szepesi Kamara — útján. *Elkövetkező háborúit már szinte teljesen szuverén uralkodói minőségben vívta. A magyarországi rendek legfeljebb asszisztáltak hozzá, de döntő szavuk a lényeges kérdésekben nem volt.*

Bethlen háborúinak jellegében ez olyan módosulást hozott létre, hogy amíg 1621-ig méltán beszélhetünk az erdélyi fejedelem és a magyarországi uralkodó osztály összefonódott függetlenségi és rendi küzdelméről, a későbbiekben Bethlen háborúi egyre jobban mentesülnek a rendiség sallangjaitól, és válnak olyan függetlenségi háborúkká, amelyeknek domináló s egyre kizárólagosabbá váló célkitűzése a Bethlen uralma alatt megvalósítandó hazai abszolút monarchia, nemzeti királyság. Mindez persze nem változtat azon az objektív tényen, hogy e cél megvalósulása a magyarországi uralkodó osztály számára hozott volna legtöbb hasznot, mint ahogyan ez utóbbi következmény sem befolyásolja azt a tényt, hogy a hazai abszolút monarchia megteremtése az egész társadalomnak érdekében állott.

HADITERVEK, ELŐKÉSZÜLETEK

Bethlen 1623. évi hadjáratának okairól, célkitűzéseiről és terveiről általában megegyező vélemények láttak napvilágot a történeti és hadtörténeti irodalomban. *Angyal Dávid* munkájában, a XIX. századi történetírás nagy szintézisében azt olvashatjuk, hogy az 1623-as képzelt hadszíntér messzire kiterjedt Bethlen gondolatvilágában: Lengyelországra, Itáliára, a német birodalomra és II. Ferdinánd tartományaira. Véleménye szerint Bethlen előtt a katolikus hatalmak „megalázása”, Frigyes méltóságának helyreállítása, magának magyar és lengyel királlyá választása nem látszott valószínűtlen dolognak. Bízott abban, hogy szövetségeseinek németországi mozgalma kedvező hatással lesz hadivállalkozására. Éppen ezért,

amikor Halberstadti Keresztély követe 1623 májusában arra kérte a fejedelmet, hogy támadásával segítse ura hadmozdulatait, Bethlen így válaszolt: Amint Halberstadti Keresztély értésére adja indulásának idejét és útjának irányát, rögtön küldi ő is a jägerndorfi herceget, hogy egyesüljön a német vezérrel. Ezalatt a boszniai pasát Stájerország ellen indítja, s a tatárok Bajororszáig kalandoznak, maga pedig seregével, valamint a temesvári és az egri pasák hadaival a nyugati határ felé indul. Bizonyos — teszi hozzá *Angyal Dávid* —, hogy Bethlen egyesülni akart Halberstadti Keresztéllyel Morvaországban vagy Sziléziában. Tilly, a katolikus-liga hadvezére azonban *augusztus 6-án Stadtlomnál* vereséget mért a protestáns vezérre, s így a májusi terv már nem volt végrehajtható. „*De nem kell hinnünk, hogy e haditerv semmivé tétele megölte Bethlen erejét. Nem azért fogott fegyvert, hogy Frigyes szerencsését biztosítsa. A Pozsonyban és Besztercebányán szerzett dicsőség lebegett szeme előtt. Nagy szerencsének tartotta volna a német protestantizmus diadalát, s jó hasznát vette volna a hozzá csatlakozó német gyalogságnak, de most is leginkább a maga erejében bízott és a török szövetségben.*”¹⁰

A hadtörténeti irodalomban *Gyalóky* azt írja a fejedelem tervéről: Bethlennek eredetileg az volt a szándéka, hogy Morvaországba teszi át a hadjárat színhelyét, s ott egyesül Keresztély braunschweigi herceg hadával. „*További tervéről mit sem tudunk. Lehet, hogy a császári sereg legyőzése után Bécs ellen szándékozott fordulni, de az is lehetséges, hogy 1621-i tervét, Prága megvételeit akarta volna megvalósítani.*”¹¹

Szekély Bethlenről készített biográfiájában oly módon értékeli az 1623-as hadjárat terveit, hogy amiként az európai protestáns hatalmaknak, úgy Bethlennek is voltak saját külön céljai, amelyek meglehetősen eltértek a többi protestánsétól. „*A célok e divergenciája tette lehetetlenné az eszközök együttes felhasználását, köztük elsősorban az együttes hadi akciókat.*” Pfalzi Frigyesnek és támogatóinak a rajnai területek visszahódítása volt a léteérdeke. Braunschweigi vagy más néven Halberstadti Keresztély az észak-németországi protestáns területek megszervezésén fáradozott. Az európai pozícióra törő dán király a tengermelléki tartományok szekularizált egyházi javait akarta családjának megszerezni. „*Bethlen viszont, legalábbis a Fátraig terjedő magyar területet akarta visszahódítani, reménységei a cseh rebellió leverése óta nem terjedtek Magyarország határain túl.*” A szándékok eltérő volta miatt egyetlen közös katonai akció kínálkozott: *a levert cseh tartományokat újabb felkelésre bírni.* Innen érthető, hogy Bethlen tervezései-

¹⁰ *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 352–353. o.

¹¹ *Gyalóky* i. m. HK 1929. 420. o.

ben és tárgyalásaiban az egyetlen pozitív együttműködési terv Csehországra vonatkozik: *Mansfeldnek és Keresztélynek vele egyidejűleg kell cseh területre törniük, s ott vele egyesülniük.* A nagy földrajzi távolság azonban — folytatja Szeksfű — még inkább megsokszorozta az érdekbeli divergenciákat. Ennek folytán Bethlen törekvései, hogy a nyugati politikába bekapcsolódjék, inkább csak diplomáciai, mint hadi tevékenységre korlátozódtak. Így azután a közös hadviselés helyett csak önálló, elszigetelt támadás jöhetett létre, amelyhez legfeljebb subsidiumra, pénzbeli segítségre számíthatott a nyugati hatalmaktól. Bethlen a területi rendezés megváltoztatásán túl „... királyi címet szeretett volna új hadjáratával kikényszeríteni”.¹²

Wittman mindenekelőtt azt emelte ki, hogy Bethlennek egy újabb támadás megindításánál szélesebb nemzetközi vonalon kellett gondolkoznia, mert csak egy nagyobb Habsburg-ellenes összefogás lehetősége adhatott reményt az ország teljes felszabadítására. Ezért Bethlen egy nagyobb Habsburg-ellenes tábor összekovácsolására irányuló lépésekkel kezdte újabb harcait. Ez a front azonban úgyszólván létrejöttének pillanatában felbomlott. „Így Bethlen küzdelmei elé mindig bizonyos másodlagos célokat is kényszerült kitűzni, melyek elérésével könnyebben előkészíthette a végleges győzelmet.” Ilyen másodlagos cél volt az a nyomás — gondol itt házassági ajánlatra —, amellyel rá akarta bírni a Habsburg-udvart nagyobb politikai engedményekre. Konkrét hadászati terveiről a következőket írja: „Stratégiai célja Morvaország és Szilézia elfoglalása volt: a nyugati protestáns hadakkal szeretett volna egyesülni, amit nyilván Prága elleni vonulás követett volna! Céljainak szolgálatában Thurn és a jágerndorfi őrgróf a morva lakosságot igyekeztek felkelésre bírni a Habsburgok ellen.”¹³

Az egykorú források közül az egyik legilletékesebbnek, Toldalaghi Mihály portai követnek a szükségzavú feljegyzése nem sokat árul el a készülő hadjárat céljairól. Csupán annyit közöl, hogy Bethlen „hadat akarván az római császár ellen vinni”, ő tárgyalt a nagyvezérrel. A megbeszélés eredményeként az öreg Ibrahim pasát rendelték a fejedelem mellé vezérnek, továbbá a szilisztrai, az egeri, a temesvári és a kanizsai pasákat a budai török haddal együtt, „de úgy, hogy mindenkben az fejedelemtől hallgassanak”.¹⁴

Részletes haditervet találunk Bethlen 1623-as portai követutasításai-ban, amelyek tulajdonképpen alapforrásai mindazon történeti és hadtörténeti munkáknak, amelyek az 1623-as hadjáratról foglalkoznak. Az első,

¹² Szeksfű i. m. 224–225. o.

¹³ Wittman: Klly. Sz 1951. 94–95. o.

¹⁴ Toldalaghi följegyzését lásd ETA I. köt. 236–237. o.

az 1623 elején beterjesztett terv a következő hadászati elgondolásokat tartalmazza: A Habsburg-hatalom megdöntésére irányuló nagy támadást három hadoszlop hajtja végre. A déli hadoszlop a szultán vagy a nagyvezér személyes vezetése alatt Kanizsán keresztül Grácig nyomul és ostrom alá veszi a várost, amely Stájerország, Karinthia és Horvátország kulcsa. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan a középső hadoszlop Bethlen személyes főparancsnoksága alatt Bécs alá vonul. Ez a támadó erő Bethlen huszonnégyezer fizetett magyar katonájából, továbbá a budai vezér parancsnoksága alatt hozzá csatlakozó harmincötezer török és tatár seregből áll majd. A harmadik hadoszlop — amely húszezer tatárból, nyolcezer török és hatezer magyar lovasból áll — *Passauig* nyomul, s innen fedezi a Bécs elleni hadműveletek zavartalanságát.

A terv szerint Bethlen Bécs elfoglalását körülzárással és kiéheztetéssel szándékozott megvalósítani. Éppen ezért azt javasolta, hogy az e feladatra induló hadoszlop tűzértséget ne is vigyen magával. A szultán parancsnoksága alatt vonuló déli hadoszlopnak ellenben legyen kilencven nehézlövege *Graz* ostromához. Javasolta Bethlen még azt is, hogy Frigyet biztatni kell az ezzel egyidejű *Prága* elleni támadásra, Galga szultánt pedig negyvenezer tatárral a *Dnyeszter* mellé kell rendelni a lengyelek sakkban tartására. A hadműveleteknek gyorsan és meglepetésszerűen kell végbemenniük. Éppen ezért „*nem Szent Mihály havában kell hadba indulni — írta a fejedelem —, hanem akkor, amikor a buza a fejét hányja és virágozik 30-40 napig kevés dolgot viszen véghez ember az némettel, aki mindenkor sáncban, lyukban szokta magát ásní, mihelyt látja és veszi eszében, hogy az ellenség ő nálánál erősb.*”¹⁵

Nem valószínű, hogy a portai viszonyokat jól ismerő Bethlen komolyan számított volna e nagyszabású haditerv megvalósulására. Ebben a képzeletbeli hadjáratban több százezer török és tatár vett részt, s maga harmincezer fizetett magyar katonával vonult volna fel! A fejedelem azonban jól tudta, ahhoz, hogy valamennyire is jelentős katonai segílyt kapjon a töröktől, szinte mesébe illő kívánságokkal kell előállnia.

Néhány hónappal később, 1623 júniusában már sokkal szerényebb tervet terjesztett elő, noha még ekkor is negyvenkétezer segílycsapatot kért a támadáshoz. Kívánságának lényege azonban az volt, hogy olyan erejű csapatot küldjenek, amellyel nem érheti őt gyalázat, „*mivel magunk személye lészen ez indulatban jelen, kinek Európában innúár híriink vagyon . . .*”¹⁶

¹⁵ Bethlen 1623 elején kelt stratégiai tervét lásd Tmkáo. I. köt. 363–369. o.

¹⁶ Bethlen 1623. június 15-i portai követutasítását lásd Tmkáo. I. köt. 384–388. o.

Július végén a fejedelem azt írta Frigyesnek, hogy augusztus közepén harmincezer katonával megindul Erdélyből, s csapataival *Ausztriába* és *Morvaországba* nyomul. Ugyanakkor a szövetséges török csapatok *Stájerországba* törnek. Ennek az elsöprő erejű támadásnak az ellenség nem tud majd sokáig ellenállni, biztos vereség vár rá. Így Frigyes nemsokára visszaterhet *Prágába*, és ismét elfoglalhatja cseh királyi trónját.¹⁷

Ismerünk még egy haditerv-részletet, amely Bethlennek Illésházy Gáspárhoz írt levelében található. Ebben a fejedelem a Fátrától nyugatra levő lengyel határrész katonai biztosításáról intézkedik részletesen. E nagy feladatot ellátására állandó katonaságából ötszáz lovas, ezer gyalogost és háromszáz muskatérost rendel Illésházy parancsnoksága alá.¹⁸

Ez utóbbi haditerv-részlet — amely lényegében czernyolcszáz katonára bizza *Árva*, *Liptó* és *Trencsén* vármegyék őrzését a lengyelek támadása ellen — némi fényt vet Bethlen támadásra induló hadseregének tényleges létszámára. E sereg nagyságát a különböző források harminc és hetven ezer fő közöttinek írják, de a valóságban a *húszezret sem érte el!*¹⁹

Bethlen idézett levelének olvasása után méltán felmerülhet a kétség a fejedelem jól értesültségét, illetve hadászati tervezésének realitásait illetően. Ahhoz azonban, hogy helyes, torzítástól mentes képet kapjunk e problémáról, bele kell képzelniünk magunkat a XVII. század eleji viszonyokba, az akkor élő emberek gondolat- és ismeretvilágába!

Mindenekelőtt világosan kell látnunk azt, hogy ebben az időben számos politikai és katonai akció nélkül ment végbe, hogy akárcsak megközelítő pontossággal is ismerték volna az ellenfél és a szövetséges gazdasági és katonai potenciálját. Többször előfordult olyan eset is, hogy két állam szerződést kötött egymással közös akcióra, nélkülül, hogy hivatalos megbízottaik kölcsönösen látták volna valaha is egymás területét. Még a jobbik esetek közé számított, ha egy-egy kereskedelmi utazó legtöbbször — legalábbis ami a katonai szempontokat illeti — korántsem szakszerű tájékoztatásával rendelkeztek. Ilyen körülmények között tág tere nyílt a legvadabb álhíreknek is. Pozitív statisztikai, szociológiai és egyéb szükség-

¹⁷ Lásd *Gindely—Acsády* i. m. 67. o.

¹⁸ Bethlen dátum nélküli, de tartalma szerint 1623-ban kelt utasítását Illésházy Gáspár részére lásd TT 1899. 488—491. o.

¹⁹ Thurzó Szaniszló nádor a támadó sereg létszámát 30 000 főre becsülte, törökök nélkül! *Klopp* i. m. 348. o. 60 000 főről, *Marczali*: Regesták. TT 1879. 533. o. összesen 70 000 főről, *Gindely*: Bethlen Gábor és udvara. 80. o. 40—60 000 főről írt. Bethlen saját és szövetséges csapatainak létszámvizsgálatára később visszatérve, itt csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy ezek a számok mind eltúlzottak.

ismeretek híján a nemzetközi politika mind a célokat, mind az eszközöket illetően meglehetősen bizonytalan keretek között mozgott. A megfelelő diplomáciai előkészítés hiányosságai következtében azután gyakoriak voltak a szinte előkészület nélküli, hirtelen katonai akciók is.

Ami Bethlen személyét és konkrétan az 1623-as tervezést illeti, látnunk kell, hogy ő is nem egy esetben kétes pontosságú értesülésekkel rendelkezett. Emellett számos levelében tudatosan dezinformatív, a valóságnak meg nem felelő adatokat közölt. Pontosabb értesülési inkább keletről — portai ágensein keresztül — voltak, mint nyugatról. Bajba jutott nyugati szövetségesei számos valótlan helyzetfájkoztatással árasztották el őt. Nem egy esetben közönséges kalandorok kósza hírei jutottak el csak hozzá, amiket ha kételkedéssel fogadott is, arra alkalmasak voltak, hogy esetlegesen megzavarják a józan számításban.

A fejedelem jól tudta, hogy a német birodalomban a hadseregtoborzás szinte kizárólag *pénzkérdés*. Ezért nem tartotta cleve lehetetlennek, hogy például az akkor még menekülő Frigyes néhány hónap múlva jelentősebb összeghez jutva erős, ütőképes hadsereggel rendelkezzen. Hiszen forma szerint olyan hatalmak álltak Frigyes mögött, mint apósa, a gazdag protestáns angol király és a hatalmas anyagi erőforrásokkal rendelkező németalföldi köztársaság — más protestáns vagy Habsburg-ellenes hatalomról nem is beszélve. Ebből adódóan a Frigyes és szövetségesei által küldött tudósításokat nem kellett cleve ánimításnak tekintenie, még ha óvakodott is attól, hogy minden onnan érkezett hírt komolyan vegyen, és pusztán azokra építsen!

Emellett nem szabad elfeledkezni olyan körülményről sem, hogy Bethlen átélt a Bocskai-szabadságharcot. Szeme előtt zajlott le, hogy a nagyhatalmú Rudolf császár kénytelen volt ugyancsak előnytelen egyezséget kötni Bocskai Istvánnal, aki pedig nyugati szövetségeseik nélkül vívta harcát, és korántsem rendelkezett olyan gazdasági és katonai erőforrásokkal, mint Bethlen.

Különben a portai viszonyok is meglehetősen kiszámíthatatlanok voltak. A közel harmincmillió, óriási katonai apparátussal rendelkező birodalomtól lehetett olyan segítséget is remélni, amellyel a nikolsburginál kedvezőbb egyezkedésre kényszerítheti a bécsi udvart. Jól látta Bethlen, hogy a Habsburg-politika a nyugati hadakozások miatt még áldozatok árán is kerülni akarja a háborút a törökkel, s ezt is ki akarta használni politikája megvalósítása érdekében. Arra gondolt, hogy a sztambuli díván-ülések meséket igazsággal keverő tanácskozásain könnyen születhet olyan döntés is, amely hozzásegíti őt a nikolsburginál kedvezőbb pozícióhoz.

A fejedelem úgy készült az 1623-as hadjáratra, hogy annak révén szerencsés esetben nagyon sokat nyerhet — talán még végső céljai megvalósulását is —, komolyabb veszély viszont a helyzet kedvezőtlen alakulása esetén sem fenyegeti. Ennek tudatában mind a közös katonai együttműködést Pfalzi Frigyes csapataival, mind a magyar uralkodó osztály állásfoglalását másodlagos szempontnak, figyelmen kívül hagyható tényezőnek tekintette. A lényeges az volt, hogy a török támogatólag hozzájáruljon a hadjárat megindításához, mert ez egyet jelent azzal, hogy kudarc esetén is számíthat a török védelemre, hacsak nem szenved döntő megsemmisítő vereséget a császári seregtől, ami maga után vonhatja letételét a fejedelmi trónról.

Ezeknek a körülményeknek a figyelembevételével kell megítélnünk Bethlen 1623-as haditerveit. A hadielőkészületeket már 1623 elején megkezdte. A kassai gyűlés után, 1623 tavaszán Erdélybe ment, ahol hozzákezdett a tervezett támadás katonai és politikai előkészítéséhez. Ez utóbbi érdekében még március második felében leveleket írt Eszterházy Miklósnak és Pázmány Péternek. Ezekben — s az ezeket követő levelekben — a fejedelem egyrészt nyugtalanítani és megfélemlíteni kívánta a bécsi udvart folytonos panaszaival és vádjjaival, másrészt élénk diplomáciai tárgyalásokba bocsátkozott, mintha a háború kikerülése lenne a legfőbb törekvése.

*„Bizony szintén elunjuk — írta többek között — a sok rajtunk való szegzetéseket, utánunk való czirkálásokat, ellenünk forraló praktikáikat az embe-
reknek.”* „Hidd el uram — figyelmeztette Eszterházy Miklóst —, nekem is résen vagyon fülem és ha lehet bizony előbb igyekezőm másoknál az kardhoz nyulni, ha ugyan annak kölletik lenni . . .”²⁰

Ebben a levélben még mint elkerülhető eshetőségről beszélt a háborúról. A havasalföldi fejedelemtől azonban már konkrét katonai segítségnyújtást kért! Áprilisban meg is érkezett a válasz, amelyben a havasalföldi fejedelem megígérte, hogy ezer lovast küld Bethlen mellé a hadjáratra.²¹

Nyilván ösztönzőleg hatott a fejedelem háborús készülődésére az a fordulat is, amely az angol külpolitikában bekövetkezett. A nagy tekintélyű Sir Thomas Roe portai angol követ, aki eddig Bethlen szándékainak kereszt-

²⁰ Lásd Bethlen 1623. március 16-i lev. Eszterházy Miklóshoz. Eszterházy M . . . II. köt. 14—16. o. Vö. március 27-i levelével Pázmány Péterhez. MHHD XIX. köt. 320. o.

²¹ Lásd még Bethlen 1623. március 20-i marhakiviteli tilalmat elrendelő utasítását. Bethlen lev. 249. o. A havasalföldi fejedelem 1623. április 12-i lev. Bethlenhez. TT 1886. 411. o.

tülhúzásán munkálkodott a szultán udvarában, ettől az időtől kezdve ellenkező irányban kezdett működni. A követ jelentette Calvert államtitkárnak, hogy II. Ferdinándot — „*aki Jakab király jóságával és őszinteségével oly annyira visszaélt*” — nem támogatja tovább a portán. Közölte még azt is, hogy tudomása szerint a törökök hűszezer fő sereggel támogatják Bethlen legközelebbi katonai akcióját.²²

Valóban a szultán május 27-én kelt fermánjában tudatta Abdul Kerim pasával, hogy az erdélyi fejedelem szolgálatára rendelte Ibrahim boszniai beglerbéget. „*Mivel hogy melléje több hadak is kívántatnak — írta —, te is azért a szilisztrei szandzsákságnak zeimit és iszpjáit felvévén, azon kívül az kik az mi lóbaik mellé rendeltettek, minden hadakat az szandzsákságból, mind mazulokat és mind az kiknek parancsolat levelek vagyon Akirmanból, Benderből, Izmailból pedig az beslidkot is és Akirmanban, Benderben lakos tatárokat is . . .*” Mindnyájan úgy igyekeztek, „*hogy fejér orczával és dicsiretes vigyázdstokban meg ne fogyatkozzatok . . . az mely szolgáltra rendeltünk, abban eljárjatok és se napot se órát nem várván tisztedben mentést menj. . .*”²³

A május közepén Gyulafehérváron összeülő erdélyi országgyűlés kimondta, hogy minden vármegye és székely szék a „*székes helyen*” vagy ahol Bethlen rendeli „*lustrát*” tartson, a szegénység fogyatkozása nélkül. Határozatot hoztak arról is, hogy minden kaputól „*egy jó szerrel készülettel való jobbágy drabantságra a paraszti munkától szabadságban tartassék és hadnagyokat rendeljenek megmustrálásukra.*”

Bethlen 1623. július 22-i hadparancsával mozgósította az erdélyi haderőt. Elrendelte, hogy a vármegyei csapatok augusztus 14-re álljanak mustrára készen *Enyednél*, a szász városok által fogadott ötszáz gyalogos pedig már augusztus 1-re Gyulafehérvárhoz menjen. Szeben, Brassó és Segesvár a vármegyékben levő birtokaik után tartoztak még negyven lovas kiállítani, s ezenkívül a városok voltak kötelezve a lőszerszállító szekerek és igavonó állatok biztosítására is.

A vármegyéket különböző katonaiállítási kötelezettségek terhelték a mozgósítással kapcsolatban. Így például bizonyos megnevezett nemesek személy szerint kötelesek voltak hadba vonulni, noha számukra Bethlen ugyanúgy hópénzt fiztetett, akár csak a zsoldos katonáknak. Ezenkívül a vármegyék tartoztak minden 2 kapu után egy jó szerszámos lovas kiál-

²² Roe 1623. április 15-i lev. lásd Roe i. m. 141—143. o.

²³ A szultán fermánját és Abdul Kerim pasa levelét Bethlenhez lásd Tmkáo. I. köt. 380—382. o.

lítani, ellátva őket 3 havi zsolddal, és minden húsz lovast egy jól megpakolt szekér élelmiszerral. Ez a teher a nemességre hárult, s a fejedelem külön kikötötte, hogy nem háríthatják át azt a jobbágyokra. Amelyik nemes nem tudta fedezni a lovasok kiállításával járó anyagi terheket, tartozott maga lován táborba vonulni.

A jobbágyokra a gyalogosok kiállításának terhe hárult. Minden 3 kapu után kellett egy jó puskás és kiképzett gyalogost táborba indítani, hópénzüket megfizetni és minden húsz gyalogos után egy hatökrös élelmiszeres szekeret megpakolni.

Az „egyházhelyi” nemesek négyenként voltak kötelezve egy-egy jó lovaskatona kiállítására és ellátására.

Bethlen a mozgósítás szükségességét a következőkkel indokolta rendeletében: „*Generális expeditionknak kellettén lenni hazánk békességének megtartásáért, az igaz Religionak oltalmazásáért, magunk személyi szerint kényszerítettünk megindulni . . .*”²⁴

A fejedelem szándékainak kipuhatolására Erdélybe küldött Gál Péter júniusban jelentette Eszterházy Miklósnak, hogy Bethlen újabb hadjáratra készül. A fejedelem maga mondta neki, hogy nincs más választás mint a háború, noha jól tudja „*minemü hatalmas fejedelem legyen a római császár mind önmagától, s mind pedig a többi atyafiai és keresztény fejedelmek segítségéből*”, és ő pedig a császárhoz képest „*csak egy szegény legény*”. Erőtlensége miatt kell a törökhöz hajolnia: „*s jó idején gondot magamra viselnem.*” A hadakozáshoz — mondta a fejedelem — a portától ötezer janicsárt, tizenkét ezer tatárt és három ezer román katonát kap, és erdélyi seregében is könnyen lesz tízezer kopjás és hétezer gyalogos. Gál Péter kifejtette még jelentésében azt is, hogy tapasztalása szerint a fejedelemség lakossága nem szereti Bethlent, „*idegen hozzá*”, s csak félelemből teljesíti a parancsait. Még a fizetett zsoldos katonák is szidják a fejedelmet s azt mondják, hogy csak kényszerből szolgálják őt.²⁵

²⁴ Lásd EOE VIII. köt. 125–126. o. Pirhalla idézett munkájában azt írja, Bethlen 1623. június 20-án Zilahon megegyezett Rendt Detrével és társaival abban, hogy 80 000 forint ellenében Kassán pénzverdét állítanak fel. A bérösszeget előre felvehette, mert nemsokára táborba szállt. i. m. 389. o. Vö. Bethlen lev. 260. o. Lásd még Bethlen 1623. július 25-i hadfőlkelési parancsát. EOE VIII. köt. 159–161. o., július 22-én és 26-án kelt hadi instrukcióit. RSR Cluj, Erd. Nemz. Múz. lt. Oklevelek törzsgyűjteménye.

²⁵ Gál Péter 1623. júniusi jelentését Eszterházy Miklóshoz lásd EOE VIII. köt. 138–143. o.

Ha Gál Péter idézett jelentése a valóságnak megfelel, akkor Bethlen közlését olyan diplomáciai fogásnak kell tekintenünk, amely az ellenfél tisztánlátásának megzavarására irányult. E zavar fokozására szolgált az a levél is, amelyet a fejedelem július végén írt Eszterházy Miklósnak. Ebben azt bizonygatta, hogy nem ellenséges szándékkal gyűjtött hadat, s nem ilyen céllal vonul seregével Magyarországra. Sőt, ha a császár úgy kívánja, kész e hadsereggel együtt őt szolgálni.²⁶ A tisztánlátást csak nehezíthette az a körülmény, hogy Bethlen ekkor már eljuttatta házassági ajánlatát a császárhoz, amely amellett látszott szólni, hogy valóban nem akar fegyverrel támadni jövődő apósára. Az elkövetkező események azt bizonyítják, hogy a bécsi udvarnál sikerült zavart keltenie, és ennek eredménye volt, hogy az ismételten elkésett a katonai védelmi előkészületek megtételével. Természetesen a pénzügyi bajok, az üres császári hadikincstár is nagymértékben hozzájárultak e késcdelemhez. Emiatt kívánták ugyanis, ameddig csak lehet, halasztani a költséges hadtoborzást.

Bethlen augusztus 7-én Gyulafehérvárról tudósította az egri pasát, hogy a következő pénteken megindul Erdélyből csapataival. *Tokajnál* szándékozik átkelni a Tiszán, s ezért a pasa is vonuljon csapatával Szikszóhoz, hogy a *putnoki mezőn* csatlakozhasson a fejedelemhez.²⁷ Két nappal későbbi levélben vallásos köntösbe öltöztetett szavakkal tudatta szövetségeseivel, Illésházy Gáspárral közeli indulását: „*Bizonyosan elhidgye Kegyelmed édes öcsém, hogy titeket is az Uristen igen rövid nap megvigasztal; jó reménységben legyen Kegyelmetek, kik most nyegtek, mert velünk az Uristen, lehetetlen hogy az ő igaz hiveit tiszteletivel együtt az bálványosoktól supprimáltatni engedgye. Felluzta ismét ő felsége erős hatalommal való karját és szintén megsegíti az övéit.*”²⁸

A fejedelem augusztus 16-án érkezett *Kolozsvárra* mintegy tízezer katonával, ahonnan *Váradra* kívánt tovább vonulni. Három nappal később azonban még mindig *Kolozsvárott* időzött, és innen tudatta Eszterházy Miklóssal, hogy elküldi megbízottait *Besztercebányára*, a tervezett értekezletre, a vitás kérdések békés rendezésére. Tudatta azt is, hogy a birodalmi hadiesemények nem befolyásolják cselekedeteit: „*. . . azokon mostan mi semmit sem fúddlunk, hanem csak magunk és nemzetünk javát és megmaradását keressük.*”²⁹

²⁶ Bethlen 1623. július 29-i lev. Eszterházy Miklóshoz. Bethlen pol. lev. 383. o.

²⁷ Bethlen id. lev. Tmkáo. I. köt. 399. o.

²⁸ Bethlen 1623. augusztus 9-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 53–54. o. Vö. Kükmezei Mátyás szolgabíró 1623. augusztus 12-i, Bártfa város tanácsának írt levelével. CSSR Bardejov, városi lt.

²⁹ Bethlen 1623. augusztus 19-i lev. Eszterházy Miklóshoz. Bethlen pol. lev. 386–387. o. Lásd még augusztus 16-i, sógorának írt id. levelét. Uo. 383. o.

Az előnyomulást egy időre megszakította Bethlen hirtelenül bekövetkezett megbetegedése, ami mögött az akkori idők szokásai szerint mérge-zést gyanítottak. Felgyógyulásáig Váradon időzött, s a környéken veszte-geltek csapatai is. Ide hívatta augusztus 24-én sógorát, Károlyi Mihályt, bizalmas tárgyalásokra.³⁰ Betegsége azonban kevesebb ideig tartott, mint arról Kemény János önéletírásában ír. Ugyanis már szeptember 2-án *Debrecenben* volt a fejedelem. Innen a sereg „az víztelenség miatt szinte egyvégte-ben” menetelt a Tiszáig, s *Löknél* átkelve a folyón rövidesen támadásba lendült nyugat felé.³¹

Pázmány Péter már március közepén kelt előterjesztésében felhívta II. Ferdinánd figyelmét, hogy Bethlen el van tökéelve a protestáns hatalmak fegyveres megsegítésére. Az lenne jó — írta —, ha a császári csapatok mi-előbb vereséget mérnének Mansfeld hadára, mert akkor Bethlen nem indulna támadásra. Mindenesre *Füleket*, *Szendrőt*, *Érsekújvárt* tanácsos megrakni cseléggel és hadiszerekkel. Ezenkívül meg kell erősíteni *Pozsonyt* és *Óvárt* is, és készenlétbe kell helyezni elegendő német mezői katonaságot.³²

Pázmány figyelmeztetésének és javaslatainak egyelőre csak annyi fogana-tja lett, hogy Eszterházy Miklós május végén Erdélybe küldte Gál Pétert. Küldetésének fő célja annak kipuhatolása volt, hogy vajon Bethlen elégedett-e a nikolsburgi békével? Ezenkívül megbízta azzal is, igyekezzen a császár pártjára vonni a tokaji kapitányt, valamint Borbély Ambrus, Fekete Péter és Gombos András hajdúfőkapitányokat, és a váradi főkapi-tányt. Ha Váradon valami hadikészülődést tapasztal, azt azonnal futár útján jelentse. A birodalmi helyzetről pedig híresztelje el, hogy a császár-nak harmincezer katonája van az örökös tartományokban, és összesen három hadsereg vgyáz a békességre.³³

Gál Péter már júniusban jelentette Eszterházynak, hogy Bethlen új had-járatra készül. Július 23-án a szász követ arról számolt be urának, hogy

³⁰ Lásd Károlyi Mihály 1623. augusztus 24-i lev. anyósához. Károlyi Oklevél-tár IV. köt. 195. o. *Kemény J.* önéletírásában tévesen úgy emlékezett, hogy Bethlen Váradon beteges „*fekvén körül három hétig*” i. m. 95. o., de a fejedelem leveleinek tanúsága szerint nem tölthetett Váradon több időt 10-11 napnál.

³¹ Lásd Kassa város jegyzőkönyvét. TT 1908. 99. o.

³² Lásd Eszterházy M. . . II. köt. 17-18. o., Eszterházy 1623. március 15-én kelt lev. Bethlenhez. TT 1886. 403-404. o., továbbá Kóháry Péter április 15-i, az érsekújvári őrség április 21-i, Széchy György április 27-i lev. Pázmány Péterhez. MHHD XIX. köt. 293-294, 326., 329. o. Horváth Gáspár 1623. április 21-i lev. Nagyszombatból Eszterházy Dánielhez. CSSR Nitra, Illésházy cs. lt. corresp. 230. sz.

³³ Lásd Eszterházy M. . . II. köt. 21-28. o.

Magyarországon felkelés várható, ha a birodalomban hamarosan nem lesz béke. Egy héttel később pedig azt írta, hogy Bethlen hadiszemlét tart, és parancsot adott a gyors aratásra és a gabona elvermelésére. A hírek szerint a boszniai pasa már meg is indult a porta rendelkezése értelmében Bethlen megsegítésére.³⁴

II. Ferdinánd úgy kívánta elhárítani a Bethlen részéről fenyegető veszélyt, hogy kinevezte követeit a felmerült vitás kérdések rendezésére hivatott besztercebányai tárgyalásra. Erről augusztus 3-i levelében értesítette Bethlent, és tudatta vele azt is, hogy biztosai augusztus 24-re már *Besztercebányán* lesznek.³⁵ Eszterházy Miklós azonban nem bízott a békés megoldás lehetőségében. Augusztus 5-én *Érsekújvárból* felszólította Thurzó Szaniszló nádort, hogy rendeljen el hadikészültséget, mert a kapott hírek szerint Bethlen hada már támadásra készen áll Erdélyben.³⁶ Néhány nappal későbbi levelében nyugalomra intette a hajdúkat megüzenve nekik, hogy a császár hadai felkészülten, megtorlásra készen várják Bethlen esetleges akcióját.³⁷

A császár idegen zsoldoshadai azonban ekkor még nagyon távol voltak a felkészültségtől! Sőt a királyi Magyarország vármegyéinek és városainak is csak augusztus közepén rendelt el mozgósítást az új nádor, Thurzó Szaniszló: „*Minthogy pedig az Imperiomi és Erdélyi fejedelemnek szegény hazánk és nemzetünk ellen való feljövételiről csaknem minden órában bizonyosabb hírt kezdénk hallani . . . hagyjuk és parancsoljuk Kegyelmeteknek, hogy mindjárt minden késedelem nélkül az particuláris expeditiót megmustrálja és Fülekhez küldje. Szécsi György generális uram az végbelieket hozzájok szállítván, vigyázásban legyen ő kegyelmekkel. Azonközben kegyelmek is fejenként oly készülettel legyen, hogy valamely órában valahová mezőre az császár urunk ő felsége bandériumjával kiszállunk, mindjárt jüttest jöjjön mellénk.*”³⁸

Bécsben augusztus végén úgy tudták, hogy Bethlennek huszonhétezer kopjása van, és azonfelül számos hajdú és román katona áll a rendelkezé-

³⁴ Zeidler János szász követ 1623. július 4-i, 19-i és 30-i lev. Bécsből. TT. 1879-371., 529., 530. o.

³⁵ Eszterházy M. . . II. köt. 38–39. o.

³⁶ Eszterházy 1623. augusztus 5-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. TT. 1881. 713. o. Rimay János augusztus 10-i levelében azt írta Alsó-Stregováról: „*Ami Bethlen Gábert illeti, biztosra halljuk, hogy Váradra bevonult és Kassára kell érkeznie és ott gyűlést tartania. Mindenütt katonái állnak készenlétben . . .*” Eckhardt i. m. 409. o.

³⁷ Eszterházy M. . . II. köt. 48–49. o.

³⁸ Thurzó Szaniszló 1623. augusztus 18-i rendelete. CSSR Levoča, Szepes vm. lt. fasc. III. n. 39. Lásd uo. a 37., 38. sz. iratokat, valamint Levoča, városi lt. II. 69/7. 8. sz. iratokat.

sére. Török és tatár segélyhada ugyan még nincsen, de a boszniai pasa már megindult támogatására *Eszéke* irányába. Megmozdulásának hírére az alsó-ausztriai rendek is általános felkelést rendeltek el.³⁹

A kósza hírverés óriásira növelte Bethlen seregének létszámát! Eszterházy Miklós augusztus 30-án *Érsekújvárból* intette Thurzó nádort, hogy ne higgye el ezeket az alaptalan túlzásokat. Biztos értesülései szerint Bethlen csak tízezer fő körüli sereggel jön ki Erdélyből, s a hajdúság között fogja hadát szaporítani. Nagyobb veszély az ő támadásánál a törökök megindulása. Ha a török valóban támad, ő mindenekelőtt *Füleket* félti. Ezt a várat nem képes megvédeni a török ellen sem a bányavárosok, sem a megyék gyalogsága. Éppen ezért, ha „németekkel magunkot az végházakban meg nem segítjük, bizony bucsunkot vegyük hazánktól, mert látom én, hogy az mezőnek oltalmazására késő ez az mi segedelniünk, s ha az várakat is elhagyjuk veszni, ha eljön ezután is, nehezen veri bizony vissza az ellenséget, kezében lévén az erősségek; mindenek előtt az végeket köllene azért néppel muniálni”.⁴⁰

Eszterházy szeptember elején részletes javaslatot terjesztett II. Ferdinánd elé a háború és béke kérdésében. Ebben először felsorolta a háború ellen szóló tényezőket. Így azt, hogy a birodalmi háború kimerítette a császári pénztárat, ami miatt nincs mód új alakulatok toborzására. A jelenlegi császári csapatok pedig annyira fegyelmezetlenek, hogy Magyarországra hozataluk esetén „... még azok is, kik eddig távol tartották magukat Bethlentől és a töröktől, az utóbbihoz fognak állani”. Ezek a hadak még tovább pusztítanak Magyarországot. Másfelől a török annál jobban támogatja Bethlent, minél erősebb császári had lép fel ellene. Ugyanakkor a háború mellett szól az a körülmény, hogy a Besztercebányán megindult alkudozás a császár méltóságát sérti, s Bethlen vérszemet kapva, mind nagyobb részt követel magának az országból. A sikeres hadakozásnak azonban a következő elengedhetetlen előfeltételei vannak: Az idegen hadaknak a legszigorúbb parancsot kell adni, hogy úgy jöjjenek Magyarországra mint

³⁹ Lásd TT 1879. 530–531. o.

⁴⁰ Eszterházy Miklós 1623. augusztus 30-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. TT 1881. 714–715. o. Thurzó Szaniszló azonban még októberben is ellenezte, hogy idegen katonaságot hozzanak a várakba. TT 1881. 716–717. o. Hasonlóan vélekedtek a városok is. 1623. június 1-én pl. a császáriak Eperjesre 200 főnyi idegen helyőrséget akartak beszállásolni és kérték a város kulcsait, de nem kapták meg. *Hain* i. m. 163. o. Lásd még Széchy György augusztus 31-i lev. Szepes vármegyéhez. CSSR Levoča, Szepes vm. lt. fasc. III. n. 41., valamint Pálffy István és Apponyi Pál ugyanazon napi jelentését II. Ferdinándhoz. *Szildgyi*: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. 32–33. o.

felszabadító, s nem pedig mint ellenséges csapatok. Sürgősen fogadni kell négy-ötezer főnyi magyar katonaságot is, részben azért, hogy ezzel az uralkodó megnyerje a magyarokat, részben pedig, mert „... az idegenek nem igen értik a mi hadakozási módunkat”. A vármegyék állítsanak ki bizonyos számú lovasságot Bethlen ellen. Azonnal nyílt leveleket kell küldeni a hajdúkhoz és a vármegyékhez, s ezekben fel kell fedni Bethlen „ártalmas praktikáit”. Futárt kell küldeni a portára, hogy ne támogassák Bethlen támadását. A hadakozás megindítása esetén ne jöjjön Magyarországra nagy létszámú idegen sereg. Elégséges a magyarokon kívül hatezer gyalogos és kétezer nehézlovas, főként ha a kétezres lengyel sereg is csatlakozik. A haszontalan csőcselék és a társzekerek maradjanak Morvaországban. A katonák szigorú fegyelem alatt álljanak, és legalább 3 havi zsolddal legyenek ellátva. Az idegen zsoldosok a magyar harcosokkal ne ellenségeskedjenek, s a vármegyék részéről élelmezési biztosokat rendeljenek az idegenek mellé.⁴¹

Eszterházy javaslatai elméletileg nagyjából jók lettek volna, de gyakorlati megvalósításuk már elkésett. Ferdinánd amikor hírt kapott Bethlen megindulásáról, mindössze hat olyan — részben lovas, részben gyalogos — ezreddel rendelkezett, amelyet hosszabb vagy rövidebb időn belül a fejedelm ellen kiállíthatott. Azonban csekélyek voltak együtt, s egy részük mint várórség nem is volt útbaindítható. Magyarországon mindössze a Tieffenbach, a Merode és a Breunner ezredek állomásoztak. Ezek sem teljes állománnyal, mert egy részük Bécsben és Alsó-Ausztriában volt kikülönítve. A Wallenstein-ezred Morvaországban, Marradas ezrede Csehországban tanyáztott, Collalto ezredét pedig a birodalomba küldték Tilly támogatására. Ezenkívül volt még Ferdinándnak kevés magyar és mintegy kétezer horvát katonája. A nagynchezen összegyűlt császári sereg összlétszáma végül is nem haladta túl a kilencezret. Ennek élére az ismeretlen múltú, nápolyi származású tábornokot, Geronimo Carafa Marchese de Montenegrot állították.⁴²

Ferdinánd e hadseregen kívül egyelőre schonnán sem várhatott jelentősebb katonai erősítést. A spanyol udvar még augusztusban értesítette a császárt, hogy nem tud katonaságot adni. Magyarországon a császárpárti egyházi és világi urak megajánlották ugyan, hogy tizenötezer magyar lovast fognak Ferdinánd zászlója alá vezetni, azonban ismerve a magyar-

⁴¹ Eszterházy M. . . II. köt. 71–75. o. Vö. Stadion szeptember 6-i jelentésével, amelyet Bécsből Lipót főhercegnek küldött. *Gindely*: Okmánytár . . . 354–355. o.

⁴² Lásd *Tadra* i. m. 5–8. o. Vö. *Gindely*: Geschichte . . . II. köt. 59. o., TT 1879. 531. o.

országi viszonyokat, az uralkodó osztály tényleges áldozatkészégét, erre nem lehetett komolyan számítani. A készültségére jellemző a nádor szeptember 4-i utasítása, amelyben még arra szólította fel Szepes vármegyét, hogy Gömör, Sáros és Torna megyékkel együtt vállalja magára Érsekújvár egyik bástyájának megjavíttatását!⁴³ Ekkor pedig már méltán lehetett arra számítani, hogy Bethlen katonái hamarabb érkeznek *Érsekújvár* alá, mint a megyék várerődítésre rendelt emberei.

A császári hadvezetés tehát az idejében kapott jelentések ellenére ismételtelen elkövetett a megfelelő védelmi intézkedések megtételével. E késedelmek okát részben az anyagi nehézségekben kereshetjük, de legfőképpen talán abban, hogy a *császári hadvezetés a magyarországi hadszínteret alapjában véve másodrendű fontosságúnak tekintette a birodalmi hadszínterekhez képest. Ismerték Bethlen nagyon is korlátozott anyagi és katonai lehetőségeit, és így kevésbé félték Bethlen Magyarországon elért katonai sikereitől, mint a birodalomban elszenvedett kudarcoktól.* Ezt a körülményt mindig figyelembe kell vennünk Bethlen katonai támadásainak vizsgálatánál, mert különben helytelen értékelést kaphatunk mind a császári hadvezetéséről, mind pedig Bethlen ténykedéséről.⁴⁴

A HADJÁRAT MEGINDÍTÁSA

Széchy György Bethlen egykori szövetségese, most pedig az északkeleti részek császári és királyi főkapitánya, 1623. szeptember 1-én a következőket írta Pázmány Péternek Bethlen hadmozdulatairól: „Az erdélyi fejedelem immár az Tiszán költözteti által hadait, jobb részét Szikszóhoz szállítja, és maga egy része hadával Kassára megyen, ott az ő ditiójában levő vármegyéket behivatván, gyűlést tétet.” Tudatta még azt is, hogy ő a tisztségét leteszi, és Murány várába vonul. Ott mint magánember szolgál Ferdinánd-

⁴³ Lásd *Frankl* (Frankl) i. m. II. köt. 72–73. o., továbbá Thurzó Szaniszló 1623. szeptember 4-i rendeletét Szepes vármegye részére. CSSR Levoča, Szepes vm. lt. fasc. III. n. 42. Szeptember 19-én különben a nádor elrendelte az azonnali fegyverfogást valamennyi „prelátus urak, Bárók, Mágánok nemesek és egyebek” részére, kiket illet, és a haladék nélküli Érsekújvárhoz vonulást. CSSR Levoča, Szepes vm. lt. fasc. III. n. 43.

⁴⁴ A Habsburg-politika a harmincéves háború folyamán mindvégig defensív stratégiát alkalmazott kelet felé mind a török, mind Bethlen támadásaival szemben. Ez több okból adódott: A kétfrontos háború lehető kerülése. A török béke minden áron fenntartása. A Habsburgok mindenképp a birodalomban akarták megszilárdítani pozíciójukat s nem keleten. Ezért itt kizárólagosan defenzióra rendezkedtek be.

nak, és ha a király bandériuma táborba száll, ő czredmagával csatlakozik.⁴⁵

Széchynek ez a bejelentése gyakorlatilag azt jelentette, hogy Bethlen katonái akadálytalanul vonulhatnak át a bányavárosok vidékén. Ez a körülmény kétségtelenül megkönnyítette számukra a gyors előretörést az ország nyugati határszéléhez.

Bethlen még szeptember 2-án Debrecenből körlevelet intézett a felső-magyarországiakhoz: „Minemő igen méltó és kiváltképen való elkerülhetetlen okok állván előttünk, kinszerítettünk légyen Erdél országbul itt kinn levő birodalmunkban hadainkkal kijönni, hisszük azt, hogy azok hivségednél eddig nyilván lehetnek...” A problémák megtárgyalására szeptember 10-én Kassán gyűlést tart a rendek részére.⁴⁶

A fejedelem előnyomuló seregének létszámát a hírverés a hajdúság nélkül harmincezer lovasra és gyalogosra növelte. A valóságban a fejedelem hadainak létszáma czekben a napokban nem haladta meg a tizenháromezret.⁴⁷ A jelentések szerint 8 öreg ágyú és 8 sebes tarack volt vele, elegendő tűzérési lőszerrel. Katonáiról olyan hírek is terjedtek, hogy ugyan kedvetlenek a hadakozáshoz, de a fejedelem nagyon jól fizeti őket. A hírek szerint a fejedelem a törököt is várja maga mellé.⁴⁸

A korabeli tudósítások szerint Bethlen szeptember 7-én érkezett Tokajba, csapatai ezen a napon keltek át Löknel a Tiszán. Tízezer erdélyi és havasalföldi katona volt vele, s kétezerkétszáz lovashajdú, akiket Gesztelhez szállásoltak. A fejedelem szeptember 11-én Kassán ülésezett a felső-magyarországi rendekkel, akik vonakodtak hadba szállni. A gyűlésről 13-án a táborba ment csapataihoz, és ott várta a házassági tervét előterjesztő Károlyi Mihály visszaérkezését.⁴⁹

Szeptember 17-én Bécsben már úgy tudták, hogy Bethlen tizenkétezer

⁴⁵ Széchy György 1623. szeptember 1-i lev. Pázmány Péterhez. Eszterházy M... II. köt. 54–55. o. Dávid Zsigmond szeptember 2-án azt írta Révay Péternek: „... az erdélyi fejedelmet mindennap várják Kassára, a hadai Göncz táján vannak, mintegy 10 ezren.” CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay corresp. 1621–1629.

⁴⁶ Bethlen pol. lev. 388. o.

⁴⁷ Lásd Széchy György 1623. szeptember 10-i lev. Pázmány Péterhez. MHHI XIX. köt. 351. o. Egy 1623. szeptember 17-én kelt tudósítás szerint: „Decima tertia Septembris ingressus est princeps Cassoviam equitibus et peditibus, praetorianis et aliis tribus circiter millibus stipatus. Reliquus exercitus ex Valachis, kurtanis, Turcis, Transylvanis et Hungaris constans et ad decem millia sese extendens...” EOE VII. köt. 165. o. Vö. Gindely – Acsády i. m. 76. o.

⁴⁸ Lásd Eszterházy M... II. köt. 58–60. o.

⁴⁹ Eszterházy Miklós szeptember közepén kelt idézett feljegyzésén kívül lásd II. Ferdinánd szeptember 4-i lev. Eszterházyhoz. Eszterházy M... II. köt. 55–56. o.

főnyi serege elfoglalta Szent-Andrást és Putnok várát. E hírre Breunner czredét a helyőrség megerősítésére Érsekújvárra küldték.⁵⁰

Szeptember 18-án Eszterházy Miklós levelében szólította fel Egri Istvánt, Bethlen főkapitányát, hogy vonuljon vissza a királyi területről a Bethlen fennhatósága alá tartozó országrészbe, és ott várja a beszercebányai tárgyalások befejezését. Eszterházy a tőle megszokott nyersséggel oktatta: Semmi köze ahhoz, ha német őrséget visznek Fülekre! „... *Kegyelmeteknek mind töreket, tatárt, kurtánt szabad maga mellé venni veszedelmünkre? s nekünk azok ellen . . . ne legyen keresztény atyánkfiait szabad magunk oltalmára vennünk, ki nem is Kegyelmetek igazgatása?*”⁵¹

Bethlen igyekezett meggyőzni Eszterházyt békés szándékáról. Figyelmeztette azonban, hogy a beszercebányai tárgyalásoknak még a török csapatok megérkezete előtt kell megnyugtató eredménnyel befejeződniük.⁵² Ugyanazon a napon, szeptember 19-én, Szendrőből felszólította a felsőmagyarországi vármegyéket és városokat, hogy megbízottaikat „*cum plene autoritate*” hozzá küldjék.⁵³

E napon kelt levelében írta Rimay János, hogy Bethlennek Egri István és Reöthy Orbán parancsnoksága alatt álló hatezer katonája az Ipoly mellett, Nyitra és Bolyok közötti réteken ütött tábor, s itt várja a fejedelm érkezését.⁵⁴

Szeptember 23-án Bethlen a *veleszi* táborból írt a császári biztosoknak. Felpanaszolta, hogy Bosnyák Tamás füleki kapitány már két ízben megtámadta katonáit, s így az ellenségeskedésre először császári részről adtak okot. Éppen ezért „... *mi dolgok ezután az mi résziünkről is következnek, ne egyébnek, hanem Bosnyák ellenséges cselekedetinek tulajdonítsa*”.⁵⁵

⁵⁰ Zeidler szász követ szeptember 17-i jelentése Bécsből. TT 1879. 531. o.

⁵¹ Eszterházy Miklós 1623. szeptember 18-i lev. Egri Istvánhoz. Eszterházy M . . . 64–65. o.

⁵² Bethlen 1623. szeptember 19-i Kassáról keltezt levele Eszterházy Miklós-hoz. Bethlen pol. lev. 390–391. o.

⁵³ Bethlen 1623. szeptember 23-i körlevele Szendrőből. Bethlen pol. lev. 391–393. o. A Bethlen táborában tartózkodó jägerndorfi őrgrof szeptember 19-i levelében felszólította Pfalzi Frigyes, adjon igaz és részletes tájékoztatást Mansfeld és Keresztély csapatainak helyzetéről. Ha Bethlen nem számíthat arra, hogy protestáns német csapatok nyomulnak Csehországba, akkor kénytelen lesz békét kötni. *Gindely—Acsády* i. m. 69. o.

⁵⁴ Rimay János 1623. szeptember 21-i lev. Balassi Zsigmondhoz. *Eekhardt* i. m. 407. o. Vö. Mvv. Gömör-Kishont vm. 503. o.

⁵⁵ Lásd Bethlen pol. lev. 394. o. A császári biztosok 1623. szeptember 25-én szólították fel igazoló jelentésre Bosnyák Tamást. RSR Cluj, Erd. Nemz. Múz. lt. Mike S. gyűjt.

A következő napon *Rimaszécsről* értesítette a felső-magyarországi megyéket, hogy tovább kell mennie, és Perényi Ferencet nevezte ki katonai helyettesének Felső-Magyarországra, vicegenerálisnak pedig Korláth István kassai főkapitányt. A megyék minden portáról egy-egy jó fegyveres puskás gyalogot tartanak készenlétben, a nemesek pedig személyük szerint indulásra készen várakozzanak.⁵⁶ A fejedelem 25-én már *Rimaszombatba* érkezett, készen arra, hogy folytassa az előnyomulást nyugati irányba.

Bécsben szeptember utolsó hetében attól tartottak, hogy veszedelem következik be Alsó-Magyarországon, ha Breunner ezrede nem jut be a kulcsfontosságú *Érsekújvárba*. A szász követ jelentése szerint Montenegro, az újonnan kinevezett császári fővezér még mindig *Szokolczán* tartózkodik, s az a szándéka, hogy *Gutta* és *Érsekújvár* felé indul Bethlen felé. A kapott hírek arról számolnak be, hogy *Pozsony* és *Magyaróvár* készek idegen zsoldosokat befogadni falaik közé. A lengyel kancellár pedig azt írta Ferdinándnak, hogy kérésére húszezer lengyel lovast küld Bethlen ellen. Ez utóbbi ígéretben azonban nem lehet bízni, mert Bethlen öccse már megszállotta az országba vezető hegyszorosokat, és összeköttetésben áll néhány ellenzékben levő lengyel vezetővel is.⁵⁷

II. Ferdinánd szeptember 28-án tudatta Thurzó Szaniszló nádorral hadparancsát: „*Mi tábornokainknak meghagytuk, hogy lovas és gyalog hadainkkal mind a várak felszerelésére, mind tábornak alakítására, útjokat Morvaországon át Szokolcza felé vegyék, hol özves hadaink találkozni fognak egymással, onnan majd Guta felé menendők. Légy tehát jó egyetértésben velök, s nevezd ki biztosokat a szükséges élelem megszerzésére.*”⁵⁸

Ezek az intézkedések egyelőre nem befolyásolták Bethlen hadmozdulatait. Szeptember 28-án már a *füleki* táborból intette nyugalomra az ellene táborba gyűlt Nyitra megyeieket. Felhívta figyelmüket, hogy esetleges ellenséges magatartásukból komoly veszedelem háramolhat rájuk. Már a török hadak is megindultak, s ezért, ha utolsó veszedelmüket nem akarják, azonnal oszoljanak haza.⁵⁹ Ugyanakkor a felső-magyarországi vármegyéknek a legszigorúbban megparancsolta, „*... hogy erre sem órát, sem napot nem várván, mindjárt személyek szerint jó szerrel és fegyveres hadikészülettel*

⁵⁶ Bethlen 1623. szeptember 24-i rendelete Szepes vármegyééhez. CSSR Levoča, Szepes vm. lt. fasc. III. n. 45. Vö. *Hain* i. m. 165. o., továbbá *Pirhalla* i. m. 398. o.

⁵⁷ Lásd Zeidler szász követ szeptember 24-i jelentését Bécsből. TT 1879. 531 – 532. o.

⁵⁸ II. Ferdinánd 1623. szeptember 27-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. Eszterházy M. . . II. köt. 83. o.

⁵⁹ TT 1886. 425. o.

felülvén, mind lovagjával és gyalogjával, az hova eleikbe adott generálisunk rendeli, oda menjen és mindenben úgy viselje magát az mint hazájoknak szereteti és magoknak megmaradása tőlök kívánja.”⁶⁰

Mindeddig hivatalosan még béke volt Bethlen és a császár között, s a nikolsburgi egyezmény megszűnéséből támadt vitás problémákat továbbra is a *Besztercebányán* ülésző értekezlet volt hivatva orvosolni. Ennek eredményességében azonban alapjában véve nem bízott egyik fél sem, s a tárgyalások október első felében formailag is megszakadtak.⁶¹

Trautmannsdorf Miksa október 1-én *Bécsből* arról értesítette Eszterházy Miklóst, hogy mivel Bethlen „*árulása*” beigazolódtott, a császár egy régi tapasztalt német gyalogezredet küldött Magyarországra. A tizennyolcezerre rúgó deréksereg, mind jó német zsoldos, máris vonul Morvaországon át Magyarországra. Sőt, a birodalomban 15 hónapi fegyverszünetet kötöttek Frigyessele, hogy a hadak innen is — a Duna mentén — Bethlen ellen indulhassanak.⁶²

Ez a magabiztos hangú és a császári sereget papíron a valóságos kétszeresére növelő tájékoztatás azonban koránt sincs összhangban Zcidler szász követnek *Bécsből* ugyanezen a napon küldött jelentésével. Ez utóbbi szerint ugyanis a császárvárosban nagy a rémület Bethlen támadása miatt, s a várost máris egy fél évi eleséggel igyekeznek ellátni. Az udvar olyanokkal vigasztalja magát, hogy a Bethlent pártoló nagyvezért letették, s Kurz császári követ megvesztegette a basákat, akik nem engedik, hogy Bethlen hajóhidat építsen Budánál és Esztergomnál.⁶³

II. Ferdinánd október 3-án értesítette Izabella infánsnőt, hogy visszarendeli a korábban segítségére küldött császári csapatokat, mert Bethlen Magyarországra tört, *Szendrőt*, *Putnokot*, *Szádvárt* elfoglalta, *Füleket* megrohanta, *Nógrádot* kiégette. Nem egészen egy hét múlva ismét sürgette a császári csapatok visszaküldését, mert Bethlen támadása napról napra fenyegetőbb méreteket ölt, és már a bányavárosokat is elfoglalta.⁶⁴ A nyugati megyék nemessége nem engedelmeskedett a nádor hadfőlkelési parancsának, s így Thurzó is otthon, családi körben várta az események alakulását: „*Nem is vagyunk oly esztelenek — írta Eszterházynek —, hogy ő fölsége*

⁶⁰ Bethlen 1623. szeptember 29-i lev. Szepes vármegyéhez. CSSR Levoča, Szepes vm. lt. fasc. III. n. 46.

⁶¹ Lásd Eszterházy M... II. köt. 65–68. o.

⁶² Eszterházy M... II. köt. 83. o.

⁶³ TT 1879. 532. o.

⁶⁴ II. Ferdinánd 1623. október 3-i és október 9-i lev. Izabellához. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 271–276. o.

bandériumja nélkül mi is, senki velünk nem lévén, mezőre szálljunk. Immár pedig a vármegyéket is elhódoltatták, kettő vagy három vagyon az Dunán innen.”⁶⁵

A császáriak helyzete Magyarországon szeptember végén és október első felében meglehetősen súlyosnak látszott. Eszterházy Miklós bezárkózott Érsekújvárra, más mozgatható katonaság pedig nem volt az országban. A német zsoldos seregek ugyan már júniusban elkezdtek gyülekezni a morva területeken, de felkészülésük fölöttébb lassan haladt. Bécsben hosszú időn át a fővezérségért folyt a viszálykodás Wallenstein és Montenegro között. Problémát okozott az is, hogy a készenlétkben levő sereget nem volt ajánlatos elszállítani, mert Cseh- és Morvaországban Bethlen és Braunschweigi Keresztély jövetelének hírére tartani lehetett újabb felkeléstől. Egyik helyen a birtokukat vesztett protestáns nemesek fel is keltek, de megmozdulásukat a közigazgatási hatóságok elfojtották. A nehezen összetoborzott kilencezer katonával csak október közepén lehetett megindulni Bethlen támadó serege ellen.⁶⁶

Október első felében Bethlen csapatai két oszlopban nyomultak előre nyugat felé, Nagyszombat irányába. Egyik hadoszlop a bányavárosokon át haladt, a másik pedig Liptó megyén keresztül tört előre, s még október közepe előtt egyesültek Nagyszombat falai alatt.

Montenegro császári tábornagy Nagyszombat védelmére néhány század német katonát küldött át a Fehérhegyen. A császári csapat ötszáz puskás gyalogosból és kétszáz lovasból állott Wangler alezredes parancsnoksága alatt. Bethlennek először a Horváth István főkapitány vezetése alatt álló előhaddával találkoztak össze, amely a végvár vonal mentén vonult Nagyszombat alá. Horváth István „ellenkezéssel tartóztatta” őket, de nyílt harcot nem mert kezdeni, mert az ellenség nagyobb része gyalog muskétás volt. A császáriak — a hadjáratban részt vevő Kemény János visszacmlékezése szerint — „... mindazonáltal nem állhatván, sem mezőben az menetelt is nem continuálhatván tovább, noha már közel voltak az várashoz, egy templumhoz

⁶⁵ Lásd Eszterházy M. . . II. köt. 70. o. Thurzó nádor október 2-án még azt írta Lőcse városának: A császárnak „immár is sok szép hadai készen lévén . . . velünk egyetemben az országnak és kegyelmeinek defenziojának terhére föl akarja vállalni.” CSSR. Levoča, városi lt. II. o. 69/5. sz. Vö. pl. Haiczl K.: Léva története a XVII. században. Léva, 1933. 45. o.

⁶⁶ Lásd Szeksfű i. m. 231. o. A 30 000 fős összlétszámot, szemben a források túlzó adataival (Gindely—Acsády i. m. 80. o., Tadra i. m. 8. o., Klopek i. m. 348. o., Szalay i. m. IV. köt. 589. o. Eszterházy M. . . II. köt. 70. o. stb.) mint legmagasabbat lehet figyelembe venni. Bethlen hada ugyanis a kis létszámú felső-magyarországi megyei csapatok csatlakozása után sem volt több 15–16 000 főnél, és ezt nem haladta túl az október közepén hozzácsatlakozott török segélysereg sem.

szorultanak, melynek kőkerítése vala, ott oltalmazták magokat. Az Horváth István hada körötte csiripolt, de semmit nem tehetett neki.”⁶⁷

Bethlen amint értesült még a Vágon innen arról, hogy elővédje harci érintkezésbe került az ellenséggel, éjszakai riadót rendelt el. A derékhad lovasságával másnapra már elérte a *bogdanóci* templomnál körülzárt császáriakat. A lovas katonák azonban semmit nem árhattak az eláncolt ellenségnek, ezért a lóról leszállva akartak ostromra menni. Ezt azonban a fejedelem veszélyesnek ítélte, és úgy döntött, hogy az ágyúk és a gyalogság megérkezéséig csak szoroson körülzárva tartják őket.

Amint az ágyúk megérkeztek, azonnal lövetni kezdte az ellenséget. Wangler katonái felismerték, hogy nem tarthatják sokáig magukat, és a megadás jeléül kitűzték a fehér zászlót. Rövid tárgyalás után olyan egyezséget kötöttek, hogy fegyverüket, zászlójukat lerakva, akik akarnak szabadon elvonulhatnak. Nagyobb részük azonban — *Kemény* szerint — önként Bethlen szolgálatába állott.⁶⁸

E harcok folyamán Bethlen újabb bizonyosságát adta személyes bátorságának. *Kemény* a következőket jegyezte fel erről: „... Itt az fejedelem nagy magnanimitása tetszék meg és resolultsága, mert odaérkezvén, sátorát az hol felvonák, ebédhez ülven, sátorán néhány muskéta golyóbis járt által; sokan tanácslották, félbenhagyná, hogy tovább költöztetnék, de csak contemnáló...”⁶⁹

Wangler alezredes csapatának megadása október 17-én következett be. Bethlen ezen a napon ünnepélyesen bevonult az önként kaput nyitó Nagyszombat városába. A város melletti mezőn csatlakozott hozzá — valószínűleg még október 17-én — az Ibrahim boszniai pasa parancsnoksága alatt álló török segélyhad. A hadműveleti helyzetről a fejedelem a következőket írta Illésházy Gáspárnak: *A Fátrától nyugatra elterülő vármegyék immáron híűséget fogadtak. Csallóköz is meghajolt, sőt felkelést ígértek Komárom ellen és a Dunán való passzusok birtokba vételére. A Nagyszombatba küldött császári sereg az elmúlt napon híűséget fogadott. A nádor tárgyalásokat kért.*

Október 17-én a fejedelem olyan híreket kapott, hogy a császári főszereg átkelt a Morva vizén. Még ugyanaz nap délután Kornis Zsigmondot mintegy hatezer magyar, török és tatár lovassal ellenük küldte a feladat-

⁶⁷ *Kemény* i. m. 96–97. o.

⁶⁸ *Kemény* i. h. mellett lásd II. Ferdinánd 1623. október 30-án kelt levelét Eszterházy Miklóshoz, melyben kéri segítségét Wangler alezredes és katonáinak megszábadításához, akik szerinte, Bethlen ígérete ellenére lettek fogságra vetve. Eszterházy M... II. köt. 84. o. Vö. a Bécsből 1623. október 18-án küldött jelentéssel. TT 1879. 532. o.

⁶⁹ *Kemény* i. m. 99–100. o.

tal, „... hogy minden állapottyoknak végére menjen, ha miben mód adatik, semmi occasiot el ne mulassanak, minket informáljon, hogy ha kívántatik, derekason magunk is általszálljunk. Talán az Uristen ezeket is megszégyeníti.”⁷⁰

Zeidler szász követ Bécsből azt jelentette, hogy Nagyszombatnál a Tieffenbach-ezred 2 zászlóalja Bethlen szolgálatába állt, s a fejedelem birtokában van az egész Csallóköz. A hírek szerint már tizenkétezer magyar van a Dunántúlon, s a Nagyszombatban Bethlen mellett levő nyolcvanezer (!) főnyi katonaság Pozsony ostromára készül. A komáromi császári parancsnok jelentést küldött Bécsbe, hogy ostrom esetén nem tudja sokáig tartani magát. A császár Lengyelországból kért segítséget. Megírta, hogy Bécs lakossága nagyon fél a város elleni támadástól.⁷¹

A császári hadsereg Montenegro parancsnoksága alatt megindult Szakolcza irányába. Ide rendelte a fővezér a Magyarországon állomásozó idegen zsoldos csapatokat is. Az előnyomulás azonban szinte csigalassúsággal történt. A hadnak elfogyott az élelmiszerkészlete, pénze pedig nem volt a vásárláshoz. A szállítószekerekben is hiány mutatkozott, s a beállott őszi esőzés feneketlen sártengerré változtatta az utakat. A Morva folyónál azután elakadt az előnyomuló császári sereg, mert hidat kellett vernie, hogy átkeljen Szakolczára, majd innen Gutára vonuljon. Feladatuk az volt, hogy ott állítsák meg Bethlent, mielőtt az átkelne a Vágon.

Amikor azonban Montenegro a Morva folyóhoz ért, Bethlen lovasai és a török segélycsapatok már Morvaországban és Alsó-Ausztriában portyáztak. Ezért a tábornagy új parancsot kapott, amelynek értelmében Pozsonyba kellett vonulnia, e város, valamint Bécs oltalmazására. Bethlen azonban ismét megelőzte őt, s már Szakolczánál megtámadta csapataival Montenegro seregét.⁷²

Az első összecsapásokra október 19-én és 20-án került sor. A harcokban Bethlen elővédjét Kornis Zsigmond és Horváth István generálisok vezették. A magyar lovasok amint elérték Montenegro seregét, „kezdték rajtok kapdosni derekason”. A császáriak látták, székérsánccal vették körül magukat, és védekezve vonultak a Morva mentén Hodolin felé. A hadjáratban részt-

⁷⁰ Bethlen 1623. október 18-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 54-55. o.

⁷¹ Zeidler október 21-i jelentését Bécsből lásd TT 1879. 533. o. Vö. Toldalaghi i. m. ETA I. köt. 237. o.

⁷² Lásd Tadra i. m. 10-14. o. Lásd még Chernel György 1623. október 17-i lev. Rákóczi Györgyhez. TT 1894. 665. o., valamint Ballagi A.: Wallenstein horvát karabélyosai. Budapest, 1882. 28. o.

vevő Kemény János leírása szerint „Montenegro hada szállott a két viz közé, kisírvén rajtok kapdosással az magyar hadak, nem árthattak derekast neki”.

Amikor Kornis futára jelentette Bethlennek a történeteket, a fejedelem maga is azonnal megindult Nagyszombatból a derékhaddal az elővéd támogatására. Október 26-án *Holics*hoz érkezett. „Az nap volt a mane usque ad quintam horam vespertinam első harczolások az császár urunk táborával, mely Hodolin mellé sánczolta volt magát.”⁷³

A HODOLINI OSTROMZÁR

Hodolin vagy más néven *Göding* — mai nevén *Hodonin* —, ahol a Montenegro vezette császári sereg előnyomulása végérvényesen elakadt, abban az időben megerősített város volt, kiválóan alkalmas a védelemre. Keleti oldalán a Morva folyó védte, délen és nyugaton pedig a Gaya patak tavas és mocsaras területe tette nehezen hozzáférhetővé. Északon kiterjedt erdőség határolta, amelynek szabad területeit földsáncokkal zárták el. A természetes és mesterséges terepakadályok felhasználásával a császári seregnek reménye lehetett a sikeres védekezésre az ellenség mintegy háromszoros túlerejével szemben is.⁷⁴

Az erős gyalogsággal és nagy tűzerővel rendelkező császáriak védelmi lehetőségeit azonban korlátozták az *élelmezési és takarmányozási nehézségek*. Főként az utóbbi, s ezért Montenegro fővezér először arra gondolt, hogy a lovassággal elvonul *Kremsier* felé, s *Hodolinban* csak Wallenstein marad a gyalogosokkal. Mielőtt azonban elindult volna olyan értesüléseket szerzett, hogy a lengyel király fia ötvenkétezer katonával Erdélybe tört, és nyolc-tíz napon belül a *hodolini* császári tábor is számíthat mintegy hatezer lengyel lovas érkezésére. Erre a hírré Montenegro lemondott a lovasság tervezett elvonulásáról. Parancsot adott, hogy a fölösleges veszteségek elkerülése végett a csapatok tartózkodjanak minden összeütöközéstől, és leszállította a napi élelemadagokat.⁷⁵

Bethlen a fősereggel október 28-ig *Holicsnál* táborozott. Ezt az erősséget kapitánya szabad elvonulás feltétele mellett feladta. Október 28-án este a

⁷³ Lásd Thurzó Szaniszló nádor naplóját. EOE VIII. köt. 167–168. o. E napon érkeztek Thurzó követci: Pogrányi István és Szikszai István *Hodolin*hoz, Bethlen táborába.

⁷⁴ Lásd *Tadra* i. m. 415. o.

⁷⁵ Wallenstein 1623. október 28-i lev. Karl. v. Harrachhoz. *Tadra* i. m. 443. o.

Morva folyó balpartjára vonult, *Hodolin*nal szemben. Elhatározta, hogy *Rohatecnél* hidat veret a folyón, s azon átviszi ágyúit és társzekereit is. E munkálatok biztosítására a mintegy négyezer főből álló moldvai és havasalföldi sereget küldte át a folyón. Magyarokat egyelőre csoportosan nem engedett át, hanem „felült seregben tartotta őket”.⁷⁶ A folyó gázlóján átjutott lovascsapatok *Rohatecnél* ütöttek tábor; egyrészt a hídverési munkálatok biztosítására, másrészt, hogy onnan induljanak az ellenség élelmiszerszállítmányainak elfogására. A császáriaknak azonban nem sokat árthattak, mert azok „az erdős berek közül sűrűvén lövén . . . bennünk sok károkat tőnek” — írta a helyszínen jelenlevő *Kemény János*.⁷⁷

A híd a Morva folyón november 3-ra készült el. Bethlen ugyanazon a napon átkelt a főszereggel. A bal parton *Holicsnál* csak bizonyos török és tatár egységek maradtak vissza. E napon a *Hodolinba* szorult császári sereg körülzárása befejeződött. Az átkelés után Bethlen azonnal hozzáfogott az ellenség még szorosabb körülzárásához: sáncokat emeltetett, és azokba lövegeket helyeztetett.

A sánckészítési munkálatok elrendelése előtt a császári védművek megsemmisítésére indult. Amint az egyik figyelési ponton megállott, kísérletének szétbontakozást rendelt el, hogy ne irányozhassanak rájuk — nagy csoportra — ágyúval vagy tarackkal. Csupán néhányan maradtak mellette közvetlen kíséretében.

A császári táborban a holicsi vár kapitánya, aki a feladás alkalmával személyesen találkozott Bethlennel, távcsövön figyelve az ellenfél mozgulatait, felismerte a fejedelmet. Két tarackot azonnal a figyelőpontra irányított, és lövetni kezdte Bethlent és közvetlen kísérétét. Egyik lövedék oly közel csapódott be a fejedelemhez, hogy a mögötte fél kopjahossznyira álló Fodor György lovát eltalálta. A következő lövés pedig Huszár Péter fejedelmi apród lovát találta el. Az ugyancsak veszélyes helyzetben a fejedelem környezetében levő „uri rendek” kérelték őt, hogy hagyja el az ellenséges tüzéségi tűz alá került figyelési helyet. Bethlen azonban — *Kemény* följegyzése szerint — csak „contemndá”, s így válaszolt nekik: „Hol láttátok vagy hallottátok, jó uraim, hogy királyt vagy fejedelmet, öreg lövészerszámmal ellőttek volna?” Nem is hagyta abba a parancsnoki

⁷⁶ *Kemény* i. m. 101–102. o. Vö. Bethlen 1623. október 27-i Thurzó Szaniszlóhoz írt levelével. TT 1886. 428. o., valamint Uő. október 28-i és 29-i, Illésházy Gáspárhoz írt levelével. MTT XXVII. köt. 55–56. o.

⁷⁷ *Kemény* i. m. 102. o.

szemrevételezést az ellenséges tüzelés miatt. Annyit tett csupán, hogy a közkatonák által viselt abaköpönyveget és közönséges süveget öltötte fel.⁷⁸

A rendelkezésünkre álló adatok gondos vizsgálatakor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy Bethlen — több ellenkező vélekedés ellenére — nem gondolt komolyan az ellenséges sáncok elleni rohamra. E feladatra alkalmatlannak ítélte megfelelő ostromtüzérséggel és gyalogsággal nem rendelkező seregét. Természetesen ez nem gátolta abban, hogy úgy tegyen, mintha ilyen szándéka volna. Ennek érdekében többször tüzérési tűz alá vette a császáriak állásait, sőt, néhány alkalommal harcrendbe is állította seregét. Ez utóbbival talán azt remélte elérni, hogy kicsalja a sáncok mögül és nyílt ütközet elfogadására bírja a császáriakat. Mindez azonban inkább csak tüntetés volt. A körülrárással Bethlen egyelőre akcióképtelenné tette a császáriakat, s lehetőséget teremtett a morváknak és cseheknek a felkelésre. Az ellenség hadmozdulatainak teljes megbénításához teljesen elegendő volt a körülrárása is.⁷⁹

Az, hogy a fejedelem igen csekély gyalogsággal rendelkező serege mennyire alkalmatlan lett volna a sáncok és egyéb védőművek elleni rohamra, kitűnik *Kemény János* följegyzéséből is. A körülrárásnak egyik, pontosan meg nem nevezett napján — számol be *Kemény* (egyes források szerint október 17-én) — Bethlen összehívta a fejedelmi sátorba seregének főkapitányait. Felszólította őket ki-ki beszélje rá alárendeltjeit arra, hogy lóról szállva gyalogosan menjenek a sáncok ostromára. Ígérjenek a katonáknak, kinék-kinék rendje és állapota szerint hópénzt, nemességet vagy egyéb adományt, s vegyék rá őket arra is, hogy a sáncok árkába hányandó vesszőnyalábokat kössenek az ostromhoz. A főkapitányok ugyancsak kedvetlenül hallgatták Bethlen szavait, hiszen nem szoktak ők az ilyen hadakozáshoz! Különben is reménytelennek ítélték gyalogosan megrohanni jórendű lovas katonáknak ilyen „tüzes népet”. Szólni azonban restellettek, mert ugyancsak nagy respektusa volt a fejedelemnek! Egyelőre tehát csak hümmögtek, sőt, néhányan immel-ámmal ígérték is magukat a fejedelmi parancs teljesítésére. A kínos csendben egyszer csak megszólalt Kamuthi Balázs, az erdélyi vármegyei hadak generális főkapitá-

⁷⁸ Az esetet leírja *Kemény* i. m. 103–104. o. Az átkeléssel kapcsolatban lásd *Tadra* i. m. 417. o.

⁷⁹ *Kemény* azt írja, hogy Bethlen csak tetette, mintha meg akarná ostromolni a sáncokat, de ez nem állott komolyan szándékában. i. m. 102. o. Wallenstein 1623. november 6-i levelében írja apósának: „Heut hat der Feindt sechs Stuck plantirt und unser Lager darmit beschossen; iszt hat er die Stuck wiserum in sein Quartier reterirt, weiss nicht was er morgen angangen wirdt.” *Tadra* i. m. 418. o.

nya, az 1616-os dési győzelem hadvezére. *Kemény* visszaemlékezése szerint czecket mondta: Kész vagyok kegyelmes uram én is minden alattam levőknek elrendelni, s mind magam is gyalog szállani, csak egy dologból való könyörgésem van, s kérem, Felséged, hallgassa meg. Még ifjú legény koromban Egren laktomban erős hitel fogadtam meg, seregben levén hídon menve szélül nem járok, megvert futó hadban utól nem maradok, *ostromra elől nem megyek*. Ezért kérem Felségedet, csak azt ne kívánja, hogy hitemet megszegjem. Jelen leszek én is valahol s nem utoljára az ostromon, de elől egyáltalában nem megyek! Nagy fölszabadult nevetés követte Kamuthi szavait a jelenlevő főkapitányok részéről. Hiszen az tréfás mezben öltöztetve ugyan, de határozottan tudtára adta a fejedelemnek, hogy nem hajlandó rohamra vezetni katonáit! Várták, mit szól majd rá Bethlen, mert ha Kamuthinak szabad ezt tennie, akkor tőlük sem lehet elkívánni, hogy gyalog módra vezessék ostromra katonáikat. Márpedig az ostromban a parancsnoknak elől kell lennie, mert különben hogyan is mennének rá a lovas katonák ilyen „tüzes népre”, ha nem látják előttük kapitányukat? „*Ez noha tréfa — jegyzi meg Kemény —, de olyan állapotokban valóban observálásra való dolgok.*”

Bethlen elgondolkozva és figyelemmel hallgatta Kamuthit. Nyilvánvalóan kitetszett a kapitányok magatartásából, hogy bármilyen kemény parancsot adna is ki a rohamra, azok csak tessék-lássék vezetnék katonáikat. Ilyen roham pedig legfeljebb csak nagy vérvesztéséget eredményezne, amivel önbizalmat adnának a körülzárt ellenségnek! Éppen ezért mint jó diplomata látszólag maga is együtt derült kapitányaival, s csendes gúnnal így válaszolt generális főkapitányának: Nem kényszerítjük kegyelmedet hite megszegésére, hanem hagyjuk csak az maga emberségére.⁸⁰

Ez a feljegyzett epizód is amellett szól, hogy Bethlen nem gondolhatott komolyan kockázatos kimenetelű rohamra a császáriak ellen. Annál kevésbé, mert a körülzáró seregnek mintegy a felét kitevő török és tatár csapatok lázadtak, és kereken megtagadták az ellenség ostromlásában való részvételüket.

Nyílt, döntő ütközet helyett így csak kisebb összecsapásokra került sor, amelyek közül néhányat *Kemény János* is följegyzett. Egy alkalommal Páris Pál, a román csapatok komisszáriusa a sánc mögül kitört német lovasokat többedmagával visszaűzte, és oly közel ment az ellenség sáncokhoz,

⁸⁰ *Kemény* i. m. 105. o. Wallenstein november 17-én írta apósának: „Heut fröhe der Feind zwei Batterien plantirt und unser Lager stark beschossen, hält nicht mit allem seinem Volk in der Bathali.” *Tadra* i. m. 431. o.

hogy „*kezebeli tollas botját*” behajította egy német után. Annak ellenére, hogy a sáncon belül nagy sűrűséggel álltak a szaporán tüzelő császári muskétások, Páris Pál „*annyi lövés között is békével eljőve*”.

Hasonló bátorságot jegyzett fel *Kemény János* egy Gábor nevezetű mezei hadnagyról is, aki egyik éjszaka öt-hat katonával együtt rátámadt a császáriak sáncára. Ott néhány ellenséges katonának fejét vették, néhányat megsebesítettek, majd „*annyi tüzes nép közül egynek elvesztése nélkül visszajöttek*”.

Egyik éjszaka viszont az ellenség tört ki a védművek mögül, és a császári katonák rajtaütöttek azon az ostromsáncon, ahonnan ágyúkkal lőtték őket. Kevésen múlt, hogy el nem nyerték az összes ott levő löveget! A véres kézitusában megölték a fejedelem német tolmácsát is. Végül a táborból segítették meg a küzdőket, s így sikerült a lövegeket megtartani, és visszaüzni a császáriakat.⁸¹

Ezek a kisebb összecsapások — amelyekben a fejedelemnek nem egy katonája tett bizonyosságot egyéni bátorságáról, leleményességéről — nem változtattak azon az alapvető helyzeten, hogy *Bethlen* zömében *lovakból álló serege alkalmatlan volt az erős védművekkel ellátott város megostromlására*. A fejedelem arra törekedett, hogy megpróbálja kimozdítani a császári sereget sáncai mögül a sík terepre, ahol háromszoros túlerejére támaszkodva számíthatott győzelemre. A császári had azonban óvakodott a nyílt ütközet elfogadásától, noha Montenegrót már *Bécsből* is sürgették, hogy kísérelje meg az összecsapást. A haditanácson a tisztjei azonban a leghatározottabban ellene szegültek e kívánságnak. Arra hivatkoztak, hogy már nemcsak az élelmiszer, hanem a lőpor is fogytán van. Nyílt ütközetre — *Wallenstein* véleménye szerint is — kizárólag kívülről jövő támogatással lehetett volna gondolni. Erre azonban egyre kevésbé számíthatnak, és éppen ezért november 8-án a körülzárt sereg vezérei a fegyverszüneti tárgyalások megindítását ajánlották a császárnak.

Wallensteinnek apósához írt levelei arról tanúskodnak, hogy a *hodolini* császári táborban napról napra rosszabb lett a helyzet. A katonák egyedül a lengyel csapatok felmentésében bizakodtak. *Wallenstein* attól félt, hogyha *Bethlen* ágyúkkal lövetni kezdi a sáncokat, a császári sereg könnyen megsemmisülhet. Még abban az esetben is, ha vissza tudja verni *Bethlen* katonáinak rohamát, mert akkor az éhség teszi tönkre őket. A lovak levágásával sikerült ugyan az élelmiszerkészletet jelentősen megnövelni, ennek ellenére november közepe felé a szőkevények száma egyre emelkedett, s

⁸¹ *Kemény* i. m. 104–105. o.

a megmaradtak is mind jobban elégedetlenkedtek, lázadoztak. November közepén már Bécsben is úgy látták, hogy Bethlen katonái annyira szorongatják a *hodolini* várat, hogy annak feladása rövidesen várható.⁸²

Kemény János is hasonlóan emlékezett vissza a *hodolini* ostromzárra. Feljegyzése szerint ott az ellenséget olyan szorosan zárták körül, „... *hogy élezből is megfogyatkoznak, mert noha az említett várból igen táplálják, de az sok nép megemészté: ha sáncból répára, káposztára vagy valami élés-kapásra kijött, azt mindjárt vagy elfogták, vagy levágták; lövészszámokkal is igen vesztegette az fejedelem őket, az mellett éjjel-nappal nyughatatlankodtadta, melyet nem állhatván, tractára vevék az dolgot...*”⁸³

November 18-ra a körülzártak helyzetét, pontosabban e screg további akcióképességét már annyira kilátástalannak ítélték, hogy Montenegro engedélyt kapott a tárgyalásokra. Ferdinánd egyedüli kikötése az volt, hogy a tárgyalásokat Bethlen kezdeményezze. Ennek bekövetkezése a körülzártak előtt meglehetősen valószínűtlennek látszott. Éppen ezért fölöttébb nagy meglepetést okozott Thurzó Szaniszló nádor megérkezése a táborba, aki közölte Montenegróval, hogy Bethlennel máris fegyverszünetet kötött.⁸⁴

Thurzó Szaniszló saját följegyzésének tanúsága szerint november 18-án ebéd előtt érkezett meg Bethlen *hodolini* táborába. Megbízottai már korábban, október 26-óta érintkezésben voltak a fejedelemmel. Bethlen szívélyesen fogadta, és a maga sátora mellett jelölt ki neki szállást.

Hamarosan sor került a tárgyalásokra. Rövid udvariaskodás után a fejedelem elősorolta mostani támadásának indítóokait. Thurzó leírása szerint Bethlen azt állította „*erős esküvéssel*”, hogy nem volt szándékában a támadás, és békében igyekezett élni a császárral. A túloldalról kényszerítették rá a hadjáratot, mindenekelőtt a soproni országgyűlés „*gyalázatos*” végzésével, továbbá Ferdinánd komolytalan követküldésével Erdélybe, s nem utolsósorban azzal a levéllel, amelyet Pázmány érsek írt Eszterházy Mik-

⁸² Lásd Langefeld százsz megbízott 1623. november 15-i jelentését Bécsből. TT 1879. 533. o. Vö. Wallenstein október 30-tól november 12-ig írt leveleivel. *Tadra* i. m. 415–430. o., továbbá *Ballagi* i. m. 42–43. o.

⁸³ *Kemény* i. m. 102. o.

⁸⁴ *Tadra* i. m. 431. o. Természetesen a *hodolini* császári táborban nem tudtak arról, hogy Bethlen már november 11-én írt levelében sürgette Thurzó Szaniszlót, az egyezkedés végett jöjjön a táborba. Felszólította kérjen Bécsből sürgősen egy „*asscuratoriát*”, amit hozhatnak Bécsből egyenesen a táborba, és ott Thurzó megvárhatja. TT 1886. 429. o.

lósna. E levélből azt a fenyegetést olvasta ki, hogy Halberstadti Keresztély veresége után Erdélyt fogják megtámadni. Nem akarta a támadást megvárni, ezért indított preventív akciót. Elmondta azt a sérelmét is, miszerint Eszterházy Miklós azt írta egy barátjának ő róla, hogy „*olyan mint egy kölöben föltött váz*”. Nehezményezte továbbá, hogy a korábbi megállapodásokkal ellentétben *Érsekújvárba* és *Nyitrába* német gyalogokat hoztak, s a beszercebányai traktán is igen méltatlanul bántak kívánságai-val. Mindezen sérelmek, valamint jelenlegi előnyös katonai helyzete ellenére mégis kész a békés megegyezésre.

Egész napon át tárgyaltak a fegyverszünet feltételeiről, sőt, a következő napokban is folytatódtak a tárgyalások, egészen november 21-ig. Ekkor Thurzóék elhagyták Bethlen táborát. A megkötött fegyverszünetben a fejedelem ígéretet tett, hogy Morvaországot, valamint Pozsony, Turóc, Bars és Nyitra megyéket már a fegyverszünet idejére mentesíti csapataitól, s rezidenciáját a Fátrán túlra helyezi át.⁸⁵

November 21-én került sor Bethlen és Montenegro császári fővezér személyes találkozására. Ez alkalommal egy olyan érdekes epizód történt, amely jellemző fényt vet a fejedelem játékos kedvére, vagy ha úgy tetszik székely furfangosságára, amely még ilyen komoly pillanatokban sem hagyta cserben.

Amikor a fegyverszünet aláírása után a császári sereg főtisztjei felsorakoztak a sáncok előtt, Bethlen elhatározta, hogy megtréfálja az uralkodóját képviselő büszke császári fővezért. Fölharsantak a trombiták, megperdültek a dobok, eldőrdültek a díszsortüzek, és két oldalról megindult lovon egymás felé Bethlen és Montenegro. A fejedelem, aki „*igen frissen öltözve lévén, mind maga, s mind lova tollason*”, amint közel ért Montenegrohoz, úgy tett, mintha le akarna szállni lováról. Látva ezt Montenegro leugrott a nyeregből, hogy maga is gyalog legyen. Ekkor Bethlen hirtelen visszalendült lova hátára, s a váratlan fordulaton megzavarodott császári tábornok gyalogosan fogott kezét a lóháton ülő fejedelemmel. Így hallgatta végig Bethlen okfejtéseit arról, hogy nem a császári tartományok pusztítására fogott fegyvert, hanem önvédelemből. Mivel pedig Montenegro Ferdinánd képviselőjében került szembe Bethlennel, nagy csorba csett a császár tekintélyén! A tréfa a fővezér kegyvesztettségét vonta maga után.⁸⁶

⁸⁵ Lásd Thurzó Szaniszló nádor naplóját. EOE VII. köt. 169–178. o. Bethlen a november 17-én Szokolczára érkezett Thurzót sürgette, hogy még aznap menjen be a hodolini táborba.

⁸⁶ Lásd Kemény i. m. 103. o.

A kis epizód után Bethlen elvonult *Hodolin* alól. Előbb *Nagyszombatba* ment, ahová már november 19-re országgyűlést hívott össze. Eszterházy Miklós országbíró ugyan törvénytelennek nyilvánította ezt a gyűlést, s hevesen tiltakozott Bethlen „*országrontó*” politikája ellen, a vármegyék azonban engedelmesskedtek a hadai élén vonuló Bethlen felhívásának, s elküldték követeket *Nagyszombatba*. A gyűlés különben nem volt harcias hangulatú, hanem a mielőbbi „boldog béke és egyezség” mellett szállt síkra. Nagyszombatról Bethlen előbb Besztercebányára, majd Kassára vonult, s a békekötésig onnan irányította a további tárgyalásokat.

A török és tatár had *Hodolin* alól sietve hazatért, noha Bethlen váltig tartóztatta őket, maradjanak legalább a békekötés aláírásáig mellette. Jól tudta ugyanis, hogy a szövetségesek távozásán nagyon fölbátorodik majd a bécsi udvar. A törökök azonban már régebb óta lázadoztak. A *hodolini* sáncok ellen tervezett rohamban való részvételt is megtagadták, és most is a fejedelem kérése ellenére, a zsákmánnyal megrakodva hazaszöktek. Az eljárásukon felbőszült Bethlen — *Kemény* följegyzése szerint — titkon értesítette a magyar végvári katonákat. Erre azok november 27-én és 30-án rajtaütöttek a hazavonuló török egységeken, közülük sokat levágván, rabjaik egy részét kiszabadították, zsákmányuk jelentős részét pedig elvették.⁸⁷

A FEGYVERSZÜNET ÉS A BÉKEKÖTÉS

Thurzó Szaniszló nádor a *Hodolinban* kötött fegyverszünet feltételeit — tekintettel Montenegró seregének helyzetére — a császáriakra nézve előnyös vívmányként értékelte. Létrehozásáért köszönetet és kitüntetést várt Ferdinándtól. Naplójában följegyezte, hogy Bethlen véleménye szerint „akkor szabadítottuk meg császár urunk hadát, melyben nagy nemzetes fő hadviselő marschalk kapitányok és urak voltak az éhségből és nagy inségből (melyeket magunk szemekkel is láttuk) mikor az fejedelemnek fegyvere kezében lévén, semmi fogyatkozása nem volt; annak felette Morvaországot akkor mentettük meg, mikor innmár az sok égetések és rablások miatt sok abban való

⁸⁷ Lásd MTT III. köt. 250. o. és Eszterházy M. . . II. köt. 86–87. o. Bethlen egy későbbi levelében a következőket írta Recsep kajmekámnak a török csapatok magatartásáról: „. . . nekünk hasznot semmit, de kárt annyit tőnek, hogy fejünk is csaknem odavesze, magok is gyalázattal szakadozva futának vissza, mely hátramenéseknek semmi oka nem volt . . . csak egy napot sem akara az gonosz nép várakozni, úgy szökött hátra, mintha megverte volna valaki . . .” Tmkáo. II. köt. 40. o.

váraknak és városoknak meg kellett magokat adniok és többek is in deditione voltanak . . .”⁸⁸

Thurzó értékelésének helytállóságát látszik bizonyítani többek között Kemény János azon adata is, miszerint a császáriaknak „*éhség, fegyver miatt sok ha negyedrésze maradt vala, kikkel az fejedelem szemben lón . . .*”⁸⁹

Bethlen november 29-i levelében szintén azt bizonygatta Pázmány érseknek, hogy noha elég módja lett volna a hadakozás folytatásához, de „*iszonyodva a keresztény vér ontásától*”, mihelyt a nádor követői megérkeztek, feloldotta az ostromzárát. Ezt annak ellenére tette, hogy „*az ő fölsége armadáját akkor hétfőn hajnalban kellett volna ex ultima resolutione invadálnunk, kiért az törököktől nem kevés busulást szenvedtem, azt kiáltván, hogy Nagyszombat mellett való ellenséget is kezekből kivöttem, ezeket is im kiveszem*”. Bármit beszéljenek most már egyesek, az igazság az — tette hozzá a fejedelem —, hogy „*resolutus volt igen az egész had az sáncnak megostromlása felől, melyet az megéhezett vitézlkő nép mint tarthatott volna meg, akár ki megítélhette, magok is megmondták*”.⁹⁰

Ezekkel ameglehetősen egybehangzó adatokkal szemben Eszterházy Miklós november 24-i levelében úgy értékelt Bethlen cselekedetét, hogy „*az homnét tovább nem mehetett az fejedelem, onnét örömet megtért, s azt mit nem birt, s nem is birhatott, azt örömet nekünk engedte, ki egy cselekedett mint eszes, mert az mire mind az töröknek mellőle való eljövetele, s mind az üdönek mivolta és netalán más okok is készerétték volna, annak ő igen szép praetextust csinála, és az mit talám gyalázattal kölle vala megcselekedni, böcsülettel vivé végben*”. Éppen ezért az a véleménye, hogy a megkötött fegyverszünet nem lesz a hazának és a nemzetnek a javára.⁹¹

A császári udvarban Eszterházy álláspontját osztották, és ezért vonakodtak is változatlanul elfogadni a Thurzó által kötött egyezséget. Mindenkéltt azt nehezményezték, hogy a nádor teljesen indokolatlanul engedett át tíz hónapra oly nagy területeket Magyarországból Bethlennek. E terület jövedelmét a fejedelem (itt voltak a fémhányák!) újabb támadás előkészítésére fogja felhasználni, akárcsak 1620-ban tette a fegyverszünet után.

A fegyverszünet megkötésének indokoltsága tekintetében számos eltérő vélemény található a történeti és hadtörténeti irodalomban. A kortár-

⁸⁸ EOE VIII. köt. 179. o.

⁸⁹ Kemény i. m. 103. o.

⁹⁰ Bethlen levelét lásd MHHD XIX. köt. 364–365. o.

⁹¹ Eszterházy Miklós 1623. november 24-i lev. Érsekújvárból Thurzó Szaniszló nádorhoz. TT 1881. 717. o.

sak közül *Roe* konstantinápolyi angol követ azon a véleményen volt, hogy Bethlen megsemmisíthette volna a Hodolinba zárt császári sereget, bár hozzá teszi, hogy ebben az esetben lehetetlenné válik megegyezése a császárral, s kénytelen tovább folytatni a háborút — török szövetséges nélkül. Ezért szánta rá magát, hogy nagylelkűen „*aranyhidat épít az ellenségnek*”⁹²

Fraknói álláspontja szerint Montenegro már csak nagyon kevés napig tarthatta volna magát *Hodolinban*. Szinte teljesen kilátástalan helyzetben volt a császári had, amelyhez Bécsben korábban olyan vérmes reményeket fűztek. „*Ekkor a csapást, mely a király ügyét fenyegeté, Bethlen váratlan határozata hárította el.*”⁹³

Klopp is azt az álláspontot vallja, hogy Bethlen indokolatlanul, elhamarkodva kötötte meg a fegyverszünetet, mert az abban foglaltaknál sokkal kedvezőbb feltételeket is elérhetett volna — tekintettel a császári sereg végveszélybe jutott helyzetére.⁹⁴ *Gyalóky* — noha korántsem egyértelműen és ellentmondásoktól mentesen — olymódon foglal állást, hogy Bethlen *Hodolinnál* a császári sereget minden nagyobb erőfeszítés nélkül megsemmisíthette volna, ha itt is ellene nem fordul a „*balszereucse*”⁹⁵

Ezekre a véleményekre támaszkodva *Breit*, a már többször idézett szintézisében a következőképpen foglalt állást a fegyverszünetkötés kérdésében: „*A magam részéről úgy találok, hogy Bethlen ebben az esetben nagyon is elvetette a súlykot . . . Ilyen teljesen apatikusan viselkedő ellenséggel szemben Bethlenéknek nagyon is meg volt könnyítve a feladat: annál sajnálatosabb, hogy ők a császáriak által elkövetett hibákat a maguk javára egyáltalán nem igyekeztek kihasználni.*”⁹⁶

⁹² *Roe*: „. . . he might have forced them, if he had pleased; but then he had made estate desperate of any reconciliation with the emperor and must resolve to continue the war, uncerteyne of the constancy of the Turks.” i. m. 208. o. *Gindely* megjegyzi, hogy Montenegro „. . . sem kedvezőbben ítélte meg sereg helyzetét Gödingben, mint Waldstein, s a fegyverszünetben egyetlen menckülésképen üdvözölte.” Bethlen Gábor és udvara. 87. o.

⁹³ *Fraknói (Frankl)*: i. m. II. köt. 76. o.

⁹⁴ *Klopp* írja a fegyverszünetkötésről: „*Demnach war das in Göding eingeschlossene Heer gerettet. Jedermann staunta über diese Wandlung der Dinge . . .*” i. m. II. köt. 349. o.

⁹⁵ *Gyalóky* i. m. HK 1929. 423. o.

⁹⁶ *Breit* i. m. XV. köt. 382–385. o. *Tadra* a következőket írja többek között a fegyverszünet okairól: „. . . Bethlen persönlicher Character, dessen Unentschlossenheit, die es nie zum Aussersten kommen lassen wollte, bewirkten, dass er ebenfalls — wenn auch nicht so sehnlich wie die Kaiserlichen — den Waffentstillstand herbeiwünschte und eine Gelegenheit suchte, um mit Ehren den Feldzug abschliessen zu können.” i. m. 33. o.

A szakirodalomban azok, akik indokoltak tartják Bethlen részéről a megkötött fegyverszünetet (így mindenekelőtt *Horváth Mihály*, *Szalay László*, *Angyal Dávid*, *Szeksfű Gyula*, sőt ellentmondásai ellenére *Gyalóky Jenő* is) általában *Kemény János* indokolását fogadják el, amit az, noha az eseményeknél jóval későbbben, de a tapasztalt katona szakszerű szempontjai alapján jegyzett fel.

Kemény a fegyverszünet megkötésének szükségességét a hideg idő beálltával indokolja, amely „*az mezőben lakást*” egyre lehetetlenebbé tette a fejedlem katonaságának. Még inkább a melegebb éghajlathoz szokott török csapatoknak, akik Szent-Demeter napja után nem is szoktak már táborozni. Most is, mivel e határnap elmúlt a hazaindulás kikényszerítésére a vezérnek „*a nyakába vágta a sátrát*”. Bethlen korábban sem tudta ostromra kényszeríteni a törököket, azok pusztán portyázásokra, égetésre, rablásra és zsákmányolásra voltak hajlandók. Nagy zúgolódás élgedetlenség uralkodott a magyar csapatok között is. Részben nyilván a hideg idő miatt, részben pedig azért, mert már „*megtöltezvén prédával*” haza vágytak. Bethlent nagyon felhőborította katonáinak magatartása — írja *Kemény* —, „*hallottam felette nagy busulással szegény fejedelemnek szájából: csak az egyúttal Isten engedné holdog végét dolgoznak, soha többé, szidva mondotta, az ilyen nemzetével derék dolgohoz nem kezdené*”. Mindezek mellett a környező vidéket annyira kiélte a katonaság, hogy csak nagyon messze földről lehetett élelmet szerezni. Ez nagyon fáradtságos volt, emellett veszélyessé is válhatott, ha — amíg a hadak jelentős része élelemszerzésre távol van — az ellenség Bécs felé vagy a tábor megtámadására megindul. Mindezek az okok kényszerítették Bethlent, hogy fegyverszünetet kössön, és a hodolini ostromzárat feloldja.⁹⁷

A magyar polgári történeti és hadtörténeti irodalom — sőt pl. *Gindely* is — általában alapvetően ezt az álláspontot fogadta el, kivéve *Breit* idézett — kellően alá nem támasztott — értékelését. Még *Gyalóky* is kiemelte, hogy Bethlen gyalogsága és tüzésége sokkal gyöngébb volt, hogysém Hodolin ostromát siker reményével megkísérelhette volna. (Ezzel viszont nincs összhangban az a már idézett megállapítása, hogy pusztán kiéhezettéssel „*minden nagyobb erőfeszítés nélkül megsemmisíthette volna*” a császári sereget, hiszen mint látjuk *Kemény* följegyzéséből, a körülfárás fenntartására Bethlennek nem volt tovább módja.)⁹⁸ *Gindely* úgy értékeli Bethlen

⁹⁷ *Kemény* i. m. 102—103. o.

⁹⁸ *Gyalóky* a már idézett tanulmányában egyfelől kifejti: „*Kétségtelen, hogy ha Bethlen még csak néhány napig vár, Göding, a belészorult császári haddal együtt, az ő*

helyzetét november közepén, hogy a fejedelmnek elfogytak az cszközi a hadviselés folytatásához, a német birodalomból állandóan csak kedvezőtlen híreket kapott, és így nem volt reménye a helyzet jobbrafordulására. Véleménye szerint ha Bethlen kierőszakolta volna a csatát, föltétlenül vereséget szenved, mert az ő lovascsapatai nem állták volna meg a helyüket a császári gyalogsággal és tüzérséggel szemben.⁹⁹ *Angyal Dávid* is a hadjárat folytatásának perspektívatlanságát hangsúlyozza, s kifejti, hogy az ostromzár további fenntartása ugyancsak veszélyes lett volna. Bethlen nem ok nélkül tarthatott attól, hogy szétzúlló csapatai lassanként megláztják az ostromzárát, s így a körülfogott ellenség elmenekül vagy szorongatója ellen támad.¹⁰⁰

A magyar marxista irodalomban *Wittman Tibor* több munkájában oly módon értékelte a hodolini eseményeket, hogy Bethlen *kényszerült a megegyezésre* a császárral. Katonai szempontból az elérhető legnagyobb győzelem az volt, hogy a császári sereg mozgását megbénította, és azt helyhez kötötte. Ezt az elért hadászati fölényt azzal sem növelte volna, ha döntő ütközetben verte volna meg Wallensteint és Montenegrot.¹⁰¹

kezére jut." Néhány sorral odébb azonban a következőket írja: „Bethlen november közepén még a helyzet ura volt, de üres pénztárcával, rosszul ellátott és ezért oszladozni készülő hadsereggel, problematikus értékű török szövetséggel nem merete tovább folytatni a háborút, nehogy a már kivivott előnyt elveszítse.” i. m. HK 1929. 426. o. Itt csak annyit szükséges megjegyezni, ha Bethlen serege annyira demoralizálódott, hogy már néhány napot sem lehetett a katonákkal várni, akkor erősen kétséges, hogy ez a sereg hogyan tudott volna ellenállni a kitörésre kényszerülő császári hadseregnek.

⁹⁹ „Dem Fürsten von Siebenbürger — írja *Gindely*: *Geschichte* . . . II. köt. 60. o. — gingen nämlich selbst die Mittel zur weiteren Kriegsführung aus und da er von Deutschland nur schlechte Nachrichten bekam, so hatte er schon einige Tage früher einen Waffenstillstand durch den Palatin Thurzó angeboten.” Továbbá: „Würde der Fürst von Siebenbürgen eine Schlacht gewagt haben, so hätte sie unzuweiselhaft mit seiner Niederlage geendigt, denn seine berittenen Truppen waren dem Fussvolke und der Artillerie des Gegners nicht gewachsen . . .” Uo. II. köt. 59. o. *Vö. Uő.* Bethlen Gábor és udvara. 80. o.

¹⁰⁰ *Vö. Horváth M.* i. m. V. köt. 276—277. o. *Szalay i. m.* MNT VI. köt. 360. o. . . . Bethlen helyzete minden nap csak rosszabbodhatott — olvashatjuk *Szekfű* Bethlenről írt életrajzában. — *Célok és eszközök feletti abszolút uralkodását jellemzi, hogy ebben a helyzetében régi ellensége, a nádor segítségével, két nap alatt megköti a fegyverszünetet . . .*” i. m. 233. o.

¹⁰¹ *Wittman*: Bethlen Gábor. 102. o. Magyarország története. II. köt. 185. o.-án a következőket olvashatjuk: „A körülzárt német tábornok három hétig éhezett, hogy megtörje. Ez meg is történt . . . Bécsben szívesen vették Thurzó Szaniszló nádor békekötését, aki november 19-én fegyverszünetet eszközölt ki Bethlen-nél. A fejedelm azért hajlott a tárgyalásokra, mert hiába ért el katonai sikereket, a további győzelmek sem biztosítottak volna nagyobb politikai eredményeket.”

A rendelkezésre álló adatok mérlegelése alapján azoknak kell igazat adnunk, akik szerint Bethlen *kénytelen volt* fegyverszünetet kötni. Éppen ezért nem lehet tévedésként vagy elhamarkodott „*melléfogásként*” értékelni a lépését. E problémakör vizsgálatánál nincs számottevő forrásértéke azoknak a leveleknek, amelyekben Bethlen azt bizonygatja: milyen könnyen megsemmisíthette volna a császári sereget, ha nem borzad a keresztény vér ontásától stb. Az ilyen és hasonló kijelentéseket Bethlen szokásos diplomáciai frazeológiája olyan részeinek kell tekinteni, amelyek a történész számára nem lehetnek elfogadható érvek. Bethlen korának katonája volt, akitől ugyancsak messze állottak az ilyen moralizáló szempontok.¹⁰²

Nem a tényleges helyzetet tükrözik azok az adatok sem, amelyeket Wallenstein és Montenegro közöltek leveleikben a bécsi udvarral. Mindketten érdekeltek voltak abban, hogy minél sötétebbnek fessék helyzetüket; részben tétlenségük indokolása miatt, másrészt pedig azért, hogy nagyobb nyomatékot adjanak gyors katonai segélynyújtást sürgető kérelmeiknek. A császári sereg helyzete a valóságban korántsem volt annyira súlyos és reménytelen, mint amilyennek ők leveleikben festették! Az ostromlottak kétharmad része olyan gyalogos katona volt, amely fegyverzet és harcképzettség terén jóval fölülmulta nemcsak az igen alacsony harcértékű török és tatár csapatokat, hanem Bethlen magyar katonáinak többségét is. Ez a nagy tüzerővel rendelkező sereg az erős védművek mögött hozzáférhetetlen volt Bethlennek. Az pedig nyilvánvaló volt, hogy ameddig az élelmezési helyzet nem kényszeríti, nem kockáztat nyílt ütközetet a létszámban három-négyszeres túlerővel! Az élelemhiány azonban érződni kezdett Bethlen táborában is. Az élelem és takarmány beszerzés végett a fejedelmnek mind nagyobb seregrészt kellett egyre hosszabb időre nélkülöznie, napról napra távolabbi helyekre kellett menniük zsákmányért.

Magyarország története I. köt. 264. o. R. Várkonyi Á. tollából csupán annyi áll e problémáról: „1623 őszén hadba száll, s a morva folyó mellett győzelmet arat Wallenstein felett . . . Külső segítség hiányában azonban 1624-ben kénytelen megkötni Ferdinánddal a bécsi békét. Tdmaddst most is a török elleni hadjárat megszervezéséhez utat nyitó lehetőségnek tekinti.”

¹⁰² Csak utalni kívánok rá, hogy pl. 1619 októberében Bethlen gondolkodás nélkül halomba vágatta a Pozsony védelmére érkezett császári csapatot, noha a krónikás följegyzése szerint „a kegyes természetű fejedelem nem örülé ellenséginek veszedelmét, hanem szánakozék rajtok”, s Forgách Zsigmond nádornak azt mondta: „. . . ezeknek veszedelmeknek oka én nem vagyok, mert keresztyén vért nem szomjúhozom.” *Sepsi Laczkó* i. m. ETA III. köt. 237. o. Vö. Bethlen 1621. március 21-i, Rimay János portai követéhez írt lev. ETA II. köt. 391–392. o.

Így — amint szoltunk róla — könnyen bekövetkezhetett volna az a helyzet, hogy az élelmezési okok miatt nyílt csatára kényszerülő császári sereg egy létszámban nem sokkal nagyobb, túzerőben, harcitaszlatokban pedig jóval csökkentebb értékű ellenséggel kerül szembe.¹⁰³

A császári vezérek több jelentésben hivatkoztak katonáik növekvő demoralizálódására. Ez azonban — mint *Kemény* följegyzéséből is kiténik — erősen érzhető volt Bethlen seregénél is. A törökök fellázadtak, s ezeket a fellázadt katonákat — akik ostromra egyáltalán nem voltak hajlandók — csak úgy lehetett megtartani november 21-ig is *Hodolin* alatt, hogy Bethlen megígérte: a legrövidebb időn belül fegyverszünetet köt. A törökökön kívül — akikre amint láttuk — a körülzárás kezdetétől csak korlátozott mértékben lehetett számítani, Bethlen alig rendelkezett tíz-tizenkétezer, *szintén erősen demoralizálódott katonával*. Így módon a katonák demoralizáltsága legalább oly mértékben szorította Bethlent is mielőbbi egyezkedésre, mint a császáriakat.¹⁰⁴

¹⁰³ A *Hodolin*ban körülzárt császári sereg létszámáról erősen eltérőek a különböző adatok. *Gindely* azt írja, hogy Montenegro seregének létszáma megindulásakor eredetileg 17 000 emberből állott, de időközben szaporodhatott vagy csökkenhetett is. Bethlen Gábor és udvara. 82. o. Trautmannsdorf Miksa 1623. október 1-én azt írta Eszterházy Miklósnak, hogy „... a deréksereg pedig — 18 000 főre menő jó német hadak — Morvaország át vonul Magyarország felé”. Eszterházy M. . . II. köt. 83. o. Ugyanakkor *Tadra* a következőket írja: „Dass Heer, welches sich hier (bei Skalitz) versammelt hatte . . . dürfte (mit Anschluss der Besatzungen in Neuhausel, Comorn, Pressburg) kaum mehr als 9000 Mann zu Fuss und zu Ross betragen haben.” i. m. 413. o. Két ezred gyalogosból állt a sereg, s mintegy 25 század lovasból a podgyászvonat személyzetén, kísérőin kívül, melyek létszáma megfelel a 9000 főnek. E létszámadat mellett szól az a körülmény is, hogy a császári sereg nem vállalt nyílt ütközetet Bethlen magyar és török serege ellen, pedig 17-18 000 fős létszám esetén nem engedte volna magát a gyengébb harcértékű, heterogén összetételű, 30 000 főt meg nem haladó ellenség által körülzárni és éheztetni. Lásd még TT 1894. 665. o.

¹⁰⁴ Thurzó nádor 38 000 főre becsülte Bethlen török és magyar csapatainak összlétszámát. A különböző osztrák források 50 és 80 000 fő között ingadoznak. Ezeket a létszámokat a szokásos túlzásoknak kell minősíteni. Bethlen 10 000 katonával jött ki Erdélyből, melyhez mintegy 3000 hajdút fogadott. A Felső-Magyarországról utána ment sereg létszáma nem haladta meg a 2500-3000 főt. *Hodolin*hoz érkezett serege legfeljebb 15-16 000 fő volt. A hozzá csatlakozó török — tatár csapatok létszáma csak papíron volt 20 000, a valóságban nem haladta meg a 10-12 000 főt. Lásd Eszterházy Miklós 1626. november elején kelt levelét az uralkodóhoz. Eszterházy M. . . II. köt. 430. o., továbbá Langefeld szász megbízott 1623. november 20-i és december 6-i jelentéseit. TT 1879. 533. o. Így a *Hodolin*t körülzáró sereg összlétszáma nem haladta meg a 26-28 000 főt, amelyből le kell számítani az élelmszerzés, valamint önkényes zsákmányolás miatt távollevőket. E seregben a gya-

A katonai helyzet elemzésénél figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy a Montenegró vezette hadsereg Ferdinánd haderejének *csak egy része volt!* Egy másik ehhez hasonló hadsereget — vagy még nagyobbat — a császár a gazdasági nehézségek ellenére is ki tudott állítani, nem beszélve a katolikus liga és a spanyol király számára jöhető segélycsapatairól! Ugyanakkor Bethlennek csak ez az egyetlen hadserege volt, amit ha elveszít, nem tud pótolni, s belátható időn belül sem nyugati, sem török segélyerőre nem számíthatott. Az adott körülmények között november közepe után egy nyílt ütközet összehasonlíthatatlanul kockázatosabb, veszélyesebb lett volna Bethlen számára. Egyet lehet tehát érteni Eszterházy Miklós idézett helyzetmegítélésével, miszerint Bethlen örömmel visszafordult onnan, ahonnan már nem tudott tovább menni, s örömmel kiengette kezéből azt a hadsereget, amelyet legyőzni nem tudott, és feladta azt a pozíciót, amelyet sokáig tartani amúgy sem tudott volna.¹⁰⁵

A fejedelem eredeti haditerve erős, ütőképes török segélyerőkre, nyugati protestáns seregekkel való együttműködésre és a cseh és morva lakosság fegyveres felkelésére épült. E fontos előfeltételek közül a két utóbbi elmaradt, s az első is csak részben, fölöttébb elégtelen módon realizálódott. A fejedelem céljainak megvalósítása erősen illuzórikussá vált. Valójában Bethlen örülhetett annak, ha a kedvezőtlen külpolitikai helyzetben olyan egyezményt köthet, amelyben meg tudja tartani a nikolsburgi béke vívmányait!

A körülmények ismeretében nem alaptalanul merült fel a kérdés: miért indította meg Bethlen a támadást, hiszen a harccselekmények megkezdése előtt értesült Braunschweigi Keresztély csapatainak augusztus 6-i vereségéről? E kérdésnél mindenekelőtt figyelembe kell vennünk a fejedelem török kapcsolatát. Bethlen ugyanis miután török segélyerőt kért és kapott a szultántól, nem állhatott el a támadástól a török csapatokkal való egyesülés előtt. Ez súlyos következményekkel járhatott volna, hiszen biztos győzelemre hívta a törököket. Emellett egészen október közepéig — a nagyszombati

lóság létszáma nem volt több 1500-2000 főnél. Lásd *Kemény* i. m. 102. o. Vö. Bethlen 1623. november 10-i levelével Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 58-60. o. Bethlen hadseregének létszámával kapcsolatban lásd még EOE VIII. köt. 165. o., Eszterházy M. . . II. köt. 58-60. o., Bethlen 1623. szeptember 24-i és 29-i lev. Szepes vármegyéhez. CSSR Levoča, Szepes vm. lt. fasc. III. n. 45-46. és Chernell György 1623. október 17-i lev. Rákóczi Györgyhez. TT 1894. 665. o.

¹⁰⁵ Lásd II. Ferdinánd 1623. november 15-én írt lev. Bosnyák Tamáshoz a katonai helyzetről Károlyi Oklevéltár IV. köt. 197. o. Vö. *Gindely*: Bethlen Gábor és udvara. 84. o.

mezőn bekövetkezett csatlakozásig — nem is tudta pontosan, hogy milyen létszámú és milyen harcértékű török katonaság csatlakozik hozzá. Egészen addig reménykedhetett abban, hogy e segítséggel — még nyugati szövetségeseinek veresége után is — a nikolsburgi egyezményben elértnél kedvezőbb békefeltételeket érhet el. E mellett bízhatott még a cseh és morva lakosság felkelésében is. Több hírt kapott ugyanis az elégedetlenség fokozódásáról, amely — mint remélhette — könnyen átváltozhat nyílt felkeléssé, ha ő csapatai élén megjelenik az elnyomás alatt selylődő országban.

A nagyszombati mezőn nyilván nem csekély elkeseredéssel szemlélte a segítségére érkezett gyülevész népet! Ekkor azonban már csak súlyos presztízsveszteséggel fordulhatott volna vissza, „*hátán vive*” Montenegro közcledő seregét. Különben is, amikor hírt kapott a császáriak tízezret meg nem haladó létszámáról, feltámadhatott benne a remény, hogy alkalma nyílik a harmincezer főnél nagyobb, egyesült seregével döntő vereséget mérni a császáriakra. Ennek azonban elengedhetetlen előfeltétele volt az, hogy nyílt mezőn tudja az ellenséget csatára kényszeríteni, mielőtt még el-sáncolja magát, vagy erős védművek fedezéke mögé vonul. Ennek megakadályozására küldte csapatai tekintélyes és leggyorsabb részét, de Montenegro hadának sikerült a *hodolini* védművek mögé vonulnia, s ezzel a nyílt mezőn kivívott döntő győzelem reménye Bethlen számára szertefoszlott.

Tervének végső kudarcát azonban csak akkor láthatta teljes bizonyossággal, amikor október utolsó napjaiban maga is Hodolinhoz érkezett. A körülzárás első időszakában több alkalommal megkísérelte, hogy a császáriakat kicsalja a sáncok mögül, és nyílt mezőn csatára kényszerítse. Erre irányuló próbálkozásai azonban — amint láttuk — nem jártak sikerrel. Utolsó reménye a körülzárás és kiéheztetés maradt, de a lázadó és hazakészülő török csapatok miatt egyre kevésbé számíthatott erre is. November közepén pedig megbizonyosodhatott arról, hogy a morva és cseh lakosság várt felkelése végérvényesen elmaradt.¹⁰⁶ Ilyen körülmények között tehát valóban nye-

¹⁰⁶ Bethlen november 3-án értesítette Illésházy Gáspárt, hogy Mezericzből néhány evangélikus morva főember megbízottakat küldött hozzá a táborba „az által declarálták hozzánk való jóindulatjokat, melyet ez mostani állapotnak mívoltához képest igen hasznosnak és szükségesnek ítélvén lenni, nem akartuk elmulatni, hogy hozzájuk egy becsületes főúrcsmbert ne küldenénk.” Illésházyt kérte e feladatára, s november 10-én örömmel nyugtázta, hogy a főúr elindult a küldetésbe. Tudatta vele, hogy magához rendelte Nagyszombataból a sziléziaiak oda érkezett követét is. November 15-i levelében azonban már erősen mérgelődött a mezericzi úr, gróf Zierotin „esztelenségén” amiért fundamentum nélkül, bizonytalanra oda hívatta Illésházyt. Ekkor már végérvényesen meggyőződhetett arról, hogy a morva és

reségnek érezhette azt a fegyverszünetet, amelyet Thurzó nádorral kötött tíz hónapra, s amely szerint kezén maradhatott erre az időre legalább az értékes bányavidék.

Teljesen érthető, hogy a bécsi udvar kedvezőtlennek és méltánytalannak tekintette a Thurzó által aláírt fegyverszünetet, és emiatt nem is fogadta el azt. A nádor helyzetmegítélése több vonatkozásban pontatlan volt, mind Bethlen, mind Montenegro seregéről. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk: Thurzót elsősorban az vezérelte, hogy a hodolini egyezményvel birtokainak területét mentesítse Bethlen katonáitól. Ez a törekvése credménnyel is járt. Ferdinánd azonban nem tette magáévá Thurzó nádor birtokvédő szempontjait, s dezavualta a megbízottja által kötött, számára sérelmes egyezményt.

Azt, hogy mennyire volt sürgős Bethlennek is a fegyverszünet létrejötte, bizonyítja — többek között — az a sietség, amellyel még az egyezmény megerősítése előtt megkezdte a hazavonulást Hodolin alól. A Fehérhegyen át *Szomolyánon* keresztül vonult *Nagyszombatba*, ahova — mint láttuk — november 19-re országgyűlést hívott egybe. Az udvari hadat és a nem nagyszámú — főként német — gyalogságot a városban szállásolta el, a lovasokat pedig a környező falvakban. A török és tatár csapatokat is a környéken akarta elhelyezni mindaddig, amíg létre nem jön a végleges megegyezés, a törökök azonban minden kérlése ellenére elszöktek. Ezután került sor arra a már említett eseményre, hogy az eljárásukon feldühödött Bethlen „alattomban hirt tevén, az magyarok végházakban redjok gyülekezének és Érsekújvár tájékán megverik őket...”¹⁰⁷

Nagyszombatban újabb csalódás érte a fejedelmet! A gyűlés résztvevői a legkisebb harciasságot sem tanúsították a Habsburg-ellenes küzdelem ügye mellett. Még a Bethlen uralma alatt álló Ung vármegye nemessége is olyan utasítást adott országgyűlési követeknek, hogy mindenáron szorgalmazzák a békekötést. Ha ez a törekvés nem járna sikerrel — folytatódik az utasítás — „hadak tartásától, contributiótól és egyébféle adózdástól az mi követ atyánkfia benniünket tehetségével oltalmazzon...” Minden — a haza

sziléziai lakosság Habsburg-ellenes felkelése — ami pedig egyik fundamentuma volt hadjáratának — nem következik be. Bethlen leveleit lásd MTT XXVII. köt. 57–62. o. Lásd még *Gindely*: Bethlen Gábor és udvara. 69. o., továbbá *Frankl* (Frankl) i. m. II. köt. 78. o.

¹⁰⁷ *Kemény* i. m. 106. o., továbbá Bethlen november 24-én már Sasinból írt levelet. TT 1886. 430. o.

javára és a nemesi kiváltság épségben maradására vonatkozó — dologban pedig a többi megyei követtel értsenek egyet.¹⁰⁸

A megyei követeken kívül Bethlen egyetlen alsó-magyarországi főúri híve Illésházy Gáspár is a békekötést szorgalmazta. Figyelmeztette a fejedelmet, gondolja meg jól „*hol vannak azok az országok, kik fölsigeddel conföderáltak vala, azok mind oda vannak, magokkal is jó tehetetlenek, fiilig ülnek az sárba . . .*” Magyarországon sincs egyetértés sem a főurak, sem a nemesek között, a többi rendről nem is beszélve, mert azok, „*jól tudja Fölsiged, hogy az mindent coacte és nem ex amore patriae cselekszenek . . . Vehette eszébe mostansággal kik voltak Fölsiged mellett, micsoda prontitudóját mutatták az vármegyék; azt is láthatja Fölsiged omnium animi et corda quodam modo abalinedáltattanak Fölsigedtiül . . .*”

Ennek oka — Illésházy szerint — mindenekelőtt a katonaság kegyetlen magatartása „*az szeginy községhez*”, nem lévén tekintet „*sem nömös embernek az ő szabadságára, sem pediglen discretio inter bonum et malum civem patriae*”. Sőt, Bethlen hívei szinte még több kárt szenvedtek, mint ellenségei! Emellett „*az pogányság is minemő segítségből lett légyen nekünk, azt is vette eszébe az körösztinsig, ki miatt ugy annyira elidegenedett tőlök . . .*” Ilyen körülmények között ő is csak arra kérheti Bethlent, mielőbb kössön békét, mert az itt lakóknak az az álláspontja: „*Nulla salus bello, pacem te poscimus omnes . . . Im látja Fölsiged, hogy azok, akik jóakarói valának, Fölsigednek, kimultanak ez világbul, magam egyedül vagyok . . . az kik volnának is, azok is megvonták magokat.*” Egy vágya van csak neki is — vallja be Illésházy őszintén —, hogy élete és birtokai megmaradhassanak.¹⁰⁹

Egy császárpárti krónikás úgy foglalta össze az uralkodó osztály magatartását 1623-ban, hogy az urak „*. . . a jámborságban maradának meg és Tsászárok mellett nagy állhatatos hívségben lőnek*”.¹¹⁰ Ha ez a hűség a valóságban nem is volt olyan állhatatos, hanem inkább félelemből és rezignált belenyugvásból fakadó, Bethlen a magyarországi uralkodó osztálytól mégis csak annyit várhatott, amennyit hadseregével tudott kikényszeríteni. A nagyszombati országgyűlés ugyan december 8-án beleegyezett abba, hogy Pozsony, Nyitra, Trencsén, Bars és Turóc megyék kivételével Alsó-Magyarország és a

¹⁰⁸ Ung vármegye követutasítását lásd TT 1908. 531. o. A kiadásban hibásan van keltezve 1622-re, ugyanis Bethlent a szent római birodalom hercegének nevezi, amivé az csak Nikolsburg után lett, továbbá Bethlen Nagyszombatba november 19-re országgyűlést csak 1623-ban hirdetett.

¹⁰⁹ Illésházy Gáspár 1623. január 3-i lev. Bethlenhez. MTT XXVII. köt. 63–64. o.

¹¹⁰ *Pethő*: Magyar Krónika. 1738-as kiadás, 202. o.

bányavidék 1624. május 1-ig Bethlen kezében maradjon, azonban a fejedelem jól tudta, hogy a vármegyék véleménye nem sokat számít. Minden azon múlik, hogyan sikerül a császári udvarral megegyeznie! Még kevesebb súlyuk volt a városoknak. Egyik-másik város polgárságának Bethlen protestáns mozgalma iránti rokonszenve, és az ebből eredő önkéntes kapunyitása csak pillanatnyi harcászati előnyöket eredményezhetett. Az elnyomott osztályok pedig a háborús terhek és pusztítások alatt nyögve, a katonaság kilengéseinek leginkább kitéve, szintén békére vágytak.¹¹¹

Ilyen belpolitikai viszonyok között Bethlen elkeseredve írta Illésháznak: „Láttam és igen eszemben vettem magam is, az Uristen kikre és minemü oszlopokra bízta ennek az nyomorult nemzetnek gondjaviselését!” Látja az emberek magatartását — folytatja levelét —, ahhoz alkalmazkodik maga is, és igyekszik mielőbb békét kötni. Ha ez a béke nem lesz mindenkinek kívánása szerinti, magukra vessenek: „. . . megholtak hazájokat igazán szeretett urak, valóban bizony megholtanak . . . Minden veszedelmének az magyar nemzetből álló státusok okai Magyarországnak, nem az német, nem egyéb idegen nemzet.”¹¹²

Ferdinánd a megegyezés mellett volt — noha korántsem azon az áron, amelyet Thurzó Szaniszló *Hodolinban* elfogadott. Parancsot adott Eszterháznak, hogy semmiféle fegyveres összetűzést ne kezdeményezzen Bethlen katonáival.¹¹³ Bethlen követét azonban, aki a hodolini egyezmény 12 pontját hozta jóváhagyás végett — a korábban ismertetett megfontolásokból —, egyelőre nem fogadta. A *Hodolinból* kiszabadult sereg *Auspicz* körül táborozott, ahol a százsz követ jelentései szerint jobban garázdálkodott, mint az ellenség. Ferdinánd azon fáradozott, hogy a hírek szerint

¹¹¹ A belpolitikai helyzettel kapcsolatban lásd Eszterházy M . . . II. köt. 77–82., 88–96. o., *Hain* i. m. 165. o. Mvv. Zemplén vm. 393. o. Bars vm. 353. o. Gömör-Kishont vm. 504. o., *Fraknói (Frankl)* i. m. II. köt. 76. o., *Gindely-Acsády* i. m. 79–81. o., *Szekfű* i. m. 231. o. Cseh-szlovákiai kutatásaim során értékes részadatokra bukkantam a következő levelekben is: Perényi Ferenc 1623. október 7-i, 10-i, s Bethlen december 14-i lev. Bártfa tanácsához. CSSR Bardejov, városi lt. Bethlen szeptember 24-i, 29-i, október 18-i, valamint Perényi Ferenc október 24-i lev. Szepes vármegyéhez CSSR Levoča, Szepes vm. lt. fasc. III. n. 45, 46, 50, 52 Thurzó Szaniszló október 2-i lev. Lőcse városához. CSSR Levoča, városi lt. II. o. 69/5. sz. Perényi Ferenc 1623. október 9-i lev. Eperjes főbírájához. CSSR Presov, városi lt. 1623–1624.

¹¹² Bethlen 1624. január 8-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 65–66. o.

¹¹³ II. Ferdinánd 1623. november 28-i rendelete Eszterházyhoz. Eszterházy M . . . II. köt. 87. o. Vö. Bethlen 1623. november 29-i, Thurzó Szaniszlóhoz írt levelével. TT 1886. 430. o.

közbenjárására — feladta, és február végéig meghosszabbította a fegyvernyugvást, amely alatt megindultak a tárgyalások.

1624 januárjában Bethlen a katolikus Kamuthi Farkast küldte Bécsbe, Kassai Istvánnal és Bornemissza Jánossal. A fejedelem a már korábban fölvetett házassági terv kedvező elintézését remélte a katolikus Kamuthi követségétől, ami természetesen együtt járt volna a béke létrejöttével is. Szerette volna elérni, hogy a császár fogadja el politikai szövetséggel egybekötött házassági ajánlatát. Titkos utasításában megbízta Kamuthit, értesse meg az udvarral, hogy ő csak kényszerűségből szövetkezik a törökkel, amelynek azonnal vége szakad, ha a császár bizalommal fordul felé. Sőt, ha terveit elfogadják és megfelelő biztosítékot is kap, kész fegyveresen is a török ellen fordulni!¹¹⁸

A tárgyalások egyelőre nem sok reménnyel kecsegtettek. Ferdinánd kettéválasztotta a házassági tervet és a béketárgyalásokat. Előbbit halogatta, de esetleg lehetséges eredményt ígért, utóbbiban azonban merev álláspontot foglalt el. A szász követ február közepén azt jelentette *Bécsből*, hogy az alkudozások nem sok jóval kecsegtetnek a béke létrejötte szempontjából. A hírek szerint Ferdinánd csak március 25-ig enged fegyverszünetet. A követ írt a brandenburgi választónak is, ne engedje meg, hogy ott Bethlen részére katonákat toborozzanak.¹¹⁹

A béketárgyalásokon a császáriak először azt követelték, hogy Bethlen adjon vissza minden Tiszán inneni vármegyét. Magatartásukat csak megmerevítette a március közepén a portáról érkezett hír, amely szerint a török nem támogatja tovább Bethlent. Más jeltől úgy látszott tavasszal folytatódik a háború! Bécsben úgy tudták, hogy Bethlen nyolcezer katonát küldött Trencsén megyébe, és erősen készül a hadakozás folytatására.¹²⁰

¹¹⁸ Lásd *Frankói (Frankl)* i. m. II. köt. 81–83. o. R. Goss: *Österreichische Staatsverträge, Fürstentum Siebenbürgen, 1526–1695*. Wien, 1911. 562–609. o. Bethlen 1624. január 11-i és 12-i követutasításai *Szilágyi*: Adalékok Bethlen Gábor szövetségeseinek történetéhez. 33–47. o.

¹¹⁹ Zeidler 1624. február 14-i jelentése. TT 1879. 534. o. Frankfurtból 1624. január 4-én a következőket írták az angol királyi udvarba: Bethlen Gábor felől nincs biztos tudósítás. „Onely it is credibly, thought the Empr. intends to warr against him this next summer and hath given out that hee will put 60^m men into the fiede for keepinge of Germany and invadiuge the said Gabor: of which 60 000 20^m must bee Cossagues inless the overthrow of above 4000 Cossagues which the Tartars did cutt lately in peeces in Polonia, honders that designe.” TT 1879. 543. o. Ugyanitt az 543. oldalon található egy jelentés, amelynek adatai megbízhatatlanok, de szintén azt írja: „No hope of a peace with Gabor.”

¹²⁰ Zeidler 1624. március 13-i jelentése. TT 1879. 535. o.

A fejedelem március 24-i követutasításában valóban nagyon harcias hírokat pengetett: „*Ha reánk indulnak, elől találhatnak, talám különbet végzett isten ő nálokodál, nem nyelhetnek egyszersmind el bennünket, láttunk immár ilyen kevély ellenséget, többet is, kik Erdélyt elhíromták és magokkal megrakták vala, de az Ur Isten meggyalázza. Tudjuk jobb hada ő felségének annál nem lesz most is mely Ujvár alatt vala . . . [ti. 1621-ben] mikor megindulnának reánk, akkor experialjuk a török barátságát, mert Erdélyt ők nem engedik . . . Én immár az hadra készülök ismét és mindenfélé az praeperatiot, indulatot pronulgádom.*”¹²¹

Március végén arról értesítette Illésházyt, hogy Moldvában tizennyolczer tatár várja parancsát. Azok a török csapatok pedig, amelyek az elmúlt ősszel vele voltak *Hodolinban*, már kétrendbeli utasítást is kaptak a portáról, hogy „füvelni” a pesti mezőre menjenek. Készen arra, hogy a budai pasa parancsnoksága alatt mellé jöjjenek. „*Ha az békességet ő felsége nem akarja, nekem is minden hadaim készen vadnak, nyugosznak, lovokat jól tartják, semmi fizetett hadaimat el nem bocsátottam, fenn tartom most is quartirokban őket és fizetek nekik. Német gyalogom is háromezer léssen, ha több nem.*”¹²²

Egy április elején Bécsben kelt jelentés szerint a császár ágyúkat és löszert küldött Magyarországra, s tizenhatezer lengyel katona táborozik Morvaországban. Minden eshetőségre számolva Illésházy Trencsén megyében megerősítette a szorosokat a betörések megakadályozására.¹²³

A kétoldalú hadikészülődések ellenére 1624 májusában mégis megszületett a békekötés. Ez az egyezmény a *második bécsi béke* néven került be a magyar történelembe. A megállapodás értelmében Bethlen lemondott a magyar királyi cím és pecsét használatáról, a két sziléziai hercegség: Oppeln és Ratibor birtokáról, és megígérte, hogy a foglyokat szabadon bocsátja. Ugyanakkor megtartotta a nikolsburgi békekötésben biztosított 7 vármegyét, ezenkívül örökjogon Ecsedet, Nagybányát és Felső-Bányát. A békeokmányt május 8-án írták alá a felek.¹²⁴

Bethlen ezt a békekötést is olyan kényszerű egyezségnek tekintette, amely nem az ő akarata és kívánsága szerint jött létre. A feltételeket — írta Illésházynek — nem a hadakozás folytatásától való félelmében, nem is a szűkös haderő hiányában írta alá. Egyrészt „*az keresztény vérontásnak eltá-*

¹²¹ Bethlen 1624. március 24-i követutasítása. Szilágyi: Adalékok Bethlen Gábor szövetségeseinek történetéhez. 59—60. o.

¹²² Bethlen 1624. március 27-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 71. o.

¹²³ Lásd az 1624. április 7-i bécsi jelentést. TT 1879. 535. o.

¹²⁴ A bécsi béke iratait az idézettekön kívül lásd Khevenhüller i. m. X. köt. 599. o.

voztatásért”, másodszer a magyaroknak mindenároni békevágya miatt, harmadsorban pedig azért, „*hogy az én telhetetlenségem, ambícióm felől költött hamis hireket, azok kik afféleket hirdettnék felőlem, meggyalázódjanak, hazugságban maradjanak*”. „Mert igazságot írok, nekem egy expedicióm-ban sem volt annyi hadam, mint most lőtt volna.”¹²⁵

A három indok közül az első és a harmadik nem tekinthető olyanak, amely tényleg kényszerítette volna Bethlent e kompromisszumra. A magyarok mindenároni békevágya, pontosabban a magyarországi gazdasági és társadalmi bázis gyengesége már jelentősebb mértékben szorította a meg-egyezésre. *A fő ok azonban a külpolitikai viszonyok kilátástalansága volt.* Az ugyanis, hogy milyen létszámú magyar hada lett volna az 1624-es hada-kozáshoz, végső soron — bizonyos határok között — azon múlt, hogy milyen mélyen nyúl kincstárába a hadfogadáshoz. Ha számba vesszük, hogy a fejedelem — *Kemény* leírása szerint — mintegy másfél millió forintnyi tartalékpénzzel és kincssel rendelkezett, akkor elég nagyra értékel-hetjük a kiállítható sereget. Azonban még ha kincstárát teljes mértékben kiüríti, akkor sem áll módjában akkora hadsereget fogadni, amellyel döntő vereséget mérhet az osztrák és spanyol Habsburgok, a katolikus-liga és szövetségescik hatalmi blokkjának hadseregére. Sikerrel kecsegtető támadó háborúhoz tehát elégtelen volt ereje, de egy rákényszerített védekezésnél elegendő lett volna akkora had fogadásához, mely a török segélyerővel együtt ellen tud állni a Habsburgok Erdély elleni támadásának. Ezt különben a bécsi udvarban is tudták, és ezért nem ragaszkodtak mereven Ferdinánd első feltételcihez, amelyek a Tisza mögé kívánták szorítani Bethlent.¹²⁶

A létrejött békével azonban nemcsak Bethlen volt elégedetlen, hanem Pázmány Péter és a Habsburg-párti magyar tanácsosok többsége is. Ezek az aulikus főurak és főpapok nem láttak ebben biztosítékokat arra, hogy Bethlen nem indít újabb támadást, ha a viszonyokat arra kedvezőbbnek ítéli. Véleményük azonban Ferdinándnál háttérbe szorult a német tanácsosok és a spanyol udvar más álláspontot képviselő befolyása mögött.¹²⁷

A történeti irodalom nem egyöntetűen értékelte a második bécsi békét. *Horváth Mihály* szerint „Bethlen e békekötéssel teljesen meg volt elégedve, mert . . . most egészen új fordulatot vett politikája” — írja a Habsburg-házasa-gi tervre célozva, majd hozzát teszi: „Bethlen lemondott tervéről, hogy török segély által egész Magyarországot egyesítse maga alatt.”¹²⁸ *Szalay*

¹²⁵ Bethlen 1624. május 30-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 74. o.

¹²⁶ Bethlen magánvagyonáról lásd *Kemény* i. m. 151. o.

¹²⁷ Lásd *Frankl* (*Frankl*) i. m. II. köt. 102. o.

¹²⁸ *Horváth M.* i. m. V. köt. 287–291. o.

László szintén úgy értékelte e békekötést, mint Bethlen engedékenységet és közeledését Ferdinándhoz.¹²⁹ *Gindely* szerint ez a béke a nikolsburgihoz képest csupán annyiban volt kedvezőlenebb Bethlenre, amennyiben a császár nem engedte át tovább Opelnt és Ratibort, s nem kötelezte magát meghatározott összeg fizetésére.¹³⁰ *Kővári László* kiemeli, hogy e békével, ha egyebet nem is, de elérte Bethlen azt, hogy a nikolsburgi béke pontjait II. Ferdinánd újra elismerte, ezáltal kétszeres érvényességet adott nekik. Újra lemondott ugyan a királyi címről, „de kapá a magyarhoni részek ura címét; . . . s a sléz kopár hercegségékért Ecsedvárát nyercé családja részére.”¹³¹ *Angyal Dávid* elemezve a békekötést azon az állásponton van, hogy az „*ujabb kiadása a nikolsburginak*”, s az elzálogosított jószágok kérdése, mely a háborúnak állítólagos fő oka volt, maradt úgy, ahogy a soproni országgyűlés elintézte. „Csak annyiban tekinthetjük ez okiratot a protestáns és rendi szabadságok újabb biztosítékának, amennyiben Bethlen erejéről tanúskodik, a ki elhagyatva a nyugati hatalmaktól s a töröktől, s lanyhán támogatva a magyar rendektől, mégsem volt kénytelen feladni a nikolsburgi béke legfontosabb vívmányait.”¹³²

A felszabadulás utáni marxista történeti irodalomban *Wittman Tibor* már a békekötést megelőző tárgyalásokat is olyan eredményként értékelte, amelyre „*a késő utókor a nemzeti büszkeség*” érzésével tekinthet, s megállapíthatja, hogy mikor hazánk kettős Habsburg—török elnyomás igája alatt szenvedett, volt magyar államférfi, aki Európa számottevő hatalmaival tárgyalt, önálló diplomáciát folytatott, és maga igyekezett *megteremteni a kedvező külpolitikai feltételeket* a nemzeti szabadságharcok sikeréhez! „Nem kis teljesítmény — teszi hozzá — a világ egyik legnagyobb hatalmának a hadseregét immár nem először megszorogatni, és fölötte nyomasztó fölényt gyakorolni — mint ahogy Bethlen legutóbb is tette.” A továbbiakban kifejti, hogy maga a bécsi békekötés „*önmagában is tanúbizonysága Bethlen erejének*. Ha nem is fejezte ki a katonai sikereket, ha nem is juttatta

¹²⁹ *Szalay* i. m. IV. köt. 593. o.

¹³⁰ *Gindely—Acsády* i. m. 100. o.

¹³¹ *Kővári*: Erdély történelme. IV. köt. 241. o. *Makkai L.* Erdély története c. szintézisében kiemelte: „*A magyarországi protestánsoknak azonban már nem volt kedve a hadakozáshoz, a csehek sorsa lebegett szemek előtt, s Bethlennek 1624. május 8-án meg kellett újítani a nikolsburgi békét.*” (367. o.)

¹³² *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 365. o. *Szekfű* még egyértelműbben foglal állást: „*Rendi vagy vallási szabadság nem is említetik az egész idő alatt, minden a körül forog, megtarthatja-e Bethlen az ő hatalmi helyzetét, avagy fegyvereinek kudarca után birtokról, jövedelemről kell-e lemondania.*” i. m. 236. o.

el céljához Bethlent, de azzal, hogy teljes nemzetközi elszigeteltségben magára maradván a fejedelm fenntartotta a megelőző béke pontjait, nem lebecsülendő eredményt ért el. . . Újabb harcával nem tudta elérni, hogy akár a Habsburg-hatalom ellenére, akár belecgyezésével közlebb kerüljön a nemzeti királysághoz, de terveinek távlati és a megvalósításukra tett győzelmes lépések méltóak ahhoz az energiához, mellyel ezután is küzdött a nemzeti érdekekért.”

1962-ben megjelent szintézisben már mérsékeltbb értékelést kapunk a békekötésről, noha itt is azt olvashatjuk, hogy a fejedelm „nem csekély” eredményt ért el azzal, hogy a bécsi békekötés fenntartotta a nikolsburgi béke pontjait. A teljes elszigeteltségben „ez volt a legtöbb, amit elérhetett”. Wittman még hozzáteszi, hogy Bethlen nem volt megelégedve ez eredményvel, s alig tette le a fegyvert „*máris lázasan kereste a céljaihoz vezető utakat*”.¹³³

Annak eldöntése, hogy a bécsi békekötés milyen mértékben tekinthető sikernek, félsikernek vagy esetleg a stratégiai célok kudarcának — nagymértékben nézőpont és viszonyítás kérdése is. Ha ugyanis azt tekintjük, hogy a Habsburg-blokk hatalmának tetőpontján a magára maradt Bethlennek sikerült megújíítani a nikolsburgi békét, ez tekinthető eredménynek is. Fel kell azonban vetni azt a kérdést: milyen áron tartotta meg a már meglévőt, az elértet, továbbá, hogy fenyegette-e tényleges veszély a már korábban megszerzett eredményt. E törvényszerűen felmerülő kérdésre csak akkor tudunk helyesen válaszolni, ha a bécsi békében elért eredményeket a politikai folyamat egészébe ágyazva vizsgáljuk: mint a maximális politikai program megvalósításáért folytatott küzdelem részét. Ebben a relációban pedig a bécsi békében elért eredmények — ha nem is tekinthetők oly ragyogó sikereknek, mint amilyeneknek azokat az 1950-es évek magyar történetírása értékelte¹³⁴ — kudarcként sem foghatók fel. *Az 1623-as támadás megújított küzdelem volt a maximális politikai program megvalósításáért, azonban a kedvezőtlené vált külpolitikai és katonai viszonyok miatt csakis a korábban elért minimális program vívmányait sikerült megtartani.*

¹³³ Wittman: Bethlen Gábor. 104–105. o., Magyarország története (Egyetemi tankönyv.) Bp. 1962. II. köt. 185. o.

¹³⁴ Wittman „nagy hadászati fölény”-ről, Bethlen „győzelmeiről” ír. Bethlen Gábor 102–103. o. Az 1954-ben megjelent hadtörténelmi jegyzetben a következőket olvashatjuk: „A Hodolinnál folyó harcok jól mutatják a könnyűlovasságra alapozott magyar harceljárás nagy fölényét. Bethlen teljesen ura volt a helyzetnek és a nehézkes gyalogsági tömegekkel rendelkező császári sereget mozgásképtelenné tette.” Szemelvények . . . I. köt. 241. o. Ezek az értékelések nem mentesek Bethlen hadművészetének túlértékelésétől, romantikus idealizálásától.

Az vitathatatlan tény, hogy a hadjárat megindításakor a maximális politikai program megvalósításához már hiányoztak a szükséges előfeltételek, hiszen a nyugati szövetséges csapatok — amint tudjuk — már vereséget szenvedtek Bethlen megindulása előtt. A maximális politikai program — a Magyarországot is magába foglaló nemzeti vagy hazai abszolút monarchia — azonban egybeesett az ország társadalmának alapvető érdekeivel, s ezért történelmileg jogos és indokolt volt a küzdelem a követelések maximumáért még akkor is, ha a harc megindulásakor már úgy látszott, hogy e program megvalósításához nincsenek meg az összes szükséges előfeltételek.¹³⁵ Ezt a lépést kívánta Bethlentől annak az ügynek a szolgálata, amelyben bízott, és amely politikájának alapvető, fő törekvése volt.

A hadjárat indokoltságán és jogosultságán nem változtathat az a körülmény, hogy a bécsi kényszeregyezmény nem vitte közelebb Bethlent a maximális politikai program megvalósításához, sőt bizonyos presztízsveszteséggel járt számára a hadjárat mind a magyarországi, mind a külföldi közvélemény előtt. A presztízsveszteség döntő oka hadseregének hodoloni harcászati eredménytelensége volt. Bethlen — a török segélycsapatok nélkül is — közel kétszeres túlerővel rendelkezett Montenegro seregével szemben, s mégsem tudott azon győzelmet aratni. Nem lehet ugyanis a császári sereg helyhez kötését győzelmennek elkönyvelni, hiszen Montenegro serege ily módon is megállította Bethlen csapatainak előnyomulását, s lényegében Montenegro is helyhez kötötte ellenfelét. A siker az lett volna, ha Bethlen vereséget tud mérni a császáriakra!

A győzelem elmaradásának oka nem az egyes katonák kellő bátorságának hiánya vagy Bethlen hadvezéri képességének gyengesége volt. A bajok forrása olyan alapvető szervezeti, fegyverzeti és fegyvernemi hiányosságokban rejlett, amelyekben a fejedelem nem tudott segíteni. Legfeljebb a konzekvenciákat vonhatta le a jövőre. *Mindenekelőtt azt, hogy megfelelő létszámú gyalogság — mégpedig modern fegyverzetű jól képzett, taktikai állóképességgel rendelkező gyalogság — nélkül nem remélhet áttűtő sikert, még létszámfölény esetén sem a császári sereggel szemben.* Ilyen gyalogság pedig Magyarországon és Erdélyben — a kis létszámú udvari gyalogokat leszámítva — nem volt. A jövőben tehát arra kellett törekednie, hogy vagy a töröktől vagy a nyugati Habsburg-ellenes hatalmaktól szerezzen ilyen segély-

¹³⁵ A politikai programról lásd *Lenin*: Művei. VI. köt. Budapest, 1953. 112. o. *Lenin* ezeket a megállapításokat konkrétan az OSZDP programjával kapcsolatban fejti ki, de véleményem szerint megfelelő differenciálással vonatkoztathatók minden politikai programra is.

erőt. A portai bajok és a janicsárok lázongásai az első lehetőséget nagymértékben illuzórikussá tették. Ezért továbbra is a nyugat-európai szövetségesek keresését írták elő a hadművészeti követelmények is.

Azok a részleges stratégiai sikerek, amelyek az ellenséget megelőző gyors felvonulásból és a hadszíntérnek Magyarországon kívülre történő helyezéséből fakadtak, lényegében eliminálódtak a hódolmi harcászati kudarc következtében. Bethlen seregén az ellenség nem aratott ugyan győzelmet, de az ő győzelmének útját is elzárták azok az akadályok, amelyek a gazdasági és társadalmi bázis elégtelenségében gyökereztek.

VI. BETHLEN UTOLSÓ TÁMADÁSA A HARMINCÉVES HÁBORÚ DÁN SZAKASZÁBAN

POLITIKAI HELYZET

Nem sokkal a békekötés után a szász követ azt jelentette Bécsből, hogy ot sokan úgy látják, Bethlen csupán időt akart nyerni ezzel az egyezményel. Szerintük a fejedlem csak arra vár, hogy a császár hazaküldje a lengyeleket, számára pedig megérkezzék a török segély. Éppen ezért seregét még mindig harcra készen együtt tartja. A helyzet — a Konstantinápolyból érkezett hírek szerint — fenyegető, mert a szultán a perzsa háború ellenére nyolcvan ezer katonával akarja megsegíteni a fejedelmet.¹

A szász követ jelentésével csaknem egyidőben Calvert angol külügyi államtitkár is levelet intézett Sir Thomas Rochoz, amelyben többek között a következőket írta: „Ő felsége most idején valónak látja Bethlen Gábort jó hangulatban tartani, felbátorítván őt annyi jó szolgálat által a Portánál, amennyire lordságod képes, buzdítván barátait, hogy őt kellőképp támogassák. Ő felségének szolgálata és érdeke kívánják, hogy Bethlen Gábor mindenképpen gyengítse a császár felekezetét, mellyel a legnagyobb valószínűség szerint háborúba fog keveredni.”²

Július közepén Frigyes londoni ügyvivője Russdorf emlékiratot juttatott el a fejedlemhez, amelyben beszámolt a külpolitikai viszonyokban bekövetkezett kedvező fordulatokról. Mindenekelőtt arról, hogy I. Jakab angol király követeket küldött a dánokhoz, a svédcekhez, és a protestáns német fejedelmekhez szövetségkötés céljából. Ugyanakkor Jakab a francia királlyal rokoni kapcsolatot akar létesíteni, és szorosabbá kívánja tenni az együttműködést a velencei köztársasággal is. A királynak határozott szándéka, hogy haddal támogassa a németalföldiek küzdelmét a spanyolok ellen.

¹ Zeidler 1624. május 26-i jelentése. TT 1879. 535. o. Bethlen 1626-os támadásának előzményeihez és nemzetközi vonatkozásaihoz az idézettekén kívül lásd még Óvári L.: Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetéseiről. Akadémiai Értesítő 1888. és Angyal D.: Erdély politikai érintkezése Angliával. Sz 1900.

² Calvert 1624. május 28-i levelét lásd Roe i. m. 244. o.

Az elmúlt hónapban Londonban volt Mansfeld, akit elláltak pénzzel, majd Franciaországba küldték hadfelszerelés vásárlására, és hogy megnyerje a francia királyt a Habsburg-ellenes háborúhoz. „*Mosolyogjon csak középszerű szerencse a frígyes fegyverekre, fogadom haldios sebet veszen az ellenség, kivált, ha fenséged is, ami fő, segéd társul áll be a szövetségbe.*”³ — írta a londoni ügyvivő.

A szász követ idézett jelentése annyiban fedte a valóságot, hogy Bethlen nem tekintette végleges megegyezésnek az 1624 májusában megkötött bécsi békét, és azzal csak időt akart nyerni a kedvezőbb támadási feltételek létrejöttéig. Az a hír azonban, hogy a porta még 1624-ben nyolcvanezer katonát küld a segítségére megalapozatlannak bizonyult. Nem vitás, ha ez bekövetkezik, a fejedelem még abban az évben folytatja a fegyveres küzdelmet a császár ellen. Sőt, talán békét sem kötött volna, hiszen mindaddig várt a békekötéssel, ameddig meg nem győződött arról, hogy egyelőre a portától nem remélhet segítséget. *A bécsi békét lényegében úgy tekintette, mint egy sikertelennek bizonyult tervnek és egy vereséggel fenyegető hadjáratnak a likvidálását.* Olyan kényszercsegyezménynek, amely egy lépéssel sem vitte közelebb stratégiai céljához, mint a nikolsburgi. Okult azonban az eddigi háborúk szomorú tapasztalatain, és — mint már más vonatkozásban utaltunk rá — folytatta próbálkozásait a császári udvarnál, hogy amennyiben lehetséges békés úton, a felajánlott házasság révén valósítsa meg elképzeléseit.

A külpolitikai helyzet kedvező változását legelőször az angol politikában bekövetkezett fordulat jelezte. Ennek közvetlen gyakorlati haszna az volt, hogy a nagy tekintélyű Sir Thomas Roe eredményesen támogatta a fejedelem követeit a portán. E diplomáciai támogatásra és a levelekben érkező lelkesítő üzenetekre azonban még nem lehetett újabb hadjáratot építeni! Mindenesetre örömmel hallotta, hogy a Richelieu vezette francia külpolitika is Habsburg-ellenes irányba fordult, s 1624 nyarán az angolok és franciák szövetséget kötöttek Hollandiával. Előbbi hatezer katona kiállítását, utóbbi egymillió livrényi subsidiumot ígért a hollandoknak a Habsburgok ellen. Az angol és francia ügynökök megfeszített erővel dolgoztak *Koppenhágában* és *Stockholmban* is, hogy az erős, ütőképes hadseregekkel rendelkező Dániát és Svédországot csatasorba állítsák a Habsbur-

³ Russdorf 1624. július 16-i emlékirata Bethlenhez, amelyet Szenczi Molnár Albert juttatott el a fejedelemhez. Eszterházy M. . . II. köt. 133–134. o. II. Ferdinánd különben április végén még úgy tudta, hogy a porta 50 000 katonával segíti meg Bethlent. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 279–280. o.

gok és a pápa blokkja ellen. A dán—svéd ellentétek azonban erősebbnek bizonyultak, és meghiúsították a két északi ország együttes fellépését.

Az angol és francia külpolitika vezetői jól tudták, hogy a hatékony Habsburg-ellenes fellépéshez elengedhetetlenül szükséges a német birodalmi protestáns fejedelmek aktív fellépése is. Éppen ezért erőfeszítéseket tettek, hogy a szász és a brandenburgi választófejedelmeket, valamint a halódó protestáns unió rendjeit háborúra bírják. Törekvésük azonban meglehetősen reménytelen próbálkozásnak bizonyult, mert György Vilmos brandenburgi választófejedelem „eladta magát II. Ferdinándnak”, s hasonlóan cselekedett a mainzi és a szász választófejedelem is. Csupán IV. Keresztély dán király lépett fel egyre határozottabban a Habsburgok ellen. Ő azonban — noha szervezett hátország állt mögötte — egyedül mégsem rendelkezett a szükséges katonai potenciállal Ferdinánd és a katolikus-liga seregei ellen. Támadása tehát csak akkor lehetett eredményes, ha megfelelő támogatást kap mindenekelőtt Angliától és Franciaországtól.⁴

E külpolitikai fordulatok hírével együtt eljutott 1624 nyarán Bethlenhez néhány ellenzéki lengyel főúr üzenete is. Ezek a III. Zsigmond politikájával elégedetlen főnemesek titokban tudtára adták, hogy őt szeretnék királyukká választani. A lengyel királyi trón Báthory István óta az erdélyi fejedelmek nagy álma volt! Lehetőséget kínált a török függésből való kiszabaduláshoz, és az önálló, erőteljesebb külpolitika folytatásához. A Lengyelországból érkezett biztatás nyilván erősen megdobogtatta Bethlen fogékony szívét is, azonban egyelőre óvatosságot és nyugalmat erőltetett magára. Megbízta Balling János munkácsi kapitányt, puhatalja ki a lengyelországi helyzetet, és derítse fel, hogy milyen esélyei lennének az ő megválasztásának. Elmondta aggályait is: Kérdéses, lehet-e hinni ilyen szóbeli üzenetnek? Kétségesnek tartja, hogy a katolikus Lengyelország elfogadna-e kálvinista fejedelmet uralkodónak? III. Zsigmond lengyel király még él!

Mindenesetre juttassa el Balling a lengyel ellenzéki vezetőkhez a következő szóbeli üzenetét: A főurak erősítsék meg szándékukat, hogy valóban Bethlent akarják királyuknak, és küldjenek erről megfelelő biztosítókat. Ebben az esetben, ha ez ünnepélyes felkérésük Kassán találja, 8–10 nap alatt hadaival együtt a krakkói mezőn lesz, akárcsak Báthory István annak idején. Ha megválasztják, a jövőre vonatkozóan a következőket ígérheti a lengyeleknek: „*Proféta nem vagyok, mindazáltal merem azt mondani, hogy*

⁴ Lásd Marx: Chronologische Auszüge... 437–438. o., Priester i.m. I. köt. 165–166. o., Szekfű i.m. 240–241. o.

ha Isten teljességgel az ostort reájok nem fordította, s engemet kezdenének uroknak eligálni, tökéletes és csendes állapotot tudnék nekik szerezni mind törökkel, tatárral, svecussal. Ha pedig valamelyikkel marakodni kellene is, isten velem lévén, s ők is akarnák, nem gyalázkódnának és nem károsodnának ilyen igen mint eddig.”⁵

A lengyel terv azonban csak egy volt a sok közül! Bethlen most is óvakodott attól, hogy egyetlen lehetőségre építse a jövőt. A Habsburg-házasság és a lengyel korona elnyerésére tett lépések mellett nem hanyagolta el kapcsolatai erősítését a nyugati Habsburg-ellenes hatalmakkal sem, ahová német csapatainak parancsnokát, Quadt kapitányt küldte. Ugyanakkor természetesen éber figyelemmel kísérte a török viszonyok alakulását is. Követci mint közvetítők ott voltak a Habsburg—török tárgyalásokon, és ügyeltek arra, nehogy a két idegen hatalom az ő háta mögött, az ő rovására egyezzen meg.⁶

A Habsburg-ellenes irányba fordult nyugati hatalmak most mindent elkövettek, hogy Bethlent mielőbbi nyílt állásfoglalásra bírják. 1625. február 25-én az angol, a francia, a holland és a velencei követek közös felhívással fordultak hozzá, amelyben kérték, nyilatkoztassa ki végérvényesen, hogy az elkövetkező háborúban kivel akar tartani. Természetesen nem fukarkodtak az ígéretekkel sem. Megcsillogtatták a fejedelem előtt, hogy annyi segílyt kap, amennyit csak kíván. Figyelmeztették arra is, hogy Erdély két szirt között fekszik, s jobbról és balról egyaránt hajótörést szenvedhet. A dolgok állása azonban most kedvező, mert „a protestáns unió új erőre kap”. Emlékeztették, tudhatja jól, mit várhat a Habsburgok-

⁵ Bethlen 1624. augusztus 19-i levele Balling János munkácsi kapitányhoz. A levél végén a titkosságot illetően külön is felhívta Balling figyelmét arra: „Ez az írdsoni el ne vesszen, megtartsad magadnál, ha bejössz hozzám magaddal elhozod.” Szilágyi: Adalékok Bethlen Gábor szövetségzéseinek történetéhez. 67—68. o. Egy 1624. március 28-án kelt németországi jelentés szerint a lengyel rendek viszályban vannak királyukkal, amiért az nem fogadta el Gusztáv Adolf feltételeit. A rendek ugyanis békét akarnak a svédekkel. TT 1879. 543. o.

⁶ Lásd Bethlen 1624. október 7-i lev. Alvinczi Péterhez. Bethlen pol. lev. 411. o. II. Ferdinánd december 13-i levelében azt írta Izabella főhercegnőnek, hogy a német birodalomból állandóan ösztönzik Bethlent az újabb fegyverfogásra, s még a török béke is bizonytalan. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 281. o. Uő. 1625. január 18-i levelében tudatta Eszterházy Miklóssal, hogy a jägerndorfi herceg volt udvarmestere, s a francia király küldöttje Bethlenhez készülnek, akiket ha Magyarországon átmennek, el kell fogni, irataikat és vallomásaikat pedig Bécsbe felküldeni. Eszterházy M. . . II. köt. 147. o. A török békétárgyalásokra lásd *Amgyal* i. m. MNT VI. köt. 366—370. o., *Jdszay P.*: A gyarmati béke. Tudománytár 1837. II. köt.

tól, hiszen most is ellenc dolgoznak a portán. Kérik, hogy negyven napon belül küldjön határozott és kielégítő választ.⁷

Russdorf márciusi instructiójából megtudhatjuk, hogy negyvenezer tallér havi segélypénzzel javasolta Bethlent támogatni, aki ebben az esetben négyezer gyalogossal, ezer nehézlovassal, nyolcezer kopjáslovassal, kétezer kozákkal és kétezer román könnyűlovassal kész csatlakozni Mansfeld hadához, ha az nyolcezer gyalogost és kétezer lovast visz segítségül.⁸

Egy májusban kelt jelentés tanúsága szerint a svéd király is ajánlkozott, hogy megfelelő anyagi támogatás mellett betör Sziléziába. Ez lehetőséget kínált egy erőteljes keleti diversióra — Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor közös Habsburg-ellenes támadásával. A jelentés leszögezi, hogy Bethlennek hajlandósága van az együttműködésre. Csupán pénzkérdés az egész, huszoneezer fontsterling szükséges ahhoz, hogy a győzelmet ígérő közös akció létrejöjjön.⁹ Az angol—francia külpolitika azonban IV. Keresztély dán királyt tolta előtérbe. Gusztáv Adolf nem volt hajlandó együttműködni a dán királlyal, s ezért a sziléziai vállalkozás helyett régi ellensége, III. Zsigmond lengyel király ellen fordult.

A dán királyt, akit 1625 májusában alsószász „Kriegsobesterré” választottak, Tilly, a katolikus-liga hadvezére — Ferdinánd nevében — felszólította, hogy tegye le újabb tisztségét, mert azt idegen király nem viselheti. Ez tulajdonképpen a nyitánya volt a dán háború kirobbanásának.

IV. Keresztély várható támadása ellen II. Ferdinánd egy csak tőle függő hadsereget hozott létre, Wallenstein parancsnoksága alatt. E hadsereg felállítása egyrészt válasz volt a dán fenyegetésre, ugyanakkor megszabadította a császárt Miksa bajor fejedelem ugyancsak sokba kerülő katonai szolgálatától is. Noha az ár, amivel ehhez a saját hadsereghez jutott szintén nem volt csekély — hiszen Wallenstein hercegi címet, a csehországi adójövedelem jelentős részét és teljes önállóságot kért —, Ferdinánd mégis jól járt, mert — mindent összevetve — Wallenstein kevesebbe került, mint a bajor katonai segélynyújtás.¹⁰

Az a hír, hogy a franciák a velenceiekkel együtt hadat viselnek a spanyolok ellen, hogy IV. Keresztély és Mansfeld csapatai a birodalomban támadják meg Ferdinándot, és hogy Gusztáv Adolf a lengyel-ellenes kato-

⁷ A követek 1625. február 25-i felhívását lásd Eszterházy M. . . II. köt. 193 — 194. o.

⁸ TT 1879. 547 — 549. o.

⁹ Az 1625 májusában kelt jelentést az angol királyi udvar részére TT 1879. 544. o.

¹⁰ Lásd II. Ferdinánd 1625. április 23-i és május 12-i lev. Izabella főhercegnőhöz. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 282 — 284. o., valamint Haga holland követhoz küldött Memoriale-t. TT 1879. 549. o.

nai akcióval leköti a császár egyik szövetségesének a kezét — nyilván pezsdítőleg hatott Bethlen Habsburg-ellenes tervezgetéseire is, jóllehet a svéd király akcióját nem helyezte, mert a csapás nem a fő irányban történt, és bizonyos mértékig keresztelte is a lengyel trónra irányuló terveit.¹¹ Ezért ebben nem is működött közre, Gusztáv Adolf felszólítása ellenére sem. Az volt az álláspontja, hogy a császárra csakis nyugaton, a birodalomban és az örökös tartományokban lehet döntő csapást mérni. Külpolitikája az angol—francia—holland—dán szövetségi rendszerbe való bekapcsolódás felé irányult. Korábbi csalódásait szem előtt tartva azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a hatalmak írásban, pontosan körülírt kötelezettséget vállaljanak, mindenekelőtt a hadsereg fogadásához szükséges pénzsegélyt illetően.

I. Jakab egyelőre vonakodott attól, hogy Bethlennel formális szövetségre lépjen. Az angol politika — nem alaptalanul — arra számított, hogyha a Habsburg-ellenes erők ügye kedvező fordulatot vesz, Bethlen ugyanis beavatkozik a háborúba, saját erőforrásaira támaszkodva is, mert a Habsburgok megtörése érdekében áll. A király magatartásában kétségtelenül volt dinasztikus idegenkedés, ravasz üzleti számítás is, de lényegbevágóan játszott közre a földrajzi távolság és a legközelebbi háborús célok közti divergencia. Anglia ugyanis mindenekelőtt Pfalzot akarta Frigyesnek visszaszerezni, amihez gyorsabb és közvetlenebb lehetőséget kínált IV. Keresztély és Mansfeld serege, mint Bethlené. Hasonló megfontolások vezették Hollandiát is, a francia udvar pedig mindvégig kétszínű magatartást tanúsított a fejedelemmel szemben.

Bethlen továbbra is dinasztikus házassága útján akart közelebb kerülni a nyugati politika irányító köréhez. Miután a Habsburg-uralkodó véglegesen elutasította házassági tervét, megbízottai Brandenburgba mentek, és eljegyezték számára a brandenburgi választófejedelem húgát, Katalint. E házasság révén sógorságba került Gusztáv Adolf svéd királlyal, közeli rokonságba Frigyessele, s ezen keresztül az angol királyi udvarral, sőt, még IV. Keresztély dán királlyal is. A házasságkötés a negyvenhat éves Bethlen és a még szinte gyermeklány között 1626 március elején Kassán ment végbe, nagy ünnepek közepette. Bethlen Gábor e házasság révén előrelépett az európai uralkodók ranglistáján, s ezzel nagyobb lehetősége nyílt arra,

¹¹ Lásd Bethlen 1625. szeptember 25-i portai követutasítását. Tmkáo. I. köt. 434. o. Levelvezését Keresztély dán királlyal. TT 1881. 98–111. o. Lásd még *Hammer* i. m. III. köt. 74. o., valamint *Hurter* i. m. 441. o. és *Szilágyi*: I. Rákóczi György. 111. o.

hogy a korábbinál sokkal számottevőbb tényezőként kapcsolódjon az európai politikába.¹²

Nem is sokáig habozott a cselekvéssel. Április közepén tudatta az elhalálozott Jakab király helyébe lépő I. Károllyal, hogy ismételten *Hágába* küldte Quadt kapitányt, aki ott az angol követtel érintkezésbe lép, és közli vele Habsburg-ellenes támadásának feltételeit. E feltételek négy pontban foglalhatók össze: 1. Bethlent vegyék fel a Habsburg-ellenes szövetségbe, azzal a világos kikötéssel, hogy nélküle és tudtán kívül nem kötnek békét. 2. A nyugati szövetségesek húszezer emberből álló, harckész sereget tartsanak *Csehországban és Sziléziában*. 3. A szövetséges nyugati hatalmak ötszázezer forint hadisegélyt fizessenek Bethlennek. 4. A nyugati szövetséges hatalmak adjanak határozott utasítást konstantinápolyi követeiknek, hogy a portán minden alkalommal támogassák Bethlen javaslatait és kívánságait.¹³

A legkönnyebben teljesíthető feltétel az utolsó volt, amelynek szükségessége hamarosan előtérbe is került. A török seregek ugyanis május 27-én és június 21-én nagy vereségeket szenvedtek a perzsáktól, ami miatt a porta ugyancsak vonakodott belebonyolódni az európai háborúba. Nyilván nem maradt hatástalan a török politikára az sem, hogy Ferdinánd elküldte Konstantinápolyba Bethlen bizalmas leveleit, amelyekben a fejedelem ajánlkozott a török elleni harcra. Mindez huzavonát okozott a döntés megszületésében Bethlen katonai segélykérése ügyében. Amikor pedig végre megszületett a kedvező határozat, újabb belső nehézségek támadtak. Július 3-án a janicsárok és a szpáhik föllázadtak, s megölték Gurdzsi Mohamedet, a helyettes nagyvezért, Bethlen pártfogóját. Utóda más politikai szemléletű ember volt. Ennek ellenére az angol követ elérte nála is, hogy a porta engedélyezze Bethlen szövetkezését a protestáns hatalmakkal, s utasítsa a budai basát a fejedelem közvetlen katonai támogatására.¹⁴

¹² Bethlen házasságával részletesen foglalkozik *Kemény* i. m. 108–119. o., továbbá *Szekfü* i. m. 245–247. o.

¹³ Bethlen támadási feltételeit lásd *Roe* i. m. 400. o., továbbá *Eszterházy M . . .* II. köt. 196. o., *Engels* i. m. IV. köt. 446. o. Bethlen 1626. április 18-i lev. I. Károly angol királyhoz. TT 1879. 550. o.

¹⁴ *Klopp* i. m. II. köt. 687–688. o., *Eszterházy M . . .* II. köt. 207–208., 320–321. o., Borsos Tamás 1626. augusztus 18-án a portáról azt jelentette Bethlennek, hogy ott a mostani vezérváltás miatt „. . . annyi zűrzavarok lőnek egy falka ideig, hogy én az ő felsége redm bízott dolgait ingyen sem proponálhattam . . .” A mostani divántanács tagjai semmit nem értenek a külső dolgokhoz. TT 1883. 609–610. o.

A nyugati hatalmak pénzbeli segélynyújtását illetően a fenyegetett helyzetben levő dán király vállalkozott arra, hogy előlegezi Bethlennek a hadfogatáshoz szükséges havi negyvenezer birodalmi tallért. Keresztély abban bízott, hogy ezt a pénzt utólag úgyszólván megkapja az angol királyi udvartól.¹⁵

A nyugati hatalmak számba vették azt is, hogy Bethlen támadására nyilván sürgetőleg hat majd az a váratlan felkelés is, amely 1626 májusában Felső-Ausztriában kitört. Sőt, olyan hírek keringtek, hogy a felkelt parasztok egyenesen felszólították Bethlent és Mansfeldet a mozgalom katonai támogatására.¹⁶ A május 17-én kirobbant parasztfelkelés vezére egy Fadinger nevű, rendkívüli katonai tehetséggel rendelkező férfiú volt. A bajor csapatok megszállását nyögő országban súlyos verekedés robbant ki a bajor katonákkal. Ennek helyi lázadás lett a következménye, amely rövid idő alatt általános felkeléssé növekedett. Június közepén már hatvenezer paraszt állt fegyverben, és körülzárta Linz városát. A körülzáró táborban időzött a felkelés sorsát irányító nagy paraszt-parlament is. A felkelés elsősorban bajor ellenes volt — ami titokban találkozott II. Ferdinánd tetszésével —, de egyúttal szembeszegült a császári politika egyik alappilléreét képező ellenreformációval is. Ez az ellentmondásos helyzet csak növelte a zavart és bizonytalanságot a császári udvarban.

Bethlen mint feudális uralkodó nyilván nem kívánt szövetkezni a különben is ellentmondásos célkitűzésű parasztfelkeléssel. Annyi azonban bizonyos, hogy a támadt zavar ösztönzőleg, sürgetőleg hatott támadásának megindítására.¹⁷

A belpolitikai viszonyok alapvetően most is hasonlóak voltak az 1623-as támadás előttihez. Erdélyben Bethlen helyzete olyan szilárd volt, hogy az 1624. június—júliusi országgyűlés jóváhagyta még azt az előterjesztését is, miszerint meg kell büntetni azokat a földesurakat, akik akadályozzák a tehetséges jobbágyfiúk továbbtanulását.¹⁸ Feudális államban ilyen törvény megszavazása az uralkodónak szinte abszolút hatalmáról tanúskodik! E törvény a katonai szolgálatokért adományozott nemesítéseken túl a tudomány terén is rést vágott a rendi előjogok és korlátok mercv, fejlődést gátló falába. Szubjektíve azzal a céllal, hogy a feudális államot és társadalmat erősítse, objektíve azonban utat nyitott a polgári haladásnak.

¹⁵ A weimari herceg 1626. január 27-i lev. Frigyeshez, Frigyes augusztus 28-i lev. I. Károly angol királyhoz. TT 1879. 550—552. o.

¹⁶ Jelentés 1626. június 21-től az angol kir. udvar részére. TT. 1879. 550. o.

¹⁷ A felső-ausztriai parasztfelkelésre lásd Priester i. m. I. köt. 67—68., 193., 196., 201. o., továbbá Eszterházy M. . . II. köt. 295. o.

¹⁸ Lásd EOE VIII. köt. 233—239. o.

A királyi Magyarország területén a Ferdinánd császár segítségére érkezett lengyel csapatok mértéktelen garázdálkodása nagy fölzúdulást okozott. Bécsi jelentés szerint a lengyelek Vágújhelyt elpusztították, és 448 embert a templomban levágtak. A nádor nyomatékkal kérte szigorú megbüntetésüket, mert félt, hogy a köznép fellázad. A tiltakozáson kívül a felkelést is elrendelte a csapatok kilengéseinek megakadályozására. Ez utóbbi rendelkezése természetesen visszatetszést keltett Bécsben. Félő — írja a szász követ —, hogy az alsó-magyarországi zavar átterjed Felső-Magyarországra is, ami kiszámíthatatlan következményekkel járhat, mert az ország amúgy is tele van gyanúval a császári politika iránt. A rossz hangulatot csak növeli a magyarországi végvári katonaság fizetlensége, amely a magyarokon kívül már a német katonaságot is érinti. Olyan ínségben van az érsekújvári őrség — jelentette az uralkodónak Eszterházy Miklós —, hogy maga sem mer sokáig közöttük maradni.¹⁹

Ezek a kisebb, helyi zavargások azonban valahogyan lecsillapodtak. Ebben kétségtelenül nagy szerepe volt Eszterházy Miklósnak, aki még személyes ellenfelét, Rákóczi Györgyöt is megkörnyékezte a rend helyreállítása és a békesség fenntartása érdekében. Mágóchy Ferenc egykori hadnagya, majd „férjutóda” — kinek „*fabulás mennyezőjén*” egykor felháborodott a főúri társadalom — birtokban, hatalomban egyre erősbödött. Benne látták a májusban elhalálozott Thurzó Szaniszló nádor legesélyesebb utódát. Emelkedése a társadalmi ranglétrán keresztelte Bethlen politikai terveit, mert Eszterházy nemcsak buzgó aulikus és túlbuzgó neofita volt, hanem a fejedelem legádázabb személyes ellensége is. Tőle telhetően igyekezett megakadályozni a bécsi udvarban Bethlen házassági ajánlatának elfogadását, és óvta a császárt, soha ne higgyen a fejedelem ígéreteinek. Azt írta róla: „*változékonyabb a holdnál, s csak az alkalom által vezéreltetik.*” Pontosan akkor „*midőn jó szókat ad, kivált most kell nézetem szerint felvigyázni.*”²⁰

A soproni országgyűlésen 1625. október 25-én százötven szavazattal, hatvan ellenében nádorrá választották Eszterházy Miklóst. Ezután megválasztották Ferdinánd fiát atyja utódjául. Az országgyűlésen Eszterházy

¹⁹ Eszterházy Miklós 1624. október 10-i jelentése az uralkodóhoz. Eszterházy M. . . II. köt. 117—118. o. Vö. Zeidler 1624. június 5-i és június 21-i jelentéseivel. TT 1879. 535—536. o., valamint Széchy György 1624. november 17-i levelével Thurzó György özvegyéhez. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 873.

²⁰ Eszterházy Miklós 1625. július 10-i jelentése II. Ferdinándhoz. Eszterházy M. . . II. köt. 201. o. Lásd még uo. 138—142., 179—181. o.

meglehetősen durván némította el Bethlen felső-magyarországi küldötteinek ellenkezését, és a fellépését a fejedelem a békeegyezmény megszegésének minősítette. Látnia kellett azonban, hogy mennyire csökkenőben van befolyása a nyugat-magyarországi nemességre, és mily kevésbé számíthat rájuk egy elkövetkező támadásánál!²¹ Felső-Magyarországon az országgrész fő hangadójának, Rákóczi Györgynek tett újabb adományával kívánta biztosítani a nemesség támogatását. A nyugat-magyarországi bázis erősítése érdekében pedig fenntartotta és erősítette kapcsolatait a stratégiai szempontból fontos pozícióval rendelkező Illésházy Gáspárral.²²

A magyar uralkodó osztály többsége — helyzetét a csehországi nemességhez hasonlítva — elviselhetőnek tartotta a magyarországi viszonyokat. A birodalomban lekött II. Ferdinánd igyekezett minden súrlódást elkerülni a magyar rendekkel, s velük szemben olyan engedményekre is kész volt, amelyekről más tartományaiban szó sem lehetett volna. Nem valószínű, hogy az egészen korlátolt gondolkodású nemeseken kívül ezt bárki a császár „jó szívének”, „jó szándékának” vagy esetlegesen valamiféle „magyar-szeretetének” tulajdonította volna! Sőt, a lelke mélyén még Eszterházy Miklós és Pázmány Péter is meg volt győződve arról, hogy mindez nem utolsósorban Bethlen létezésének, a Habsburgokra nézve veszélyesen kellemetlen politikájának köszönhető. E politika feltételeit azonban nem gondolták következetesen végig, és nemcsak a nyíltan aulikusok, hanem a magyarországi nemesek többsége is ellene volt Bethlen háborús terveinek. Elsősorban az áldozatoktól való húzódozás miatt, de azért is, mert attól tartottak, hogy Bethlen esetleges döntő veresége révén minden eddig elértet elveszíthetnek, s osztozniuk kell a cseh rendek szomorú sorsában.

²¹ A soproni gyűlésre lásd *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 370–376. o. Vö. *Fraknói (Frankl)* i. m. II. köt. 184. o.

²² Érdekesen tükrözi a protestáns nemesek álláspontját Rákóczi György 1626. szeptember 17-i lev. Réz Andrásához, amelyben többek között a következőket írta: „Nekem tudom bizonytal elég káromra esik ez mostani állapot, akármelyik fél fogja nyerni; mert mivel pápista nem vagyok, ha császár nyeri, onnét sem hitelem, becsületem soha nem lesz, sőt jószágomban foghatnék is megmaradni s éltében is, kétség. Az mi kegyelmes urunk is megesküdtetvén az resignációkor nagy kedvem ellen, látja az úristen, csaknem erővel: most hogy nem szolgálhatok annyi részben ő felségének hitem megszegésével elhittem, bizony ő felségétől is kellene szenvednem injuriát. De bár innét szenvedjek, mert mégis lelkiismeretiben, tudom, csendesen fognék maradni . . . Ideig inkább akarok kárt jószágomban szenvedni, hogysem lelke ismeretében megsértődni, noha tudom én bizonytal, császártul is én reám tekintet nem lesz.” OL Rákóczi cs. lt. Lásd még MTT XXVII. köt. 75. s köv. o.

Más oldalról félték attól is, hogy Bethlen esetleges diadalainak igazi gyümölcsét a török fogja leszüretelni, aki ellen — Ferdinánd hadainak veresége után — nem lesz majd kihez fordulni segélyért.

A gyakori török portyázásoknak közvetlenül kitett magyarországi birtokosok más szemszögből ítélték meg a török szövetség problémáját, mint Bethlen vagy a más körülmények között élő erdélyi rendek. A fejedelem nagyvonalú, esetleg áldozatokat is vállaló koncepcióját nem értették, nem helyeselték, és nem is bíztak annak sikerében.

HADITERVEK, ELŐKÉSZÜLETEK

Bethlen hadászati céljait 1626-ban is korábbi politikája határozta meg. Most is tehát — akárcsak 1619-ben és a későbbi években — a nyugati Habsburg-ellenes hatalmakkal való katonai együttműködésre, s emellett 1621 óta a török aktív támogatására építette haditervét.

Egy 1626-os angol kimutatás szerint az év elején a Habsburgok és szövetségesei Észak-Németországban, Magyarországon, Flandriában és Itáliában nyolcvanötezer gyalogossal és huszonegyezer lovassal rendelkeztek. Velük szemben a Habsburg-ellenes hatalmak — Dánia, Franciaország, Hollandia, Anglia, Savolya, Velence és Erdély — száznolcvanötezer gyalogost és ötvenegezer lovast állíthattak ki. E kimutatás alapján a Habsburg-ellenes hatalmak abszolút katonai fölényrel rendelkeztek! Az összefoglalás pontatlansága azonban rögtön szembetűnik, ha megnézzük milyen létszámúnak számították például Bethlen hadseregét? A jelentést készítő szerint a „Gábor” névvel jelölt erdélyi fejedelem *harmincezer gyalogossal és húsezer lovassal* rendelkezett. Ez szembetűnő túlzás, de hasonlóan túlzottak a többi adatok is. Így pl. e kimutatás szerint Dánia harmincezer gyalogost és nyolcezer lovast állít ki. Az összlétszámba beleszámították Franciaországot harminchétezer, Angliát harmincnégyezer, Savolyát harmincezer és Velencét húsezer katonával. Ezeknek az államoknak a hadseregei azonban az 1626-os hadakozásban effektíve nem vettek részt. Ez a kimutatás tehát legfeljebb a szemben álló felek elméleti hadipotenciálját tükrözi, és még azt sem pontosan. A valóságban azonban egészen másként nézett ki a helyzet 1626-ban, mert a Habsburg-blokk a hadseregek létszámát illetően ebben az évben is fölényben volt a Habsburg-ellenes hatalmak ténylegesen hadszíntérré lépő hadseregeivel szemben. A fő hadszíntéren 1626-ban a Habsburgok szövetségi rendszere két nagy hadsereggel rendelkezett Tilly, illetve Wallenstein parancsnoksága alatt. Velük szemben állott IV. Keresz-

tély és Mansfeld hadserege, s ezeknek a harcát kellett támogatnia Bethlen törökkel megerősített csapatainak.²³

Bethlen az 1626-os haditerveiben számolt csaknem az összes Habsburg-ellenes hatalom hadseregével. Két levelét ismerjük, amelyben 1626-os haditerveit mondja el: egyik az 1626. júniusi portai követutasítása, a másik pedig a július 6-án IV. Keresztély dán királynak küldött levele.

Az első levelében Bethlen hivatkozott a Habsburg-ellenes tábor hatalmas katonai erejére, és tudatta, hogy a dán király nagy hadsereggel támadt a Habsburgokra. A közös terv szerint maga Sziléziában szándékozik egyesülni a svéd király harmincezer gyalogosból és hatezer lovasból álló hadseregével. Ha a magyar had oda érkezik, „... *azontúl az császár hadának és szerdárinak eszek vesz, nem tudják mit cselekedjenek*”. Előttük lesz a dán király, a hátuk mögött pedig ő és a svédek — írta —, s az elnyomott cseh—morva és sziléziai tartományokat is feltámasztják a Habsburgok ellen. Ha a császári sereg a hódolimi esethez hasonlóan ismét sáncha menne, a dán és a svéd királyok gyalogosai körülzárják őket, az ő lovasai pedig elvágják minden élclenszerzési lehetőségüket, és így vereségük bizonyosra vehető. A fejedelem kérte, hogy hadműveleteinck támogatására a budai pasa szálljon seregével Gyórhöz táborba, a boszniai török had pedig akadályozza meg a délről való segélynyújtást a császáriaknak. Az egri és temesvári török sereg Léva táján táborozzon az érsekújvári helyőrség sakkban tartására. Ha a szövetségesek egyesült csapatai nyílt ütközetben vereséget mértek a császári hadra, a dán király visszafordul a német birodalomban levő többi ellenségre, a svéd király pedig — miután Bethlen segítségével trónjára ültette Frigycst — Lengyelországba vonul. Bethlen kérte, hogy közvetlen támogatására a moldvai fejedelem ezerkétszáz, a havasalföldi pedig ezer válogatott lovasat küldjön. Keletről a tatár khán fedezze a hadiaciókat a személyes vezetése alatt álló hetvenezret számláló tatár hadal.²⁴

A IV. Keresztély dán királynak írott levelében Bethlen elárta, hogy csak augusztusban szándékozik megindítani a hadjáratot, amikor a portától megkapja a katonai segítséget. Murtéza budai pasától hatvanezres török segélysereg mozgósítását reméli. Ebből harmincezer fő Bécs és Győr között

²³ Az idézett kimutatást lásd *Marczali H.*: Regesták a külföldi levéltárakból. Budapest, 1882. 146—147. o. Bethlen 1626-os memoriáléja szerint a császári seregek létszáma a birodalomban 30 500 gyalogos és 11 000 lovas volt. Tmkáo. I. köt. 478. o. Lásd még Eszterházy M... II. köt. 319. o.

²⁴ A követutasítást lásd Tmkáo. I. köt. 441—446. o.

száll táborba, a császárváros fenyegetésére. Ugyanakkor a boszniai pasa tizennyolcezer katonával Horvátországból Krajnába tör, a maradék tizenkétezer főnyi török had pedig Érsekújvár tájékán száll táborba. Maga Bethlen „*cum flore Nobilitatis Hungariae, liberorum Haidonum et Sicolorum*”, egyenesen Sziléziába vonul, hogy ott Mansfelddel egyesülhessen. Kéri a dán királyt, beszélje rá Gusztáv Adolfot, hogy ő is törjön a német birodalomba hadaival, és ott indítsa meg a támadást.²⁵

A két haditerv olvasásánál legelőször is az tűnik szemünkbe, hogy Bethlen a törököt a nyugati Habsburg-ellenes hatalmak koncentrált támadásának hírével akarja a katonai akcióba vinni — a dán királyt pedig nagy létszámú török sereg érkezésével biztatja. A valóságban viszont Bethlen ekkor már tudta, hogy a svéd király nem jön Sziléziába, hanem közvetlenül a lengyelek ellen fordul, és így órá nem lehet számítani a császári sereg elleni küzdelemben. Ugyanakkor nyilván nem gondolt komolyan arra sem, hogy a keleten lekötött török politikai és katonai vezetés hatvanezer katonát bocsát rendelkezésére a hadjárathoz. Sokkal pontosabban ismerte a török viszonyokat, minthogy ilyen reményeket táplált volna magában! *E kétoldalú megtévesztésre azonban sajátos helyzete miatt elengedhetetlenül szüksége volt.* Tudta ugyanis, hogy az Európában minden kockázatos kalandot kerülni igyekvő töröktől a legkisebb segítséget is csak akkor kaphatja meg, ha a portai vezető körök előtt a Habsburg-ellenes erők támadását elsöprő erejűnek, kockázat mentesnek tünteti fel. A török nyugat-európai értesülései — mint mondtuk — meglehetősen pontatlanok voltak, és így számíthatott arra, hogy eredményesek lesznek a nyugati Habsburg-ellenes hatalmak portai követeinek olyan tájékoztatásai, amelyekben igyekeznek lecsökkenteni Mansfeld áprilisi vereségének katonai súlyát és várható következményeit. Ez alapvetően fontos és szükséges is volt, mert ha a török vezető körök veszélyesnek ítélik a Habsburg hatalmi-blokk elleni háborút, nemcsak a török katonai segélynyújtás reménye esik kútba, hanem méltán számíthatott volna arra is, hogy még az ő bekapcsolódását is megtiltják a háborúba.

Ugyanakkor nyugati szövetségescsinél — mindenekelőtt a háború fő terhé és kockázatát magára vállaló dán királynál — saját politikai és katonai súlyát akarta azzal növelni, hogy őt milyen nagy létszámú török erők támogatják, ha támadásra indul! Ténylegesen meglevő befolyását a konstantinápolyi vezető körökre a valóságosnál nagyobb mérvűnek tüntette fel, hogy

²⁵ Bethlen 1626. július 6-i lev. IV. Kersztély dán királyhoz. TT 1881. 105. o.

ezen keresztül őt, a kis félbarbár államnak tekintett erdélyi fejedelemség uralkodóját egyenrangú szövetségesként vegyék fel a hágai szerződésbe. A fejedelem felismerte azt, hogy ő az összekötő kapocs a nyugat-európai és kelet-európai Habsburg-ellenes erők között. Ugyanakkor azonban látta azt is, hogy mindkét részről őt és államát *csak eszközként* akarják felhasználni. Az eszköz szerepét pedig nem kívánta vállalni. Olyan európai politikai és katonai tényező akart lenni, aki irányítólag folyhat be az események menetébe, és saját céljai érdekében használja ki kedvező helyzetét. Ehhez pedig az kellett, hogy mind a nyugat-európai hatalmak, mind a török előtt a másik félre nézve befolyásosabb, jelentősebb erőnek tüntesse fel magát, mint amilyen a valóságban volt. E célból írta a dán királynak azt is, hogy őt augusztustól hatvanczres török sereg támogatja, noha az 1621-es és 1623-as háborúk tapasztalataiból jól tudhatta, hogy a valóságban legfeljebb e létszám egyharmadára számíthat.

A saját és a szövetséges erők létszámának felnagyítása különben általános jelenség Bethlen leveleiben. Még a hozzá legközelebb állókat sem tájékoztatta pontosan seregének nagyságáról. A fejedelem nagyszabású katonai terveihez mindig viszonylag gyarló katonai lehetőségekkel rendelkezett, s ezért arra kellett törekednie, hogy barát és ellenség egyaránt nagyobbnak higgye azt a valóságosnál. Ezért a levélben és szóban terjesztett túlzó hírek mellett összhaderejét csak a legkritább esetben vonta össze egy belátható területre. A hadsereg tényleges összlétszámáról talán még alparancsnokai is csak részadatokat ismertek. Csapatait is többnyire nem egy oszlopban meneteltette, aminek oka az élelemellátás megkönnyítése mellett szintén az ellenséges felderítés megzavarása volt. A fejedelemnek ez a törekvése a legtöbb esetben sikerrel járt. A magyarországiak közül talán Eszterházy Miklós volt az egyedüli, akit nem tévesztettek meg álhírei és taktikai húzásai. Nem tudjuk pontosan, milyen úton-módon jutott hozzá, de annyi bizonyos, hogy a szemben állók közül ő rendelkezett a leghitelesebb értesülésekkel Bethlen szándékairól, erőviszonyairól és katonai lehetőségeiről. A sors iróniája, hogy pontos értesüléseit általában nem hitték el Bécsben. Még Ferdinánd sem, aki pedig személy szerint is nagyra értékelte Eszterházyt. A bécsi katonai és politikai vezető körök ugyanis annyira elfogultnak tartották őt Bethlennel szemben, hogy jelentéseit is udvarias köszönettel félretették. Így a császári forrásokban Bethlen serege többnyire nagyobb létszámú a ténylegesnél, minek credményeként a későbbi történeti irodalom is általában nagyobb seregekről emlékezik meg, mint amilyeneket a valóságban valaha vezetett. Ma már azonban rendelkezésünkre áll számos összehasonlító adat, ellenőrző forrás, amelyek felhasználásával meg-

közelítően pontos képet nyerhetünk a fejedelem tényleges katonai potenciájáról²⁶

Az erőviszonyokat és a kialakult hadihelyzetet figyelembe véve felmerül a kérdés, hogy a mindig higgadtan számító Bethlen milyen okokból és milyen reményekkel indult újra háborúba Mansfeld seregének áprilisi, s a dán király augusztusi veresége után. A történetírók különböző válaszokat adtak erre a kérdésre. Volt aki úgy értékelte, hogy Bethlen Mansfeldnek tett ígéretei miatt volt kénytelen, akarata ellenére, háborúba indulni. Volt, aki a fejedelem harckészségének és hadibátorságának felülke-rekedésével kívánta megmagyarázni ezt a lépést.²⁷ A felszabadulás utáni magyar marxista történetírásnak az 1950-es években mutatkozó szépítő tendenciái pedig valamiféle önzetlen és önfeláldozó jelleggel kívánta felru-házni a fejedelemnek ezt a cselekedetét: „A dessauai, lutteri vereségek össze-omlással fenyegették a Habsburg-ellenes frontot. Ekkor látta Bethlen szük-ségesnek a megindulást, hogy támadásával elvonja a Habsburgok főerőit nyugat-ról, amíg a szövetségesek megszervezhetik a harcot.”²⁸ Ez a magyarázat — noha látszólag választ ad a kérdésre — Bethlen személye és a korabeli viszonyok ismeretében mégsem fogadható el. Tény az, hogy a fejedelem által-lában szimpátiával viseltetett minden Habsburg-ellenes erő és hatalom iránt — különösen, ha protestáns hatalomról volt szó —, de érzelmei nem gyakoroltak döntő befolyást politikai és katonai cselekedeteire. Sokkal józanabban ítélte meg a nyugati Habsburg-ellenes hatalmak önérdék vezette politikáját, mintsem hajlandó lett volna magát feláldozni miattuk, valamiféle elképzelt nagy egyetemes protestáns érdekekért! Akárcsak korábban, most is *saját politikai célját* követte, amely ha találkozott is bizo-

²⁶ Bethlen pl. az 1626. augusztus 25-i Ormay Gáspár hadibiztosnak adott instruc-tiójában is szigorúan megparancsolta, hogy a sereg tényleges létszámát csak a fő-kapitány és ő tudhatja. Lásd Tmkáo. I. köt. 467. o. E kérdéssel kapcsolatban lásd még többek között e munka III. fejezetében Homonnai 1619-es támadásával kapcsola-tban kifejtettek.

²⁷ Bethlen elhatározásával kapcsolatban Horvdth M. a következőket írta: „... Bethlennek most semmi kedve sem volt a háborúra, mióta értesült, hogy Mansfeld . . . Wallenstein által megvereti.” Mivel azonban Mansfeld sürgette őt a segítségnyújtásra, Bethlen „. . . e körülmények közt, bár mi kelletlenül is kénytelen lőn magát elhatározni a hadjáratra.” i. m. V. köt. 325—326. o. Vö. Szekfű álláspontjával: „Nincs kizárva, hogy ez ígéretekből és csatlakozási tervekben Bethlen óvatosságán pillanatnyilag győ-zedelmet vett harckészsége és hadi bátorsága, annyi bizonyos, hogy ígéreteitől nem tudott többé visszalépni, amikor 1626 áprilisában Mansfeld Wallensteintől a dessauai hídfőnél döntő vereséget szenvedett.” i. m. 251. o.

²⁸ Wittman: Bethlen Gábor. 113. o.

nyos pontokon minden Habsburg-ellenes erő céljaival, számos tekintetben el is tért azoktól. A megnyugtató, elfogadható választ a felmerült kérdésre tehát máshol kell keresnünk!

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy Bethlen csakis addig akart Sziléziába vonulni, ameddig abban reménykedhetett, hogy ott — ha már Gusztáv Adolffal nem is, de legalább IV. Keresztély és Mansfeld seregcivel egyesülhet. *Miután szeptember elején hírt kapott a dán király vereségéről, már csak azon fáradozott, hogy Mansfeld és a weimari herceg újjászervezett hadát Magyarországra hozza, s itt használja fel azt a bécsi békekötésnél kedvezőbb egyezmény kiharcolásához.* Mansfeldék csatlakozásától az eddigi hadjárataiban hiányzó modern gyalogságot remélte, amelynek segítségével és a török katonai támogatásával Magyarország területén vereséget mérhet Wallenstein hadára. Azért Magyarország területén, mert itt Wallenstein távol van mind Tilly seregétől, mind szervezett hadtápbázisától. Lényegében tehát, ahogyan 1619 novemberében a Bécs alá vont cseh—morva sereget használta fel magyarországi bázisának kiszélesítéséhez és megszilárdításához, akként akarta most Mansfeld seregét is hasznosítani. A történelmi hűséghez persze hozzátartozik az is, hogy Mansfeld pedig Bethlent akarta felhasználni egy olyan németországi diverzióra, amelyben a fejedelem serege nagyon könnyen megsemmisülhetett volna. Az elképzelt önzetlenség és önfeláldozás tehát mindkét oldalon hiányzott. Végül is azonban Mansfeldék mint vesztessék és Wallenstein seregétől üldözöttek voltak kénytelenek Bethlen kívánsága szerint tenni. A saját célok érdekében egymás felhasználására irányuló törekvés tehát megvolt mindkét részről, csak Bethlen kedvezőbb pozícióból indult, s így az ő akarata érvényesült.

Bethlen hadbalépésének okát tehát az eddigi művektől eltérően máshol kell keresnünk, így mindenekelőtt ismét annak a kapcsolatnak a jellegében, amely a fejedelmet a portához fűzte. Bethlen mint erdélyi fejedelem bármily viszonylagosan nagy önállóságot küzdött is ki magának, lényegében mindvégig a szultán hűbérese maradt. Ilyen minőségben pedig — miután követe a valóságnak meg nem felelő tájékoztatással 1626 nyarán kiharcolta a katonai segélynyújtás elrendelését, és a segélycsapatok táborba is szálltak — nem léphetett harc nélkül vissza. Ez óriási presztízsveszteséggel járhatott volna, nem beszélve arról, hogy a fejedelem ellenségei a divánban milyen politikai tőkét kovácsoltak volna ebből ellene! A török politikában nehezen mondták ki a döntő szót, de ha már elhangzott, ahhoz következetesen ragaszkodtak. Persze a fejedelem tudta azt is, hogy az általa kért és a portán megígért segítség úgysem fog a valóságban teljes létszámban

megérkezni, s ezt lehet majd felhozni a beígért győzelem elmaradása, és újabb esetleges kompromisszumos békekötés indokául.

A hadbalépés másik lényeges okát abban találhatjuk, hogy Bethlen a nagy költséggel zsoldba fogadott és már mozgásba hozott hadseregét a lehetőségek határain belül igyekezett hasznosítani. Magyarország területén Mansfeld és a török támogatásával nem félt a döntő vereségtől. A jól ismert, s a birodalmi ligasereg ténykedésétől távol fekvő hadszíntéren nem kellett tartania Wallenstein seregétől. Sőt, bízott abban, hogy itt még nyílt ütközet nélkül is felmorzsolhatja az ellenséget, akárcsak Buquoi erős hadseregét 1621-ben. Tulajdonképpen meglehetősen kockázat mentesnek, vagy legalábbis kevésbé kockázatosnak gondolta a háborút az általa választott hadszíntéren.

Az objektív körülmények mellett persze nem szabad elfeledkezni a szubjektív tényezőkről sem. A negyvenhat éves, megrendült egészségű Bethlen azt is számba vette, hogy egyre kevesebb ideje van tervei megvalósításához, amelynek szervezője, vezetője, hadvezére egyszemélyben ő maga volt.

Mindezek az objektív és szubjektív okok és körülmények arra készítették őt, hogy még a kedvezőtlenebbre forduló külpolitikai helyzetben is háborúba lépjen Ferdinánd ellen. Eredeti haditerve csak annyiban változott, hogy lemondott a Sziléziába vonulásról, s ehelyett Magyarországon — lehetőleg a császári sereg logisztikai akciórádiuszán kívül — akart megütközni az ellenséggel. Természetesen Mansfeld és a weimari herceg, valamint Murtea budai basa csapatainak támogatásával. Ez a koalíciós sereg, amelynek összlétszámát joggal számíthatta negyven-ötvenezer közöttinek, nagy önbizalmat adott neki.²⁹

²⁹ Bethlen 1626. július 27-i levelében írta Alvinczi Péternek: „... *anxiousok vagyunk, hogy semmi bizonyost felőlők nem érthetünk, féltjük az egész dolgot igen, mert nekünk láttatik, az dñiai király mintha megmatkozott volna, sőt az hadakozásban nem jó processust követne, mivel úgy szaggatja őket és azonban veriten verik... Magunk is csak halucinálunk, az törököt immár felindítottuk, magunkra csináltuk, készen vagyunk, — de nem akarunk erős fundamentum nélkül mozdulni, nem akarván úgy járni mint aze-lőtt, várjuk nagy avide az resolutiokat galliai, angliai, svécziái, dñiai királyoktól cum assecuratione, kikhez mi is magunk emberit expediáltuk, egyebünnét sem érkeznek, az üdő interim foly, sőt fut, az hadakozásnak ideje szintén elmúlik és ha ez őszön egy nevezetes diversiot erről a részről nem institudhatunk utolsó veszedelembé való jutdstól féltjük őket, mert ezek az hadak úgy császárnt nem confudlhatják, amint mi innét őket tudnánk ijjeszteni, melyet isten vezérlése és segítsége által véghez tudnánk vinni, de nem tudjuk intantumokat az megnevezett fejedelmeknek, in extremis hova tendáljon és minket mint akarjanak segíteni, veünk való conjunctioja az svecsunak meg se lehet, addig pedig mi sem akarunk semmit tentálni.” Bethlen lev. 341—342. o. Vö. *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 377—388. o., *Hurter* i. m. 440. o.*

Hadikészülődésait — korábban is tapasztalt szokása szerint — megkezdte jóval azelőtt, hogy a portától a végleges jóváhagyás és a katonai segélynyújtás ígérete megérkezett volna. Tulajdonképpen már 1625-ben hozzáfogott az új hadjárat előkészítéséhez. Noha júliusban Pázmány Péternek azt írta „. . . valameddig a más részről ansa nem adatik az üstökvonásra, én mindaddig veszteg ülök senkit nem háborgatok, senkivel nem vesződöm én úgy is nem könnyen indulok a háborúságra” — ez azonban csak a szokásos leplezés volt, mert követte ugyanekkor kijelentette a portán, hogy amennyiben Bethlen kellő katonai támogatásra számíthat, kész már augusztusban megkezdni a háborút Ferdinánd ellen.³⁰ Ősszel tekintélyes hadikísérlettel Kassára vonult, és sokan azt is hitték, hogy ez már a császár elleni támadás nyitánya. A felvonulást azonban nem követte háború, mert Bethlent ekkor még csak az a szándék vezérelte, hogy zavarja Ferdinándot hadierjének összpontosításában, s egyúttal figyelmeztesse a császár ellenségeit is, mennyire készen áll az erdélyi haderő a háborúra.³¹

II. Ferdinánd 1625 tavaszán döntötte el, hogy a hat gyalogos ezred és huszonnégy lovasszázad mellé, Wallenstein parancsnoksága alatt, egy tizenötezer gyalogosból és hatezer lovasból álló sereget állít fel.³² Ezt az új sereget mindenekelőtt a birodalomban akarta bevetni, de azért éberem ügyelt a Magyarországon várható katonai fejleményekre is. Július elején több levélben sürgős tanácsokat kért Pázmány Pétertől a Bethlennel szemben követendő eljárásról. Pázmány felterjesztésében figyelmeztette a császárt, hogy Bethlennek nem szabad hinni, bármily békés szándékot mutasson is, és mindig készen kell lenni vele szemben a védelemre. A fejedelem „sebessége által megelőzni szokta a szükséges előkészületeket”. Pedig ha most támadásra indulna, teljes zavarban találná az országot! A végvárak katonasága fizetetlen, vezetésében nagy hiányosságok vannak. Ezenkívül „a föld népét csudálatos ingerültségbe hozta a silány pénz, lépten nyomon hallható kársejtelmek és káromlások”. Bethlen támadása esetén — írta Pázmány —

³⁰ Bethlen 1625. július 14-i lev. Pázmány Péterhez. Hazai Okmánytár II. köt. 470. o. Vö. *Fraknói (Frankl)* i. m. II. köt. 126. o. Bethlen ez évben a portán a következő támadási feltételeket terjesztette elő: 1. Teljes szabadság szövetségkötésre a Habsburg-ellenes hatalmakkal. 2. A zsitvatoroki béke megújulása iránti tárgyalások megszüntetése. 3. Mozgósítási parancs a magyarországi basákhhoz. 4. A folyó évi adó elengedése a hadfogadás miatt. *Roe* i. m. 400. o., *Eszterházy M. . . II. köt.* 195—196. o.

³¹ Lásd *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 377. o.

³² II. Ferdinánd 1625. április 23-i és május 12-i levelei Izabella infánsnőhöz. *Brüsszeli Okmánytár IV. köt.* 282. o.

a magyarországi megyék felkelését csak akkor lehet elrendelni, ha Ferdinánd előbb hatezer német gyalogost és kétezer lovast küld az országba. Ugyanakkor elengedhetetlenül fontos a végvárak ellátása élelmiszerrel és lőszerrel.³³

Az aggodalom egyelőre fölöslegesnek bizonyult, mert Bethlen támadása elmaradt. A jelek azonban továbbra is azt mutatták, hogy rövidesen be fog következni. Ferdinánd arról értesítette Eszterházy Miklóst, hogy a kapott hírek szerint a dán király öt-hatezer magyar lovast akar zsoldjába fogadni, és azokat a birodalomba vinni. Megparancsolta a nádornak, gátoljon meg minden ilyen toborzást, a dán király követét pedig, ha az Magyarországra érkezik tartóztassa le.³⁴

Eszterházy válaszában jelentette Ferdinándnak, hogy Bethlen és Mansfeld közös támadása rövidesen várható, és annak elhárítására sürgősen meg kell tenni a szükséges előkészületeket. Véleménye szerint Mansfeld seregét addig kellene szétverni, amíg Bethlen tervezett lakodalma tart. Magyarországon meg kell erősíteni a várakat és mezei hadakat kell fogadni magyarokból. Írjon az uralkodó a vármegyéknek és a főuraknak, hogy katonai készültségben legyenek. A magyar mezei sereg toborzásával Zrínyi Györgyöt és Nádasdy Pált kell megbízni. Ezek rövidesen kiállítanak ezer-ezer lovast. Az összesen mintegy nyolcezer főnyi magyar katonaság négy-ötezer német zsoldossal együtt könnyen ellenállhat Bethlennek, és megghiúsíthatja támadását. Most még van idő a felkészülésre, mert Erdélyből érkezett kéme még semmi jelét nem látta ott háborús mozgólódásnak. Egyelőre csak a fejedelem lakodalmára készülnek.³⁵

Bethlen 1626. január 5-i levelében tudatta bizalmasával, Alvinczi Péterrel, hogy tárgyalásokat folytat a francia, az angol és a dán királlyal, Frigyesel és Mansfeldel. Utasította személyes követét, Quadt kapitányt, hogy ne jöjjön addig haza, amíg meg nem kötötte az egyczésget czekekkel az uralkodókkal.³⁶ Egyelőre a politikai céljai elősegítésére szánt második házasságának előkészítése foglalja le idejét. Március 30-i levelében megróttá a kassaikat, amiért „néminemű nyughatatlan elméjű emberek az hűségtek városában azi hirdették felölünk, hogy mindjárást pünkösöd után nagy haddal lenne Erdélyből oda fel való indulásunk, mely dolog még csak elménkben sem forogván hagyjuk

³³ *Fraknói (Frankl)* i. m. II. köt. 124–126. o.

³⁴ II. Ferdinánd 1625. december 20-i lev. a nádorhoz. *Eszterházy M. . . II. köt. 275. o.*

³⁵ Eszterházy Miklós 1626. január 1-i jelentése. *Eszterházy M. . . II. köt. 277–279. o.*

³⁶ Bethlen 1626. január 5-i lev. Bethlen pol. lev. 415. o.

és parancsoljuk is serio hűségteknek, ez levelünket vevén minden haladék és kedvezés nélkül azokat kik ez hirt hirdették felőlünk megfogatván, érdemiük szerint erős büntetéssel megbüntesse hűségtek”.³⁷

Az ilyen hírek terjesztése keresztezte Bethlen terveit, aki ameddig csak lehet titkolni kívánta támadó szándékát. Különben pütkösd után valóban nem akart még hadjáratot kezdeni, hiszen nem voltak biztosítva annak a legszükségesebb előfeltételei sem. Csak júniusban hozta az első katonai határozatot a gyulafehérvári országgyűlés is: „Az mi az lovasink és gyalogink állatását nézi . . . arról közönségesen való végzésink és articulushozunk is extálnak. Az gyalog tartásában . . . az 1623 esztendőbeli articulus minden résziben observáltassék, úgy hogy az ispánok tiszték és hivataljok szerint azt fogyatkozás nélkül exequállják; az lovas állatásból pedig az főrend viselje és böcsülje úgy magát, hogy szükségnek idején hazájához való szeretit mutathassa meg.”³⁸

Bethlen július 27-én augusztus 14-ére a radnóti táborba katonai szemlére rendelte a városok gyalogjait.³⁹ Az uralma alá tartozó felső-magyarországi vármegyéknek és városoknak augusztus 18-án rendelt el fölkelést. E terület katonaságának szeptember 16-ára kellett Tiszalökhöz táborba szállni.⁴⁰

A török segély biztosítása Konstantinápolyba küldött Toldalaghi Mihály július elején érkezett a portára. Bár Gurdzi Mohamedet, Bethlen jóakaróját váratlanul megölték, a követnek sikerült kieszközölnie az utódnál a katonai segélynyújtás elrendelését. Augusztus 19-én Sir Thomas Roe portai angol követ buzdító levelet küldött a fejedelemelek: „Itt az idő, hogy véget vessünk annyi fáradozásnak, kielégítsük annyi fejedelem méltó kívánatát . . . Nem kell már egyéb hozzá a dicső munka megkezdésénél, mely az elnyomottaknak visszaadja birtokaikat, s mely a lelkiismeretökben és vallásukban háborogottaknak megadja teljes szabadságukat.”⁴¹ Ez a lelkesítő felhívás még nem jutott el a címzetthez, amikor Bethlen már ultimátumot intézett II. Ferdinándhoz. Augusztus 21-i levelében előadta, hogy noha ő megtartotta a

³⁷ Bethlen 1626. március 30-i lev. Kassa városhoz. CSSR Košice, városi lt. Schwartzbachiana 6126. sz. Kiadva Bethlen lev. 333–334. o. Vö. *Angyal* i. m. Sz 1930. 592. o.

³⁸ EOE VII. köt. 318. o. Június 25-én Szunyogh Gáspár kővári főkapitányt „bizonyos dolgok felől izenvén” Illésházy Gáspárhoz küldte. MTT XXVII. köt. 84. o. Lásd 1626. július 1-én rendeletét az ágyúk szállítása ügyében. Bethlen lev. 338–339. o.

³⁹ Lásd *Jakab E.*: Kolozsvár története. II. köt. Budapest, 1888. 556. o.

⁴⁰ Eszterházy M. . . II. köt. 340–341. o.

⁴¹ Lásd Eszterházy M. . . II. köt. 337. o., továbbá ETA I. köt. 238. o. Ausburgból 1626. július 15-én azt jelentették az angol udvarnak, hogy Bethlen és a törökök már mozgolódnak, de aratás előtt nem tehetnek sokat. TT 1879. 551. o.

szerződést, a császári oldalról több pontban is megsértették azt. Így például azzal, hogy az 1625-ös Habsburg—török tárgyalásokon nem engedték Erdélyt bevenni a békcokmányba, továbbá, hogy Eszterházy Miklós több ízben szidalmazta Bethlent; Ferdinánd nem fizette meg a bécsi békében vállalt harmincezer forintot, a várak kijavítása elmaradt; a császár Bethlen felső-magyarországi vármegyéiben jogtalanul birtokokat adományozott és főispánt nevezett ki stb. Ezeket sorozatos szerződészegésnek tekintik, s fenyegetett helyzetében Erdély védelmére a török segítségét kéri.⁴²

Az ultimátum megfogalmazása napján Bethlen kiáltványban fordult katonáihoz. Ebben a mozgósítást és a hadbaszállást a magyarok és protestánsok elnyomásával indokolta, amelyet ő, aki személy szerint a haza és a vallásszabadság védelmében forgolódott már gyermekkor óta, nem nézhet ölbe tett kézzel. A megkötött békét a császáriak most is förtúgták, és bosszúálló támadással fenyegetik Erdélyt, s a fejedlem meggyilkolására merényletet szerveztek! Mindezek szükségessé és indokoltá teszik, hogy most, amikor a császárnak sok ellensége támadt a birodalomban, hadjáratot indítson ellene. A támadást török segélycsapatok és Mansfeld katonái segítik. A dán, a francia és az angol király is fellépett Ferdinánd ellen, Ausztriában pedig parasztfelkelés robbant ki. Ezek a kedvező körülmények megkövetelik, hogy most induljon támadásra.⁴³

A hadjáratban részt vevő hadsereg tíz zászlóalja udvari lovason és tíz zászlóalja udvari gyalogosan kívül összesen harminchat lovasseregből és tizenhat gyalogosseregből állt. A lovasok között nyolc hajdúszereg volt, továbbá két székely lovassereg, két székely udvarhelyszéki lovassereg, két székely máramarosi és aranyosszéki lovassereg, valamint egy lovassereg Fehér és Küküllő, egy lovassereg Kolozs, Torda és Doboka, egy lovassereg Hunyad, Máramaros és Zaránd, egy lovassereg Belső-Szolnok, Közép-Szolnok és Kraszna, egy lovassereg Szatmár, egy lovassereg Szabolcs, Bereg, Ugocsa, egy lovassereg Zemplén, Abaúj, Borsod vármegyékből. Ezenkívül egy lovassereget alkottak a váradi és a jenői lovasok, két lovassereget Béli Kelemen, három lovassereget Kornis Zsigmond, két lovassereget Egri István és egy-egy lovassereget Szentpáli János, az Ifjú testvérek, Fábíán Márton,

⁴² Lásd Eszterházy M... II. köt. 341—347. o.

⁴³ Bethlen 1626. augusztus 21-i kiáltványát katonáihoz. EOE VIII. köt. 354—357. o. Eszterházy Miklós 1626. augusztus 22-én azt írta feleségének: „Révay László egy lator kémet fogott aki számtalan latorsággal ment volna a fejedelemhez, akinél nagyon sok titkos levelek is voltak.” TT 1901. 382. o. Gindelynél a következőket olvashatjuk: „Bethlen hatte seine Kriegsvorbereitungen so lange als möglich in geheimen betrieben...” Geschichte... II. köt. 88—89. o.

Fekete Lőrinc, Bojthi István, Kun László és Nyári István lovasai. A tizenhat gyalogössereg közül három gyalogössereget állítottak ki az erdélyi és magyarországi vármegyék, volt egy sereg ágyúkat védő gyalog, egy sereg német gyalog, egy sereg szász városok által kiállított gyalog, egy gyalogössereget állított ki együttesen Kolozsvár, Vásárhely, Enyed, Dés, Várad, Debrecen, Szatmár és Németi, Alsó- és Felsőbánya, egy gyalogsereget alkottak a váradi, szatmári, kállói fizetett gyalogok, valamint a fejedelmi birtokok gyalogjai, két sereget a csíki gyalogosok, két sereget az udvarhelyszéki gyalogosok, két sereget máramarosszék és aranyosszék gyalogjai és két sereget Béli Klemen gyalogjai.

E hadrendi felsorolás alapján — sergenként négyszáz-ötszáz főt számolva — a támadásban részt vevő hadsereg összlétszáma a kétezer udvari katonán kívül tizennégy-tizennyolcezer lovast és hat-nyolcezer gyalogost, összesen mintegy *huszonkét-huszonnyolcezer főt tenne ki*. Bethlen azonban azt írja szeptemberi leveleiben, hogy hétezer gyalogossal, összesen pedig *húszezer* katonával rendelkezik. Ebben a létszámban nincs benne a Horváth Istvánnal előre küldött „fizetett had”, amelynek nagyságát a források háromezertől hatezer főig terjedőnek írják. A pontos számítást nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy a Bethlen leveleiben közölt létszámadatokot erős fenntartással kell fogadnunk. Figyelembe véve a korábbi hadjáratok sereglétszámait, számításom szerint Bethlen 1626-os serege Horváth István előhadával együtt sem volt több húszezer főnél.⁴⁴

Bethlen a támadás előkészületeit augusztus 26-ra fejezte be. Ezen a napon a derékhad is indulásra készen állott. A fejedelem a „fizetett hadat” — mint fentebb említettük — már korábban útnak indította Horváth István főkapitány és Ormay Gáspár hadibiztos vezetésével, azzal a feladattal, hogy az érintkezést Mansfeld Magyarországra vonuló seregével felvegyék, s azt a fejedelem mellé kalauzolják. A Bethlen támogatására rendelt török sereg csatlakozására szeptember közepére lehetett számítani.⁴⁵

⁴⁴ Bethlen hadseregének 1626-os hadrendje a Tmkáo. I. köt. végén található. Nincs pontos keltetése, az azonban bizonyos, hogy szeptemberben vagy később kelt, mert már szerepelnek benne a felső-magyarországi megyék csapatai is, nem szerepel viszont Horváth István neve. A sereg létszámával kapcsolatban lásd Bethlen leveleit Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 92., 93., 95., 101. o.

⁴⁵ Bethlen augusztus 21-i levelében Sennyei István kancellárral azt igyekezett elhítemi, hogy a Mansfeldhez küldött had olyan önként jelentkezőkből áll, akik a nagy zsoldért mennek oda szolgálni, s ezért a császár ne őrjokolja. Eszterházy M. . . II. köt. 347–349. o. Lásd a fejedelem 1626. augusztus 25-i parancsát. Tmkáo. I. köt. 467–471. o. K. K. (sic!) augusztus 30-i levelét Illésházy Gáspárhoz. CSSR

Császári oldalon — nyilván Eszterházy sürgetésére — ez alkalommal viszonylag korán megkezdték a felkészülést Bethlen támadásának elhárítására. Ferdinánd még 1625 decemberében megbízást adott Forgách Miklós felső-magyarországi alkapitánynak ezer magyar lovas fogadására, és rendelkezést kapott Zrínyi György is ezer horvát könnyűlovas toborzására. Ezeket a csapatokat 1626. április 4-én már meg is szemlélték.⁴⁶ Áprilisban Eszterházy Miklós utasította a magyarországi megyéket, hogy segítsék gabonával a végvárok katonaságát. Sőt, mivel olyan hírek érkeztek, hogy a török hadak Budához és Pesthez gyülekeznek, partikuláris expedíciót rendelt el a megyéknek. A vármegyék katonaságának *Érsekújvárhoz* kellett gyülekeznie, és a nemességnek is készen kellett állnia a személyes felülésre. Magyar végvári kapitányok azt jelentették a nádornak, hogy Bethlen már pünkösöd után török támogatással megkezdi a hadakozást.⁴⁷

A Bethlen támadásáról szállongó híreket annyira komolyan vették, hogy május 11-én, Bécsben Ferdinánd személyes elnöklete alatt haditanácskozást tartottak ebben az ügyben. A császár elrendelte a végházak sürgős megerősítését, s önkéntes anyagi áldozatvállalást kért a főuraktól és főpapoktól a szükséges sereg felállításához. Hozzátette, hogy ezt természetesen csak rendkívüli adónak tekintsék.⁴⁸

Az aggodalmat csak tovább növelte a portai császári követ május végén kelt jelentése. Ebben beszámolt arról az értesülésről, miszerint Bethlen aratás után harmincezer katonával Alsó-Magyarország területére vonul, „... és ha valami török segítség érkezne azokkal együtt ott telelni igyekeznek”. A fejedelem abban reménykedik, hogy ezalatt Mansfeld is Szilíziába tör, s az együttes támadással mód nyílik Ferdinándot mind magyarországi, mind csehországi koronájától megfosztani. Számítani lehet arra, hogy sok prédára vágyó török megy majd Bethlen mellé.⁴⁹

Nitra, Illésházy cs. lt. corresp. 37. sz. Horváth István 1626. szeptember 7-i lev. Lőcse városához. CSSR Levoča, városi lt. II. o. 67/141. sz. A fejedelem távozása után Bethlen István 1626. szeptember 25-i rendeletében intézkedett a tatárok Moldvában léte miatt az erdélyi határszélek megerősítéséről. Eszerint clegendő fegyveres erő maradt a fejedelemségben, is a határvédelemhez. EOE VIII. köt. 357–359. o.

⁴⁶ Eszterházy M . . . II. köt. 279–280. o.

⁴⁷ Eszterházy Miklós 1626. április 15-i és 28-i lev., és Pálffy István május 2-i lev. Szepes vármegyéhez. CSSR Levoča, Szepes vm. lt. fasc. III. n. 173., 177., 180. Tudománytár 1837. IV. köt. 176. o. Lásd még *Jurkovich* i. m. HK 1929. 271. o.

⁴⁸ Eszterházy M . . . II. köt. 282–285. o.

⁴⁹ Eszterházy M . . . II. köt. 289., 293–294. o.

Eszterházy nádor júniusi levelében igyekezett eltéríteni Bethlent háborús szándékától. E próbálkozás sikerében nyilván nem sokat bízott, de értésére akarta adni a fejedelemnek, hogy tudomásuk van a hadikészülődéséről, és készen állnak támadásának elhárítására.⁵⁰ Július elején a nádor ismét particuláris insurrectiót rendelt el a megyéknek és városoknak, majd a hónap végén részletes javaslatot terjesztett az uralkodó elé a Bethlen elleni védekezés megszervezéséről. Kérte Ferdinándot, hogy a győri, a komáromi és a pozsonyi német gyalogosokat ne vigyék ki az országból az ausztriai parasztfelkelés leverésére. Ezenkívül újabb magyar lovasokat fogadjanak Bethlen ellen a lengyelek helyett, mert azokkal sem a németek, sem a magyarok nem tudnak együttműködni. A lengyeleket inkább csak diverzióra kellene felhasználni akkor, amikor Bethlen már megkezdte támadását. Javasolta azt is, hogy az ausztriai paraszttal ne tárgyaljanak, hanem karddal végezzenek velük. Feltehető, hogy Bethlen bíztatja őket, és a fejedelem nem is fogja elmulasztani a jó alkalmat a támadásra, amíg azok felkelése tart. Véleménye szerint erősen kell vigyázni Csehországban és Sziléziában is, mert a hírek szerint Bethlen abba az irányba akar támadni, hogy az ottani lakosokat is felkelésre bírja.⁵¹

Augusztus 6-án a nádor már mozgósítást rendelt el nemcsak a magyarországiaknak, hanem a horvátoknak is. Közölte velük, hogy a császár tizenöt ezer zsoldost küld Bethlen ellen. Ehhez még háromezer főnyi magyar hadat fogadnak és a nemességnek is táborba kell vonulnia fejenként.⁵² Augusztus végén azonban reménykedni kezdett, hogy a várt támadás elmarad, s „Bethlen fejedelem is nagy hallgatásban kezdé lenni”. Ennek ellenére szeptember elején felhívta a Bethlen fejedelemsége alatt élő felső-magyarországi rendeket, hogy óvakodjanak jelenlegi uralkodójuk mellett fegyvert fogni, ha az támadásra szánná el magát. Ha mégis ezt tennék, keservesen megbánnák, mert a Bethlen felé menekülő Mansfeld nyomában hatalmas császári sereg nyomul Magyarországra Wallenstein parancsnoksága alatt, készen a büntetésre, ha magukra vonják Ferdinánd haragját!⁵³

⁵⁰ Lásd Eszterházy Miklós 1626. június 6-i, június 25-i és július 15-i leveleit Bethlenhez. Eszterházy M. . . II. köt. 286–288., 298–301. o.

⁵¹ Eszterházy Miklós 1626. július 6-i lev. Lőcse városhoz. CSSR Levoča, városi lt. I. o. 95/1. sz. Vö. II. Ferdinánd július 5-i, Eszterházy Miklóshoz írt levelével. Eszterházy M. . . II. köt. 295–298. o.

⁵² Lásd MTT IV. köt. 4–5. o., Eszterházy M. . . II. köt. 331–335. o. és lásd még II. Ferdinánd 1626. augusztus 6-i fölhívását Lőcse városhoz. CSSR Levoča, városi lt. II. o. 75. sz.

⁵³ Eszterházy 1626. augusztus 27-i lev. feleségéhez. TT 1900. 30–31. o. Szeptember 2-i fölhívását a megyékhez lásd Eszterházy M. . . II. köt. 335–359. o.

E levelek és rendelkezések tanúsága szerint mind a bécsi vezető körök, mind Eszterházy nádor már meglehetősen korán tudomást szereztek Bethlen újabb támadói szándékáról. Ennek ellenére nem tették meg a szükséges intézkedéseket a támadás csírájában történő elfojtására, Bethlen seregének a királyi Magyarország határán történő feltartóztatására. Oka bizonyára mindenekelőtt az volt, hogy a császári haderő a birodalomban és Ausztriában volt egyelőre lekötve, de közrejátszott az is, hogy Bethlen támadásáról már több ízben érkeztek be nem igazolódott híradások, és most sem lehetett tudni, hogy biztosan bekövetkezik-e az akció. Márpedig nagyobb császári sereg fölösleges fölvonultatása Bethlen országának határához nagy anyagi költségkihatással járt volna. Éppen ezért a császári hadvezetés úgy döntött, ha Bethlen szövetségeseinek veresége ellenére támadásra szánná el magát, a Mansfeldet üldöző Wallenstein még az örökös tartományok határai előtt fel tudja őt tartóztatni. Ezt a hadsereget ugyanis elegendő crejűnek ítélték, hogy egyszerre elbánjon Mansfeld és Bethlen crejével, sőt, még a támogatásukra jövő, nyilván nem nagy létszámú török segélycsapatokkal is.⁵⁴

A HADJÁRAT MEGINDÍTÁSA ÉS A DRÉGELYPALÁNKI ÜTKÖZET

Bethlen még jóformán alig kezdte meg a hadjárat előkészítését, amikor megvert szövetségesei, Mansfeld és a weimári herceg már megindultak Magyarország felé. „Hátukon hozták” Wallenstein frissen toborzott, kitűnő harcitapasztalatokkal rendelkező katonákból álló félelmetes hadseregét.

Mansfeld 1626 *április elején* kezdte meg a harcot az Elba *dessau* hídjánál Wallenstein serege ellen. Katonáival 9-én és 10-én két alkalommal is rohamot intézett Wallenstein alvezérének, a hidat védő Altringer ezredesnek a sáncok mögött elhelyezett csapatai ellen, de azok visszaverték a támadókat. Erre Mansfeld — nem gondolva a fő sereg közeledésével — megkísérelte körülzárni a védőket. Április 25-én megismételte a támadást a sáncok ellen, ekkor azonban már megérkezett a fő sereg, Wallenstein személyes vezetésével, és súlyos vereséget mért Mansfeld katonaságára. A vereség olyan nagy volt, hogy az eredeti húszezerből nem maradt több öt ezer katonánál. A többi elesett vagy fogságba került.

A vert sereg maradványaival Mansfeld *Brandenburgba* vonult. Itt június végén jelentős csapaterősítéseket kapott: ezer skót katonát Angliából,

⁵⁴ II. Ferdinánd szeptember 1-i levelében azt írta Bethlennek, nem hiszi el azokat a rágalmat, hogy a fejedelem háborúra készül. Eszterházy M. . . II. köt. 359—360. o.

mecklenburgi katonaságot, kétezer embert a dán seregéből és csatlakozott hozzá ötezer fő János Ernő weimari herceg parancsnoksága alatt. Ez a mintegy tizenötezerre növekedett sereg Frankfurton át az Oderához vonult, majd Breslaun, Oppelen és Ratiboron keresztül Sziléziába, hogy ott az előzetes tervek szerint egyesüljön Bethlen Gábor hadseregével. Mansfeld és a weimari herceg csapatai július utolsó napjaiban érkeztek Sziléziába.⁵⁵

Wallenstein, miután az Elba vonalát elfoglalta, Jüteborgon, Lausitzon keresztül Mansfeld után sietett. Harcosai számát Sziléziában és Morvaországban egyes források szerint negyven ezer főnyire növelte. Ezt a hatalmas sereget azonban nem vezette Mansfeld ellen, hanem csak egy kiküldönített — mintegy hatezer lovasból álló — hadoszlop követte őt, Pechmann ezredes parancsnoksága alatt. Wallenstein a fő sereggel csak augusztus 6-án indult meg Mansfeld után, amikor is az már Olmützön keresztül Magyarország felé húzódott a Bethlennel való egyesülés céljából.⁵⁶

Wallenstein augusztus 9-i levelében *Koswickből* azt írta apósának, hogy Mansfeld már 50 mérföldnyi távolságra elszakadt tőle. Üldözését kockázatosnak tartja, mert nagyon veszélyesnek ítéli a harcot a Mansfeldhez csatlakozó magyar és török—tatár könnyűlovassággal. Hadserege lengyel segélyerők nélkül nem eléggé erős, hogy Bethlennel leszámolhasson. Éppen ezért nincs is semmi kedve Magyarországra vonulni Mansfeld után.⁵⁷

Mansfeld azonban még augusztus 17-én is Sziléziában, *Teschenben* volt. E napon arról tájékoztatta Bethlent, hogy Wallenstein *Neissenbe* érkezett

⁵⁵ Lásd *Stieve*: Ernst von Mansfeld II. köt. 1890. 536. o., *Opel* i. m. II. köt. 427–463. o., *Priester* i. m. I. köt. 168. o., *Eszterházy M.* . . II. köt. 337–338. o. A németországi állapotokra érdekes adalékot tartalmaz például Kassai Pakaj Benedek 1626 márciusában kelt levele is, amelyet Angliából küldött Kassa város tanácsának. TT 1900. 158. o.

⁵⁶ *Marx* (Chronologische Auszüge . . . 441–442. o.) munkájában azt írja, hogy Mansfeldnek a dessauai vereség után 5000 katonája maradt. Ehhez június végén kapott 1000 skót katonát, 2000 dán katonát, 5000 főt a weimari herceggel és a mecklenburgi csapatokat. Összesen tehát mintegy 15 000 fővel indult meg Szilézia felé. *Vö. Stieve* i. m. II. köt. 536. o., továbbá *Klopp* i. m. 654. o., mely utóbbi szerint Mansfeld hada a weimari herceg csatlakozása után 8000 gyalogosból és 3000 lovasból állott. A különböző adatok egybevetésével, beszámítva a betegségből eredő létszámcsökkenést is, a magyar és horvát csapatokkal együtt 20 000 fő körülinek számítom Wallenstein Bethlennel szembekerülő seregét.

⁵⁷ Wallenstein 1626. augusztus 9-i és 10-i lev. Harrachhoz. *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 418–420. o. Augusztus 18-án többek között azt írta: „Gott behüte mich, dass ich in solchem Labyrinth weiter continuiren sollte.” FRA XLI. köt. 429. o. Egy 1626.

huszonöt ezer főből álló derékhadával, amibe nem számít bele a Pechmann vezette lovaskülönítmény. Utóbbi Morvaország határán foglalt állást, azzal a céllal, hogy megakadályozza az ő odavonulását. Éppen ezért nagyon szükséges lenne, hogy Bethlen mielőbb ide siessen és segítséget hozzon. Föltétlenül jó lenne, ha néhány ezer katonáját előre küldené, akik segítenének feltartóztatni az ellenséget. Panaszkodik, hogy ez az ötödik levele a fejedelemhez Sziléziába érkezése óta, de választ még egyikre sem kapott.⁵⁸

Ez a levél azonban nem jutott el a címzetthez, hanem a császár kezébe került. Ferdinánd már augusztus 22-én közölte Eszterházy nádorral, hogy Ernest Montecuccoli haditanácsos útján megsürgette Wallensteint Mansfeld üldözésében. „*Igy remélni lehet, hogy Mansfeld fölhangy gonosz szándékával.*”⁵⁹

Eszterházy augusztus 18-án a *jablonkai szoroshoz* küldte Révay Lászlót, azzal a feladattal, hogy „*vágassa be*” azt Mansfeld serege előtt.⁶⁰ Révay küldetése azonban kudarcra jutott, mert Mansfeldet Illésházy Gáspár, Bethlen híve — akinek birtokai a magyar—morva határon feküdtek — átvette Magyarországra. Bethlen augusztus 19-én kérte föl Illésházyt, hogy Mansfeld protestáns seregét mindenben támogassák, „*... mert ha azokon mi infortunium esik, azont várhattya az magyar nemzet is magára, a miben mostan Ausztria, Bohemia és Moravia torkig ülnek*”. Ha Mansfeld és a weimari herceg átjönnek a hegyen, a környező vidék lakossága ne ellenkezzen velük, „*... hogy azzal magok ellen ne irritálják nagy kártételekre, sőt inkább rendeljenek commisariusokat melléjük, kik pénzért életet szerezzenek per transitum*”. Kérte Illésházyt arra is, hogy állandóan küldjön tudósítást a császáriak hadmozdulatairól, és javasolta, fogadjon szolgálatba háromszáz lovat és kétszáz gyalogost.⁶¹

Július 28-i, s az angol udvarnak küldött jelentés szerint Wallenstein megakadályozza Mansfeld további terveit, ha Bethlen nem megy elébe. Augusztus 5-én Augsburgból és 10-én Kölnből keltezett jelentések szerint Mansfeld betörése miatt a felső-ausztriai lázadók könnyebben mozoghatnak. TT 1879. 55. o.

⁵⁸ Eszterházy M... II. köt. 338–339. o.

⁵⁹ II. Ferdinánd lev. lásd Eszterházy M... II. köt. 339. o. Lásd még Eszterházy Miklós 1626. augusztus 22-i lev. feleségéhez. TT 1901. 382. o.

⁶⁰ Lásd MTT III. köt. 250–251. o. Vö. Eszterházy M... II. köt. 361. o.

⁶¹ Bethlen 1626. augusztus 19-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 86–87. o. Augsburgból 1626. augusztus végén írt jelentések szerint Eszterházy hidat veret Pozsonynál, Wallenstein 8000 kozákot kért a lengyel királytól. Mansfeld Sziléziában van, csatlakozva a népből, Bethlenben és a dán királyban is, mégis az ellenség nagyon tart tőle. TT 1879. 551–552. o. Vö. Eszterházy Miklós 1626. augusztus 24-i levelével feleségéhez. TT 1901. 383. o.

Bethlen ezt a levelét még *Gyulafehérváron* írta, ahol lázas sietséggel készítette hadait. Mielőtt a derékhaddal megindult volna, előljáró „szinhaddt” — némely források szerint háromezer, mások szerint öt-hatezer embert —, mint tudjuk, előre küldte Horváth István főkapitány, az érsekújvári győző parancsnoksága alatt. Horváth tehetséges katona volt, de ingattag jellemű ember, aki nem élvezte Bethlen teljes bizalmát. Ez kitűnik abból is, hogy a fejedelem melléje rendelte amolyan politikai biztosként Ormay Gáspárt. Ez utóbbinak szigorúan meghagyta, hogy mindig jelen legyen Horváth tárgyalásain. Felhívta a figyelmét arra is, hogy a sereg létszámát tartsák titokban, a katonákat pedig a legnagyobb fegyelemben vigyék át Magyarország területén. Úgy siessenek, nehogy az ellenség meg tudja akadályozni egyesülésüket Mansfelddel. *Rózsahégyen* keressék meg Illésházy Gáspárt — hangzik tovább az utasítás —, s a hegyszorosokat, ha Mansfeldék még nem jöttek volna át, tisztíttassák meg előttük. Mansfeldet siettesék a Bethlenhez való csatlakozásra, s ha ez megtörtént Horváth katonái mehetnek portyázni az örökös tartományokba.⁶²

Horváth hadserege gyorsan haladt előre. Augusztus 31-én már átkelt a Tiszán. Nem sokkal elindulásuk után Bethlen részletes utasítást küldött Illésházy Gáspárnak a további teendőket illetően: 1. Illésházy küldje egy bizalmi emberét Eszterházy Miklós nádorhoz, és a követen keresztül „szinből” panaszkodjon Mansfeld serege, valamint Bethlen hatezer főnyi előljáró hadának érkezése miatt, és kérdeztesse, mit teyennek védelmükre? Hasonló módon küldjön hetente követeket Bécsbe is, akik ott igyekezzenek kipuhatolni a katonai helyzetet. „Ezt ha cselekedí *Kegyelmed*, amoda is statisfaciet, s mineküink is segithet az igaz informatiokkal.” 2. Állandóan küldjön értesítést a segélyhad helyzetéről. 3. A vármegye ne ellenkezzen sem Mansfeld, sem Horváth hadával, s ez tudatosítsa Illésházy a köznép körében is. 4. A jablonkai szorost tegye járhatóvá. 5. Árva felől kémleltesse a lengyelek mozgolódását. 6. A Bethlennek szóló leveleket „igen bizonyos meghitt emberi által” Thököly Istvánhoz továbbítsa. 7. Idejében gondoskodjék a hadak élelméről „ne kellessék prédálással magoknak eledelt keresni”. 8. A biztonság okáért Illésházy ne Trencsénben lakjon, hanem Leitavában, s növelje katonasága létszámát.

Tudatta szövetségcsével, hogy a török segélyhad augusztus 14-én a pesti mezőre szállott, s csatlakozásra készen áll. „Ugy tetszik különb funda-

⁶² Bethlen 1626. augusztus 25-i utasítását Ormay Gáspár részére lásd Tmkáo. I. köt. 467—571. o. Lásd még ezzel kapcsolatban Eszterházy M... II. köt. 347—349., 371. o., *Fraknói (Frankl)* i. m. II. köt. 190. o.

mentumra építenénk mostan, mint azelőtt . . . Nekünk sem volt soha ennyi hadunk, mint mostan leszen . . .” Mindezek ellenére kész a békés megegyezésre is, ha azt „állandó képpen concludálhatjuk ő Felségével”.⁶³

Négy nappal később egy ismeretlen levélíró — nyilván Bethlennek valamely bizalmas tanácsosa — *Tordáról* külön felhívta Illésházy figyelmét a következőkre: A bányavárosokra szorgalmasan vigyázzon, s *Sztrencsén* várát foglaltassa el, ugyszintén *Illavát* is. A Balassákat igykezzon megtartani Bethlen mellett, hogy így *Beszterce* is biztosítva legyen.⁶⁴

II. Ferdinánd augusztus 26-án értesítette Eszterházyt, hogy Wallenstein hada nyolc napon belül megérkezik Magyarországra. Felszólította a nádort, a magyar csapatokkal legyen segítségére, és működjék vele együtt anélkül, hogy a magyar katonaság feletti fővezérletet átadná Wallensteinnek. Tudatta még azt is, hogy a hírek szerint Bethlent csak szeptember közepére várják *Kassára*, s így lehetőség van még a vármegyék felkelésének elrendelésére.⁶⁵

Wallenstein azonban most sem sietett, és a császár reményei ellenére csak szeptember 5-én érkezett a morvaországi *Magyar-Bródra*, ahol augusztus 30-án még Mansfeld állomásozott. A császári hadvezér innen tudatta Eszterházyval: örömmel értesült a császár leveléből arról, hogy a nádor a magyar csapatokkal a jablonkai szoros mögött foglal állást. Az a véleménye, Mansfeldet ütközetre kell kényszeríteni, mielőtt még Bethlenhez csatlakozna. „*Szándékom az ellenséghez közel foglalni állást, de oly módon, hogy Morvaországból az élelemszállítás biztosítva maradjon és minden esetben urasággal kezet foghassak.*”⁶⁶ Három nappal később már arról panaszkodott apósának, Ferdinánd bizalmas tanácsosának, hogy seregének ellátása teljesen megoldatlan probléma. A koplalás, a hosszú menetelés, a járványos betegségek oly nagy mértékben apasztják seregét, hogy annak *talán egyharmadát sem tudja Magyarországra vinni.*⁶⁷

Szeptember 2-ra a hadműveleti helyzet a következőképpen alakult: Mansfeld ezen a napon érkezett *Magyarország határához*, Wallenstein

⁶³ Bethlen 1626. augusztus 26-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 88–90. o. Lásd még augusztus 29-i lev. uahhoz MTT XXVII. köt. 91. o.

⁶⁴ K. K. (sic!) 1626. augusztus 30-i lev. *Tordáról* Illésházy Gáspárhoz. CSSR Nitra, Illésházy cs. lt. corrësp. 37. sz.

⁶⁵ II. Ferdinánd lev. lásd Eszterházy M . . . II. köt. 361–363. o.

⁶⁶ Wallenstein 1626. augusztus 27-i lev. Eszterházyhoz lásd Eszterházy M . . . II. köt. 363. o.

⁶⁷ Wallenstein 1626. augusztus 30-i lev. Harrachhoz. *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 431–432. o. E levelében kifejti még azt is: „. . . es wird von nötten sein, dass der Palatinus die Päss am Weissenbergen wohl verwahren lässt und sich mit den Ungern daselbst legt, auf dass mir der Feind nicht durchbrechen kann.”

Olmützben volt, Eszterházy Pozsonyban gyűjtötte a magyar csapatokat, Bethlen hada e napon indult el *Kolozsvárról*, Horváth István *Miskolc* és *Putnok* között járt, Murtéza pedig *Pest* alatt táborozott. Mindebből világosan kitűnik, hogy Wallensteinnek ekkor Mansfeld volt az egyedüli számba jöhető ellenfele, s ő mégsem végzett vele. Noha e napon azt írta apósának, hogy megtámadja Mansfeldet, azonban ez a támadás végül is elmaradt.⁶⁸ Mansfeld szeptember 3-án vagy 4-én — mint említettük — Illésházy Gáspár cimberének kalauzolása mellett átlépte a magyar határt.⁶⁹ Wallenstein 4-én közölte Eszterházyval, elhatározott szándéka magyar területen üldözni Mansfeldet. Másnap azonban már azt írta apósának: Nem szándékozik támadó hadműveletet vezetni Magyarországon, hanem Sempténél a Vág bal partján elszáncolja magát. Ha ugyanis Mansfeld és Bethlen már egyesültek, úgyse mérékőzhet meg velük mindaddig, amíg nem kap nyolc-kilencezer főnyi magyar és ugyanannyi lengyel segélycsapatot. Azért sem üldözi Mansfeldet, mert az képes lenne Erdélyig hátrálni, csak-hogy őt kelepcébe csalja.⁷⁰

Eszterházy Miklós szeptember 4-én még bizakodva írta feleségének: „Mansfeldet utólérték már és erre jönne örömet által, de eleibe is állattunk, itt is rajta vagyunk a mint lehet: Isten ellüttem megszegyeníti”.⁷¹ Rövidesen azonban csalódnia kellett, mert megkapta Wallenstein levelét, amelyben azt közölte vele, hogy Mansfeld kicsúszott a kezci közül, s ő nem vonulhat utána Felső-Magyarországra. Kérte Eszterházyt, húzódjon a magyar hadal Semptéhez, s oda vonul ő is. „Jöhet aztán egyszerre Mansfeld, a weimari herczeg, Bethlen és a török, nem borzadok én tőlök egy cseppet sem; oly bizonyosan megveretnek, mint Mansfeld a tavasszal.” Most az a fontos, hogy Eszterházy erősítse meg a Sempte melletti palánkot, valamint a semptei és a galgócai várakat, és küldjön hozzá kétezer magyar lovast.⁷²

⁶⁸ Wallenstein 1626. szeptember 2-i lev. Olmützből Harrachhoz. *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 433. o. Vö. II. Ferdinánd szeptember 3-i, Eszterházynek írt levelével. Eszterházy M. . . II. köt. 368—369. o.

⁶⁹ Eszterházy Miklós 1626. szeptember 3-i lev. feleségéhez. TT 1901. 383. o.

⁷⁰ Eszterházy M. . . II. köt. 364. o. Lásd még Wallenstein 1626. szeptember 5-i lev. Harrachhoz. *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 434. o.

⁷¹ Eszterházy Miklós 1626. szeptember 4-i lev. feleségéhez. TT 1900. 31. o.

⁷² „Komme nun der Mansfeldt, Weimar, Bethlehem und der Türk zugleich so graust mir von ihnen kein Biszel nicht. Sei werden geschmissen so gewiss, als dem Mansfelder in Frühling wiederfahren is.” A következő napon azt írta Eszterházynek: „Tegnap óta értésünkre csett, hogy az ellenség Trencsinnél a Vágon átkelt. E szerint nem lehet többé meggátolni Bethlennel való egyesülését. Szándékunk a szabad városoknál vagy Sempténél tábort ütni, s ott vigyázni az ellenség további előnyomulására.”

Sennyey István kancellár szeptember 7-én tudósította Bécsből a nádort, hogy Wallenstein tizenötezer lovasgyaloggal vonul Magyarországra, a gyalogság és az ágyúk hátra maradnak. Bízik benne, hogy Mansfeld, „ez a veszedelem fia” rövidesen megszégyenül. Ugyanakkor a kancellár kifejtette aggodalmát is Wallenstein hadviselési módszerével szemben: „*Elhiggye nagyságod, hogy szintén úgy félek én annak az embernek dolgaitól, mint Mansfeldtől vagy tiszser jobban.*” Mindenesetre, mivel már Mansfelddel van Horváth István könnyűlovassága is, nem tanácsos Wallenstein katonáinak sem széjjelkóborolni. Tudatta még azt is, hogy a parasztlázadást leverték, s ezáltal jelentős katonai erő felszabadult, amely szükség esetén Magyarországra vihető.⁷³

Sennyeynek téves volt az az értesülése, hogy Horváth István már Mansfeldhez csatlakozott. Bethlen mezci generálisa ugyanis e napon még a bertóti táborból szólította fel Lőcse városát a hódolásra, és csak 9-én érkezett oda személyesen, s ott időzött még azután is. Mansfeld 9-én sürgette a csatlakozását, de Horváth nem sietett, ami miatt magára is vonta a gyanút, hogy az ellenség megvesztegette őt.⁷⁴

Mansfeld *Trencsén*nél átkelt a Vágon és a Nyitra völgyében vonult. Csaknem az egész szeptember hónapot itt vesztegelt végig, majd *Német-Próna* tájkán ütött tábort. Wallenstein átkelve a határon szeptember 8-án Vágújhelyre, másnap pedig *Galgócra* vonult. Innen közölte apósával, hogy a hírek szerint Mansfeld már *Besztercebányára* érkezett. Ő Galgócon várakozik a lauenburgi herceg hadára, valamint az ausztriai, krajnai és horvátországi csapatokra.⁷⁵ A császári hadvezér szeptember 12-i Galgóc-

Kéri a nádort, hogy a vele levő magyar hadakkal állandóan a közelében tartózkodjon. Eszterházy M. . . II. köt. 365–366. o.

⁷³ Lásd Eszterházy M. . . II. köt. 370–372. o. Lichtenstein Miksa herceg ugyanezen a napon azt tudatta a nádorral, hogy mivel a felső-ausztriai parasztfelkelést leverték, a császárnak 10 000 katonája lett máshol felhasználható. Uo. 368. o. A nádor szeptember 8-án 16-ra közfelkelést rendelt el a dunántúli vármegyéknek. Uo. 374–376. o.

⁷⁴ Lásd Bethlen 1626. szeptember 7-i lev. Kassa tanácsához. CSSR Kosice városi lt. Schwartzbachiana 6132. sz., Horváth István és Bornemissa János ugyanaznap lev. Lőcse tanácsához. CSSR Levoča, városi lt. II. o. 67/141. sz. Bethlen levelezése 346–347. o. Mansfeld 1626. szeptember 9-i lev. Horváth Istvánhoz. RSR Cluj, Erd. Nemz. Múz. lt. Mike. S. gyűjt., *Hain* i. m. 180. o., *Pirhalla* i. m. 403. o. azt írja, hogy Horváth István 5000 hajdú élén szeptember 20-án Galgóc mellett volt táborban, s innen adott védlevelet a káptalannak. Ha ez az adat pontos, akkor Horváth nyomon követte Wallensteint, aki szeptember 19-ig Galgócon vesztegelt, s akkor indult *Nyitra*ra. Lásd még *Kemény* i. m. 125. o.

⁷⁵ Lásd még Bethlen levelezése, 348. o. Wallenstein 1626. szeptember 9-i lev. Harrachhoz. *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 436. o. Vö. Eszterházy Miklós 1626. szeptember 19-i lev. feleségéhez. TT 1901. 384. o.

ról írt levelénc tanúsága szerint gyalogságának létszáma kb. tizenegyezer fő.⁷⁶ Három nappal később azt közölte a nádorral, hogy *Guttára* szándékszik menni, ha biztosítja arról, hogy ott élelmet talál. Javasolta, a nádor vonuljon a magyar hadakkal *Érsekújvárhoz*, hogy egymás közelében legyenek.⁷⁷

Bethlen a derékhaddal szeptember 13-án érkezett meg *Debrecenbe*. Előnyomulását az késleltette, hogy *Kolozsváron* öt napot kellett várakoznia a hadakra, *Váradon* pedig négyet. Ennek ellenére meg volt elégedve az előnyomulás gyorsaságával: „*Ilyen kevés idő alatt ilyen hadat előhozni Fejérvártól 32 mérföldnyire, előljáróját ezeltől 16 nappal előbb elbocsátani, mi nem szintén kicsin dolognak tartjuk*” — írta levelében. Szeptember 16-án akart *Rakamaznál* átkelni a Tiszán a hídon, s 29-én egyesülni *Mansfeldék* és *Murtéza* hadaival. *Serege* — írta — húszezer katonából áll, húsz ágyúval, és kétezer társzékérrel. Megnyugtatta az aggódó *Illésházyt*, hogy *Trencsénben* egyáltalán nem kell félnie *Wallenstein*től, mert az „*az Dunát könnyen el nem hagyja*”.⁷⁸

A fejedelem szeptember 17-én a *rakamazi táborból* körlevélben fordult a felső-magyarországi vármegyékhez és városokhoz: „*Nemcsak magunk Erdélyi országunknak és ahhoz tartozó birodalmunknak, hanem közönségesen egész nemzetünknek állandó békességét megmaradását akarván. Isten segítségével maradaudóképpen megszerezniünk, kellett ez derekas hadi expeditionkat is magunk sok és nagy költségével, bus gondos fáradságunkkal inditanunk. Melyre immár Isten segítségéből eddig följövén, mivel kíváltképpen az hűségteknek közönséges javára, állandó békességére néz ez mostani expeditionk, szükséges és igen méltó dolog, hogy maga közönséges javának promoteálásból magát hűségtek ki ne vonja. Annak okáért hűségteket kegyelmesen és *Serio* admoveáljuk sőt parancsoljuk is, maga közönséges javát illendőképpen meggondolván, mindjárt minden késedelem nélkül personális insurrectionival elkészülvén, siessen személyünk mellé jönni ahol táborunkat eléri és azután velünk egy értelemből legyen*

⁷⁶ Wallenstein 1626. szeptember 12-i lev. *Harrachhoz*. *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 438. o.

⁷⁷ Wallenstein 1626. szeptember 15-i lev. a nádorhoz. *Eszterházy M. . . II. köt.* 388. o. A császári hadvezér 12-én kérte *Ferdinándot*, hogy az ausztriai parasztfelkelés után felszabadult csapatokat küldjék hozzá. *Ferdinánd* 13-i levele szerint *Wallenstein* *Albert Ferenc* szász-lauenburgi herceg csapataira várakozik *Galgócson*. Uo. 387. o.

⁷⁸ Bethlen 1626. szeptember 13-i lev. *Illésházy Gáspárhoz*. *MTT XXVII. köt.* 91–92. o.

azon, hogy az magok állandó közönséges javának semmiben meg ne fogyatkozzék.”⁷⁹

A felső-magyarországi rendek e felhívás ellenére is csak vonakodva és kedvetlenül készültek a hadbavonulásra. Éppen csak annyit tettek, amennyi alól már nem vonhatták ki magukat. Intő példa volt számukra Alaghy Menyhért esete. E főúr ki akart bújni a hadjáratban való részvétel alól, de Bethlen megüzente neki: „... vagy a hitit tartsa meg, vagy jószágától válik el.”⁸⁰

Bethlen szeptember 19-én indult el Kassáról Szendrő felé.⁸¹ E napon Putnokról tudatta Illésházyval, hogy számítása szerint 23-án csatlakozik hozzá Mansfeld hada, 26-án vagy 27-én pedig Murtéza. Ezzel az egyesült sereggel — amelynek létszámát ötvenezerrel többre számította — „... az ő Felsége armadját meg akarjuk látogatni”. Bízik abban — írta —, hogy ilyen katonai erővel bátran megütközhet Wallenstein hadával, s ezért az a szándéka „... valahol leszen, megkeressük”. A táborból egy ismeretlen levélíró felszólította Illésházyt: küldjön értesítést Turóc, Árva és Trencsén vármegyék magatartásáról, mert ha szükséges Bethlen katonai segítséget küld oda is.⁸²

Szeptember elején Magyarországon már elterjedt IV. Keresztély dán király augusztus 27-i lutheri vereségének a híre. A dán király a Tilly vezette liga-csapatoktól elszenvedett vereség alkalmával nyolcezer katonát veszített. Tisztjaink felét, az egész podgyászvonatát, s az egész tüzéségét. Így kénytelen volt visszavonulni saját országának védelmére.⁸³ Ez a vereség azonban, amelynek híre természetesen Bethlenhez is elérkezett, nem befolyásolta döntő mértékben a fejedelem további cselekedeteit. Egyfelől nyilván azért nem, mert a fejedelem a dán királyt csak az egyik katonai tényezőnek tekintette a Habsburg-ellenes táborban. Másfelől pedig ez az

⁷⁹ Bethlen 1626. szeptember 17-i körlevele Szepes vármegyéhez. CSSR Levoča, Szepes vm. lt. fasc. III. n. 193.

⁸⁰ Szilágyi: I. Rákóczi György. III. o. A későbbiekben azonban elmondja, hogy Bethlen számításba véve a felső-magyarországi nemesség hangulatát, személyes részvételüket a hadjáratban fenyegetései dacára sem erőszakolta. Uo. 113. o. Lásd még Rákóczi György 1626. szeptember 17-i lev. Réz Andrásához. TT 1894. 678–679. o.

⁸¹ Bethlen 1626. szeptember 19-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 93–94. o. Lásd még CSSR Košice, városi lt. Prot. H III/2. pur. 14. 263. o.

⁸² K. K. (sic!) 1626. szeptember 19-i lev. Illésházy Gáspárhoz. CSSR Nitra, Illésházy cs. lt. corresp. 37. sz.

⁸³ Eszterházy Miklós 1626. szeptember 5-én írta Pozsonyból feleségének: „A dániai kevély és bolond királyt megszegyenítette Isten. Minden hadát fölverte Tilly: maga valami városban szaladott.” TT 1900. 31. o.

ütközet nagyon távol volt, s a korabeli közlekedési viszonyok között annak negatív hatásait csak meglehetősen későn érezhette. Sokkal közvetlenebbül érintette helyzetét az ausztriai parasztfelkelés leverése. Mindezek ellenére Bethlen bízott abban, hogy Mansfeld és Murtéza segélycsapataival egyesülve könnyen megmérkőzhet Wallenstein — csapaterősítésekkel növelt — seregével is. Ezért számára a három sereg mielőbbi egyesítése volt a legdöntőbb, legfontosabb feladat.

Az egyesülés lehetősége azonban szeptember közepére kétségessé vált. Mansfeld és a weimari herceg ekkor még nem tudták bizonyosan, hogy jön-e egyáltalán Bethlen? Tájékozatlanságuk miatt nem is merték tovább folytatni útjukat Garamszentkeresztről kelet felé, hanem visszahúzódtak *Bajmóc* alá. Így nemhogy közelebb jutottak volna Bethlenhez, hanem még távolodtak tőle, Mansfeld alapján véve nem is akart Magyarországon küzdeni, hanem inkább Bethlen támogatásával vissza akart térni a német birodalomba. A fejedelem természetesen ebbe nem egyezett bele, s szeptember 23-án *Fülekről* azt üzenté neki: ha Wallenstein nem közeledik Érsekújvár felé, akkor a Zsitva mentén jöjjön le *Báthoz*, és ott várakozzék az erdélyi hadseregre. Ha ez nem volna lehetséges az ellenség miatt, akkor forduljanak vissza Garamszentkeresztre, és onnan Korponán át az Ipolyságra vagy *Drégelyalánkhöz* jöjjenek. Horváth Istvánt nála hagyja kísérőnek — írta a fejedelem —, nem tudva, hogy Horváth serege Mansfeldéktől elválva külön utakon jár.⁸⁴

Wallenstein szeptember 19-éig *Galgócon* vesztegelt, ahonnan *Nyitra*dra vonult, és itt 25-éig ismét megállapodott. A legnagyobb problémája az ellátás megoldatlansága volt, noha Eszterházy saját levelének tanúsága szerint rengeteget fáradozott ebben az ügyben. Panaszkodott is feleségének: Wallenstein azt kívánja, „... hogy mint hollófiókat őket is mind csak az én gondviselésem tartsa és hogy mindenütt én legyek velk is. Látja az Isten, hogy majd lépni sem tudnak mások gondviselése nélkül. Kik igen csintalan népek is. Számptalan károkat tesznek.”⁸⁵ Egy császárpárti krónikás

⁸⁴ Lásd *Gindely*: Okmánytár... 422–423. o. Eszterházy szeptember 18-án azt írta Pozsonyból feleségének: „*Mansfeld Sz. Körösztől sáncolta be magát. Eléggé fogyasztják a rosszakat mindenkép.*” TT 1900. 32. o. Más adat szerint Mansfeld Bethlenhez vonultában szeptember 26-án körülzárta és megostromolta *Kesselőkö* várát. Miután a vár kapuját löporral bedöntötte, a várat hatalmába kerítette. A vár ura Majtényi Bertalan és öccse Mihály fogságba estek. Mansfeld a környező vidéket felprédálta. Mv. Bars vm. 353. o.

⁸⁵ Eszterházy Miklós 1626. szeptember 18-i lev. feleségéhez. TT 1900. 32. o. Trencsén városa 1626. szeptember 19-én levelet kapott Wallensteintől. Ebben a

feljegyzése szerint ez a „csintalanság” olyan méreteket öltött, hogy Wallenstein „... édes hazánkat Magyar-Országot harmincz mély földnyéire mind felprédálná és azt szörnyen él pusztítá, halhatatlan nagy istentelenségeket tselekedvén benne”.⁸⁶

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy hasonló pusztításokat végeztek Mansfeld katonái is Magyarországon. Ennek oka alapvetően az volt, hogy a nehézkesen mozgó, kellő helyismerettel nem rendelkező nyugat-európai gyalogos seregek egyszerre kicsiny hadtápterületen tartózkodva mértéken felül kiélték a vidéket. Az alacsony népsűrűségű magyarországi területen hamar elfogytak a tartalékok, s az éhségtől hajtva a legkegyetlenebb eszközökkel vették el a lakosság — elsősorban természetesen a jobbágyok — minden maradék élelmét. Ezzel szemben például Bethlen lovasserege összehasonlíthatatlanul nagyobb hadtápterületről élve és természetesen megfelelő helyismerettel is rendelkezve, kevésbé élt ki azt a vidéket, ahol tartózkodott, noha természetesen e sereg vonulása is nem kevés kárt okozott a jobbágyoknak.

Wallenstein és Mansfeld seregeinek magyarországi tartózkodása is szemléletesen bizonyítja a nyugati seregek stratégiájának alapvető gyengéit. Mindenekelőtt az élelmezés biztosításának nehézségeit, amely a ritkán lakott magyarországi területen sokkal pregnánsabban mutatkozott meg, mint a birodalomban. Ezt az alapvető hadművészeti tényezőt azonban a történeti és hadtörténeti irodalom vagy egyáltalán, vagy csak elégtelen mértékben vette figyelembe Wallenstein és Mansfeld tevékenységének bírálatánál.⁸⁷

Wallenstein szeptember 20-án *Nyitrán* értesült arról, hogy Bethlen *Rimaszombatba* érkezett, s Murtéza budai pasa pedig körülvárta és ostrom alá vette *Nógrád* várát. A császári hadvezér azt tervezte, hogy 23-án hajnalban az egész lovasságával, valamint kétezer lóra ültetett muskétással és tíz könnyűágyúval a vár felmentésére indul. A tervezett indulást azonban 25-ére halasztotta, mert olyan híreket kapott, hogy Bethlen *Fülekre* érkezett és egyesült a törökkel, sőt Mansfeld hadával is. Ezért azt gondolta,

császári fővezér megparancsolta, hogy Mansfeldet a városba be ne bocsássák, a hidat pedig rombolják le, mert különben a várost a lázadók közé sorolja. A hidat azonban nem lehetett lerombolni, mert azt az Illésházy tulajdonában levő vár ágyúi védték. *Károlyi J.*: A trencsényi vár. Trencsén, 1910. 84. o. Lásd még Wallenstein 1626. szeptember 25-i lev. Harrachhoz. *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 439. o.

⁸⁶ *Pethő* i. m. 208. o.

⁸⁷ A hadtáp és mindenekelőtt az élelemellátás döntő fontosságának nem kellő figyelembevételét bizonyítja különben az a körülmény is, hogy milyen kevés hadtörténeti szakmunka foglalkozott mindeddig e problémával.

hogy bevárja a magyar és horvát hadakkal érkező nádort. Eszterházy azonban 23-án *Pozsonyban* volt, s csak ezen a napon szándékozott megindulni Nyitrára.⁸⁸

A császár erősen bízott Wallenstein vállalkozásának átütő sikerében. Bízatta a nádort, hadvezére úgy helyezte el a seregét, hogy könnyen segíthet az ostromlott Nógrádon, s könnyűszerrel legyőzheti az összes ellenséget. Megerősítésére már útban van Albert szász főherceg egy teljes ezredel, akit néhány nap múlva négyezer kozák követ. Utóbbiak különösen Mansfeld mozdulataira vigyáznak majd. „Bethlen ellenséges szándéka sok jelből kiviláglik — állapította meg a császár — de ha Bethlen látni fogja, hogy mind Mansfeld, mind a török meg van verve, nem hisszük, hogy saját birtokaink felé merné hozni seregét. Ha mégis megkísérelné, akkor ellene fordítandjuk nyíltan fegyverünket.”⁸⁹

Bethlen 25-én *Füleknél* táborozott. Nem tudta, hogy hol vannak Mansfeldék, akiknek jövetelét egyre sürgette.⁹⁰ Ezen a napon értesítette Illésházyt, hogy már harmadnapja várakozik itt, mert Mansfeld és a weimari herceg Szentkeresztől visszavonultak *Bajmóc* mellé. Nagyon helytelenítette, hogy Mansfeldék négyezer embert hátra hagytak Sziléziában. Üzent is nekik, hogy azonnal induljanak Magyarországra. A helyzetet bonyolította az a körülmény, hogy az egyesülésre indult budai pasa seregét a nógrádi várórség megtámadta, mire Murtéza haragra gyulladva szeptember 22-én ostrom alá fogta a várat. Főembert küldött hozzá üzenettel, hogy elvonja őt *Nógrád* alól, s reméli, sikerrel jár a küldöttség. Az a terve, hogy 26-án *Szécsényhez*, 27-én *Gyarmathoz*, 28-án pedig *Drégelypalánkhoz* vonul. Itt egyesül Murtéza pasával, akinek a hírek szerint húszezer katonája van. Az ellenségről olyan híreket kapott, hogy *Guttánál* építi a sáncokat. Harcfelderítő osztagot küldött előre, akiktől rövidesen újabb híradást vár.⁹¹

Wallenstein 25-én indult meg *Nyitráról*, s másnap érkezett meg *Érsckújvárra*. A nehéztüzérségét és a málha nagyobb részét itt hagyta. Muskétá-

⁸⁸ Lásd Wallenstein 1626. szeptember 22-i lev. Harrachhoz. *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 440. o., továbbá Eszterházy Miklós szeptember 23-i lev. feleségéhez, melyben többek között tudósítja arról is, hogy több foglyot ejtettek, és többet le is vágtak Horváth István katonái közül. TT 1901. 384. o. Lásd még *Gyalóky* i. m. HK 1929. 441. o.

⁸⁹ II. Ferdinánd 1626. szeptember 23-i lev. a nádorhoz. Eszterházy M... II. köt. 390., 391. o.

⁹⁰ Bethlen 1626. szeptember 25-i lev. a weimari herceghez. *Gindely*: Okmánytár... 419. o. Lásd még ugyanaznapi lev. Bethlen levelezése, 349. o.

⁹¹ Bethlen 1626. szeptember 25-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MFT XXVII. köt. 95–96. o. Vö. *Fraknói* (*Frankl*) i. m. II. köt. 190. o.

sait lóra ültette, és így vonult tovább Léva felé, ahová 27-én érkezett meg.⁹² Serege pontos létszámának megállapítása szinte lehetetlen feladat. A különböző források húszszertől negyvenzerig terjedő létszámokról írnak. Számításaim szerint Wallenstein serege ekkor a magyar—horvát segélycsapatokkal is alig haladhatta meg a húszszer főt. E sereg három napi élelemmel indult el Érsekújvárról Nógrád irányába. Kemény János szerint az volt Wallenstein terve, „... hogy Nógrádot megsegítvén, s az törököt alóla elvervén, az véliünk való török conjunctioját impediálja: azonban az Mansfeld hadának is eleiben eshessék.”⁹³

Szeptember 26-án alkudozási ajánlattal érkezett futár Bethlentől Eszterházyhoz. A nádor a futárt tovább küldte Ferdinándhoz, maga pedig Kéry János követe által felkérte a fejedelmet, hogy ne támogassa a törököt.⁹⁴

Bethlen szeptember 28-án a Balassagyarmat melletti *Csalomia* nevű falunál állomásozott. Több levélben sürgette a 12 mérföldnyire táborozó Mansfeldet és a weimari herceget a mielőbbi csatlakozásra. Tudatta velük, hogy beláthatatlan következményeket vonhat maga után késlekedésük, mert Wallenstein egyre közeledik, s nem biztos, hogy Murtéza abba hagyja-e Nógrád vívását, és megsegíti-e őt a császáriak megérkezése előtt.⁹⁵ Wallenstein ekkor négy magyar mérföldnyi távolságra volt, Murtéza pedig három mérföldnyire. Bethlen — Kemény János visszaemlékezése szerint — „nagy busulásban” volt, „mert mezei fizetett színhadát Horváth István mezei generállissal elküldötte vala, hogy megsegitené és egyezne Mansfelddel.”⁹⁶

Szeptember 29-én Wallenstein lassan előnyomuló serege csak két mérföldnyire közelítette meg Bethlen táborát. A fejedelem ezen a napon erősen harcfelderítő osztagot küldött előre az ellenség kikémlelésére Egri István parancsnoksága alatt. A mintegy ötszáz főből álló osztag az Ipolyságon túl összeütközött Wallenstein magyar előhadával, s azzal reggel 9 órától késő délutánig csatázott. A fejedelem e napon két sürgető levelet is küldött Mansfeldékhez. Ezekben már előre kilátásba helyezte, ha Wallenstein gya-

⁹² Wallenstein 1626. szeptember 27-i lev. Harrachhoz. *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 442. o.

⁹³ Wallenstein sereglétszámával kapcsolatban lásd a már idézett angol kimutatást, amely szerint 1626-ban Magyarországon a császárnak 15 000 gyalogosa és 3000 lovasa volt. *Marczali*: Regesták. 146—147. o.

⁹⁴ Lásd Eszterházy Miklós 1626. szeptember 27-i lev. feleségéhez. TT 1900. 33. o., továbbá Eszterházy M. . . II. köt. 391—393. o.

⁹⁵ Bethlen 1626. szeptember 28-i lev. Mansfeldhez. *Gindely*: Okmánytár. . . 420. o.

⁹⁶ Kemény i. m. 121. o.

logsága erősebb lesz az övénél, akkor nem ütközik meg vele, hanem visszavonul, hogy egyesülhessen Mansfeld és a weimari herceg gyalogosseregével.⁹⁷

Az Egri István parancsnoksága alatt tevékenykedő harcfelderítő osztag 29-én estére visszahúzódott *Drégelypalánkra*, ahová időközben beérkezett Murtéza seregének mintegy háromezer lovasból álló előosztaga is. Mögötte a török sereg négyezer szekérből álló vonatának egy része igyekezett az Ipoly völgyébe jutni.

Este 8 órakor érkezett meg Bethlenhez Eszterházy követe, Kéry János, akire Bethlen ugyan mérges volt, amiért „hátán hozta az ellenséget”, de nem sokkal később visszaindította a válasszal a nádorhoz. Levelében előadta, hogy Murtéza *Nógrád* elleni tervéről csak 23-án értesült Bosnyák Tamástól. Azóta már hat követséget küldött a pasához, hogy szüntesse be a vár ostromát. Ma kapott tőle olyan választ, miszerint ha Bethlen nem akarja *Nógrád* ostromát, felhagy azzal, és szeptember 30-án délig az egész török haddal csatlakozik a fejedelemhez. „*A törököt várak vételére, nemzetünk pusztítására soha nem segítjük; de hogy simpliciter magunkat tőle elszakassuk, ilyen bizonytalan állapotban, Kegyelmed azt is okosságával considerálhatja. — Im mi itt vagyunk és reggel Palánkhoz elő megyünk. Ha ki reánk jön, magunkat a mint lehet megoltalmazzuk, isten velünk lévén.*” A fegyveres megoldás mellett azonban rögtön felcsillantja a békés megegyezés lehetőségét is, — „*de jobb talán ne ontsunk uram keresztény vért, tartsa ő felsége más nagyobb és hasznosb szolgálatra ezt a két szép keresztény hadt, mely kegyelmeddel és mi velünk vagyon; mert ha maga kegyelmed meglátná is ezt a magyar hadat, mi azt reméljük, hogy szánná véreket ontani, ha szintén lehetne is. Csak értsük az ő felséges kegyelmes akaratját és kegyelmed méltó kívánságát, igyekezzünk mi is magunkat az szent békességhez alkalmaztatni, kihez az töröknek is mi ugy tudjuk kedve fog lenni.*”⁹⁸

Kéry János visszaindult a nádorhoz a fejedelem bizakodó hangú levelével. A valóságban azonban Bethlen ugyancsak komoly aggodalommal tekintett az elkövetkező nap elé. Egyelőre mindössze háromezer főnyi török had volt mellette, s Murtéza beérkezését a derékhaddal csak másnap délre lehetett várni. Mansfeldékét pedig — ha egyáltalán jönnek — csak napok múlva! Ugyanakkor vele szemben támadásra készen közledek Wallenstein

⁹⁷ Bethlen 1626. szeptember 29-én kelt két levelét Mansfeldhez lásd *Gindely: Okmánytár.* . . 422—425. o.

⁹⁸ Bethlen 1626. szeptember 29-i lev. a nádorhoz. Eszterházy M. . . II. köt. 396—398. o.

parancsnoksága alatt Nyugat-Európa egyik legképzettebb hadserege, amely a nádor vezette magyar és horvát csapatokkal még létszámban is túlszárnyalja a Murtéza csatlakozása nélkül tizennyolcezer főnél nem nagyobb hadát. Pedig a fegyverzeti és harcképzettségi különbséget számba véve, még Murtéza tíz-tizenkétezer főnyi derékhadának beérkezése esetén is hátrányosabb helyzetben van, mint a császáriak. Az események után Kemény János füle hallatára mondta Bethlen, „*hogy soha oly szoros igye nem volt, kinek végít ugy rettegte volna, méltán is*”.

Bethlen korábban Mansfeld tizenötezer főnyinek tudott gyalogoshadával és Murtéza tizennyolc-húszezernek remélt török—tatár seregével egyesülve, az összesen mintegy ötven-ötvenötezer létszámnak remélt haderővel kész volt nyílt ütközetbe bocsátkozni Wallensteinnek a magyarokkal és horvátokkal együtt húszezeret meg nem haladó seregével. Ilyen nagy létszámbeli különbség mellett nem alaptalanul számíthatott arra, hogy nyílt ütközetben olyan győzelmet arathat a császár seregén, amely, ha nem is dönti el a nagy európai küzdelem sorsát, de fordulatot jelenthet abban. Magyarországi viszonylatban pedig olyan engedményekre kényszerítheti Ferdinándot, amelyek már csaknem valóraváltják az ő nagy politikai céljait. A csata döntő tényezőjét képező Mansfeld-féle gyalogossereg távolléte azonban — párosulva Murtéza érkezésének bizonytalanságával és Wallenstein seregének szokatlanul és váratlanul gyors előnyomulásával — alapvetően felforgatták Bethlen számításait! Mansfeldék nélkül egy nyílt ütközet esélyei Wallenstein javára billentek, s ezért Bethlen nem alaptalan aggodalommal tekintett az elkövetkező nap elé! Az előrenyomulást Drégelypalánkig azonban folytatnia kellett mindenképpen, mert csak ily módon biztosíthatta Murtéza csatlakozását.⁹⁹

Mindezeket figyelembe véve szeptember 30-án hajnalban a fejedlem „dobot üttetett”, és előnyomult *Drégelypalánkhoz*. Nem sokkal később kezdetét vette Wallenstein előosztagainak kibontakozása is az ipolysági szorosból. Bethlen a feltartóztatásukra lovasosztagot küldött előre, és kez-

⁹⁹ *Szildgyi*: I. Rákóczi György c. biográfiájában (112. o.) Bethlen és Murtéza hadát összesen 44 000 főnek írja (14 000 lovas kopjás, 8000 gyalogos, 2000 román segélycsapat és 20 000 török—tatár segélyhad). Ez mindenképpen túlzott adat, mert Bethlen serege Horváth István nélkül nem haladta meg a 16—17 000 főt, s Murtéza hada is legfeljebb ennyi volt. Így Bethlennek a 30 000 főt alig meghaladó sereggel nem volt tanácsos nyílt ütközetet kezdeni az alig néhány ezer fővel kevesebb, de jobb fegyverzetű és képzettségű császáriakkal. Lásd *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 391. o.

detét vette a két sereg elővédjeinek csatározása. Dél előtt 10 óra tájban végre beérkezett Murtéza is a derékhaddal, s ekkor Bethlen harcrendbe állíthatta a magyar és török sereget.¹⁰⁰

A fejedelem maga is lóra ült, hogy személyesen vezesse a súlyosnak ígérkező küzdelmet. A nagy sietségben és zűrzavarban csak elkésvé gondoskodott vezénylő generális kinevezéséről a magyar hadak élé. Választása végül is Petneházy István jení kapitányra esett. A „*kisded, módos, immár öreg idejü, de hires vitéz urember*” — Kemény János visszaemlékezése szerint — méltatlankodva szólt a fejedelemhez ilyesféle szavakkal: Felséged, nem most volna az ideje, ha mit akart Felséged énrcám bízni, holott az hadaknak nincs arról rendelkezésük, s ki fogadja az én parancsolatomat? Menj csak el uram — nyugtatta meg a fejedelem —, meghisznek, mert esmérnek tégedet. De hogy még nagyobb legyen hiteled, fogd, itt a vezéri botom! S ezzel kivette fegyverhordozója kezéből fejedelmi tollas botját, és átadta Petneházynek. Erre az öreg katoná megnyugodva elvágatott rendelkezéseket osztani. Ekkor a fejedelem jelzászlóhordozója, Kemény János fordult Bethlenhez a következő szavakkal: Kegyelmes uram! Ha el nem viszem böcsülettel Felséged jelzászlóját valahová kívántatik, bátor fejem essék el érette. De egyik kezemmel azt, a másikkal fékmlőt viselvén, oltalmazására elégségem nincsen. Azért maga méltóságában járván, rendeljen az jelzászlóra vigyázókat is. Bethlen két főembert rendelt Kemény János mellé és kíséretükben az ellenség szemrevételezésére indult. Egy magas dombra lovagoltak, és innen figyelték a császári sereg kibontakozását.

Déltájban beérkezett a színhelyre a császári sereg zöme, úgy, hogy Murtéza csatlakozása valóban a legutolsó pillanatokban történt. Naplementekor, délután 5 óra körül megérkezett Wallenstein is, aki meglátva Bethlen seregének harcrendben való felsorakozását a Nagyfalun át az Ipolyba ömlő patak mögött, szintén csatarendbe állította seregét. Amire azonban ez végbement, már teljesen besötétedett. Wallenstein figyelembe véve a sötétség beálltát, csapatainak fáradtságát, valamint azt, hogy Bethlen serege a patak medre által képzett keskeny árkot igen jól felhasználhatja arcvonalának védelmére, a döntő összecsapást másnapra halasztotta. Ezért parancsot adott a harcrend felbontására és táborba szállásra.¹⁰¹

Bethlen látta, hogy a császári katonák tábortüzeket gyújtanak. Ez világossá tette előtte, hogy ezen a napon már nem szándékoznak támadást

¹⁰⁰ Lásd Bethlen 1626. október 8-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 97. o.

¹⁰¹ Kemény i. m. 123 — 125. o. Az itt közölt párbeszédet feloldottam.

indítani. Ezért — mivel úgyszólván az volt az álláspontja, hogy a szoros terep inkább a gyalogosokból álló császári seregeknek kedvez, mint saját magyar és török lovasseregeknek, továbbá, hogy Mansfeld seregének beérkezésére az éjszaka folyamán semmiféle remény nincs — gyors elhatározásra jutott. A számára ugyancsak kedvezőtlen körülményeket figyelembe véve az éjszaka leple alatt visszavonta seregét *Szécsényig*, ahol tágasabb terep kínálkozott lovasai számára, és ahová megérkezhet addig Mansfeld is. Azonkívül számba vette azt is, hogy a császári sereg mindössze négy napi élelemmel jött el Érsekújvárról, s így nem valószínű, hogy követni fogja visszahúzódó csapatait.¹⁰²

Közölte tervét Murtézával is, de a harcias budai pasa tiltakozott a visszavonulás ellen: Uram, jobb volna mindkettőnknek tisztességesen, „fehér orcával elveszni a harcon”, mint megfutamodva „hátunkon vinni a német király hadát” a fényes arcú padisah birodalmára! Nem jól beszélsz vitéz pasa — nyugtatta őt a fejedelem. Nem tapasztaltad talán még azt, hogy a kos minél hátrább mászik midőn mással harcol, annál sebesebben és keményebben ütközik ha előre rohan? Én is azért nem elfutni, hanem hátrább szállani az említett okokért akarok! Végül indokainak előszámlálásával elérte a pasánál, hogy ő is helyesnek tartsa az átmeneti visszavonulást. A teljes besötétedésig a seregek harcrendben álltak, minden esetleges császári támadás fogadására készen. Ekkor érkezett meg a magyar táborba Kéry János, Eszterházy követe, akin keresztül a fejedelem — mint már említettük — másnap délig fegyverszünetet ajánlott az ellenségnek. Wallenstein azonban csak reggelig tartó fegyverszünethez járult hozzá, s így Bethlennek sürgősen kellett cselekednie. A tábortüzeket égve hagyatta, és mintegy négy-ötezer lovas utóvéd fedezete mellett észrevétlenül megkezdte a visszavonulást.

A visszavonulás menetrendjében elől haladtak a tábori szekerek, az „Impedimentumok”, a gyalogság, azután pedig az addig harcrendben állott lovasseregek. „Mint olyan éjszakai dologban megegyveledvén török és magyarság, sok csintalanság is esék, egymást fosztogatván s némelyeket életektől is nemcsak javoktól.”

Bethlen egy keveset pihent Balassagyarmaton, mialatt a seregek egy-

¹⁰² „... az ellenség felől bizonyos hireink érkeztek vala, ki Ujvár mellett hagyta minden terhét, szekereit, egy könnyű diadalra indult volt meg, negyed napi élest hozván magával...” Bethlen 1626. október 8-i beszámolója Illésházy Gáspár számára. MTT XXVII. köt. 97. o.

huzamban Szécsényig vonultak. Kemény följegyzése szerint: „... *vala pedig titkos jele a fejedelem nevének azon éjjel: fejeér ló.*”¹⁰³

Wallenstein október 1-én reggel amikor hírt kapott Bethlen elvonulásáról, nem adott parancsot az ellenség üldözésére, hanem haditanácskozásra hívta össze alparancsnokait. A tanácskozáson főbb tisztjein kívül részt vett Eszterházy Miklós nádor és Zrínyi György horvát bán is. Zrínyi, valamint Albert Ferenc herceg azon a véleményen voltak, hogy üldözni kell a megerősödése érdekében visszavonult sereget. A császári tisztek, mindenképp Wallenstein azonban ellenkező álláspontot foglaltak el. Úgy vélekedtek, hogy nem tanácsos az önként visszavonult ellenséget követniük, mert az újabb veszélyekkel teli helyre csalná maga után a podgyász nélküli, élelmezési nehézségekkel küzdő császáriakat. Most már számítani kell a rossz idő bekövetkezésére is — hangzott a további érvelés —, és figyelembe kell venni azt, hogy a sereg Nógrád fölmentésével elérte célját. Ezek alapján Wallenstein — abban a hiszemben, hogy Bethlen már egyesült is Mansfelddel — még reggel 7 órakor parancsot adott az Érsekújvárra való visszatérésre.¹⁰⁴

Ily módon Drégelypalánknál az a meglehetősen sajátos helyzet következett be, hogy a két nagy hadsereg szembetalálkozott egymással és jelentéktelen előcsatározások után néhány óras eltéréssel mindkettő vezetője a visszavonulás mellett döntött.

*

A történetet meglehetősen különféleképpen értékelték már a résztvevők és a kortársak is, ami azután végig húzódott az utókor történetírásában.

A csatateret előbb elhagyó Bethlen, alig egy héttel későbbi levelében a következőkkel indokolta visszavonulását: „*Mi is considerálván sok inconvenienciákat, praesertim az helynek rettenetes iniquitását, ahol szemben találkoztunk vala véllek állani; igazat irunk, hadunknak felét el nem fértethettük az oldalon, de onnét is lövésivel hátra verhetett volna; az török is fáradva lévén, ki akkor szállott, ki akkor érkezett, az harcshoz készen nem lehetett; Mansfelddel való*

¹⁰³ Kemény i. m. 125—126. o., Breit i. m. XV. köt. 433. o. Bethlen idézett levele alapján 1200 lovas hátrahagyásáról ír: „... *12 seregeinket hátra hagyván.*...” MTT XXVII. köt. 98. o. Egy sereg azonban nem 100 lovasból, hanem elvileg 500, gyakorlatilag 3—400 lovasból állott. A drégelypalánki találkozáshoz lásd még *Katona* i. m. XXXI. köt. 238. o., Eszterházy M. . . II. köt. 394—395. o.

¹⁰⁴ Wallenstein 1626. október 1-i lev. Harrachhoz, valamint ugyaneznapi jelentése II. Ferdinándhoz. *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 443—444. o.

coniunctionkat is szükségesnek gondolván: tetczék stratagemával hogy éljünk . . .”¹⁰⁵

Wallenstein október 1-én apósának írt levelében illetve az ahhoz mellékelte, s a császárnak küldött jelentésében a haditanács döntésével, az élelmezési nehézségekkel indokolta az üldözés elmaradását, és a visszavonulást. Legfőképpen pedig azzal, hogy Bethlen már nyilvánvalóan egyesült Mansfeld seregével, ami által nagy túlerőre tett szert.¹⁰⁶

Eszterházy Miklós október 6-án levelében azt írta Bethlennek: „*Mi im most azzal az reménységgel, hogy felséged kimegyen az mi kegyelmes urunk ditiojából és szekereink kedvéért is, visszatérünk ide Ujvárhoz . . .*” Hozzátette, „*. . . akarám kérnem nagy böcsülettel felségedet . . . , hogy minket az mi határunkban és kegyelmes urunk birodalmában ne háborgasson meg*”.¹⁰⁷ Néhány nappal később azt üzentte feleségének: „*Mi ide még kétség alatt vagyunk, ha békességet fog-e Bethlen fejedelem kívánni, avagy még újabb veszélt keres magának és feleinek is . . .*”¹⁰⁸

Bornemissza János, Bethlen kassai kapitánya, október 6-án úgy tudta, hogy a császáriak futottak meg: „*Tudom sok hireket hintegetnek kegyelmeteknél, de így értse kegyelmetek, hogy Nógrádot akarván az német segíteni nem tudván az Urunk menetelit, szemben ütköztenek, ott ese valami az német atyafiakon el annyira, hogy megfutamottanak, s mennek az mint mehetnek, s ő felsége is utánok siet, mire mehet isten tudja.*”¹⁰⁹

Az ütközetben résztvevő Kemény János éppen ellenkezőleg, úgy értékelte a helyzetet, hogy a magyaroknak kellett visszavonulniuk, „*az ellenségnek véletlen érkezett nagy erejétől és az harchelynek alkalmatlanságától való féltünkben . . .*” Ezzel szemben a császáriak visszavonulását „*az Istennek csudálatos cselekedeti*”-nek látta: A császáriak „*Istentől megrémítettvén, azt hitetvén el vélek, hogy mi . . . minden rész hadakkal megegyeztünk volna és reggelre kelve megharcolunk vélek . . .*” A Mansfelddel megerősödött sereggel nem mertek

¹⁰⁵ Bethlen 1626. október 8-i id. lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 198. o. A fejedelem annyira előnyösnek látta Wallenstein helyzetét Palánknál, hogy azt írta, a császáriak: „*kezükben tartott victóridjukat*” veszítették ott el. MTT XXVII. köt. 198. o.

¹⁰⁶ Lásd Wallenstein id. október 1-i leveleit. *Gyalóky* nem kellően megalapozott eszme-futtatásaiban kétségbe vonja, hogy Wallenstein egyáltalán meg akart volna ütközni akár Murtézával, akár Bethlennel. i. m. HK 1929. 443. o.

¹⁰⁷ Eszterházy Miklós 1626. október 6-i lev. Bethlenhez. Eszterházy M. . . II. köt. 404–407. o.

¹⁰⁸ Eszterházy Miklós 1626. október 11-i lev. feleségéhez. TT 1901. 385. o.

¹⁰⁹ Bornemissza János 1626. október 6-i lev. Kassáról Eperjes tanácsához. CSSR Presov, városi lt. 1625–1626.

nyílt harcba bocsátkozni, „ . . . ha pedig szokások szerint muniádnák magokat sánccal és úgy akarnának oltalmazkodni, sőt ha csak halaszthatnók is harcot adni, megszorítván éhhel halnának meg, mert mint kész harcra csak harmadnap i éléssel jüttek volt . . .” A császáriak visszavonulása azonban veszteségekkel járt, mert az utóvédként visszahagyott magyar lovasok a császáriak „hátnálban sokat elhullattanak . . . Az Uristen csudálatosképpen az szinte csöppönőleg lévő keresztényén vér ontást így távoztató el, mint két vak embert, kik nem látván, egymástól félve egyik egyfelé, másik másfelé másznának hátra, úgy választá, futtatá egymástól el.”¹¹⁰

Wallensteinnek fegyvernyugvást kimondó okirata szerint: „az annyi mint bizonyos győzelmet kezünkben tartva, s tekintetbe véve azt is, mennyire idegenkedik ő császári királyi felsége a mi kegyelmes urunk a keresztényén vér ontásától, a nevezett nádornak is kedveskedni akarván, beleegyeztünk, hogy ezen egész éjen át szüneteljenek az ellenségeskedések, s semmi ellenséges cselekedet el ne követtessék, remélvén, hogy ezalatt a közjó hasznára valamely állandó egyezés jöhet létre.”¹¹¹

Klopp a harmincéves háború történetéről írott munkájában azt állítja: Wallenstein már szeptember 29-én úgy nyilatkozott a nádor előtt, hogy semmiképpen sem akar Bethlennel megütközni! A támadásra tehát egyik oldalon sem voltak hajlandók, mert mindkét hadseregnek még volt a belső ellensége, az éhség és a járványok, s ezek Wallenstein seregében voltak súlyosabbak.¹¹²

Gindely kiemeli, hogy a korabeli bécsi levelek (Wallenstein írásainak kivételével) mind elítélik a császári fővezér magaviseletét Drégelypalánknál. A császári főtisztek egyikének sem volt kedve folytatni a harcot október 1-én. Így Wallenstein biztatásai, hogy tönkre veri a törököt és Bethlent, beváltatlan ígéretek maradtak.¹¹³

Horváth Mihály azon a véleményen van, Drégelypalánknál Bethlen annak ellenére, hogy tizennyolcezer főnyi török haddal egyesült, Mansfeld és Horváth István megérkezése előtt joggal nem mert derék ütközetet kockáztatni a lovasharcra különben is alkalmatlan szűk terepen, a szerinte negyvenezernél többre szaporodott ellenséggel.¹¹⁴ Ezt az álláspontot osztja Szalay László is, hozzátéve, hogy Wallenstein „nem látta helyén a fejedel-

¹¹⁰ Kemény i. m. 125–128. o. Vö. Toldalaghi i. m. ETA I. köt. 238–239. o.

¹¹¹ Eszterházy M. . . II. köt. 401–402. o.

¹¹² Klopp i. m. 690. o.: „Beiderseitig war man zu einem Angriff nicht geneigt. Beide Heere hatten in sich selber andere Feinde, Hunger und Krankheit, dasjenige Wallensteins jedoch mehr.”

¹¹³ Gindely–Acsády i. m. 185. o.

¹¹⁴ Horváth M. i. m. V. köt. 328. o.

met Szécsény környékén felkeresni, sőt eleséghiány és a táborában kitört ragályos nyavalyák miatt visszavonult az Ipolytól a Vágig . . .”¹¹⁵

Angyal Dávid rámutat, hogy Wallenstein fáradt hadával kerülni akarta az éjszakai ütközetet, s ezért fogadta el a fegyverszünetet, aminek különben Eszterházy is örült. Véleménye szerint Bethlennek szintén nem volt tanácsos megtámadni a jobb fegyverzetű, egységesebb és harcképzettebb sereget, s ezért visszavonult. „A visszavonuló hadvezér volt a győztes.”¹¹⁶

Szekfű Gyula részletesen elemzi azokat az okokat, amelyek Wallenstein drégelypalánki elhatározásához vezették. A fővezér elégedetlen volt a császárpárti magyarokkal, akiknek nincsen gyalogságuk, sáncokat védeni — amint ez Jablunkánál is kiderült — nem tudnak, rendezetlen élelmezési szervezettelük van és politikailag megbízhatatlanok. Katonái azután nagymértékben pusztultak el Magyarországon, aminek ugyan eljéjt vehette volna, ha minél előbb megütközik Bethlennel, de ettől visszatartotta a korszak fő harcászati elve: nem kockáztatni csatában a sereget. Továbbá annak tudata, „hogy Bethlen mozgékony seregével szemben ismeretlen területen nem gyakorolhatja megszokott stratégiai tudományát”. A császári fővezér fázott a Bethlennel való ütközettől. Basta példájára hivatkozott, aki már megtapasztalta, milyen veszedelmes Magyarországon offenzíve fellépni. Végül azonban, ha nem akarta az egész seregét az éhség és pestis prédájául vetni, meg kellett próbálnia a szerencsét, és fel kellett keresnie Bethlent, aki „két előbbi támadásával ellentétben most nagy stratégiai érzékkel óvakodott előretörni, sőt minél beljebb csalta a mozdulatlanságával Wallenstein”. Amikor Wallenstein tapasztalta, hogy Bethlen észrevétlenül elhagyta a drégelypalánki csatateret „haditanácsot tartott, tisztjei a podgyász távollétét hozták fel ürügynek, hogy Érsekújvárra visszavezessék a sereget, amivel a fővezér is meg volt elégedve, csak a magyarok, a nádor és a bán siettek Bécsbe panaszkodni, hogy Wallenstein »nagy occasiot« mulasztott el Bethlen megsemmisítésére”.¹¹⁷

Wittman Tibor a Bethlenről írt biográfiában lényegében ezt a gondolatmenetet folytatja, s Bethlen visszavonulásának indokaként a fejedelem, vala-

¹¹⁵ *Szalay* i. m. IV. köt. 601. Idézi ugyanitt Eszterházy Miklós 1642. március 14-i lev. Rákóczi Györgyhöz: „nekem izente azt Bethlen fejedelem, hogy látja hogy mérszárszékre hozta azt a magyarságot, szánjam nemcsak azokat meg, hanem őket is.”

¹¹⁶ *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 391–392. o.

¹¹⁷ *Szekfű* i. m. 253–254. o. Wallenstein különben október 1-i levelében azt jelentette, hogy Bethlen szegyenletes módon szökevény lett: „. . . schändlicher Weis Feldflüchtig . . .” *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 444. o.

mint a Kemény János által megjelölt okokat fogadja el. Következmenyeiről megállapítja: „Mindenki sikernek könyvelte el e »stratagémát« [hadmozdulat]. Bethlen egy csapásra olyan előnyös helyzetbe került, hogy biztos győzelmet remélhetett ha az ellenség követi . . . De ennek feltétele az volt, hogy Wallenstein kövessc. Ez pedig elmaradt, a nagy összecsapásból nem lett semmi. A drégelypalánki találkozás a fejedelem katonai tudását csillogtatta meg, az ő erkölcsi sikerét jelentette.”¹¹⁸ Wittman a tíz évvel később megjelent szintézisben azt emelte ki, hogy mivel nem történt meg a szövetségescivel való általa fontosnak tartott egyesülés szeptember 30-ig, nem is ütközött meg Drégelypalánknál a több mint húszezer fős Habsburg-sereggel. Visszavonulásával azt akarta elérni, hogy Wallenstein kövessc őt a lovas csatára alkalmas terepre, ahol Mansfeld zsoldosai is csatlakoztak hozzá. „Ez kelepce volt Wallensteinnek, melyben biztos vereség várt rá. A császári fővezér nem is merte követni Bethlent és megkezdte a visszavonulást. Ez nem sokára menekülésbe csapott át, mikor Bethlen lovasai nyomába szegődtek.”¹¹⁹

A hadtörténeti irodalomban Gyalóky Jenő úgy foglalt állást, hogy Wallenstein „nem akart döntő csatában leszámolni Bethlennel”. Ha olyan volt a császári sereg állapota, mint amilyenek Wallenstein leveleiben rajzolta, akkor nagyon valószínű, hogy egyetlen balsikerű harc is meghozhatta volna a teljes felbomlást. „Az a véleményünk — írja —, hogy a Bethlennel való alkudozást már egyszer (szeptember 18-án) meg is pendítő császári vezér előnyomulása a fegyverszünet reményében, nem pedig valami vakmerő támadás tervével történt.” Szerinte a stratégiai visszavonulásnak Bethlen részéről hármast kellett szolgálnia: 1. a lovassereg számára kedvező terep biztosítása, 2. gyarapodás Mansfeld gyalogságával, 3. ha a császári sereg üldözőbe veszi, eltávolodik Érsekújváron hagyott hadtápjától és tüzérségétől. Mindent összevetve véleménye szerint Bethlen részéről elhibázott volt, hogy október 1-én nem vívott meg a császári sereggel, amikor az erőviszonyok olyanok voltak, hogy ha már a szembetámadás reménytelennek is látszott, egy a gyalogsággal végrehajtott megkerülő vagy átkaroló mozdulat meghozhatta volna a döntő sikert. Bethlen azonban nem bízott a diadal lehetőségében. „A győzelemben vetett erő hit, amely pedig nagy elhatározások és nagy tettek rugója lehet, benne éppen úgy nem volt meg, mint Wallensteinben.”¹²⁰

¹¹⁸ Wittman: Bethlen Gábor. 118. o.

¹¹⁹ Magyarország története. (Egyetemi tankönyv) Bp. 1962. II. köt. 187. o. E kötet IV. fejezetét Wittman T. írta.

¹²⁰ Gyalóky i. m. HK 1929. 443–459. o.

Breit azt írja, hogy Bethlen nem merete megkockáztatni a döntő mérkőzést „inkább szegyenszempire visszavonult Szécsény tájkára”. Ugyanakkor élesen elítéli Wallensteint is, aki szerinte „. . . egy hengegő, magát mindenbe beleártó, fecsegő, ugyanazt a dolgot ugyanazokkal a szavakkal folyton megismétlő, vénhedt és hadvezéri tehetségekkel nem valami dusan megáldott harambasa alak benyomást kelti, akit a szerencse csakis véletlenül kapott fel szárnyaira . . .”¹²¹

A felszabadulás utáni hadtörténelmi irodalom nem foglalkozott részletesen Bethlen 1626-os hadjáratával. Az 1954-ben megjelent Hadtörténelmi Jegyzetben ilyen értékelést olvashatunk a drégelypalánki eseményekről: „A szécsényi visszavonulás ravaszul felállított kelepce volt Wallenstein számára. Bethlen egy csapásra olyan kedvező helyzetet teremtett, hogy biztos győzelmet remélhetett. *Wallenstein csak a vereség és menekülés között választhatott.*”¹²² Hasonló álláspontot foglaltam el magam is 1956-ban megjelent cikkemben,¹²³ az 1959-ben készült összefoglaló munkában pedig Bethlen időnyerésre való törekvését emeltem ki.¹²⁴

Ez a vázlatos áttekintés is megmutatja, hogy a drégelypalánki eseményeket mind a kortársak, mind az utódok meglehetősen eltérő módon értékelték. Volt, aki Wallensteint hibáztatta, amiért nem támadta meg szeptember 30-án Bethlent, illetve nem üldözte október 1-én reggel őt. Ugyanakkor volt olyan nézet is, amely Bethlen részéről nem tartotta indokoltnak a drégelypalánki harcászínhely elhagyását. Mások a kényszerű visszavonulást valamiféle fölényes stratégiai manővernek minősítették.

Ahhoz, hogy helyesen tudjuk megítélni mind Bethlen, mind pedig Wallenstein helyzetét és ténykedését, sokkal nagyobb súllyal kell figyelembe venni azt a körülményt, hogy a hadászat, a hadvezetés alá van rendelve a politikai célkitűzéseknek. Ugyanakkor nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani a

¹²¹ Breit i. m. XV. köt. 453–461. o.

¹²² Hadtörténelem. Jegyzet a Honvéd Akadémia számára. Budapest, 1954. I. köt. 244. o.

¹²³ Lásd munkám: A drégelypalánki ütközet. Katonai Szemle 1956. 10. sz. 162–169. o. Ez az évfordulós megemlékezés új kutatás nélkül, döntő mértékben a részt vevő Kemény János visszaemlékezése, valamint a megjelent irodalom alapján készült, s ezért több tekintetben korrekcióra szorul. Így Bethlen hadseregének létszámát, Wallenstein hadvezéri értékelését, Mansfeld érkezésének időpontját illetően, amelyeket újabb kutatási eredményeim módosítanak. Ugyanakkor a cikk nem mentes Bethlen hadseregének és hadművészetének túlértékelésétől sem, amit jelen munkámban igyekeztem kiküszöbölni.

¹²⁴ Az egyetemes és a magyar hadművészet története. (Rövid összefoglalás) I/1. köt. Budapest, 1959. 316. o.

szembenálló hadseregek összetételéből, fegyverzeti és élelemellátásából, harcképzettségi fokából credő objektív tényezőknek is.

Ezek szellemében kell látnunk a bécsi udvar fő politikai törekvését: meg kívánta akadályozni, hogy Bethlen Mansfeld és Murtéza csapataival megerősödött serege betörjön az örökös tartományokba, a még nem régen pacifikált morva, sziléziai vagy a forrongó osztrák területre. Ez az előnyomulás előre nem látható következményeket vonhatott volna maga után, nemcsak az örökös tartományokban, hanem a birodalmi fő hadszíntéren is. E törekvése párosult azzal az igyekezettel, hogy megakadályozzák a nyílt török háború kitörését, s ha lehet elhárítsák az újabb török foglalásokat is. *E politikai célok megvalósításának pedig nem volt elengedhetetlen előfeltétele a Bethlen és a Murtéza serege fölötti megsemmisítő győzelem!* Sőt, utóbbi egyáltalán nem is volt kívánatos, mert előreláthatólag maga után vont a katonai presztízisére érzékeny török hatalom nagyobb erejű megtorló akcióját. A császári hadvezetés ezért Mansfeld és a weimari herceg serege fölött akart döntő győzelmet aratni, mert azok visszakérülve a birodalmi fő hadszíntérre, akadályozhatták volna a Habsburg-blokk elképzelésének valóra váltását.

Wallenstein október 1-ig terjedő ténykedését mindenekelőtt abból a szemszögből kell vizsgálnunk, hogy az milyen mértékben segítette elő a politikai célokat? Ezt szemelőtt tartva pedig tárgyilagosan a következőket kell megállapítanunk: Mansfeldet a fő hadszíntérről mellékhadszíntérre toltta, a török Nógrád elfoglalására irányuló szándékát — Bethlen segítségével ugyan, de — megakadályozta, és magyarországi viszonylagosan gyors előretörésével meggátolta Bethlen és szövetségeseinek benyomulását az örökös tartományokba.

Éppen ezért véleményem szerint Wallenstein hadvezéri ténykedésének szigorú elmarasztalása, sőt annak gúnyolása, nem megalapozott. Az ilyen és hasonló értékelések a korabeli viszonyokat nem kellően ismerő, nem kellően figyelembe vevő túlzásoknak tekinthetők. Egyes történetírók Wallensteinet olyanokért teszik felelőssé, amiket rajta kívül számos más kiváló császári hadvezér sem tudott végrehajtani, egészen a XVII. század végéig, a császári hadsereg szerkezetében, fegyverzetében és főként ellátási lehetőségében végbement alapvető változások bekövetkezéséig. Ha Wallenstein „hideglelősen” félt a magyarországi hadszíntértől, az itt folytatandó harctól, ez nem gyávaságát vagy tehetetlenségét bizonyítja, hanem a viszonyok helyes felmérését.

Nem érdemes azon sem vitatkozni, hogy Wallensteinnek ténylegesen olyan „fene módon” imponált-e Bethlen.¹²⁵ Ez szubjektív tényező, amely,

ha így állt, fakadhatott abból is, hogy mindketten politizáló hadvezérek voltak. Azt azonban jól tudta, hogy azon a magyarországi terepen, ahol Bethlen vagy Murtéza zömében lovashada minden nagyobb ellátási zökkenők nélkül létezni tud, ott az ő — többségében gyalogos, nehezen mozgó — serege éhezésre, és az ennek nyomán fellépő járványok következtében pusztulásra van ítélve.

Wallenstein nem alaptalanul félt attól sem, hogy Bethlen vagy Murtéza hadára nem tud megsemmisítő vereséget mérni, ha azok nem állnak meg nyílt ütközetben összemérni erejüket. Joggal hivatkozott Basta 1604. évi, őszi hadjáratára, amikor is elődje — kiváló német zsoldos serege élén — két ütközetben is vereséget mért Bocskainak Bethlenénél összehasonlíthatatlanul gyengébb és szervezetenlenebb csapataira, mégis mindkét sikere pírruszi győzelemnek bizonyult. Végül is az ő serege ment tönkre Felső-Magyarországon, miatt Bocskai könnyűlovas csapatai már az örökös tartományok felé közeledtek.¹²⁶ Olyan könnyűlovas seregekre, mint Bethlené vagy Murtézáé, *döntő vereséget csakis a hadtápbázison lehetett volna mérni!* Az pedig egyiknek Erdélyben a másiknak valahol Kis-Ázsiában volt, amelyek jóval kívül estek Wallenstein lehetőségeinek hatásugarán.

A drégelypalánki csemények vizsgálatánál nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a császári sereg már eleve megkétségbe és kifáradva érkezett a csataterre. Az éjszakai harc a tagolt, ismeretlen terepen a fáradt zsoldos-sereg számára nem sok sikerrel kecsegtetett. Nem beszélve arról, hogy Wallensteinnek megérkezésekor még nem voltak pontos értesülései Bethlen és Murtéza hadainak pontos erejéről. Sőt arról sem, hogy a fejedelem nem egyesült-e már Mansfeld csapataival is. Ismeretlen és számára kedvezőtlen terepen, felderítetlen ellenséggel szemben erőltetett menetből harcbaszállni olyan kockázatos vállalkozás lett volna, amelyet önként egyetlen nyugat-európai hadvezér sem vállalt volna. Ehhez járult még olyan szubjektív tényező is, hogy a friedlandi hercegnek minden politikai súlya és hatalma a vele levő hadseregen nyugodott, s így kétszeresen félt azt kockára vetni.

¹²⁵ Ezt a viszonylagos gyorsaságot Nyitrától Drégelypalánkig terjedő előnyomulására kell érteni, mert különben mind Galgócon, mind Nyitrán hosszabb időt vesztegelt, részben csapaterősítésekre, részben pedig az élelemellátás megszervezésére várakozva.

¹²⁶ Lásd ezzel kapcsolatban munkáimat: A Bocskai szabadságharc 1605. évi hadjárata. HK 1955. 3–4. sz., Adatok az edelényi–besenyői csata történetéhez. HK 1956. 2. sz. A császári hadsereg támadása a Bocskai szabadságharc ellen 1604. őszén. HK 1956. 3–4. sz., továbbá: A Bocskai szabadságharc katonai története. Budapest, 1961.

Ezek miatt fogadta el Bethlen fegyverszüneti ajánlatát, amelyet kedvezőnek értékelt.

Az a meggyőződés, ha október 1-re virradólag Bethlen és Murtéza seregei a harc színhelyén maradnak, Wallenstein föltétlenül megvív velük, sőt, maga lép fel támadólag ellenük. Más tulajdonképpen nem is tethett volna, hiszen hadtápbázisának hiánya lehetlenné tette az elsáncolást, s a hosszabb védekezésre való berendezkedést ezen a helyen. Az pedig, hogy az adott helyen és az adott erőviszonyok között a nyílt ütközet Wallensteinnek lett volna kedvező, kitűnik Bethlen szavaiból is, aki Illésháznak írott levelében Wallenstein biztos győzelmi esélyéről beszélt szeptember 30-án. Ezek az esélyek október 1-re a csapatok megpihenésével csak növekedtek.¹²⁷

Az a körülmény, hogy Wallenstein október 1-én üldözésre alkalmatlan seregével nem követte a tőle éjszaka észrevétlenül elszakadt, ismeretlen helyre, de Wallenstein érsekújvári hadtápbázisától kétségtelenül még távolabbra távozó Bethlent — teljesen érthető és indokolt volt a részéről. Nem alaptalanul félt ebben az esetben döntő vereségtől vagy seregének nélkülözések miatti felbomlásától.

Bethlen ügyes manőverezését joggal dicsérték még a korabeli császárpártiak is. Látni kell azonban a *kényszerhelyzet* fennforgását mind abban, hogy előrevitte seregét *Drégelypalánkig* a bizonytalanságba Murtéza csapatai csatlakozásának biztosítása végett, mind pedig az október 1-re virradólag történt visszavonulásában. Korántsem volt Bethlen fölényes vagy nyugodt ezekben a napokban — amint ez az őt különben magasztaló *Kemény János* soraiból is kitűnik.¹²⁸ Sőt, élete egyik legváltásosabb időszakának tekintette a drégelypalánki eseményeket, amelyeknek kedvező kimenetelében kétségtelenül a szerencse is segítette őt.

Bethlen politikájának megvalósulási lehetőségei már a támadás pillanatában csorbát szenvedtek Mansfeld és IV. Keresztély vereségeivel! A Mansfeld biztos jöveteléről későn kapott híradás¹²⁹ hátráltatta hadikészülődését,

¹²⁷ Lásd Bethlen 1626. október 8-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 98. o.

¹²⁸ „... az ellenségnek hertelen és véletlen . . . érkezése miatt, bizony dolog, még az nagy fejedelem is csaknem confundáltatott vala; kit maga is azután megvallott . . .” *Kemény i. m.* 124. o.

¹²⁹ „Hogy pedig előbb ennél nem indulhattunk — írta Bethlen 1626. szeptember 13-i levelében Illésházy Gáspárnak — oka csak az, hogy 16 Augusti estve későn érkezett internuntiusok (ti. Mansfeldnek és a weimari hercegnek) a ki által tudósítottak bizonyos jöveltelekről.” MTT XXVII. köt. 92. o. Vö. Bethlen lev. 341–342. o.

Eszterházy energikus intézkedései, Wallenstein váratlanul gyors előnyomulása pedig megghiúsították azt a tervét, hogy a korábbi hadjáratok gyakorlatához hasonlóan átvigye a harc színhelyét a Habsburgok féltve őrzött örökös tartományaiba.

Hadászati téren a koalíciós hadvezetés a drégelypalánki eseményekig szinte teljesen csődöt mondott. Mansfeld későn kapta meg Bethlen tájékoztatását, de nem is sietett felhívásának eleget tenni, mert a terve eltérő volt a Bethlenétől.¹³⁰ Hasonló volt a helyzet Murtézával is, aki szintén külön utakon járt. Noha Bethlennek személyes lekötelezettje volt,¹³¹ a fejedelem felhívásának mégis csak a huszonnegyedik órában tett eleget. Bethlen hadászati elgondolása Mansfeld, Murtéza és a saját seregének összefogott csapására épült, azonban a szándékát Drégelypalánkig még ötven százalékban sem sikerült megvalósítania, Mansfeld, ez a még sohasem látott nagy hírű, de kétes jellemű condottierre, akinek gyalogságába helyezte Bethlen a legnagyobb bizalmát, messze csavargott fosztogatásba merült katonáival. Horváth István, az érsekújvári győző is külön utakon kalandozott a fejedelem hadának színe-virágával. Murtéza pedig néhány órával Wallenstein derékhadának érkezése előtt csatlakozott a fejedelemhez, ostromban, menetben kifáradt, inkább portyázásra, mint nyílt ütközetre való „mezíten és haszontalan” hadával. Némely császári forrás szerint Bethlen hada Murtéza csatlakozása után is alig haladta túl a húszezer főt.¹³²

Méltán merül fel a kérdés; miért maradt Bethlen szeptember 30-án déltől estig a drégelypalánki csatatéren, kiteve magát egy kedvezőtlen körülmények között vívott harc ugyancsak kétséges kimenetelének? E kérdés megválaszolásánál mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy Bethlen elég pontos értesülésekkel rendelkezett a császári sereg helyzetéről, erejéről, mozgásáról. Számolt azzal, hogy a teljes sereg nem sokkal besötétedés előtt érkezik a színhelyre, amikor is már nem valószínű, hogy Wallenstein ismeretlen terepen, szinte menetből csatát kezdeményez meg-

¹³⁰ Lásd Bethlen, Mansfeld és János Ernő szász-weimari herceg levelezését. *Gindely: Okmánytár . . .* 417–454. o.

¹³¹ Murteza, aki boszniai pasa volt, Bethlen ajánlatára lett 1626-ban budai pasává.

¹³² Ennyit említ *Opel* (i. m. II. köt. 597.) egykorú bécsi tudósítások alapján. Ez eltér Bethlen 1626. október 22-i levelében közölt létszámadatoktól (MTT XXVII. köt. 101. o.), ami nyilvánvalóan túlzás (15 000 gyalogosról beszél!), különben *Kemény* is azt írja, hogy Horváth hada távol volt, s ezenkívül a hadaknak „sok része zsákmányra kioszolva vala, az török hadak is még jól meg sem telepedtek vala” (i. m. 123. o.). A katonák távollétében nem lehet pusztán fegyelmetlenséget látni, hiszen a hadak tekintélyes részének mindig távol kellett lennie az élelem és takarmány beszerzése végett.

fáradt katonáival. Ez ellent mondott volna a császáriak harcászati elveinek, amelyeket Bethlen is jól ismert. Ha pedig mégis bekövetkezik egy menetből indított támadás, azt a terepakadályok mögött elhelyezett, viszonylag eléggé nagyszámú gyalogságával¹³³ meg tudta volna állítani. Hiszen mindenképpen csak nagyon rövid harcról lehetett volna szó a közeli besötétedés miatt.

Ilyen viszonylag nem nagy kockázatot pedig vállalnia kellett a fejedelmeknek. Már csak presztízsből is „a csodálatos győzelmi lehetőséggel” kecsgettett török csapatok miatt, de saját serege harci moráljának biztosítása végett is. Nem beszélve arról, hogy Bethlen csapatai már Murtéza megérkezése előtt harci érintkezésben voltak Wallenstein seregének előosztágaival. Ilyen helyzetben pedig egy azonnali visszavonulás a pánikra hajlamos lovascapatok között könnyen beláthatatlan következményekkel járó meneküléssé fajulhatott volna!

Bethlen az óvatos, de kockáztatásoktól vissza nem riadó hadvezérek közé tartozott. Ha Mansfeld idejében beérkezik, nyilván megkísérli a döntő viadalt, amelynek esélyeit a vázolt körülmények között biztatónak hitte. Mansfeld és Horváth István távolléte, nem különben Wallenstein nem várt gyorsasága fölborították terveit. Ezek a tényezők olyan mértékben „confudálták” Bethlent, hogy például — mint előbb láthattuk — még vezénylő generális kinevezéséről is csak elkésve gondoskodott.¹³⁴ Nyilván nem kis szorongással telt el az idő Wallenstein beérkezésétől a teljes besötétedésig, és a császári csapatok harcrendjének megbontásáig. Nagy kő eshetett le Bethlen szívéről a császári támadás elmaradása miatt, de azt is tudta, hogy a színhelyről azonnal távoznia kell, mert a következő nap végzetes kudarcot tartogat a számára: a kipihent császári sereggel szemben már nem lett volna képes megállni a sarat. Mennie kellett tehát mielőtt megvirrad! *Ügyesen végrehajtott visszavonulásával a maga javára billentette a mérleget, de ez a visszavonulás elkerülhetetlen kényszerű lépés volt részéről, s nem valamiféle fölényes harcászati sakkhúzás, ami helyett mást is tehetett volna.* Visszavonulásával számára kedvezőbbnek remélt időre odázta el a döntést.

¹³³ A *hodolini* állapothoz viszonyítva, mert most *Drégelypalánknál* Bethlen mintegy 6-7000 főnyi gyalogossal rendelkezett. Az 1626-os hadrend tanúsága szerint a testőrökön kívül 16 gyalogos serege volt Bethlennek, ami mintegy 6000 főt tesz ki. Emellett valami csekély gyalogságot nyilván hozott magával Murtéza is, ha Bethlen id. levelében (MTT XXVII. köt. 101. o.) „*az három nemzetből [magyar, német, török] álló*” gyalogságról ír.

¹³⁴ Lásd *Kemény* i. m. 124. o.

Wallenstein friedlandi herceg, aki *Kemény János* jellemzése szerint „igen hires, gazdag, szerencsés ember is, de felette kegyetlen, negédes, dühös ember, halálban buborékolva gyönyörködő ember” volt;¹³⁵ *Drégelypalánktól* előbb *Lévára*, majd *Érsekújvárra* vezette csapatait. Az elvonulással egyre távolabb került Bethlentől és Murtézától, akik *Szécsény*nél várakoztak az Ipoly völgyében közeledő Mansfeld és János Ernő szász-weimari herceg katonáira.

A fejedelem nem töltötte tétlenül ezt a várakozási időt. Többször idézett október 8-i levelének tanúsága szerint: „csatáink minden napon aldjárván, hozton horgyák őket”¹³⁶ (ti. a császáriakat). Ezek a kisebb csapatok természetesen csak kisebb veszteségeket okozhattak Wallenstein seregének, a derék-had pedig nem ment a császáriak üldözésére. Bethlen több mint egy héttig *Szécsényben* állomásozott Mansfeld katonáira várakozva, mialatt a császári sereg október 5-én *Érsekújvárra* érkezett.¹³⁷

A császári táborban egymástól eltérő elképzelések uralkodtak a további teendőkről. Eszterházy a török ellen kívánta fordítani a császáriakat, azzal az elképzeléssel, hogy Bethlen majd semleges marad. Ezzel szemben Wallenstein a török elleni harcot akarta elkerülni mindenáron, noha Ferdinánd parancsot adott Breiner János győri, Pálffy János érsekújvári, Zrínyi György Kanizsa melléki, és Kollonich György komáromi főkapitányoknak a hatósugarukba került török csapatok megtámadására.¹³⁸ Ferdinánd közölte Bethlennel, hogy kész az egyezkedésre, de azt szeretné, olyan egyezmény létesüljön, amelynek felbomlásától nem kell minden évben tartania. Tárgyalási feltételei a következők: Bethlen vonuljon vissza a saját területére, Mansfeldet a továbbiakban ne segítse, és rendelje vissza Horváth István nyugaton portyázó hadát.¹³⁹

Ezeket a feltételeket Bethlen természetesen nem fogadta el, hiszen haditerve a török segélyerők mellett Mansfeld csapatainak csatlakozására épült. Október 8-án már örömmel tudósította Illésházyt, hogy holnap végre

¹³⁵ *Kemény* i. m. 120–121. o. Wallenstein hadszervezői módszereiről, hadvezéri képéről lásd *Ballagi A.*: Wallenstein horvát karabélyosai. Budapest, 1882.

¹³⁶ MTT XXVII. köt. 98. o.

¹³⁷ Lásd *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 445. o.

¹³⁸ Eszterházy M. . . II. köt. 409–410. o.

¹³⁹ II. Ferdinánd 1626. október 2-i lev. Bethlenhez. Eszterházy M. . . II. köt. 403. o.

beérkeznek Mansfeld és a weimari herceg katonái. Úgy tervezték, hogy 11-én indul támadásra Wallenstein ellen, aki — a kapott hírek szerint — *Gutára* akar átköltözni.¹⁴⁰

Október 9-én végre meg is érkezett a fejedelem táborába a nyugati szövetségesek, némely forrás szerint háromezer, mások szerint öt-hatezer, a szentánú *Kemény* visszaemlékezése szerint pedig nyolcezer főnyi hada. Bethlen nagy megbecsüléssel fogadta a várva várt, legendás hírű Mansfeldet és vezértársát, János Ernő szász weimari herceget. A magyar és a török csapatokat felsorakoztatta a szécsényi mezőn, maga Murtéza kíséretében az érkezők elé lovagolt. A gyakorlatias gondolkodású fejedelem jól tudta, hogy a fáradt és megéhezett had minék örül a legjobban: ezért mindenik táborból kenyereket gyűjtött össze a sátora elé, amellyel „*megpróbontolák a német hadat*”.

A magyar és a török katonák nyilván valamiféle délceg megjelenésű marcona vitéznek gondolták Mansfeldet, akinek hírét csatározásai szétvitték Európában. A találkozáskor azonban ugyancsak csalódtak! A fejedelemmel egyidős Mansfeld kinézésre „*egy közönséges muskétásságot sem érdemlett volna; igen kicsiny, fonyadt, nyulábrázatu vén emberke*” volt, „*nőtlen, de néhány szép frauzimeri valának, egyébiránt hires practicus hadviselő ember*”. A csipkelődésre hajlamos *Kemény* még évtizedekkel a találkozás után is úgy emlékezett vissza rá: „*én alig láttam valaha deformisabb embert.*” Mansfeld hatalmas, varrott, cifra köntösben volt, s szóltan lesunyt tekintetű, álnokságot mutató embernek látszott. Ezzel szemben vezértársa a weimari herceg „*igen termetes nagy ember s személyében is hires vitéz ember*” volt, akinek nagy „*kék lovát*” megcsodálták az erdélyiek és a törökök.¹⁴¹

Bethlent nyilván kevésbé zavarta Mansfeld előnytelen külseje, annál inkább az érkezett szövetséges sereg demoralizáltsága és fáradtsága. Ezt a sereget mindenképpen pihentetni és táplálni kellett néhány napon keresztül, s csak azután lehetett újabb akcióra küldeni. Csüggedését azonban nem árulta el. Eszterháznak azt írta október 10-én a szécsényi táborból: „*Ha pedig az vérontásra vagyon kegyelmednek kedve és ő felségének is úgy tetszett, arról nem tehetünk . . . magunkat az mint lehet, mi is oltalmazni kényszerítettünk.*”¹⁴² Biztatta szövetségesét, Illésházy Gáspárt is, hogy a negyvenötezer főnyi

¹⁴⁰ MTT XXVII. köt. 198. o.

¹⁴¹ Lásd *Kemény* i. m. 127. o. *Gindely* tévesen azt írja, hogy Mansfeld csak október 15-én csatlakozott Bethlenhez. *Geschichte . . . II. köt. 88. o. Vö. Rónai Horváth* i. m. II. köt. 186. o.

¹⁴² Bethlen 1626. október 10-i lev. Eszterházy nádorhoz. Eszterházy M. . . II. köt. 408. o.

egysült sereg bátran felléphet Wallenstein ellen, mivel „nem utolsó remedium az hadakozásban az feles kéz is”.¹⁴³

Legbelül azonban korántsem gondolta ennyire biztónak a lehetőséget! Világosan látta, hogy a politikai és a katonai helyzet április óta nem úgy alakult, mint ahogyan elképzelte. Sógora, Gusztáv Adolf nem folyt bele a Habsburg-ellenes támadásba, a két szövetséges nyugati sereg pedig egymásután vereséget szenvedett. Ráadásul Mansfeld seregének maradványai is későn érkeztek ahhoz, hogy segítségükkel Drégelypalánknál nyílt csatában vereséget mérhessen a császár féltve őrzött házi hadseregére.

A remélt hatvanezer fő helyett legfeljebb ennek negyedrészt kitevő „mezítelen és haszontalan” török—tatár haddal, s a korábban tizenötezernek gondolt Mansfeld-seregnek legfeljebb a felével és a saját, nem nagy létszámú, heterogén összetételű, gyenge fegyverzetű hadseregével — nem gondolhatott nagyszabású támadó hadműveletekre. Azt sejtette, hogy Wallenstein — akinek csapatait járványok apasztották — ezután már nem áll ki vele szemben nyílt ütközetet vívni. Elsáncolt állásokban pedig — amint azt Hodolinnál is tapasztalhatta — a császáriak a tél beálltáig is kihúzhatják. A téli hideg bekövetkezése után maga sem folytathatja a hadjáratot, tavaszra pedig itt lesz a német birodalomban felszabaduló ligahadsereg, megérkeznek a spanyol segélycsapatok, s mindezekkel szemben egyedül marad. A török további segítségére ugyanis a bagdadi vereség után nem számíthat, Mansfeld seregroncsa pedig inkább csak több ezer fizetésre és ellátásra szoruló ches szájjal, mint ütőképes katonasággal növelte erejét. A jövő kilátásait még sötétebbé tette az a körülmény, hogy ezt a heterogén hadat Alsó-Magyarország többszörösen kiélt vidékére átvinni ugyan csak kockázatos vállalkozás lett volna.

Mindezeket figyelembe véve *Drégelypalánk után Bethlen már csak azért folytatta a háborút, hogy Wallenstein minél nyugatabbra szorítsa, seregének lehetőleg nagy károkat okozzon, s ezáltal előnyös békefeltételeket harcoljon ki.* Ennél kedvezőbb kilátásra csak akkor számíthatott volna, ha alapvető kedvező fordulat következik be a külpolitikai helyzetben, a nyugat-európai katonai erőviszonyokban.¹⁴⁴

Jóllehet Bethlen Drégelypalánk után nem számíthatott döntő győzelemre, de a császári sereg helyzete sem volt olyan, hogy Wallenstein támadó had-

¹⁴³ Bethlen 1626. október 22-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 101. o.

¹⁴⁴ Lásd *Gindely: Geschichte* . . . II. köt. 89. o. Vö. *Gyalóka* i. m. HK 1929. 358–359. o.

műveletre határozhatta volna el magát. A császári hadvezér október 9-én tudatta apósával, hogy nem maradhat tovább az érckújvári táborban, hanem folytatnia kell a visszavonulást. Ellátatlan, járványos betegségek tizedelt hada — „ez a fejetlen láb”, ahogyan, Eszterházy Miklós jellemezte — a továbbiakban legfeljebb védelmi feladatok ellátására volt alkalmas. A császári sereg *Érsekújvárról* elindulva *Komjátin* keresztül október 13-án *Semptére* érkezett, ahonnan Wallenstein ismételt panaszkodó és segélykérő leveleket küldött Bécsbe. E levelek tartalmából ma már nehéz megállapítani, hogy mennyi volt azokban a való helyzet híú leírása, és mennyi a szinte minden segélykérő levélben megtalálható túlzás. Annyi azonban bizonyos, hogy az élelmezés megoldatlansága önmagában is bénítólag hathatott a hadsereg további működésére.¹⁴⁵ A nyugati vidék mértéken felüli kiélttségére utal többek között az a körülmény is, hogy Bethlen elhagyva a *szécsényi* táborhelyet, *Drégelyalánkon*, *Ipolyságon* és *Keménden* keresztül nem nyugatra folytatta az előnyomulást Wallenstein után, hanem *Damasd*, *Léva*, *Bars* irányába, észak felé ment.¹⁴⁶

A fejedelem nem követte egyenes vonalban a visszavonuló császári hadat. Ez alapvetően azon múltott, hogy nem akarta megszorított gyalogsággal rendelkező seregét erre a már kiélt vidékre vinni. A továbbiakban sem hagyta el a Garam völgyét, s hogy ez elsősorban hadsereglátási problémákon múltott, azt alátámasztja egy későbbben írt levele is.

Amikor az egyesült sereg *Bars* felé vonult, Murtéza azzal az ürüggyel, hogy német zsoldosok is védik *Damasdot*, elfoglalta az erősséget. Bethlen megpróbálta a vár török kézre kerülését megakadályozni. A várparancsnokot felszólította, hogy legalább színre mutasson csatlakozást, de az nem hajlott a fölhívásra, és így az erősség török kézre került.¹⁴⁷

A történeti irodalomban található olyan adat, miszerint Bethlen *október 16-án a Garam völgyében* megütközött Wallenstein seregével, s azon nagy győzelmet aratott.¹⁴⁸ Ebben az időben azonban Wallenstein hada a Vág

¹⁴⁵ Lásd *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 446–447. o., továbbá Eszterházy Miklós 1626. október 8-i lev. feleségéhez. TT 1901. 385. o.

¹⁴⁶ Eszterházy M. . . II. köt. 441. o., MTT XXVII. köt. 99–100. o.

¹⁴⁷ Eszterházy M. . . II. köt. 414–415. o. Lásd még Bethlen 1626. október 12-i lev. Szepes vármegyéhez. CSSR Levoča, Szepes vni. lt. fasc. III. n. 196. Perényi Ferenc kassai generális október 20-i és 26-i leveleiben felszólította Szepes vármegyét, szállítsanak mielőbb kenyeret Bethlen táborába, nehogy a fejedelemnek zsákmányolásra kelljen küldeni seregét. CSSR Levoča, Szepes vni. lt. fasc. III. n. 197–198.

¹⁴⁸ Lásd *Roe* i. m. 579. o., Eszterházy M. . . II. köt. 415. o. Itt a császári sereg 10 000 fős veszteségéről olvashatunk! Ennek az állítólagos nagy ütközetnek azonban

mellett *Sempténél* állomásozott, s így ezen a napon legfeljebb kisebb csetepaté játszódhatott le a portyázó osztagok között.

Bethlen október 21-én a barsi táborból felszólította a *lévai helyőrséget*, hogy tartsák meg előljáró kapitányának, Horváth Istvánnak tett ígéretüket, és tanúsítsanak szemleges magatartást. Az Egri István hadából *Kis-Sarlóson* elfogott katonákat, „*akiket az oda futott szegénységnek oltalmazására bocsátottunk volt*”, azonnal engedték szabadon, mert ha nem teljesítik kívánságát, ostrom alá veszi a várat.¹⁴⁰

A lévai helyőrség nem vette tréfára a felszólítást és a várkapitány másnap a következő biztosító levelet adta a fejedelmnek: „*Én Sothy János az főséges második Ferdinánd római császár urunknak ő főségének lévai praesidiomjának vicekapitánya adom tudtára az levelemnek rendiben az kiknek illik. — Mivel hogy az Erdélyi fejedelem, ide az mi kegyelmes urunk császáruk vára mellé hadaival szállván és az török el akarván városunkat égetni és kívánván ő felsége tőlem, hogy Bosnyák Tamás uram ő nagysága cselekedeti szerint ez helynek békességes meg maradásáért hitlevellemmel assecuráljam ő felségét, hogy hada közül senkit meg nem háborgatok, hanem mindeneget békével jönni és menni bocsátok. — Annak okáért nem látván azt a mi kegyelmes urunknak császáruknek kárára lenni, ő felsége kívánságára red léptem ily conditional, hogy ha ő felsége hada valami háborúságra való okot nem ad, ide az várhoz az meddig az álgyu szolgál nem jön és itt az váras körül magunkon és marhákon*

sem Wallenstein október 17-i *Nagyszombatból!* írt, sem Bethlen október 19-i *Keméndről!* írt leveleiben nem találtam nyomát. *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 450. o. és MTT XXVII. köt. 100. o., Bethlen lev. 353. o. Mindezek alapján nyilvánvalóan *Angyal Dávidnak* van igaza, aki szerint az október 16-i ütközet, amely Bethlennek a portához küldött túlzó jelentése alapján vonult be történetírásunkba — a *valóságban apró csatározás volt!* i. m. MNT VI. köt. 392. o. Lásd még *Frankl*: Pázmány Péter. 167. o., valamint EOE VIII. köt. 69. o.

¹⁴⁰ Bethlen 1626. október 21-i felszólítása a lévai kapitányhoz. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Pálffy cs. lt. Arm. VII. Lad. 8. fasc. 2. n. 5., Eszterházy M... II. köt. 419—420. oldalain olyan téves adatok találhatók, miszerint október 16-a után Bethlen és Wallenstein 9 napos fegyverszünetet kötöttek, *mialatt a császári sereg a Garamtól visszavonult a Vág-vonalra*. A császári sereg a Garam vonalát már október első napjaiban elhagyta, sőt 9-én már a Nyitra folyó vonalát is, s október 13-án elérte a Vág vonalát. Lásd Wallenstein leveleit. *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 445—447. o. Téves keltezésű Eszterházy Miklós 1626. szeptember 14-re dátumozott levele feleségéhez. TT 1900. 32. o. Ebben ugyanis a nádor azt írja *Semptérről*, hogy Bethlen fejedelem „*minapi futása után eddig mind veszteséggel volt*”. Ez a „*futás*” a drégelypalánki visszavonulás, amely október 1-én történt, s így e levél helyes dátuma: *október 14.* Vö. Eszterházy 1626. október 15-i levelével Bethlenhez. Eszterházy M... II. köt. 411—414. o.

nem kapdos, hanem kinek merre utja vagyon békivel elmegyen, én is az egész vitélő renddel azt fogadom, hogy senkit az ő felsége hadai közül meg nem háborgatok, hanem mindeneiket békével menni és jönni bocsátok, ott kinn a mezőn semmi háborúságra való okot nem adok, de az várat és az praesidiomot az én kegyelmes uramnak császáromnak fejem fenn állattáig, testem szakadásáig, vérem ki folyásáig igaz hűséggel meg tartom, Mindez dologrul adtam az én böcsületes leveletem ő felségének nagyobb erősségnek és biztonságnak okéért.”¹⁵⁰

Bethlen október 22-én azt írta Illésházy Gáspárnak, hogy a következő napon megindul Barsról nyugati irányba. Verebélyhez száll táborba, majd a folyón átkelve, „ha kedvek az szent békességnek tisztességes és állandó conditioja nem léssen, az mezőn való diadalt az nagy istennek segítsége által véllek megpróbálni deliberáltuk fejenként”.¹⁵¹ Ez a terv azonban véleményem szerint egy volt azok közül, amelyekkel Bethlen bízatta, bátorította elcsüggedt főúri szövetségését, de megvalósításukra nem gondolt komolyan. Wallensteinnek a Vághoz vonulása megriaszthatta az azon a területen birtokos Illésházy Gáspárt, s nyilván az ő megnyugtatóására írta Bethlen, hogy a következő napon már támadásra is indult Wallenstein ellen. Semmi jel nem mutat ugyanis arra, hogy ebben az időben döntő, nyílt ütközet megvívására készült volna. A derék sereg sem 23-án, sem későbbben nem hagyta el a Garam völgyét. Ettől a vonaltól nyugatra csak portyázó különítményei tevékenykedtek, amelyeknek harcai közül kettőt Kemény János is megemlíti.¹⁵²

A császári had amikor október közepén elérte a Vág vonalát, három táborra szakadt. Ennek célja a Vág vonalának eredményesebb védelme volt, valamint az élclmezés megkönnyítése, és nem utolsósorban a pestisjárvány hatásának csökkentése. Az egyik csoport egy Meroldi nevű főtiszt parancsnoksága alatt sánc nélkül Deáki faluhoz szállott, a másik Vágújhelyhez, a harmadik pedig a galgóci hídhöz.

Bethlen október 27-én Egri István főkapitány parancsnoksága alatt kétezzer magyart, ezer törököt és ezer lovas németet indított el a barsi tábor-

¹⁵⁰ Lévai katonák 1626. október 22-i biztosító levele. CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Pálffy cs. lt. Arm. VII. Lad. 8. fasc. 2. n. 5.

¹⁵¹ Bethlen 1626. október 22-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 101. o. Bornemissza János 1626. október 23-i leveléből megtudjuk, hogy a fejedelem ezekben a napokban Gávay Pétert Lengyelországba küldte követségbe, nyilván az ottani helyzet felderítése és az onnan érkező hadihírek ellenőrzése végett. CSSR Bardejov, városi lt.

¹⁵² Lásd Toldalaghi i. m. ETA I. köt. 238–239. o. Bethlen különben október 24-én és október 27-én is a barsi táborból írt levelet Kassa város tanácsának. CSSR Košice, városi lt. Schwartzembachiana 6133., 6134. sz.

ból, azzal a feladattal, hogy váratlanul üssenek rajta az egyik táboron. Alig indultak el azonban, máris utánuk érkezett Bethlen parancsa, amelylyel visszarendelte őket a táborba. Az ellenségnek ugyanis tudomására jutott menetelük és készülten várták őket, így a meglepés nem járt volna sikerrel. Egre vissza is tért a derékhaddal, de Tepei Kovács Péter és Faragó András kapitányok mintegy három-négyszáz lovassal visszamaradtak szerencsét próbálni. *Galgóhoz közel az erdőben letáboroztak, „táborára nézvéen az ellenségnek, mivel az vizen által nem mehetiünk vala — emlékezik vissza Kemény — sokáig várakozánk, ha valami szerencse jüene reánk aprólékosra”.* Később elúna a várakozást Faragó András a katonák egy részével elvált a csoporttól, a Tepei Kovács Péter vezette részleg ellenben északi irányba vonult a Vág mentén *Pöstyén* felé. Az erdőben egy parasztemberrel találkoztak, aki elmondotta, hogy a Vágújhelynél táborozó német főtisztek táborhely szemrevételezés céljából a környékbeli falvakat járják. Azonnal elhatározták, hogy rajtukütnék. Egy sekély gázlón átkelve a folyón sikerült is meglepni a császáriakat, akiket gróf Schlick generális vezetett. A támadók több tisztet és katonát levágtak, és a „*hintókat felvervén, sok szép nyereséggel*” igyekeztek mielőbb visszavonulni, mert nem messze voltak a császáriak táborai. Kemény csak nehezen tudta megtartatni Schlick gróf életét, mert a katonák le akarták őt is vágni. „*Eképpen azért nagy nyereséggel menénk vissza — írja Kemény János. — Egy része azért az ellenség táborának confudáltatván, az ujhelyi táborokból az kik Pöstyémél fel nem verettek, takarodtak az főtáborra Galgóhoz.*”

Nem sokkal később Papaz Ogli Mehemet egi pasát, a részeges törököt, de híres vitézt, s a fejedelemnek jóakaróját küldte Bethlen Horváth Istvánnal együtt a *Deákindál* levő német táborra. Ezek az ellenséget úgy megszorították, hogy az is kénytelen volt bevonulni Galgóhoz a fő táborba.

A portyázó különítmények a galgóci tábor is állandóan zaklatták, úgy, hogy a császáriak „*már élésből is megszükölvén, az dög is közikben esett vala, s az nagy hatalmas ármádnak már éhség, dög, fegyver miatt fele is nem maradt volna . . .*”¹⁵³

Wallenstein seregének akcióképtelensége, napról napra nagyobb méreteket öltő demoralizáltsága¹⁵⁴ végül is egyezkedésre készítette Ferdinándot.

¹⁵³ Kemény i. m. 128—129. o. Lásd Bethlen 1628. március 22-i lev. Recsep kajmekámhoz. Tmkáo. II. köt. 56. o.

¹⁵⁴ Ez az ellátási elégtelenségekből fakadó tehetetlenség kitűnik Wallensteinnek apósához írott leveleiből is. *Tadra* i. m. FRA XLI. köt. 447—453. o. Vö. *Franklói* (Frankl) i. m. II. köt. 169. o.

Október 19-én írt levelében még igyekezett olyan feltételekhez kötni a megegyezést, hogy Bethlen szövetségeseivel együtt vonuljon vissza a Tisza mögé, váljon el Mansfeldtől, s az elfoglalt területeket azonnal bocsássa vissza a császár kezeihez.¹⁵⁵ Az ilyen követelményekhez azonban Wallenstein serege nem nyújtott elegendő alapot, s ezért a fejedelem nem is fogadta el azokat. Ferdinánd egyelőre makacsul ragaszkodott álláspontjához, s október végén arról értesítette Eszterházy nádort, ily módon nincs lehetőség a békés megegyezésre.¹⁵⁶

Október végén és november első napjaiban Eszterházy Miklós nádor és Pázmány Péter érsek a császárhű magyarokkal tanácskozott. Az értekezleten résztvevők arra a közös álláspontra jutottak, hogy a helyzet kényszerítő ereje Bethlen feltételeinek elfogadását tanácsolja. Hiszen Wallenstein hadai tetemesen megfogyatkoztak, soraikban felbomlott a fegyelem, és félni lehet egy nyílt török háború kirobbanásától is.

A nádor — noha a legnagyobb mértékben elfogult volt Bethlennel szemben — mégis azt ajánlotta Ferdinándnak november elején kelt véleményes jelentésében, *Bethlennel meg kell egyezni, annak ellenére, hogy ígéreteiben nem lehet bízni.* A megegyezést ugyanis elkerülhetetlenné teszik a következő okok: 1. Magyarország elpusztult állapota, felégetett falvak, amelyek közül sokat Wallenstein serege gyújtott föl. 2. *Az adott körülmények között nyereségnek kell tekinteni már azt is, hogy sikerült megakadályozni Bethlen és szövetségeseinek betörését az örökös tartományokba.* 3. A királyi terület lakossága nem képes teletelni Wallenstein hadait. Az ellenség területére pedig nem lehet átvinni e hadakat, mert Bethlen *„nincs is olyan erőtlen állapottal, hogy azt megengedje, az mint im kézzel tapasztaljuk”.* 4. Meg kell vallani őszintén — folytatja Eszterházy —, hogy noha a Wallenstein seregénél nagyobb és szebb hadat még nem látott Magyarország területén, mégis *„nagy véletlen annyira megváltozék az állapota, hogy ex bello offensivo bellum defensivum jöve ki”.* Sőt, félő, Wallenstein hada oly mértékben megfogyatkozik és clerőtlenedik, hogy nem lesz képes megoltalmazni még az örökös tartományokat sem az ellenségtől, *„nemhogy offensive cselekedhetnének valamit”.* Ha pedig ezt megtudja az ellenség, könnyen betörhet Sziléziába. 5. Bethlennek és szövetségeseinek is vannak komoly

¹⁵⁵ II. Ferdinánd 1626. október 19-i lev. Bethlenhez. Eszterházy M. . . II. köt. 416—417. o.

¹⁵⁶ Eszterházy M. . . II. köt. 420—421. o. Eszterházy nádor október 28-án kelt levelében kérte Bethlent, hogy fogadja el a császár föltételeit. Eszterházy M. . . II. köt. 421—424. o.

nehézségei, mert Mansfeld német hadát sem lehet sokáig a mezőn tartani, s a török hazamegy, a Bethlen mellett levő magyar hadak pedig egyre kedvetlenebbek lesznek. „Mindazonáltal exponáltuk azt is, hogy afféle difficultásokban lévén máskor is Bethlen mind maga, s mind az török hadait csaknem decemberig mind fönn és mezőn tartotta és ugysis superálta abbéli difficultásit. Ím most is Mansfeld hadainak „maga nagy szorgalmatossággal szerez kenyercet”. Ugyanakkor, ha Wallenstein hada téli szállásra vonul „infestálni fogják őket, mezőn pedig együtt már lehetetlen, hogy csak nyolcz napig is megmaradjon, hanem ha kimondhatatlan kárával és veszedelmével vitézlő rendnek”.¹⁵⁷

Hasonló hírokat pengetett felterjesztésében Pázmány Péter is: „Más hangon szólnék, ha felséged hadainak sikerült volna Magyarországon némi előnyöket kivívni, vagy hogy kivívni fognak remélenni lehetne.” Így azonban meg kell elégedni Bethlen okmányi és esküvel fogadott ígéréttel — írta —, hogy nem fog többé a király ellen támadni. Az általános amnesztiát viszont nem javasolja, mert az előmozdítaná a zavargók törekvéseit a jövőben. Bethlen öreg és beteges, s nem valószínű, hogy még egyszer támadni fog. Ha ez mégis bekövetkeznék, a mostani békekötéssel a király akkor is időt nyer a birodalmi zavarok lecsillapításához.¹⁵⁸

A császári had helyzete valóban egyre súlyosabbá vált. Bethlen azt írta egy későbbi levelében, hogy a Galgóchoz szállott ellenséget „gyakorta való csatákkal úgy elfárasztottuk vala, élését elevén mindenfelől, úgy éheztek és fáztanak, hogy egy éjszaka ötszáz, s néha ezer is megholt benne”.¹⁵⁹ Ezzel szinte összhangban Wallenstein november 3-i jelentésében azt olvashatjuk, hogy a császári sereg most fele annyi, mint Magyarországra jöttkor. Attól kell félnie, hogy Bethlen a nagyszámú könnyűlovasságával teljesen elzárja az élelemszerzési lehetőséget, hiszen csapatai Pozsonyig is elkalandozhatnak. A súlyos élelmezési viszonyok ellenére megfogynak a sereggel is kész megütközni Bethlennel, ha a fejedlem Pozsony ellen vonul,

¹⁵⁷ Eszterházy nádor november elején kelt véleményes jelentése II. Ferdinándhoz. Eszterházy M. . . II. köt. 428—437. o.

¹⁵⁸ Lásd *Fraknói (Frankl)* i. m. II. köt. 195. o. Bethlen 1626. október 28-i rendeletét Szepes vármegyéhez. CSSR Levoča, Szepes vm. lt. fasc. III. n. 199., továbbá Bethlen 1626. november 2-i lev. Eszterházy nádorhoz, amelyben bejelenti: nem egyezik bele abba a feltételbe, hogy fegyvernagy csak akkor köttessék, ha ő visszavonul saját területére. Különb. a béketárgyalások folytatására két követet küld Ferdinándhoz. Eszterházy M. . . II. köt. 426. o.

¹⁵⁹ Bethlen 1628. március 22-i lev. Recsep kajmekámhoz. Tmkáo. II. köt. 43. o.

de a király nevezzen meg határidőt, ameddig a seregnek táborban kell maradnia. A táborozás ugyanis már nem húzható sokáig: a katonák megfagynak a mezőn, s soraik között már most is egyre rosszabb hangulat uralkodik.¹⁶⁰

A hideg időjárás beköszöntése azonban nemcsak a császáriak táborozását nehezítette meg, hanem az ellenfelét is. Legelőször a törökök kezdtek rendkívüli módon zúgolódni már november elején. Arra készültek, hogy Murtézának is „nyakába vágják a sátrát”, mint *Hodolimnál* tették Ibrahim pasával. A fiatal bátor budai vezér azonban, „felette igen addictus lévén az *fejedelemhez*” értésére adta Bethlennek a készülő dolgokat. Ugyanakkor hí embereivel együtt harcra készen várta sátoránál a lázadókat.

A fejedelem amint megkapta Murtéza híradását, azonnal „dobot ütett” és maga is lóra ült. A nagy sietségben Kemény János pisztolyát vette kezébe, s úgy vezette a lázadó törökök ellen katonáit. A magyar katonák, meghallván hogy a törökre kell menni, „*hallatlan és hihetetlen serénységgel ülének fel*”, s rövid idő alatt teljesen körülfogták a török táborát. Noha a törökök egyenlő vagy még nagyobb létszámmal voltak, úgy megrémültek erre a határozott fellépésre, hogy „*senki fegyverhez nyulni és kezdett akarjokat continuálni nem merészelé*”. Bethlen a kísérétével Murtéza sátorához ment, s a lázadást szító főágákat „*az egész török hadaknak nézésére*” ott a helyszínen lefejeztette. A megszeppent törökök között ezután olyan szóbeszéd kelt: „*nincsen már töröknek egyéb Szent Demeter napja, hanem csak Bethlen Gábor napja, akkor mikor ő akarja, lesz en az ő Szent Demeter napjok is.*” „*Mindazonáltal — írja a megtorló akcióban személyesen részt vett Kemény János — az időnek érkezett téli keménysége a mezőről elszorita bennünket.*”¹⁶¹

Wallenstein november 11-én, a fejedelem pedig november 12-én adott parancsot az általános fegyvernyugvásra, amíg az erdélyi követek, Mikó Ferenc és Lónyai Zsigmond vissza nem térnek Bécsből Bethlen táborába. Wallenstein november 14-e és 18-a között visszavonult *Galgócról Modorra*. Bethlen azonban november 23-ig a *barsi* táborban maradt. November 21-én bocsátotta ki a téli táborbaszállásra intézkedő rendeletét. Ennek értelmében Mansfeld és a weimari herceg katonái *Turóc megyében*, a fejedelem közvetlen parancsnoksága alatt álló csapatok *Besztercebányán*,

¹⁶⁰Wallenstein 1626. november 3-i jelentése II. Ferdinándhoz Eszterházy M . . . II. köt. 426—427. o.

¹⁶¹Kemény i. m. 130—131. o.

Hanlován és Privigyén, a magyar hadak többi része és a törökök pedig a nagytapolcsáni és a bajmóci járás falvaiban nyertek elhelyezést.¹⁶²

Bethlen november 24-én Szent-Benedekről tudatta Illésházyval a téli szállásra vonulását. Ennek okát röviden a következőkben foglalta össze: „. . . az kemény üdő és az élésnek öt-hat mélyföldig nem találása tovább táborban való létünket nem engedi hanem kedvünk ellen kelleitik quartirokban az egész hadat szállitanunk.” Noha a bajmóci völgy Zsámbokrétől Tapolcsányig épségben maradt, mégsem szállásoltathatott oda, mert számolnia kellett azzal, ha tavasszal folytatnia kell a hadakozást, legyen hova vonulni a sereggel. Ezért most inkább a kiélt szentbenedeki völgyben telepedik meg. Az elhelyezés rendje olyan volt, hogy 4-6 óra alatt riadókészültségbe tudja állítani az összes hadakat. Ennek érdekében: „. . . magunk középaránt leszünk, a törököt közbevesszük, mind eleiben és hátul magyar hadakat szállítunk, hogy kártételtől őket ótalmazhassuk.”¹⁶³

A barsi megtorlásan ugyancsak megszeppent törökök a keresztény falvakon, „noha mint az farkasok az juhok közt, oly csudáson, de oly szelidséggel quartiroztak, hogy a keresztény hadakat meghaladták”.¹⁶⁴ Eszterházy Miklós ennek ellenére felháborodva tiltakozott a fejedelemmel, amiért törököket teleltet keresztény falvakon! Ha ezt előbb tudta volna — írja — nem folyt volna be az egyezkedési tárgyalásokba. Kérte Bethlent, mielőbb bocsássa el a törököt, hogy Wallenstein serege is kimenjen Magyarországról.¹⁶⁵

A fejedelem november 30-i és december 1-i levelében válaszolt a nádornak. Újból kifejezte készségét a békés megegyezésre, csak a császár ne kívánjon lehetetlenségeket, „. . . annyival inkább, hogy senki kételességében nem vagyunk”. Cáfolta azt a vádat, hogy oka lenne a török kártételeinek. Hivatkozott rá, hogy mindig keményen megbüntette a kihágást elkövető török katonákat. Most is immár nyolc napja vannak keresztény házakban, és még a legcsekélyebb visszaélést sem követték el. Ha kívánságait a császár elfogadja, természetesen elbocsájtja majd a szövetséges hadakat is.¹⁶⁶

¹⁶² Bethlen 1626. november 11-i és november 15-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 102., 104. o. Lásd még november 14-i lev. Szepes vármegyéhez. CSSR Levoča, Szepes vm. lt. fasc. III. n. 201., november 21-én kelt rendelkezését a téli szállás elosztásáról *Katona* i. m. XXXI. köt. 274. o., továbbá *Kemény* i. m. 131. o., Eszterházy M. . . II. köt. 439–441. o., Mvv. Bars vm. 353. o.

¹⁶³ MTT XXVII. köt. 105–106. o.

¹⁶⁴ *Kemény* i. m. 131. o.

¹⁶⁵ Eszterházy nádor 1626. november 28-i lev. Bethlenhez. Eszterházy M. . . II. köt. 448–451. o.

¹⁶⁶ Bethlen leveleit lásd uo. 446–452. o.

November utolsó napján válaszolt a fejedelem Pázmánynak is, aki azzal vádolta, hogy uralkodása óta kétszázeczer magyar halt meg háborúi miatt, „... úgy hogy felséged eddig úgy viselte a magyar nemzethez magát, mintha ugyancsak ennek romlására emeltetett volna a fejedelemségre”.¹⁶⁷ Bethlen nyugodt méltósággal utasította vissza a vádat. Hivatkozott arra, hogy összes hadjárataiban fegyver által négyeczer magyar sem veszett el seregéből. Rajta ugyanis „schult, senki ez napig győzelmet nem vett”. A mellette levő törökök nem pusztították a magyarországi lakosságot, ő egy falut sem engedett meghódítani nekik. Jó lenne különben — teszi hozzá —, ha volna kétmilliónyi az egész magyar nemzet, de a Fátrától nyugatra összesen sincs kétszázeczer magyar paraszt. A Fátrától keletre és Erdélyben pedig a török nem rabolt. *Ott csak a császári hadak raboltak, pusztítottak 1616-ban!* — emlékezteti Pázmányt Homonnai támadásaira, amelynek ő egyik segítőtje volt.¹⁶⁸

A fejedelem *Körmöcbányán* várakozott a békekötés létrejöttére. Pihentette és gyakorlatoztatta katonáit. Ez idő alatt például — többek között — lövészbemutatót is rendezett.¹⁶⁹

Wallenstein december közepéig időzött magyarországi téli szállásán. Vele volt a nádor is, aki elkeseredetten írta feleségének: „ezek miatt az istentelen bolond nép miatt nem mehetek még oly hamar el.” Egyre rosszabbá vált a kapcsolata Wallensteinnel, aki december 13-i levelében Eszterházy kapzsóságát jelölte meg a békekötés elhúzódása okának. Szerinte a nádor Illésházy Gáspár birtokaira vágyakozva tanácsolta a császárnak, hogy ne adjon amnesztiát a Bethlenhez pártolt magyaroknak. Bethlen viszont ragaszkodni fog az amnesztiához, és így a nádor érdekei nagyon sokba fognak kerülni, mert a hadserege tönkrement, és később még súlyosabb feltételekbe kell majd belegegyezni az uralkodónak. „*Ha figyelembe veszem a saját és az ellenség erőit, akkor azt látom, hogy most övé a felsőbbség. Ne is gondolják, hogy ezt a sereget megegyeszer Magyarországra lehet vezetni, mert az a gazemberek országa nem éri meg, hogy olyan sok derék ember nyomorúságosan meghaljon ott a nélkülözéstől.*” Bejelentette azt is, hogy csapata maradványaival azonnal indul *Morvaországba*.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Pázmány Péter 1626. november 24-i lev. Bethlenhez lásd *Pray* i. m. I. köt. 136. o.

¹⁶⁸ Bethlen 1626. november 30-i válaszlevelét lásd Bethlen pol. lev. 421. o.

¹⁶⁹ Lásd *Kemény* i. m. 131. o., továbbá Bethlen 1626. december 6-i rendeletét Késmárk város tanácsához. CSSR. Kežmarok, városi lt. 7/1626. sz. és december 9-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 106 – 107. o.

¹⁷⁰ Wallenstein 1626. december 13-i lev. Harrachhoz. Szemelvények . . . I. köt. 235 – 236. o., Eszterházy Miklós 1626. december 2-i levelét feleségéhez. TT 1900. 35. o.

Nem sokkal Wallenstein elvonulása után, december 20-án lényegében létrejött a megegyezés II. Ferdinánd és Bethlen között. Az egyezés a *pozsonyi béke* néven vonult be a magyar történelembe. Ferdinánd az október végén tanúsított merev magatartását kénytelen volt megváltoztatni. November 7-én tudatta a nádorral, hogy beleegyezik a Bethlennel indítandó béketárgyalásokba, és Eszterházyt kívül Scnyei Istvánt és Cziráky Mózeszt bízza meg a fejedelem föltételeinek meghallgatásával. Négy nappal később a császár — nyilván Wallenstein jelentéseinek hatására — nemcsak teljes megegyezési készséget mutatott, hanem még maga sürgette a nádort a békekötés mielőbbi létrehozására.¹⁷¹ Pázmány érseknek azonban nem tetszett Eszterházy politikai súlyának ily mérvű megnövekedése. Ezért figyelmeztette az uralkodót, hogy Bethlen követői ne a nádorral alkudozzanak, hanem a király kinevezett biztosaival, „... mert az ország békéje felől alkudozni a királyi fölséggel szükséges, nem pedig a nádorral”. Tanácsosnak ítélte azt is, hogy békéről tárgyaljanak, ne fegyverszünetről.¹⁷²

December 20-án már kész volt a megegyezés a biztosok között, s 22-én Ferdinánd azt írta Eszterházynek, ha Bethlen kiadja a békéről szóló diplomát, ő is kész hasznót kiadni.¹⁷³ A december 28-án megkötött békeszerződésben Bethlen megfogadta, hogy nem fog többet a császár ellen támadni, hadaival visszamegy a saját területére, Mansfeld seregét elbocsátja, s azok menedéklevelet kapnak a hazavonuláshoz. Bethlen alattvalói is kötelezik magukat, hogy nem támadnak többé a császár ellen. A háborút kirobbantó viszályokat a jövőben békés úton intézik el, Bethlen közbejár a töröknél Damaszd visszaadása végett, a foglyokat mindkét fél szabadon bocsátja. A király alattvalói részéről Bethlennel tett kötelezvények érvényüket veszítik, a korábban átadott vármegyék Bethlen birtokában maradnak. A nikolsburgi és bécsi békekötés pontjai — kivéve a császár harmincezer forint fizetési kötelezettségét — érvényben maradnak.¹⁷⁴

Bethlen még a békeokmány kiadása előtt elhagyta a bányavidéket és *Lőcsére* ment. Itt töltötte a karácsonyi ünnepeket, és itt írta alá a békeokmányt is. Csapatai már december közepétől megkezdték a hazavonulást. Murtéza is eltávozott katonáival. Két szövetséges vezértársa meghalt. Előbb János Ernő weimari herceg Turócbán, majd Mansfeld, aki útban

¹⁷¹ II. Ferdinánd 1626. november 7-i és november 11-i levelét a nádorhoz lásd Eszterházy M . . . II. köt. 437—439. o.

¹⁷² Pázmány Péter 1626. november 19-i lev. II. Ferdinándhoz. *Pray* i. m. I. köt. 402. o.

¹⁷³ Eszterházy M . . . II. köt. 453—456. o.

¹⁷⁴ Lásd *Gooss* i. m. 609—637. o., Eszterházy M . . . II. köt. 456—462. o.

volt Velence felé, hogy diplomáciai tárgyalásokat folytasson. Seregeik maradványai részben Bethlen szolgálatába álltak, részben pedig elvonultak Sziléczia felé.¹⁷⁵

1627 elején Bethlen is Erdélybe ment, az 1619 óta oly keveset látott fejedelmi székvárosba, Gyulafehérvárra. Testben és lélekben megfáradva, de nem megtörve tekintett a jövő elé, amelytől még mindig remélt nagy tervei megvalósulását . . .

Az 1626-os pozsonyi békekötés értékeléséről különböző vélemények láttak napvilágot a történeti irodalomban. *Fraknói* szerint Bethlen az egyezményben hozott áldozatokkal *nem túlságosan drága áron* vásárolta meg a békét, amelyet könnyelműen maga bontott fel.¹⁷⁶ „Bethlen diadalmas volt a csataterén — állapítja meg *Szilágyi* —, de a békében . . . *tetesim áldozatokat kellett hoznia.*”¹⁷⁷ „A hadjárat végeredménye *mindkét félre nézve szegényes volt*” — írta *Gindely*.¹⁷⁸ Ezzel szemben *Angyal* úgy foglal állást, hogy a pozsonyi békével megerősített politikai és vallásszabadság *nagy eredményt jelentettek Bethlennek* a császár dessauai és lutteri győzelmei, s a török bagdadi vereségének évében.¹⁷⁹ *Szekfi* részletesen elemezve a bécsi békekötést, azt Bethlen számára alapvetően pozitívnek értékeli. Rámutat, hogy ez a támadás külpolitikailag szerencsétlen időben ment végbe, és ismételten bebizonyította Bethlen előtt, hogy a nagy távolság, a rossz közlekedés és a primitív hírszolgálat miatt lehetetlen együttműködni a nyugati seregekkel. „Nagyobb veszteségektől mégis megóvta Bethlent hadvezéri és államférfiúi tehetség: Wallenstein elleni óvatos magatartása, gyors visszavonulása és új támadása, valamint a béketárgyalásnak idejében megkezdése kora legelső katonai és diplomáciai emberének is becsületére váltak volna.” Még időben elszakította magát a dán király süllyedő hajójától, de ezzel egyúttal ki is lépett a nyugati Habsburg-ellenes koalícióból, amelybe ténylegesen csak béketárgyalásai idején nyert felvételt. Az öregedő, betegeskedő fejedelemnek el kellett ismernie, hogy nyugat felé, mint erdélyi fejedelem minden elérhetőt elért. A nyugatnak most Mansfeld helyett új

¹⁷⁵ Lásd *Hain* i. m. 180—182. o., Eszterházy M. . . II. köt. 463. o., Bethlen 1626. decemberi tartózkodási helyeire lásd MTT XXVII. köt. 106—111. o.

¹⁷⁶ *Fraknói (Frankl)* i. m. II. köt. 203. o.

¹⁷⁷ *Szilágyi*: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseink történetéhez. 14. o., továbbá *Uő.* I. Rákóczi György. 113. o.

¹⁷⁸ *Gindely—Aczádý* i. m. 193. o.

¹⁷⁹ *Angyal* i. m. MNT. VI. köt. 395. o.

zsoldosvezérre lett volna szüksége, erre a szerepre azonban Bethlen nem vállalkozhatott. Tekintetét a jövőben keletre és északra fordította. „Életének legtevékenyebb és legnagyobb sikerű periódusát magával és a világgal elégedetlenül, elkéseredve zárja le a pozsonyi és szőnyi békével.”¹⁸⁰

Wittman az 1626-os hadjáratot olyan eredménnyként értékelte, amellyel Bethlen majdnem egy évre lekötötte Wallensteint, „hadseregét elvonta a nyugati frontról, és ezzel döntően befolyásolta a harmincéves háború dán szakaszának eseményeit”. A pozsonyi békéről Angyal Dávid értékelését fogadja el, hozzátéve, hogy a magyarországi rendek, akik „egyszerűen a nemzeti ügy árulói voltak”, Bethlen révén meg nem érdemelt előnyökhöz jutottak. Lényegében ezt az értékelést ismétli meg 1962-es összefoglaló munkájában is.¹⁸¹ Wittman legutóbb megjelent szintézisének értékelése szerint Bethlennek „1626 őszén sikerül is Wallenstein seregeit megtörnie”.¹⁸²

Bethlen — amint erre Szekfű is utal — elégedetlen volt a pozsonyi békekötés eredményeivel is. Több levelében kifejtette, hogy mennyi ideig húzta a meggyezést, de a rendek nem akarták vele együtt túrni a hadifáradalmakat. Emiatt, valamint Mansfeld hadának egészségi leromlása, és a török nemzetközi helyzete miatt nem volt módjában tovább halogatni a meggyezést. „Senkinek nagyobb gyalázatjára és kárára nincsen” ez a béke mint neki — írta Illésháznak. A rendek magatartását fájalta legjobban, akiknek pedig nagy szükségükben saját életének és erdélyi fejedelemségének veszélyeztetésével, sok katonájának halálával, és sok pénzének elköltésével szolgált. „Ha mi rajtunk állott volna, hiszem, nem lehetünk oly esztelenek, hogy az bársonyon sutido cseréltünk volna.” Ha a rendek mellette álltak és túrtak volna — írta 1627 májusában —, „mostan mi Bécs előtt avagy Prágában volnánk, úgy kibőjtölöm vala én azt az ő Felsőge nagy armadájának megmaradott csak nehán számu részecskéjét . . .”¹⁸³

¹⁸⁰ Szekfű i. m. 258–259. o.

¹⁸¹ Wittman: Bethlen Gábor mint hadszervező. 39. o., Uő. Bethlen Gábor. 122. o., és Magyarország története. (Egyetemi tankönyv) Bp. 1962. II. köt. 187. o.

¹⁸² Magyarország története. I. köt. 246. o.

¹⁸³ Bethlen 1627. január 28-i, április 7-i és május 21-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. III–II5. o. A belpolitikai helyzethez lásd még többek között Bornemissza János 1626. augusztus 19-i és december 13-i lev. Lőcse város tanácsához. CSSR Levoča, városi lt. II. o. 67/172., 147., Uő. december 13-i lev. Bártfa tanácsához CSSR Bardejov, városi lt., Sáros vármegye közgyűlésének 1626. szeptember 9-i lev. a nádorhoz. CSSR Presov, Sáros vm. lt. Acta pol. 1626. n. 4., Szunyogh Gáspár 1627. január 8-i lev. Illésházy Gáspárhoz. CSSR Nitra, Illésházy cs. lt. 235. sz., TT 1891. 509–510., Eszterházy M. . . II. köt. 372., 424–425. o., Mvv. Heves vm. 528., Gömör-Kishont vm. 504., Zemplén vm. 393. o.

A fejedelem a békekötés kényszerítő körülményeit mindenekelőtt belpolitikai okokkal magyarázta. Ezek kétségtelenül nyomós indokok, a döntő azonban mégis a külpolitikai helyzet kedvezőtlen alakulása volt. Bethlent a szövetségesei magára hagyták, az ígért segélypénzt a hadfogadáshoz nem küldték el, illetve csak elcsúszva érkezett meg egy töredéke. Az angol király nem küldte az ígért tizenkétezeres sereget. Helyette Mansfeld létszámban csaknem fele annyi, erősen lecsökkent harcértékű seregroncsa érkezett. A dán király vereséget szenvedett, a svéd király pedig még nem harcolt a Habsburgok ellen. A törökök hada selejtes elemekből állott, s a bagdadi vereség miatt nem volt biztosítva még ennek részvétele sem az elkövetkező évben.¹⁸⁴

Bethlen november 6-án a barsi táborból megírta Con'way angol miniszternek, hogy együtt érez a nyugati Habsburg-ellenes hatalmakkal. Mindent megtesz az ellenség erejének megtörésére, de az nem mert vele nyílt mezőn harcba szállni. Később is — írta — mindent elkövet a közös ügy érdekében, de nem hallgathatja el csalódását sem az angol királyban, sem más szövetséges fejedelemben. Magára hagyták, rá zúdították a háború minden terhét, és még az ígért hadisegélyt sem adták meg. Mindez a közös ügy kárára válik, kivált hogy a portáról egyre sürgetik a békekötést a császárral.¹⁸⁵

Valóban portai követe, Borsos Tamás, jelentette, hogy a törököknek „csak békesség kellene”. A bagdadi vereség „annyira elrémtette, butította őket, hogy magok sem tudják, mit kell cselekedniük”.¹⁸⁶

Bethlen a következő év nyarán írt levelében így foglalta össze a békekötés közvetlen katonai okait: A török elállott ígérete teljesítésétől, s Murtézának háromszor küldtek parancsot, hogy amint lehet azonnal megbékéljen. A segítségül jött német csapatok nem a megígért tizenkétezer fővel érkeztek, s a töredék is nyomorult állapotban, menekülve jött, fegyverét eldobálta, fizetetlen és kiéhezett volt. Nemhogy pénzt hoztak volna magukkal Bethlen segélyére, hanem a két vezér még saját katonáit sem fizette. Emellett a legszükségesebb időben vonakodtak Bethlen mellé jönni, és négy hetet csavarogva húzták az időt. A magyar hadak, tapasztalva a török katonák lázongását, „az német hadnak is igen kevés és erőtlen beteges

¹⁸⁴ Eszterházy M. . . II. köt. 462. o., Marx többször id. munkájában (Chronologische Auszüge . . . 442. o.) azt írja: „Bethlen Gábor — noha egy török pasa támogatja — ismét békére ajánlkozik.” Lásd még Szilágyi: Adalékok Bethlen Gábor szövetségeseinek történetéhez. 13–14. o., Szeksfű i. m. 250–251. o.

¹⁸⁵ TT 1879. 555–556. o.

¹⁸⁶ Borsos Tamás 1626. október 28-i jelentése Konstantinápolyból Bethlenhez. TT 1883. 611–616. o.

*„Inficiáltatott állapotját, nem akarának azok is tovább magok veszedelmével maradni . . .”*¹⁸⁷

A felsorolt okok valóban arra kényszerítették Bethlent, hogy mielőbb, még kompromisszumok árán is megbékéljen. Azt ugyan jól látta, hogy Wallenstein jelenlegi serege egyre erőtlenebbé válik, de azt is tudta jól, hogy a császár tavaszra képes újabb hadat toborozni. Hatalmas, gazdag uralkodó, akihez képest ő önmagában — saját szavaival is — csak „egy szegény legény”. Mint láttuk a törökök bagdadi veresége után a portától katonai támogatásra nem számíthatott. A dán király nem tudta kiheverni a lutteri vereséget, a francia király pedig elfordult a Habsburg-ellenes harc ügyétől. Azt is számba vette, ha Ferdinánd tavasszal új sereget vonultat fel ellene, még olyan feltételekkel sem köthet békét, mint a jelenlegi. Mindezt világosan látta, mégis ismét fájó szívvel és nagy búsulással vette immár egyre fáradtabb kezébe a lúdtollat, hogy nagy szálkás betűivel a békeokmányt megerősítő diplomára röjja: Gabriel . . .

Az 1626-os hadakozás, noha Wallenstein serege számára nem eredményezett győzelmet, a fejedlemnek sem hozta meg céljai valóraváltását. *E harcokat Bethlen részéről korlátozott stratégiai fölény, Wallenstein részéről pedig hasonló mérvű harcászati fölény jellemezte.* Ismételten bebizonyosodott, hogy az ellátási nehézségek Érsekújvár vonalától keletre szinte megbénítják a császári hadsereg eredményes tevékenységét. Emiatt nem üldözhetette Wallenstein Bethlent Drégelypalánknál annak visszavonulása után sem. Ugyanakkor az is biznyságot nyert újólág, hogy a politikai célok divergenciái miatt csak nagyon korlátozott mértékben és tökéletlen módon lehet megvalósítani a koalíciós hadviselést Bethlen és szövetségesei között. A fejedlem most sem tudta akaratát a kellő időben és a szükséges módon érvényesíteni szövetségeseinél. A legdöntőbb pillanatban egyedül került szembe Európa akkor egyik legjobb, legerősebb hadseregével. Nem alaptalanul nevezte élete egyik legváltóságosabb időszakának a drégelypalánki találkozást, ahonnan csak szerencsés körülmények közrejátszásával és nagy lélekjelenléttel tudott kiszabadulni.

Az egyesülés a szövetséges seregekkel elkésett, a döntő pillanat a nyílt ütközet megvívására elmúlt. Annyira pedig nem erősödött meg az egyesülés után sem, hogy offenzíve lépjen fel az elszáncolt ellenséges sereggel szemben, s azt nyílt csatára kényszeríthesse. Akaratát nem tudta rácrősokolni Wallensteinre, s így meg kellett elégednie azzal, hogy a fásasztás

¹⁸⁷ Bethlen 1627. július 7-i utasítása portai követéhez. Bethlen pol. lev. 444. o. Vö. 1628. március 22-i Recsep kajmekámhoz írt levelével. Tmkáo. II. köt. 43. o.

és fogyasztás taktikájával gyengítse seregét. A császáriak azonban így is kihúzták védelmi állásaikban a téli hideg beálltaig. Drégelypalánk, illetve a szécsényi egyesülés után Bethlen harctevékenysége tulajdonképpen már csak a korábban elért eredmények megtartásáért folyt, s ezt a célkitűzést lényegében meg is valósította.

Wallenstein működésével a császári oldalon elégedetlenek voltak és számos elmarasztaló kritika érte a nagy hírű hadvezért. Ezek az elmarasztalások azonban általában eltúlzottak. A hadvezér legyen bármily tehetséges, alárendeltje az adott körülményeknek, lehetőségeknek, mindenképp az anyagi, gazdasági helyzetnek. A császári hadsereg, amely diadalmasan tevékenykedett a német birodalomban, Magyarország ritkán lakott, alacsony termelékenységű vidékein törvényszerűen éhezésre, járványos betegségekre volt ítélve. E törvényszerűségeken, pontosabban azon, hogy a magyarországi felvonulási és tartózkodási terület akkor elégtelen volt nagy létszámú nyugat-európai gyalogos sereg eltartására, Wallenstein sem tudott változtatni. Minden hadsereg sikere vagy sikertelensége mindenképp objektív okokon múlik, amelyek hatásán legfeljebb csak módosítani tud bármily hadvezéri zsenialitás. Véleményem szerint *Wallenstein elismerésre méltó módon küzdött az objektív nehézségek ellen. Az adott körülmények között is sikerült megakadályoznia, hogy Bethlen és szövetségesei a téli hideg beállta előtt átgegyék hadakozásuk színhelyét a császár féltve őrzött, s hadakozási bázisát képező örökös tartományaiba, illetve a birodalom területére.*¹⁸⁸

BETHLEN GÁBOR UTOLSÓ TERVEI

A pozsonyi békekötés után egy korra ugyan még csak negyvenhetedik életévébe lépő, de a sok megpróbáltatástól, megfeszített munkától megrokkant egészségű ember tért vissza a gyulafehérvári fejedelmi palota boltíves termeibe. Meleg otthon, szerető gondoskodás annyira sem várta a harcban megfáradt fejedelmet, mint legtöbb közkatonáját. Egy könnyelmű gyermekasszonnyal politikai megfontolásból kötött házasság nem sok örömet nyújthatott, az udvari emberek hizelgéséről pedig tudta, azok olyanok, mint a hó: új nap keltére elolvadnak. Érzelmeiben, gondolatai-

¹⁸⁸ Velencei követjelentés szerint a császár és a bécsi vezetők tudták, hogy a hadsereget egyedül Wallenstein képes összetartani, s ezért nem fogadta el Ferdinánd a lemondását. „... perche non si troverra un altro, che amassi e mantenghi un si poderoso esercito senza denari.” Idézi Ballagi i. m. 70. o.

ban, terveiben egyre inkább egyedül maradt. Fölébe nőtt környezetének, de egyúttal el is távolodott tőle. Kortársai nem tudták követni azon az úton, amelyen ő nagy elhivatottsági érzéssel, és a számadásra kötelezettek komor buzdalmával haladt. Ez az elhivatottság sarkallta makacsul annyi kudarc és féleredmény után is újabb tervekre. Környezete, kortársai ebben vagy pusztán hatalomvágyát, vagy pedig valamiféle vallási fanatizmust láttak. Még csodálói közül is kevesen mérték fel a törődött testben lakozó óriási szellemet, amelynek kiteljesedéséhez csak eszköz volt a fejedelmi trón, és csak eszköz lett volna a magyar királyi korona is. Akárcsak a lengyel királyság, amely élete alkonyán egyre nagyobb szerepet kapott tervezgetéseiben.

Bethlen a lengyel királyság megszerzésével mindeneelőtt ki akarta kapcsolni Lengyelországot a Habsburg—pápai blokkból, majd a trón birtokában fel kívánta újítani Báthory István törökellenes terveit. Fiatalnak maradt szelleme nem számolt az idővel, nem gondolt testének törődöttségével, és olyan távoli perspektívájú terveket szőtt álmai megvalósításához, mintha nem is élete alkonya közeledne.

Arról meggyőződött, hogy a dán király teljes veresége pusztán rövid idő kérdése, s a német birodalmi és egyéb nyugat-európai protestáns hatalmak egyelőre nem jelentenek komoly katonai veszélyt a Habsburgokra. Akárcsak Franciaország és Velence. Csupán egy férfi árnyéka hullott a keleti tenger fölé, és nyúlt be messze Németországba is, aki eddig esélyeit várva ült északi fővárosában, akiről azonban egész Európa tudta, hogy ő lesz az eljövendő feje az újabb Habsburg-ellenes koalíciónak. E férfi pedig a svéd Gusztáv Adolf volt, a XVII. századi hadművészet nagy reformátora, Bethlen Gábor sógora.¹⁸⁹

Gusztáv Adolf követői útján már korábban meg akarta nyerni az erdélyi fejedelmet egy Lengyelország elleni közös akcióra. Bethlen udvariasan kitért a felhívás teljesítése elől, sőt rá akarta beszélni Gusztáv Adolfot a lengyel tervek elrejtésére. Azt javasolta, hogy helyett inkább működjön közre a közvetlen Habsburg-ellenes támadásban, s találkozzanak 1626-ban Sziléziában. Gusztáv Adolf viszont ezt a javaslatot elutasította, így az együttműködésük csírájában meghíúsult.

Bethlen csalódva a nyugat-európai szövetségben 1627-től kezdve más szövetségi terveket kezdett készíteni. Nagy kelet-európai Habsburg-ellenes koalíciót akart létrehozni. E célból igyekezett kibékíteni a svédeket és a lengyeleket, valamint a törököket és a perzsákat egymással, hogy ily módon

¹⁸⁹ Lásd Marx: Chronologische Auszüge . . . 443. o., Priester i. m. I. köt. 168. o.

és fogyasztás taktikájával gyengítse seregét. A császáriak azonban így is kihúzták védelmi állásaikban a téli hideg beálltáig. Drégelypalánk, illetve a szécsényi egyesülés után Bethlen harctevékenysége tulajdonképpen már csak a korábban elért eredmények megtartásáért folyt, s ezt a célkitűzést lényegében meg is valósította.

Wallenstein működésével a császári oldalon elégedetlenek voltak és számos elmarasztaló kritika érte a nagy hírű hadvezért. Ezek az elmarasztalások azonban általában eltúlzottak. A hadvezér legyen bármily tehetséges, alárendeltje az adott körülményeknek, lehetőségeknek, mindenekelőtt az anyagi, gazdasági helyzetnek. A császári hadsereg, amely diadalmasan tevékenykedett a német birodalomban, Magyarország ritkán lakott, alacsony termelékenységű vidékein törvényszerűen éhezésre, járványos betegségekre volt ítélve. E törvényszerűségeken, pontosabban azon, hogy a magyarországi felvonulási és tartózkodási terület akkor elégtelen volt nagy létszámú nyugat-európai gyalogos sereg eltartására, Wallenstein sem tudott változtatni. Minden hadsereg sikere vagy sikertelensége mindenekelőtt objektív okokon múlik, amelyek hatásán legfeljebb csak módosítani tud bármily hadvezéri zsenialitás. Véleményem szerint *Wallenstein elismerésre méltó módon küzdött az objektív nehézségek ellen. Az adott körülmények között is sikerült megakadályoznia, hogy Bethlen és szövetségesei a téli hideg beállta előtt áttegyék hadakozásuk színhelyét a császár féltve őrzött, s hadakozási házísát képező örökös tartományaiba, illetve a birodalom területére.*¹⁸⁸

BETHLEN GÁBOR UTOLSÓ TERVEI

A pozsonyi békekötés után egy korra ugyan még csak negyvenhetedik életévébe lépő, de a sok megpróbáltatástól, megfeszített munkától megrokkant egészségű ember tért vissza a gyulafehérvári fejedelmi palota boltíves termeibe. Meleg otthon, szerető gondoskodás annyira sem várta a harcban megfáradt fejedelmet, mint legtöbb közkatonáját. Egy könnyelmű gyermekasszonnyal politikai megfontolásból kötött házasság nem sok örömet nyújthatott, az udvari emberek hizelgéséről pedig tudta, azok olyanok, mint a hó: új nap keltére elolvadnak. Érzelmekben, gondolatai-

¹⁸⁸ Velencei követjelentés szerint a császár és a bécsi vezetők tudták, hogy a hadsereget egyedül Wallenstein képes összetartani, s ezért nem fogadta el Ferdinánd a lemondását. „... perche non si troverra un altro, che amassi e manterrenghi un si poderoso esercito senza denari.” Idézi Ballagi i. m. 70. o.

ban, terveiben egyre inkább egyedül maradt. Fölébe nőtt környezetének, de együttal el is távolodott tőle. Kortársai nem tudták követni azon az úton, amelyen ő nagy elhivatottsági érzéssel, és a számadásra kötelezettek konok buzgalmával haladt. Ez az elhivatottság sarkallta makacsul annyi kudarc és féleredmény után is újabb tervekre. Környezete, kortársai ebben vagy pusztá hatalomvágyát, vagy pedig valamiféle vallási fanatizmust láttak. Még csodálói közül is kevesen mérték fel a törődött testben lakozó óriási szellemet, amelynek kiteljesedéséhez csak eszköz volt a fejedelmi trón, és csak eszköz lett volna a magyar királyi korona is. Akárcsak a lengyel királyság, amely élete alkonyán egyre nagyobb szerepet kapott tervezgetéseiben.

Bethlen a lengyel királyság megszerzésével mindenekelőtt ki akarta kapcsolni Lengyelországot a Habsburg—pápai blokkból, majd a trón birtokában fel kívánta újítani Báthory István törökellenes terveit. Fiatalnak maradt szelleme nem számolt az idővel, nem gondolt testének törődöttségével, és olyan távoli perspektívájú terveket szőtt álmai megvalósításához, mintha nem is élete alkonya közeledne.

Arról meggyőződött, hogy a dán király teljes veresége pusztán rövid idő kérdése, s a német birodalmi és egyéb nyugat-európai protestáns hatalmak egyelőre nem jelentenek komoly katonai veszélyt a Habsburgokra. Akárcsak Franciaország és Velence. Csupán egy férfi árnyéka hullott a keleti tenger fölé, és nyúlt be messze Németországba is, aki eddig esélyeit várva ült északi fővárosában, akiről azonban egész Európa tudta, hogy ő lesz az eljövendő feje az újabb Habsburg-ellenes koalíciónak. E férfi pedig a svéd Gusztáv Adolf volt, a XVII. századi hadművészet nagy reformátora, Bethlen Gábor sógora.¹⁸⁹

Gusztáv Adolf követői útján már korábban meg akarta nyerni az erdélyi fejedelmet egy Lengyelország elleni közös akcióra. Bethlen udvariasan kitért a felhívás teljesítése elől, sőt rá akarta beszélni Gusztáv Adolfot a lengyel tervek eljuttatására. Azt javasolta, hogy ehelyett inkább működjön közre a közvetlen Habsburg-ellenes támadásban, s találkozzanak 1626-ban Sziléziában. Gusztáv Adolf viszont ezt a javaslatot elutasította, így az együttműködésük csírájában megghiúsult.

Bethlen csalódva a nyugat-európai szövetségben 1627-től kezdve más szövetségi terveket kezdett készíteni. Nagy kelet-európai Habsburg-ellenes koalíciót akart létrehozni. E célból igyekezett kibékíteni a svédeket és a lengyeleket, valamint a törököket és a perzsákat egymással, hogy ily módon

¹⁸⁹ Lásd Marx: Chronologische Auszüge . . . 443. o., Priester i. m. I. köt. 168. o.

Gusztáv Adolf közvetlenül a német birodalom ellen, a török a hódoltságból, ő pedig Erdélyből indítson együttes hadjáratot Ferdinánd ellen. E nagyszabású terv előkészítése foglalta le életének utolsó éveit. E terv keretében merült fel saját lengyel királysága is a beteges III. Zsigmond halála esetén, s ennek részeként kötött véd- és dacsövetséget a moldvai fejedelemmel, s e szövetségbe kívánta bekapcsolni Oroszországot is.¹⁹⁰

Mind Svédország, mind Oroszország érdekelve volt a Habsburg-ellenes küzdelemben, s ezért Bethlen tervei korántsem nélkülözték a megvalósulás realitásait. Ugyanakkor Lengyelországnak is érdekében állott volna olyan politikai vezetés, amely mind a török, mind svéd, s mind keleti szomszédjai felé nyugalmat tudna számára biztosítani. A Habsburg-szövetségtől nem kapott közvetlen ellenfeleivel szemben támogatást, ugyanakkor nem egy esetben igénybe vette Ferdinánd a lengyel katonai segítséget saját érdekében. Így érthetően felmerült Lengyelország vezető köreiből olyan uralkodó igénylése, aki kedvezőbb külpolitikai helyzetet tud létrehozni az országnak, mint III. Zsigmond, és ugyanakkor olyan erős központi hatalmat is biztosít, amelyre szüksége volt az uralkodó osztálynak a gazdasági anarchia meggátolására és az antifeudális megmozdulások ellen. E szerepre többen alkalmasnak vélték Bethlen személyét, aki kiváló diplomáciai és hadvezéri képességekről tett tanúbizonyságot. Báthory István uralkodása különben is jó nyomokat hagyott a lengyel közvéleményben, amely Bethlenhez hasonló reményeket fűzött.¹⁹¹

A fejedelemnek a lengyel korona elnyeréséhez természetesen meg kellett szereznie a török támogatást is. Követei élénk színekkel ecsetelték a dívánbasák előtt, hogy milyen hasznos is lenne a porta számára, ha a lengyel trónon barátságos fejedelem ülne! Bethlen Konstantinápolyon keresztül kereste a kapcsolatot az orosz birodalomhoz is. A portai erdélyi követek fel is vették az érintkezést az orosz követséggel, és nem sokkal később orosz megbízott ment Erdélybe. 1628 végére megérett a szövetség gondolata, csak diplomata kellett, aki elmegy Moszkvába létrehozni a szerződést. 1629 elején két francia vándordiplomata indult Bethlen megbízásából Konstantinápolyon keresztül Moszkvába. Június végén tovább mentek

¹⁹⁰ Lásd Szilágyi: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. 14. o. Bethlen orosz követségének iratait lásd TT 1887. 53–78. o. Lásd még TSz 1960. 4. sz. 545. o., és Bethlen lev. 411–425. o.

¹⁹¹ Koháry Péter 1628. november 18-án a következőket jelentette Eszterházy nádornak: „Közhirrel hallom, hogy az erdélyi fejedelmet az lengyel királyságra hívnák némely pártos oda ki való urak. Bizony uralom azok is veszedelmet keresnek és hoznak fejekre.” TT 1902. 447. o.

az orosz cár fővárosába. Útjuk sikerrel kecsegtetett, s minden azon múltott, hogy egyre betegebbé váló küldőjük vajon hasznosítani tudja-e még e bontakozó nagy kelet-európai koalíció gyümölcsseit?

A Habsburg politikai vezetése a pozsonyi békekötés után sem bízott abban, hogy Bethlennel végérvényesen kiegyezett. Az egyre nagyobb politikai súllyal rendelkező Pázmány Péter 1627 márciusában levelet írt Ferdinándnak, amelyben többek között kifejtette: „... béke idejében szükséges a bekövetkezendő harci veszélyek elhárításáról gondoskodni. Eperjesre tábornokot kell küldeni, mint I. Ferdinánd tette midőn Kassát János Zsigmond bírta. E nélkül a felső részeket nem lehet célszerűen kormányozni. Eperjes nagy fontossággal bír, háromszáz lövész is megvíthatatlanná teszi, s innen Felsőged könnyen hiúságban tarthatja a felső-magyarországi megyéket és városokat... Gondoskodni kell továbbá, hogy Felsőged ellenségeinek követői ne közlekedhessenek Bethlennel, amire a harmincadosok természetesen nem elégségesek.”¹⁹²

A bizalmatlanságot Bethlennel szemben csak növelte magatartása az 1627-es Habsburg—török békekötésnél. Bethlen e tárgyalásoknál ismételtén megpróbálta a megnagyobbodott erdélyi fejedelemség függetlenségének garantáltatását mindkét féllel. Törökvésci azonban megtörték Eszterházy nádor ellenállásán.¹⁹³ Bethlen meg is írta Pázmány érseknek: „... sem hitelem, sem becsületem az ő felsége udvaránál és kegyelmeteknél nincsen és a mi nagyobb, mind portán és Budán most is személyem és fejedelemségem ellen nem különben ágálnak az ő felsége emberei, mintha most is ellenség volnék...”¹⁹⁴

A kedélyek 1628-ban sem nyugodtak meg a királyi Magyarország területén. Eszterházy Miklós nádor neofita buzgósággal támogatta II. Ferdinándot és Pázmány érseket ellenreformációs politikájukban, ami ismét nagy ellenérzéseket támasztott.¹⁹⁵ Olyan hírek terjedtek el, hogy a fejedelem még ebben az évben haddal jön ki újabb támadásra, s török—tatár segélycsapatok lesznek vele.¹⁹⁶ Bethlen 1628 júliusában valóban tábort is ütött mintegy tízezer főnyi sereggel a Tisza bal partján, azonban a táborozást nem követte támadás.¹⁹⁷

¹⁹² *Fraknói (Frankl)* i. m. II. köt. 207. o.

¹⁹³ Lásd *Angyal* i. m. MNT VI. köt. 397—402. o. Vö. *Eckhardt* i. m. 417—423. o.

¹⁹⁴ Bethlen 1627. augusztus 29-i lev. Pázmány Péterhez. Bethlen pol. lev. 452—454. o.

¹⁹⁵ Lásd Eszterházy Miklós 1628. szeptember 29-i jelentését II. Ferdinándhoz. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 287. o. Vö. Rákóczi György 1628. március 5-i Réz Andrásnak írott levelével. OL Rákóczi cs. lt.

¹⁹⁶ Reöthy Orbán 1628. március 8-i lev. Rákóczy Györgyhez OL Rákóczi cs. lt.

¹⁹⁷ *Gindely—Acsády* i. m. 220. o.

Élete homokóráján már az utolsó szemek peregtek alá. 1629 februárjában Fogarasban nagyon rosszul lett, a kor gyakori betegsége, a vesebaj, a vízibetegség ekkor már nagyon elhatalmasodott rajta. Óriási erőfeszítéssel küzdött a kór ellen, azonban testének elhasználtságán ő sem tudott úrrá lenni. Készülni kezdett hát a könnyörtelenül közelgő, elkerülhetetlen halálra. Az ország életét rendben akarta hátrahagyni. Feleségét megválasztatta utódjának, amit a törökkel is elismertetett, és mellé rendelte kormányzónak öccsét, Bethlen Istvánt. Igyekezett rábírní a felső-magyarországi urakat, hogy halála után is maradjanak Erdély mellett, azonban még szövetségese Rákóczi György is „rossz és káros dolognak” tartotta ezt a kívánást. A felső-magyarországi főurak számára Erdély gazdasági és társadalmi szempontból nem jelentett előnyöket, Bethlen abszolutista kormányzati módszerei pedig egyenesen ellenszenvesek voltak számukra. Ily módon előre látni lehetett, hogy a fejedelem halálával visszatérnek a Habsburg-uralom alá.¹⁹⁸

November 2-án Bethlen Váradról még bizakodva írt Illésházy Gásparnak, hogy „az nagy kegyelmű isten bennünket megkönnyébbítvén, egészségünk helyreállítása felől reménységet adott és napról napra igen könnyebbedünk és gyógyulunk”.¹⁹⁹ A bizakodása ellenére is elkészítette azonban politikai végrendeletét. Ebben hálát adott fejedelemségre emelésért, s amiért olyan segítséget kapott a mindenhatótól, hogy „sok ellenségeim ellen szép győzelmekkel megáldott, nyomoru hazámat maroknyi nemzetemmel megtartotta és oltalmazta”. Fejedelemsége alatt pedig úgy segítette, „hogy tizenhat esztendőknék elfolyásiban ellenségünk lovaiknak lábok hazánk földét nem nyomták . . .” Visszatekintve eltelt életére büszkén vallja, hogy szüleitől nyert hitéhez hű maradt, noha öt évig „pápista fejedelem” házában nevelkedett. De még büszkébben emlékezik arra: „Hazámhoz is oly állhatatos szeretetet viseltem, hogy soha velle nem ellenkeztem, hanem szabadságára vigyázó tagjaival egyet értettem és készebb voltam exiliumokat kárvallásaimmal is inkább szenvedni, hogy sem mint veszedelmében, romlásában egyetértének némelyekkel.”

A továbbiakban fölhívja a figyelmet az ország szabadságának fenntartására, s a pártvillongások elkerülésére. Hosszasan ecseteli azokat a bajokat, amelyek azóta érik a magyar nemzetet, amióta idegen, Habsburg-uralkodót választott maga fölé. Már-már pusztítással fenyegették a magyarokat, „ha a Felséges Ur Isteni csudálatos képen a török nemzetet ujabban hozzánk nem

¹⁹⁸ Lásd Bethlen pol. lev. 466. o.

¹⁹⁹ MTT XXVII. köt. 121–122. o.

gerjeszti vala". E segítséggel megakadályozhatták, hogy Erdélyt megrakják idegen katonasággal, elnyomják a protestantizmust, és eltiporják a nemzeti szabadságot. Éppen ezért, amíg egyéb nem lehet, a törökkel az egyezséget tartásuk meg — még kisebb áldozatok árán is. A Habsburgokkal is igyekezzenek békében élni, de ha mégis Erdély ellen támadnának, török segítséggel és a Bethlen által megszervezett hadsereggel oltalmazzák magukat. De erre inkább ne kerüljön sor, s „*országostól ne jusson állapotjok hadakozásra . . .*”²⁰⁰

Végrendeletét olvasva érezzük a hazája, a népe sorsa miatt aggódó, nagy történeti személyiség igaz hazaszeretetét. Az élet és halál határmezsgyéjén felelősséggel eltelve búcsuzott az őt körülvevő világtól. Szerette volna, ha tudása, tapasztalatai segítségére lennének utódainak is. Munkában, harcban eltelt életének lángja azonban már alig pislákol. 1629. november 15-én „*délkori tizenegy órakor tájban ez keserves életből szép csendes halál által*”²⁰¹ hívei bánatára és ellenségei örömére eltávozott Erdély legnagyobb fejedelme. Üstökös volt ő a magyar história egén, föllobbanó tűzcsóva. Vakító fénye korán lobbant el. Megvalósíthatlan nagy tervei vele együtt szálltak sírba . . .

²⁰⁰ Bethlen végrendeletét lásd Erdély öröksége. IV. köt. 125—136. o.

²⁰¹ Brandenburgi Katalin 1629. november 16-i lev. Apafi György portai követéhez. TT 1882. 62. o. Lásd még Kemény i. m. 148—149. o.

VII. BETHLEN HÁBORÚINAK HELYE A MAGYAR ÉS AZ EGYETEMES TÖRTÉNELEMBEN

Bethlen Gábor uralkodása elején a következőkben fejtette ki a háborúk céljairól és jellegéről alkotott véleményét: „Régi bölcsék mondása és az experientia is azt mutatja, hogy soha az igaz ok nélkül való hadakozásban semmi jó nincsen, melyeket az emberek magok haszna kereséséért csak felfuvalkodásból kezdenek, viszontag az mely hadakozást kételenségért, magok oltalmazásáért és békességek megmaradásáért kezdenek, az úr isten is mint igaz igyet segíti és jó végét engedi.”¹

A háborúk céljainak és jellegének, igazságos vagy igazságtalan, jogos vagy jogtalan voltának meghatározása már ősidők óta foglalkoztatta az emberek gondolatát. Bethlen Gábor idézett megfogalmazása szerint azok a háborúk tekinthetők „igaz ügyért” vívott — más szóval igazságos, jogos — háborúknak, amelyeket az államok vagy népek kényszerűségből, maguk megoltalmazása céljából és békességük megmaradása érdekében vívnak. Eszerint tehát a döntő szempont a háború célja, amely ha igazságos, akkor lehet megvalósítása érdekében háborút kezdeményezni is.

Az általános közvélemény mindig hajlott afelé, hogy mindenekelőtt a harc támadó vagy védő jellege — tehát külső formai jegyek — alapján bírálja el egy küzdelem igazságosságát, jogosságát. A háború azonban a harcot megelőző politika folytatása más, erőszakos eszközökkel, s ezért valamely háború jellegét nem lehet a harc külső formai jegyei alapján meghatározni, hanem elemzés tárgyává kell tenni a háborút kirobbantó politikai okokat és célokat. A marxizmus—leninizmus álláspontja szerint minden háború „elválaszthatatlanul azzal a politikai renddel függ össze, amelyből fakad. Azt a politikát, amelyet egy bizonyos hatalom ezen a hatalmon belül egy bizonyos osztály a háború előtt hosszú időn át folytatótt, ugyanez az osztály elkerülhetetlenül és holtbizonyosan tovább foly-

¹ Bethlen Gábor 1616. május 20-án kelt fegyelmi utasítása. Bethlen lev. 55. o.

tatja a háború alatt is, csak éppen tevékenysége formáját változtatja meg.”²

A politika és a háború kapcsolatában a politikáé a meghatározó, a döntő szerep, azonban a háborúknak ennek ellenére meg van az emberek akaratától, sőt az államoktól is független logikája, amellyel számolni kell. Ennek megfelelően a háborúban részt vevő államok gyakran kénytelenek felülvizsgálni politikai vonalukat, és meg kell változtatniuk azt a fegyveres harc folyamán keletkezett új körülmények és feladatok érdekében. Természetesen a hadviselő államok legfontosabb céljaikat és eszméiket a továbbiakban is igyekeznek védelmezni és változtatásaikat csak megvalósítása érdekében teszik meg. Mindez nem másítja azonban meg a politika és a háború kapcsolatának dialektikus kölcsönhatását, amely összefüggésben jóllehet a politikáé a döntő szerep, de a háború nem passzív függvénye a politikának, hanem visszahat arra és módosítja is azt.³

A marxista történetírás számára valamely háború jellegének elbírálásánál az a döntő szempont, hogy milyen a háború osztályjellege, vagyis a háborút mely osztályok, milyen célok érdekében folytatják, mely osztályok készítették elő, és melyek irányítják a küzdelmet. Tehát elsősorban a háborút vezető osztályok politikáját, célkitűzéseit és a politikájukat meghatározó érdekeiket kell elemzés tárgyává tenni. A marxista dialektika követelményeinek megfelelően természetesen nem elegendő csupán a hadviselő felek — a háborút vezető osztályok — politikájának, politikai céljainak elemzése, hanem vizsgálni kell a hadviselő felek közötti gazdasági, politikai és történelmi viszonyokat, az adott társadalmi rendet, és nem utolsósorban magát a korszakot is, amelyben a háború folyik.⁴

Valamely háború politikai céljainak megállapítása látszólag könnyű feladat, hiszen általában minden hadviselő fél írásban rögzítetten megfogalmazza azokat az okokat és célokat, amelyekért a háborút folytatja. E megfogalmazások alapján azonban szinte minden háború, minden hadviselő fél részéről jogos és igazságos küzdelem lenne, mert a proklamált háborús célok többnyire magasztos célkitűzéseket, méltányolható igényeket tartal-

² Lenin: Művei. XXIV. köt. Budapest, 1952. 415. o.

³ Lásd Lenin: Művei. XXIV. köt. 413. o. és XXIII. köt. Budapest, 1951. 24. o. Más munkájában Lenin fölhívja a figyelmet arra is: „... annak bizonyítottákt, hogy mi a háború igazi szociális, vagy helyesebben osztályjellege természetesen nem a háború diplomáciai történetével oldjuk meg, hanem valamennyi hadviselő állam uralkodó osztályainak helyzetét felölölő elemzésben.” Művei. XXII. köt. Budapest, 1951. 196. o.

⁴ Lásd A marxizmus-leninizmus a háborúról és a hadseregről. Budapest, 1958. 63—64. o.

maztak mindegyik hadviselő fél részéről. Ez a körülmény rögtön figyelmeztet arra, hogy nem elégedhetünk meg a háborúk nyilvánosan proklamált célkitűzéscivel, hanem meg kell keresnünk a mögöttük rejlő tényleges tartalmat.

Bethlen Gábor a hadviselő felek politikai céljait úgy határozta meg: vagy arra törekednek, hogy „békességet állandóképpen szerezhessenek az hosszu hadakozásból országoknak”, vagy pedig arra, hogy „egyik a másikat elfogyassa”.⁵ Saját háborúit az első meghatározás szerintinek tartotta, s azok kirobbanásának okait több levélben a következőkben határozta meg:

„Engem pedig magyar nemzetem — írta 1619-ben a lengyel királynak —, melyhez vérségi kapocs, vallási közösség fűz . . . indított rá, hogy e körülmények között segítségére siessek.”⁶ „Meggyőzött sokképpen nemzetemhez való igaz affectusom, az nagy istennek igaz tiszteletéhez való zélusom — olvashatjuk Rákóczi Györgynek írt levelében — és magamban elvégeztem, hogy isten tisztessége mellett nemzetünk szabadságáért kitámadjak.”⁷ „Istenhez való zélusomból, nemzetemhez való szeretetemből én is im felköltem, nem szónom végtére haldómat érettek elfogyatni, mint igaz, magyar.”⁸

Háborúinak közvetlen politikai céljaként a csehек megsegítése mellett a haza és vallásszabadság visszaállítását jelölte meg első támadása alkalmával a vármegyéknek küldött körleveleiben.⁹ A vallási és politikai sérelmek orvoslására, a haza és a nemzet szabadságának, valamint az üldözött protestantizmus szabadságának biztosítására hivatkoznak írásaikban Bethlen magyarországi párhívei is.¹⁰ Ugyanakkor például Eszterházy Miklós megfogalmazása szerint: „Bethlen nem visel háborút sem a hitért, sem a szabadsággért . . . ő egyedül magának keres és a töröknek.”¹¹ A magyar királyság a királyi korona mindenároni megszerzését jelölte meg a háború egyetlen céljaként gróf Onate spanyol követ is.¹²

A későbbi történeti irodalom a történetírók pártállása szerint vagy a királyi hatalom megszerzését, vagy a vallási és politikai szabadságok biz-

⁵ Idézi R. Kiss i. m. 76. o.

⁶ Bethlen 1619. október 7-i lev. III. Zsigmond lengyel királyhoz. Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 154. o.

⁷ Bethlen 1619. augusztus 18-i lev. Rákóczi Györgyhöz. Bethlen pol. lev. 119. o.

⁸ Bethlen 1619. november 6-i lev. Nádasdy Tamáshoz. Bethlen pol. lev. 153. o.

⁹ Bethlen 1619. szeptember 12-i körlevelét lásd MTT X. köt. 9–10. o.

¹⁰ Lásd pl. Széchy György 1619. szeptember 27-i vagy Thurzó Szaniszló 1619. október 26-i leveleit Bars megye nemességéhez. Szerémi: Emlékek Bars megye hajdanából. Budapest, 1891. 80–81., 87. o.

¹¹ Lásd Eszterházy M. . . II. köt. 74. o.

¹² Gróf Onate követ 1620. szeptember elején kelt jelentése. Angyal i. m. Sz 1930. 465. o.

tosítását tekintette e háborúk domináló céljának, de nem elemezte ezek tényleges tartalmát.¹³ Még a felszabadulás utáni Bethlen-irodalom sem vizsgálta kellő részletességgel és differenciáltsággal Bethlen politikai programját.¹⁴ A történész-vita folyamán pedig csak olyan, kellően alá nem támasztott kategorikus értékelés látott napvilágot, hogy ez a program irreális, megvalósíthatatlan „utópista egyéni tervekjavaslat” volt, továbbá, hogy a XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes harcokban a hazára való hivatkozás csak „úri propaganda”, a parasztok rászédésére.¹⁵

A haza, a nemzet és a vallásszabadság visszaállításának és biztosításának programja az adott történelmi körülmények között magában foglalta a Habsburgok magyarországi uralmának megdöntését, amit követ a nemzeti király — ez esetben Bethlen Gábor — uralma alatt egyesített magyarországi és erdélyi területből álló nemzeti vagy pontosabban hazai abszolút monarchia létrehozása. E politikai program teljes megvalósítása több kedvező kül- és belpolitikai előfeltételhez kötődött. Ezek az előfeltételek elmaradtak, vagy csak részben valósultak meg, és a hadjáratokat minden esetben kompromisszumos békekötések követték. Emiatt nem egy történetíróban kételyek támadtak a háború politikai céljainak megvalósíthatóságáról.

Egy politikai programnak azonban — általában — „csak abban a tág filozófiai értelemben kell megvalósíthatónak lennie, hogy egyetlen betűje sem legyen ellentétben az egész társadalmi-gazdasági fejlődés irányával”. Ha az ilyen politikai program meghatározása általánosságban és részleteiben helyesen történt meg, akkor minden erővel a követelések maximumáért harcolni kell.¹⁶

¹³ Horváth M.: „A protestáns, a hazafi s a fejedelem érdekei egyaránt izgathatták őt.” i. m. V. köt. 193. o. Makkai E.: „Hogy Bethlen a Habsburgok megtörése által Magyarországnak a saját uralma alatt való egytelésére s azután a török kiverésére gondolt kitűnik mindabból a sok tervezetéből, diplomáciai agitációból, amelyeket ő 1619. óta elkövetett.” i. m. 71. o. „... nem igen lehet szó arról, hogy Bethlent csupán személyes okok ingerelték volna magyarországi hadjárataira.” Angyal i. m. Sz 1930. 481—482. o. Van Oordt szerint Bethlen politikája két gondolatcsoport körül forgott. Egyikben a protestantizmus ügyét igyekszik szolgálni a török és a nyugati rokon hatalmasságokkal összekötetésben, azokkal a katolikus hatalmakkal szemben, amelyek hozzá közel feküdtek. A másikban a kereszténység ügyét, amit a török felett akar diadalra juttatni. Mindig jellemzi az egyházi szempontoktól való függetlenség, mint IV. Henriket, Wallensteint, mentes minden előítéletől. i. m. 607—608. o.

¹⁴ Wittman: Bethlen Gábor mint hadszervező. 6—7. o., Uő. Bethlen Gábor. 56—57. o.

¹⁵ Molnár E.: Az SZKP. XXII. Kongresszusa és a szocialista patriotizmus. Sz. 1962. 70. o.

¹⁶ Lenin: Művei. VI. köt. 112. o.

Már csak azért is a követelések maximumáért kell küzdeni, mert az osztálytársadalmak története azt bizonyítja, hogy a gazdasági, társadalmi fejlődést előbbre vivő embereknek mindig többért kellett harcba indulniuk, mint amit pillanatnyilag ténylegesen megvalósíthattak. A fejlődést gátló, akadályozó reakciós erőket ugyanis még a ténylegesen elérhető is szeretnék meggátolni, s ezért többet kell célul kitűzni a pillanatnyilag ténylegesen elérhetőnél, hogy legalább az elérhető megvalósuljon.¹⁷

Mindezek alapján Bethlen háborúinál is azt kell elsősorban megvizsgálni, hogy az abban foglaltak megegyeztek-e a magyarországi gazdasági társadalmi fejlődés irányával?

A Habsburg-ellenes szövetségi rendszerbe tartozó önálló magyar királyság — vagy hazai abszolút monarchia — a magyarországi Habsburg-uralom felszámolása és a Habsburg-birodalmi keretből való kiszakadás révén jöhetett volna létre. Ez a történelmi körülmény óhatatlanul felveti a magyarországi Habsburg-centralizáció és abszolutizmus, valamint az ezzel szemben fellépő nemzeti vagy hazai centralizáció és abszolutizmus — abszolutista törekvések — jellegének, történelmi szerepének összevetését. E kérdésben számos eltérő vélemény található a történelmi irodalomban.¹⁸

¹⁷ Lásd erről bővebben *Spira Gy.*: A magyar negyvennyolc jobb megértését keresve. *Kritika* 1967. 2. sz. 17–18. o.

¹⁸ Lásd ezzel kapcsolatban *Engels*: A vég kezdete Ausztriában. K. Marx és Fr. Engels: *Művei*. IV. köt. Budapest, 1959. 480–485. o., *J. Maček*: A csehszlovák történettudomány helyzete és feladatai. Sz 1960. 1–3. sz. 351. o., *Priester* i. m. I. köt. 160–164. o., *H. Sturmberger*: Kaiser Ferdinand II. und das Problem des Absolutizmus. München, 1957. 7–8. o., *H. Hantsch*: Die Geschichte Österreichs. I. köt. Graz–Wien, 1951. 255–257. o., *Fraknoi (Frankl)* i. m. I. köt. 611., II. köt. 20. o., *Ballagi A.*: Wallenstein horvát karabélyosai. Budapest, 1882. 1–3. o., *Szekfű* i. m. 279. o. és *Magyar Történet*. IV. köt. 15–21. o., *Bardth T.*: A magyar állam adóügye. Sz 1930. 621–629., 635. o., *Takáts*: A magyar gyalogság megalakulása. 259–263. o., *Makkai E.* i. m. 39–40. o., *Angyal* i. m. Sz 1930. 604–605. o. *Makkai*: Erdély története. 360., 402. o., *Mód A.*: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. (1948) 23–24. o., *Pach Zs. P.*: Függetlenségi küzdelmek a Habsburgok ellen a XVII. században. Budapest, 1951. 7. o., *Benczédi L.*: Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 1957. 19., 27. o., *Társ. Szemle* 1959. 8–9. sz. 13. o., *Molnár E.*: A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. Sz 1960. 49. o., *Makkai L.*: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országában. *TSz* 1960. 2–3. sz. 193–220. o., *Elekes L.*: Rendiség és központosítás a feudális államokban. Budapest, 1962. 94–97. o., *Pach Zs. P.*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés . . . 304. o., *Magyarország története*. I. köt. 217., 220., 237. o., *Benczédi* i. m. Sz 1964. 5–6. sz. 1389. o., *Pach Zs. P.*: Optimizmus és objektivitás történetiszemléletünkben. *Társ. Szemle* 1966. 7–8. sz. 112. o., *Spira* i. m. *Kritika* 1967. 2. sz. 12., 14–15. o. stb.

A vita jelenleg is folyik az ellenvélemények képviselői között, s a probléma végleges tisztázásához még jelentős új gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások szükségesek. Annyit azonban eddigi ismereteink alapján is megállapíthatunk, hogy a Habsburg-abszolútizmus XVII. század eleji magyarországi kísérletei Magyarország népei számára nem biztosítottak kedvezőbb fejlődési lehetőségeket, mint az erdélyi nemzeti-hazai abszolútizmus vagy annak kísérletei.

Emellett az alapvető tény mellett megállapíthatjuk azt is, hogy a két abszolútizmus az eltérések, különbözőségek mellett számos rokonvonással, hasonlósággal is rendelkezett. Ezek közül a leglényegesebb az a hasonlóság, hogy fejlett magyarországi polgárság hiányában mindkét abszolútizmus kénytelen volt fokozott mértékben a feudális uralkodó osztályra — illetve annak egy részére — támaszkodni, s a tőlük kapott támogatás fejében engedményeket tenni a nemcsi rendi érdekeknek. Bethlen politikájában ez az engedménytétel csak a magyarországi rendekkel szemben mutatható ki. Erdélyben — sajátos történelmi körülmények miatt — szuverénabb, a rendektől sokkal kevésbé függő uralkodó volt, mint a Habsburgok ebben az időben Magyarországon.

A két abszolútizmus közötti különbségeket vizsgálva rá kell mutatni arra is, hogy a Bethlen által képviselt abszolútizmus, noha gazdasági, társadalmi talaját tekintve erdélyi volt, nem eredményezett hátrányosabb helyzetet a magyarországi nemesség és polgárság számára az erdélyiek helyzeténél. Ezzel szemben a Habsburg-abszolútizmus az örökös tartományok arisztokráciájának és polgárságának érdekeit fölébe helyezte a magyarországi nemesség és polgárság érdekeinek, s utóbbiak számára hátrányosabb gazdasági és társadalmi körülményeket eredményezett. Többek között ezért sem lehet egyenlőségi jelet tenni a magyarországi nemességnek Habsburg-ellenes vagy Bethlen-ellenes megmozdulási fellépései közé.

Az alapvető különbségből adódóan mégis — noha mindkét abszolútizmus elsősorban feudális érdekeket képviselt —, politikai tartalmukban nem volt egyforma arányban a feudális érdekeken túlmutató osztálytársadalmi érdek. Az a körülmény, hogy a Habsburg-abszolútizmus az örökös tartományokban fejlettebb gazdasági alapra és fejlettebb polgárságra támaszkodhatott mint Bethlen uralma Erdélyben, nem eredményezett Magyarország népei számára kedvezőbb fejlődési lehetőségeket az erdélyieknél. Sőt, a Habsburgok politikájában kimutatható hátrányos megkülönböztetések miatt magyarországi uralmuk kevésbé segítette itt a progresszív erőket és tendenciákat, mint Bethlen fejedelemsége Erdélyben. Ezen túlmenően — de ezzel szoros összefüggésben — a két abszolútizmus összehasonlításá-

nál kimutatható az is, hogy Bethlen uralma Erdély és a kapcsolt részek lakossága számára zavartalanabb életlehetőséget biztosított a törökkel szemben, mint a Habsburg-uralom a királyi Magyarország lakossága számára.

A magyarországi Habsburg-centralizáció és a hazai vagy nemzeti centralizáció problematikája kétségtelenül rendkívül bonyolult része a XVII. századi történetünknek. Mindkét centralizációt, abszolutizmust — az erre irányuló törekvéseket — differenciáltan kell vizsgálni, konkrétan az egyes időszakokban, hogy elkerülhessük mind a „kuruc”, mind a „labanc” történetiszemlélet buktatóit. *Mindezt figyelembe véve az eddigi kutatási eredmények azt igazolják, hogy az adott időszakban a Bethlen által képviselt nemzeti vagy hazai abszolutizmus — abszolutista törekvés — minden fogyatékosága és fellelhető ellentmondása ellenére progresszívebb társadalmi szerepet töltött be a Habsburgok XVII. század eleji magyarországi abszolutizmusánál.* Ebből adódóan Bethlen háborúinak politikai programja — a Habsburgoktól független nemzeti monarchia létrehozása — inkább kedvezett a magyarországi gazdasági fejlődésnek, mint a Habsburg-uralom által biztosított keretek.

Más kérdés Bethlen politikai programjának megvalósíthatósága. Erre már nehezebb egyértelmű igennel vagy nemmel válaszolni. A történelem alakulása csábít a tagadó válaszra, hiszen Bethlen megismételt próbálkozásaival is csak részeredményeket tudott elérni; a megnövelt területű önálló erdélyi fejedelemség elismertetését, s a rendi és vallási szabadságjogok tiszteletben tartását a királyi Magyarország területén, maximális politikai programja lényegében megvalósíthatatlan maradt. A történeti tények egyszerű regisztrálása azonban önmagában még nem lehet elegendő a kérdés megnyugtató megválaszolásához! Vizsgálunk kell azt is, hogy az események ilyen alakulása törvényszerűen következett-e be, vagy pedig véletlen tényezők is közrejátszottak a politikai viszonyoknak Bethlen számára kedvezőtlen alakulásánál?

E vizsgálatok elvégzéséhez legelőször pontosan tisztázni kell *Bethlen háborúinak tényleges politikai céljait.* Ennek érdekében ketté kell választani a fejedelemnek és magyarországi nemesi párthíveinek politikai célkitűzéseit és törekvéseit. Ez a kettéválasztás elkerülhetetlenül szükséges, hiszen *az Erdélyben fejedelmi abszolutizmust építő uralkodó számára a rendi szabadságjogok csorbítatlan visszaállításának programja nem jelenthetett olyan tényleges célt, amelyért háborúba indul.* Még a vallásszabadság biztosítása is csak a református vallás primátusának korlátai között szerepelhetett tényleges céljai között. Azt azonban Bethlen jól tudta, ahhoz, hogy a magyar-

országi rendeket fegyveres felkelésre bírja, saját politikai céljának — a nemzeti monarchia kiharcolásának — érdekében, a vallási sérelmek orvoslásának ígérete mellett az összes rendi sérelmek orvoslását is zászlójára kell írnia. Olyan rendi jogok csorbítatlan visszaállításának követelését, amelyeket ugyancsak megnyírbált Erdélyben és győzelme esetén ugyanezt tette volna Magyarországon is. Amikor tehát Bethlen háborúinak politikai programjáról, célkitűzéseiről beszélünk, azon alapvetően a nemzeti monarchiának saját uralma alatt történő visszaállítását kell érteni, s le kell választani e programról a magyarországi rendek politikai célkitűzéseit. A két erő — Bethlen és a magyarországi rendek — közül a fejedelem volt a hatalmasabb, s valószínűleg az ő politikai céljai voltak az uralkodók a háborúk folyamán még akkor is, ha az előtérben rendi követelések állottak. A számos ellentétől szétforgácsolt magyarországi rendiség ugyanis nem jelentett döntő tényezőt a háborúk sorsának alakulásában, s állásfoglalásának jelentősége ugyancsak háttérbe szorult a külpolitikai tényezők alakulása mögött.

Bethlen maximális politikai programja az egész királyi Magyarország és Erdély területét magában foglaló nemzeti királyság létrehozása volt, a minimális politikai program pedig Erdély önállóságának biztosítása, területének — és ezen keresztül gazdasági katonai erejének — növelése a felső-magyarországi részekkel. Bethlen megvalósíthatónak hitte az egész maximális programot, és csak átmenetileg, időlegesen, a viszonyok jobbrafordulását várva fogadta el a minimális program célkitűzéseit biztosító békékötéseket. A minimális program credményeivel mindvégig elégedetlen volt — noha azok az adott kedvezőtlen külpolitikai viszonyok között a ténylegesen elérhető maximumát adták.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a maximális programban foglaltak eleve irreálisak, megvalósíthatatlanok lettek volna, s hogy a maximális programot ténylegesen utópista egyéni tervekjavaslatoknak kellene minősítenünk! Nem fogadható el ugyanis az a történetfelfogás, amely abból indul ki, hogy a történelem minden egyes lépése racionális, s hogy ami végbement minden szükségszerűségből történt úgy, ahogyan történt, és nem alakulhatott volna másképpen is. A katonai erőviszonyok — pontosabban a gazdasági és katonai erőforrások és lehetőségek — elemzése a harmincéves háború első két periódusában azt mutatja, hogy a Habsburg-ellenes hatalmak szövetségi rendszere potenciálisan sokkal erősebb volt a Habsburg szövetségi bloknál. Ezt mérte fel reálisan Bethlen hírszerzőinek jelentése alapján a maximális politikai program elkészítésénél, s ezért bízott haláláig céljai teljes megvalósíthatóságában. Az ugyanis, hogy a jelentős erőforrások felett rendelkező — s a Habsburg-ellenes küzdelemben érde-

kelt — I. Jakab angol király elfordulása a spanyol házassági tervtől és vejének, Frigyes cseh királynak megsegítése csak 1624-ben következik be, vagy az hogy a gazdag s mind az osztrák, mind a spanyol Habsburgokkal élesen szembekerült Velence nem hoz komolyabb anyagi áldozatot a háború céljaira, vagy az, hogy Hollandia a Sund-átjáró kérdésében felmerült ellentétei miatt nem támogatja a szükséges és lehető mértékben a dánok Habsburg-ellenes harcát, vagy az, hogy Gusztáv Adolf svéd király rivalizálási okok miatt csak négy évvel később indul támadásra a Habsburgok és szövetségesei ellen a német birodalom területén, mint tehette volna, és mint ahogyan Bethlen számította — mind éppen olyan véletlen, s nem törvényszerűen bekövetkező fejlemények voltak akárcsak az, hogy Bethlen akkor halt meg, amikor a Habsburgok katonai szerencséje hanyatlani kezdett. Gusztáv Adolf közvetlen Habsburg-ellenes támadásának sikerei a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul kedvezőbb lehetőségeket ígértek a maximális program megvalósításához — csak már nem volt megfelelő vezető, aki ki tudta volna aknázni azokat.

Az európai politikai viszonyok gondos vizsgálata azt mutatja, hogy a Habsburg szövetségi blokk veresége már a harmincéves háború első két periódusában is érdekében állott számos, jelentős katonai erő fölött rendelkező európai hatalomnak, de a harc szükségességének felismerése nem egyidőben történt az egyes államok vezető köreiből. Az egyidőben történő közös katonai fellépés hiánya volt az alapvető oka a Habsburg szövetségi blokk kezdeti sikereinek, amelyek azonban éppen az alapvető gazdasági erőviszonyok miatt csakis átmenetiek lehettek. Mindezt jól látta Bethlen, és ezért mert kockáztatni még a legnagyobb Habsburg-sikerek idején is, noha óvatos politikus és hadvezér volt. Várakozásával és számításával ellentétben azonban sorozatosan azt kellett tapasztalnia, hogy szövetségi táborán belül az ellentétek előtérbe kerülnek és háttérbe szorítják a közös érdeket, s megghiúsítják az együttes katonai akciókat. Hasonló jelenség tapasztalható volt a Habsburg szövetségi blokkon belül is, de a háború első két periódusában ügyesebb politikával jobban úrrá tudtak lenni azokon, mint ellenfeleik. Ez azonban végső soron szintén nem volt törvényszerű, még akkor sem ha feltételezzük, hogy a katolikus egyház ideológiája szilárdabb összekötő kapcsot biztosíthatott a Habsburg-blokk államainak, mint a felekezeti ellentétektől megosztott protestantizmus a Habsburg-ellenes szövetség tagjainak.

Mindezeket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az európai politikai érdekeltségek és katonai erőviszonyok alapján a Bethlen maximális politikai programjában foglalt célkitűzés nem volt eleve kudarcra ítélt, irreális, megvalósítha-

atlan utópista egyéni tervekavcsoldás, hanem olyan, a reális erőviszonyok felmérésén alapuló tervezés, amely csakis a nem törvényszerűen kedvezőtlenül alakuló külpolitikai viszonyok miatt nem valósulhatott meg.

Az adott történelmi körülmények között döntő jelentőségű külpolitikai tényezők felmérése mellett természetesen nem hanyagolható el a belpolitikai helyzet vizsgálata sem. Konkrétan annak részletes elemzése, hogy a magyarországi és erdélyi társadalom hogyan reagált Bethlen politikai célkitűzéseire, és milyen magatartást tanúsított a több évig tartó háborúskodás folyamán.

A háborúk története arról tanúskodik, hogy az egyes osztályok és rétegek magatartása a különböző időszakokban eltérő volt, és különbségek mutatkoztak az egyes osztályok és rétegek tagjainak magatartásában is. Ezen túlmenően összességében is másként reagált a Habsburg-ellenes küzdelemre az erdélyi társadalom, mint a magyarországi. Előbbi általában meglehetősen egységesen állt a fejedelem politikája mögött és a háborúk szilárd bázisának bizonyult. Ennek oka az erdélyi sajátos gazdasági és társadalmi alakulás mellett Bethlen szilárd fejedelmi hatalmában, a rendektől függetlenített pénzügyi és hadügyi politikájában rejlett. Magyarországon Bethlen a Habsburg központi kormányzat ellen fellépő elégedetlenek vezére lett, aminek következtében törvényszerűen másként alakult a magyarországi társadalmi osztályokhoz és rétegekhez fűződő kapcsolata, mint Erdélyben.¹⁹

Az erdélyiekéről azt írja egyik levelében, hogy azok a háborúzás alatt „csendes, szép békesseges állapotban” vannak. Valóban az erdélyi országgyűlés vita nélkül jóváhagyta a fejedelem katonai előterjesztéseit, és az erdélyi nemesek, főurak a fejedelem rendelkezése szerint hadba vonultak, és végigküzdötték mindegyik hadjáratot.²⁰ Ezzel szemben a magyarországi nemesek és főurak már 1619-ben is vonakodtak önként, saját költségükön fegyveresen szolgálni őt. A fegyvert fogott magyarországi urak — írta Bethlen — hópénzt kértek, „mintha én érettem kellene ő kegyelmeknek vinia és nem az magok szép hazájokért, sokképen megbántott szabadságokért”. A magyarországi nemesek viselkedésén „az erdélyi urak sokat csodálkoznak, mivel ő kegyelmek én velem magok költségén, fizetés nélkül jötenek”.²¹ Későbbi levelci-

¹⁹ Az egyes társadalmi osztályok katonai magatartásának részletes elemzésére kiadás alatt levő munkámban — Bethlen hadserege a harmincéves háborúban kerül sor.

²⁰ Bethlen 1619. október 18-i lev. Pozsonyból Kemény Boldizsárhoz. RSR Cluj, Arch. fam. Kemény I/113.

²¹ Bethlen 1619. szeptember 30-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 8—9. o.

ben is több alkalommal elítélően nyilatkozott a magyarországi főurak és nemcesek magatartásáról, amely egészen más volt, mint az edélyieké. Amint a magyarországi úri és nemesi rend látta — olvashatjuk egyik levelében —, hogy a hadakozás nem egy-két hét alatt fejeződik be, és nem „*az német idejében szokott forma szerint kell hadakozniok zsoldosok által, hogy magok honn nyughassanak, hanem személyekben való praesentiajokat kívánják az hadban, . . . az nagy fervor nagyhirtelen megváltozék.*”²²

Az erdélyi és a magyarországi uralkodó osztályok magatartása közötti különbség láttán óhatatlanul fölmerül a kérdés: vajon milyen okok idézték elő ezt a nagy eltérést?

Az okok között nyilván szerepet játszik a magyarországi uralkodó osztály jelentős részének a Habsburgokhoz fűződő gazdasági és kereskedelmi kapcsolata, a török veszély különbözősége az erdélyiek és a magyarországiak számára, a katolikus nemcesek esetében pedig a vallási hovatartozás kérdése is. Emellett nyilvánvalóan olyan szubjektív tényezők is közrejátszottak, mint az egyéni állhatatosság, a fejedelmi személyéhez való ragaszkodás stb., de az alapvető ok az volt, hogy a magyarországi uralkodó osztálynak a Bethlenével megegyező érdekei és célkitűzései mellett voltak azzal ellentétes érdekei, törekvései is.²³

Az ellentétek több forrásból fakadtak. A magyarországi társadalom hatalmasai, a főurak nem ragaszkodtak sem Bethlen személyéhez, sem az erdélyi kormányzati formához, mert hamar felismerték, hogy Bethlen sokkal inkább abszolutista kormányzatot gyakorol, minthogy meg lehessenek azzal elégedve. A magyarországi és erdélyi politikai viszonyok összehasonlításából könnyen kitűnt, hogy a magyarországi rendeknek sokkal több rendi joguk és hatalmuk volt, mint az erdélyieknek. Emellett a magyarországi főurak magatartását erősen befolyásolta az a körülmény is, hogy soraik között ért el legnagyobb eredményeket az ellenreformáció, s a rekatolizált főurak számára a vallásszabadság követelése privilégiumaik csorbítását jelentette. A katolikus főurak és nemcesek ugyanis nagyobb rendi előjogokat, kiváltságokat élveztek a Habsburg-uralkodó szolgálatában, mint Bethlenben. Éppen ezért döntő részük csakis a történelmi körülmények kényszerítő hatása alatt csatlakozott Bethlenhez, s az első adandó alkalommal örömmel visszatért a Habsburg-uralkodó hűségére. Ez a történelmi körülmény

²² Bethlen 1627. április 3-i levele Avinczi Péterhez, továbbá 1627. április 8-i levele Illésházy Gáspárhoz. Mv. Abaúj-Torna vm. 503—504. o., Bethlen pol. lev. 427. o.

²³ Lásd Szekély i. m. 272. o., Makkai: Erdély története. 374. o.

növelte azt az ellentétet, amely különben minden országban meg volt az abszolutizmusra törő uralkodó és a rendi kiváltságaikhoz görcsösen ragaszkodó feudális nagyurak között.²⁴

A magyarországi főurak fele és a nemesek döntő többsége azonban protestáns volt, akik számára a vallásszabadság visszaállításának követelése egybeesett legközvetlenebb érdekeikkel. Ezeket osztályérdekeik szorosan a függetlenségi harc ügyéhez kötötték, s többségükben ki is tartottak mellette mindaddig, amíg rosszra nem fordult a katonai helyzet. Ekkor kezdtek visszapártolni — a legtöbben a csehek szomorú sorsától félve — a Habsburg-uralkodó hűségére, bár Bethlen katonai sikereinek hatására átmenetileg ismételten hozzá csatlakoztak.

A aulikusok és az ingadozók magatartásának értékelése nem kis problémát okoz a történetírásban. Felmerül a kérdés: árulóknak kell-e őket tekinteni avagy sem? A magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról folyó vitában ezzel kapcsolatban elhangzott olyan vélemény is, hogy ezeket semmiképpen sem tekinthetjük árulóknak, mert nem lehet az emberektől azt kívánni, „*hogy ne azt tegyék, amit osztályhelyzetüknél fogva törvényszerűen tenniük kell*”.²⁵

Az, hogy mikor, kit neveznek árulónak, illetve mit tartanak árulásnak, idő és nézőpont szerint változó, morális kategória. Még azt is nehéz pontosan megállapítani, hogy pl. Bethlen mit tartott e téren morálisan elfogadható vagy elítélendő cselekedetnek háborúi folyamán. A Kálló várát 1619-ben adomány fejében átadó Lónyai András tettét például elítélte, amiért az „*hazafia lévén, ország házát nem hazájához való szeretetből, hanem áron adta fel*. Ha urának [ti. Ferdinándnak] híu akart lenni, tartotta volna meg; ha pedig nemzetihez való szeretetét akarta megmutatni, ne áron, hanem gratis kellett volna megadni, mint az több végházbeli vitézlő nép cselekedett.”²⁶ Ugyanakkor a mindvégig császári oldalon kitaró Eszterházy Miklósnak a következőket írta: „*Kegyelmed kegyelmes urához, fejedelméhez való szeretetét megtartván, érdemlett jutalmát is vötte s veszi, azt mi nem*

²⁴ Fakenói (Frankl) i. m. I. köt. 192., 526. o. Vö. Marczali: Erdély története. 154. o. A vármegyék nemességének magatartásával kapcsolatban lásd többek között Mvv. Abaúj-Torna vm. 503., Bars vm. 351. o., Győr vm. 338. o., Komárom vm. 457. o., Vas vm. 202. o. stb.

²⁵ Lásd Új Írás 1962. II. sz. 1239. o. Kálmán E. Történelemfelfogásunk néhány kérdése c. vitacikkében bírálja Molnár Erik ezen álláspontját. Új Írás 1963. 8. sz. 991. o.

²⁶ Bethlen 1620. szeptember 3-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen lev. 138. o.

kárhozthatjuk.”²⁷ A császári hűségre visszatért Forgách Zsigmond nádorral ellenben még tárgyalni sem volt hajlandó, mert őt „országga, nemzete áruló”-jának tekintette.²⁸ Eszerint Bethlen a magyarországi urak közül csak azokat tekintette árulóknak, akik a neki adott hűséglevelé ellenére, az ő tudta és engedelmé nélkül visszatértek Ferdinánd oldalára.

A Habsburg-párti aulikus nemesek politikai állásfoglalásukat általában azzal indokolták, hogy a magyarság nem képes önercjéből a török iga lerázására, mert sem hadban jártas vezérei, sem megfelelő katonája, se elegendő pénze nincsen. Ezért szüksége van a Habsburgokra és céltalan, sőt egyenesen káros lenne, ha az ország nemzeti királyt választana. Álláspontjukat legvilágosabban Eszterházy Miklós fogalmazta meg: „*Haragszunk-e uram az németre azért, hogy halogat és nem akarja ígéretit effectuálni? — meglehet; de félek bizony rajta nem halogat a török, de effectuálja az dolgát, s úgy ne talántán, hogy nem törődünk többször rajta. Az két tar között az hajasnak utolsó vége leszen.*” Emiatt nem csatlakozik Bethlenhez, s emiatt nem cseréli fel a megkoronázott uralkodót „egy török feltartott és nevelt rabon, ki most is jármában az töröknek”²⁹

Eszterházy állásfoglalásában kétségtelenül döntő szerepet játszott az a körülmény, hogy minden egyéni anyagi érdeke, hatalmi ambíciója szorosan kötötte őt II. Ferdinándhoz. A török hódító jelenléte az országban azonban kétségtelenül bonyolítja annak egyértelmű megválaszolását, hogy kinek a magatartását lehet ebben az időben árulásnak minősíteni? A nyugat-magyarországi uralkodó osztály számára másként merült fel a török veszély kérdése, mint az erdélyiek vagy a kelet-magyarországiak számára. Amint látuk Eszterházy Miklóst, Czobor Imrét vagy a Zrínyi-testvéreket például Bethlen sem tekintette árulónak. *Ez azonban csak szubjektív, mordlis szempont, s a döntő az kell legyen, hogy a Habsburg-oldalon álló magyarok magatartása Bethlen háborúi idején objektíve minek minősül?* Ezt pedig alapvetően az határozza meg, hogy Bethlen háborúi, annak politikai célkitűzései, osztálytartalma hogyan viszonyultak a magyarországi gazdasági, társadalmi haladás ügyéhez? Ha ugyanis ezek a célkitűzések alapvetően egybecstek a magyarországi fejlődés irányával és kedvezőbb lehetőségeket ígértek a Habsburg államszövetség kereténél, akkor *a Habsburg-oldalon álló magya-*

²⁷ Bethlen 1622. október 18-i lev. Eszterházyhoz. Eszterházy M... II. köt. 12. o.

²⁸ Bethlen 1621. május 25-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 308. o.

²⁹ Eszterházy Miklós 1619. december 8-i körlevele és e napon kelt lev. Thurzó Imréhez. Eszterházy M... I. köt. 75–93. o.

rok magatartása objektíve negatívnak minősül. Még akkor is, ha szubjektíve azt hitték, hogy helyesen és az ország érdekeinek megfelelően cselekednek.

Magatartásuk negatív jellegét húzza alá és erősíti meg az a körülmény is, hogy állásfoglalásuk nem felelt meg még a magyar uralkodó osztály többsége érdekeinek sem. Mert bár nem fogadható el az az idézett állásfoglalás, amely felmenti a Habsburg-oldalon álló magyar nemeseket azzal az indoklással miszerint azt tették, amit osztályhelyzetüknél fogva törvényszerűen tenniük kellett, még kevésbé lehet pozitívnak tekinteni állásfoglalásukat akkor, ha az még az osztály egészének érdekeivel is szemben állott. A Habsburg oldalon álló nemések magatartása Bethlen háborúi idején legfeljebb szűk rétegérdeknek felelt meg, hiszen a magyar uralkodó osztály többségének érdekeit nyilvánvalóan sokkal inkább szolgálta a protestáns nemzeti monarchia, mint a katolikus Habsburg-birodalom keretei közötti alárendelt helyzet.

A háború idején a szemben álló félhez való csatlakozás csak akkor minősülhet osztályérdeknek alapján is pozitívnak, ha a szembenálló fél az társadalom számára kedvezőbb gazdasági és társadalmi lehetőségeket biztosít, és a csatlakozás nem jár politikailag alárendelt helyzet vállalásával, a nemzeti önállóság feladásával. Tehát, amikor a csatlakozást eredményező osztályérdek a társadalom többségének érdekeit is kifejezi, tartalmazza. Bethlen háborúi idején pedig nem így állt a helyzet, hanem az történt, hogy a magyar uralkodó osztálynak Habsburg-párti része a saját rétegérdekeit fölébe helyezte az osztály- és az egész magyarországi társadalom érdekeinek, s ezzel gyengítette a függetlenségi küzdelem gazdasági, társadalmi és katonai bázisát.

A „Bethlen háború idején” kritérium hangsúlyozása azért fontos, mert Magyarország sajátos, kettős elnyomás alatti helyzetében a társadalmi szükségszerűség hol a törökellenes, hol pedig a Habsburg-ellenes harcot írta elő az egész társadalom számára. A változó történelmi viszonyoknak és lehetőségeknek megfelelően kellett az egy-egy időszakban veszélyesebbnek bizonyuló idegen elnyomó ellen fordulni, lehetőség szerint a másik elnyomó segítségére támaszkodva. Ennek megfelelően ahogyan alapvetően negatívnak értékeljük az 1686 után is török mellett harcoló kurucok magatartását, éppúgy negatívan kell értékelni a Habsburg-oldalon állókét is a XVII. század első felének fegyveres küzdelmeiben.

A társadalom politikai állásfoglalásának vizsgálatát természetesen nem lehet leszűkíteni a feudális osztály magatartásának elemzésére. Annak ellenére nem, hogy az adott viszonyok között Magyarországon a nemesség

— ezen belül is elsősorban a főurak — állásfoglalása meghatározó jellegű volt a belpolitikai helyzet alakulása szempontjából, mert a nemcesek, a gazdasági és politikai hatalom döntő részének birtokában, többnyire rá tudták kényszeríteni akarataikat a többi társadalmi osztályra és rétegre is. Ezért esett a nemesség magatartásánál jóval kisebb súllyal latba a városi polgárok állásfoglalása is, annak ellenére, hogy Nyugat-Európában már a XV. századtól kezdve a polgárok „nélkülözhetetlenebbekké lettek a társadalomban mint a feudális nemesség”.³⁰ Nálunk a városfejlődés — jelentős XIV—XV. századi credményei ellenére — elmaradt a nyugat-európaiéhoz képest, s ez a körülmény súlyosan befolyásolta az ország gazdasági, társadalmi és politikai viszonyainak alakulását. Ez az elmaradás gyengéséget jelentett a központosító törekvések belső bázisában, és torzulást eredményezett a magyarországi rendiség arculatán. Mindezek ellenére a városi rend a rendiségen belül annak egyéb összetevőihöz képest valami újat, jövőbe mutató jelenséget képviselt nálunk is. *A középkori magyar város bármennyire a feudális viszonyokba ereszti is gyökerét „a jövő haladottabb — polgári — gazdaságának a csíráit érleli”.*³¹ Éppen ezért fontos tényező Bethlen politikájának és háborúinak a vizsgálatánál az a körülmény is, hogy miként viszonyult azokhoz a magyarországi és erdélyi városi polgárság?

Ebben az esetben is bizonyos különbségeket kell tennünk az erdélyi és a magyarországi városok polgárai között. Előbbiek ugyanis a protestáns erdélyi állam hazai abszolutizmust építő keretei között — vallásüldözéstől mentesülve és a központi hatalom védelmét élvezve — egészen más körülmények között éltek, mint a magyarországiak. Az erdélyi városok a számukra megszabott katonakontingens kiállításán, továbbá a rendszeres hadiadó befizetésén kívül nem sok közvetlen kapcsolatban voltak a háborúval. A hadakozás — különösen a fegyvert és katonai felszerelést készítő céhek számára — jól jövedelmező többletmegrendeléseket jelentett. Veszélynek nem voltak kitéve, s tudták, hogy a fejedelem sikereiből nekik is hasznuk származik.³²

Problematikusabb volt ennél a magyarországi polgárok helyzete! Ők ugyanis amikor Bethlenhez csatlakoztak és háborúinak aktív résztvevőivé váltak, nemcsak egy hazai abszolút monarchia megteremtésére törekvő hatalom mellé álltak, hanem azok mellé a magyarországi nemesi rendi erők

³⁰ Engels: A német parasztháború. 141. o.

³¹ Elekes L.: Rendi ellentétek és kutatási problémák a XV. századi Magyarországon. Tsz 1964 2. sz. 282—283. o.

³² Lásd Szekfő i. m. 272. o.

mellé is, amelyekkel szemben korábban éppen a Habsburg központi hatalomtól vártak védelmet és támogatást. E várakozásukban csalódnuk kellett, s a többségében protestáns városi polgárság egyre élesebb vallásüldözésnek lett kitéve, ami szembefordította őket a Habsburgokkal. A magyarországi városi polgárság most Bethlentől várta a központi hatalom védelmező erejét a nemesi rendi erőkkal szemben, s ugyanakkor a vallás szabad gyakorlatának biztosítását is. Emellett természetesen a magyarországi polgárság is számíthatott bizonyos konjunkturális előnyökre a nagymérvű hadimegrendeléseken keresztül, ami pezsdítőleg hatott nemcsak a céhes, hanem a céheken kívüli iparra is. Így kötődtek érdekeik Bethlen Habsburg-ellenes háborúiban való részvételhez.

Az 1619-es hadjárat megindulásakor a magyarországi városi polgárok általában meglehetősen készségesen, önként csatlakoztak a Habsburg-ellenes harc ügyéhez. A későbbiek folyamán is az tapasztalható, hogy Bethlen és a magyarországi városok viszonya — a katonai kihágásokból eredő kisebb konfliktusokat leszámítva — kielégítő, s általában zavartalanabb, mint Bethlennek a magyarországi nemességhez fűződő kapcsolata. A korabeli adatok mellett szólnak, hogy a fejedelem nem avatkozott be a városok önkormányzatába, biztosította a szabad vallásgyakorlatot, és a városokra háruló fokozott anyagi kötelezettségeket többnyire kiegyenlítette a hadimegrendelések nyomán keletkezett többletjövedelem.³³

A fejedelem számára a polgárság alapvetően támogató magatartása a stratégiai fontosságú erődített helyek zökkenőmentes birtokbavételét és serege anyagi ellátásának viszonylagos zavartalanságát jelentette. Éppen ezért igyekezett is megvédeni a polgárokat katonái kihágásától és a táborában levő főurak, nemesek túlkapásaitól. A nemesség és a polgárság viszonyában — ha éles konfliktusokról nem is tudunk — az ellentétek nem szűntek meg a harcok alatt sem. A polgárok — nem alaptalanul — most is bizalmatlanok voltak a főurakkal és vármegyékkel szemben. Ez kitűnik többek között Sennyei Gáspár dunántúli vicegenerálisnak Batthyány Ferenchez írt leveléből is, amelyben Sennyei a soproni polgárok 1621 eleji magatartásáról számol be főkapitányának: „Ezek azt sóhajtják, nincsen ki őket defendálja, mert azt megtapasztalhatták, hogy sem az vármegye, sem az urak meg nem segítik, ha ellenség jön a városra.”³⁴

³³ Itt csak utalni kívánok Kassa város jegyzőkönyvére. TT 1908. vagy pl. a Lőcse város levéltárában IV. o. 77–79. sz. alatt található adatokra.

³⁴ Sennyei Gáspár 1621. május 13-i jelentése Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss. A mesteremberek és a nemesek viszonyára érdekes adalékként lásd TT 1894. 481. o.

A magyarországi városi polgárság állásfoglalása másodrendű szerepe miatt alapvetően a katonai és politikai helyzet alakulásának függvénye volt. Ezen túlmenően azonban a magyarországi városi polgárság többségének Bethlen politikai célkitűzései és háborúi melletti pozitív állásfoglalása néhány lényeges adalékot szolgáltathat a háborúk jellegének elbírálásához is. Mindenekelőtt tanúskodik amellett, hogy a Habsburg-uralkodók centralizációs, abszolutista politikája nem felelt meg a magyarországi városi polgárok érdekeinek, mert nem biztosította a kívánt és szükséges mértékben a társadalmi osztály fejlődését. Ezért támogatta a magyarországi polgárok többsége a Habsburg-uralommal szemben a hazai abszolutista törekvéseket képviselő Bethlen Gábor politikáját.

Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy Bethlen Habsburg-ellenes küzdelmeiben nem válhattak uralkodókká a magyarországi feudális rendi törekvések, mert annak bekövetkezése áthághatatlan falat emelt volna a magyarországi városi polgárok csatlakozása elé. A történelmi tények tanúsága szerint Bethlen megtalálta a módot arra, hogy a polgárokat is érdekeltté tegye a Habsburg-ellenes küzdelemben, ami perszándóleg hatott a városok fejlődésére.

Bethlen háborúinak ideológiája, az abban foglalt nemzeti jegyek és hivatkozások nem gátolták meg a jelentős részében nem magyar ajkú polgárság csatlakozását. Ez egyrészt a nemzetiségi ellentétek kifejtetlenségére utal, másfelől pedig arra, hogy a magyar ajkú lakossággal közösen szenvedett vallási sérelmek ekkor még a nyelvi különbségeket áthidaló összetartó kapcsolatoknak bizonyultak.

Mindent összevetve az a körülmény, hogy a magyarországi főurakkal szövetséges, és a magyarországi nemesi rendi jogok visszaállítását is zászló-jára írta Bethlen Gábor háborúi folyamán súrlódásmentesebb, zavartalanabb, jobb kapcsolatot tud létesíteni a polgársággal, mint a nemesekkel, nem magyarázható pusztán a városi polgárság erőtlenségével, a nemességénél jóval súlytalanabb voltával vagy a polgárok vallási üldözöttségével. *A magyarországi városi polgárság az erdélyi feudális államot képviselő, a nemesi rendi szabadságok visszaállításának jelszavát hirdető Bethlenben felismerte azt az erőt, amely a zavaros és ellentmondásos viszonyok közepette is képes és kész a gazdasági, társadalmi fejlődés előfeltételeinek biztosítására.* A meglehetősen széles ismeretanyaggal rendelkező városi polgárság tudta, hogy Bethlen kedvezőtlen kül- és belpolitikai viszonyok között néhány év alatt milyen szervezett és virágzó államot teremtett Erdélyben, és bízott abban, hogy ezt a fejlődést kiterjeszti a királyi Magyarország területére is. Alapvető osztályérdekeinek biztosítását várta és remélte Bethlen politikájának

és háborúinak győzelmétől. Ezért támogatta többségében a haditerhek és a nemesség előtérben állása ellenére is a Habsburg-ellenes küzdelmet, s vált annak egyik aktív résztvevőjévé.

Sok tekintetben hasonló szempontok szerint lehet megítélni a *magyarországi elnyomott osztályok és rétegek* magatartását is Bethlen háborúi idején, bár a jobbágyok együttműködése a nemességgel a Habsburg-ellenes küzdelemben még több ellentmondást rejtett magában, mint a polgároké. Ez az együttműködés ugyanis abban az időszakban jött létre, amikor kiteljesedett a földesúri érdekek diadala a jobbágysággal szemben, amikor a jobbágyság újbóli röghözkötése hosszú időre megerősítést nyert és uralkodó gyakorlattá vált a nyugat-európai fejlődéstől való elkanyarodás kirívó szociális jogi mozzanataként, s amikor a nemesi kiváltságok körülbástyázása, a rendi alkotmány, a rendi állam „második kiadása” kései újravirágzása olyan reakciós politikai felépítményt jelentett, amely teljesen megfelelt az örökös jobbágyság rendszerének.³⁵

A társadalmi viszonyok ilyen alakulását látva óhatatlanul felmerül a kérdés: milyen indítókok készítették az elnyomottakat arra, hogy évszázadokon át elnyomóikkal egy táborban küzdjenek, nemcsak a török, hanem a Habsburg-hatalom ellen is? Talán olyan polgári nézeteknek lenne igaza, miszerint „a tömegek mindig tudatlanok”, s ez viszi őket minden háborúba?³⁶ Vagy állásfoglalásukat csupán olyan ösztönös cselekvésnek kell tekintelnünk, amelyek inkább jellemzik a kollektívát, mint az egyént, mert a kollektíva „a hagyományos lelki alkat” örököje?³⁷

E kérdés végleges, konkrét megválaszolásához még nagyon sok új kutatás szükséges, amelynek elemeznie és pontosan tisztázni kell, többek között, a következőket:

A magyarországi néptömegek döntő vagy nagyobb többsége ténylegesen a Habsburg-ellenes küzdelmek oldalára állt-e, s ez a mellé állás pontosan miben nyilvánult meg? Kikből, milyen társadalmi rétegek tagjaiból tevődött össze a Habsburg-hatalom ellen küzdő, összefoglaló névvel „népi”-nek nevezett tömeg? Milyen gazdasági érdekek választották el az elnyomott tömegeket a Habsburg-hatalomtól, és milyenek fűzték őket Bethlen Gábor erdélyi fejedelemehez, illetve a Bethlen táborában levő magyarországi nemességhez és polgársághoz?

³⁵ Lásd Pach Zs.: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés... 199. o.

³⁶ Lásd pl. G. le Bon: A tömegek lélektana. Budapest, 1920. 3., 5., 30–31., 47., 50. o.

³⁷ Lásd B. F. Porsnyev: Szociálpszichológia és történelem c. munkája recenzióját. Valóság 1967. 5. sz. 109. o.

Noha e kérdésekre a megnyugtató választ nyilván csak hosszú évek új adatfeltáró munkája után fogjuk megkapni, néhány olyan figyelemre méltó szempontot már most is felvethetünk a kérdéskomplexummal kapcsolatban, amelyek kétségtelenül befolyásolták az elnyomottak magatartását Bethlen háborúi idején is.

Mindenekelőtt nem szabad figyelmen kívül hagyni olyan fontos gazdasági tényezőt, hogy az árutermelésbe bekapcsolódó — főleg borral és marhával kereskedő — jobbágyság — különösen a mezővárosi parasztlakosság — egyre inkább elszigetelődött a lengyelországi és a németországi piacoktól. Az ország határai közé bezárva naponta tapasztalhatta a gabonáját, marháját elrabló idegen zsoldos, vagy minden keresztútnál vámot követelő kapitány személyében „a habsburg-államhatalom szorongató gyűrűjét”.³⁸

Az alapvető gazdasági érdekkellentéteken túl fontos tényező az elnyomott osztályok magatartásának alakulásánál az a körülmény is, hogy a hadviselő államoknak a háború menetétől függően nemcsak nemzetközi kapcsolataik, hanem belpolitikai életük is lényegbe vágó változásoknak van alávetve.³⁹ Ennek megfelelően Bethlennek amúgy is abszolutista tendenciákat tartalmazó belpolitikájában a háborúk folyamán még inkább előtérbe kerültek a jobbágyság lehető kímélésének szempontjai. Neki, mint viszonylag csekély gazdasági és katonai erőforrásokkal rendelkező uralkodónak — fokozott mértékben szüksége volt a néptömegek aktív támogatására, ami jobbágyvédő politikát követelt. *Ez a jobbágyvédő, jobbágykímélő politika természetesen feudális korlátoktól volt terhes — mint ahogyan az abszolút monarchia is végső soron a feudális társadalmi rend fenntartása érdekében működik —, az elnyomott tömegek mégis pozitívan érzékelték. Joggal, hiszen maga a kizsákmányolás rendszerbe foglalása, az önkényeskedő tendenciák elleni fellépés is haladást jelent a jobbágy számára a feudális anarchia viszonyaihoz képest. Természetesen Bethlen jobbágyvédő belpolitikája Erdélyben akadálytalanabban tudott érvényesülni, mint a királyi Magyarország területén. Ez differenciálta is az erdélyi és a magyarországi jobbágyság magatartását, úgyszintén az a körülmény, hogy a magyarországiak jobban ki voltak téve a háború pusztító hatásainak. A háború negatív hatásai ellenére sem volt azonban nagyobb méretű paraszti megmozdulás 1619-től 1627-ig Magyarországon Bethlen politikája ellen. Csupán kisebb, helyi jellegű összeütközés történt például a katonák és a szlovák parasz-*

³⁸ R. Várkonyi Á.: A nemzet, a haza fogalma . . . 46. o.

³⁹ A marxizmus—leninizmus a háborúról és a hadseregről. 67. o.

puskások között, amely könnyen lecsendesült, és amelyet — Bethlen szigorú tiltó rendelkezésére — nem is követett megtorlás. Homonnai Drugeth György Ung vármegyei jobbágynak 1619. novemberi — kifejezetten antifeudális jellegű — megmozdulása elszigetelt, egyedi jelenség maradt ebben az időszakban.⁴⁰

A néptömegek részvételi formáját Bethlen függetlenségi küzdelmében nagymértékben meghatározta az a körülmény, hogy az elnyomott osztályok és rétegek sorai között ekkorra már nagymértvű differenciálódási folyamat ment végbe a katonai szolgálatra való alkalmasság és igénybevehetőség területén is. Némely törvények ugyan még utalnak rá, hogy végső veszedelem idején „az egész földnépét” fegyverbe kell szólítani — s történt ilyen kísérlet Bethlen háborúi idején is,⁴¹ de a válogatás nélkül fegyverbe hívott néptömegek tényleges katonai értéke ekkor már meglehetősen csekély volt. A „katonai mesterség” ugyanis oly mértékben specializálódott, s a mindennapi paraszti életformától annyira eltávolodott, hogy a rendkívüli alkalomra fegyverbe szólított, gyakorlatlan jobbágytömegekkel nem lehetett jelentős katonai eredményre számítani. Tömeges mozgósítás idején a székelyeken és hajdúkon kívül legfeljebb az erdélyi román-, valamint az alsó-magyarországi szlovák puskások egy részére lehetett támaszkodni.⁴² Bethlen a fegyverfogáshoz nem szokott parasztok harcértékét nem sokra tartotta. Egyik levelében azt írta: „. . . én semmit nem tartok nem tizenhárom hanem huszontháromezer parasztnak is hadától, sok ezer fazéknak elrontására elég egy bot.”⁴³ Más levelében kifejti véleményét arról, hogy „sokaságban keresztyén embernek reménséget helyezhetni nem idvesség”, noha hozzáteszi: „nem utolsó dolog az hadakozásban az feles kéz is.”⁴⁴ Katonai szempontból Bethlen számára a hajdúk és székelyek aktív részvétele volt döntő fontosságú. Az elnyomott tömegek többsége elsősorban termelőmunkájával, termény és pénzadójával támogatta a Habsburg-ellenes küzdelmet.⁴⁵

⁴⁰ Lásd Bethlen 1621. március 5-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 25–26. o., továbbá *Sepsi Laczkó* i. m. ETA III. köt. 244. o.

⁴¹ Lásd Bethlen 1615. január 18-i rendeletét. ETA I. köt. 274. o. Vö. *N. Kiss* i. m. HK 1954. 3–4. sz. 74. o.

⁴² Lásd Thurzó Imre 1621. augusztus 27-i lev. Czobor Erzsébethez. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp., továbbá *Szentgyörgyi M.*: *Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben.* Budapest, 1962. 56–61. o.

⁴³ Bethlen 1621. június 7-i lev. Thurzó Imréhez. Bethlen pol. lev. 318. o.

⁴⁴ Bethlen 1626. október 22-i lev. Illésházy Gáspárhoz. MTT XXVII. köt. 101. o.

⁴⁵ *Takáts S.*: *A magyar gyalogság megalakulása.* Budapest, 1908. c. munkájában (83. o.) a következőket írja: „Mivel a 16. és 17. századi magyar hadinépnak története nálunk még ismeretlen, a nemzeti fölkelések igazi oka és sikere rendszeren

A szilárd erdélyi államapparátusra támaszkodó Bethlen még a hajdúk közül is sokkal kevesebbnek vette igénybe katonai szolgálatát, mint Bocskai István, s a néptömegek Habsburg- vagy idegen uralom-ellenességét a reguláris hadsereg keretibe szorítva kívánta gyümölcsoztatni. Az egyes vidékeken történt gerilla-megmozdulások a császári katonaság ellen — főként 1621 első felében Alsó-Magyarországon és a Dunántúlon — spontán törtek ki az idegen katonák megtorló kegyetlenkedései nyomán.⁴⁶

A háborúk történetének vizsgálatánál láthattuk, hogy a paraszti munkát végző jobbágytömegek másként viszonyultak Bethlen katonáihoz, mint a császári sereghez, jóllehet számukra az előbbiek jelenléte is nagy teherként jelentett. Az eltérő reagálást csak részben okozhatta a közös nyelv összekötő, a surlódásokat csökkentő ereje, hiszen a hadszíntér jelentős részén nem is magyar anyanyelvű volt a lakosság. Az alapvető, döntő okot abban kell keresnünk, hogy *Bethlen hadseregének hadtáprendszere viszonylagosan sokkal kevésbé élte ki egy-egy terület jobbágylakosságát, mint a császári seregé.* Bethlen — többségében könnyen mozgó lovasságból álló serege — sokkal nagyobb területről szerezte be ugyanazt az élelmiszer mennyiséget, mint a nehézkesen mozgó, zömében gyalogos császári sereg. Így az előbbi már emiatt is viszonylag kisebb és elviselhetőbb terhet jelentett a paraszti lakosság számára. A különbséget csak fokozta az a körülmény, hogy a magyarországi jobbágy-ságra inkább ráutalt *Bethlen sokkal szigorúbban is büntette katonáinak kilengéseit, mint a Magyarországot idegen, ellenséges területnek tekintő császári hadvezérek.* Éppen ezért, amennyire helytelen volt az a beállítás, amely a magyarországi jobbágy-ság és Bethlen hadseregének viszonyát valamiféle zavartalan idillikus kapcsolatnak mutatta, éppen annyira helytelen egyenlőségi jelet tenni a két hadsereg és a magyarországi jobbágyok kapcsolata közé.

A néptömegek háború alatti magatartásának vizsgálatánál az objektív körülmények mellett természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni a szubjektív tényezőket sem. Abba a világrendbe, amely a jobbágyok tudat- és érzelmvilágában a feudális kizsákmányolási viszonyokról kialakult, nagyon negatívan lépett be a Habsburg-hatalmat képviselő, legtöbbször

a valóságnak meg nem felelően adatik elő. Rendes katonaság nélkül akkor a német ellen hadat viselni nem lehetett. Rendes katonák pedig a végbeliek és a végbeliekből lett szabad hajdúk voltak. Ezek nélkül nemzeti fölkelésről szó sem lehetett.” A parasztok és a hajdúk egymás közti viszonyára érdekes adalékot szolgáltat Dóczy András szatmári kapitány 1610. december 11-én kelt levele Thurzó György nádorhoz. TT 1898. 615. o.

⁴⁶ A hajdúk szerepével részletesen foglalkozom Bethlen Gábor hadserege a harmincéves háborúban c., kiadás alatt levő munkámban.

idegen zsoldos, tiszt vagy hivatalnok. A jobbágy ezek részéről csak fokozott lenézést, anyagi és személyi körülményeinek teljes semmibe vételét, a földi nyomorúságokért vigaszt ígérő vallásos hitének kigúnyolását, sőt kifejezett üldözését tapasztalhatta. A Habsburg-kormányzat katonai és hivatalnoki képviselői, valamint a magyarországi jobbágyok közötti ellentét megnyilvánulásaiban a jobbágy számára sokkal drasztikusabb és elviselhetetlenebbnek tűnő volt, mint az évszázadok óta kialakult, megszokott és a hosszú közös egymásra utaltságtól bizonyos fokig tompult földesúri — jobbágyi ellentét antagonizmusa. A jobbágy az előbbi súlyosabbnak, a világ megszokott rendjétől eltérőbbnek, és ami fő, megváltoztathatóbbnak érezte és hitte, mint a földesúri kizsákmányolás évszázadok óta kialakult, és a zsoldosrablásokhoz képest „humanizálódottabb” rendszerét. Az idegen katona számára ugyanis közömbös volt a jobbágy életének és munkaerejének fenntartása, ilyen megfontolások nem befolyásolták cselekedeteit, míg a földesurakét saját jobbágyaikkal szemben törvényszerűen igen. Még a legridegebb, legkegyetlenebb gondolkodású földesúr számára is jobbágyának gyermeke a jövő munkaereje volt s mint ilyennek életben maradásához, felnövekedéséhez konkrét gazdasági érdeke fűződött. Ezzel szemben az idegen zsoldosok szabadjára engedett szadizmusból vagy elrettentésből, megfélemlítésből nemegyszer kardélre hányták a jobbágy gyermekeit, feleségét és hozzátartozóit. Mindez — párosulva a protestáns prédikátorok szónoklatainak mozgósító hatásával — abba az irányba hatott, hogy *a jobbágy inkább magának, magához közelebb állónak érezze Bethlen háborúinak ügyét, annak célkitűzéseit, mint a Habsburg-uralmat.* Még akkor is, ha e háború célkitűzéseit a Bethlenhez csatlakozott földesurak közvetítésével ismerte meg. A szubjektív benyomások, a vallásos és az idegen ellenes propaganda hatása nem kis mértékben járult hozzá az elnyomott osztályok tagjai magatartásának alakulásához.⁴⁷

⁴⁷ A jobbágyok közt végzett Habsburg-ellenes propagandára érdekes adalékot szolgáltat többek között Károlyi Zsuzsanna 1620. július 29-i lev. férjéhez, Bethlen Gáborhoz. Ebben panaszodik a birtokain lévő dézsmásokra, akik mód felett kiélik a jobbágyokat, arra hivatkozva előttük, „... *hogy az előtt is Jobbágyokért támadott fel a Császárra Magyarország...*” Győri történelmi és régészeti füzetek. (1–4. köt. Győr, 1861–1868.) 3. köt. 202. o. A döntő többségükben protestáns jobbágyok megnyerésének irányába hatott a szabad vallásgyakorlat követelése is, amelyről Bethlen Gábor többek között az írta Sennyei István kancellárnak: „... *aki mit akar, vallja azt, erőszak alatt ne idévezítsenek senkit.* Lám mi senkit religiójában nem háborgattunk, mindennek birodalmunkban szabad vallást engedtünk és mindenik valláson valóknak papot tartani engedtünk, kegyelmed is azt cselekedjé.” Esz. crogom, prímási lt. Repert. arch. Saec. Classis X. n. 186 fasc. II/34.

Az elnyomott osztályok tagjainak részvétele Bethlen Habsburg-ellenes küzdelmeiben szükségessé teszi az *osztályharc és a függetlenségi küzdelem kapcsolatának tisztázását e háborúk idején*. Minden külső hódító vagy elnyomó hatalom elleni küzdelemben ugyanis az alapvető antagonisztikus osztály-ellentétek fennmaradása mellett az osztályharc élessége és megnyilvánulási formái bizonyos módosulásokon mennek keresztül.

Engels a német parasztháborúról írott munkájában foglalkozik azzal a problémával is, hogy a parasztek általában miért nem egyedül, miért más osztályokkal — sokszor a nemességgel vagy annak egy részével — szövetkezve indulnak harcba. A szétforgácsoltságuk mellett — írja — „az alávetettség nemzedékről nemzedékre átszármazó ősi megszokottsága”, s a fegyverfogástól való elszakadás azt eredményezte, hogy a *parasztságnak „a győzelemre csak más rendekkel való szövetkezés nyújthatott esélyt”*.⁴⁸

B. F. Porsnyev a feudális állam lényegével foglalkozva úgy foglalt állást: „Ugyanaz a spontán gazdasági szükségszerűség, amely arra készítette a parasztokat, hogy szembeszálljanak a feudális urak vagyonaikra és munkájukra irányuló túlzott igényével, arra kényszerítette őket, hogy támogassák a feudális államot a nagyobbik rosszal, a hódítással szemben.”⁴⁹

Az 1960-ban megjelent *Irányelvek* szerkesztői az osztályharc és a függetlenségi küzdelem egymáshoz való kapcsolatának helyes értékelését a következőképpen fogalmazták meg: „A történelem osztályharcok története. Osztálytársadalomban az alapvető osztályok érdekei alapvetően ellentétesek, közöttük általában és szükségszerűen osztályharc folyik. Ha az osztályok együttműködnek, együttműködésük csak átmeneti lehet, és történelmileg kivételes helyzetet, az ellentétes osztályok átmeneti érdekközösségét fejezi ki.”⁵⁰ A továbbiakban kifejtik, hogy noha a rendek és a központosított államhatalom ellentéte együtt jár minden centralizációval, Magyarországon a Habsburg-ellenes harcok idején ez egybeesett a magyar állami függetlenség és az idegen uralom ellentétével. A parasztság viszonylatában mind a magyar, mind pedig a szlovák, román, kárpátukrán parasztek részvétele a Habsburg-ellenes harcokban „objektív osztályhelyzetükből, osztályérdekeikből sarjadt, osztályharcuknak részét képezte”. Ily módon azért — bár a fő ellentétet az egész korszakon át mindvégig a földesurak és a jobbágyok

⁴⁸ Engels: A német parasztháború. 22. o.

⁴⁹ B. F. Porsnyev: A feudális állam lényege. MTA Tört. Tud. Int. Értesítője. 1951. január — március 140. o.

⁵⁰ Elekes L. — Pach Zs. P.: Irányelvek. Osztályharcok — függetlenségi küzdelmek. Sz. 1960. 1—3. sz. 282. o.

ellentéte képviselte — „időnként és időlegesen a parasztságnak és nemességnek (a nemesség egyes csoportjainak) a Habsburg-hatalommal szembeni érdekellentéte került előtérbe: létrejött az osztályok érdekközösége, együttműködése Béccsel szemben”.⁵¹

A parasztok részvétele Bethlen Gábor Habsburg-ellenes háborúiban is „osztályharcuk részét képezte”! Harcuk előterében az idegen elnyomás elleni küzdelem állt, mert az idegen elnyomás nagyobb és elviselhetetlenebb terheket rótt a parasztra saját földesuránál. Ez így volt annak ellenére, hogy közvetlenül az 1619-es hadjárat megindítása előtt idegen császári katonák alig tartózkodott Magyarországon területén, s hogy a császár az 1619-től 1627-ig terjedő években — igaz, hogy nem kismértékben éppen Bethlen háborúinak hatására — Magyarországon mérsékelte a gazdasági, politikai és lelkiismereti elnyomást. Közismert tény ugyanis, hogy a felkelések általában soha nem abban a pillanatban robbannak ki, amikor az elnyomás a legerősebb, hanem amikor az elnyomó meggyengül, nehéz viszonyok közé kerül. Bethlen háború idején még éltek korosztályok Magyarországon területén, akik saját bőrükön tapasztalták a Habsburg-uralom, a császári katonák és tisztviselők elnyomó módszereit a tizenötéves háború idején, és látták a Habsburg-hadsereg nagy stratégiai kudarcát is a Bocskai-szabadságharcban. A felújított ellenreformáció — amely a paraszti és polgári lakosságnak közel kilencven százalékát sújtotta — csak ösztönözte a Habsburg-ellenes érzések újbóli fellángolását. Ezen túlmenően a jobbágyok előtt ott lebegett a hajdúk letelepítésének, valamint a Bethlen által a katonáskodás miatt adott kiváltságoknak ösztönző példája is.

A parasztság osztályharca nem folyt szervezett osztálykeretekben. Rétegek, falvak, sőt egyének küzdelme formájában folyt a harc a jobb, emberibb életért, a szolgaság házából való kijutásért. Nyilván tudták, hogy ez utóbbi csak keveseknek, a legkiválóbbaknak fog sikerülni. Tudatukban a földesúri kizsákmányolás világa, „isten rendeléséül” élt, amelyet ember nem változtathat meg, legfeljebb egyénileg tud kiszabadulni belőle. A szabadparaszti réteg növekedése, valamint a jobbágyok életének és termelőeszközeinek a megvédése az idegen hódítótól így is a gazdasági társadalmi haladás ügyét szolgálta, s kedvezőbb osztályharc feltételeket teremtett a további osztályküzdelemhez.

⁵¹ Elekes — Pach i. m. Sz 1960. 1 — 3. sz. 283 — 284. o. A probléma részletes kifejtését lásd még Elekes L.: Rendiség és központosítás a feudális államokban. Budapest, 1962. 107., 122. o., továbbá Mód A.: Beszéljünk világosan. Új Írás 1963. 7. sz. 844. o., Pach Zs. P.: A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban. TSz 1964. 2. sz. 322. o. stb.

Természetesen az időleges, átmeneti együttműködés nem volt — nem is lehetett — zavartalan Bethlen háborúi idején sem. Erre jó példa az egyik földesúr utasítása 1620-ból ispánja részére: „Egynéhányszor olvassátok el az szófogatlan, koszos fejű jobbágyok előtt, hogy elhagyván az régi, goromba, vakmerő, oktalan, paraszt, szófogatlan ostoba, emberi természet ellen való, megrögzött gonosz természeteket, fejek vesztése alatt szavakat fogadják mindenben, valamint én szómmal nekik parancsolok.”⁵²

Ez a levél nem arra mutat, hogy a háború alapvető változást hozott volna a földesúr és a jobbágy mindennapi kapcsolatában! Emellett szól többek között az a levél is, amelyet Bethlen felcsége írt ugyanebben az évben Rákóczi Györgynek „az bogácsi szegény jobbágyink” érdekében, akiknek „nagy injuriák vagyon . . . mind töröktül, mind penig némely nemes személyektől.”⁵³ Több ilyen és hasonló tárgyú levél⁵⁴ arra utal, hogy a földesúri — jobbágyi viszony alapjaiban nem változott a hadakozás folyamán sem. Egészen másként alakult azonban a katonának állt jobbágyok és a földesurak egymáshoz való kapcsolata! A fegyverrel rendelkező parasztok — főként olyan kisebb egységekben, amelyek élén nem állott nemesi tiszt — ugyancsak megtorolták a nemescken sérelmeiket, ha alkalom nyílt rá. Háború esetén ilyen pedig bőven akadt, s ennek nyomán nem is szünetelt a panasz a földesurak szájából a katonáknak állt jobbágyok ellen.⁵⁵

Bethlen számos intézkedést tett az elnyomottak védelmében, az osztályellentétek tompítására átfogó katonai szabályzatokban, külön levelekben és parancsokban.⁵⁶ Ezek az erőfeszítések, ha értek is el eredményeket, az alapvető osztályviszonyokat nem változtathatták meg, az osztályellentétek

⁵² Kapy Zsigmond 1620-ban kelt utasítása. Magy. Gazd. Tört. Szemle 1895. 198—199. o.

⁵³ Károlyi Zsuzsanna 1620. augusztus 8-i lev. Rákóczi Györgyhez. TT 1894. 461. o.

⁵⁴ Lásd pl. a 178. sz. jegyzetben idézett levelet, vagy Vitus Figec 1619. december 17-i Schlegel Jánoshoz. CSSR Trnava, városi lt. Bethlen-kori iratok.

⁵⁵ Kálnay János Bars megyei birtokos nemes 1619. október 16-i levelében panasz-kodik, hogy Bethlen előosztagából bizonyos Komáromy Gergely „. . . az ő alattvalóval házámra rohanván, mind lovaimat, ruháimat, fegyveremet, pénzemet mindenemet elvívén és minden fegyveremtől megfosztván, csak egy dolmányba hagytak . . .” TT 1892. 331. o. Thurzó Szaniszló főkapitány 1621. augusztus 7-i leveléből megtudjuk, hogy a lévai katonák a nemeseket „rut szitkokkal” illetik, s veréssel fenyegetik. TT 1892. 517. o. Vö. az 1619. májusi gyulafehérvári országgyűlés határozatának 6. pontjában foglaltakkal. EOE VII. köt. 515. o.

⁵⁶ Lásd erről bővebben tanulmányomat: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének erkölcsi arculatához. HK 1965. 2. sz. 299—319. o.

nem szűntek meg a harc folyamán sem. Csupán háttérbe szorította őket a fegyveres konfliktus, amely egyfelől a császári hadsereg, másfelől Bethlen erdélyi hada és a hozzá csatlakozott különböző magyarországi osztályok és rétegek fegyverfogó tagjai között folyt.

Már előljáróban utaltunk arra, hogy a marxista történetírás számára valamely háború elbírálásánál az a döntő szempont, hogy milyen az adott háború osztályjellege, vagyis a háborút mely osztályok, milyen célok érdekében folytatják, mely osztályok készítették elő, és melyek irányítják a küzdelmet. A Bethlen vezette háborúk politikai céljainak és az egyes társadalmi osztályok magatartásának elemzése után a küzdelem jellegét meghatározó tényezőket a következőkben foglalhatjuk össze:

A Bethlen Gábor vezetése alatt folytatott fegyveres küzdelmek alapvető politikai célkitűzései magukban foglalták Bethlen, valamint az őt támogató magyarországi és erdélyi uralkodó osztály törekvését a Habsburgoktól független, Erdélyt és a töröktől meg nem szállt magyarországi területeket egyesítő nemzeti — vagy hazai — abszolút monarchia megteremtésére. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy e háborúk terhesek voltak olyan feudális rendi törekvésektől, amelyek nemcsak a Habsburg-, hanem a hazai központi hatalom meggyengítésére is irányultak. *A domináló azonban a Bethlen által képviselt politikai cél volt, amelyet a fejedelem a tőle függő fegyveres erőre és erdélyi államszervezetére támaszkodva érvényre is tudott juttatni a feudális rendi törekvésekkel szemben.* Csakis ily módon vált lehetségessé, hogy a Habsburg-ellenes harcokban megtalálja helyét és érdekképviselőt az erdélyi és a magyarországi polgárság is, valamint — természetesen a feudális társadalmi rend korlátai között — az elnyomott osztályok és rétegek tagjainak nagy tömege. *Ezen az alapon jöhetett létre az átmeneti összefogás az antagonisztikus osztályok között, annak ellenére, hogy a XVII. századra általában az osztályellentéték további éleződése a jellemző.*

E háborúk politikai céljának tényleges osztálytartalma meghatározza a küzdelmek ideológiájának jellegét is. *A nemzeti és vallásszabadság visszaállításának jelszava* — ami mögött az önálló nemzeti vagy hazai abszolút monarchia visszaállításának törekvése húzódott meg — a feudális nemzet és haza fogalom osztálykorlátai között *össztársadalmi érdekeket is tartalmazott.* Éppen ezért az erre való hivatkozás politikai szerepét tekintve az elnyomottak érdekeit is részben kifejező politikai program volt.⁵⁷

⁵⁷ Mód Aladár vitacikkében a haza védelmének jelszavával kapcsolatban kifejtette, hogy „... a hazafisággal és nemzeti öndíllósággal kapcsolatos eszmeiség nemcsak mint burzsoá megtévesztés kerül a dolgozó osztály körébe, hanem a nemzeti ideológia, a dolgozó osztályok nemzeti feltételek által meghatározott harcának eredménye és mint

E háborúban két ténylegesen létező és ható abszolútizmus — pontosabban abszolutista törekvés — csapott össze egymással: a Habsburgok birodalmi abszolútizmusa és az erdélyi fejedelmek hazai vagy nemzeti abszolútizmusa. A fejlettebb városi polgársággal rendelkező Habsburg-abszolútizmus egyenlő elbánás esetén elvileg kedvezőbb fejlődési körülményeket biztosíthatott volna Magyarország lakossága számára a jóval fejletlenebb gazdasági alapra támaszkodó, a lakosság létszámát tekintve a Habsburg-birodalomnak mintegy tized részét kitevő erdélyi fejedelemtől. A Habsburg politikai vezetése azonban sérelmesen megkülönböztető politikát folytatott Magyarországon: csak minimális mértékben teljesítette törökellenes funkcióját, és Magyarországot a birodalom stratégiai előtérpeként kezelte, a magyarországi polgárságot nem részesítette kellő támogatásban, a kereskedelem- és iparfejlődést nem segítette, a magyarországi jobbgátság számára a fizetetlen császári zsoldosok elhatalmasodott rablásai és pusztításai kedvezőtlenebb életkörülményeket, nehezebb osztályharci feltételeket teremtettek a hazai feudális kizsákmányolás nyújtotta lehetőségeknél.⁵⁸ Ily módon a fejletlenebb gazdasági alapokon álló hazai abszolútizmus Magyarország lakossága számára viszonylag kedvezőbb fejlődési lehetőségeket ígért — s Erdélyben nyújtott is —, mint amilyeneket a Habsburg-abszolútizmus ténylegesen adott. Emiatt a feudális rendi célkitűzéseket is tartalmazó Habsburg-ellenes megmozdulásokat helytelen lenne egysíkúan a rendiség és a centralizáció küzdelmeként felfogni, mert ez a centralizáció egyúttal idegen elnyomást is jelentett, a feudális rendi megmozdulás pedig egy hazai abszolút monarchia megteremtésére irányuló törekvéshez kapcsolódott.

Az adott történelmi viszonyok részletes elemzése amellet szól, hogy a hazai abszolút monarchia létrehozásának célkitűzését nem lehet eleve irreálisnak bélyegezni, mert az adott történelmi helyzetben lett volna mód megvalósulásukra is, és Bethlen háborúi csupán a viszonyok nem törvényzerűen kedvezőtlen alakulása folytán torkollottak kompromisszumokba.⁵⁹

ilyen, szembe is kerül a nemzet és haza burzsoá és reakciós értelmezésével." i.m. Új Írás 1963. 7. sz. 844. o. Vö. Pach Zs. P.: A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban. T Sz 1964. 2. sz. 315. o.

⁵⁸ „Az emberek sohasem mondanak le arról, amit már megszereztek . . .” Lásd Marx — Engels: Válogatott levelek. Budapest, 1950. 29—30. o.

⁵⁹ „. . . nem a történelem az — írja Marx —, amely az embert eszközül használja fel a maga — mintha a történelem valamilyen különálló személy volna — céljainak keresztülvitelére, hanem a történelem nem egyéb, mint a maguk céljait követő ember tevékenysége.” Marx — Engels: Művei II. köt. Budapest, 1958. 91—92. o. Vö. Gedő A.: A társadalmi törvények marxista felfogásáról. Társ. Szemle 1965. 1. sz. 75. o.

Bethlen háborúinak török szövetsége az adott történelmi körülmények között nem eredményezte a magyarországi török uralom meghosszabbodását és a kapott támogatásért nem kellett aránytalanul nagy árat fizetni. Emiatt e küzdelmek nem növelték a török veszélyt, s a kényszerű török szövetség nem teszi regresszívvé e háborúk jellegét.

Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy *Bethlen Gábor Habsburg-ellenes háborúi* — noha nem ellentmondásoktól mentesen — *a társadalmi fejlődést, a haladást elősegítő igazságos háborúk voltak, s mint ilyenek méltán képezik a magyar társadalomtörténet haladó vonalának egyik jelentős szakaszát.*

Konkrétan a XVI—XVIII. századi török- és Habsburg-ellenes függetlenségi harcokban bővelkedő korszak történetének kiemelkedő fontosságú részét, amely magasabb szintű folytatása a Bocskai-szabadságharcnak, és utól nem ért példaképe I. Rákóczi György Habsburg-ellenes küzdelmének. A különbség a Bocskai vezette harc és Bethlen háborúi között több lényeges kérdésben kimutatható. Külpolitikai tekintetben Bethlen háborúi az elszigetelten folyó Bocskai-szabadságharcval ellentétben egy nagy nemzetközi háború szerves részét képezték. Ez a körülmény meghatározza a két küzdelem nemzetközi súlyát, jelentőségét. Belpolitikai vonatkozásban a legalapvetőbb eltérés ott mutatkozik, hogy amíg a Bocskai-szabadságharc egy nagybirtokos magánháborújaként indult az uralkodó ellen, s csak a későbbiekben változott országos méretű megmozdulássá, Bethlen háborúi kezdettől fogva egy hazai abszolutizmus kiépítésén fáradozó uralkodó akciói voltak az államegység helyreállítására és az idegen uralom felszámolására. Ez az alapvető különbség maga után vonta azt is, hogy Bethlen háborúiban a forradalmi spontaneitás — 1619 szeptemberét leszámítva — megközelítően sem játszott olyan szerepet, mint a Bocskai vezette szabadságharcban. Ugyancsak ennek következménye volt az is, hogy amíg a Bocskai-szabadságharc fő gazdasági, társadalmi és katonai bázisa Felső-Magyarország volt, Bethlen háborúiban ez a terület Erdély mellett másodlagos, kiegészítő szerepet kapott. Nem különben az, hogy Bethlen háborúiban kevésbé plasztikusan domborodott ki a néptömegek kezdeményező és történelemformáló szerepe mint a Bocskai vezette küzdelemben. I. Rákóczi György Habsburg-ellenes háborúja lényegében a bethleni alapokról indult, de kedvezőbb külpolitikai körülmények között sem tudott olyan sikeres lenni, mint a Bethlen Gábor által vezetett fegyveres küzdelem.

Bethlen Gábor Habsburg-ellenes háborúi történeti és hadtörténeti téren több tanulságot és bizonyítékot szolgáltatott az utókor számára. Mindezekelőtt megerősítették a Bocskai-szabadságharcnak azt a tanulságát, hogy kedvező külpolitikai körülmények között lehet sikeres küzdelmet folytatni

a Habsburgok elnyomó politikája ellen. Belpolitikai téren pedig felhívták a figyelmet azokra a lehetőségekre, amelyek a magyarországi és erdélyi társadalmi összefogásban rejlenek, még az adott feudális viszonyok korlátai között is. Az osztályösszefogás — átmenetisége és korlátai ellenére — lehetővé tette az uralkodó osztályon kívüli fegyveres, katonai érdekekkel rendelkező rétegekre való támaszkodást. Az ily módon létrejövő Habsburg-ellenes fegyveres erő — megfelelő vezetés esetén — fegyverzeti, felszerelési és kiképzési hiányosságai ellenére is képes volt sikeres háború vívására a császári seregek ellen.

E pozitív tapasztalatok mellett Bethlen háborúi figyelemztetőül szolgáltak a magyarországi és erdélyi hadipotenciál korlátaira is. Újólaj bizonyosságot szolgáltatott amellett, hogy ezzel a magyar hadsereggel csak átmeneti eredményeket lehet elérni a Habsburgokkal szemben, s nincs mód az eredmények tartósítására, hacsak különösen kedvező nemzetközi viszonyok nem roppantják össze a Habsburgok politikai és katonai hatalmát. Ez utóbbi hiányában a hazai gazdasági és katonai eszközök elégtelensége ismételten megálljt parancsolt Bethlen messzemenő tervezgetésének, s úgyszintén utódainak és követőinek is.

A XVII. század első felében lejátszódó Habsburg-ellenes függetlenségi harcoknak összefoglaló közös jellemvonása az, hogy a küzdelmeket önálló magyar hadseregek vívták, alapvetően megegyező gazdasági, társadalmi viszonyok között, lényegében hasonló hadipotenciális lehetőségekre támaszkodva, ugyanazon ellenséggel szemben. A háborúk története arról tanúskodik, hogy a történelem folyamán általában azok a fegyveres erők győztek, amelyeknek kimeríthetlenebb, szilárdabb háttországuk és hatalmasabb gazdasági bázisuk volt a háború folytatásához, amelyeknél nagyobb volt a lakosság teherbíró képessége, ahol a fegyveres erőknek szilárdabb volt az erkölcsi alapja és erősebbnek bizonyult a nép győzelmi akarata, amelynek a háború menete folyamán a belső és a külső tartalékok terhére a legjobban meg tudták növelni erejüket és eszközeiket, amelyeknek jobb fegyverzete volt, jobb parancsnoki karral rendelkezett, és amelyek élén tehetségesebb hadvezérek álltak.⁶⁰ Ezeknek a tényezőknek az összessége döntötte el a háborúk sorsát, kimenetelét, eredményeit a XVII. század első felében vívott Habsburg-ellenes harcok esetében is. A szemben álló felek hadipotenciálját és győzelmi lehetőségeit azonban csakis komplex összefüggésekben szabad vizsgálni, az adott konkrét történelmi viszonyok között. Bethlen Habsburg-ellenes harcát, a küzdelem gazdasági, társa-

⁶⁰ *Razin*: A hadművészet története. I. köt. Budapest, 1959. 29–30. o.

dalmi és katonai bázisát, lehetőségeit nem lehet kiragadva szembeállítani a Habsburgokéval, hanem csakis a Habsburg-ellenes szövetségi blokk és a Habsburg-koalíció keretei között lehet azt elemzés alá venni. Ha egyedül Bethlen Gábor hátországát, gazdasági bázisát, Erdély lakosságának teherbíró képességét és hadseregét hasonlítanánk össze akár csak az osztrák Habsburgokéval is — és ez összehasonlítás relációjában vizsgálnánk az elért eredményeket —, ugyancsak ferde, hamis képet kapnánk. Bethlen-nel szemben ugyanis az osztrák Habsburgok hadipotenciáljának mindig csak egy része állott, s csakis így — valamint a török aktív vagy passzív támogatására támaszkodva — érhetette el a fejedelem még a kompromisszumos eredményeket is.

Bethlen Habsburg-ellenes fegyveres küzdelme 1619-től szerves részévé vált a nagy európai konfliktusnak, a harmincéves háborúnak is. Ez a küzdelem — amely az előtérben szereplő vallási jelszavak ellenére tartalmát tekintve a hatalomért folyt mindkét tábor részéről — egyaránt tartalmazott igazságos és igazságtalan vonásokat mindkét oldalon. A Habsburg-ellenes táboron belül a hollandok spanyolellenes szabadságküzdelme, valamint a cseh és a magyarok harca az önálló államiságért és a szabad vallásgyakorlatért alapvetően igazságos küzdelem volt. A korábban is állami önállósággal rendelkező cseh vagy magyarok Habsburg-ellenes harcát nem lehet egy vonalra állítani a német rendek és fejedelmek szeparatista törekvéseivel, vagy a németországi háborúba beavatkozó nyugati hatalmak hódító és az egységes Németország létrejöttét megakadályozni akaró háborúival. A cseh és a magyarok háborúi olyan függetlenségi háborúk voltak a nagy európai konfliktuson belül, amelyeket nemesi rendi vezetésük ellenére is alapvetően jogos és igazságos küzdelmeknek kell minősíteni. A Habsburg-centralizáció ugyanis ezen államok esetében idegen elnyomásként jelentkezett, hátrányos megkülönböztetéseket hordott magában gazdasági és politikai téren egyaránt. Ezért képezi Bethlen Gábornak az önálló magyar államiság visszaállítására és a nemzeti vagy hazai abszolutizmus kiépítésére irányuló fegyveres küzdelme is a harmincéves háború igazságos jegyeket tartalmazó részét a Habsburg-ellenes tábor harcában.

Bethlen Gábor Habsburg-ellenes hadjáratai a harmincéves háború cseh és dán periódusának fontos részét alkották annak ellenére, hogy Magyarország területe nem volt fő hadszíntér, s hogy a Habsburg szövetségi rendszer Bethlent nem tekintette olyan fő ellenségnek, aki ellen támadó akciót kell folytatni katonai erejének teljes megsemmisítéséig. Ennek tulajdonképpen kettős oka volt: egyfelől az, hogy a Habsburgok mindenáron el akarták kerülni a nyílt háborút a Bethlen mögött álló török birodalommal, más-

felől pedig jól tudták, hogy Bethlen csekély gazdasági és katonai erőforrásaival egyedül nem képes a háború sorsát döntő mértékben meghatározó katonai akcióra. Ezekből adódóan vele szemben általában defenzív magatartást tanúsítottak, s 1621-ben és 1626-ban is csak olyan korlátozott célú és erejű offenzív akciókat indítottak ellene, amelyek nem irányultak Bethlen alapvető katonai bázisának, az erdélyi fejedelemségnek az elfoglalására.

E vitathatatlan körülmények ellenére Bethlen Habsburg-ellenes hadjáratai mégis jelentős mértékben befolyásolták a harmincéves háború első két szakaszának alakulását, és semmiképpen sem lehet azokat a nagy európai konfliktus mellékes epizódjainak minősíteni. Sőt, bizonyos időszakokban a fejedelem hadserege katonai súlyánál, harcértékénél nagyobb szerepét játszott az európai méretű küzdelemben. Főként akkor, amikor szinte egyedül folytatta a harcot a császári hadsereg ellen, lekötötte az erők egy részét, és harcával ébren tartotta a fegyveres ellenállás lángját a legnagyobb Habsburg-diadalok idején is.

Hadjáratainak katonai jelentőségét nem csökkentheti az sem, hogy a meglehetősen heterogén összetételű Habsburg-ellenes koalíció tagjai többnyire pusztán eszköznek tekintették Bethlent céljaik megvalósításához. A nyugati protestáns hatalmak őt és erdélyi államát bármikor készek lettek volna feláldozni egy-egy diverzió érdekében. Ezzel szemben a fejedelemtől valamiféle önzetlen áldozatvállalást kívántak a „közös cél” érdekében, s rajta keresztül akarták megszerezni a török birodalom katonai támogatását a Habsburg-ellenes küzdelemhez. Azt a támogatást, amelyért maguk restelltek nyíltan folyamodni, de amelyet Bethlenen keresztül — természetesen minden ódiúmot ő rá hárítva — szívesen elfogadtak volna.

Bethlen hamar felismerte szövetségesei szándékát, és jól látta a vele szemben tanúsított kétszínű magatartásukat is. Választása azonban nem volt a partnereket illetően! Azokkal kellett együttműködni, akiknek érdekellentétei voltak a Habsburgokkal. A politikai célok találkozására összekapcsolta őt Pfalzi Frigyestől kezdve számos európai uralkodóval és a szultánnal, de az érkakazonosság meglehetősen szűk korlátok között mozgott, és a kapcsolat számos érdekellentétől volt terhcs. A fejedelem józanul felmérte, hogy meddig terjednek a közös érdekek, és csak addig a pontig működött együtt szövetségeseivel, ameddig az együttműködés neki is érdekében állott. Soha nem szándékozott feláldozni magát és országát valamiféle misztikus közös ügy és szövetségesi hűség oltárán! Éppen ellenkezőleg, szövetségeseinek maga is hasonló őszinteséggel és önzéssel fizetett, mint amelyet tőlük kapott.

Az érdekek divergenciájának felismerése és a konzekvenciáknak ennek alapján történő levonása hozatta vele 1619 végén a cseh—morva sereget Bécs alá, hogy a körülzárás révén birtokba vehesse a Dunántúl kulcsfontosságú helyeit. Emiatt kötött fegyverszünetet a Habsburgokkal 1620 elején, és emiatt nem vonult 1620 őszén teljes — bár az csemények alakulását lényegében azzal sem befolyásoló — hasregével a csehországi hadszíntérre. Ez a felismerés köttetett vele különbékét 1626 decemberében is. Szövetségeit általában felháborította Bethlen magatartása. Durva önzést, szöszeget vetettek a szemére, sőt néha egyenesen a közös ügy elárulójának nevezték. A fejedelem higgadtan reagált a hozzá eljutó vádakra. Nyugodt lelkiismerettel utasította vissza azokat, mert tudta, hogy csak ugyanazt adta szövetségescinek, amit tőlük kapott, vagy ahogyan vele akartak elbánni.

Mindez nem változtat azon a tényen, hogy a török kapcsolatait jól kihasználó és kiváló stratégiai érzékkel rendelkező fejedelem hadjárataival bekapcsolta nemcsak Erdélyt, hanem egész Magyarországot a nagy európai küzdelembe, és akciója jelentős katonai tényezővé tette őt Európában. 1619-es támadásával egy évre elodázta a cseh függetlenségi harc bukását, időt biztosítva ezzel az erők átszervezéséhez. Nem őrajta és hadseregén, hanem I. Jakab politikáján, valamint a cseh mozgalom belső ellentmondásainak kieleződésén múltott, hogy erre nem került sor. 1621-ben szinte egyedül állott az európai küzdőtérén, s ez ismétlődött meg 1623-as és 1626-os hadbalépési idején is. Hozzáférhetetlensége és legyőzhetetlensége miatt tényleges katonai erejénél összehasonlíthatatlanul kellemetlenebb és veszélyesebb ellenfél volt a Habsburgok számára, szinte állandó bizonyíték a Habsburg-sikerek viszonylagossága és átmenetisége mellett, és állandó buzdító tényező a Habsburg-ellenes erők számára.

Az elért eredmény a helyes kül- és belpolitikán túl természetesen Bethlen hadseregének és hadművészetének volt köszönhető, hiszen a háborús sikereket közvetlenül a fegyveres erők, a katonatömegek vívják ki: fáradtságukkal, véráldozatukkal és fegyvercik helyes, bátor alkalmazásával. Bethlen hadserege heterogén összetételű, a császári seregnél korszerűtlenebb fegyverzetű és gyengébb képzettségű volt, mégis a fejedelem az adott történelmi körülmények között elérte vele mindazt, amit katonailag egyáltalán elérhetett és megvalósíthatott. Ennek számos objektív és szubjektív oka volt, amelyek között nem jelentéktelen szerepet játszott az a fáradhatatlan energia, amit Bethlen a hadsereg szervezési, fegyelmi és ellátási viszonyainak megjavításába fektetett. Ugyanakkor látni kell azonban azt is, hogy e viszonylag kis létszámú, gyenge képzettségű és fegyverzetű hadsereget semmiféle hadvezéri zsenialitás vagy a háború jellegéből fakadó erkölcsi

tényező nem emelhetette a korszak egyetemes hadművészetének élvonalába. Mindez persze nem jelenti azt, hogy Bethlen hadserege jelentéktelen katonai tényező lett volna a harmincéves háborúban. Váratlan támadásai a Habsburg-szövetség katonai sikerének tetőpontján, valamint hadseregének veretlensége olyan katonai tekintélyt szerzett Bethlennek Európában, amely túlnőtt hadseregének tényleges erején és ütőképességén, és jelentős mértékben kihatott a harmincéves háború első két periódusának alakulására is.

Bethlen Gábor halála után nem akadt méltó képességű folytatója az általa megkezdett küzdelemnek. I. Rákóczi György a harmincéves háború utolsó szakaszának sokkal kedvezőbb külpolitikai és katonai viszonyai között is mérsékeltebb eredménnyel szerepelt a Habsburgok ellen, mint Bethlen, akinek hadművészete egyúttal tetőpontját is képezte a magyarországi késő feudális kori hadművészetnek. Méltán írta róla Kemény János: „. . . *virtusaihoz hasonló az ő idejéig azelőtt, sem azután az erdélyi fejedelmek idején ekkoráig nem tanáltatott.*”⁶¹ Katonai tevékenysége pedig csak része volt annak a nagy építőmunkának, amelyet összességében, összefüggéseiben és kölcsönhatásaiban szemlélve bontakozik ki előttünk, dicséletességében is kápráztatóan, a haladásért küzdő, történelemformáló ember alakja.

⁶¹ Kemény i. m. 151. o.

- Angyal* i. m. MNT VI. köt. Magyarország története II. Mátyástól II. Ferdinánd haláláig. Budapest, 1898. (A magyar nemzet története, VI. köt.)
- Benda K.*: Okmánytár . . . *Benda K.*: A Bocskai szabadságharc. Budapest, 1955. Okmánytár.
- Bethlen* lev. *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Budapest, 1887.
- Bethlen* pol. lev. *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879.
- Brüsszeli Okmánytár *Hatvani (Horváth) M.*: Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli orsz. levéltárból és a burgundi könyvtárból. I—IV. köt. Pest, 1857—1859.
- EOE *Szilágyi S.* szerk.: Erdélyi országgyűlési emlékek. I—XII. köt. Budapest, 1875—1898.
- Erdély öröksége *Makkai L.* szerk.: Erdély öröksége. I—V. köt. Budapest, é. n.
- Erd. Múz. Erdélyi Múzeum 1874—1914.
- Eszterházy M. . . *Szalay L.* szerk.: Galantai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora. I—II. köt. Pest, 1863—1866.
- ETA *Mikó I.—Szabó K.*: Erdélyi történelmi adatok I—IV. köt. Kolozsvár, 1855—1862.
- FRA *Fontes Rerum Austriacarum.* Wien, 1849.
- Fraknoi (Frankl)* i. m. *Fraknoi (Frankl) V.*: Pázmány Péter és kora I. köt. Pest, 1868. II. köt. Pest, 1869.
- Gindely*: Geschichte . . . *A. Gindely*: Geschichte des dreissigjährigen Krieges. I—II. köt. Prag, 1882.
- Gindely*: Okmánytár . . . *A. Gindely*: Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Budapest, 1890.

Hazai Okmánytár	Ráth K.: Codex Diplomaticus patrius Hungaricus I—III. köt. Győr—Budapest, 1865—1891.
HK	Hadtörténelmi Közlemények 1888—
Károlyi Oklevéltár	Géresi K.: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. I—V. köt. Budapest, 1882—1897.
Magyarország története	Molnár Erik szerk.: Magyarország története. I—II. köt. Budapest, 1964. A Bethlen korával foglalkozó részt R. Várkonyi Ágnes írta.
MHHD	Monumenta Hungariae historica I. Diplomataria I—XLI. köt. Pest, 1857— (Budapest) 1948
MHHS	Monumenta Hungariae historica II. Scriptorum I—XXXVIII. köt. Pest, 1857— (Budapest) 1906.
MTT	Magyar Történelmi Tár 1855—1934.
Mvv.	Borovszky S. szerk.: Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, 1896—1914.
OL	Országos Levéltár
Sz	Századok 1867 —
Szemelvények . . .	Rohonyi G.—Nagy L.—Tóth Gy. szerk.: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. I—II. köt. Budapest, 1955.
Társ. Szemle	Társadalmi Szemle 1945 —
Tmkáo.	Szilády Áron—Szilágyi S. szerk.: Török—magyar-kori államokmánytár. I—VII. köt. Budapest, 1868—1874.
TSz	Történeti Szemle 1912 —
TT	Történelmi Tár 1878—1914.

